Редакција

Проф. др Милош Ковачевић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Миленко Пикула, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Миланка Бабић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Снежана Билбија, Универзитет у Сарајеву
Проф. др Бранко Летић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Владимир Кадум, Универзитет Јурија Добриле Пула
Проф. др Ђуро Тошић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Драган Бошковић, Универзитет у Крагујевцу
Проф. др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Јелица Стојановић, Универзитет Црне Горе
Проф. др Рајко Куљић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Димка Савова, Универзитет у Софији
Проф. др Драгољуб Крнета, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Милена Максимовић, Универзитет у Источном Сарајеву
Проф. др Ала Татаренко, Универзитет у Љвову
Доц. др Горан Мутабџија, Универзитет у Источном Сарајеву
Доц. др Видан Говедарица, Универзитет у Источном Сарајеву
Доц. др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву
Доц. др Саша Кнежевић, Универзитет у Источном Сарајеву

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Ђуро Тошић
Проф. др Славиша Перић
Проф. др Мишо Кулић
Проф. др Желимир Вукашиновић
Проф. др Рајко Куљић
Проф. др Зоран Аврамовић
Доц. др Весна Зубер
Доц. др Љубомир Зубер
Проф. др Радован Чокорило
Проф. др Владимир Кадум
Проф. др Ратко Пејић
Доц. др Златко Павловић
Проф. др Драгољуб Крнета
Проф. др Јасна Барјактаревић

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 5
том 2

НАУКА И ПОЛИТИКА

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 22 - 23. мај 2010.)

Пале, 2011

НАУЧНИ СКУП

НАУКА И ПОЛИТИКА

Књига 5
том 2

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:
Проф. др Миленко Пикула

Главни уредник:
Проф. др Милош Ковачевић

Одговорни уредник:
Проф. др Миленко Пикула

Секретар редакције:
Проф. др Миланка Бабић

Технички уредник и компјутерски слог:
Властимир Пантић

Лектура и коректура:
Јадранка Регоје

Штампа:
"DIS COMPANY" д.о.о. Пале

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2011

Секција за историју

Радивој Ђ. Радић*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Катедра за византологију

Оригинални научни рад

ДВЕ ИСТИНЕ НИКИТЕ ХОНИЈАТА О ДОГАЂАЈИМА ИЗ 1190. ГОДИНЕ

Језгровито начело „sine ira et studio (без мржње и пристрасности)“, које је инаугурисао римски историчар Корнелије Тацит (1970: 3), а које је потом често варирано у уводима историјских дела читавог низа писаца – толико варирано да се претворило у неку врсту општег места – остало је путоказ и својеврсна заклетва код еснафа историчара. Наравно, реч је о нимало лако достижном идеалу којем су тежили и којем још увек стреме сви потоњи нараштаји оних који су загледани у повест и намерни да је трезвено и непристрасно описују. Објективност историчара није стављена на пробу само услед тешко достижне жеље да се буде тачан и прецизан. На искушењу су и историчари којима добра воља, племенито трагање за истином и наклоност према веродостојности и правди није спорна. Међутим, будући заробљеници свог знања, које је увек крхко, и ништа мање спутани својим незнањем, које се никако не сме потценити, они плутају по мору претпоставки и могућности у којима је мало артефаката и чињеница. Осим тога, историчари су неретко ухваћени у мрежу оскудних и недовољних извора који им у знатној мери сужавају простор на коме могу да се размахну. И, најпосле, језик којим се служе, односно вокабулар изражајних средстава који поседују, између њих и историјске истине ставља још једну тешко премостиву препреку.

Изнетим ограниченостима историјске науке, махом проистеклим из објективних околности, које на известан начин можемо означити као унутрашње, могу се придружити и неке које долазе споља – политички притисак, захтев тренутка, лажно родољубље, аутоцензура или користољубље сваке врсте, набрајамо само неке од њих – тако да расте бројка чинилаца који постају „непријатељи“ историјске истине. Једна од најчешћих је каткад неминовна испреплетеност политике и историје, а познато је да у њиховој повезаности, у тој спрези из рачуна, у том, дакле, непожељном додиру увек страда ова друга – историја. У историји се може наћи велики број примера када је наука о прошлости, којој је историјска истина најсветлији идеал, била ухваћена у канџе дневне политике и бивала приморавана да изневери саму себе. У овом малом прилогу показаћемо како је то било у случају Никите Хонијата, једног од најбољих историчара и уопште интелектуалца које је подарила префињена и надмоћна византијска цивилизација. Биће то прича о две историјске истине, једне која је настала због својевр-

* radivoj.radic@vi.sanu.ac.rs

сног политичког притиска, те је као таква у великој мери била извитоперена и лажна, и друге која је искристалисана у кабинетској повучености, далеко од вреве јавног живота и било какве врсте политичког условљавања.

Никита Хонијат је историчар, политички посленик и богослов који је живео у другој половини XII и у прве две деценије XIII века (Успенски 1874: 10 сл.; Виз. извори 1971: 107–115; Каждан, Френклин 1984: 256–286; Каждан 1990: 91–105). Из његовог пера изашла је велика писана заоставштина коју чине једно волуминозно историјско дело, више говора, једна песма и један богословски спис (Виз. извори 1971: 108).

За Хонијатов став према прошлости и улози људи у оном што се десило није без значаја један мали увод који даје на почетку свог историјског дела. Он казује како људи, који су ушли у историју, на неки начин постају бесмртни, премда су давно окончали овоземаљски живот. У зависности од тога шта су урадили, њих прати добар или рђав глас. Душа им је прешла у други живот, тело се распало на своје саставне делове, а о томе да ли су њихова дела била праведна и светла или незаконита и испуњена мржњом, гласно ће казивати повесница. Стога се историја може назвати својеврсном књигом живих и звучном трубом која је кадра да васкрсава давно умрле и да их излаже на видело свакоме ко би то пожелео (Хонијат, Историја: 1–2). Никита Хонијат је написао историју која почиње са 1118. годином, са смрћу цара Алексија I Комнина (1081–1118) и доласком на престо његовог сина Јована II Комнина (1118–1143), а завршава је са 1206. годином (Каждан 1991: 428).

У својој историји Никита Хонијат је доста пажње посветио је сукобима Византије и новообразованог тзв. Другог бугарског царства. Није на одмет подсетити да после пропасти Самуловог царства, које је 1018. године срушио византијски цар Василије II Бугароубица (976–1025), Бугари нису имали државу готово сто седамдесет година. Онда је, почев од јесени 1185. године, дошло до устанка и образовања нове бугарске државе (Успенски 1879; Златарски 1940: 1–59; Волф 1949: 167–206; Каждан 1973: 124–134; Петров 1985: 25–264). Вође устаника, браћа Петар и Асен, за кратко време створили су веома снажну државну творевину која је у односима према Византији испољавала завидан ступањ насртљивости (Бранд 1968: 89–96; Цанкова-Петкова 1978: 21–50). Штавише, такозвано Друго бугарско царство је лагано постајало надмоћнији такмац оронулој Византији (Историја 1982: 128; Божилов, Ђузелев 1999: 421–440). Због тога је Василевс Исак II Анђео (1185–1195, 1203–1204) имао пуне руке посла на тој страни. О томе на речит и убедљив начин говори и чињеница да је у релативно кратком временском периоду водио чак пет похода против новостворене државе. И, додајмо, били су то углавном неуспешни походи.

Решен да коначно неутралише непријатног јужнословенског суседа, цар Исак II Анђео је у пролеће 1190. године покренуо велику офанзиву. У претходном раздобљу, између лета 1189. и првих месеци 1190. године Византинци су били заузети проласком учесника Трећег крсташког рата

које је предводио немачки цар Фридрих I Барбароса (1152–1190) (Острогорски 1959: 380–382). С њима су како Бугари, тако и Срби ступили у везу у намери да се уз немачку помоћ некако прошире на рачун Византије. Чим су крсташи минули и отишли пут Мале Азије, византијски василевс је прегао да се обрачуна са Бугарима. Реч је, наиме, о великом походу Исака II Анђела против Бугара 1190. године, четвртом од, како је речено, укупно пет које је овај византијски цар водио према држави која је своју престоницу имала у граду Трнову (Цанкова-Петкова 1981: 181–185). У настојању да овога пута коначно ликвидира покрет бугарских устаника, Исак II је припремио амбициозан подухват, користећи се тактиком коју су примењивали ранији цареви Ромеја у ратовањима против Првог бугарског царства. Део војске је пребачен до ушћа Дунава, како би напали Бугаре с леђа, а део је кренуо уобичајеним путем преко Тракије, што значи да је војска Петра и Асена била притиснута, како са севера тако и са југа.

У походу су, поред самог Исака II Анђела, учествовали најистакнутији византијски великодостојници, будући цар Алексије Анђео (старији царев брат), василевсов стриц севастократор Јован Дука (Анђео), Манојло Камица и Исак Комнин (Радић 1986: 209). Никита Хонијат, добро обавештени савременик и, као што је речено, одличан историчар, два пута се осврнуо на исти догађај. Најпре је то учинио већ у јануару или фебруару 1191. године у свечаном говору који је посветио цару Исаку II Анђелу поводом његових војничких подухвата које је предузео у претходној години. При том се најпре мисли на поменути поход против Бугара, али и на византијски победу против Срба у бици на Морави, исте 1190. године (Виз. извори 1971: 221–222; Историја 1981: 259). У овом случају Никита Хонијат је био приморан да се прихвати незахвалне дужности писања похвалног слова у којем је величао победу ромејског оружја (Хонијат, Говори: 26–34; Грчки извори 1983: 105–106; Ван Дитен 1971: 81–87). И, то треба посебно истаћи, он је сјајно одговорио захтеву тренутка, величајући Василевсове успехе мада је права истина била сасвим другачија.

У Византији је постојао обичај да, најчешће на празник Богојављења, 6. јануара, дворски беседници држе похвална слова владајућем василевсу у којем хвалисаво уздижу његове војничке победе постигнуте у години која је прошла. У временима велике византијске моћи, када су победе ромејског оружја биле правило готово без изузетака, ретори су имали пријатну дужност да бираним речима и различитим реминисценцијама уздижу цара. Међутим, раздобље династије Анђела, у последњим годинама XII столећа, није било славно време.

Одмах пада у очи да је највећи део похвалног слова посвећен победи постигнутој у борби против Срба, док је сукобу са Бугарима посвећено врло мало простора. Прецизно говорећи, ратовању против Срба посвећено је чак седам пута више текста него сукобу са Бугарима. Није на одмет додати да је у том историјском тренутку, 1190. године, у византијској спољњој политици бугарско питање било важније него српско. Међутим, по-

хвално слово је подразумевало величање војних успеха и зидање куле хвалоспева актуелном цару, па је Никита Хонијат преко сукоба са Бугарима прешао сасвим овлаш и умотао га у тријумфално рухо, али помало недовољно одређеним изразима. Превладава утисак да је истакнути интелектуалац настојао да, колико је то могуће, замагли своју китњасту приповест. То је проистицало из Хонијатове свести да о догађајима ипак пружа слику која није веродостојна.

На самом почетку похвалног слова налази се краћи осврт на догађаје који су везани за пролазак крсташа кроз Византију, где се Византинци такође нису прославили. Подсетимо се да се због преговора немачког цара Фридриха I Барбаросе и византијских јужнословенских суседа Срба и Бугара, који су одржани у Нишу последњих дана јула 1189. године и били уперени против Византије (Калић 1989: 5–12), цар Исак II Анђео окренуо владару Египта Саладину (1169–1193), против кога је био и уперен Трећи крсташки рат, и обећао да западноевропске ритере неће пропустити преко Босфора. У напетој ситуацији која је том приликом настала немачки цар је морао да изврши притисак тако што је оружјем освојио градове Филипопољ (Пловдив) и Хадријанопољ (Једрене), па чак и наредио сину и наследнику Хенриху VI (1190–1197) да са флотом дође пред Цариград (Острогорски 1959: 381). Византинци су не само морали да устукну пред надмоћнијим непријатељем него и да погну главе и пребаце крсташку војску на тло Мале Азије.

Пошто је сасвим површно и прилично неодређено прешао преко ових догађаја, Никита Хонијат се у похвалном слову окреће према Бугарима и цара Исака II Анђела упоређује са младожењом који се, не дозвољавајући себи одмор, усмерио према северном подручју и оживео је тамошње византијске положаје које су у току зиме варварски напади сасвим разрушили. На побуњенике око Хемуса, како су Византинци називали планину Балкан, одаслао је зрак који је који је сагорео њихову моћ и светлошћу заслепео њихове очи (Хонијат, Говори: 25; Грчки извори 1983: 105–106). И они, избегавајући опасност која им се приближавала, замолили су византијског цара да им се не показује као огањ и да не баца директно зраке свог оружја. И, на још веће чуђење, они нису могли да гледају лепоту налик на Бога која се разлила по царевом лицу, као што је и стари Израел погледао на Мојсија. И, на њихову молбу, василевс је пред себе спустио завесу свог човекољубља, мада је знао да су они лоши и зли и да ће се као пси враћати своме испљувку. „Подражавајући божије човекољубље“ – наставља Никита Хонијат обраћајући се Исаку II Анђелу – „ти си ограничио огњене таласе своје силе и послао си им мекши блесак!“ Или, другачије речено, како је твој блесак осветлио врхове Хемуса (Балкана) и, поуздајући се у савез са Скитима (Кумани), побунило се племе. Они који су наоружали руке против цара, попут пољских звери и змија, као да су децу усмерили на гује, сада су бојажљиво хитали у своје јазбине. Тако су и они, беседи Хонијат, бежећи од твог наступајућег гнева, утонули у подземне пећине. Ову беседу пуну

прејаких речи и горљивог византијског родољубља Никита Хонијат завршава тако што каже да се „наш тамошњи народ растрчао за својим пословима и занимањима од јутра до вечери и више није имао ко да га плаши“ (Хонијат, Говори: 22–27; Грчки извори 1983: 106).

Много година касније, када је у кабинетској повучености писао своје историјско дело – управо онако како је представљен на једном рукопису из XIV века, који се данас чува у Народној библиотеци у Бечу, где на коленима држи папир и пише – Никита Хонијат је веома подробно, али овога пута сасвим објективно и истинито описао сукоб Византинаца и Бугара из 1190. године. Истина коју је том приликом подастро својим читаоцима умногоме се разликује од оне коју је саопштио у похвалном слову Исаку II Анђелу.

У византијско-бугарском сукобу из 1190. године не само да је одлучујући успех изостао, него је Ромеје задесила права катастрофа. У планинским теснацима Бугари су изненада напали средишњи део византијске војске и потпуно га десетковали. Међутим, претходница на чијем челу су били Манојло Камица и Исак Комнин, као и заштитница коју је предводио искусни севастократор Јован Дука, прошли су много боље (Златарски 1940: 62–70).

На почетку описа ових догађаја Хонијат истиче како су Власи и Кумани, иначе веома важни етнички елементи у образовању Другог бугарског царства, нападали и пљачкали византијску територију, што је мотивисало цара Исака II Анђела да против њих покрене поход. Он је прошао поред црноморског града Анхијала и ушао у планински масив Хемуса, односно планине Балкан. Међутим, када је видео да не може да учини ништа достојно цара, поход је временски ограничио на два месеца. И, заиста, тамо је затекао тврђаве и градове који су били заштићени много већим снагама него што је било раније и окружени новоизграђеним бедемима око којих су се уздизале моћне куле. А њихови бранитељи су са спољне стране стајали као јелени на узвисицама, верући се, опет, као јелени и избегавајући борбу прса у прса (Хонијат, Историја: 428–429; Грчки извори 1983: 41).

Зато што је василевс подозревао од напада од стране Скита (Кумана), он је био приморан да се оданде брзо врати. Међутим, Исак II Анђео није намеравао да се врати путем којим је дошао него је тражио други, краћи пут, како би се спустио у тамошње долине. Али, наставља Хонијат, изгубио је велики део војске и да Бог није био с њим и сâм би се преселио у ад. Он је требало да се креће по широком простору који дозвољава да се коњица размаше, а не да себе и своју војску завуче у затворена и тешко проходна места и у тесне планинске путеве. Кроз то место, наглашава Хонијат, протиче планински поток (Хонијат, Историја: 429; Грчки извори 1983: 41).

Варвари су се у том тесном пролазу појавили са две стране и било је јасно да ће у сваком тренутку да изврше нешто страшно. И док је предња страна прошла без сукоба, зато што се Власи још нису били приближили

тесним деловима пута, а и због тога што су без сумње сматрали да је повољније да предњи део непријатељске војске прође без крвопролића и да се пребаце преко узвишења, а они да наступе против средине и нападну фаланге у којима се налазио цар и његова свита и низ врло угледних људи који су га окруживали. И варвари се нису преварили у својим намерама. Зато што је василевс ушао исувише унутра, у некакво недоступно место, одакле никуда није могао да побегне, они су уз велику буку и громке покличе отпочели напад (Хонијат, Историја: 429–430; Грчки извори 1983: 41–42).

Упркос тешким околностима у којима се изненада нашла, византијска пешадија се у првом тренутку није помела. Напротив, настојала је да избегне опкољавање, па су се ромејски војници уз велике напоре пењали уз стрмине и успевали да задрже варваре који су се спуштали низ гребен. Али, пред мноштвом непријатељских војника и камења које се котрљало према њима, почели су да опрезно и лагано одступају. Ово је само ободрило варваре који су непрегли све снаге и, у масама насрћући на Византинце, наставили напад. Такав развој сукоба имао је за последицу појаву нереда у ромејској војсци, па је уследила пометња у којој је свако мислио само на то како да се спасе. Непријатељи су опкољене Византинце уловили као животиње затворене у обор и убијали су сваког ко би им пао у руке. Хонијат додаје, да се нико није заштитио нити је могао да се заштити (Хонијат, Историја: 430; Грчки извори 1983: 42).

И сам цар, као да је ухваћен у мрежу, упорно је покушавао да одбаци варваре који су наступали према њему. Међутим, он не само да ништа није могао да уради него је чак изгубио и шлем са главе. Множина, и то они најзнатнији по пореклу, скупили су се око њега. Нападачи су убили не само много товарних животиња, него, како кажу, и велики број ромејских војника. Василевс Исак II Анђео је био један од ретких који се спасао док су многи погинули. Када се сјединио са претходницом, он је као Давид принео жртву Богу – спаситељу који му је заклонио главу у тој бици. Овде Никита Хонијат алудира на 8. стих 138. Давидовог псалма у коме се каже: „Господе! Милост је твоја до века; дела својих руку не остављај“ (Хонијат, Историја: 430; Грчки извори 1983: 42).

На другој страни, севастократор Јован Дука (Анђео), царев стриц, када је видео да су места испред њега непроходна, кренуо је другим путем. Успео је да нађе доброг водича, којег је један војник његове војске, по имену Литовој, одвукао од одреда варвара тако што је с њим ушао у разговор. Тим путем је он отишао, а да му се ништа лоше није догодило. А Исак II Анђео се спасао тако што је отишао у град Берoју и нашао је војску која је била неповређена и стигла пре њега, а у којој се већ раширио глас да је цар погинуо са осталом војском. Због неосноване гласине василевс је провео неколико дана у том месту и онда се запутио ка Цариграду (Хонијат, Историја: 430–431; Грчки извори 1983: 42. Уп. Златарски 1940: 62–70; Историја 1982: 128; Волф 1949: 185–186; Бранд 1968: 92–93; Божилов, Ђузелев 1999: 433).

Као што се из овога примера може видети, однос историчара и, уопште, интелектуалца и власти присутан је у скоро свим друштвима и готово свим епохама људске историје. Из њега проистиче и однос историчареве истине и дневне политике, то јест проблем који се своди на дилему шта све у датом тренутку историчар сме јавно да каже, а шта се оставља за историјски спис који ће се писати доцније, врло често онда када главни учесници и сведоци, поготово они који имају велику политичку моћ, више неће бити на власти, а можда више неће ни бити у животу. Уколико смемо да пребацимо историчарима што су у неком тренутку подлегли притисцима, што је људска слабост за коју можда и треба да имамо разумевања, тим пре треба да им будемо захвални што су за неку далеку будућност – поједини писци повеснице су склони да помало патетично нагласе и за вечност – ипак успели да оставе сведочанства која су истинита.

Извори

Грчки извори 1983: *Гръцки извори за българската история*, XI (Извори за българската история XXV), София, Българска академия на науките, Институт за история.

Тацит 1970: Корнелије Тацит, *Анали*, прев. Љ. Црепајац, Београд, Српска књижевна задруга.

Хонијат, *Историја*: Nicetae Choniatae Historia, ed. J. A. van Dieten, Berolini 1975, Walter de Gruyter & Co.

Хонијат, *Говори*: Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. J. A. van Dieten, Berolini 1972.

Литература

Божилов, Ѓузелев 1999: И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, Анубис.

Бранд 1968: Ch. Brand, *Byzantium Confronts the West (1180–1204)*, Cambridge Mass., Harvard University Press.

Ван Дитен 1971: Niketas Choniates Erläuterungen, ed. J. L. van Dieten, Supplementa Byzantina 2, Berlin – New York.

Виз. извори 1971: *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд (репринт: 2007), Византолошки институт Српска академије наука и уметности.

Волф 1949: R. L. Wolff, The „Second Bulgarian Empire“. Its origin and history to 1204, Speculum 24 (1949) 167–206.

Златарски 1940: В. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, III (Второ Българско царство. България при Асеневци (1187- 1280), София (репринт: 1994), Академично издателство „Марин Дринов“.

Историја 1981: *Историја српског народа*, I, Београд, Српска књижевна задруга.

Историја 1982: *История на България*, III, София, Българска академия на науките.

Каждан 1973: А. Каждан, *Освобождение Болгарии изпод византийского ига*, Вопросы истории 11 (1973) 124–134.

Каждан 1990: A. Kazhdan, *Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates*, Fest und Alltag in Byzanz, ed. G. Prinzing - D. Simon, München, C. H. Beck.

Каждан 1991: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, Oxford University Press.

Каждан, Френклин 1984: A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge, Cambridge University Press.

Калић 1989: Ј. Калић, Немачко-српски споразум 1189. године, Марксистичке теме. Часопис за марксистичку теорију и праксу, Ниш, год. XII, бр. 4 (1989) 5–12.

Острогорски 1959: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд (репринт 1998), Просвета.

Петров 1985: П. Петров, *Възстановяване на българската държава 1187–1197*, София, Наука и изкуство.

Радић 1986: Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 151–289.

Успенски 1874: Ф. Успенский, *Византийский писатель Никита Акоминат из Хон*, Санкт-Петерзбург.

Успенски 1879: Ф. Успенский, *Образование второго болгарского царства*, Одесса.

Цанкова-Петкова 1978: Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневци*, София.

Цанкова-Петкова 1981: G. Cankova-Petkova, *Au sujet de la campagne d'Isaac Angel contre la capital bulgare (1190)*, Byzantinobulgarica 7 (1981) 181–185.

Владан А. Виријевић*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

Оригинални научни рад

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ (1929–1941)

Доношењем *Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја* 3. октобра 1929. године укинута је дотадашња подела земље на области. Краљевина СХС добила је назив Југославија и била подељена на девет бановина, од којих је једна била Дринска, са седиштем у Сарајеву. Обухватала је источну и делове северне Босне, југозападну и северозападну Србију и до септембра 1931. године делове Срема и источне Славоније (Rodinis 2009: 6–7).[1] Територија Дринске бановине била је у погледу географских одлика (рељеф, тло, клима, воде) и достигнутог нивоа економског и просветно-културног развоја, разнородна и неуједначена, што је, уз изразиту конфесионалну хетерогеност („одликује се већом верском разноликошћу него иједна друга бановина“), умногоме одређивало карактеристике њених здравствених прилика (Радовановић 1940: 204).[2]

Дринска бановина се, попут других сличних подручја Краљевине Југославије, суочавала са бројним тзв. социјалним болестима – акутним заразама, туберкулозом, венеричним болестима, маларијом, алкохолизмом, хроничним и дегенеративним болестима – које су представљале одраз ни-

* virijevicvladan01@gmail.com

[1] Непосредно по формирању, површина територије Дринске бановине износила је 29.273 км^2. Чинили су је следећи административно-управни срезови: азбуковички, ариљски, бијељински, брчански, ваљевски, винковачки, височки, власенички, вуковарски, драгачевски, жепачки, жупањски, зворнички, зенички, златиборски, јадарски, кладањски, колубарски, љубићски, мачвански, пожешки, посавски, посавско-тамнавски, поцерски, рађевски, рачански, рогатички, сарајевски, сребренички, сремско-митровачки, тамнавски, трнавски, тузлански, ужички, фојнички и чајнички. Законским изменама од 12. септембра 1931. године из склопа Дринске бановине издвојени су винковачки, вуковарски, жупањски, сремско-митровачки и шидски срез, а придодати су јој травнички и моравички (Ивањица). Године 1939. из Дринске бановине одвојена су три среза – брчански, травнички и фојнички – и прикључена новооснованој Бановини Хрватској. – Народно јединство – илустровани званични алманах-календар Дринске бановине за буџетску 1930/31 годину, Сарајево, 1930, 96.; Korektura banovinske granice, *Večernja pošta*, 2. IX 1931.; Dr. Andrej Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929–1931)*, knj. 1, Sarajevo, 2009, 6–7.

[2] Према подацима званичне статистике, тј. пописа становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931. године, на територији Дринске бановине живело је 992.924 (64,7%) православног, 356.469 (23,2%) муслиманског и 169.613 (11%) римокатоличког живља. – Др Михаило С. Радовановић, Дринска бановина, *Српски књижевни гласник*, књ. LIX, Београд, 1940, 204.

ског нивоа здравствене просвећености и опште културе (Димић 1996: 66). Заразне болести, њихова распрострањеност и погубно дејство, биле су тесно повезане са економским стањем и (не)просвећеношћу становништва. Сви напори надлежних медицинских власти, усмерени ка побољшању суморне слике здравствених прилика, сучељавали су се са културним, социјалним и економским недаћама, које су нарочито биле изражене у „босанском“ делу бановине.[3] Настојећи да непросвећено и, у највећој мери, неписмено становништво, прене из „столетног сна“, истргне га из руку разних врачара, бајалица, надрилекара, травара и самоуких „ортопеда и хирурга“, одврати од заблуда, сујеверја и увреженог фаталистичког схватања према коме „сваки инсан има свој кисмет“,[4] усади му поверење у „бели мантил“ и одагна страх од „боцкања“, тј. шприца и игле,[5] здравствене власти улагале су огромне напоре, суочавајући се при том са бројним потешкоћама – материјалном оскудицом, недостатком довољног броја лекара и другог стручног медицинског особља („готово сви планински срезови имају само по једног лекара који ни уз најбољу вољу не може пружити народу ни оно најпотребније“), саобраћајном изолованошћу планинских села, општом немаштином, незнањем, примитивизмом и равнодушношћу народа.[6]

---

[3] „Ova banovina sastavljena je od istočnog dela Bosne i zapadnog dela Srbije, pa kako su životni uslovi na tim teritorijama različiti, različite su i same zdravstvene prilike. Dok su one u srezovima Bosne nepovoljne i zbog niskog životnog standarda i rasprostranjenosti endemskog sifilisa i alkoholizma, dotle su zdravstvene prilike u srezovima u Srbiji znatno bolje jer su materijalne prilike bolje, a nema ni endemskog sifilisa“. – Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38, Beograd, 160.

[4] У Сребреничком крају народ је био „za svoje zdravlje nemaran, pa i najmanje oboljenje koje mu se desi prepušta sudbini“ (Dr. A. Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini…*, 423).

[5] У појединим приликама здравствени радници су били принуђени да се за помоћ у свом раду обрате локалним свештеницима, у које је становништво имало далеко више поверења. Тако је приликом вакцинације малишана у чајничком срезу, тамошњи лекар „преко пароха и имама“ упознавао родитеље „са корисношћу имунизације против дифтерије“ (Др Алија Бегић, Вакцинација против дифтерије у срезу чајничком, *Гласник Централног хигијенског завода*“, књ. XXIII, Београд, 1940, 245).

[6] О томе колико је лоше материјално стање становништва негативно утицало на здравствене прилике, илустративно говори извештај о стању народног здравља у бијељинском срезу за новембар-децембар 1931. године: „(…) Rijetko ko (se) iz sela javlja ljekaru za pomoć i to u iznimno teškim slučajevima. (…) Narod se malo koristi i sa socijalno-higijenskim institucijama gdje se besplatno obavlja pregled i liječe oboljenja iz razloga što mu se u većini slučajeva prepisuje lijek koji on nije u stanju kupiti. Druga pojava kao uzrok osiromašenja narodnoga jest sve češće širenje ušljivosti i svraba, koje nastaje usljed toga, što siromašni slojevi nemaju presvlake i što iz njihovih kuća postepeno isčezava upotreba sapuna“ (Dr. A. Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini…*, 420).

При проучавању главних здравствених проблема бановине, надлежни органи, пре свега Хигијенски завод у Сарајеву, уочавали су константно присуство заразних болести које су, на појединим подручјима, биле одомаћене, тј. попримиле ендемски карактер, узимајући данак, нарочито међу најмлађом популацијом. О културним (не)приликама које су погодовале развоју и ширењу зараза сведоче подаци о санитетско-хигијенском стању руралних подручја, прикупљени крајем 1928. године на теренима сарајевске, травничке и тузланске области, у којима се истицало: „Кревети су реткост, спава се на слами и сену. Кухиња са отвореним огњиштем без пода, без таванице, најчешће без прозора, са две стране по један улаз са двокрилним вратима. Обично се увече простре слама по поду и на њој спава, па се ујутру скупи у један ћошак одаје и покрива ћебетом (…) Нарочито у брдским крајевима народ је врло ушљив и често се десе случајеви пегавца. Има и много свраба (шуге). (…) Станови нису нимало хигијенски, храна је недостатна, деца су врло слаба. У једној кући леже двоје болесне деце на шушњу (сухо лишће од храста), с једне стране ватре, а с друге је лежала отељена крава с телетом. У другој кући обољели од антракса (пришта) леже заједно с говедима – помоћи се томе не може јер нема других просторија за изоловање. (…) Стамбене прилике примитивне, куће малене, дрвене са малим прозорима, уског простора, скоро свагде једна соба за становање за просечно 6, па чак и 20 особа“ (Николић 1930: 106–107). Готово идентичну, поражавајућу слику пружа и новински напис о животним условима сељаштва у зеничком крају: „Наш народ – тежак у срезу зеничком живи јадно и чемерно, без разлике да ли је газда или фукара. Претежно куће грађене нехигијенски са малим оканцима, без утицаја сунца. Често у приземљу под стамбеном зградом налази се штала, па се не зна од чега се више окужује зрак. У соби димензија 3x5 лежи по 8 чељади, без простирке и сламе, а ако има и ове, то је често замазана, подерана и стара. Све се ту згомилало, и старо и младо без икаква осећаја и стида. У кућама нема пећи и штедњака, већ се обично кува на огњишту откале се дим одвија по свим просторијама и окужава зрак. Дворишта су редовно легла разних епидемија и болести. Под прозоре наши тежаци редовно поставе ђубриште, да се гној не би изгубио. (…) Исхрана народа је слаба јер домаћице не знају спремити укусна јела уколико и располажу с потребним намирницама. Мањкавост у здравственом погледу је и то што нема у срезу ни једне амбуланте у којој би се могли лечити болесници са села“.[7] Одсуство елементарне личне хигијене забележио је и лекар травничког среза: „Kupanje je potpuno nepoznato, a celo telo pere se najviše 1–2 puta godišnje (nestašica vode i velika beda koja samo nekolicini dozvoljava da kupuju sapun!“).[8]

[7] Potrebe sreske bolnice u Zenici – rđave zdravstvene prilike u srezu zeničkom, *Jugoslovenska pošta*, 10. II 1932.

[8] Dermatoze u brdovitoj okolini Travnika, U: *Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 286.

Овакве околности погодовале су развоју заразних болести, тако да скоро није било неке која на подручју Дринске бановине није била присутна, врло често и у ендемском облику.

Туберкулоза („јектика“), као „изразита, хронична, народна социјална болест“, за коју се може рећи да је била „општејугословенска“, јављала се у свим срезовима, мада је најзаступљенија била у Посавини („u bijeljinskom srezu ima više tuberkuloze nego možda i u kojem drugom kraju naše države“), Подрињу и срезовима где је била „nešto jače razvijena industrija i rudarstvo“.[9] Развоју ове болести „слабе исхране, недовољне хигијене, лоших станова и опште некултуре“ (Димић 1996: 67), погодовале су карактеристике тамошњих насеља збијеног типа, која су се налазила на мочварном земљишту и чији стамбени објекти су били изграђени од слабог материјала.[10] Она је, упркос напорима здравствених власти на њеном сузбијању, господарила, како на сеоском, тако и на градском подручју, па су чак и делови неких сарајевских квартова били легло ове заразе.[11] За неуралгичне „туберкулозне зоне“ словили су: височки, власенички, кладањски, зворнички, сарајевски, фојнички, рогатички, тузлански, вишеградски, зенички, жепачки, чајнички, брчански и бијељински срез.[12] О размерама проблема који је представљао „Кохов бацил“ сведочи детаљ да је у периоду од 1930. до 1937. године од укупног броја умрлих на подручју бановине, чак 11,81% (сваки девети) подлегао овој болести (Димић 1996: 67).

Дринска бановина држала је, на нивоу државе, неславно прво место по броју оболелих од пегавог тифуса, болести која се јављала као последица вашљивости (Rodinis 2009: 148). „Пегавац“ је у планинским областима источне Босне био заступљен у ендемској форми („pojedini slučajevi pojavljuju se skoro preko čitave godine, koncem ljeta i s jeseni, dakako u manjoj

---

[9] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38*, Beograd, 15.

[10] У насељима око водотокова Саве и Дрине „veliki dio kuća nije gotovo ni malo uzdignut iznad nivoa zemlje, tako da su kuće gotovo sve od reda vazda vlažne. Radi oskudice u drvenoj građi kuće su u većini bez podova, pa je tlo u njima uvijek mokro i blatnjavo. Osim toga, prozori su maleni i malobrojni, a oko kuća, skoro uvijek, vidimo gust nasad drveća, radi čega u prostorijama vlada stalni sumrak“ (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, Beograd, 1937, 15).

[11] Тако је у Сарајеву, у коме је од туберкулозе годишње умирало просечно око 200 лица, почетком 1932. године у једној кући у Гундулићевој улици бр. 15 умрло шесторо, у Александровој бр. 4 њих четворо, а о алармантности ове појаве сведочи и податак да је у чак 175 сарајевских домова током 1931. године умрло „po dvoje troje čeljadi“. Најугроженија туберкулозом била су насеља смештена на северним падинама Требевића и у долинама неких потока (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 16.; Otvaranje gradske bolnice u Pofalićima, *Jugoslavenski list*, 20.04. 1932).

[12] *Народно јединство* – илустровани званични алманах-календар Дринске бановине…, 140.

mjeri. Tu i tamo javljaju se manje ili veće epidemije“).[13] Упркос напорима медицинских радника на његовом сузбијању, број оболелих се налазио у порасту. Примера ради, док је 1936. године на подручју бановине било регистровано 184 оболелих, од чега је 14 умрло, две године касније заражених је било 252, од којих је 13 преминуло. Борбу с „пегавцем“ отежавала је саобраћајна изолованост подручја у којима се јављао („loše komunikacione prilike planinskih sela, koje onemogućavaju u većini slučajeva dovoženje parnih dezinfekcionih aparata“), немогућност апсолутне изолације оболелих у болницама („karantenizacija“) и недостатак материјалних средстава за организовање масовније дезинсекције и дедикулације.[14]

Присутнији од „пегавца“, у смислу већег броја заражених и веће стопе смртности, био је тзв. трбушни („цревни“) тифус – болест прљавих руку и ногу и нечисте одеће (Димић 1996: 69). Највише га је било у северним низијским крајевима бановине „gdje se endemski ukorijenio“.[15] Његова појава и ширење потицали су од два основна епидемиолошка фактора – недостатка хигијенских нужника и неуређености дворишта („у кућама тежака православаца уопште нема нужника, код католика и муслимана их има, али обично без јаме, те изметине отворено теку по пољу“), с једне, и неисправне пијаће воде („већим дијелом свијет се служи водом из локава, из којих говеда пију, хаљине се перу итд.“), с друге стране (Николић 1930: 106). Током 1936. године трбушним тифусом било је заражено 607 особа (61 умрла), а 1938. године забележен је извесни пад оболелих – 500 (48 умрло).[16]

Најраспрострањенија међу акутним заразним болестима, која се појављивала у свим срезовима, поготово у насељима са већом густином становништва, била је дифтерија или „гута“, како су је звали сељаци у источној Босни.[17] Она је била посебно погубна за одојчад и децу школског узраста („сељаци сами причају да је судбина дјетета била запечаћена, кад би дијете обољело од ове болести“). У чајничком срезу који је био „хигијенски јако заостао“, примера ради, средином тридесетих година прошлог века умирало је од ње у једној кући и по троје деце.[18] Ипак, за разлику од

[13] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 14.

[14] Током 1939. године на територији читаве државе извршено је око 7.800 дезинсекција, од чега је више од половине обављено у Дринској бановини – 4.336 (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 14.; *Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 161.; *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1939*, Београд, 1940, 99.

[15] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 14.

[16] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 14.; *Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 161.

[17] У 1936. години три десетине свих случајева оболелих од дифтерије односио се на Сарајево и његову ближу околину (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 14).

[18] Др А. Бегић, Вакцинација против дифтерије у срезу чајничком..., 245.

других, у њеном сузбијању, путем превентивне имунизације, очитовали су се одређени помаци набоље. Наиме, од 716 оболелих (94 умрла) 1936. године, бројно стање заражених 1938. године је опало на 484 (53 умрло).[19]

Један од кључних здравствених проблема био је, с обзиром на „veliku raširenost među seoskim stanovništvom“ („u bosanskom dijelu banovine i to gotovo u svih šesnaest srezova“) ендемски сифилис.[20] Његово присуство индикатор је ниске културе живљења.[21] Испитивања епидемиологије и манифестације сифилиса код одраслих, показивала су да се зараза ширила у највећој мери екстрагенитално, а да је генитални облик био мање заступљен. Болест се преносила, у већини случајева, посредством заједничког прибора за јело којим „obično jede cela porodica“ или, пак, директним путем, тј. пољупцима. Посебна трагичност сифилиса потицала је од чињенице да се он јављао још у детињству, па је стога важио за „tipičnu bolest dece“.[22] О његовој алармантној раширености сведоче подаци да је у периоду од 1927. до 1933. године проценат оболелих у фојничком срезу износио 25,55%, тј. заражен је био сваки четврти становник, а да је током јуна месеца 1930. године, само у тузланској амбуланти за венеричне болести, извршено око 2.300 прегледа.[23] Уочавало се да је сифилис био присутнији код муслиманског живља.[24]

Осим сифилиса који је ширен сексуалним путем, значајан удео у лепези заразних обољења имале су и друге кожно-венеричне болести, попут гонореје („капавца“) и меког шанкра („ulcus molle“). Заступљеност проституције у градским срединама и хигијенски немар при сексуалном односу на сеоском подручју или у насељима где је била виша концентрација радничке популације, посебно мушкараца самаца, погодовали су њиховом ширењу. Колико су ове болештине биле узеле маха, може се сагледати из статистичких показатеља – током 1936. године на територији бановине гонореја је дијагностикована код 1.884 особе (1.203 мушкараца и 681 жена),

---

[19] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 14.; Socijalno medicinski pregled 1939, Beograd, 1939, 161.

[20] Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936, 15.

[21] „Сифилис се преносио директним или индиректним контактом, па се тако, у срединама са вишим животним стандардом, са развијенијом хигијенском и општом културом, могућност његовог ширења сводила, готово искључиво, на сексуалну сферу. (…) У срединама са нижим животним стандардом и примитивнијим хигијенским приликама, где је постојала свакодневна заједничка употреба разних предмета (кашика, тањир, чаша), сифилис се преносио и посредним путем и попримао облик општег хронично-инфективног обољења ендемије“ (Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. II, Београд, 1997, 70).

[22] Endemijski sifilis u Bosni, U: *Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 298.

[23] Исто; Dr. A. Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini…*, 182.

[24] Endemijski sifilis u Bosni, U: *Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 299.

да би три године касније, од укупно 5.508 особа прегледаних ради полних болести (2.872 мушкарца и 2.636 жена), гонореја била утврђена код 36,22% мушкараца и 17,84% жена. Њих 159 било је, због теже клиничке слике, хоспитализовано у Државној болници у Сарајеву.[25]

Лоше хигијенске навике (заједнички пешкир, марамица, лавабо и постељина), неквалитетна пијаћа вода и прашина и песак ношен ветром, били су узроци распрострањених очних обољења, од којих је трахом (заразни кератокоњуктивитис) био најраспрострањенији.[26] Он је важио за „болест широких сељачких маса, неуких, сиромашних, чији је животни ниво у санитарном и културном погледу низак, који у тешком раду нема воље обазирати се на најпримитивнија начела личне хигијене“.[27] Током 1936. године број лица код којих је дијагностикован трахом износио је 352 (190 мушкараца, 162 жене), чије лечење је обављано у две медицинске установе.[28]

Посебан проблем у севернијим крајевима бановине представљала је маларија, која је нарочито била присутна у пробању Саве и доњем току Дрине, тј. мочварним теренима на којима су се, у летњим месецима, развијали ројеви комараца, преносника болести.[29] Бијељински срез словио је за „najjače leglo malarije“, па је ради тога у његовом средишту радила антималарична станица која је вршила вакцинацију („пелцовање“) становништва и бесплатно делила кинин (Rodinis 2009: 148).

Поред поменутих инфективних болести, које су биле најзаступљеније, спорадично и у мањем обиму јављале су се и друге, попут: лепре („губе“), црвеног ветра, антракса, малих и великих богиња, срдобоље, дизентерије, скрлети, шарлаха, великог кашља, менингитиса, трихинозе, беснила и др.

Праву пошаст по народно здравље и један од најкрупнијих социјалних проблема („одраз социјалне беде и примитивизма у коме се живело“), представљао је алкохолизам.[30] Овај порок „узимао је под своје“, превасход-

---

[25] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 122.; *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1939*, 62, 64.

[26] За хронично епидемијско жариште трахома важили су ваљевски крај и подручје око увира Дрине у Саву (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 128).

[27] Исто, 129.

[28] Исто.

[29] Ситуација везана за појаву маларије зависила је, у великој мери, и од тога да ли је година била сушна или кишовита. Тако је у извештају надлежних у Краљевској банској управи Дринске бановине о стању здравља у брчанском срезу за месец јуни 1931. године истакнуто: „Konstatuje se sa zadovoljstvom, da je ove godine srazmerno prema prošlim godinama zapaženo opadanje malaričnih obolenja. Tome je na svaki način mnogo doprinela i suša ove godine i usled toga umanjenost bara i močvara, te prema tome vrlo mali broj komaraca“ (Dr. A. Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini…*, 276).

[30] Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941…*, 71.

но, непросвећенији и најсиромашнији слој становништва које је, чак, у недостатку ракије, често посезало за чашицом шпиритуса. Алкохол, у комбинацији са сифилисом, за последицу је имао чињеницу да је у босанском делу бановине забележен приличан број душевно оболелих и умно заосталих особа, од којих се огромна већина налазила код својих кућа или, пак, лутала околином препуштена сама себи.[31] Да је страст према алкохолу била изражена, снажнија чак и од религијских норми, показује детаљ да су муслимани, упркос ограничењима која ислам налаже, важили за његовог страсног конзумента („муслиманско сиромашно становништво много пије ракију“).[32]

Распрострањеност акутних и хроничних заразних болести, услови становања и неадекватна исхрана, чак и (у пољопривредном смислу) богатијим крајевима („народ износи на тржиште највећи и најбогатији дио животних намирница, док за кућу оставља мање количине мање вриједних намирница“), одражавали су се на природни прираштај, који иначе представља важан индикатор здравствених прилика.[33] Висока стопа морталитета очитовала се нарочито код најмлађег нараштаја.[34] Према статистичким параметрима, у периоду од 1930. до 1933. године 26% новорођенчади умирало је до своје десете године, а 15,6% није дочекало први рођендан.[35] Ипак, стопа прираштаја, која се кретала, исказано у промилима, у опсегу од 15–25‰, одржавана је високим наталитетом, који је износио око 40‰, а у неким срезовима, попут травничког, премашивао и 50‰.

Напоре медицинских и социјално-културних установа у вези побољшавања здравствено-хигијенског стања на простору Бановине, координисало је Одељење социјалне политике и народног здравља при Краљевској банској управи у Сарајеву. Суочавајући се са хроничним помањкањем финансијских средстава оно је, „растежући“ свој скромни буџет, помагало сузбијање заразних болести, осиромашне, новчано помагало делатност хуманитарних друштава, бринуло о колективном збрињавању абнормалне деце, материјално издржавало слепе и глувонеме, додељивало помоћ „дечи-

[31] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38*, Београд, 1939, 160.

[32] Исто.

[33] Услед неадекватне исхране биле су честе појаве гушавости, авитаминоза, хипрвитаминоза, рахитиса, стомачних паразитних обољења и сл. (Dr. A. Rodinis, *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini…*, 423).

[34] Током 1940. године у селу Краљева Сутјеска (височки срез) од укупног броја умрлих 66% је отпадало на децу старости до осам година. Највећи број чинила су новорођенчад, што је тумачено чињеницом да „мајке располажу са врло мало знања о правилној нези и исхрани, особито мале деце“ (Архив Југославије, Фонд Министарски савет Краљевине Југославије (138)-6–31–143, *Извештај Буџетског одељења Министарства финансија Министарском савету Краљевине Југославије*, 12. XII 1940).

[35] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, VIII.

јим трпезама“ и потпомагало исхрану деце у пасивним крајевима, упућивало најнужнију помоћ пострадалим у елементарним непогодама, финансирало асанацију мочварних и водокрчних терена и уређивање водовода и водозахвата (хигијенске чесме, бунари) и др.[36]

На врху „хигијенско-епидемиолошке пирамиде“ Дринске бановине налазио се, већ поменути, Хигијенски завод у Сарајеву, који се бавио превентивном, епидемиолошком, бактериолошком, хигијенском и просветитељском делатношћу.[37] Под његовим окриљем деловали су домови народног здравља, којих је 1936. године било пет.[38]

Што се тиче развијености мреже болница, санаторијума, опоравилишта, бањских лечилишта и других медицинско-социјалних установа, може се рећи да је Дринска бановина имала боље карактеристике у односу на општејугословенски просек. У 1936. години она је имала 31 болницу, које су се, према начину материјално-финансијског издржавања, делиле на: државне (1), бановинске (17), градске (3), Обласног уреда за осигурање радника (5) и Братинских благајни (5). У њима се налазило 2.720 постеља у којима је, просечно дневно, било хоспитализовано 1.670 болесника (34% просечно дневно незаузетих постеља).[39] Овакве бројке не говоре о повољним здравственим приликама, већ о конзервативној, аутархичној свести становништва, сеоског у првом реду.[40] Током 1935. године од 28.430 преминулих особа на територији Дринске бановине, свега 1.869 (6,6%) умрло је у болници.[41]

Територијалну распрострањеност, структуру, број болничких постеља и пацијената у болницама које су се, три године касније, финансирале из државних, градских и бановинских фондова, могуће је сагледати из наредног табеларног приказа:

---

[36] Tri godine opstanka banovina – uspešan rad kraljevsko banske uprave Drinske banovine, *Jugoslavenski list*, 11. XI 1932.; Bilans trogodišnjeg rada banske uprave drinske banovine, *Jugoslovenska pošta*, 12. XI 1932.; Budžet socijalne politike i narodnog zdravlja, *Jugoslavenski list*, 9. XII 1932.

[37] Хигијенски заводи су постојали у седиштима свих бановина, осим у Бањој Луци (Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941…*, 232).

[38] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, 45.

[39] Исто, 223.

[40] О томе сведоче и запажања медицинских радника који истичу да „наши сељаци врло нерадо иду у болницу и радије долазе дневно у амбуланту, јер уз све сметње и болове, врше донекле лаке, помоћне радове“ – исто.

[41] Исто.

Табела 1: Статистика болница Дринске бановине 1939. године

Место	*Болница је*	*Мушких пацијената*	*Женских пацијената*	*Број кревета*	*Број болесничких дана*
Сарајево	државна	17.892	11.273	1.102	295.124
Бијељина	градска	1.367	791	120	16.696
Брчко	градска	803	839	26	7.720
Сарајево	бановинска	/	/	90	13.935
Бајина Башта	бановинска	717	825	23	4.421
Ваљево	бановинска	2.168	2.074	111	25.438
Власеница	бановинска	365	442	20	5.112
Вишеград	бановинска	320	617	35	6.331
Горажде	бановинска	466	330	52	3.296
Гуча	бановинска	271	355	26	3162
Ивањица	бановинска	843	919	28	6467
Кладањ	бановинска	134	206	58	4.006
Лозница	бановинска	1.903	1.652	60	13.092
Љубовија	бановинска	793	701	36	7.466
Рогатица	бановинска	356	310	25	4.747
Сребреница	бановинска	517	459	20	4.961
Тузла	бановинска	2.249	2.545	132	28.820
Травник	бановинска	1.494	1.695	100	26.388
Ужице	бановинска	2.483	2.315	124	28.940
Чачак	бановинска	3.596	3.658	190	38.255
Шабац	бановинска	2.826	3.203	207	33.252
СВЕГА		41.563	35.209	2.585	577.629

Извор: *Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 61.

Као што се може видети, најзначајнија од њих била је сарајевска Државна болница у којој је током године, просечно, лечено од 10.000 до 11.000 особа и обављано око 4.000 операција.[42] Почетком 1941. године у оквиру ње постојала су следећа одељења: кожно-венерично, за болести срца, гинеколошко, очно, за болести уха, грла и носа, за грудне болести, за нервне болести, дечије, инфективно и два хируршка. Мада је број кревета у односу на 1939. годину био незнатно увећан, још увек се кубурило са смештајем оболелих („нека одељења немају довољан број постеља, па их треба повећати“). У плану је било отварање још неких одељења за који-

[42] Претечу Државне болнице у Сарајеву, основане 1. јула 1894. године, представљала је Вакуфска болница, устројена 1866. године. Оснивањем Државне, која је у почетку имала четири одељења (за унутрашње болести, хирургију, кожне и венеричне болести и породјејно одељење), Вакуфска је претворена у Завод за душевне болести. (*Socijalno medicinski pregled 1939*, Beograd, 1939, 203).

ма се осећала потреба (уролошко, ортопедско, грудно-хируршко, стоматолошко), али је агресија сила Осовине на Краљевину Југославију то омела.[43]

Велику улогу у унапређивању народног здравља имале су здравствене задруге. То су биле установе које су против болести бориле „унапређивањем хигијенске свести и подизањем опште просвећености и културе“ путем предавања, оснивања књижница, организовања хигијенских, просветних, здравствено-привредних и домаћичких течајева, с циљем да се „у народ унесе што више стварног здравственог знања и формира здравствена свест“.[44] Једна од првих била је оформљена на Палама 23. октобра 1933. године, у оквиру месног соколског друштва.[45]

Дринска бановина обиловала је лековитим водама богатим сумпором, арсеном, гвожђем и бромом. На њеном подручју организовани вид лечења проводио се у 16 бања: Овчар-бањи, Врујцима, Ковиљачи, Кисељаку, Тузли, Обреновачкој бањи, Доњој Бадањи, Трепчи, Сребреници (Црни Губер), Илици, Вишеградској бањи, Фојничкој бањи, Витиничком кисељаку, Приличком кисељаку, Биоштанској бањи и Олову.[46]

У складу са материјалним могућностима надлежне медицинске власти организовале су рад опоравилишта и летовалишта, којих је на подручју ове бановине било шест: три у домену бановинске управе (бања Ковиљача, Летњиковац код Шапца и Пале), два државна (Око и Тара) и једно приватно (Метаљка).[47]

---

[43] Др Стеван З. Иванић, Потребе здравствене службе у Југославији, *Гласник Централног хигијенског завода*, књ. XXIV, Београд, 1941, 6.

[44] Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941…*, 241.

[45] Na Palama je osnovana prva Zdravstvena zadruga u našim krajevima, *Jugoslovenska pošta*, 24. X 1933.

[46] *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38*, 172–175.

[47] Опоравилиште на Метаљци је најпре деловало под окриљем Хигијенског завода у Сарајеву. Налазило се на планини Ковач, на надморској висини 1.248 m, на путној комуникацији Пљевља–Чајниче–Горажде. О њему је, приликом отварања, штампа забележила: „Samo oporavilište je kao kakav bijeli dvorac, sagrađen na proplanku, okružen gustom crnogoričnom šumom. (…) Oporavilište je od kamena solidno građena zgrada sa higijenskim, svijetlim i parketiranim sobama, ima prostrane lijepe spavaonice, trpezariju i kupatilo, 2 km dugi vlastiti vodovod, kojim je dovedena odlična svježa planinska voda. Električno svjetlo proizvađa vlastita centrala. (…) Zdravstveni nadzor nad djecom vrši stalni i iskusni liječnik oporavilišta g. Montijas, koji je istovremeno i upravnik oporavilišta, a pored pomoćnog personala postavljena je i jedna kvalifikovana sestra koja vodi brigu o djeci. U oporavilište, predviđeno za 60 djece, primaju se slabunjava, ali inače zdrava školska djeca od navršene 6. do 14. godine radi oporavka na čistom planinskom vazduhu i suncu. Hrana je prvoklasna, a dnevno se dobiva pet obilnih obroka“ (Svečano otvorenje državnog oporavilišta na Metaljci, *Jugoslovenski list*, 29.VI 1933).

Литература

Бегић 1940: А. Бегић, *Вакцинација против дифтерије у срезу чајничком*, у: Гласник Централног хигијенског завода, књ. XXIII, Београд.

Димић 1997: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941,* књ. II, Београд: Стубови културе.

Иванић 1941: С. З. Иванић, *Потребе здравствене службе у Југославији*, у: Гласник Централног хигијенског завода, књ. XXIV, Београд.

Радовановић 1940: М. С. Радовановић, *Дринска бановина*, у: Српски књижевни гласник, књ. LIX, Београд.

Родинис 2009: A. Rodinis, *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini (1929–1931),* knj. 1, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.

Драга В. Мастиловић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

Оригинални научни рад

ГЕНЕЗА НАСТАНКА НОВОВЈЕКОВНЕ СРПСКЕ ЕЛИТЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ[1]

Падом српских средњовјековних држава под Турке, постепено је нестајало друштвеног слоја који је, заснован на феудалној класној основи, представљао елиту српског средњовјековног друштва. Нестанком феудалног племства, али и институција, српски народ је остао без основних стубова друштва и тако обезглављен нашао се изложен терору и исламизацији. Од свих институција, једино је Српска православна црква успјела да надживи државу и да вијековима представља најважнију, а често и једину институцију, која је на вјерској, али и на националној основи окупљала српски народ и чувала свијест о моћи и величини српске средњовјековне државе, о њеној властели, велможама и ратницима. Процес потпуног нестанка средњовјековне српске елите није био брз, а понегдје је текао веома споро. У оним областима гдје је била изражена племенска организација, као у Херцеговини и Црној Гори, Турци нису никада у потпуности успјели да их уклопе у свој тимарски систем, а самим тим ни да успоставе потпуну контролу над неким племенима, па је тако и улога племенског старјешине у доста случајева била веома значајна. Осим тога, влашки катуни у Херцеговини дуго времена су уживали одређене привилегије, па зато ни улога њихових старјешина, кнезова и војвода, није била безначајна. Међутим, временом су и овим сточарским заједницама Турци одузимали све више привилегија и доводили их тако у статус раје. Неке значајне средњовјековне властелинске породице покушавале су да свој статус и привилегије спасу преласком у ислам, барем једног од чланова, а неки су спас потражили у миграцијама, иако би у новој средини и новим околностима углавном губили свој ранији углед и значај. Само ријетки су успјели да се уклопе у тимарски систем без преласка у ислам и, као хришћани спахије, дуго времена задражавали своје раније привилегије. Тако се, на примјер, почетком XVIII вијека у Херцеговини, као обновитељ манастира Житомислића, помиње спахија Милисав из рода Храбрена – Милорадовића, чувене војводске породице, која је дуже времена у XV вијеку, па чак једно вријеме и под турском управом, давала војводе нахије Доњи власи, која је обухватала преко двадесет влашких катуна на подручју данашње столачке, љубинске и билећке општине (Тошић 2004: 277). Неки од чланова ове чувене породице

* mdraga@teol.net

[1] Рад је написан у оквиру пројекта *Друштвена историја Босне и Херцеговине* који финансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

емигрирали су у Русију, гдје су појединци остварили значајне војне и дипломатске каријере, али ипак нису заборавили своје коријене, што се најбоље види из њихове помоћи коју су слали херцеговачким црквама и манастирима. У првим годинама турских освајања, у Босни се могло наћи и хришћана спахија са тимарима који су доносили велике приходе, али се у већини случајева ту радило о ранијој феудалној властели која је учинила неке крупне уступке Турцима приликом освајања Босне. Углавном је неко од чланова тих породица био потурчен и на тај начин штитио своје ближње, како од терора турске управе, тако и економски. Али, од друге половине XVI вијека број хришћана спахија, а и величина њихових посједа се знатно смањују, па тако већина њих прелази у ислам или емигрира у неку од хришћанских земаља, или у крајњем случају прихватају статус раје (Лемајић 2006: 43).

Дакле, јасно је да ранија српска средњовјековна феудална властела није могла имати значајнијег утицаја нити удјела у каснијем процесу формирања елитног дијела српског друштва у Босни и Херцеговини. Тај процес одвијао се на сасвим другачијим основама, а био је јако детерминисан са неколико друштвених појава карактеристичних за патријархално српско друштво у Босни и Херцеговини и његов живот условљен турским окупационим системом. У том правцу можемо тражити коријене настанка новијековне српске елите на овим просторима, и то углавном кроз три развојна правца који су касније били условљени бројним факторима, као што су образовање, економска моћ, наслијеђени друштвени статус и слично.

Прву од тих развојних нити српске елите можемо тражити у институцији кнеза, која је под турским режимом у различитим крајевима и разноликим друштвеним оквирима, који су опет били детерминисани разним факторима, од географско-климатских карактеристика поднебља, па до начина привређивања и менталитета становништва, имала и различиту функцију и друштвену улогу. У првим вијековима турског ропства, друштвена улога кнеза сводила се на улогу турског чиновника и посредника између раје и власти. Ни економска моћ нити ниво власти коју су остваривали нису их могли трајно кандидовати као друштвену елиту, осим можда у уским оквирима села или нахија гдје је њихова друштвена моћ једино и могла доћи до изражаја, али су то били превише уски оквири да би институција кнеза постала главни извор за формирање касније елите, поготово због тога што су се они по мало чему разликовали од својих сународника, а да и не говоримо о томе колико је њихова функција била несигурна и зависна од воље турских моћника. Пуно другачију улогу кнезови ће имати у времену ослободилачких покрета који су, посебно у Херцеговини, буктали нарочито од половине XIX вијека. Кнезови су, уз хајдучке харамбаше, тада постали истински народни прваци и старјешине. Они су били „пореклом отпорни, бунтовни елементи, онај борбени слој који се свуда наметао за вођу средини, у којој је живео“ (Поповић 2005: 28–29). Још када су, захваљујући војничким заслугама и блиским везама са црногорским двором, истакнути-

ји људи из народа почели да добијају звања војвода, сердара, барјактара и племенских капетана, тада се несумљиво почео формирати један слој народних старјешина, који се почео уздизати, и у економском погледу, изнад те „сточарско-ратарске сеоске масе“ и који је несумњиво могао представљати прву праву друштвену елиту српског народа, првенствено у Херцеговини, послије нестанка средњовјековне властеле. Међу њима се издвајају војводе: поп Богдан Зимоњић, поп Петар Радовић, Максим и Симо Бећовић, Лазар Сочица, Трипко Џаковић, Глигор Милићевић и други; сердари: Мијат Радовић, Миро Гаговић, Стојан Стијачић, Мрдак Лубурић и други; племенски капетани: Илија Стевановић, Вуле и Јоко Аџић, Никола Вујовић, Стеван Зимоњић, Томо Вукомановић, Раде и Стојан Бабић и други. Њима треба додати командире, поткомандире, официре и барјактаре. Мада ће њихов друштвени утицај, наравно оних који су преживјели устанак, посебно на политичком плану, прилично опасти у периоду аустроугарске окупације, они су ипак у патријархалној средини представљали елитни, веома поштован слој друштва. Осим тога, углед и утицај који су остварили, али и економско уздизање, омогућило им је да и својим потомцима обезбиједе какво-такво образовање, а што је, уз економску моћ, у изразито непросвијећеној и патријархалној средини представљало кључни искорак ка друштвеној елити. Тако је, на примјер, Стеван Зимоњић, син војводе попа Богдана Зимоњића био и у каснијем периоду једна од најугледнијих личности у Гатачком срезу, коме су се обраћали и аустроугарски органи власти, као на најпоштованијем човјеку из народа. Други син војводе Богдана, Петар Зимоњић, завршио је богословију у Рељеву и постао једна од најпоштованијих личности српског народа у Босни и Херцеговини, прво као митрополит захумско-херцеговачки, а касније и митрополит дабробосански. Сердар Мијат Радовић постао је угледни мостарски трговац, а његов син Владимир отворио је прву српску књижару и штампарију у Мостару и постао познати национални и јавни радник и један од првобораца за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини. Син војводе Лазара Сочице, Мујо Сочица, догурао је у Краљевини Југославији до положаја бана Зетске бановине. Ово нису усамљени примјери како је институција кнеза, али и друга звања стечена првенствено на бојном пољу у ослободилачким покретима против турског господства, могла бити једна од развојних нити касније српске елите у Босни и Херцеговини, али у сваком случају, она није могла бити пресудан фактор нити генератор њеног настанка. То посебно, ако имамо у виду да су у аустроугарском периоду статус елите, која нешто значи у политичком животу, могли завриједити само они који су имали економску основу за то или одређени степен образовања.

У Босни је српски ослободилачки покрет ишао значајно другачијим развојним токовима у односу на Херцеговину, па тако ни институција кнеза није играла тако значајну улогу. Исто тако, ни истакнути устаници и народне старјешине нису добијали од српске владе, са којом су били у директној вези, војводска, капетанска и друга звања, као Херцеговци од црно-

горског кнеза. Можемо са доста разлога устврдити да је, осим разлика у утицају црногорског кнеза на Херцеговце и српске владе на Босанце, у формирању тог елитног слоја српског друштва у Босни и Херцеговини значајну улогу играо и менталитет становништва, психологија побуњеног сељака, али и географске карактеристике тла, начин привређивања и још пуно других фактора. Због тога, у устанку 1875. године у сјеверној Босни у први план избијају хајдучке харамбаше Остоја Корманош и Петар Петровић Пецијa, али су стварно вођство у устанку касније преузели трговци и то углавном они који су раније избјегли из Босне као Васо Видовић и Коста Угринић. Из Србије је у Босну стигао и Голуб Бабић, а из Трста трговац Петар Узелац и њих двојица ће бити главне устаничке вође у југозападној Босни. Четовање, као основно обиљежје устанка у Босни, изродило је већи број четовођа, али не и основу да се, као у Херцеговини, формира на тај начин један елитни слој друштва.

Другу развојну нит формирања српске елите у Босни и Херцеговини представља православно свештенство. Вијековима је православно свештенство чинило скоро једину друштвену елиту српског народа у Босни и Херцеговини под турском окупацијом. То се, прије свега, односи на монашко свештенство које је било колико-толико образовано, ширих видика и сасвим утемељено у православљу, а што је најбитније, потпуно национално свјесно. За разлику од монашког, мирско свештенство је великим дијелом било необразовано и у великом броју случајева се мало разликовало од народа. Према једном званичном шематизму Српске православне цркве, у Босни и Херцеговини је 1869. године било свега двојица владика, 3 архимандрита и 25 других свештеника и калуђера (Екмечић 1989: 97–98). Наравно да ово није права слика бројног стања православног свештенства у Босни и Херцеговини, јер су у шематизму наведени само они свештеници који су завршили неку школу, то јест они који су били иоле образовани. Поред њих, постојало је бројно мирско свештенство које је регрутовано из редова угледнијих сељака и који су за 20 дуката од владика добијали свештеничко звање, а „по образовању, одевању и целом животу тај се поп од обичних сељака разликовао само по томе што није бријао браду“ (Екмечић 1989: 98). Због тога су православни манастири у Босни и Херцеговини представљали не само чуваре српске духовности, већ и центре у којима се чувала национална свијест, али неријетко и жаришта ослободилачких покрета, посебно у XIX вијеку. Тако, на примјер, аустријски намјесник у Задру, Лазар Мамула, сматра да су зечетници Вукаловићеве буне калуђери манастира Дужи, посебно игуман Јевстатије Дучић и да се без њиховог знања и подршке Вукаловић никада не би прихватио оружја. Мамула даље сматра да су главари раје стално подложни вољи калуђера и закључује: „И све дотле док су у земљи ови калуђери и док они управљају манастирима, у Херцеговини ће бити стално немира и устанака“ (Радуловић 2010: 25).[2] Посебно значајну

[2] Из писма Мамуле министру Рехбергу и Ротенлевену од 21. марта 1862.

улогу у периоду ослободилачких покрета у XIX вијеку, одиграла је група херцеговачких калуђера, који су били не само духовни подстрекачи револуционарне ослободилачке акције, већ и први књижевни ствараоци, мисионари писмености и просвјећивања народа, а уједно спасиоци и чувари усменог народног предања. Међу њима се истичу заиста импозантне фигуре националних и духовних прегалаца: Јоаникија Памучине, Серафима Шолаје, Прокопија Чокорила, Серафима Перовића, Нићифора Дучића, Леонтија Радуловића и других. Они, не само да се посвећују књижевном раду, већ и остварују прве културне и револуционарне везе са Србијом и Русијом, а свим својим бићем раде на просвјећивању народа и буђењу националне свијести. Прокопије Чокорило борави у Русији 1858–1860. године и том приликом, не само да сакупља богате прилоге за цркве и манастире, већ обезбјеђује руску помоћ при подизању српских школа и школовању младих учитеља у Русији, који ће касније несумњиво представљати друштвену елиту и бити значајни политички, културни и јавни радници. У Босанској Крајини Васо Пелагић „архимандрит, бунџија, социјалиста, збира око себе средњи и учевни сталеж; и буни на све стране“ (Чубриловић 1934: 24). Повратак Пелагића из Русије и његов долазак у Бањалуку, а поготово оснивање богословије у овом граду 1866. године, чији је он ректор, омогућава у Босни стварање једног новог језгра младих свештеника и учитеља, који ће за свој идеал поставити национално буђење и ослобођење српског народа од турског господства. Руска помоћ и подршка Србима у Босни и Херцеговини у то „предвечерје нових устанака“ била је једна од ријетких искри која је освјетљавала пут ка слободи и будила наду у могућност њеног остварења. Неки од тих калуђера и свештеника дјелују и као српски или руски агенти у Босни и Херцеговини и активно раде на стварању и ширењу тајних националних организација. Посебно је у том погледу занимљива личност архимандрита Нићифора Дучића, духовника, устаничког вође, војсковође у српско-турским ратовима, просвјетитеља, научника и академика. Он је из Београда, као предсједник Одбора за српске школе и учитеље на турском подручју при Министарству спољних послова, руководио националним организацијама и националним радом у Босни и Херцеговини прије устанка 1875. године, и то преко Мића Љубибратића који је био задужен за Херцеговину и Ника Окана, који је био задужен за Босну (Екмечић 1972: 40–42). Осим тога, свештенство, па и оно мирско, игра запажену улогу у свим ослободилачким покретима Срба у Босни и Херцеговини током XIX вијека. Већ смо споменули да су херцеговачке војводе Богдан Зимоњић и Петар Радовић били свештеници, а њима треба додати и војводу архимандрита Мелентија Перовића. У Босни устаничке чете воде поп Каран, поп Гак, поп Билбија и други свештеници, а из Србије у источну Босну са четом добровољаца упада некадашњи пивски војвода, поп Жарко Љешевић (Екмечић 1972: 106–108). И у периоду аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, свештенство представља веома важан друштвени чинилац у животу српског народа у Босни и Херцеговини, па пре-

ма томе и његов елитни дио, и то не само у духовном већ и у националном, политичком, културном и просвјетном погледу. Све већи број школованих свештеника ствара претпоставку за њихов ангажман у различитим аспектима друштвеног живота Срба у Босни и Херцеговини. Једна од најзанимљивијих личности у том погледу био је митрополит Сава Косановић, који је 1881. године, послије низа грчких владика фанариота, постављен за првог српског митрополита у Босни и Херцеговини након укидања Пећке патријаршије. Косановић је непрестано био под сумњом аустро-угарских власти због своје политичке дјелатности, а посебно због веза са Русијом и Уједињеном омладином српском. Стално је био окружен конфидентима који су пратили сваки његов покрет и иступ, па је веома брзо дошао у сукоб са Калајевим апсолутистичким режимом у Босни и Херцеговини. Дошао је у оштар сукоб и са надбискупом Штадлером због агресивног католичког прозелитизма, па је ускоро био приморан да поднесе оставку и напусти Босну и Херцеговину (Маџар 1987: 219–220).

Трећу, а вјероватно и најважнију нит у формирању нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини, представљало је формирање грађанског сталежа, који је, иако не тако бројан, одиграо значајну улогу у бурним политичким догађајима XIX и XX вијека. Присуство православних Срба по босанскохерцеговачким градским насељима историјски извори неоспорно потврђују још у XVI вијеку. Тако, на примјер, први помен православних Срба у Мостару пада у 1575. годину (Ћоровић 1999: 24). Међутим, демографско јачање српског елемента у градским срединама Босне и Херцеговине и пораст њиховог друштвеног утицаја, посебно у одређеним пословним круговима, неоспорно је везано за XVIII вијек. Када је у питању Сарајево, процес јачања православног становништва у самом граду и његовој околини везан је за рат 1683–1699. године, када је муслиманско становништво знатно страдало, а осим тога, бројне епидемије и глад додатно су прориједили муслиманско становништво у Сарајеву и његовој околини, што је довело до тога да су православни Срби почели „савијати гушћи обруч око града“ (Самарџић 1995: 315). Њихов број и у самом граду знатно се повећао у XVIII вијеку и то не само досељавањем Срба из околине, већ и из других српских крајева под турском управом, а посебно Херцеговине. Већ крајем XVIII вијека број Срба у Сарајеву се креће око 4.000 (Самарџић 1995: 315). Сличан процес, са мањим или већи разликама одвијао се и у другим већим босанскохерцеговачким градским срединама. Своје мјесто у чаршији, Срби православни су тражили у првом реду као занатлије, а касније ће велики број њих поред занатлијских послова почети да се бави и трговином, која ће их на крају и обогатити и прославити и дати им статус елитног дијела српског друштва. Према једном попису из 1769. године у Сарајеву је, међу православним Србима, било 353 ћурчије, 105 дунђера, 49 терзија, 40 кујунџија, 37 екмекчија, 18 самарџија, 17 ковача и 14 сапунџија, а по једном ранијем спису, из 1862. године, православне занатлије у Сарајеву били су сврстани у осам еснафа (Самарџић 1995: 315).

Посебну улогу у процесу настанка српског грађанства у Босни и Херцеговини одиграли су српски трговци. Још у XVIII вијеку извори наводе српске трговце као веома значајан фактор у трговини Босне и Херцеговине, али и сусједних области, док ће њихов значај посебно порасти у XIX вијеку. Тако руски посланик Гиљфердинг констатује да у Мостару 1857. године сву трговину у својим рукама држе православни, док муслимани у њој учествују врло мало и то углавном тргују само цариградском робом, а католици уопште не учествују у трговини (Гиљфердинг 1972: 61). Срби трговци нису обављали само трговачке послове по босанскохерцеговачким варошима, већ су се бавили и комисионарским пословима у Трсту, Београду, Бечу, Дубровнику и другим трговачким центрима. Занимљиво изгледа податак да су најпознатије српске трговачке породице у Сарајеву, у другој половини XVIII вијека, углавном били досељени елементи и то највише из Херцеговине. Тако је, на примјер, од неког Риста Пајевића, који је доселио из села Лазарића код Гацка, настала касније позната сарајевска породица Скарића. Неки Слијепчевић, који је доселио из села Самобора код Гацка, био је родоначелник Деспића, једне од најпознатијих српских трговачких породица у Сарајеву. Од Риста Тодоровића, досељеног из Чајнича, настала је касније позната породица Хаџиристићи, а такође од Чајничанина Авакума, настали су Хаџиавакумовићи (Скарић 1981: 161). Ове породице углавном су мијењале презимена крајем XVIII и почетком XIX вијека, док их неке од њих никада нису ни мијењале. Такав је случај са потомцима Петра Јефтановића, који је у Сарајево доселио из Тузле, или Јелића чији је родоначелник доселио из Браног Дола код Билеће (Скарић 1981: 161). По досељавању, ове продице у прво вријеме углавном нису имале неку значајнију улогу, док ће касније, а посебно у XIX вијеку, њихова економска моћ и углед значајно доћи до изражаја, а самим тим њихова политичка дјелатност као елитног слоја тадашњег српског друштва, знатно ће порасти, посебно у пословима око црквено-школских општина. Тако су већ половином деветнаестог вијека најпознатије трговачке куће у Сарајеву биле Манојла Јефтановића, браће Деспића, Гавре Хаџиавакумовића, Алексе Јелића и других. У исто вријеме, у Мостару се истичу трговачке куће Шантића, Шола, Бјелобрка, Мрава и других. У Тузли и Брчком се истичу Параноси, Крсмановићи и Стокановићи, а у Бањој Луци Радуловићи, Кнежићи, Пиштељићи и Делићи. У Ливну се истичу Кујунџићи, Тодоровићи и Станишићи (Скарић 1985: 42).

Многи Срби трговци из Босне и Херцеговине обављали су комисионе послове по већим трговачким центрима, а у потрази за бољом зарадом неки су се селили у веће центре и тамо настављали своје послове. Међу њима, највећу славу несумњиво је доживио гроф Сава Владиславић из Јасеника код Гацка, који се у задњој деценији XVII вијека у Дубровнику, а потом и у Цариграду, појављује као познати трговац, да би веома брзо достигао положај руског грофа и најближег сарадника и савјетника руског цара Петра Великог. У XVIII вијеку, као трговац у Трсту, помиње се један

члан куће Опухића из Мостара, а Доситеј Обрадовић у писму Харалампију из 1783. године поздравља „господаре Војновиће, Ризниће, и Куртовиће, и проче Сарајлије и Мостаране“ (Ђоровић 1999: 48). Јован Милаковић, родом из Требиња, био је трговац у Дубровнику и Трсту, а Мостарац Петар Ковачевић био је трговац у Дубровнику, Исмаилу, Одеси, Сарајеву и Шибенику, и остао познат као народни добротвор у Далмацији (Ђоровић 1999: 49). У XVIII вијеку помињу се српски трговци из Босне и Херцеговине и у другим мјестима, Сарајлије Јован Милетић у Бечу, Јосип Милетић и Стефан Ризнић у Трсту, Јосиф и Гавро Димитровићи у Сплиту, Петар Селак у Београду, (Скарић 1981: 161–162), док се Мостарац Сава Вуковић населио у Новом Саду и сматран је једним од најбогатијих људи у аустријском царству и остао упамћен као велики српски просвјетни и културни добротвор. Велики број ових трговаца, осим што су имали своје трговачке фирме, обављали су и комисионарске послове са Босном и Херцеговином. Досељени српски трговци из Босне и Херцеговине имали су сигурно и одређеног утицаја на формирање грађанског сталежа у градовима изван Босне и Херцеговине гдје су се насељавали, а то је највише зависило од њихове бројности у самом граду и степена модернизације коју је тај град већ био достигао. Тако, на примјер, велика групација Босанаца, а посебно Херцеговаца у Новом Саду када је „он још био у формирању и представљао град без унутрашње моћи, град који није имао снаге која би привлачила и задржавала“ (Берић 2001: 90), недвосмислено говори да су досељени српски трговци из Босне и Херцеговине играли одређену улогу у његовој модернизацији и формирању грађанског друштва. Нови Сад није у том погледу издвојен случај, јер су српски трговци из Босне и Херцеговине остављали дубог траг и у другим градовима у којима су живјели и радили и понекад значајно утицали на модернизацијске токове и урбанизацију средина у које су долазили. Такав је примјер и Луке Ћеловића Требињаца, великог задужбинара и добротвора, који је изградио и уредио један читав кварт у Београду „стварајући од Циганске Баре у Савамали, паркове, здања и улице, које су се могле видети једино у Пешти и Бечу“ (Шећеровски 2004: 602). Лука Ћеловић није усамљен примјер како су српски трговци из Босне и Херцеговине, а посебно Херцеговци, мијењали физиономију градских средина у којима су живјели и радили и имали значајног утицаја на процесе модернизације и урбанизацију тих средина. Тако је, на примјер, Требињац Илија Кораћ, који је у другој половини XIX вијека такође постао познати београдски трговац, своју непокретну имовину, то јест, имање на коме се тада налазио хотел „Империал“ и двије зграде у центру Београда, завјештао Београдској трговачкој омладини (*Босанска вила*, XVII/1902, бр. 2, 39).

Све до 1878. године, то јест, током читавог периода турске владавине у Босни и Херцеговини у XIX вијеку наставља се процес економског јачања српског трговачког сталежа и њиховог успона на љествициама друштва. Аустроугарска окупација краткотрајно је изазвала пометњу и прекинула тај процес, али су се српски трговци врло брзо снашли и успоставили

нове пословне везе, које су им омогућиле још снажнију и бржу економску експанзију, али и положај у друштву. То је период када српски трговци у Босни и Херцеговини постају носиоци не само националне борбе против аустроугарске политике, већ и носиоци културног и просвјетног уздизања српског народа, као битног елемента те борбе. Нови, капиталистички услови привређивања, који су дошли са аустроугарском управом, омогућили су појаву првих српских индустријалаца и банкара у Босни и Херцеговини, али и предузетника у разним другим привредним гранама. Неријетко су управо трговци први улазили у нове послове и бавили се упоредо трговином и још понеким уносним послом. Најочигледнији примјер тога су Јефтановићи, позната сарајевска трговачка кућа још из XVIII вијека, која је под аустроугарском управом, осим што се наставила бавити трговином, саградила модеран хотел „Европа“ у Сарајеву, подигла властиту циглану, учествовала у оснивању Босанскохерцеговачке народне дионичарске банке, основала Српску штедионицу која се 1907. године фузионисла са Српском народном банком, учествовала у експлоатацији шума заједно са Српском банком из Загреба и фирмом „Фелтринели“ у Босни итд. (Хауптман 1987: 201–202). Познате српске трговачке породице из Мостара, Иванишевићи, Шоле и Милићевићи, оснивају 1909. године индустријско предузеће за прераду дрвета под називом *Прва херцеговачка индустрија дрвета Иванишевић и другови, Коњиц – Бијела* у Коњицу, а мостарске трговачке породице учествују и у другим привредним дјелатностима. Исти је случај и са осталим српским трговачким породицама у Босни и Херцеговини, које су као по правилу заступљене у многим пословима, а ријетко које од њих остају да се баве искључиво трговином.

Као имућнији слој народа, трговци су често наилазили на неразумијевање, подозрење, па и завист околине. Њихова пословична прагматичност и неспремност да по сваку цијену подреде све националним идеалима, наилазила је често на осуду и оптужбе. Тако, на примјер, Стака Скендерова сарајевске српске трговце, чини се не баш сасвим оправдано, приказује у најгорем могућем свјетлу и назива их лихварима, среброљупцима, националним отпадницима, зеленашима, гулитељима раје, па најпосле и турским доушницима, чијим интересима наводно предано служе (Чокорило, Памучина, Скендерова: 31). Мада генерализовање слике о српским трговцима и њиховој националној свијести није могуће, ипак се чини да се овдје ради о претјеривању. Јасно је да је пословни прагматизам српског трговца понекад био у колизији са националном борбом, а о томе може најбоље свједочити и сукоб који је у првој деценији XX вијека избио између те старије генерације националних бораца, а коју су чинили углавном трговци Глигорије Јефтановић, Војислав Шола и други, и млађе, академски образоване и много енергичније генерације националних бораца, предвођених Васиљом Грђићем и Петром Кочићем. У суштини њиховог сукоба није био само политички опортунизам старије генерације, већ и различити погледи на социјални програм српског националног покрета у Босни и Херцеговини. Ста-

рија генерација, коју је чинио варошки посједнички елемент (трговци, банкари, индустријалци итд.), није била заинтересована за радикално покретање и рјешавање аграрног питања, због тога што је земља ага и бегова, који су пропадали, све више прелазила у руке овог слоја српског грађанства, а осим тога земља је била „важан објекат за трговину, спекулацију, а и за пласирање новца“ (Поповић 2002: 169). Да је трговачки сталеж био онај дио српске елите са којим су аустроугарске власти лакше долазиле до компромиса, свједочи и барон Питнер, управник Мостарског округа, у вријеме анексионе кризе 1908. године. У свом извјештају из Мостара, писаном двадесетак дана послије анексије, Питнер наглашава да код Срба постоје разлике и нијансе у ставовима од добро ситуираних трговаца, који за српске идеале имају дневно само пола сата времена, до новинара који умиру од глади али за те идеале живе и даље желе да живе. Посебну пажњу Питнер поклања могућем расколу између Срба у Херцеговини, констатујући да је јако значајно да утицај Војислава Шоле међу овдашњим Србима опет јача, док утицај Душана Васиљевића опада (Архив Босне и Херцеговине, през., бр. 1776/08). Шола је припадао старијој, а Васиљевић млађој генерацији националних бораца.

И поред свега наведеног, српском трговачком сталежу у Босни и Херцеговини, посебно у XIX вијеку, ипак се не може одрећи ни висока национална свијест нити заслуге за српски национални покрет у Босни и Херцеговини, али и заслуге за стварање интелектуалне, културне и политичке елите, која ће на себи носити бреме борбе против аустроугарске политичке и културне мисије на Балкану, али бити и значајан судионик борбе за јужнословенско уједињење и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а свакако и препознатљиви дио политичког миљеа Краљевине Југославије, између два свјетска рата. О националном духу несумњиво свједочи и задужбинарство, добротворство, финансијска подршка и брига око српских школа, културно-просвјетних друштава, разних институција националног карактера и посебно њихова дјелатност у оквиру црквено-школских општина, а које су дуго времена биле најзначајнија национална институција српског народа у Босни и Херцеговини. Тако се, на примјер, међу легаторима Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета“, основаног у Сарајеву 1902. године, истичу највише трговци: Ацо Деспић, Нико Бесаровић, Тодор Анчић, Васо Краљевић, Шпиро Давидовић Докић, Симо Прњатовић, Перо Стокановић и други. Списак добротвора и утемељивача овог друштва знатно је дужи, а на њему такође предњаче трговци, да не говоримо о оним трговцима који су читаву своју имовину завјештали за добробит српског народа. Као илустративан примјер, навешћемо само трговца Тодора Ковачевића из Мостара, који је сву своју имовину раздијелио прије смрти, 1902. године, разним српским установама и удружењима у Мостару. Тако је, кућу, дућан и 3000 круна поклонио српској школи у Мостару, Српском пјевачком друштву „Гусле“ завјештао је 800 круна, Српском занатлијском удружењу 200 круна, српским ђацима у Бечу 400 круна и тако даље

(*Босанска Вила*, XVII/1902, бр. 2, 39). Он свакако није био усамљен примјер овакве врсте добротворства међу српским трговцима у Босни и Херцеговини. У крајњем исходу, њихово залагање за отварање нових школа, помагање културно-просвјетних друштава која су стипендирала српске ђаке и студенте и други видови помоћи који су служили општем добру, омогућили су, једим добрим дијелом, и школовање нове генерације академске омладине која ће понијети епитет интелектуалне и политичке елите и преузети на себе националне задатке за које су били потребни не само људи великих способности, већ и велики прегаоци и посвећеници, спремни на жртву.

Несумњиво да је српски грађански сталеж у Босни и Херцеговини, а првенствено трговци, послије окупације Босне и Херцеговине 1878. године, на себе преузео терет борбе против аустроугарске „политичке и културне мисије“ у Босни и Херцеговини. Старија устаничка генерација националних бораца, у којој је предњачио главарски и свештенички слој, била је већ прилично истрошена дугом и тешком борбом против Турака, али је ипак имала снаге да 1882. године изведе још један устанички подвиг, овог пута против новог окупатора Аустроугарске. Међутим, врло брзо је постало јесано да је нови окупатор пуно перфиднији од Турака и да се, далекосежним и дубоким посљедицама његове „политичке и културне“ мисије на Балкану, не може супротстављати хајдучким методима Стојана Ковачевића. Управо тада вођство у народу преузело је српско грађанство, већином трговачки сталеж, „са својим методима дуге упорне културно-просветне и привредне националне борбе“. То је био период „националног прибирања и сналажења у новој ситуацији и у новим борбеним средствима. У њему је наше грађанство показало сву своју дубоку народну свест и сву чаршиску умешност и рачунску оцену противникових снага и тактичну вештину да нађе најпогодније позиције на којима ће се борити“ (Поповић 2001: 169). Примарни циљ те националне генерације босанскохерцеговачких Срба, била је борба за црквено-школску аутономију и њу је српски грађански сталеж суверено носио на себи, чак и по цијену великих, посебно материјалних жртава и одрицања.

Управо под утисцима те борбе сазријевала је средња национална генерација Срба из Босне и Херцеговине, носећи у себи дјечачке успомене на славно доба Стојана Ковачевића, а сазријевајући уз прагматичну политичку борбу Глигорија Јефтановића, Војислава Шоле, Владимира Радовића, Косте Кујунџића и других народних првака. „Из синтезе тих двају елемената“ настао је менталитет средње генерације, која је понијела на себи највећи терет националне борбе Срба из Босне и Херцеговине против аустроугарске политике. То су углавном били млађи, академски образовани људи, а многи од њих су се школовали на европским универзитетима, ширећи на тај начин властите погледе и искуства, али увијек се враћајући у Босну и Херцеговину са жељом да стечено знање употријебе у корист свог народа. За њих се може са правом рећи да су представљали прву праву ин-

телектуалну елиту српског народа у Босни и Херцеговини. Млађи, образованији и пуно енергичнији, они ће веома брзо постати оштри критичари опортунизма старих бораца за црквено-школску аутономију. Због тог сукоба, Васиљ Грђић је напустио мјесто уредника листа *Српска ријеч* у Сарајеву, те ће са групом својих истомишљеника покренути, 1907. године, лист *Народ* у Мостару. На Видовдан исте те године у Бањој Луци излази први број листа *Отаџбина*, под уредништвом Петра Кочића. Тако су се почела формирати два опозициона центра млађих српских националних радника у Босни и Херцеговини. Први је била тзв. „херцеговачка група“ окупљена око Васиља Грђића и листа *Народ*, са „национално-демократским обиљежјима“, а друга је била тзв. „крајишка група“ око Петра Кочића и листа *Отаџбина,* са „нацинално-аграрним“ карактером. „Херцеговачка група“ у коју су убрајани Васиљ и Шћепан Грђић, Ристо Радуловић, др Урош Круљ, др Душан Васиљевић, др Никола Стојановић, Атанасије Шола и други, била је политички изузетно агилна и њени представници ће одиграти видну политичку улогу у процесу уједињења 1918. године, а посебно др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић, јер су остали углавном били позатварани и осуђени на велеиздајничким процесима. Као идејног вођу ове групе неки сматрају уредника *Народа* Риста Радуловића Ринду. Тако, на примјер, за њега др Никола Стојановић каже: „Један човек од великог талента и образовања, од велике грађанске храбрости, Ристо Радуловић, уредник *Народа*, постао је стога идејни вођа не једне политичке групе, него целе једне босанско – херцеговачке генерације. Омладина је гледала у њему правог апостола модерног национализма. Његов реални идеализам и мржња на Аустрију били су постали путоказ лепе будућности“ (Стојановић 1938: 174–175). У „Народову групу“ су убрајани и пјесник Алекса Шантић и књижевник Светозар Ћоровић, а од старије генерације националних бораца, овој групи се прикључио Коста Кујунџић, док се од млађих српских политичара др Милан Сршкић прикључио групи Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле око листа *Српска ријеч*. Поред Петра Кочића, око *Отаџбине* су се у самом почетку окупили Коста Мајкић, пјесник Јово Поповић, Васо Кондић, Вукосав Груберовић, а убрзо и Симо Ераковић, Живко Нježић и други. Ова група је, са др Ђорђем Лазаревићем и његовим избором у Босански сабор, почела постепено да добија нову политичку организацију и кренула путем грађанске демократије, те почела да поприма народно-социјално обиљежје, за разлику од дотадашњег сељачко-друштвеног. „Као што национализам *Народове* групе у чланцима Ринде Радуловића нађе свога највећег народног филозофа, тако и социјално народњаштво у групи око *Отаџбине* у др Ђорђу Лазаревићу увиде свој идејни догматицизам и организациону снагу“ (Чубриловић 1934: 127). Једну српску политичку групу у Босни и Херцеговини, окупљену око листа *Дан* (излазио од 1906. до 1912), предводио је др Лазар Димитријевић „млад, необично талентован, управо прави аграрац, и страствени политичар“ (Чубриловић 1934: 122), који се залагао за радикално рјешавање аграрног питања, али је био задовољан др-

жавно-правним статусом Босне и Херцеговине у оквиру Аустроугарске па самим тим није имао велики број присталица у српском етничком корпусу. Због Настићеве „бомбашке афере“, у коју је био увучен не баш својом вољом и на неки не баш јасан начин, био је принуђен да се повуче из политике. Убрзо послије распада Српског клуба у Босанском сабору, појавила се и политичка група адвоката Данила Димовића, која је водила неку врсту споразумашке политике са Босанском владом и због тога није била омиљена у народу, а посебно су били на удару револуционарно расположених омладинаца. То су у основним цртама била исходишта средње генерације српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат, која је настајала и развијала се на основама тешке политичке борбе против аустроугарског режима. Вођени идејом ослобођења српског народа и његовог уједињења, представници ове прве праве интелектуалне и политичке елите српског народа у Босни и Херцеговини, у великом броју ће, у оквирима Првог свјетског рата, идеолошки скренути на курс интегралног југословенства и постати најгорљивији заговорници ове идеје, свјесно жртвујући могућност српског уједињења, а посебно уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, што се, новембра 1918. године, показивало као сасвим реална, а и очекивана могућност. Неки од њих на овоме ће истрајавати чак и по цијену да дођу у оштар сукоб са српском владом и Николом Пашићем, као што су то учинили др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић, као чланови Југословенског одбора.

Трећу, најмлађу националну генерацију босанскохерцеговачких Срба у периоду аустроугарске окупације, чинила је генерација револуционарно расположене омладине, која је стасавала у јеку борбе са аустроугарском управом, а своју револуционарну политичку дјелатност започињала још у гимназијским данима. Посебно је по томе била позната мостарска гимназија, у којој је од отварања 1893. године, учило доста каснијих изузетних научних, културних и јавних радника. У то вријеме, мостарску гимназију су, између осталих, похађали и др Јевто Дедијер, први доцент Београдског универзитета из Босне и Херцеговине, др Владимир Ћоровић, др Василј Поповић, др Перо Слијепчевић др Драго Перовић и други. Осим њих, у мостарској гимназији стасавао је у то вријеме читав низ младих револуционара и патриота, који се нису либили да оснивају и тајна омладинска удружења у борби против аустроугарске окупације. Тако је 1904. године Димитрије Митриновић, младић из херцеговачког села Поплата, дао иницијативу за стварање једне тајне библиотеке из које израста тајно омладинско удружење „Матица“ чији су чланови били, поред осталих: В. Гаћиновић, П. Слијепчевић, Б. Шантић, Г. Круљ, М. Грђић, В. Поповић, Д. Перовић итд. Богдан Жерајић, из невесињског села Миљевца, основао је 1906. године чисто политичку омладинску организацију „Слобода“ чији су чланови били Солдо, Мијатовић, Старовић, Гаћиновић, Мићевић и други (Слијепчевић 1980: 450). Неки од њих одлазили су и друге крајеве Босне и Херцеговине да прошире организацију тајних омладинских удружења. Са

тим циљем су почетком 1906. године Димитрије Митриновић и Шпиро Солдо били упућени у Сарајево (Слијепчевић 1938: 202), а најзаслужнији за оснивање тајних омладинских организација у Сарајеву био је Владимир Гаћиновић. О томе др Стево Мољевић каже:

„Било је то две-три године пред анексију Босне, чини ми се при првој забави друштва „Гајрет“, кад у Сарајево дођоше неколико националиста Мостараца. Дошли беху на забаву, али уз њих дође и Владо Гаћиновић коме никада није било до забаве. На позив Владе Гаћиновића одржасмо у неком подруму један ужи, тајни ђачки састанак на коме Гаћиновић са неколико сухопарних речи изнесе предлог да на гимназијама у Сарајеву и Мостару оснујемо тајне ђачке националне организације, које ће стајати у тесној вези и имати исти смер и циљ у свом раду. Предлог би одмах прихваћен, а нарочито нас све привуче то што ће организације бити тајне. Владо Гаћиновић је већ онда показивао сва својства једног мистика – револуционара и лако нас је придобио за своју идеју“ (Мољевић 1936: 41).

Те 1906. године у Бању Луку је дошао Јово Варагић, као делегат сарајевског српског тајног ђачког друштва и на његов подстицај Срби гимназијалци су у Бањој Луци основали тајно ђачко друштво под именом „Слобода“ (Јанковић 1939: 9). Ова тајна ђачка удружења постепено су се ширила и међусобно тјешње повезивала и на тим основама настала је тајна омладинска револуционарна организација „Млада Босна“. То није била јединствена организација са писаним правилима и јасно формулисаним политичким циљевима, већ више један омладински покрет који је био само дио општег омладинског покрета у јужнословенским земљама, чији је главни циљ био рушење хабзбуршке монархије. Њихову идеологију и схватања можда је најбоље изразио сам Владимир Гаћиновић ријечима: „Српски револуционар, ако хоће да победи мора бити уметник и конспиратор, имати талента за борбу и страдања, бити мученик и завереник, човек западних манира и хајдук, који ће заурлати и повести бој за несрећне и погажене“ (Гаћиновић у: Дедијер 1966: 285). На формирање њихових идеја јако ће утицати у гимназијским данима идеје Мацинија и Гарибалдија, посебно на омладинце у Херцеговини, гдје је италијанска револуционарна традиција из времена рисорђимента ухватила дубоког коријена још у периоду ослободилачких устанака, у другој половини XIX вијека, а мостарска гимназија представљала право легло и непресушно врело револуционарно расположене омладине. Многи од тих босанскохерцеговачких омладинаца позивају се управо на Мацинија и Гарибалдија, као идејне вође чије примјере и методе треба слиједити у ослободилачком покрету и борби за национално уједињење, а посебно су их привлачиле Мацинијеве идеје по којима омладина мора бити основна покретачка снага борбе за национално ослобођење и уједињење. Чак је и име „Млада Босна“ настало по угледу на Мацинијеву „Младу Италију“ (Дедијер 1966: 291).

Убрзо неки од тих свршених гимназијалаца одлазе на европске универзитете и тамо се, већ под утицајима Мацинија и Гарибалдија, сусрећу са

Масариковим идејама културног и просвјетног уздизања народа као облика политичке борбе. Нешто касније на њих, посебно на једног од главних идеолога Младе Босне, Владимира Гаћиновића, утицаће идеје и руских револуционара, посебно Натансона и Троцког, а са овим задњим Гаћиновић је у Швајцарској био чак и присан пријатељ. Своју тајну револуционарну дјелатност српски омладинци из Босне и Херцеговине настављају и на европским универзитетима, оснивајући тајна омладинска удружења и одржавајући везе са Србијом и Русијом. Тако је међу српском универзитетском омладином у Бечу, још прије анексије Босне и Херцеговине, постојало тајно студентско удружење под називом „Рад“ на чијем челу се налазио Божидар Зечевић (Слијепчевић 1965: 24). Ова удружења јако су се умножила послије проглашења анексије Босне и Херцеговине 1908. године, а њихов рад посебно је активиран на тлу Босне и Херцеговине и то са једним основним циљем – дизање устанка против аустроугарске окупације. У том погледу успостављане су присне везе са Србијом, па чак и Русијом и вршене припреме за дизање устанка. Анексија Босне и Херцеговине јако је погодила ове младе национал-револуционаре, што ће довести до тога да неки од њих почну све више одбацивати Масарикове идеје културног уздизања, а прихватати култ „косовског тираноубиства“ као метод политичке борбе. У пракси је то први примијенио Богдан Жерајић, када је 15. јуна 1910. године пуцао на земаљског поглавара Босне и Херцеговине Маријана Варешанина, одмах након отварања босанскохерцеговачког Сабора у Сарајеву. Четири године касније, пуцњи другог младобосанца, Гаврила Принципа, на аустроугарског престолонасљедника Франца Фердинанда, означили су почетак нове епохе европске историје.

За разлику од ранијих генерација српске елите у Босни и Херцеговини, коју су углавном чинили трговци или њихова дјеца, дакле скоро искључиво малобројно грађанство, ову најмлађу генерацију српске интелектуалне омладине чине углавном сеоска дјеца. Крајем XIX вијека све већи број дјеце са села, па чак и дјеце сиромашних родитеља, наставља школовање у гимназијама. Стварањем тог слоја интелигенције, о први пут економска моћ није била одлучујући фактор дефинисања елитног слоја српског друштва, бар када је у питању политичка елита. Томе је несумњиво допринијело и добротворство културно-просвјетних друштава и црквено-школских општина, који су стипендирали сиромашну, а талентовану дјецу, али и богатијих појединаца, опет из редова трговаца, банкара и индустријалаца, који су несебично помагали српске школе, али и сиромашне ђаке. Та „нова крв“, која је у градове долазила из села, уносила је чини се једну нову, нимало трошну и скоро горштачку енергију у српски национални покрет, као и једну нову, нимало калкулантску, па стога и потпуно нетактичну, скоро „пречишћену“ мржњу према окупатору, и што је најфасцинатније, ријетко виђену спремност на жртву. Осим тога, та генерација је и по својим интелектуалним дометима била по много чему изузетна, што несумњиво потврђује брзина са којом су усвајали знања, озбиљност литературе

коју су ишчитавали, познавање страних језика и на крају „лакоћа“ са којом су завршавали познате европске универзитете. То посебно долази до изражаја ако имамо у виду да су израстали из једног амбијента патријархалне сеоске средине, у којој су писмени људи били ријеткост, која скоро да није познавала домете цивилизације већ је живјела свој вијековима устаљени друштвени живот, отпорна на све утицаје модернизације, која је, с друге стране, својим новотаријама већ добро била „инфицирала“ градске средине.

Окосницу српске политичке елите из Босне и Херцеговине, у периоду Краљевине СХС/Југославије 1918–1941. године, чинили су преживјели припадници средње генерације „херцеговачке“ и „крајишке“ групе, који су у периоду аустроугарске окупације били политички и најактивнији и који су у току рата највише страдали, али и појединци из осталих предратних српских политичких група. Исто тако, политички активни били су и поједини припадници младобосанске генерације, наравно, они који су преживјели рат.

Извори

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево.
Фонд: Заједничко министарство финансија.

Штампа

Босанска вила, Сарајево, 1902, бр. 2.
Развитак, Бања Лука, 1936, год. III, бр. 2.

Литература

Берић 2001: Д. Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844–1918*, у књизи: *Срби у Мостару*, Београд, Свет књиге.
Гиљфердинг 1972: А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, „Веселин Маслеша“.
Дедијер 1966: V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd, Prosveta.
Екмечић 1972: М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Сарајево, „Веселин Маслеша“.
Екмечић 1989: М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд, Просвета.
Јанковић 1939: М. Јанковић, *Слобода и Југославија, предратна тајна ђачка друштва – Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд.
Лемајић 2006: Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица –Источно Сарајево, Историјски архив Срем, Филозофски факултет Пале.

Маџар 1987: Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну аутономију*, Прилози за историју Босне и Херцеговине II, Сарајево, АНУ БиХ.

Мољевић 1936: С. Мољевић, *Жерајићев атентат*, „Развитак“, год. III, бр. 2, 1. фебруар 1936.

Поповић 2001: В. Поповић, *Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић*, Споменица Васиља Грђића, репринт издање, Билећа – Гацко, СПКД „Просвјета“.

Поповић 2005: В. Поповић, *Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна*, у књизи: *Славно доба Херцеговине*, Београд, Свет књиге.

Радуловић 2010: Др Ј. Радуловић, *Славно доба Мостара*, (приредили: Др Ранко Поповић и мр Драга Мастиловић) Мостар, СПКУД Гусле – СПЦО Мостар.

Самарџић 1995: Р. Самарџић, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, у књизи: *Српски писци и научници о Босни и Херцеговини*, (приредио др Здравко Антонић), Београд, Службени лист СРЈ.

Скарић 1981: В. Скарић, *Сарајево у XVIII вијеку – културне и политичке прилике*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево, „Веселин Маслеша“.

Скарић 1985: В. Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине*, Изабрана дјела, књ. III, Сарајево, „Веселин Маслеша“.

Слијепчевић 1980: P. Slijepčević, *Omladina i sarajevski atentat,* Sabrana djela Pera Slijepčevića, knj. I, Kritika i publicistika, Sarajevo.

Слијепчевић 1938: П. Слијепчевић, *Млада Босна*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево, Обласни одбор „Народне одбране“.

Слијепчевић 1965: Pero Slijepčević, *O organizaciji bosanskohercegovačkih studenata u Veči pod imenom „Rad“*, u knjizi: *Sarajevski atentat – pisma i saopštenja,* priredio Vojislav Bogićević, Sarajevo.

Стојановић 1938: Н. Стојановић, *Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. год.*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево, Обласни одбор „Народне одбране“.

Тошић 2004: *Херцеговачка породица Милорадовић*, Зборник радова са Ћоровићевих сусрета писаца: „Српска проза данас“ и научног скупа историчара: „Културна и духовна историја Херцеговине“, одржаних у Билећи и Гацку 2003, Билећа – Гацко 2004, СПКД „Просвјета“.

Хауптман 1987: Ф. Хауптман, *Привреда и друштво Босне и Херцеговине у доба аустроугарске владавине (1878–1918)*, Прилози за историју Босне и Херцеговине II, Сарајево, АНУ БиХ.

Ћоровић 1999: В. Ћоровић, *Мостар*, Бања Лука – Београд, Глас Српски, Clio.

Чокорило, Памучина, Скендерова 1976: П. Чокорило, Ј. Памучина, С. Скендерова, *Љетописи*, Сарајево, „Веселин Маслеша“.

Чубриловић 1934: Б. Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука – Загреб.

Шећеровски 2004: В. Шећеровски, *Живот и дело Луке Ћеловића – Требиња*, Зборник радова са Ћоровићевих сусрета писаца: *Српска проза данас* и научног скупа историчара: *Културна и духовна историја Херцеговине*, одржаних у Билећи и Гацку 2003, Билећа – Гацко, СПКД „Просвјета“.

Маја Р. Лаковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

Оригинални научни рад

АЛЕКСАНДАР Ф. ГИЉФЕРДИНГ О ДРУШТВУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Руска путописна литература о Босни и Херцеговини, која је настала средином XIX вијека, резултат је политичке заинтересованости Русије за Балканско полуострво. У прилог томе говори податак да је један од најцјењенијих руских путописа о Босни и Херцеговини, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, дјело руског дипломате Александра Фјодоровича Гиљфердинга, који је, као службеник Министарства спољних послова Русије обављао дужност конзула у Сарајеву. Међу бројним иностраним путописима који говоре о Босни и Херцеговини, Гиљфердингово дјело представља једно од највјеродостојнијих и најдетаљнијих свједочанстава о друштву и менталитету балканских хришћана. У складу са тим, за поменути путопис можемо рећи да су, кроз његов садржај, први пут, на једном мјесту, описане „најфиније црте духа и живота нашег, и политичког, социјалног, и вероисповедног стања његовог по Босни, Старој Србији и Херцеговини“ (Екмечић 1972: 9).

I

Избор Гиљфердинга на мјесто првог руског конзула у Босни и Херцеговини, а с тим у вези и настанак његовог путописа, посљедица је сложене политичке ситуације у којој се Русија нашла након претрпљеног пораза у Кримском рату (1853–1856). Прихватање неповољних одредби Париског мировног уговора (1856), праћено међународном политичком изолацијом, донијело је нове изазове руској спољној политици и потакло расправе за прозналажење начина за очување утицаја међу балканским хришћанима. Најједноставније рјешење за очување ранијих позиција Русије на Балкану, према мишљењу тадашњег руског министра спољних послова Александра Михаиловича Горчакова, било је оснивање бројних конзуларних представништава на тлу европске Турске. Новоосновани конзулати, који су били смјештени у свим важнијим центрима на Балкану, имали су циљ „постати важан инструмент њене политике на Истоку“ (Тепић 1988: 18). С друге стране, густа конзуларна мрежа не само да је повећала руско присуство у балканским крајевима, већ је и омогућила Русији да се у некој мјери укључи у националноослободилачку борбу балканских хришћана (Никитин 1970: 158).

* lakovic.maja@yahoo.com

С обзиром на чињеницу да прије Кримског рата није имала конзулате у Босни, а ни Херцеговини, Русија је извјештаје о унутрашњим збивањима из овог дијела Балкана, добијала посредством београдског конзулата (1839) и посланика у Цариграду. Одлука о оснивању руског конзулата у Босни (октобар 1856. године), у чијој надлежности се првобитно налазила и Херцеговина, као што смо већ рекли довела је у овдашње крајеве истакнутог филолога и славенофила Александра Фјодоровича Гиљфердинга (Скарић 1937: 220).

Током свог вишемјесечног конзулског мандата, Гиљфердинг је био у обавези, готово свакодневно, слати извјештаје, директору Азијског департмана Егору Петровичу Коваљевском. У тим извјештајима га је информисао о најважнијим питањима везаним за друштвени, вјерски и културни живот хришћанског становништва у Босни и Херцеговини. Упркос важности поменутих извјештаја, од непроцјењиве вриједности за информисаност руских политичких и научних кругова о друштвеним разликама, народним обичајима, остацима старе српске књижевности и културним споменицима Јужних Словена, је његов путопис *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*.

Да бисмо појаснили откуда код овог младог руског дипломате нескривена жеља да пропутује Балкан и спозна мане и предности живљења у балканским крајевима, морамо рећи нешто о Гиљфердинговом образовању и формирању као историчара, филолога и дипломате. Рођен је 14. јула 1831. године у Варшави (Екмечић 1972: 7). Одгајан у православном духу, Гиљфердинг се уписао 1848. године на Историјско-филолошки факултет на Московском универзитету, који је завршио већ 1852. године. Још као студент дошао је под јак утицај славенофилских идеја Алексеја Степановича Хомјакова, Ивана Сергејевича Аксакова, и других (Лаптева 1979: 122). Сходно томе, свој истраживачки фокус везао је за теме из „словенске историје, лингвистике и етнографије“, а највећи допринос науци дао је кроз студије о словенским језицима и историји, али и кроз путописну грађу, у коју сврставамо и ово дјело.

Његови стваралачки почеци везују се за рану младост. Још док је живио у Варшави (до 1847. године) написао је заједничку средњовјековну историју Словена, под називом *Кратак преглед историје словенских народа у 9. и 10. вијеку*. Гиљфердингова прва штампана дјела, која су тематски усмјерена на проблематику историје словенских народа, су *Писма о историји Срба и Бугара* и *Историја балтичких Словена*. Наведене књиге су представљале праву новину за све руске познаваоце словенских језика и културе, којима су до тада били познати само радови из области филологије и дијелом археологије словенских народа (Бестужев-Рјумин 1997: 303).

II

Као руски конзул у Сарајеву, Гиљфердинг је друштвена кретања у Босни и Херцеговини описао кроз слике и призоре које је сам видио. Приговарали су му да је занемаривао своје конзулске обавезе и да је вријеме проведено на том положају користио за упознавање земље и њених обичаја. Исправније би било рећи да му је боравак у Сарајеву послужио за писање дјела, кроз чији је садржај приближио Босну и Херцеговину својим идеолошким истомишљеницима.

Славенофилска идеологија, чији је заговорник и сам био, лако се може уочити на више мјеста у тексту путописа. Један од таквих примјера препознаје се у ауторовом уочавању и истицању „социјалног идеала очуваног у старој сељачкој задрузи“ (Екмечић 1972: 12). На сличан примјер наилазимо и када је истицао православље, као изворну словенску вјеру (Екмечић 1972: 13).

У путопису је записао све оно што је откривало до тада непознате детаље из менталитета и обичаја босанскохерцеговачког становништва. Предмет његовог интересовања били су готово сви сегменти друштва и културе, од народних обичаја, књижевности, па до старих књига и материјалних споменика. Приликом доласка у овдашње крајеве затекао је, како каже „запуштену земљу, са средњовековном социјалном структуром друштва и апатичним менталитетом народа“ (Екмечић 1997: 167). Међу босанскохерцеговачким становништвом препознао је изворни словенски народ, који је по својим особинама и навикама много заосталији од руског. У првом поглављу путописа, на мјестима гдје описује своју посјету манастиру Дужи, каже да је, по први пут на тлу Турске, присуствовао богослужењу и спознао „духовну слободу и унутрашњи живот цркве“ (Гиљфердинг 1972: 32). Такође, био је одушевљен са чистотом вјере коју је препознао код сеоског становништва, а која се темељила на безусловној хришћанској љубави. Насупрот томе, истраживао је поријекло најбогатијих сарајевских православних трговаца и процес формирања њиховог монопола над трговином у Сарајеву (Гиљфердинг 1972: 83).

Дефинисао је неколико подјела православног становништва Босне и Херцеговине, а једна од најпотпунијих је она на пет категорија становништва: митрополит - Грк, ниже свештенство, трговачку класу, сељаштво и становнике Херцеговине. (Тепић 1988: 28)

III

Узроке за непостојање чврсте везе између црквеног врха и вјерника, налазио је у дјеловању митрополита – Грка, за кога је рекао: „Нека нико не помисли да су прејаке и преувеличане тамне боје којима морам окарактерисати грчког владику босанског. Поглавар цркве у Босни туђ је православцима Босанцима исто тако као и у другим областима турске државе.

Православни митрополит обично не познаје језика свога стада. У цркви он чита молитве и јеванђеље грчки. Епархију посматра само као објекат од кога бере приход“ (Гиљфердинг 1972: 365). Због оваквог стања ствари, Гиљфердинг је заступао став да између митрополита и руског конзулата није било могуће остварити ближу сарадњу. Такође, митрополита Дионисија је сматрао за турског и аустријског слугу, који, из страха за свој положај и користољубља, одвраћа народ од сарадње са руским конзулатом. Митрополитове везе са аустријским конзулом истицао је као једну од главних препрека у ширењу утицаја руског конзулата међу православним становништвом у Босни. Сматрајући га недостојним звања митрополита и срамотом за цијелу цркву, Гиљфердинг је неколико пута интервенисао у руском посланству у Цариграду за смјену митрополита (Тепић 1988: 29).

За разлику од вишег фанариотстког свештенства, у нижем православном свештенству Гиљфердинг је налазио чврст ослонац за дјеловање руског конзулата (Тепић 1988: 29). Истакао је да „готово све ниже свештенство у Босни (и Херцеговини, укључујући и Новопазарски санџак) душом је предано Русији“ (Тепић 1988: 28). Обилазећи цркве и манастире, био је дубоко ганут пожртвованошћу са којом православни свештеници исповиједају вјеру, упркос бројним недаћама и оскудици. Опште стање у коме се црква налазила, оцијенио је као крајње исполитизовано у корист оних који владају, тј. митрополита и турских власти. Несређене црквене прилике великим су се дијелом одражавале на ниже свештенство, које и само неуко, није имало моралну снагу да се бори против сујеверја. И поред своје необразованости, нижи свештеници су се у више наврата обраћали руском конзулату са различитим захтјевима, достављали податке и тражили помоћ. Богослужење, којем је присуствовао, приликом посјете манастиру Дужи испунило га је радошћу и показало да се и у овој поробљеној земљи „гаји нада у бољу будућност, његује љубав према народу и усмјерава његово просвјећење“ (Гиљфердинг 1972: 32). Током посјета црквама и манастирима, имао је прилике да се сретне и са користољубивим и потпуно неуким свештеницима, који, како је записао „сричу током службе“. Упркос таквим негативним појавама, према свештенству је увијек наступао помирљиво и дивио се њиховој храбрости коју су показали у заштити интереса свога народа.

Није био риједак случај да су се школе, у неким мјестима, отварале управо захваљујући великом залагању локалног свештенства. Свештеници су усмјеравали сељане и увјеравали их да своју дјецу шаљу у школу, не би ли тако стекла елементарна знања. Током посјете Дужима, до Гиљфердинга је дошла прича како је игуман тога манастира послао двојицу младића у Београдску богословију, на школовање. Поменути монаси, отац Серафим и Нићифор, по завршетку школовања, вратили су се у Дужи и основали су основну школу, коју је у моменту Гиљфердингове посјете похађало осам малишана. Даље каже, како је у главном граду Херцеговине, Мостару, као у ријетко ком другом мјесту, примијетио, код православног становништва,

истинску жељу и упорност да раде на сопственом просвећивању. Иако је мостарска црквена општина била мања од оне у Сарајеву, према његовом мишљењу, била је далеко изнад свих осталих православних општина у Турској, питању народног просвећивања (Гиљфердинг 1972: 58). Гиљфердинг је и сам потпомагао процес образовања младих људи из Босне и Херцеговине, који нису имали могућност да се школују у својој земљи. Наиме, он је 7. октобра 1857. године упутио једно од писама директору Азијског департмана, са молбом да се омогући школовање за 10 до 12 ученика из Босне и Херцеговине, узраста од 10 до 14 година, на одговарајућим руским училиштима (Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1985: 25).

Гиљфердингов посебан однос према Херцеговини и њеном становништву јасно је уочљив већ на првим страницама путописа, гдје описује посјету Мостар и Требињу. Потврда за то је и његова подјела босанскохерцеговачког становништва, у којој је Херцеговце сврстао у посебан друштвени слој. Како је сам рекао, учинио је то јер се Херцеговци потпуно разликују од босанског становништва, по својој доброти, храбрости и „безграничној преданости цркви и руском имену“. Духовна снага, предузимљивост и спретност у извршавању дужности, као примарне особине које је уочио код Херцеговаца, изазивале су дивљење код овог младог руског дипломате. Симпатије су долазиле и од стране херцеговачког становништва ка њему, па је о дочеку, који су му приредили током посјете Требињу, записао: „Ја нисам у стању да изразим срдачност с којом су нас проматрали ови једноставни људи. Они су дошли из удаљених мјеста само да би видјели Русе“ (Гиљфердинг 1972: 33).

Такав дочек је створио специфичну врсту везе између младог истраживача и Херцеговаца, па не изненађује податак да је Гиљфердинг заслужан за покретање иницијативе у оснивању руског конзулата у Херцеговини. Тачније, он је у љето 1857. године, упутио писмо Азијском департману МИД-а, са молбом да се испуне бројни захтјеви православних хришћана о питању оснивања руског конзулата, чије ће сједиште бити у Мостару (Тепић 1988: 51). Гиљфердингова дипломатска иницијатива резултирала је званичном одлуком да се у јесен 1859. године у Мостар упути први руски конзул Валеријан Владимирович Безобразов[1] (Тепић 1988: 55).

Гиљфердинг је био склон уопштавању својих личних искустава, што се јасно уочава на оним мјестима у путопису гдје прави паралеле између православног Босанца и Херцеговца. За Босанце је тврдио да су троми и неспретни људи, код којих је вишевјековно робовање Турцима формирало некакву специфичну врсту страха и апатије. За Херцеговце, каже: „они

[1] Оснивање другог руског конзулата на тлу Босне и Херцеговине, министар спољних послова Русије А. М. Горчаков, објаснио је ријечима: „Много ће помоћи у заштити и покровитељству наших једновјераца у Херцеговини и у њима ће подржати вјековни осјећај припадности Русији“(Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, Сарајево 1988. стр. 55).

су много живљи, имају више смисла за опште и заједничке обавезе и дужности и предузимљивији су“ (Гиљфердинг 1972: 373).

Гиљфердинг је рано уочио да хришћани, за разлику од муслимана, немају аристократски слој друштва. Стара српска аристократија је дијелом пропала или се потурчила. Само мали број, вјештих и радних људи, успио је да се избори са турским властима и да трговачким пословима стекне велико богатство.

Та богата „трговачка каста“, која се настанила већином у босанским градовима, углавном води поријекло из Херцеговине. Много таквих људи се током прве половине 19. вијека доселило у Сарајево. Гиљфердинг наглашава како скоро да нема православног трговца у Сарајеву који је и поријеклом из тог града. Такав случај није само у Сарајеву, већи и у Бањој Луци, гдје је већина тамошњих трговаца досељена из Требиња, настанила се у граду и својим трговачким умијећем потиснула домаће трговце (Гиљфердинг 1988: 370).

Трговачки слој, који по богатству скоро да може заузети мјесто некадашње аристократије, у финансијском погледу, много одскаче од обичног сељака или земљорадника, иако су и једни и други хришћани. Обогаћени на исти начин, трговци хришћани, суверено чувају своја права и настоје се што више издићи изнад обичне раје. Своје послове обављају претежно са Аустријом, па неки од њих и више пута, у току године, путују у Беч.

Када желе да се истакну по престижу и моћи, своје куће и авлије уређују по турским „адетима“. У кући, такође, поштују турске обичаје, па када имају госте или домаћин куће сједи, његова жена и кћерке су дужне да стоје пред њим. У кући једног сарајевског трговца се штеди на храни свих дана у години, изузев на дан крсне славе, када се „на славље позива цио свијет“. Тих дана у кући су дочекивали бројне госте, припремали су разноврсна јела, а најважнија су пите и овчетина. Уз пиће и храну су наздрављали, и то најчешће у епском стилу (Гиљфердинг 1972: 84). Већина сарајевских трговаца, хришћана, не придаје превише важности образовању и просвећењу, а мали број њих је одлазио у Беч на студије, из области комерцијалних наука. Међутим, то није у многоме утицало на промјену њихове свијести и начина живљења (Гиљфердинг 1972: 83). Са малобројним изузецима, православни трговци чине својеврсну „касту“, чија је главна покретачка снага финансијска добит и лични егоизам.

Гиљфердинг се интересовао и за положај жена у босанском друштву. Према његовом запажању, хришћанке у Сарајеву, дане у седмици су проводиле углавном тако што су бринуле о кућанству, док се недељом „кинђуре и гиздају“. Њихове хаљине веома су подсјећале на турске и најчешће су носиле димије, као и кратке крзнене хаљетке. Често су се могле видјети како, окићене златом и у најљепшим хаљинама, стоје на вратима својих кућа. Понекад, у поподневним сатима одлазиле су, у групама, у шетњу, током које су очијукале са синовима имућних трговаца (Гиљфердинг 1972: 84).

Друштвено-економске активности, православних трговаца у Босни, нису наилазиле на разумијевање и позитиван став ког Гиљфердинга. Био је склон тврдњи да су велике друштвене и имовинске разлике, између православних трговаца и земљорадника, посљедица њихове потребе за непрекидним гомилањем и истицањем свог богатства. Стиче се утисак да је био разочаран сазнањем да богати трговци не маре за тежак живот своје браће, сиромашних сељака, који цијелог живота раде да би исплатили обавезе спахијама и турским властима. Такав однос према сељацима нису скривали, већ напротив, називали су их бунтовницима и јавно су осуђивали њихова настојања да поправе свој положај у друштву. Своје виђење друштвено-економског положаја трговачке класе, Гиљфердинг завршава: „ Према томе, каста богатих православних грађана – једини слој који би био у стању да се брине о општем добру, о друштвеном напретку и о просвећењу народа у Босни – стоји на страни завојевача и помаже му свим силама у пљачкању сиромашних, напаћених и застрашених сељка“ (Гиљфердинг 1972: 89).

Гиљфердинг је на више мјеста у путопису писао о положају сељаштва у босанскохерцеговачком друштву. У настојању да слику о положају сељака, представи крајње објективно и непристрасно, у последњем поглављу је наводио биљешке непознатог аутора, иначе доброг познаваоца аграрних прилика у Босни (Гиљфердинг 1972: 350). Цитирајући неименованог аутора тог текста, представио је причу која објашњава процес настанка босанског кметства или „фармерства“_(Гиљфердинг 1972: 359). Гиљфердинг је са нарочитом пажњом истраживао положај сељаштва и био је мишљења да тај друштвени слој представља „рак-рану“ цијелог босанског друштва. Обесправљеног сељака, у чији се незавидан социјални и културни положај увјерио током путовања, експлоатисали су сви, од ага до владике. Међу босанским сељаштвом разликовао је двије групе: „оне који имају кућу и обрађују земљу и на оне који пребивају у тзв. колибама (биједним кућама плетеним од прућа и покривеним дрвеном кором) и живе од чега стигну“ (Гиљфердинг 1972: 359). Већину припадника овог друштвеног слоја, како каже, чинили су хришћани, а у неким случајевима и муслимани. У једном извјештају Гиљфердинг каже да је православно босанско сељаштво било отворено за сарадњу са руским конзулатом. Гиљфердинг је сматрао да нису успјели до краја придобити босанскохерцеговачког сељака. Како каже, иако се често обраћају за помоћ конзулату, у крајњем случају „они поступају по савјетима Аустрије, а не по нашим“ (Тепић 1988: 31). Разлоге за то је налазио у дјеловању бројних аустријских агентура, које су распрострањене широм земље (Гиљфердинг 1972: 350).

Експлоатација и неправда повезивале су сељаке све три конфесије у Босни. Ипак, увјерио се да је друштвени положај римокатоличког сељаштва бољи у односу на православце. Разлоге за то је пронашао у сазнању да су католици своја права везали за католичку цркву, која у Босни ужива посебне привилегије (Гиљфердинг 1972: 361). Дио тих привилегија омогу-

ћавао је школовање католичког свештенства у страним земљама. Стога, за разлику од православних свештеника, који су у већини случајева били неуки, римокатолички свештеници су без изузетка проводили и по неколико година на школовању у Италији, Мађарској или Аустрији (Гиљфердинг 1972: 361). Међутим, замјерао им је то што своје знање нису преносили на вјернике, па се и за католичко становништво могло рећи да је било неупућено у вјеру и недовољно просвећено. Гиљфердингова склоност ка брзим и неопузданим уопштавањима, још једном је дошла до изражаја кроз његову интерпретацију интелектуалних разлика између католика и православаца. У прилог томе говори следећи цитат: „Што се пак тиче природне интелигенције, бистрине и сналажљивости сви, па чак и Муслимани, увиђају да Босанци римокатолици у томе далеко изостају од православаца – појава чији узрок треба тражити искључиво у чињеници што су католици навикли слијепо вјеровати ауторитету других и што им недостаје осјећање народности“ (Гиљфердинг 1972: 362).

На самом почетку свога путовања, путујући из правца Дубровника према Херцеговини, Гиљфердинг је у неколико наврата био гост у беговским кућама. Како је тврдио, није му био циљ да се упушта у детаљан опис унутрашњости турских кућа, али се врло често није могао отети утиску и записивао је и најситније детаље, који описују распоред просторија у кући, начин одијевања укућана, сједељке уз чибук са домаћинима, као и гурманске обједе, који су били свакодневица у беговским кућама. Језгро муслиманског становништва представљала је аристократија, аге и бегови, који су, међу првима у Босни, прешли у исламску вјеру. Гиљфердинг је забиљежио да су неки од њих, упознати са својим поријеклом, посједовали сачуване повеље бивших босанских и српских владара. Босански бегови, као богати земљопосједници, нису одбацивали могућност некаквог државног преврата „када би поново требало доказивати права добијена од хришћанских владара“.

Током посјета Требињу и Стоцу, Гиљфердингу се пружила прилика да се упозна са требињским мудиром Хаџи-бегом Руселбеговићем и столачким мудиром Хамза-бегом Ризванбеговићем. Како је касније записао, кроз поменуту двојицу турских племића упознао је два типа некадашње херцеговачке муслиманске аристократије. (Гиљфердинг 1972: 39) Први тип тог племства описао је кроз требињског мудира, Хаџи-бега Руселбеговића. Навео је више примјера који свједоче причу о Хаџи-беговој суровости и фанатизму, у односу према хришћанима. Подстицао је прогоне и пљачке над хришћанима, па је у народу био прозван „крвопијом“ (Гиљфердинг 1972: 40). Другу, свјетлију, страну муслиманског племства у Херцеговини, представио је кроз лик столачког мудира Хамза-бега Ризванбеговића. Овај „плаховити херцеговачки аристократа“, нарочито допадљив у разговору, придобио је свог госта искреним разговором и љубављу према народној пјесми. За свог „доброћудног домаћина“ Гиљфердинг каже: „Хришћани воле Хамза-бега и сматрају га једним од најбољих турских старјешина у Хер-

цеговини“. О њему се говорило да ужива подједнак ауторитет међу муслиманима и хришћанима и „да је само Хамза-бег у стању да измири побуњену рају пријатељским споразумом“ (Гиљфердинг 1972: 51).

Иако је кроз путопис настојао описати положај босанског становништва, првенствено кроз живот православног становника, у неколико случајева је описивао и друштвени живот муслимана. Притом је уочио да друштвеног живота сарајевских муслимана готово и да нема. Уколико се једном сарајевском трговцу исламске вјероисповијести обратите са питањем шта ради, одговор ће готово увијек бити исти: „Па ето, сједимо. Сједење (наравно, уз карте и са чибуком) понекад се преноси из куће и наставља у дућану, а љети, пред вече, и у кафани ван града. У том кавезу он сједи, а напорније трговачке послове и одлазак у иностранство ради куповине робе препушта хришћанима“ (Гиљфердинг 1972: 85). Међу муслиманским становништвом у Сарајеву разликовао је двије скупине: Османлије чиновнике, припаднике владајућег слоја и Босанце, представнике извршне власти и вјерске загриженике, што је карактеристично за Словене“ (Гиљфердинг 1972: 85).

О исламу, због специфичности облика који је попримио у Босни, писао је на више мјеста у путопису. За њега, као истраживача, била је занимљива чињеница да је Босна, уз Албанију, једина земља у којој Европљани исповиједају исламску вјеру. Примјећује и да је ислам је у Босни попримио специфичну форму, која се не препознаје на Истоку и од својих сљедбеника је направио веће вјерске фанатике, него што су Турци и Арабљани икада били. О томе даље пише: „Словен Босанац – примивши првобитно ислам из материјалних побуда – толико је прожет духом своје нове религије да је она постала главном покретачком снагом његовог живота. Њој за љубав он се одрекао сваке везе са својом браћом по крви и примио народност с којом нема ништа заједничко: од Словена постао је Турчин“ (Гиљфердинг 1972: 341). У основи вјерског фанатизма, који се испољавао кроз дјела „Словена муслимана“ налазио је узроке за бројне неправде и злодјела која су почињена над хришћанима. Такав вјерски фанатизам је, у појединим дијеловима Босне, ускраћивао право хришћанима да исповиједају своју вјеру. У прилог томе говори и чињеница да се православне богомоље нису могле градити у Босни све до 1851. године, када је турска влада сузбила самовољу домаћих муслимана и преузела власт у Босни.

IV

Иако је у Сарајево дошао као млад човјек, било му је свега 26 година, Гиљфердингови описи друштвеносоцијалних појава и тумачења вјерских прилика_у Босни и Херцеговини, свједоче о његовој истраживачкој зрелости. О научној вриједности овог истраживачког путописа посвједочиће његова употреба као прворазредног извора, којим су се користили бројни истраживачи, као што су Фрањо Рачки, Васиљ Поповић и многи други

(Екмечић 1972: 10). На моменте пристрасан, јер су му као руском човјеку, многе појаве биле необичне, настојао је да друштвену слику Босне и Херцеговине, опише на начин како је сам видио и доживио. Гиљфердингови критичари, али и они који су поштовали његов научни рад, приговарали су му да је у Сарајево стигао са већ формираним мишљењем о менталитету балканских хришћана. Такви коментари су дијелом и оправдани, јер је и сам Гиљфердинг изјављивао да је пошао на пут на коме ће провјерити своја увјерења и предрасуде о животу и људима из тог дјела Балкана. Уколико бисмо издвојили неке замјерке на рачун овог путописа, у првом реду су то слабост у композицији и ограниченост славенофилским идејама (Екмечић 1972: 16). Можда у томе треба тражити разлоге зашто ово дјело није имало ширу читалачку публику и углавном служи као помоћно средство историчарима и књижевницима. Детаљан у свим описима, чак и на оним мјестима гдје наводи да му детаљисање није циљ, често је у други план стављао крупна политичка питања. Упркос томе, не може се рећи да Гиљфердингов путопис, како и у вријеме објављивања, 1859. године, тако и данас, не представља прворазредни извор историјских података. С друге стране, овим путописом је скренута пажња на питање пореског оптерећења становништва у Босни и Херцеговини и „заосталог социјалног механизма турског феудализма“ (Екмечић 1997: 171). Описана је разлика у друштвеном положају између владајућег муслиманског слоја и њихових хришћанских поданика. Приказане су патње и искушења обичног босанског човјека, кроз његов социјални статус, однос према вјери и традиционалним обичајима. О вриједности овог путописа свједочи и податак да је до данас преведен на многе европске језике. Захваљујући томе, Европа је била у прилици да упозна једну нову слику Босне и Херцеговине, која је уобличена кроз народне обичаје, стару књижевност, епску пјесму, културне споменике, са којима је европска јавност, до тог времена, била слабо упозната.

Литература

Бестужев-Рюмин 1997: К. Бестужев-Рюмин, *Биографии и характеристики (Летописцы России),* Москва: „ВЕК“.

Гиљфердинг 1972: А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији,* Сарајево: Веселин Маслеша.

Екмечић 1972: М. Екмечић, Предговор издању *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Екмечић 1997: М. Екмечић, *Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године*, Радови из историје Босне и Херцеговине у XIX веку, Београд: BIGZ.

Лаптева 1979: *Славяноведение в дореволюционной России (библиографический словарь),* Москва: „НАУКА“.

Никитин 1970: А. С. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в*, Москва.

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850–1864, (документы), отечественные редакторы Ю. А. Писарев, М. Екмечич, Москва: „НАУКА“.

Скарић 1937: В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације,* Сарајево: Штампарија „Босанска пошта“ Јосип Бретлер.

Тепић 1988: И. Тепић*, Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878,* Сарајево: Веселин Маслеша.

Славиша Р. Перић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

Оригинални научни рад

УТИЦАЈ СТАРЧЕВАЧКЕ И ВИНЧАНСКЕ КУЛТУРЕ НА ФОРМИРАЊЕ НЕОЛИТСКИХ КУЛТУРА НА ТЕРИТОРИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ[1]

Резултати досадашњих археолошких истраживања показали су да друга половина 7. миленијума пре н. е. представља период када на простору југоисточне Европе започиње процес неолитизације. Да ли је тај процес покренут из једног центра, а одатле се ширио даље или се, пак, процес неолитизације може пратити у више центара истовремено, питање је око кога још увек нема јединственог става. Да би се дошло до конкретних одговора на ово доста сложено питање, потребна су у великој мери синхронизована истраживања неолитских заједница на широком географском простору.

На простору Балкана данас је издвојено неколико регија са високоразвијеним културама раног неолита, од којих је већина наставила да егзистира и током средњег неолита. На неким од ових регија појава култура раног неолита је резултат континуираног развоја од млађег палеолита и мезолита, а у некима о потпуно новим културним појавама. Најзначајније међу њима су Тесалија (Перлес 2001), Македонија, Бугарска Тракија (Николов 2006: 7–92), Ђердап (Срејовић 1979: 33–76), средње Поморавље (Перић 2004: 11–34), источна јадранска обала и њено залеђе (Батовић 1979: 473–634).

Територија данашње Босне и Херцеговине била је у једном потковичастом окружењу насеља старијег, средњег и млађег неолита суседних области. Још увек немамо права и потпуна сазнања шта се у то време заправо дешавало на територији Босне и Херцеговине. Историјат истраживања неолита на овим просторима почиње систематским ископавањима неолитског насеља у Бутмиру код Сарајева, која су трајала од 1893. до 1896. године (Радимски, Хернес 1895, Фиала, Хернес 1898). На основу резултата тих истраживања дефинисана је једна од најинтересантнијих култура млађег неолита у овом делу Европе. Каснија истраживања неолита, којих нажалост није било у довољној мери, показала су да се у Босни и Херцеговини неолитска насеља групишу у неколико наизглед засебних целина са специфичним културним изразом (Бенац 1984: 29–72). Те регије су: источна и западна Херцеговина, централна, североисточна, источна и северна Босна.

* slavper@eunet.rs

[1] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Друштвена историја Босне и Херцеговине“ финансираног од стране Министарства науке и технологије Републике Српске.

За сада, на великом делу територије Босне још увек немамо поуздане трагове насељавања у неолиту, а то се посебно односи на простор западне и југозападне Босне.

Несумњиво највеће заслуге за познавање збивања током неолита на тлу Босне и Херцеговине припадају проф. А. Бенцу, чија су истраживања неолитских насеља резултирала доста реалном реконструкцијом развоја неолитских култура на овим просторима. Имајући у виду ситуацију у суседним областима, А. Бенац је прихватио тростепену поделу неолита на старији, средњи и млађи неолит и, у оквиру сваког овог периода, где су за то постојали одговарајући услови, дефинисао и одређене културе (Бенац 1979: 363–455).

Код разматрања положаја босанскохерцеговачког простора у неолиту, А. Бенац је Босну и Херцеговину углавном посматрао у односу на два велика неолитска комплекса у Европи, а то су, с једне стране, медитерански комплекс са кардиум-импресо керамиком, керамиком украшеном утискивањем руба шкољке, неког другог оштрог предмета или прста у спољну површину свеже моделоване посуде. С друге стране, то је тзв. западноевропски културни комплекс, коме припада и добар део западног Подунавља, за који је карактеристична тракаста – банд или волутова керамика, са урезаним тракама, често испуњених убодима (Бенац 1984: 30–31).

Између ова два велика комплекса је један доста широки прелазни појас или зона, где је долазило до мешања елемената једног и другог комплекса. Гледано у целини Босна и Херцеговина, у георграфском смислу, припада северозападном Балкану, али у смислу односа према наведеним културним комплексима, Босна и Херцеговина нису јединствене, јер Херцеговина улази у зону медитеранског комплекса, док Босна припада прелазној зони. На крају А. Бенац констатује да је на територији Босне у неолиту долазило до мешања културних елемената медитеранског и средњоевропског културног комплекса, што је резултирало формирањем тзв. мешаних стилова на босанском тлу (Бенац 1984: 31).

Помало изненађује чињеница да А. Бенац неолитска насеља са барботинском и сликаном керамиком страчевачког културног круга, истина у ширем смислу, такође, приписује медитеранском кругу. Наиме, старчевачка култура старијег и средњег, као и винчанска култура млађег неолита развијале су се на простору централног Балкана, где је М. Гарашанин дефинисао тзв. балканско-средњеподунавски комплекс са културама Старчево–Криш–Кереш, те старији и млађи балканско-анадолски комплекс са старијенеолитском културама Гура Бађулуи на североистоку и Анзабегово-Вршник на југу и млађенеолитском винчанском културом (Гарашанин 1979: 79–212). Ниједан од ових комплекса никако се не могу довести у директну везу са медитеранским комплексом, посебно током старијег и средњег неолита. За период млађег неолита може се рећи да је утицај био супротног смера, односно да су културе млађег балканско-анадолског комплекса, као што су винчанска на централном Балкану и култура Димини у

Тесалији, имале одређеног утицаја на формирање основног културног израза и култура медитеранске зоне, барем оних на источној јадранској обали и њеном залеђу (Срејовић 1968: 1–10, Перић 1995: 77–80).

Као што видимо током неолита ка босанскохерцеговачком простору били су усмерени утицаји неколико културних комплекса. У рубним подручјима Босне и Херцеговине имали смо периферне културне манифестације матичних култура већ од старијег неолита, као што је налазиште импресо културе у Равлића пећини у западној Херцеговини (Маријановић 1981: 42–44), нешто касније оснивају се насеља у Зеленој и Хатељској пећини и на локалитету Чаири у источној Херцеговини (Перић 2008: 1–14) и страчевачко насеље у Горњој Тузли (Човић 1961: 79–139).

На основу досадашњих сазнања можемо закључити да су са простора медитернаског културног круга, у време трајања јадранске имепресо културе, у Херцеговину доспела два културна таласа, старији који је захватио западну и један млађи који је захватио источну Херцеговину. Некако паралелно са млађим медитеранским таласом оснивају се и насеља балканско-средњеподунавског комплекса са подручја старчевачке културе, која се, у културном смислу, јављају у изворном облику, као оно у Горњој Тузли (Човић 1961: 79–139), или у комбинацији са елементима импресо културе. Ова комбинација може бити двојака: у једном случају, као у Обрима I, у централној Босни, доминирају старчевачки елементи (Бенац 1973: 62–67), а у другом, као што је то случај у Хатељској пећини I, апсолутно доминирају елементи импресо културе, односно елементи страчевачке културе се јављају појединачно у виду једног налаза са барботинским украсом и једног налаза керамике са сликаним спиралним мотивом (Маријановић 2000: 5).

У каснијим периодима са источне јадранске обале и на леву и на десну обалу реке Неретве, односно и у западну и у источну Херцеговину, допиру елементи данилске, односно хварско-лисичићке културе. С друге стране, за сада, у Херцеговини апсолутно изостају елементи млађег балканско-анадолског комплекса, односно винчанске културе (Бенац 1984: 67–71).

У источној и североисточној Босни, гашењем старчевачке културе, односно почетком млађег неолита, формирају се насеља винчанске културе са централно-балканског простора, односно млађег балканско-анадолског комплекса (Гарашанин 1979а: 191–193).

У северној Босни, у развијеном млађем неолиту, формирају се насеља сопотске, ласињске или посавске групе, чији културни израз представља мешавину балканско-анадолских и средњоевропских елеманата (Бенац 1984: 59–61).

У централној Босни из старчевачко-импресо културе, а под утицајем једног новог таласа са југоистока, формирају се нове композитне културе, где су старчевачки елементи обогаћени керамиком украшеном урезаним геометријским мотивима и једним потпуно новим кермичким обликом

тзв. култним ритонима на четири ноге, које пратимо од Елатеје, Тесалије, Албаније, источне Херцеговине све до централне Босне и Далмације. Ови нови елементи, заједно са старчевачком базом обележавају прелазни период од старчевачко-импресо ка бутмирској култури, који је А. Бенац дефинисао као какањска култура средњег неолита (Бенац 1973: 80–89), а С. Перић као протобутмирску фазу с краја средњег и почетка млађег неолита (Перић 1995: 81–82). И коначно, ту је једина оригинална неолитска култура на простору Босне и Херцеговине – бутмирска култура млађег неолита, једна такође композитна култура, чију почетну фазу карактерише више културних компоненти, као што су: аутохтона, изникла из старчевачке базе, односно старчевачко-импресо културе, затим ту су елемнти млађег балканско-анадолског комплекса у виду црноглачане керамике, која је један од основних елемената и ране фазе винчанске културе, али и јадранска и средњоевропска компонента. Треба истаћи да је винчанска, поред јадранске, односно лисичићке компоненте обележила и сам крај бутмирске културе, односно да су учествовале у разградњи јединственог бутмирског културног израза (Бенац 1979: 412–455).

Као што видимо на територији Босне и Херцеговине елементи старчевачке и винчанске културе јављају се самостално у североисточној и источној Босни, а то значи да се носиоцима старчевачке и винчанске културе може приписати оснивање старчевачког насеља у Горњој Тузли и винчаснких насеља на налазиштима Варош у Корају, код Лопара, Градина у Горњој Слатини, односно Грбачи код Шамца, Градић у Матићу код Орашја, Доња Тузла, Мало брдо у Калошевићима код Тешња, Дебело брдо у Уљарицама код Добоја, Виноградине у Шеварлијама, код Добоја, Стјенчице у Шијама код Добоја (Бенац 1961: 39–78; Маријановић 1988: 183–184) и Луг у Лугу код Горажда (Бенац 1959: 55–64). Из овог прегледа налазишта са старчевачком и винчанском културом видимо да је западну границу до које су допирали утицаје ове две културе са центарлног Балкана представљају реке Неретва и Босна.

У овом раду нећемо се детаљније бавити културним карактеристикама ни старчевачких ни винчанских насеља, довољно је истаћи да је заузет јединствен став да најстарији културни стратум у Горњој Тузли (Г. Тузла VI), који је можда непотребно подељен на на два дела – старији VIb и млађи VIa, у односу на матично старчевачко подручје доведен у директну везу са фазом Старчево Iib, по Д. Гарашанин (Човић 1961, 108–112). Такође, постигнут је јединствен став и у погледу културног наследника старчевачке културе у североисточној и источној Босни, а то је винчанска култура, односно њена севернобосанска варијанта. Без дилеме су прихваћена и тумачења А. Бенца да само у Горњој Тузли, Вароши у Корају и Лугу код Горажда имамо рану фазу винчанске културе, као и то да се у Горњој Тузли и Вароши у Корају може пратити целокупан развој винчанске културе (Бенац 1984: 46–47). Остала насеља се уклапају у удговарајуће фазе, тако да се слободно може рећи да североисточна и источна Босна (чине састав-

ни део територије винчанске културе) припадају винчанском културном простору, али са одређеном локалном специфичношћу у смислу присуства једне посебне форме керамичког посуђа (Гарашанин 1979: 192). Међутим, важно је истаћи да, по А. Бенцу, доњи стратуми у Горњој Тузли припадају старијем неолиту, док винчанска култура у Босни „испуњава читаво средње и млађе камено доба“ (Бенац 1984: 35–36, 43–50). Нешто касније, сличан став износи и Б. Маријановић констатујући да стратуми VIb i VIa у Горњој Тузли представљају најстарију неолитску манифестацију у североисточној Босни, те да садржај ових страума, као и најстаријих слојева у насеља Обре I у централној Босни, не наводећи њихов хронолошки положај, представљају посебне варијанте старчевачке културе, док винчанска култура у североисточној и источној Босни обележава млађи, а делимично и средњи неолит (Маријановић 1988: 166, 183).

Углавном јединствен став је заузет и у погледу културног опредељења старчевачко-импресо културе у централној Босни у насељу Обре I, коју је такође дефинисао А. Бенац, а која је доведена у директну везу са млађом фазом класичног старчевачког периода, односно фазом Старчево IIb по Д. Гарашанин (Бенац 1979: 388–392). Када је у питању ова култура, одређена неслагања са ставовима А. Бенца испољена су у погледу улоге старчевачке културе на формирање ове њене варијанте и у погледу претпостављеног процеса формирања и локације на којој се један такав процес дешавао или се могао одвијати. У том смислу, направљено је поређење културних елемената насеља Обре I и насеља Колш I у североисточној Албанији (Перић 1995: 15–20, Перић 2002: 9–39).

Такође, није спорно ни културно опредељење налаза старчевачке керамике у оквиру најстарије фазе у Хатељској пећини, у Берковићима (Хатељска пећина I), за коју Б. Маријановић, прихватајући Бенчево културно-хронолошко опредељење старчевачко-импресо културе и Зелене пећине III, констатује да је могуће успоставити оквирну паралелу на релацији Старчево IIb – импресо култура III, што опет по Б. Маријановићу подудара са релативно-хронолошким положајем старчевачког слоја у Горњој Тузли (Маријановић 2000: 105–112).

Из овог кратког прегледа видимо да се при културном опредељењу старчевачких и винчанских елемента ниједног тренутка није доводило у питање њихово културно порекло, ни њихове директне аналогије са одговарајућим фазама на матичном подручју старчевачке и винчанске културе. Међутим, проблем се јавља код релативно-хронолошког опредељења старчевачких, а самим тиме и винчанских елемената на територији Босне и Херцеговине, без обзира да ли се ти елементи јављају самостално или у комбинацији са елементима неког другог културног комплекса.

Наиме, готово сви истраживачи и тумачи неолита у Босни и Херцеговини, без обзира на хронолошко опредељење старчевачке и винчанске културе у њиховим матичним областима, прихватили су став А. Бенца да су „носиоци старчевачког стила стигли у Горњу Тузлу на крају развоја

старчевачке културне групе, а то значи и на крају старијег неолита ове области“, па су старчевачко насеље у Горњој Тузли, старчевачко-импресо културу у Обрима I и појединачне налазе у Хатељској пећини I определили у старији неолит, а винчанске у средњи и млађи неолит. Овакав став је прихватљив, у смислу чињенице да процес неолитизације није свуда почео истовремено, што је евидентно када се упореде најранији C14 датуми старијенеолитских култура почев од Блиског истока, Анадолије, Тракије, Долине Струме, Тесалије, Македоније, скопске области, централног и западног Балкана, као и рубних области Панонија на територијама данашње Србије и Хрватске. У том смислу се може прихватити став да се у одређеној области, која је са извесним закашњењем била захваћена процесом неолтизације, културе старијег неолита формирају и трају у исто време када у некој суседној или нешто удаљенијој области већ траје средњи неолит, ако је у питању тростепена подела или млађи неолит, ако је у питању двостепена подела неолита. У нашем случају, када се пореди централнобалкански са босанскохерцеговачким простором, то би се можда могло применити на централну Босну и источну Хецеговину, јер се ради о областима које нису у директној вези са матичним подручјем старчевачке културе, али никако на североисточну и источну Босну, где имамо изворне облике и старчевачке и винчанске културе.

Више је разлога оваквог хронолошког опредељења старчевачких елемената на територији Босне и Херцеговине: прво оно је последица, с једне стране, става босанских археолога да почеци винчанске културе дубоко залазе у средњи неолит, што је донекле и било схватљиво пре тридесетак година, али та пракса се наставља и данас, тако да се у извештају са најновијих ископавања у Горњој Тузли из 2008. године винчанска култура и даље опредељује у средњи неолит, где се каже да фаза Винча-Тордош II одговара другој половини средњег неолита, а при томе се наводи добијени C14 датум од 4700 година пре н. е. узорка из винчанског слоја (Бакаловић 2009). Други разлог лежи у чињеници да хрватски археолози примену импресо украшавања ограничавају искључиво на старији неолит. Трећи разлог представља чињеница да истраживачи старчевачке културе на њеном матичном подручју још увек нису на прави начин дефинисали генезу и периодизацију старчевачке културе. Наиме, у време када су седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века настајале велике синтезе о развоју неолитских култура на просторима СФРЈ, којима су истовремено заокруживани и научни доприноси једне генерације археолога попут А. Бенца, Ш. Батовића, Д. Срејовића, Ј. Корошца, Д. Гарашанин, М. Гарашанина, С. Димитријевића, В. Санева и др., прихваћена је и периодизација старчевачке културе Д. Гарашанин и М. Гарашанина по којој се развој ове културе може пратити кроз следеће фазе: Старчево I, IIa, IIb i III. По овој периодизацији фаза Старчево I одговара старијем неолиту, а фазе Старчево IIa, IIb i III средњем неолиту (Гарашанин 1979: 118–120). Такође прихваћена је и периодизација М. Гарашанина винчанске културе, по којој винчанска кул-

тура својим раним и развијеним фазама обележава млађи неолит, а касним фазама рани енеолит (Гарашанин 1979: 149–153).

Данас, 30–40 година након дефинисања наведених теорија о генези и периодизацији појединих неолитских култура на централном или северозападном Балкану, пре свега захваљујући новим истраживања, а посебно усавршавању метода апсолутног датовања, потребне су извесне корекције и објашњења поменутих теорија.

Наиме, није спорна чињеница да се наведени старчевачки елементи јављају у, за сада, најстаријим неолитским слојевима на територији Босне и источне Херцеговине. Међутим, ако се има у виду чињеница да у културном изразу старчевачко-импресо културе централне Босне апсолутно доминирају елементи страчевачке културе у односу на елементе јадранске импресо културе, а да се при томе никако не доводи у питање аналогност старчевачких елемената у насељу Обре I са материјалом фазе Старчево IIb на матичном старчевачком простору (Бенац 1979: 390–392), као ни Бенчев став да најстарије фазе у Обрима I (фазе I и II) одговарају самом крају импресо културе на источној јадранској обали (Бенац 1979: 391–392) онда се поставља питање да ли је чињеница што су старчевачка насеља уједно и најстарија неолитска насеља у Босни, довољан разлог да се она заједно са појединачним налазима из источне Херцеговине определе у старији неолит, без обзира на хронолошко опредељење њихових аналогија на матичном подручју. У ранијим радовима, који су се бавили овом проблематиком, констатовали смо да је тешко прихватљив став да се одређене периферне манифестације једне културе сматрају старијим од истих појава на њеном матичном подручју, поготово што се ради о географски повезаним територијама, тако да периферне појаве могу бити само савремене онима у матичној области или нешто млађе од њих, а старије никако (Перић 1995: 15–20, Перић 2002: 9–39).

Да би се дошло до задовољавајућег решења овог проблема, потребно је извршити одређене корекције у тумачењу процеса неолитизације управо на матичном подручју старчевачке културе, узимајући више у обзир резултате апсолутног датовања. Наиме, данас је сасвим извесно да више није одржива наведена периодизација старчевачке културе по Д. Гарашанин и М. Гарашанину, као ни дефиниција протостарчевачке културе по Д. Срејовићу, где и даље фигурира фаза Старчево I, по Д. Гарашанин. Ову фазу онако како ју је првобитно дефинисала Д. Гарашанин, а касније у извесној мери допунио М. Гарашанин, није могуће доказати ни на једном старчевачком насељу и због тога је треба елиминисати из сваке будуће периодизације старијег и средњег неолита централног Балкана. Такође, показало се да фазама тзв. класичног Старчева, а то би биле фазе IIa и IIb по Д. Гаршанин, претходи један дужи период развоја старчевачких елемената током старијег неолита, који се никако не могу поистоветити са Старчевом I поменуте периодизације, а који су, у културном смислу, најближи Протостарчеву по Д. Срејовићу. Већ раније смо истакли неслагање са ставом Д. Сре-

јовића и других аутора да Протостарчево представља посебну културу, као и са дефинисањем основних карактеристика те културе, посебно њене прве фазе (Перић 1998: 19–20). Имајући у виду резултате најновијих истраживања старијенеолитских насеља на територији Србије, сматрамо да Протостарчево, у културном смислу, заједно са тзв. класичним Старчевом представља јединствену културу, а да у смислу периодизације Протостарчево представља једну или две старијенеолитске фазе, које претходе средњенеолитским фазама IIa и IIb, по Д. Гарашанин. Старијенеолитски период старчевачке групе, односно једна или две протостарчевачке фазе, јасно је дефинисан и елементима материјалне и елементима духовне културе, а то, поред материјала са Лепенског Вира III (Перић, Николић 2004: 181–217), потврђује и стање на насељима у Гривцу и Дивостину код Крагујевца (Богдановић 2004: 31–59), Благотину код Трстеника (Николић, Зечевић 2001, Вуковић 2004: 83–155), Међуречу код Јагодине и Дреновцу код Параћина (Перић 2009: 29–50). Покретни налази са ових насеља немају готово ништа заједничко са оним што по, Д. Гарашанин, обележава фазу Сатрчево I, истовремено, сви елементи материјалне и духовне културе, својим основним карактериситикама у сваком погледу представљају претечу онога што се сматра класичним Старчевом. У истом смеру нас упућују и апсолутни C14 датуми са ових налазишта, који указују да су ова насеља основана током друге половине 7. милениијума пре н. е. и да је, до сада, најстарији датум дало неолитско насеље у Благотину, 6430–6260. година пре н. е. (Тисен 2009: 23). Када се ови датуми упореде са C14 датумима из Горње Тузле, чији су узорци датовани у распону од 5658. до 5385. године пре н. е. и насеља Обре I, чији су узорци дали датуме у распону од 5780. до 4918. године пре н. е. (Тасић 1997: 236–266, Гимбутас 1974: 18–19), онда видимо да између времена оснивања ова два босанска насеља и првих старијенеолитских насеља на матичном старчевачком подручју имамо хронолошку разлику највише од око 600 година. У сваком случају, најранији старчевачки датум са босанских насеља – Обре I, излази из хронолошких оквира старијег неолита на територији Србије, а по периодизацији Н. Н. Тасића он би одговарао фази MNCB II, односно периоду до 5700. године пре н. е., док насеље из Горње Тузле по овој периодизацији одговара фази MNCB IIIb, која је обележила период после 5400. године пре н. е. (Тасић 2009: 131–132).

Истовремено, треба истаћи и чињеницу да, када се упореде C14 датуми са налазишта матичне области старчевачке и винчанске културе са C14 датумима старчевачких и винчанских насеља у Босни (за источну Херцеговину за сада немамо C14 датуме из слојева са старчевачком керамиком), извесно је да су слојеви са културно аналогним налазима дали приближно исте вредности. То се најбоље види када се упореде најновији датуми са винчанских насеља на територији Србије са најновијим датумима насеља бутмирске културе, где је евидентно да почетке винчанске културе можемо датовати негде око 5400. година пре н. е. (Борић 2009: 191–240), а

да су најновији датуми из слојева који у културном смислу одговарају почетаку фазе Бутмир II, по А. Бенцу, на Околишту дали датуме око 5200. година пре н. е. (Хофман и др. 2009: 121, 123) или узорци из Бутмира који су нешто млађи дали датуме од око 5000. година пре н. е. (Хофман и др. 2009: 156). Када се има у виду добијени датум од 5200. година пре н. е. и чињеница да на Околишту још увек нису истражени најстарији слојеви млађенеолитског насеља, може се констатовати да се почеци винчанске и бутмирске културе могу сместити у приближно исте хронолошке оквире. Истовремено, на њих се директно надовезују насеља с краја старчевачке културе, односно фазе IIb, по Д. Гарашанин, чије се време егзистирања датује у период после 5700. године пре н. е., што одговара времену оснивања старчевачких насеља у Горњој Тузли и Обрима (Тасић 1997: 237–266, 2009: 130–132). Такође треба истаћи да великих одступања нема ни када се ове две групе датума упореде са неолитским слојевима, фазама или насељима са подручја јадранске импресо или данилске културе која се доводе у извесну културно-хронолошку везу са насељима у Горњој Тузли и Обрима I (Брусић 2008: 85–87).

Ако се прихвати сасвим основан став Н. Н. Тасића да средњи неолит на територији Србије почиње после 5900. година пре н. е. (Тасић 2009: 129–130) и ако се при томе има у виду чињеница да, за сада, ниједно неолитско насеље на територији Босне и Херцеговине није дало датум старији од 5800. година пре н. е., онда долазимо до закључка да најстарије неолитски слојеве на територији Босне и источне Херцеговине који се стављају у исте релативно-хронолошке оквире, с обзиром на њихове везе са старчевачком културом, можемо сматрати културама развијеног средњег неолита.

С друге стране, ако простор североисточне и централне Босне, заједно са источном Херцеговином посматрамо као географски и културно засебне целине, односно да се на евидентиране неолитске културне појаве, без обзира на окружење, примени тростепена периодизација, где ће најстарија неолитска културна појава аутоматски бити окарактерисана као старији неолит, онда се мора нагласити чињеница да старији неолит у овим областима у односу на старији неолит на територији Србије касни између 500 и 600 година. У поређењу са стањем на источној јадранској обали та разлика је нешто мања и, с обзиром на најранији датум из Веле шпиље на Корчули 6150. година пре н. е. (Брусић 2008: 86), може се рећи да она износи негде око 350 година.

Из свега наведеног можемо констатовати да су у формирању неолитских култура на простору североисточне и источне Босне пресудну улогу имале културе са простора централног Балкана – данашње територије Србије, односно средњенеолитска старчевачка и млађенеолитска винчанска култура. С обзиром на то да се и у једном и другом случају ради о периферним појавама јединствене старчевачке или тзв. источнобосанске варијанте винчанске културе, која се од матичног подручја разликује само по присуству посуда за које се с правом сматра да су биле у директној вези са

експлоатацијом соли, онда слободно можемо рећи да се овде ради о експанзији култура, односно освајању нових простора од стране њихових носилаца. Разлог је једноставан, а он се крије у чињеници да је припаднике и старије и млађе неолитске културе централног Балкана привукло тузланско извориште соли. Овде је важно напоменути да на просторе Босне, са централног Балкана нису допрли старијенеолитски елементи тзв. протостарчевачког периода, већ искључиво елементи класичног Старчева. Продор појединих елемената старчевачке културе у унутрашњост Босне и у источну Херцеговину слободно се може окарактерисати као последица културних утицаја и појединачних директних контаката.

Литература

Бакаловић 2009: M. Bakalović, *Izvještaj sa arheološkog iskopavanja na lokalitetu neolitskog naselja u Gornjoj Tuzli*, Izvještaj JU Muzej istočne Bosne, Tuzla od 02. 07. 2009. godine.

Батовић 1979: Š. Batović, Jadranska zona, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, SarAjevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 473–634.

Бенац 1961: A. Benac, Dvije neolitske stanice kod Goražda, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, Zavičajni muzej u Tuzli, 55–64.

Бенац 1961: A. Benac, Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija NS XV-XVI*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 39–78.

Бенац 1973: A. Benac, Obre I – Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija NS XXVII-XXVIII*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 5–171.

Бенац 1979: A. Benac, Prelazna zona, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, Sarjevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 363–455.

Бенац 1984: A. Benac, Mlađe kameno i prelazno doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: SOUR „Veselin Masleša“, 101–190.

Борић 2009: D. Borić, Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans, *Universitätforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 169, Metals and Societies*, Bochum: Institut für Archäologische Wissenschaften der Universität Bochum, 191–245.

Човић 1961: B. Čović, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu Arheologija NS XV-XVI*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 79–139.

Фиала-Хернес 1898: F. Fiala, M. Hoernes, *Die neolitische Station von Butmir, Theil II*, Wien.

Гарашанин 1979: M. Garašanin, Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, Sarjevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 79–212.

Гарашанин 1979a: M. Garašanin, Vinčanska kultura – Istočnobosanska varijanta, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, Sarjevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 191–193.

Гимбутас 1974: M. Gimbutas, Introduction – Obre and its place in Old Europe, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Band IV,* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 5–13.

Хофман 2009: R. Hofman i dr., rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu Arheologija NS 5o/51 2008/2009,* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine,11–179.

Маријановић 1981, Ravlića Pećina, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu Arheologija NS 35/36 1980/1981,* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine,1–97.

Маријановић 1988, B. Marijanović, Vinčanska kultura, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine Tom I,* Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 183–184.

Маријановић 2000, B. Marijanović, *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale,* Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.

Николић, Зечевић 2001: *Blagotin – Istraživanja 1989–199,* Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja.

Николов 2006: В. Николов, *Култура и изкуство на праисторическа Тракия*, Пловдив: „Летера“.

Перић 1995: С. Перић, *Бутмирска култура,* Београд: Археолошки институт.

Перић 1998, Вишеслојна неолитска насеља и проблем културне стратиграфије неолита на територији Србије, *Старинар XLIX/1998,* Београд: Археолошки институт Београд, 11–33.

Перић 2002: S. Perić, Der kulturelle Charakter und die Chronologie der Starčevo-Elemente im Neolithikum der westlichen Balkanregionen, *Старинар LI/2001,*Београд: Археолошки институт Београд, 9–39.

Перић 2004: S. Perić, Problem of Neolithization in Central Pomoravlje, in: *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, Belgrade: Archaeological institute Belgrade, Regional museum Jagodina, Regional museum Paracin, 11–34.

Перић 2008: С. Перић, О проблему неолита у долини Неретве, *Зборник за историју БиХ 5,* Београд: Српска академија наука и уметности, 1–15.

Перић 2009: S. Perić, The Oldest Cultural Horizon of trench XV at Drenovac, *Старинар LVIII/2008*,Београд: Археолошки институт Београд, 29–44.

Перић, Николић 2004: S. Perić, D. Nikolić, Stratigraphic, cultural and Chronological Characteristics of the Pottery from Lepenski Vir - 1965 Excavations, in: *The Neolithic in the Middle Morava Valley,* Beograd: Arheološki institut Beograd, 157–191.

Перлес 2001: C. Perlès, *The Early Neolithic of grece*, Cambridge World Arhchaeology, Cambridge: Cambridge Univesity Press.

Радимиски-Хернес 1895: W. Radimsky, M. Hoernes, *Die neolitische Station von Butmir, Theil I*, Wien.

Срејовић 1979: D. Srejović, Protoneolit – kultura Lepenskog vira, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, Sarjevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 33–76.

Срејовић 1968: Д. Срејовић, Данило–Бутмир–Ленђел, *Старинар XVII*, Београд: Археолошки институт Београд,1–10.

Тасић 1997: N. N. Tasić, Hronologija starčevačke kulture, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd.

Тасић 2009: Н. Н. Тасић, *Неолитска квадратура круга,* Београд: Завод за уџбенике.

Тисен 2009: L. Thissen, First ceramic assemblages in the Danube catchment, SE Europe - a synthesis of the radiocarbon evidence, in: *Buletinul Muzeului Judeţean Teleroman*, Bucureşti: Muzeului Judeţean Teleroman, 9–30.

Вуковић 2004: J. Vuković, Statistics and typological analyses of the Early Neolithic pottery excavated in the structure 03 at the site of Blagotin near Trstenik, in: *The Neolithic in the Middle Morava Valley,* Beograd: Arheološki institut Beograd, 83–155.

Ифигенија Д. Драганић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

Прегледни рад

РЕТОРИКА КАО НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА И ЊЕНА ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА У ПОЛИТИЦИ

Термин реторика се први пут помиње код Палтона у *Горгији (449a)*, почетком 4. век пре нове ере, што не значи да га је Платон увео, већ се највероватније користио и реније међу интелектуалним круговима (Pl. *Gorg*. 448d9; v. M. Gagarin, p.59, f.n.6; cf. Cole). Реторика, тј. њен пун назив реторска вештина (ρητορικη τέχνη), везана је за реч ρήτωρ (ретор-беседник), а етимолошки за глалог ε‡ρω[1]< *#ερ-ιω=*говорити* али и *тражити*, односно именицу ρημα (реч,), на латинском *verbum*, а семиолошки за латински глагол *oro, orare = изговарати ритуално формулу или молбу, молити, тражити, говорити* (И. Гађански, *Bene dicendi scientia*, Дело, јун 1976, стр. 23–28). Она је заправо произашла као вештина ретора, а „...прво осведочено значење речи ·ήτωρ је онај који подноси захтев на суду“ (Станојевић, Аврамовић 2003: 52).

По Аристотелу, реторика се најпре развила као средство уверавања окупљених на скупштини, где су се доносиле одлуке о полису, тј. где су се грађани бавили својим полисом – политиком, затим, као беседа на суду којом треба задобити позитивну пресуду, и, коначно, као способност лепог бесеђења о разним стварима, што је прешло и на писану реч. Међутим, пре него што су почели да се негују тзв. политички или саветодавни (λόγος συμβουλευτικός) и форензични, односно судски, говори (λόγος δικανικός), у пракси су војсковође храбриле своје војнике пред бој, а такође је одувек постојао обичај да се на погребима јунака и људи изнесе похвална беседа о покојнику, што би свечану беседу (™πιδεικτικός/πανηγυρικός) ипак ставило на прво месту по настанку.

Било како било, пре него што се развила учена или научна, тзв. софистичка реторика,[1] у другој половини 5. века пре нове ере, познато је да су Хелени уопште неговали јавно изговорену реч. Још се у *Илијади* помиње да су Нестору с уста текле *слађе речи од меда*. Несумњиво је да је чувени атински законодавац и песник Солон, поред родољубивих стихова своје суграђене „убедио“ ватреним беседама да се боре против Мегарана за Саламину, па је тек после тога био биран за архонта и законодавца. Такође ни Перикле није пред своје суграђане излазио неспреман, наоружан само интелигенцијом и харизмом (Cf. M. Finley, *Politics in the Ancient World*, Cam-

* ifigenijadraganic@yahoo.com

[1] О тзв. софистичкој реторици в. John William Hey Atkins *OCD*, 1961, s.v. - *Rhetoric, Greek*, који за Горгију каже да је утемељивач софистичке реторике.

bridge, 1983, који у том контексту наводи и пример из Демостенове беседе *Περί συντάξεως,* 13.19, у којој се каже да они што желе да буду изабрани иду као робови унаоколо да би добили наклоност бирача), већ се сматра да је он први писао своје беседе (v. Suidas, s.v. *Περικλής*). На основу Платоновог излагања у *Менексену*, може се закључити да су се реториком бавиле и жене,[2] иако оне нису имале грађанска права, односно право да учествују у доношењу одлика у Скуштини, као ни у судовима.[3] Платон каже да су се код Аспасије учили многи будући политичари. И Тукидидово дело је пуно беседа које су износили политичари, разних политичких опција, као и политички представници из различитих полиса, што такође указује да се о јавно изговореној речи водило рачуна међу свим Хеленима.

Иако реторска вештина није настала у Атини, већ на Сицилији,[4] она је у Атини имала најплодније тле и доживела свој врхунац у беседама атич-

---

[2] Платон описује измишљен догађај, али то не значи да је Платон - измислио да се Аспасија, којој приписује своју беседу у *Менексену*, иначе бавила реториком. С друге стране, у својој студији *Timing Democracy* Харви Јунис сматра да се овај Платонов дијалог може узети као нека допуна *Горгији*, у ком се критикује „перикловска“ реторика и да је Платон иронично представио Аспасију као аутора надгробне беседе у *Менексену* с намером да потцени уобичајене атичке н-адгробне беседе, а посебно Перикла и његову *Надгробну беседу* код Тукидида. H-.Yunis, *Timing Democracy, Models of Political Rhetoric in Classical Athens,* Univerisity Press, Ithaca – London, 1996, *pp. 136–139.* Још је Дионисије из Халикарнаса сматрао да Платон у *Менексену* исмева Тукидида. О елементима тукидидовског надгробног беседништва у *Менексену* в. C. H. Kahn, *Plato's Funeral Oration: The Motives of the "Menexenus"*, Classical Philology 80,1963, pp.221–223; G. Vlastos *ΙΣΟΝΟΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ in Platonic Studies*, Princeton University Press, Princeton 1973, pp. 196–200. Обер каже да је Аспасија припадала оном кругу образоване елите која је била око Перикла и да су га непријатељи нападали говорећи да она стоји иза његовог - политичког деловања. J. Ober, *Mass and Elite, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People,* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989, p.89. О вишебројности и вишезначности одабира Аспасије као аутора *Надгробне беседе* у *Менексену* в. посебно *The Menexenus. Plato's Critique of Political Rhetoric* у књизи F. Pownall, *Lessons from the Past. The Moral Use of History in Fourth Century Prose.* University of Michigen Press, Michigen 2004, pp. 38–64. В. такође B. Biesecker, *Coming to Terms with Recent Attempts to Write Women into the History of Rhetoric*. Rethinking the History of Rhetoric: Multidisciplinary Essays on the Rhetorical Tradition. Ed. Takis Poulakos. Boulder, Westview Press, 1993, pp. 153–172; W. Brown, *Supposing T-ruth Were a Woman...: Plato's Subversion of Masculine Discourse. Feminist Interpretations of Plato.* Ed. N. Tuana. University Park, Penn State Press, 1994, pp. - 157–180.

[3] Могле су да буду сведоци у одређеним судским процесима, а њихове интересе на суду је заступао отац, муж или најближи рођак.

[4] Сиракужанин Корак је личност којој се приписује оснивање ученог - судског беседништва. Његов је ученик био Тејсија који је написао прво *Упутство у беседништво* (Τέχνη ·ητορική) и ширио је реторску технику свог учитеља да би је софисти још више развили. Познато је да је ретор Лисија, Андокидов савременик,

ких ретора,[5] од којих су неки учили реторску технику од самих утемељивача „учене реторике“, Коракса и Тејсије. Колико је реторика била значајна у животу једног атинског грађанина говоре и сама употреба речи и њихова семантика и етимологија: **ἀγείρω** <***ἀ-γερ-**ιω[6] „сакупљати, окупљати, сазивати скупштину“, сродна именица **ἀγορά**[7] „место на коме се људи сакупљају и размењују мисли и робу, трг, скупштина“ и глагол (у употреби само у атичком дијалекту) **ἀγορεύω** „беседити, говорити на скупштини“; синоним овог глагола је глагол λέγω и именица у вези са λόγος „реч, мисао, беседа“ (Радуловић 2005, 2009).

Тако се код Атињана, с развојем демократских слобода и демократских институција (Скупштине и суда) постепено развила реторика, у сва три њена облика, како их још Аристотел дефинише, саветодавни, судски и епидеиктички. „На настанак говорништва и реторике у 5. веку пре н.е. у Атини утицало је више фактора: претходна беседничка пракса, демократски политички односи, реорганизација судова на бази поротног судовања, Горгијин долазак и утицај сицилијанске реторске традиције, менталитет Атињана... али и бујање приватне својине, које је посебно погодовало судском говорништву.“ (С. Аврамовић, *op.cit.*, стр. 36). Аристофан у комедији *Зоље* описује Атињане као рој зоља сакупљених у судници, због њихове страсти према парничењу. Какву је улогу реторика имала у Атини, можда најбоље описује једна алегоријска строфа из Аристофанових *Птица*, где Аристофан саме Атињане назива брбљивцима и горгијама и који све постижу беседничком вештином:

директно учио реторску вештину од Тејсије, с ким је био у контакту док је - политички био ангажован у Турију пре пропасти Атињана на Сицилији. О њиховој делатности в. Quint. 2.15.4 и 2.17.7; С. Аврамовић, *Исејево судско беседништво и атинско право*, Научна књига, Београд, 1991,² 25–31; M. Hofer, *Tyrannen, Aristokraten, Demokraten. Untersuchungen zu Staat und Herrschaft im griechischen Sizilien von Phalaris bis zum Aufstieg von Dionysios I*, Frankfurt a.M.u.a., 2000, pp. 159–169; Th. Cole, *Who was Corax?*, ICS 16.1–2, 1991, pp.65–84; I. Jordović, *Anfänge der Jüngeren Tyrannis*, Peter Lang, Frankfurt am Mein, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2004, p. 264; W. Stegemann, *Teisias* (5), RE 5 A 1, 1934, p.140.

[5] У *Канон* атичких ретора ушли су Антифонт, Андокид, Лисија, Исај, Исократ, Хиперејд, Ајсхин, Демостен, Дејнарх и Ликург.

[6] Корен ових речи је ие. *ger- /gor- /gr- , на шта указује и латинска именица grex = стадо, крдо, јато, нешто што је на окупу, гомила, дружина, чета. В. Σταματάκου Ιωάννη, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Ο Φοίνιξ, Ε.Π.Ε. Αθήναι, 1972.

[7] Агора је најпре била место на ком су се Атињани сакупљали да већају, а касније се преселила на Пникс, где је постојала бема (βΑμα), место с ког је беседник говорио и седишта на којима су седели грађани. В. Aristoph. *Achar.*, 20ss; cf. M. H. Hansen, *How Many Athenians Attended the "Ecclesia"?*, GRBS 17, 2, 1976, pp. 115–134. M. H. Hansen, *The Athenian Ekklesia, and the Assembly Place on the Pnyx*, GRBS 23, 1982, pp. 241–249.

Крај Клепсидре[8] *у Брбљији*
Живи прави род мангупски,
Сви ждере и торокала.
Што год сеје, што год жање,
И што врше, и што бере,
Он језиком све то чини.
Њиме он и смокве[9] *тражи.*
Од барбара[10] *вуче лозу,-*
Горгије су и Филипи!
И због тијех Филипића
Трбоње и торокала
Обашка се језик сече
У атичким крајевима.[11]

(Aristoph. *Aves* 1694–1705)

Највећи утицај на развој софистичке реторике имао је Горгија, (B. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol 3., Cambridge, 1969; P. Woodruff, *Rhetorik und Relativismus: Protagoras and Gorgias*, у књизи A. A. Long, *Handbuch frühe griechische Philosophie. Vom Thales bis zu den Sophisten*, Stuttgart, 2001, pp. 264–284, I. Jordović, *op.cit*., pp. 72–75) чију су реторску школу похађали Исократ, Алкидамант, Ликофрон, Агатон, и политички ангажоване личности као Менон, Каликле и Критија. Горгијини савременици, ретори који су били „транзиционе" фигуре у атичком беседништву били су Антифонт, као први представник новог стила и Андокид као последњи представник старог стила (M.D. MacDowell, *Andokides "On the Mysteries"*, Oxford, p. 18) Андокид је заправо ретор који је наставио реторску праксу какава је била у Атини пре Горгијиног доласка (cf. Kingsbury, J.S.S., *A Rhetorical Study of the Style of Andocides*, Baltimore 1899; M.D. MacDowell, *op.cit*.; G. A., Kennedy, *The Oratory of Andocides*, *AJPh* 79, 1958, 32–43; Id., *The Art of Persuasion in Greece*, Routledge, London, 1963; F.Montanari, *op.cit*.,

[8] Водени сат којим се мерило време за које је беседник морао завршити - беседу.

[9] Овим Аристофан алудира на улогу сикофаната у политичком животу Атине. Алузија на смокве везана је за њихов назив, јер су сикофанти по Плутарху добили назив по томе што су потказивали људе који су против закона извозили смокве из Атике. J. Бабињотис, у свом речнику грчког језика самтра да је ово Плутархово тумачење погрешно, јер не постоји закон који је забрањивао извоз смокви. Он сматра да је вероватније сикофант био потказивач крадљиваца смокви који су смокве сакривали испод одеће у времену велике глади. В. Г. Μπαμπινιώτης, *Λεξικικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, λήμα: *συκοφάντης*.

[10] Овде се Аристофан игра речима и реч барбарин користи у ономатопејском смислу, тј. они који непрекидно нешто неразумљиво причају.

[11] Аристофан *Облакиње – Птице*, превод Милош Н. Ђурић, Нолит, Београд, 1963, стр. 234–235.

552ss; S. Usher, *Greek Oratory*: *Tradition and Originality*, Oxford University Press, Oxford, 1999). Од тих ретора су нам остали само Андокидови списи и, поред бројних података за историју Атине, његово је дело значајно управо због тога што указује каква је реторика била пре утицаја сицилијанске реторске школе (И. Драганић, 2009, Слика Атине у Андокидовим беседама).[12]

Једна битна одлика атичких реторских текстова јесте да су их писали припадници друштвене елите[13] (S. Todd, *The Use and Abuse of Attic Oratory*, GR 37, 1990, p. 168; cf. К. Марицки Гађански, *op.cit.*, стр. 140–141). Они су своје беседе, односно себе, или личност коју су представљали и случај на који се беседа односила представљали или покушавали да представе као чланове и део „масе“ (J. Ober, *op.cit.*, pp. 190–191). Иако је готово целокупна хеленска књижевност писана из пера елите, она није у потпуности била намењена елити. Не смемо да занемаримо чињеницу да је хеленско друштво пре свега било орално друштво, тј. да је предност дата ономе што се говори, а не ономе што је написано. То значи да нам је и оно што је остало записано било намењено слушању, почевши од епике, преко драмског песништва, саветодавног, судског, па и епидеиктичког беседништва.[14] Оно што је остављало утисак на слушаоца, није било само оно што се говори, већ и целокупан морални и физички став. До нас су данас стигли текстови у донекле измењеном облику, некада писани после изношења беседа, а некада пре, када је беседник желео да „припреми“ своје слушаоце. О утицају и снази живе речи сведоче и Платонови списи који су писани у дијалогу, управо да би дочарали живу реч, о којој Платон на Сократова уста у *Фајдру* каже да писане речи не дају „други смисао него тај да онога који зна подсете на оно о чему су писане... да је жива и душата реч оног који зна, а чија би се писана реч могла с правом обележити као сенка живе... по природи је боља и моћнија од ове (писане)“ (Pl. *Phdr*. 60; v. Платон, *Ијон – Гозба - Федар*, превод и напомене Милош Н. Ђурић, Култура, Београд, 1970, стр. 176–177).

Све већи значај и утицај реторике, пре свега као усменог излагања претходно добро припремљеног у писменој форми, показује и то што је

---

[12] О утицају софистике в. даље стр. 21, белешка 77, стр. 32, б. 126, стр. 54, 59, б. 235–237.

[13] Атински беседници из *Канона* били су политичка и културна елита: Антифонт, Андокид и Ликург су били аристократског порекла, Лисија, иако метек, веома имућан, припадао је Сократовом кругу, Исократ и Демостен су били веома имућни, Ајсхин, чији је отац морао да бежи пред терором Тридесеторице тирана 404. године пре нове ере, у својим беседама истиче своје високо образовање, што је било својство богатих и племенитих грађана.

[14] Чак су и Херодотове *Историје* представљале усмена предавања (A.J. Podolski, *Herodotus in Athens?* “Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory“, ed. by K. H. Kinzel, Berlin, 1977, p. 247; J. Ober, *op.cit.*, p. 158).

она почела у Атини да се проучава од друге половине 5. века пре нове ере у реторским школама. Сваки атински младић, који је хтео да се бави јавним послом, похађао је неку реторску школу. Најпознатије реторске школе су биле Горгијина, Исајева, Исократова.

Реторика је заправо неодвојива од демократије, јер је она главно средство демократског уређења, којим беседник жели да убеди (πείθειν) своје суграђане у Скупштини, Већу или на суду, институцијама демократије, или пак на неком заједничком свечаном окупљању с циљем да у својој свечаној беседи изнесе своја политичка уверења.

У Скупштини (Ἐκκλησία), као главном органу демократије, сваки пунолетни[15] грађанин (о појму грађанина и ко је имао право грађанства в. Аристотел *Политика* (1275b; 1276b; 1278a), cf. I. Radulovic, *Citizenship in Ancient Greece – Athens and Sparta: Terms and Sources*, Citizenship in Historical Perspective, ed. by S. G. Ellis, G. Halfdanarson, A. K. Isaacs. Pisa University Press, Pisa, 2006, pp. 25–35) је имао права да изађе пред своје суграђане и изнесе свој предлог или критику. То право „σηγορία, Херодот заправо поистовећује с демократијом (Hdt. 5.78). После читања дневног реда од стране епистата, председника притана на један дан, керик је постављао питање *Τίς ᾑγορεύειν βούλεται*; (*Ко жели да говори?*) (M.H.Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Blackwell, Oxford - Cambridge, translated by J.A. Crook, 1991, p. 89, 142, позивајући се на Aeschi. 1.23; 3.4. каже да је на почетку то питање гласило: *Ко жели да говори од оних изнад педесет година?*, што заправо говори да су се тим правом првенствено користили старији грађани, па тек онда они млађи. То потврђује и Лисијина беседа *У корист Мантитеја* (*16*.20) у којој се Мантитеј оправдава што је као млађи узео реч у Скупштини. Cf. о старијима као повлашћеном слоју I. Radulovic I Draganic стр. 19, белешка 68; стр. 20, б. 70; стр. 58, б. 233, 234; стр. 76, б. 305-310; стр. 158-159). Поред термина „σηγορία (J. D. Lewis, *Isegoria at Athens: When did it begin?,* Historia Vol. 20, 1971, pp. 129–140) тридесетих година 5. века јавља се и термин παρρησία који означава право да се каже све и он се поистовећује с правом грађанства (πολιτεία) (K. Raaflaub, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, The University of Chicago, Chicago-London, 2004, p. 223, cf. Soph.fr.201b TrGf; Aristoph. *Thesm*. 541; Demad. 43. 54; Plat. *Gorg*. 461e; Dem. 18.77; 21.123–124; 60.26). Ипак, то право су пре свега користили вешти беседници – политичари (Cf К. Марицки Гађански, *Хеленски ретори као политичари,* стр. 137–139, 143–144, и *The Story of Failure. Some Remarks on Rhetoric and Politics in Fourth Century BC Athens*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 25, 1997, стр. 5–17; M. H. Hansen, *The Number of Rhetors in the Athenian Ekklesia 355–322 BC*, GRBS

[15] Пунолетство је почињало у осамнаестој години, али због двогодишњег војног рока, атински младићи су први пут улазили у Скупштину са двадесет година.

25, 1984, pp. 143–145.) учени припадници елите,[16] који су својом беседничком вештином успевали да убеде слушаоце у оно што предлажу, саветују, бране, нападају или хвале у улози политичара, судије, тужиоца, или пропагатора (D. C. Bryant, 1953, p.413 каже да је функција реторике да „прилагоди идеје према народу и народ према идејама“). Беседник није морао да буде само вешт на речима и убедљив, већ и да зна како да се „избори“ с бучном масом,[17] која му је сметала да изнесе своју беседу. Све се то учило у реторским школама по одређенима правилима реторике из уџбеника, за које поуздано знамо да су их писали неки беседници као нпр. Горгија, с чувеним Горгијиним фигурама, Лисија,[18] Исократ и др.

Ако би беседник успео да убеди своје суграђане у свој предлог који је изгласан хиротонијом (χειροτονία),[19] предлог је добијао снагу одлуке (ψήφισμα), која се већ од средине 5. века поистовећивала са законом (νόμος).[20] Беседник је могао да предложи укидање постојећих одлука, али да не би постојеће одлуке стално биле мењане на основу критике неког вештог

[16] Елита, припадници виших слојева, људи племенитог порекла, богати и образовани, (в. Arist. *Pol*., 1291b 14–30; cf. J. Ober, *op.cit.*, pp.11–12; о томе детаљније Christian Mann, c. III. 2 *Eugeneia*; c. III.3 *Ploutos*; c. III.4 *Paideia* у књизи *Die Demagogen und das Volk, Zur politische Kommunikation im Athen des 5. Jahrhunderts v. Ch.*, Akademie Verlag, Berlin 2007), својим беседама су утицали на формирање јавног мњења и доношење одлука, али они су увек морали своје ставове да прилагоде „маси“, која их је слушала (cf. Arist. *Rhet*., 1367b 7–12; 1390a 25–27; 1395b 1–11; 1395b 27–1396a 3; 1415b 28–32). Остали, који нису узимали реч, због своје беседничке неумешности, играли су такође важну улогу, јер су својом виком, ометањем, односно прекидањем беседника, псовањем *bo©n, ØpokroÚein, loidore‹n toÝj ·»toraj* (Aristoph. *Achar*. 38) и збуњивањем, не само - беседника већ и слушалаца, и коначно гласањем, такође вршили утицај на остале гласаче у Скупштини.

[17] Познат је пример Демостена који је вежбао поред морске обале на којој су удари таласа били јаки и бучни.

[18] Лисији се приписују и *реторски списи*, *Реторска вештина* (Τέχναι ·ητορικαί) и *Вежбе* (Παρασκευαί), који су вероватно представљали теоријска и техничка реторска разматрања којима се Лисија бавио, И. Радуловић, 2005, стр.

[19] Свако заседање Скупштине било је временски ограничено на један дан, тј. догод има дневног светла да би гласови могли да се изброје. В. Xen. *Hell*. 1.7.7.

[20] Већ у 5. веку се боркају појмови νόμος и ψήφισμα. Νόμος је пропис који произилази из традиционалног поретка, има општи карактер, и управо се по томе разликује од ψήφισμα. Скупштинска одлука се доноси на неки одређени случај или проблем, и могао се укинути другом одлуком. Закони су били изнад одлука и одлуке су морале бити у сагласности са законима. Од почетка 4. века уводи се нови поступак доношења закона кроз процедуру *νομοθεσία* за који су жребом бирани грађани тзв. νομοθέται чија је улога била да усаглашавају одлуке и законе и да они не буду у контрадикторности једни с другима, као и да предлог Скупштине о доношењу новог закона преиспитају у складу са постојећим законима и одлукама, како не би дошло до могућности да се кроз тај „нови закон“ сруши поредак. В. даље стр. 184 б. 766, 767; стр. 188, 190–192 о разликама између закона и одлука.

беседника. Постојала је и једна заштитна мера γραφή παρανόμων која је била уперена управо против оних беседника – предлагача, који су „народ довели у заблуду“ да гласа или изгласа неки предлог, за који се показало да је био погрешан или којим се укидала нека одлука. Да би Скупштина заседала и да би могла да изгласа неку одлуку у Скупштини, која је заседала на Пниксу, морало је бити најмање 6000 грађана (Plut. *Arist*.,7.6), колико је и било седећих места (О броју беседника в. H. M. Herman, *The Number of "Rhetores" in the Athenian"Ecclesia", 355-322 B.C.*, GRBS, 25, 2, 1984). Простор око Пникса могао је да прими око 20.000. људи. Претпоставља се да је на Скупштину долазило управо око 6.000 грађана, јер преостали грађани или нису били заинтересовани за питања о којима се расправљало или нису могли да присуствују заседању будући да су били сувише далеко од Атине и нису могли да занемаре своје свакодневне послове (H. M. Hansen, *How Many Athenians Attended the "Ecclesia"?*, GRBS, 17, 2, 1976, p.115, Hansen, *The Organization of the Athenian Assembly: A Reply* , GRBS, 29, 1 1988, p.51; Ober, op.cit., p. 132, n. 70). То се пре свега односило на сељаке (B. Aristoph. *Achar*).

А како је изгледало заседање скупштине? Скупштина, која је заседала најмање четири пута месечно, (Arist. *Ath. Pol*. 43.3, cf., M.H. Hansen – F. Mitchel, *Number of Ecclesiai in the Fourth Century Athens,* SO 59, 1984, pp. 13–19, E. Harris, *How often did the Athenian Assembly Meet?,* CQ 36, 1986, pp. 363–377; M.H. Hansen *How often Did the Ekklesia Meet?,* GRBS 28, 1977, pp. 43–70) изгласавала је сва питања која су се тицала полиса, делом на основу дневног реда (πρόγραμμα)[21] који је припремљен од стране Већа (Βουλή) и који је најмање четири дана пред заседање Скупштине био објављиван како би се грађани, беседници и гласачи спремили за одређена јавна питања и како би грађани из удаљених дема стигли да обаве своје послове и дођу у Атину на заседање Скупштине. Веће од 500 булеута чинили су грађани изабрани жребом, по педесет из сваке атинске филе,[22] старости изнад 30 година.[23] Сваки булеут је претходно пред Већем био испитиван у процесу

[21] Нацрт дневног реда по ком ће се у Скупштини расправљати звао се προβούλευμα. Понекад је Веће позивало грађане да прате седнице, чак и да износе своје мишљење, а онда је булеут на основу сугестије грађанина могао да предложи неку тачку дневног реда која треба да буде заступљена на заседању Скупштине (J. Ober, *op.cit., pp. 138–139*). Пред увођење олигархије Четири стотине, формиран је орган Пробуле, који је био састављен од најстаријих грађана, аристократа и богаташа који нису били плаћени за своје функције, в. даље стр. 90–91, белешке 344–349, стр. 174–176.

[22] Педесет булеута (притана) из по једне филе је председавало Већем у току десетог дела године и тај део године се звао пританија.

[23] Сваки атински грађанин је у току живота могао бити највише два пута булеут. B. P. J. Rhodes, *Epheboi, Bouleutae and the Population of Athens*, ZPE, 38, 1980, pp.192–193; M. Osborne, *Demos*,p. 45, p. 91; A. W. Gomme, *The working of the Athenian democracy*, History, 36, 1951, p.20; A. G. Woodhead, *Isegoria*, and the Co-

докимасије (δοκιμασία) да ли је подобан да врши функцију булеута на основу свог досадашњег јавног и приватног живота, о чему нам сведоче бројне беседе везане за процес докимасије (Radulovic,).[24] Тако је реторска вештина, не само у доношењу одлука у Скупштини, већ и при самом избору булеута играла значајну улогу. Скупштина је такође бирала стратеге, десет из сваке филе, а умешност стратега не само у војном смислу, већ и у беседничком, утицала је на њихов избор, како најбоље потврђује Периклов пример (D. Kagan, *Pericles of Athens and the Birth of Democracy*, The Free Press, New York, 1991), као и Алкибијадов, који је био изабран због своје беседничке надмоћности над Никијом и другим политичарима за стратега аутократора с пуним овлашћењима, као веома млад, о чему нам говори и Тукидид у тзв. Сицилијанској дебати, где се смењују Алкибијадов и Никијин говор (Тхуц).

Једна од главних одлика демократије било је право грађанина да тужи и да тражи своја права и обештећење на судовима.[25] Поред тог права, грађанин је имао и дужност да пријави преступ или злочин, уколико је знао или чуо да је извршен. Зато у Атини није било професионалних судија[26] ни

uncil of 500, Historia 16, 1967, p. 133; E.Rauschenbuch, *Die soziale Zusammensetzung des Rates der 500 in Athen im 4. Jh.*, ZPE 35, 1981, pp. 177–180; J. Ober, *op.cit.*,p.140.

[24] Нпр. Лисијине беседе *Докимасија против Филона*, *У корист Мантитеја*, *Одбрана о укидању демократије*, *Против Еуандра*, *Против Филона* и фрагментарна беседа *Против Ериксимаха*.

[25] Судова је у Атини било много. Неке судске функције је обављао Ареопаг, као оне које су се односиле на убиства с предумишљајем и друге физичке повреде. Са Солоновим реформама основани су тзв. народни судови Хелијеја. То је био суд од 6.000 судија, које су жребом бирали архонти, по 60 из сваке филе. У зависности од процеса, од тих 6.000 хелијаста тј. дикаста, бирани су судови – дикастерија од 201, 401 за приватне процесе, а за јавне од 501, 601, 1.001, 1.501, 2.001, 2.501 судије – поротника, а најчешће од 501. За најважнија питања која су се тицала државе састајало се свих 6.000 судија. Тако имамо о томе пример код Андокида који каже да је његов отац, „...*поднео тужбу против Спеусипа да је незаконито поднео тужбу (™γράψατο παρανόμων), водио се случај пред шест хиљада Атињана и од толико судија Спеусип није добио ни двеста гласова*“ (1.17).

[26] Судија је могао бити атински грађанин изнад тридесете године живота. Судије – поротници у јавним парницама су се звали δικασταί, а у приватним διαιτηταί и могли су бити само грађани у 59. години живота. Ober, *op.cit.*, p. 14, n. 23; M. H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Blackwell, Oxford - Cambridge, transl. by J. A. Crook, 1991, p. 89. Ова старосна граница је вероватно била одређена да не би дошло до злоупотребе, пре свега јер је важило мишљење да су старији мудрији, али и то што старији себе не би компромитовао неправедном одлуком или митом у тако позним годинама, ако је већ свој дотадашњи живот честито проживео.

професионалних тужилаца,[27] већ је сваком грађанину (βουλόμενος) припадало то право и дужност.

Реторика је и ту имала значајну улогу, јер би беседник, који би боље изнео своју тужбу или одбрану, добио парницу, а побеђени би био кажњен. Управо због беседничке вештине, која је била тако неопходна у судским процесима, у Атини су се појавили професионални писци беседа, тзв. логографи, који су грађанима[28] који нису били умешни на речима, за новац писали беседе. Најпознатији атински логографи су Антифонт, Лисија и Исај (С. Аврамовић *Исејево судско беседништво и атинско право*. Научна књига, Београд, 1991), који је у Атини имао и своју реторску школу.

Реторика је у другој половини 5. века почела да стиче пресудну улогу у целокупном животу Атине, и с њеним развојем, поред утицаја софиста (Cf. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. III, Cambridge, 1969, pp. 44-45, 47, 50-51, 176-199; J. Martin, *Zur Entstehung der Sophistik*, Saeculum 27, 1976, p.146, J. de Romilly, *The Great Sophists in Periclean Athens*. Transl. by J. Lloyd. Oxford, Clarendon, 1992, p. 147), у чијем је центру човек и његово деловање,[29] и других филозофа, појављују се не само нови погледи на свет, већ и на политику, што је довело до појаве тзв. „нових политичара“ (R. W. Connor, *The New Politicians of 5th Century Athens*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1971) – демагога (C. Mann, *Die Demagogen und das Volk, Zur politische Kommunikation im Athen des 5. Jahrhunderts v. Ch*., Akademie Verlag, Berlin 2007), који својим беседама вр-

[27] Због злоупотребе овог права, касније су сикофанти сматрани неком врстом професионалних тужилаца, јер су за новац, тј. подмићивањем, оптуживали друге грађане за неки преступ.

[28] У судским процесима су могли да говоре и неграђани, жене, робови и метеци, док су њихове интересе заступали на судовима очеви, браћа, мужеви или - други чланови породице или филе, господари и заштитници. Метек исотел је могао да заступа свој случај на суду, као што је то био случај с Лисијом.

[29] Софистика је био цивилизацијски покрет који није обухватао јединствено филозофско учење, већ њене представнике савременици назвају софистима, као особама које су поседовале знања и виштине у практичне сврхе, које су - путовале из полиса у полис и за новац поучавале друге, који нису поседовали та знања, с намером да дођу до жељеног циља. Осим познатих софиста 5. века, ранији термин софиста, у смислу „мудраца“ односио се и на песнике као што су Хомер, Пиндар, затим филозофи Талес, Емпедокле, Парменид, Симонид и др. Реч *софиста* је први пут забележена код Пиндара (*Isth*. 5.28), а користи је Херодот за Питагору и Солона. Дионисије из Халикарнаса под софистима подразумева и Платона и Исократа. Негативну конотацију софиста и софистике дали су комедиограф Аристофан, затим Платон и Аристотел. B. F. Montanari, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνική Λογοτεχνίας από τον 8ο αι. π.Χ. έως τον 6ο αι. μ.Χ.* (грчко преведено и допуњено издање *Storia della letteratura greca* con la collaborazione di F. Montana, 2003²), επ. Δ. Ιακώβ, Α. Ρεγκάκος, University studio press, Θεσσαλονίκη, 2008, стр. 369-370. Протагора у истоименом Платоновом дијалогу себе назива софистом (*Prot*. 317b).

ше огроман утицај на „масу“. Међу тим првим „новим политичарима“ био је и демагог Клеон (Cf. J.K.Davis, *Athenian Propertied Families 600-300 BC, Oxford, 1971*, S. Hornblower, *Greek World 478–323 BC*, London–New York, 1983, p.133, B. Mitchell, *Kleon's Amphipolian Campaign*, Historia 40, 1991, pp. 170–192) за кога Аристофан у *Витезовима* каже да је љубавник масе.[30] То су политичари који на нов начин виде и воде политику и траже нова решења за политичка питања атинског полиса, без обзира на идеолошку припадност.

Атичка реторика 5. и 4. века препуна је историјских дигресија,[31] чија је сврха била да убеди слушаоце – доносиоце одлука или да истакне славу полиса кроз јуначка дела њених грађана (κλέα πολιτῖν), што је, такође, често имало политичке мотиве. Такву су сврху имале пре свега надгробне беседе (™πιτάφιος λόγος) о палима у рату, као што је случај с Перикловом *Надгробном беседом* (Thuc. 2.34–47) изговореном палим Атињанима после прве године Пелопонеског рата, Лисијином *Надгробном беседом*, намењеном палим Атињанима у Коринтском рату 394. године пре нове ере и Платоновом *Надгробном беседом* коју износи странкиња Аспасија (E. F. Bloedow, *Aspasia and the 'Mystery' of the Menexenos*. WS n.s., 9, 1975, pp. 32–48) на крају Коринтског рата 386. године пре нове ере. Давање примера из славне прошлости Атине имало је, дакле, пропагандну (S. Perlman, *The Historical Example, Its Use and Importance as Political Propaganda in the Attic Orators*, Scripta Hierosolymitana 7, 1961, pp. 150–166) и едукативну функцију.

Иако су атички ретори већином били припадници елите, а неки од њих антидемократски настројени, као Антифонт и Андокид, реторика није била само главно средство, већ и главна манифестација атинске демократије, коју су такође спроводили припадници атинске аристократије, као уступак у демосу у њиховој меусобној борби (И. Драганић, 2009). Посебно је занимљиво, када се демократија коначно утврдила као политички систем у атинском полису, да је то био почетак њеног краја, као и крај оне практичне реторике изражене у јавном беседништву. Зато, „с нестанком демократије нестаје и *практична* реторика, која све више улази у књиге и приручнике реторике, и књижевност, која сада настаје на дворовима, постаје рето-

[30] `Oti¾ filî s', ð DÁm', ™rast»j t' e„mˆ sÒj *(Aristop. Hipp.,* 732). Cf. Aristoph. *Hipp.*, 54–57; *Nub*., 584–587. Слично и Тукидид на Периклова уста каже да су атински грађани посматрајући из дана у дан на делу моћи полиса, постали њени љубавници: t¾n tÁj pÒlewj dÚnamin kaq' ¹mšran œrgJ qewmšnouj kaˆ ™rast¦j gignomšnouj aÙtÁj (Thuc. 2.43.1).

[31] Платон у *Менексену* управо критикује историјске описе ретора и даје - своју слику о историјским догађајима у Атини у претходном веку, тј. 5. веку пре нове ере и о тзв. Коринтском рату, после ког је овај Платонов дијалог и написан. О томе в. посебно К. Марицки Гаџански, *Politeia trophe anthropon или историја - Атине у Платона*, Бура и снови. Античке и модерне теме 4, Рад, Београд, 2004.

ризована и намењена само културној елити у друштвима друкчијих друштвених формација од демократског полиса“ (И. Драганић).

Сви атички реторски текстови који су до нас стигли, датирају из периода између 420. и 322. године пре нове ере. Сви атички реторски текстови, осим Исократове *Егинске беседе*, писани су за атинске слушаоце. То је време од отприлике прве Горгијине посете Атини до времена када је Антипатар,[32] после покушаја устанка неких хеленских полиса против македонске власти у тзв. Ламијском рату (323–322), званично укинуо атинску демократију. Од тог времена, реторика као практична и жива политчка делатност нестаје с политичке позорнице и постаје *схоластичка дисциплина (*К. Марицки Гађански, *Белешка о хеленској реторици и глотологији*, Дело, јун 1976, стр. 2*)*. Тако нпр. једну беседу која се налази у корпусу Андокидових беседа *Против Алкибијада* неки научници свртавају у тзв. историјску декламацију, која је као реторска подврста почела да се развија управо крајем 4. века пре нове ере, када су нестајале демократске слободе, тј. када функција саветодавних беседа губи свој смисао (I. Draganic, Zbornik MS). Сматра се да је ова беседа управо најстарија нама сачувана историјска декламација, толико омиљена у хеленистичком периоду. Главна својства оваквих беседа су изношење анегдота о личностима и историјским догађајима уз теоријска разматрања о политичким питањима, којима ова беседа обилује. Таква реторска пракса почиње с Ајсхином[33] после његовог бекства из Атине, који је отворио ретоску школу на Роду, где су касније долазили да се образују и странци, пре свега римска аристократија, као и с Деметријем Фалеронским[34] који је боравио на двору Птолемаја Сотера. Будући да ретори из времена краја 4 века пре нове ере више нису могли да се баве „практичном“ реториком, отворили су школе и писали декламаторске беседе. Симтопматично је да тим постепеним нестанком реторике из политичког живота, реториком све више почињу да се баве с теоријског, односно научног аспекта. Управо је тада, тачније између 329. и 323. године пре нове ере, Аристотел почео да пише своју *Реторику*, а још је занимљивије да је Аристотел умро 322. године пре нове ере, када је Антипатар укинуо демокра-

[32] Антипатар је македонски генерал који је био управник и намесник Македоније и целе Грчке док је Александар био у походима. В. Ф. Папазоглу, *Историја хеленизма, Епоха Александра Великог*, Научна књига, Београд, 1967, стр. 145 и даље. После Александрове смрти, неки хеленски полиси су видели прилику да се ослободе македонске власти и дигли су устанак у тзв. Ламијском рату (323–322). Антипатар је угушио побуну и увођењем олигархије је „укинуо демократију“ у Атини. Било је наређено да се Демостен и Хиперејд предају. Демостен је побегао, али је извршио самоубиство, а Хиперејд је погубљен. Две године пре тога је умро и Ликург, а Демад је ухваћен у завери и убијен 319. године пре нове ере.

[33] Ајсхин је отворио реторску школу на Роду, в. Philostratus, *Vita sophistarum*, 481.

[34] Quint. 2.4.41.

тију.[35] Отприлике у то време настаје и тзв. *Реторика за Александра*, која се приписује Анаксимену из Лампсака. Тако реторика, поред ученичког и ученог декламовања, почиње да се чита, и с живе усмене речи улази у реторизовану књижевност, где се правила античке реторике задржавају све до 19. века, када почиње „ослобађање“ од класичних стега.

Дакле, реторика је као научна вештина и делатност усмене речи доживела своју трансформацију и с усмене речи прешла у писмену, тј. у реторизовану литературу.[36] Данас, када изучавамо реторику, наша полазиште је углавном из књижевности, односно писаних текстова, што је донекле погрешно, јер реторика управо значи вештина усменог убеђивања.

Литература

Извори

Ајсхин 1952: Aeschines, *Discours*, tom I, II, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l’ association Guillaume Budé, Paris.

Андокид 1930: Andocide, *Discours*, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l’ association Guillaume Budé, Paris.

Аристофан 1907: Aristophanes. Comoediae, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, Oxford: Clarendon Press.

Аристотел 1920: Athenaion Politeia, ed. Kenyon, Oxford.

Аристотел 1957: Aristotle. Politica ed. W. D. Ross, Aristotle's. Oxford: Clarendon Press.

Аристотел 1959: Aristotle. Ars Rhetorica. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press.

Демад 1962: Demades. Minor Attic Orators in two volumes, 2, with an English translation by J. O. Burtt, M.A. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Демостен 1903: Demosthenes. Demosthenis.Orationes. ed. S. H. Butcher, Oxford: Clarendon Press.

Исократ 1992: Ισοκράτης, *Απαντα,* Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Βασίλιος Μανδιλαράς, τόμος 4, Αθήνα: Κάκτος.

Исај 1962: Isaeus. Isaeus with an English translation by Edward Seymour Forster, M.A. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Лисија 1993: Λυσίας, *Άπαντα*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Γεώργιος Κ. Κυριαζής, τόμος Α`, Β’, Αθήνα: Κάκτος

[35] Управо је занимљиво да је Аристотел умро 322. године пре нове ере, када је Антипатар укинуо демократију.

[36] Ту не спада само проза већ и песништво. Антички песници као Овидије и Клаудије Клаудијан управо су најисткнутији представници реторизованог римског песништва. Овидије Клаудијан

Лисија 1999: Lysias, *Discourse*, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l' association Guillaume Budé, texte établi et traduit par Louis Gernet, Marcel Bizos, Paris: Les Belles Lettres.

Квинтилијан 1920: Quintilian. With an English Translation. Harold Edgeworth Butler. Cambridge. Cambridge, Mass.:, Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd.

Ксенофонт 1900 (repr. 1968): Xenophon. Xenophontis opera omnia, vol. 1. Oxford: Clarendon Press.

Платон 1921: Plato, *Oeuvres*, Collection des Universités de France, publiée sous le patronage de l' association Guillaume Budé, Paris: Les Belles Lettres.

Тукидид 1942: Thucydides. Historiae in two volumes. Oxford: Oxford University Press.

Филострат 1971: Philostratus, *Vita sophistarum*. Textum recensuit, epitomam Romanam et Parisinam ineditas adiecit commentarium et indices concinnavit Carolus Ludovicus Kayser. Published 1971 by G. Olms in Hildesheim, New York : Written in Latin. Reprint of the 1838 ed. published in Heidelberg. Text in Greek.

Књиге и чланци

Аврамовић1991: С. Аврамовић, *Исејево судско беседништво и атинско право*, Научна књига, Београд.

Ашер 1999: S. Usher, *Greek Oratory*: *Tradition and Originality*, Oxford: Oxford University Press.

Бабињотис 2002: Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικογραφίας, Β. Εκδ.

Бајсекр 1993: B. Biesecker, Coming to Terms with Recent Attempts to Write Women into the History of Rhetoric у T. Poulakos (Ed.) *Rethinking the History of Rhetoric: Multidisciplinary Essays on the Rhetorical Tradition*, Boulder: Westview Press, 153-72

Блоедов 1975: E. F. Bloedow, *Aspasia and the 'Mystery' of the Menexenos*. WS n.s., 9, 32–48.

Брајант 1953: D. C. Bryant, *Rhetoric: Its Functions and its Scope*, Quarterly Journal of Speech 36, 401-424.

Браун 1994: W. Brown, Supposing Truth Were a Woman... *у* N. Tuana (Ed.) *Plato's Subversion of Masculine Discourse*. *Feminist Interpretations of Plato*, University Park, Penn State Press: 157-180.

Властос 1973: G. Vlastos *ΙΣΟΝΟΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ in Platonic Studies*, Princeton: Princeton University Press.

Вудхед 1967: A. G. Woodhead, *Isegoria*, and the Council of 500, Historia 16, 1967: 129-140.

Вудруф 2001: P. Woodruff, *Rhetorik und Relativismus: Protagoras and Gorgias*, у A. A. Long, *Handbuch fröhe griechische Philosophie. Vom Thales bis zu den Sophisten*, Stuttgart: 264-284.

Вукадиновић 2010: С. Вукадиновић, „Гигантомахија" митолошки спев Клаудија Клаудијана последњег великог рисмког песника, *Античка култура, европско и српско наслеђе*, Београд: Друштво за античке студије Србије, Институт за теолошка истраживања, 113-120.

Дејвис 1971: J.K.Davis, *Athenian Propertied Families 600-300 BC, Oxford.*

Драганић 2009а: И. Драганић, Слика Атине у Андокидовим беседама, докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет.

Драганић 2009б: И. Драганић, Да ли је Андокид аутор беседе „Против Алкибијада"?, *Зборник Матице српске за класичне студије* 11, Нови Сад: 125-139.

Финли 1983: M. Finley, *Politics in the Ancient World*, Cambridge.

Гагарин 2003: M. Gagarin, Εικός και Παιθώ: ο Πλάτων και η πρώιμη ελληνική ρητορική у D.M. MacDowell, M. Gagarin, etc., *Πειθω: Δεκατρία μελετήματα για την ρητορική*, Αθήνα: 31-62.

Гађански јун 1976: И. Гађански, Bene dicendi scientia, *Дело*: 23-28.

Гоме 1951: A. W. Gomme, *The working of the Athenian democracy*, History, 36,12-28.

Гутри 1969: W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, Vol. III, Cambridge.

Хансен 1976: M. H. Hansen, *How Many Athenians Attended the "Ecclesia"?*, GRBS 17, 2, 115-134.

Хансен 1977: M.H. Hansen *How often Did the Ekklesia Meet?*, GRBS 28, 43-70.

Хансен 1982:M. H. Hansen, *The Athenian Ekklesia, and the Assembly Place on the Pnyx*, GRBS 23, 241-249.

Хансен 1984 M. H. Hansen, *The Number of Rhetors in the Athenian Ekklesia 355-322 BC*, GRBS 25, 123-155.

Хансен 1988: Hansen, *The Organization of the Athenian Assembly: A Reply* , GRBS, 29, 1, 51.

Хансен 1991:M. H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, transl. by J. A. Crook, Oxford – Cambridge: Blackwell

Хансен –Мичел 1984: M.H. Hansen – F. Mitchel, *Number of Ecclesiai in the Fourth Century Athens*, SO 59, 13-19

Херис 1986: E. Harris, *How often did the Athenian Assembly Meet?*, CQ 36, 1986, pp. 363-77;

Хорнблауер 1983: S. Hornblower, *Greek World 478-323 BC*, London-New York

Јордовић 2004: I. Jordović, *Anfänge der Jüngeren Tyrannis*, Frankfurt am Mein, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang.

Јунис 1996: H.Yunis, *Timing Democracy, Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Ithaca – London: Univerisity Press,.

Кејган 1991:D. Kagan, *Pericles of Athens and the Birth of Democracy*, New York: The Free Press.

Кан 1963: C. H. Kahn, *Plato's Funeral Oration: The Motives of the "Menexenus"*, Classical Philology 80, 221-223.

Кенеди 1958 . A., Kennedy, *The Oratory of Andocides, AJPh* 79, 32-43.

Кенеди 1963: *The Art of Persuasion in Greece,* London: Routledge.

Кингсебри 1899: Kingsbury, J.S.S., *A Rhetorical Study of the Style of Andocides*, Baltimore.

Кол 1991а: A. T. Cole, *The Origin of Rhetoric in Ancient Greece*, Baltimore.

Кол 1991б: T. Cole, *Who was Corax?,* ICS 16.1-2: 65-84.

Конор 1971: R. W. Connor, *The New Politicians of 5th Century Athens*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Луис 1971: J. D. Lewis, *Isegoria at Athens: When did it begin?,* Historia Vol. 20, 129-140.

Мекдауел 1962: M. D MacDowell, *Andokides "On the Mysteries"*, Oxford.

Ман 2007: C. Mann, *Die Demagogen und das Volk, Zur politische Kommunikation im Athen des 5. Jahrhunderts v. Ch.*, Berlin: Akademie Verlag.

Марицки Гађански јун 1976: К. Марицки Гађански, Белешка о хеленској реторици и глотологији, *Дело*,1-5.

Марицки Гађански 1990: К. Марицки Гађански, Реторика и антика, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXXVIII/2, Нови Сад: 333-343.

Марицки Гађански 1997: K. Maricki Gadjanski, The Story of Failure. Some Remarks on Rhetoric and Politics in Fourth Century BC Athens, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 25, Нови Сад: 5-17.

Марицки Гађански 1999: К. Марицки Гађански, Хеленски ретори као политичари, *Зборник радова у част академика Славка Леовца.* Бања Лука/Српско Сарајево: Академија наука и уметности Републике Српске, 137-147.

Марицки Гађански 2004: К. Марицки Гађански, Politeia trophe anthropon или историја Атине у Платона у *Бура и снови. Античке и модерне теме*, Београд: Рад

Мартин 1976: J. Martin, *Zur Entstehung der Sophistik*, Saeculum 27,143-164.

Мичел 1991: B. Mitchell, *Kleon's Amphipolian Campaign*, Historia 40, 170-192.

Монтанари 2008: F. Montanari, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνική Λογοτεχνίας από τον 8ο αι. π.Χ. έως τον 6ο αι. μ.Χ.* (грчко издање *Storia della letteratura greca* con la collaborazione di F. Montana, 2003²), επ. Δ. Ιακώβ, Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη: University studio press.

Оубер 1989: J. Ober, *Mass and Elite, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People,* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Озборн 1985: R. Osborne, *Demos, the discovery of classical Atikka*, Cambridge University Press.

Папазоглу 1967: Ф. Папазоглу, *Историја хеленизма. Епоха Александра Великог*, Београд: Научна књига

Перлман 1961: S. Perlman, The Historical Example, Its Use and Importance as Political Propaganda in the Attic Orators, *Scripta Hierosolymitana* 7, 150-166.

Подолски 1977 : A.J. Podolski, Herodotus in Athens? у K. H. Kinzel (ed.) *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory*, Berlin.

Поунал 2004: F. Pownall, *Lessons from the Past. The Moral Use of History in Fourth Century Prose*, Michigen: University of Michigen Press.

Радуловић 2006: I. Radulovic, Citizenship in Ancient Greece – Athens and Sparta: Terms and Sources, у S. G. Ellis, G. Halfdanarson, A. K. Isaacs (ed.) *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa: Pisa University Press, 25-35.

Рафлауб 2004: K. Raaflaub, *The Discovery of Freedom in Ancient Greece*, Chicago-London: The University of Chicago.

Раушенбух 1981: E. Rauschenbuch, *Die soziale Zusammensetzung des Rates der 500 in Athen im 4. Jh.*, ZPE 35, 177-180.

Роудс 1980: P. J. Rhodes, *Epheboi, Bouleutae and the Population of Athens*, ZPE, 38, 19, 192-3.

Де Ромили 1992: J. de Romilly, *The Great Sophists in Periclean Athens.* Transl. by J. Lloyd. Oxford: Clarendon

Стаматаку 1972: Β. Σταματάκου Ιωάννη, *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήναι: Ο Φοίνιξ, Ε.Π.Ε.

О. Станојевић, С. Аврамовић ²2003: Ars Rhetorica. Вештина беседништва. Службени лист СЦГ, Београд.

Тод 1990: S. Todd, *The Use and Abuse of Attic Oratory*, GR 37, 159-178.

Хофер 2000: M. Hofer, *Tyrannen, Aristokraten, Demokraten. Untersuchungen zu Staat und Herrschaft im griechischen Sizilien von Phalaris bis zum Aufstieg von Dionysios I*, Frankfurt a.M.

Штегеман 1934: W. Stegemann, *RE s.v.* Teisias.

Александар Д. Стаматовић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

Оригинални научни рад

РЕЛИКТИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ У САВРЕМЕНИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Побједом комуниста у рату и револуцији, 1945. године, створени су услови не само за почетак егзистенције новог друштвено-економског поретка, него и разних других пратећих друштвених, научних и културних појава. Између њих, свакако од најзначајнијих су били историја и настава - историје, односно ново тумачење догађаја из прошлости, толико различито од оног до 1941. године. Ова историографија и настава историје у Југославији, која је била на снази и употреби безмало пет деценија, није представљала научни новитет. Једноставно, базира се на идеолошкој историји, утемељеној на марксистичко-лењинистичком тумачењу прошлости и покретача друштвених појава. Она, у ствари, припада разгранатом моделу - историје установљеном тековинама Октобарске револуције, у новоствореној држави СССР-у. Ту идеолошку матрицу само су преузеле државе у којима је побиједио социјализам послије 1945. године.

Тако познати српски историчари, Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић, у свом дјелу *Историографија под назором*, констатују: „Победом октобарске револуције у раздобљу грађанског рата (1917–1922) и стварањем совјетске државе отпочела је и нова *социјалистичка културна револуција*. Она је захтевала укидање, пре свега, грађанског монопола на образовање и овладавање системом школства, од основних школа до универзитета, у име диктатуре пролетаријата и класне борбе у интересу радничке класе“ (Станковић, Димић 1996: 140).

Стога незванични комунистички министар пропаганде (Агитпропа) Милован Ђилас, није без разлога на Петом конгресу КПЈ, од 1948. године, улогу историје видио као „рад на историји наше Партије, на историји - нашег радничког покрета, на историји Народноослободилачке борбе. Без теоретског и историјског осветљавања ослободилачке борбе радних маса - Југославије није и не може бити потпуно идеолошко подизање Партије и народа“ (Ђилас 1949: 224).

Методичари наставе историје, најприје они совјетски, отворено су смисао учења историје видјели на идеолошко-политичкој основи и мотиву. Оваква методика наставе историје, деценијама је у Југославији била модел по коме се писала, могло би се рећи локал-методика наставе историје. Ови методичари су радо превођени на српско-хрватски и словеначки језик.

* istorija@filozof.org

Њихова дјела деценијама су служила као основна методска литература - генерацијама студената и наставника, како и са којим циљевима држати - наставу историје. По истом принципу и клишеу, настајала су и бројна дјела југословенских методичара наставе историје.

Тако совјетски методичар наставе историје Алексеј Иванович Стражев, сматра да је „обавеза наставника историје да науче ученике да правилно схватају и потпуно усвајају садржину наставниковог материјала, да виде у историјској прошлости путеве и средства који помажу рјешавању актуелних задатака наше садашње борбе за побједу комунизма.“ (Стражев 1968: 34). Потпуно сличан став има и још један ауторски тандем совјетске школе А. А. Вагин и Н. В. Сперенскаја, који тврде да наставник „приликом припрема за часове полази од радова класика марксизма-лењинизма у освјетљивању и оцјени историјских појава“ (Vagin, Sperenskaja 1968: 16).

Принцип, модел и клише више су него очигледни и код неких водећих југословенских методичара наставе историје, који се сматрају - класицима за ову област, и по чијим дјелима су такође спремале испите и часове читаве генерације студената и наставника историје. Један од таквих је и српски методичар наставе историје Златибор Поповић, који сматра да „настава историје има огроман утицај на социјалистичко васпитање - ученика, а што значи, речено је у вези са задатком наставе историје. Од свих васпитних момената најзначајнија је социјалистичка идејност“ (Поповић 1971: 67). Потпуно идентичне ставове има и хрватски методичар наставе историје из ере социјализма Јосип Демарин. У једном од својих радова, разрађујући циљеве и задатке наставе историје, он је читаво једно - поглавље насловио са *Идејно-политички одгој*. (Демарин 1961: 24).

Оваква историја, и на основу ње методика наставе историје, а конкретно и сама настава, засновани су неспорно на идеолошким побудама. Циљ је био да се, преко наставе историје, младим нараштајима створи - мишљење о идеалности тог и таквог друштвеноекономског система, његових тековина и о њихове непромјенљивости. Неспорно, оваква историја и њена настава, засновани су на комбинацији индоктринације маса и репресије, јер је забрањиван сваки ревизионистички и критички приступ њиховим тезама. У међувремену, десио се пад Берлинског зида, који је означио и пад комунизма у Европи, а као пратећа појава феномена тог друштвеног кретања је и ново тумачење прошлости, нарочито оне блиске. Одбацивањем елемената репресије, историјска наука и настава историје су се ослободиле окова који су стезали критичку свијест и научност. Но, иако је то у формалном смислу задесило бивше југословенске републике почев од 1990. године, може ли се са правом поставити питање, да ли су у некима од њих реликти, или посттектонски поремећаји идеолошке историографије и њене наставе још увијек присутни? Потпуно оправдано, може се констатовати да јесу.

У некима од бивших република, које су сада државе, сликовито - речено, фаза опоравка од историографије која је била на снази безмало -

пола вијека, траје споро и опрезно, нарочито у настави историје и уџбеницима историје. Свакако, у претходне двије деценије, свједоци смо и екстремних иступа ревизионизма у тумачењу догађаја од седам деценија уназад, па и више. Реликти бившег система уграђени су и у неке нове државе, настале на основу њих. Потпуно неоправдано, истински научни ревизионизам, ако се као такав и може назвати, углавном се подводи под политичко--страначко, а онда и национално-вјерско тумачење прошлости. Читаву ову појаву констатовао је црногрески методичар наставе историје Здравко - Делетић: „Због бурних и свестраних, могло би се рећи у неким областима и анархичних друштвених промена, неопходно је реафирмисати наставу - историје као извор рационалне историјске и друштвене свести и вратити - наставу на курс научних вредности, умањити утицај идеологије, дневне - политике и политикантства“ (2005: 32). У истом контексту, и српски методичар наставе историје Милутин Перовић, тврди да „су водеће - друштвене снаге врло често и отворено прикривале, јер су историји намјењивале конкретне циљеве и задатке: националне, политичке, моралне“ (1987: 12).

Углавном се сматра да истраживачи могу ићи далеко колико хоће, у својим научним истраживачким подухватима, тумачећи на основу њих прошлост по свом нахођењу, али да елементи тих истраживачких достигнућа не могу бити уграђени у наставу историје и њене уџбенике, нарочито ако се ради о већ поменутом времену, које негира реликте идеолошке историје. То се правда научношћу и историчношћу наставе историје и уџбеника. Чини се као да се избјегавају крупни помаци о том питању. Они се чак сматрају једнако револуционарним, колико и они помаци настали од 1945. године, а што, нараво, није тако. Али са друге стране, а на основу - многих анкета, свједоци смо да ученици разних узраста, у натполовичној већини историјске садржаје радије сазнају на други начин и вјерују им више него оним који су им презентовани преко наставе историје, а нарочито кроз уџбенике. У томе неспорно значајну улогу има породица, те вјерско, национално и идеолошко окружење.

Један дио историчара старије и средње генерације у бившим југословенским републикама, а нарочито у БиХ и Црној Гори, доживио је и личну научну метаморфозу, и потпуни преокрет, у својим ставовима и закључцима. Довољно је погледати њихове радове од прије 25–30 година, и неке објављене у посљедњих петнаестак. Са правом се може говорити о научном камелеонизму. Ти историчари, углавном, сакривајући се иза титула и звања академика, професора емеритуса и редовних професора при крају радног вијека, дају смјернице преко разних комисија при министарствима просвјете и науке, како треба правити програме и уџбенике наставе историје, или бивају њихови рецензенти. Очигледно, постоји научна - колизија, па чак се може рећи и њихов научни сукоб са млађом генерацијом. Млађи се оптужују да иду танком линијом између научности, и партијско-политичког, националног или вјерског тумачења прошлости. При том

старија генерација заборавља да је управо све бенефиције, и већину научних звања, стекла у систему прије 1990. године, са једном врстом историје, које се сада прешутно одриче.

У оним државама и административно-правним категоријама са елементима државности, гдје живи српски народ као већински, или у значајном присуству, а то су Србија, Република Српска, и Црна Гора, критика постсоцијалистичке наставе историје и уџбеника, најчешће се подводи под идеолошко-политички сукоб нових димензија, односно нови - обрачун четника и партизана. Усљед недовољног ослобађања од назора - идеолошке историографије у настави и уџбеницима историје, ученици се све више упућују на један спонтани начин, на тзв. „паралелну историју“, или историју путем разних врста мас-медија (телевизије, фељтона у штампи, играних и документарних филмова, публицистике итд.). На њих утиче и окружење, нарочито породица и ближа средина, која им говори да је то што уче у појединим лекцијама у настави историје и уџбеницима лаж и под утицајем онакве историје која је била деценијама уназад. Овај миље - употпуњавају и разни „савременици“ прошлих догађаја, са својим тумачењима, као и информација по систему усмених извора („отац ми каже, да је њему његов отац говорио, да је било...“).

Црногорски методичар наставе историје Здравко Делетић је, вршећи компаративна испитивања и анкете ученичка, на ову тему, са правом уочио: „Често се дешавало да ученици после неких политичких скупова, страначких промоција, вести о актуелним догађањима и специјалних емисија постављају питања у вези са њиховим садржајем, износе - ставове који одударају од школске верзије или траже расправу о ономе што су чули. То смо увек охрабривали, јер настава историје треба да оспособљава ученике за самостално стицање знања. Било је занимљиво са каквим интересовањем и упорношћу су неки покушавали да бране своје ставове - (нарочито на тему партизани – четници, црква и комунисти)“ (Делетић 2005: 217). Коначно, поставља се једно стално и актуелно питање, да ли је историја, прокламована наставом историје и уџбеницима, она права, једина истинита, објективна, научна, историчка, да ли шире одговара законитостима педагогије и дидактике, нарочито у домену њеног васпитног дијела?

Реликти идеолошке историје и данас се могу пратити у савременим уџбеницима. Довољно је само кренути од најближе нам БиХ. Двоентитетски карактер државе, настао као посљедица националног и вјерског сукоба трију народа од 1992. до 1995. године, очигледан је у уџбеницима историје и тумачењу ближе прошлости, која се још увијек може назвати савременом, пошто има оних који су живјели у доба догађаја о којима се говори. И овдје се може, на један посредан начин, примијетити већ устаљени модел оправдавања садашњице прошлошћу. То се види и по уџбенику за осми разред основне школе у Федерацији БиХ. Ауторски квартет овог уџбеника чине: Хаџија Хаџиабдић, Едис Дервишагић, Ален Мулић и Вехадин Мехић. На дискретан начин се уочава континуитет идеолошке историје,

већ по самом третману геноцида на територији БиХ у Другом свјетском рату. У идеолошким уџбеницима до 1990. године углавном је превладала - теза да су починитељи геноцида према трима народима у БиХ четници и усташе, као квислиншке војне формације, а да су партизани, односно комунисти били они, који су окупили сва три народа у борби за слободу. У лекцији под називом *Босна и Херцеговина у оквиру НДХ*, само је констатовано да су се Срби, Јевреји и Роми нашли на удару усташких власти, које су их хтјеле истријебити. У виду глосе у овој лекцији, посебно се говори о усташким злочинима над Јеврејима у НДХ, а једном реченицом у главном дијелу текста, само се констатује да се један дио Бошњака сврстао на страну НДХ, али да је већина изразила незадовољство тим злочинима - (Хаџиабдић и други 2007: 108).

Овдје су дакле, злочини муслимана и Хрвата у БиХ потпуно - минимизирани и пребачени на национално недефинисани усташки покрет. Историјски подаци сасвим су другачији, најприје по односу јеврејских и ромских жртава према српским у БиХ. Они казују да су највише злочина - (или најмање 70%) над Србима у току рата, починили муслимани. Усташка власт још није ни била успостављена у Херцеговини, када су у јуну и почетком јула муслимани из Херцеговине отпочели масовне покоље - српског становништва. Већину усташких формација на територији БиХ, чинили су управо муслимани, тј. Бошњаци. Аутори уџбеника прескочили - су да кажу и колико је муслимана било у партизанским јединицама до краја 1943. године, а то је, свакако, мали проценат. Идеолошка историографија и настава историје деценијама су прешуткивали злочине муслимана у БиХ над Србима, да се не би реметило тзв. „братство и јединство“. Успјешност или неуспјешност такве политике, и истинитост тзв. празних простора идеолошке историје, њене наставе и уџбеника, своју потпуну - несврсисходност, показали су у новим догађањима грађанског, националног и вјерског рата од 1992. до 1995. године.

Клише савременог приступа ових аутора, заснован на идеолошкој историји из прошлости је очигледан. Он се сасвим поклапа са једном од теза српског методичара наставе историје Златибора Поповића. Овај аутор је, бавећи се циљевима и задацима наставе историје, тврдио: „Од пресудног значаја у моралном васпитању је развијање *југословенског социјалистичког патриотизма* а историја је један од најважнијих школских предмета за његово остварење, јер показује како су се наши народи у прошлости борили против страних завојевача и експлоатације и у чему је суштинска разлика између капиталистичке и социјалистичке Југославије“ (Поповић 1971: 72). Деценијама се преко историографије и уџбеника - историје нудила представа о првој или Краљевини Југославији, као тамници народа. Она је често називана „бивша“, „ненародна“, „трула“ итд. Порука је била сасвим јасна. У новој или другој, тј. социјалистичкој Југославији, национално питање и срећа народа су врло квалитетно ријешени.

Да се ради о апсурду, потврдили су догађаји распада авнојевске Југославије.

Кроз овакве уџбеничке третмане у Федерацији БиХ, на један посредан начин, код ученика се у домену не само образовног, него нарочито - васпитног смисла наставе историје формира просто и јасно мишљење овог садржаја: муслимани у БиХ у току Другог свјетског рата нијесу чинили - злочине над Србима; и ако су их чинили, то је било минимално, у оквиру - усташких формација, или као освета за четничке злочине. При томе не треба сметнути са ума ни чињеницу, да четника уопште није ни било, када су се десили муслимански злочини око јама у Коритима, Капавици итд. у Херцеговини. На основу овакве генезе констатације, изводи се и нова: као што муслимани нијесу у току Другог свјетског рата чинили злочине над Србима, нијесу ни у периоду 1992/95. године. Као што су четници чинили - злочине над муслиманима у току Другог свјетског рата, тако су их чинили и у току посљедњег. Четници су у току свјетског рата били експоненти - српског национализма и шовинизма са центром у Србији, тако је и стварање Републике Српске производ политике Београда, уперен против муслимана и Хрвата у БиХ. Сви Срби су четници!

Да се ова констатација чини потпуно одрживом и тачном, упућује и посљедња лекција овог уџбеника, истина доста кратка, са насловом *Босна и Херцеговина као самостална и суверена држава*. У том смислу стоји: „Тадашњи предсједник СДС-а Радован Караџић, данас оптужени за ратне - злочине од стране Међународног суда у Хагу, отворено пријети, прије - свега, муслиманском политичком врху и народу: Уколико дође до осамостаљивања БиХ да ће бити рат и да ће муслимански народ нестати са ових простора“ (Хаџиабдић и други 2007: 140). У знатном дијелу ради се о простом извртању чињеница. Караџић је био члан предсједништва БиХ, а не само лидер највеће српске странке у њој. У свом познатом говору у Скупштини БиХ, он је јасно рекао да муслимани и Хрвати хоће да прегласавају Србе и доносе одлуке у свом интересу, те да овакво њихово понашање води у рат. Читав континуитет политике комунистичких власти у авнојевској Југославији у БиХ, заправо је конципиран на довођење Срба у грађане другог реда. Они неће битније одлучивати о државним питањима и биће изложени асмилацији или пресељавању у Србију. Уосталом, та политика је најбоље изражена кроз једну пошалицу из прве половине 80-их година XX вијека. На питање, шта је скраћеница БиХ, одговарало се: Бранко и Хамдија. То су била два водећа комунистичка функционера из редова Хрвата (Бранко Микулић), и муслимана (Хамдија Поздерац).

Континуитет оваквих теза може се пратити и у обради идеје и дјеловања четничког покрета. Тако су аутори констатовали, да су „истребљењем Бошњака и Хрвата четници хтјели остварити програм једног од главних четничких идеолога, Стевана Мољевића. Он је у чланку *Хомогена Србија* изнио програм стварања чисте српске државе која треба да се простире све до Далмације.“ Између осталог, у овом пасусу је наведено да

су трупе Драже Михаиловића „биле познате по веома окрутним злочиначким поступцима према бошњачком и хрватском становништву“ (Хаџиабдић и други 2007: 109). Дакле, аутори уџбеника, на посредан начин, опет успостављају генезу, тј. понављање догађаја у размаку од пола вијека, тј. од Мољевићеве *Хомогене Србије,* до Караџићеве Републике Српске. У већ наведеној посљедњој лекцији уџбеника, бавећи се одрицањем представника српског народа да уђу у новостворену државу БиХ, они констатују: „Након тога, посланици СДС дефинитивно напуштају Скупштину БиХ и формирају посебну Скупштину на којој су усвојили устав ‘српског народа - у Босни и Херцеговини’ и прогласили ‘српски народни ентитет’ као федералну јединицу остатка Југославије“ (Хаџиабдић и други 2007: 140). Посредно, порука аутора је иста, као што је Дражи Михаиловићу 1946. године - суђено за ратне злочине, тако се сада суди и Радовану Караџићу.

Једна од битних карактеристика социјалистичке историографије, а самим тим и уџбеника историје, су тзв. „бијели простори“, или прешуткивање одређених догађаја и процеса. То нарочито важи за злочине Хрвата и муслимана у НДХ према Србима. Све то рађено је у име неког имагинарног „братства и јединства“, толико пута цитиране пароле, која се сматра једним од темеља идеолошко-политичког карактера те државе. Ови „бијели простори“ требало је да идеализују у очима младих генерација авнојевску Југославију, у којој сви народи живе срећно и сложно. Очигледно се и смишљено радило на стварању заборава. Минимизиране су српске жртве, непопуларно је, а чак и партијско-политички неподобно било помињати - их. Насупрот томе, настојала се створити слика о колективној злочиначкој одговорности свих народа, и пребацити је на терет квислиншких покрета. При томе је изједначавана Југословенска војска у отаџбини, под вођством ђенерала Михаиловића, као легитимна војна сила једне државе чланице - антифашистичке коалиције, при којој су чак биле и савезничке мисије, са класичним квислиншким покретима, од којих предњаче усташки и НДХ. Осовина, или паралела злочина, очигледно је поравнавана по систему: као што су Хрвати имали злочиначки и геноцидни усташки покрет, тако су и Срби имали четнички. Свакако да је у одређеном броју акција и четничких формација било злочиначких активности. Због чега су и како оне настале, да ли као пука освета за геноцид над Србима, политичке акције итд., не аболира их пред објективном историографијом.

Објективна историографија не може да спори да је до краја 1943. године најмање 80% муслимана и Хрвата БиХ, посредно или непосредно, подржавало режим НДХ и злочине над Србима. Свакако да су највећи број злочина над Србима у БиХ управо починили муслимани и Хрвати у оквиру класичних усташких формација или тзв. „муслиманске милиције“, а најмање усташе из Загреба, Осијека, Сплита итд. Један од очигледних примјера минимизирања српских жртава у БиХ током Другог свјетског рата је и у лекцији *БиХ у оквиру НДХ*. Геноцид над Србима сврстан је у исту раван са геноцидом над Јеврејима и Ромима. Тако пише: „Срби, Јевре-

ји и Роми нашли су се на удару усташке власти која их је хтјела истријебити. Ова власт прогањала је и Хрвате који се нису слагали са политиком НДХ“ (Хаџиабдић и други 2007: 109). Аутори уџбеника нашли су за сходно да помену у виду глосе и овај наслов: *Први протужидовски закон*. Свакако да је и овај детаљ геноцида над Јеврејима требало поменути, али је он очито предимензиониран, да би се избјегла шира прича о српским жртвама. Текст у поменутој глоси завршава се овом констатацијом: „И у Недићевој Србији почело је масовно хапшење и затварање Жидова у концентрационе логоре“. Посредна порука низа оваквих теза је заправо - континуирано иста: као што су Јевреји у БиХ били прогоњени, исто тако - прогоњени су и у Србији од стране Срба. Ради се о класичном историјском фалсификовању чињеница. Недићеву Србију, за разлику од НДХ, силе - Тројног пакта никада формалноправно нијесу признале као државу. Државе Тројног пакта нису имале у Србији своје представнике, а није ни Србија - код њих. Недићев „државни“ апарат и оружане формације никада се нијесу бавили питањем Јевреја, него су то радиле искључиво њемачке војне и полицијске власти (Вермахт, СС и Гестапо). Управо због злочина муслимана и Хрвата у НДХ, а посебно у БиХ над Србима, Недићева Србија - постала је уточиште за збрињавање стотина хиљада Срба. У истом смислу Недићева „квислиншка држава“ примила је и Словенце, који су расељени - са подручја Словеније, која су припојена Трећем рајху.

Теза социјалистичке историографије и уџбеничког ауторства, по систему: сви смо имали своје злочинце и сараднике окупатора, али и оне који су им се противили, очигледна је у још једном детаљу у поменутој лекцији, који представља такође прикривање или прешуткивање чињеница. То показује овај детаљ у тексту: „Један дио Бошњака ставио се на страну - НДХ. Али код већине Бошњака владало је незадовољство због усташких злочина који су вршени над Јеврејима, Србима и Ромима. Против такве политике Бошњаци су протестирали“. У посебној глоси се чак наводи низ градова у којима су они протестовали против злочина, и на крају се каже: „У тим резолуцијама муслимани се ограђују од оних својих сународњака - који су учествовали у овим злочинима“. Аутори уџбеника су пропустили - (случајно или намјерно) да прикажу макар глобално колики је број муслимана у БиХ посредно или непосредно подржавао НДХ, и учествовао у злочинима. Без икаквог предимензионирања, проценат оних који су се противили њима, био је изузетно мали, а тобожње резолуције без икаквог одјека и значаја у јавности. Већ је назначен и тај детаљ. У набрајању - жртава, на првом мјесту стоје Јевреји. Број Јевреја и Рома који су живјели у НДХ, а посебно у БиХ, до почетка Другог свјетског рата је занемарљиво - мали према броју Срба, који су чинили практично половину становништва. Може се слободно рећи, да у модерној историографији, а посебно у уџбеницима широм Европе и свијета, постоји практично ексклузивно право - Јевреја, да су само они били жртве холокауста, и ниједан други народ. Ово произлази из општег тренда јавног мњења на међународној сцени. Без и

најмање жеље да се жртве Јевреја у холокаусту занемаре, може се прецизно математичко-статистички навести, да највећи број жртава Југославије у Другом свјетском рату припада српском народу. Он је више него натполовичан, и то само за онај број који се тиче холокауста над Србима у НДХ, затим жртвама насталим од Албанаца, Бугара, Мађара, и коначно репресалија њемачког окупатора.

Читава конструкција данашњег распореда држава на територији - екс-Југославије, настала је као посљедица одлука Другог засиједања - АВНОЈ-а. Иако се историја не бави питањима и дилемама по систему: шта би било кад не би било ни такве конструкције држава. Године 1945, као републике са степеном државности, тј. самоопредјељења до отцјепљења, појављују се први пут административне творевине, које немају никакав елеменат историјске државности, бар не оне у посљедњих неколико - стотина година. Распадом Југославије 1991/92. године, међународно јавно - мњење, а нарочито тзв. Бадинтерова комисија, у потврди независности република екс-Југославије, узели су то као формално-правну чињеницу - постојања државности. Није се дакле пошло од узрока и утемељења државности, него од њене посљедице и стања. Још прецизније речено, није се пошло од чињенице, када, како и под којим демократским околностима се стварају те републике са елементом државности.

Стереотип социјалистичке историографије, а самим тим и уџбеника у оквиру ње, заснивао се на уређености Југославије по авнојевском принципу. Основна теза је била та, да су тада ријешене неправде версајских одлука о стварању Краљевине СХС (Југославије). Први пут, на простору Југославије национално питање било је праведно, потпуно и срећно ријешено. Већ је назначено, Краљевина Југославија је представљала „тамницу - народа“, „ненародну државу“, „трулу“, „буржоаску“ итд. У историографији и уџбеницима потенцирани су за међуратни период детаљи од отвореног сепаратизма до федералистичког ревизионизма разних субјеката (Хрвата, Словенаца, Црногораца, Македонаца, муслимана, Албанаца, Мађара...). Како су деценије посљератне егзистенције авнојевске Југославије пролазиле, понављало се практично исто, само у другом времену и под другим околностима (побуне Албанаца на Косову и Метохији 1945. године, демонстрације Албанаца 1968, 1971, 1981. године, анулирање Александра Ранковића као представника великосрпских тежњи, МАС-ПОК у Хрватској итд.). Већ послије протока од 10–15 година уџбеници историји, наравно, нијесу ни слова помињали о наведеним процесима и појавама.

Циљеви партизанско-комунистичког покрета, у већ помињаном и разматраном уџбенику, доводе и до лекције под називом *Народноослободилачки покрет у БиХ*. Разматрајући његове циљеве, тј. парафразирајући их, аутори уџбеника су навели и ово: „...Спријечити *братоубилачки рат“*. Сама ова фраза је, значајно, опет контрадикторна чињеницама. Управо је партизанско-комунистички покрет отпочео братоубилачки рат у јесен 1941. године, најприје у Србији, а затим га пренио у Црну Гору, Херцегов-

ину и касније у друге области. По револуционарном моделу, широм простора, ликвидиране су на хиљаде људи, који су по револуционарној логици представљали класног непријатеља, иако суштински нијесу у већини били сарадници окупатора. Нарочито су ликвидације у Црној Гори и Херцеговини крајем 1941. и током прве половине 1942. године биле - бруталне и умногоме подсјећају на усташке злочине.

Даље у тексту стоји: „3. упоредно са оружаном борбом рушити - стару и успостављати нову цивилну власт, стварањем Народноослободилачких одбора (НОО) и касније земаљских антифашистичких вијећа; 4. створити услове за изградњу Југославије на федеративном принципу, створити заједницу равноправних народа. КПЈ је увела паролу *братства и јединства* свих југословенских народа“. Током даљњег текста, аутори су размотрили и стварање и функцију НОО (Хаџиабдић и други 2007: 110–111).

Један од најпрепознатљивијих реликта социјалистичке историје - очигледан је и у лекцији са насловом *Прво и друго засиједање АВНОЈ-а, оснивање ЗАВНОБиХ и изградња босанскохерцеговачке државности*. Разматрајући оснивање и рад АВНОЈ-а аутори су навели: „Због тога је сазвана скупштина најистакнутијих бораца и присталица НОБ-е, без обзира на њихову националну, вјерску и политичку припадност.....Тада је основан *АВНОЈ* као опћенационално и опћеполитичко представништво НОП-а“. Разматрајући даље формирање земаљских вијећа АВНОЈ-а, тј. оног за БиХ, аутори уџбеника констатују: „Тако је *25. и 26. новембра 1943. године - одржано у Варџар-Вакуфу (Мркоњић-Граду) прво засиједање ЗАВНОБиХ-а*. На овом засиједању ЗАВНОБиХ је конституисан као опћеполитичко - представништво НОП-а Босне и Херцеговине, као највиши орган власти. Истакнуто је да Босна и Херцеговина *није ни српска ни хрватска ни муслиманска, него и српска, и хрватска и муслиманска*. „Босна и Херцеговина - треба да буде слободна и збратимљена и у њој загарантирана сва права и једнакост свих Срба, Муслимана и Хрвата“.

Склоп ове лекције иде ка коначном циљу, а то је објашњавање - суштинске улоге АВНОЈ-а и његовог Другог засиједања. У том смислу аутори уџбеника су навели: „Неколико дана након засиједања ЗАВНОБиХ-а дошло је до одржавања Другог засиједања АВНОЈ-а које је одржано у Јајцу 29. и 30. новембра 1943. године. На овом засиједању АВНОЈ је проглашен врховним законодавним и представничким тијелом Југославије. Донесена је одлука о изградњи Југославије на федеративном принципу, како би се осигурала равноправност свих народа. Избјегличкој влади (у Лондону) су одузета права законите владе, а краљу Петру II забрањен повратак у земљу... Најзначајнија одлука донесена на овом засиједању била је Одлука о изградњи Југославије на федеративном принципу“ (Хаџиабдић и други 2007: 113–114).

На основу свих ових података, дало би се закључити да је коначно - у односу на прву Југославију национално питање праведно и потпуно -

ријешено, а уједно са њим и демократизација земље. Аутори уџбеника, дакле, ни за промил у читавом низу ових података, нијесу одмакли од уџбеничке концепције података, какви су се могли сретати деценијама - уназад. Долази се до суштине питања, у које се ушло како је већ наведено - само посљедицом, а не узроком приликом распада СФРЈ 1991/92. године, па и од Бадинтерове комисије. Питање је, заправо, сједињено у неколико - њих, која представљају суштинску цјелину, а то су: ко је, на основу чега, и са каквим демократским легалитетом и легитимитетом могао формирати - најприје АВНОЈ, а затим и покрајинске ЗАВНО-е? Да ли је било каквих избора, референдума или плебисцита грађана? Свакако не. Истина, у формално-правном смислу, они су одржани 1945/46. године, али су били - фингирани, и под потпуним утицајем једне револуционарне и тоталитарне партије, којој је алтернативна промовисана само форме ради. Дакле, ови органи власти најприје као сами такви, а потом и њихове одлуке, немају - никакав правно демократски легалитет и легитимитет.

Управо на основу ових одлука, први пут у историји, бар у посљедњих неколико стотина година, БиХ се појављује као административна - јединица са јаким елементима државности. Ко је Србе у БиХ тада питао у којој ће административној јединици да живе, са ким, и каквим уређењем? Нико! Ко је, још шире, питао муслимане и Хрвате, и уопште народ Југославије у како уређеној држави желе да живе? Нико! АВНОЈ, тзв. НОО, и земаљска вијећа, немају ни основни легитимитет са становишта мултиполитичности. То су, једноставно, органи и тијела, засновани и покупљени по мјерилу једне партије и привржености њеном политичком и државном програму. Откуд је АВНОЈ као нелегитиман орган, могао прогласити - нелегитимну владу једне државе чланице антифашистичке коалиције, насталу као плод вишестраначких избора, одржаних двије године пред рат, и мирнодопском и демократском времену? Неспорно, овим подацима - шаље се посредна историјска порука путем компарације или извођења - државне генезе: БиХ, установљена одлукама АВНОЈ-а, исто је што и садашња суверена држава БиХ. Она, дакле, има свој историјски континуитет и оправдано је да као таква постоји, свидјело се то или не већини Срба - и Хрвата у њој, који то очигледно не желе. Нападним изношењем података о слози трију народа у БиХ, установљеној одлукама АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а, заправо се опет истиче генеза суживота ова три народа, од тада до данас. Суштински, то је иста генеза и идеја, оформљена још у доба - аустроугарске окупације БиХ, Калајевом политиком: сви у БиХ су Бошњаци, били они православци, католици или муслимани. Како тада, тако и у доба авнојевске БиХ, тако и данас, Срби су били народ другог реда. Суштина оваквих теза, опет враћа на констатовану чињеницу, да је Република Српска нелегитимна творевина, јер је није било ни у социјалистичком добу, а још раније ни у доба аустроугарске окупације. Она нема генезу - државности, док је БиХ има.

Друга ентитетска јединица БиХ – Република Српска, понудила је сасвим другачију верзију уџбеника завршног разреда основне школе. Аутори овог уџбеника су: С. Тешић, С. Гаврић и Р. Пејић. Посљедњи је универзитетски професор и специјалист из области методике наставе - историје. Да се у Републици Српској значајно отишло у дезидеологизацији наставе историје и њених уџбеника, потврђују низ детаља у наведеном уџбенику. Ипак, и у њему су присутне одређене недоречености, које би у прецизнијој форми значиле потпуни раскид са реликтима социјалистичке - историје. У обимној и чињеницама богатој лекцији, са насловом *Априлски рат и подјела Југославије*, аутори уџбеника су се позабавили и личношћу и улогом ђенерала Милана Недића. У виду глосе, са његовом фотографијом, констатовано је и ово: „Послије рата, у току истраге, наводно је у затвору, извршио самоубиство“. Чињеница је формално тачна, али је свакако - требало прецизније и дореченије објаснити, јер сви подаци упућују, да су комунистичке власти убиле Недића, тј. бациле га са прозора, јер суштински нијесу против њега имале никакве доказе. Он је окарактерисан и као „човјек од великог угледа код Срба“.

У вези са Недићем, аутори уџбеника констатовали су једну потпуно историјски недоказану чињеницу, или можда нетачну, а она гласи: „Генерал Милан Недић имао је идеју да изгради Србију у оквиру нацистичког поретка *Нове Европе*. Познато је да је генерал Недић у првих неколико - мјесеци био потпуно политички повучен, па чак је од стране Нијемаца - држан у некој врсти кућног притвора. Читав низ историјских чињеница - јасно говори да он није био приврженик Трећег рајха, него да се за колаборацију са њим одлучио из сасвим других разлога. За један од тих разлога - аутори уџбеника су заправо дали одговор: „У више наврата Недић је интервенисао код њемачких власти ради обустављања покоља Срба у НДХ“. Констатацијом: „До краја рата у Србију и Војводину је протјерано више од 400.000 Срба из Хрватске и БиХ (односно НДХ), аутори уџбеника само су половично дали чињенично стање, и пропустили да до крају кажу да је режим генерала Недића пружио пуну помоћ избјеглима од геноцида, и издржавао их, баш као и око 7.000 Словенаца. Поменута лекција заиста обимно и чињенично показује геноцид над српским народом у НДХ, па и у БиХ. Све је међутим уопштено сваљено на усташки покрет, без одговора - из којих су области биле усташе које су вршиле геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Текстуална кратка информација: „У БиХ, у оквиру - НДХ, стварају се муслиманска милиција и друге јединице (Ханџар дивизија)“ ,не даје одговор (Тешић, Гаврић, Пејић 2010: 127–129).

Значајан искорак у дезидеологизацији направљен је и у лекцији са насловом *Различити приступи рату у Југославији*. Сам наслов ове лекције суштински одсликава различите концепције два покрета отпора: партизанско-комунистичког и равногорског, тј. Југословенске војске у отаџбини. У лекцији има низ уопштених констатација типа: „Против њемачке окупационе управе устанак су започели партизански и четнички одреди, формир-

ани већ почетком љета 1941. године, најприје на простору западне Србије, а потом и источне Босне“. Констатација је нетачна, најприје у самом смислу дефинисања шта се подразумијева под устанком. Познато је да су четници Драже Михаиловића прву оружану акцију против њемачког окупатора извели већ 17. маја 1941. године у селу Љуљацима код Горњег Милановца, а партизани, уопште у Србији, тек 1. септембра, нападајући - заједно са четницима Крупањ. Аутори уџбеника су навели читав историјат припрема КПЈ за устанак, који у потпуности одговара већ виђеној вишедеценијској верзији. Даље наводе: „Устанак је почео најприје у Србији, 7. јула 1941. године“, да би мисао окончали констатацијом: „партизани су убили два српска жандара назвавши их слугама окупатора и прогласили тај догађај за званичан почетак устанка. У Србији убрзо дјелују два покрета“. Како је већ назначено, аутори уџбеника не разграничавају шта је заправо - критеријум да би се нешто прогласило устанком, да ли је то борба са окупатором, или домаћим квислинзима. Иако у наведеној лекцији површно констатују да су већ у мају и јуну почеле прве акције против режима НДХ у источној Херцеговини, они ипак догађај у Белој Цркви дефинишу као почетак устанка.

Потпуно је историјски нетачна и констатација да је у Хрватској у Српцу устанак дигнут 27. јула. Она је изречена кроз констатацију: „Устанак у Хрватској је организовала КПЈ“. Устанак у Хрватској је, заправо, био устанак Срба, и то спонтани, против режима НДХ и усташког геноцида и ни по чему се не разликује критеријумски од оног дигнутог у источној Херцеговини у јуну. Велики искорак, у циљу потпуног одбацивања социјалистичке историје аутори уџбеника, направили су и давши низ потпуно тачних историјских података. Они су нпр. у виду глосе у поменутој лекцији објавили њемачку потјерницу – уцјену на 100.000 златних њемачких марака за Дражом Михаиловићем. Објављене су и фотографије - како партизани и четници спроводе заробљене њемачке војнике у Ужицу, те партизана и четника заједно. Констатовано је и ово: „Почетком децембра 1941. године услиједила је и офанзива против Михаиловићевих четника, када је заузета и Равна гора. Врховна команда четничких одреда повукла се у Санџак, а поједини дијелови су прешли у источну Босну и Црну Гору“ (Тешић, Гаврић, Пејић 2010: 131–134).

Аутори су, међутим, направили грубу грешку у уџбенику, јер нијесу навели нити једну акцију четника против окупатора, а био их је велики - број. Једна од најспектакуларнијих акција четника изведена је 3. октобра 1943. године, када су четници под личном командом Драже Михаиловића и Драгослава Рачића напали на стратегијски веома значајан жељезнички - мост у близини Вишеграда. Пошто су заузели мост, група британских инжињераца, која је била са њима, под командом мајора Џека, извршила је минирање моста. Овом догађају присуствовао је и вођа америчке мисије - при Михаиловићевом штабу, потпуковник Алберт Сајц. Када се говорило о устанку у Југославији, који је сем устанка у Србији и Црној Гори, ван њих

заправо био само устанак против режима НДХ и геноцида, аутори су пропустили да наведу низ устаничких вођа који су српске масе у БиХ повеле против усташких покоља и геноцида, а који су касније постали - четници, као нпр: Поповића, Перишића, Тепавчевића, Куреша, Врањешевића, Тешановића, Дангића, Радића, Дерикоњу, Нешковића... Ови истински српски патриоти, који су једним дијелом спријечили отворени геноцид над српским народом, пали су код младих српских нараштаја у Републици - Српској у уџбенику историје у заборав, али су зато поменуте потпуно - минорне личности које прелазе из домобрана у партизане авионима: Рудолф Чајавец и Фрањо Клуз (Тешић, Гаврић, Пејић 2010: 141). Зар није велика конфекцијска кућа у доба социјалистичке Југославије, носила име по Фрању Клузу, а фабрика радио и ТВ апарата у Бањој Луци по Рудолфу - Чајавецу? Колико су аутори овог уџбеника, у неким детаљима направили - велики искорак у дезидеологизацији, тако су се у њему истом враћали два корака уназад!

Анализирајући лекцију под називом *Рат у Југославији 1942. и 1943. године*, може се запазити готово идентичан приступ оцјени легалитета и легитимитета АВНОЈ-а и покрајинских ЗАВНО-а, са уџбеником из Федерације. Тако стоји: „У Мркоњић Граду је 26. и 27. новембра 1943. године - одржана оснивачка скупштина ЗАВНОБиХ-а. Представници Срба, Хрвата и муслимана одлучили су, у Мркоњић Граду, да БиХ уђе у састав нове - Југославије као њена равноправна федеративна јединица... За останак у Југославији одлучили су се муслимани Санџака и Албанци на Косову“ (Тешић, Гаврић, Пејић 2010: 141). У вези са овим тврдњама, намеће се истовјетна констатација као и у вези са уџбеником у Федерацији. На основу којих избора, плебисцита или референдума грађана су те одлуке - донесене? Ко су били тзв. вијећници? Идући линијом историјске логике и континуитета процеса, намеће се питање, зашто у истој тој БиХ, само - неколико година раније, и то на изборима у мирном и демократском времену, народ у њој није гласао за оно што су прогласили вијећници - ЗАВНОБиХ-а? Ко је питао, нпр. Србе у БиХ тада, желе ли да живе у посебној републици, одвојени од својих сународника у Србији, Црној Гори, Хрватској? Историјски је неспорно да је најјача муслиманска странка у БиХ, у годинама пред Други свјетски рат, на челу са својим лидером Мехмедом Спахом, подржавала централистичко уређење Југославије.

Врхунац нетачности је и наведена чињеница да су се и Албанци са Косова одлучили за живот у Југославији. Групица албанских комуниста са Косова и Метохије, одана КПЈ представљала је незнатан утицај на албанске масе, да би их уопште могла представљати. Тзв. Бујановачка конференција је очигледна негација тврдње изречене у уџбенику. Током 1945. године на Косово и Метохију су дошле трупе југословенске армије, да би угушиле масовни устанак албанског становништва. Читава генеза албанског питања у Југославији од 1945. до 1999. године, такође је очигледна - негација ове тврдње. У овој тврдњи, очигледан је стереотип изведен од

шаблона идеолошке историографије, о срећним и уједињеним народима у Југославији.

Реликти социјалистичке или идеолошке историографије, јасно и лако су видљиви и у уџбеницима историје у Црној Гори. Један од таквих је и уџбеник за завршни разред основне школе, у ауторству Славка Бурзановића и Јасмине Ђорђевић. Аутори уџбеника, су у врло кратким и штурим назнакама објаснили геноцид над српским народом, као и Јеврејима и Ромима у НДХ, у лекцији под насловом *Априлски рат и припреме устанка*. Подударност са уџбеником у Републици Српској огледа се, поред осталог, што су и аутори црногорског, у виду мале глосе у овој лекцији констатовали: „У крајевима гдје је усташки терор над Србима добио размјере масовног истребљења, народ се сам организовао и супротставио оружјем. Тако је већ у јуну пружен снажан отпор усташкој власти“. Истина, у уџбенику у Републици Српској овај податак је знатно шире обрађен, што је и разумљиво, с обзиром на мјесто његовог издања. Објашњавајући процес покретања устанка у Југославији, аутори црногорског уџбеника су једним дијелом пратили потпуни стереотип идеолошке историографије, наводећи да је КПЈ 4. јула 1941. године позвала народ на устанак против окупатора. У односу - на уџбеник у РС, а што је потпуно оправдано, уопште нијесу поменули - догађај у Белој Цркви од 7. јула, јер се заиста радило о потпуно минорном догађају, који сасвим објективно гледано, ни по којем критеријуму не може да се рачуна као почетак устанка ни у Југославији, а ни у Србији.

Само је дјелимично тачна информација о устанку, дата од аутора - уџбеника, а она гласи: „Први масовни устанак против окупатора у Југославији под вођством КПЈ избио је 13. јула у Црној Гори. Крајем јула и почетком августа распламсали су се устанци у Србији, Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији“. Ако се акција Михаиловићевих четника од 17. маја може рачунати као прва антифашистичка герила у поробљеној Европи, тако се и масовни тринаестојулски устанак против италијанског окупатора, може рачунати као први и прави устанак против окупатора не само у Југославији, него и у Европи. Само је дјелимично тачна чињеница, да је народ Црне Горе КПЈ повела у устанак. Истина, КПЈ је имала значајну улогу, али не и опредјељујућу. Устаничке масе биле су један сложени - конгломерат. Прва велика устаничка побједа десила се 17. јула у мјесту Кошћелама, између Цетиња и Ријеке Црнојевића, када је устаничка група - од око 70-ак људи, међу којима уопште није било комуниста, у класичној засједи потпуно разбила италијански моторизовани батаљон „Дука од Аосте“. Устаницима је командовао капетан краљевске војске Јаков Ш. Кусовац, потомак познате сердарске куће Кусоваца, из Ријечке нахије, из Старе Црне Горе. Један од комунистичких вођа, и каснији командант, Пеко Дапчевић, са 17 комуниста посматрао је ту борбу са оближњег брда, и није метка опалио. Кусовац је касније приступио четницима, и умро је у емиграцији у Јужној Африци. Један од пет чланова Привремене врховне - устаничке команде био је и пуковник Бајо Станишић, каснији четнички -

командант. Капетан Павле Ђуришић је био командант устаничких формација које су ослободиле Беране. Мајор Ђорђије Лашић је био командант читавог устаничког фронта од Берана до Плава и Рожаја итд.

У наведеној лекцији, аутори су у виду једног поглавља, објаснили и четнички покрет Драже Михаиловића. Ту је очигледан стереотип идеолошке историографије. Бавили су се само политичким циљевима Михаиловићевог покрета. Само кроз једну реченицу: „Да не би изгубили утицај и повјерење у народу, четници су се укључили у ослободилачку борбу коју су повели комунисти“, аутори уџбеника, су практично загребали по врху леденог бријега великих историјских чињеница, које су деценијама прешуткиване, искривљаване или минимизиране. Упечатљива глоса у овој лекцији посвећена је документу, тј. инструкцији, коју је Михаиловић 20. децембра 1941. године дао за рад четничким командантима у Црној Гори, Лашићу и Ђуришићу. И у главном тексту посвећеном четничком покрету, и у овој глоси, аутори књиге инсистирали су на чињеницама које се односе на стварање тзв. „хомогене Србије“ и чишћењу одређених територија од народних мањина. Опет упечатљив стереотип, или реликт. Четнички покрет треба приказати као ултранационалистички, шовинистички, геноцидан (Бурзановић, Ђорђевић 2009: 90–92).

Већ сљедећа лекција са насловом *Ослободилачки рат и револуција у Југославији 1941–1945.*, представљају унеколико разбијање стереотипа идеолошке уџбеничке историографије. У оквиру ове лекције обрађене су све операције и битке које је комунистичко-партизански покрет, или званично НОП водио, па и битке на Козари, Неретви и Сутјесци, и то само у једном поглављу, док су остала два посвећена првенствено карактеру НОП-а и завршним борбама за ослобођење земље (Бурзановић, Ђорђевић 2009: 93–96). Лекција под насловом *Карактеристике рата у Југославији 1941–1945.* бави се низом питања. Њена поглавља су: *Елементи грађанског рата, Сукоб четника и других квислиншких снага са партизанима, Комунистички радикализам – „лијеве грешке“, Револуционарна смјена власти* (*Друго засиједање АВНОЈ-а*), *Међународно признање Демократске Федеративне Југославије* и *Допринос Југославије побједи над фашизмом* (Бурзановић, Ђорђевић 2009: 97–101).

По самом наслову ових поглавља може се закључити да су аутори уџбеника донекле одступили од стереотипа идеолошке историографије. У том домену они су, међутим, само констатовали чињенице, али без њихове анализе. Те чињенице су признавање злочина које су комунистичко-партизанске јединице починиле у тзв. „лијевим скретањима“, затим да су се четници заједно са партизанима у Србији у јесен 1941. године борили против окупатора, да их је признавала антифашистичка коалиција, да су при њиховим штабовима биле савезничке мисије итд. Све ово, међутим, углавном је већ било у употреби у уџбеницима, у посљедњој деценији социјализма у Југославији, када су забиљежени ситни помаци о овој проблематици, нарочито послије Брозове смрти. Легалитет и легитимитет

АВНОЈ-а и покрајинских ЗАВНО-а такође уопште није оспорен. Лекцију - употпуњавају двије упадљиве фотографије четника са италијанским војницима, те четника, усташа и домобрана.

У истом смислу је и лекција под насловом *Црна Гора у рату 1941–1945*. У њој су детаљно анализирани тринаестојулски устанак, операције - вођене касније у Црној Гори, те карактер четничког покрета у Црној Гори, као и покрета Крста Поповића. Мање поглавље посвећено је формирању и раду ЗАВНО-а за Црну Гору и Боку, те ЦАСНО-а. Самим насловом овог поглавља, које почиње са „Обнова државности“... јасно се негирају одлуке велике Народне скупштине српског народа у Црној Гори о уједињењу, донијете у Подгорици 1918. године. Лекцију употпуњују, поред осталих, двије фотографије, и то Павла Ђуришића са италијанским гувернером Пирциом Биролијем, те Баја Станишића и митрополита црногорско-приморског Јоаникија Липовца са Биролијем. Нијесу пропуштене у виду - глосе и чињенице о походу црногорских четника на муслиманска села у срезовима: Чајничком, Фочанском, и Пљеваљском (Бурзановић, Ђорђевић 2009: 102–107).

Ваља на крају напоменути да су наведени примјери из сва три уџбеника само неки од многих, који због скучености простора датог за обраду ове теме, нијесу узети у обзир. Само на основу наведених примјера, поставља се питање докле се стигло у дезидеологизацији наставе историје, у појединим државама екс-Југославије. Да ли су оне историјске чињенице - презентоване деценијама уназад, биле заиста тачне, и издржале пробу - научног времена, па се и данас као такве употребљавају? Свакако, не. Њих је сурова пракса демантовала. Свакако, грубе идеолошке наслаге нестале - су у материјалима за уџбенике историје, самом чињеницом да се социјализам распао 1989/90. године, па и на југословенским просторима. Мноштво наведених чињеница из уџбеника, директно су у конфронтацији са основним начелима педагогије, дидактике, и коначно, методике наставе - историје. Чињенице наведене у третираним уџбеницима не одговарају - једном од основних принципа наставе историје, а то је да она мора бити - научна, тј. историчка. Може се сасвим слободно рећи, а то је презентовано и на почетку овог рада, да је тоталитарна идеологија, својом побједом у Југославији 1945. године, не само произвела тоталитарну свијест, него и науку по диктату тоталитаризма, а самим тим и вредновање историјских чињеница и њихову презентацију.

Просто речено, права је она историја, коју тумачи и презентује - конкретна идеологија. Све је подређено њеним интересима. Да би историја била историчка, тј. њена настава и уџбеници, она мора бити и производ критичке селекције и оцјене чињеница. За њихову критику и селекцију - потребан је научни критеријум, тј. историјски критеријум. У овом случају, он је устукнуо пред критеријумом тоталитарног друштва. Дакле, оно што је прописала партија као истине и вриједности, то је било једино тачно. Стога се са правом може дискутовати о томе чему сврха овог и оваквог

приступа чињеницама у уџбеницима историје, када је та идеологија, заједно са својим бројним карактеристикама претрпјела историјски пораз и показала се као неодржива. Ученик се, дакле, као јединка, преко наставе - историје и њених уџбеника, и даље дезинформише, тј. информише нетачним чињеницама.

Један од битних принципа наставе историје је повезаност теорије и праксе. Историја, свакако, није експериментална наука, која би наведене - процесе и догађаје пред ученицима поновила, тј. вјештачки извела путем огледа. Повезаност теорије и праксе у настави историје, је у ствари, у произлазећој вези историје са савременошћу. Читав низ погрешно интерпретираних чињеница из прошлости, у континуитету и вези са догађајима - у садашњости, прави колизију тих чињеница и њихово негирање. Већ је назначено, историја се не бави питањима по систему: шта би било кад би било, односно реконструкцијом догађаја и њихових посљедица које би ишле у другом правцу, да се неки догађај или процес завршио другачије. Но, без обзира на то, евидентно је да је данашња државна конструкција - екс-Југославије, настала на авнојевским темељима. Водећи државни - естаблишменти неких од њих тога су свјесни, односно свјесни су да их не би било да није било авнојевских темеља. У том погледу, они и даље - настоје да преко наставе историје увјере младе генерације, да је основа - њиховог постојања историјски логична и оправдана, иако је пракса то демантовала.

Карактеристике социјалистичке револуције у Југославији, толико - деценија презентоване преко уџбеника историје, а и сада форсиране у једном броју њих, доживјеле су историјски пораз, јер је тај друштвено--економски систем пропао и показао се неодрживим. Исти случај је и са авнојевским уређењем Југославије. Друга Југославија, за разлику од прве, распала се сама од себе, у крвавом грађанском, вјерском и националном рату њених народа. Сама концепција авнојевског уређења, још од почетка - је у ствари била концепција дезинтеграције, на дуге али осмишљене стазе. Стога се не треба чудити што садржаји у уџбеницима историје у Федерацији БиХ и Црној Гори и даље инсистирају на том концепту. Суштина - њихове политике је заправо свака дезинтеграција српског народа, каква је и остварена одлукама АВНОЈ-а. Зачуђујуће је да се и у Републици Српској задржава тренд тих тековина, које су српски народ, не само у БиХ, него и много шире, довеле до тога да је данас подијељен у пет држава.

Један од циљева и задатака наставе историје је и стварање слободне и критичке личности, која ће знати да оцијени напредне и назадне трендове у друштву. Како то урадити, када се ученицима и даље нуде најприје - нетачни научни садржаји, а потом и садржаји карактеристични за тоталитарно друштво, које нема намјеру да развије слободну личност, него - личност укалупљене свијести и назора. Историја је и хуманистичка наука, не само у декларативном смислу. Нехумано је и ретроградно, најприје - ученицима нудити такве историјске чињенице, које су нехуманистичке.

Тоталитарно друштво, које власт осваја насилним, а не демократским процесима, је антихуманистичко. Један од битних принципа наставе - историје је и принцип васпитне усмјерености. Како то постићи преко - оваквих уџбеника? Очигледно мало или никако. Ученик треба да формира схватања, навике и умијења, која му помажу да сагледа пут мијењања - друштва од прошлости ка садашњости, као демократским и слободним вриједностима његовог друштва. Како то учинити, ако је полазиште учење о стварању тоталитарног друштва, а стварање државе у којој живи постигнуто без слободног изјашњавања грађана? Одбацивши декларативно и имагинарно одређење да се историја учи, поред осталог, ради развијања - патриотских осјећаја младих нараштаја, ово одређење треба развити у конкретну форму, за конкретну државу, и конкретан народ. Како се тај осјећај може развити преко наведеног уџбеника у Републици Српској, када се у њему пласирају историјске чињенице и форсирају вредности које су, суштински, два пута у једном вијеку довеле тај народ да се над њим изврши геноцид, а све под лажном формом и паролом „братства и јединства“? Оно је, у суштини, било директна и цинична самонегација.

Литература

Бурзановић, Ђорђевић 2009: С. Бурзановић, Ј. Ђорђевић, *Историја за девети разред деветогодишње основне школе*, Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.

Вагин, Сперенскаја 1968: A. A Vagin, V. N. Sperenskaja, *Osnovna pitanja metodike nastave istorije*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Делетић 2005: З. Делетић, *Огледи из методике наставе историје*, Ужице: Учитељски факултет.

Демарин 1961: J. Demarin, *Nastava povijesti u osnovnoj školi (Specijalna - didaktika)*, Zagreb: Pedagoško književni zbor.

Перовић 1995: М. Перовић, *Методика наставе историје*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Пети конгрес КПЈ 21–28. јула 1948, Стенографске белешке, Милован Ђилас, Извештај о агитационо-пропагандном раду, Београд, 1949.

Поповић 1971: З. Поповић, *Методика наставе историје*, Београд: Завод за издавање уџбеника Србије.

Станковић, Димић 1996: Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под назором – Прилози историје историографије*, књ. 1, Београд.

Стражев 1968: A. I. Stražev, *Metodika nastave istorije*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Тешић и други 2005: С. Тешић, С. Гаврић, Р. Пејић, *Историја за 9. разред основне школе*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна - средства.

Хаџиабдић и други 2007: H. Hadžiabdić, E. Dervišagić, A. Mulić, V. Mehić, *Udžbenik za osmi razred osnovne škole*, Tuzla: Bosanska knjiga.

Славиша М. Вулић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

Оригинални научни рад

ПРОСВЈЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ 1878–1918. ГОДИНЕ

На Берлинском конгресу одржаном 1878. године Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину. Иако је та окупација требало да буде привременог карактера, све мјере које је Двојна монархија предузимала од самога њеног почетка, показивале су да је она жељела да трајно остане на том простору. У складу са тим основним циљем била је и њена просвјетна политика (Папић 1972: 7).

Приликом уласка у Босну и Херцеговину, окупационе власти су затекле катастрофално стање у области просвјете. Дотадашњи господар – Турско царство, није се много бавило просвјећивањем становништва. Постојеће школство је у цјелини имало вјерски карактер, тако да су и на тлу Херцеговине аустроугарске власти затекле конфесионалне школе, и то српске, католичке и муслиманске.

Српске школе су дуго своје ријетке ученике образовале само за унутарцрквене потребе. Радиле су у тешким условима и биле на врло ниском нивоу. Ситуација се значајно мијења средином XIX вијека. Талас реформи које су захватиле Турско царство, као и утицај хришћанских конзула, омекшали су став турских власти према просвјећивању хришћанског становништва. Истовремено, ојачали трговачки сталеж тражи нови облик школовања у коме би се ученици подучавали више свјетовним, а мање црквеним знањима. Прве савременије школе управо и настају у крајевима у којима је постојао јак трговачки сталеж. Карактеришу их образованији учитељи, савременији уџбеници и наставне методе. На тлу Херцеговине нарочито је значајна основна школа у Мостару, о којој је први поуздан податак записао фра Иван Јукић у *Српско-далматинском магазину* 1842. године. Руски конзул Гиљфердинг ју је 1857. године назвао најбољом православном школом у Босни и Херцеговини. Осим ње, у тренутку уласка аустроугарских трупа, било је у Херцеговини још 11 српских школа (Папић 1978: 9–11, 15–16, 25, 28).

Католичке школе у Херцеговини основали су фрањевци, који су на овом подручју присутни још од XIII вијека. Фрањевци су радили на описмењавању католичког становништва и прије него што су организоване прве школе (Папић 1982: 5). Значајну помоћ пружале су им католичке државе, прије свих Аустрија, Француска и Италија. Та помоћ се осјећа још од половине XVIII вијека, а крајем турске управе почиње све јача сарадња

* slavisa_vulic@yahoo.com

фрањевачких школа са школама у Хрватској, Славонији и Далмацији. Од седамдесетих година XIX вијека на подручје Херцеговине стижу и дружбе часних сестара, које такође почињу да отварају нове школе (Папић 1982: 9). На тлу Херцеговине је 1878. године било укупно седам католичких школа (Пецо 1971: 44).

Муслиманске школе су биле једине вјерске школе у Херцеговини које је помагала турска држава. Углавном су у питању биле школе са - почетном наставом, тзв. сибјан-мектебе у којима су се напамет и без разумијевања учили Куран и друге вјерске књиге писане на арапском језику. Настава је била врло лоше организована и у њој се ништа није учило на народном језику. Ученици су, дакле, и након изласка из њих били потпуно неписмени (Пецо 1971: 52).

Дошавши на тло Херцеговине окупатор је затекао 12 српских, 7 католичких и *79* муслиманских школа (Пецо 1971: 13, 51). Његов примаран циљ у том тренутку је био стварање органа нове власти и гушење спорадичних устанака који су се јавили као знак отпора окупацији. Из тог разлога у области просвјете нису предузимане никакве мјере, па су постојеће школе несметано наставиле свој рад. Међутим, окупатор је већ тада имао јасну визију своје будуће просвјетне политике. Његова намјера је била да трајно остане на овим просторима, а просвјета је то требало да - помогне стварањем лојалних и круни оданих грађана. То се, свакако, није могло остварити преко постојећих вјерских школа, па су се морале отварати нове, државне школе, над којим би окупациона власт имала потпуну контролу. У почетку се размишљало и о укидању вјерских школа, али се од тога одустало из више разлога. Прво, окупациона власт се тек стварала и плашила се сигурног отпора српског и муслиманског становништва, ако би им се затвориле школе. Друго, власт је била свјесна недостатка финансија и знала је да се већи број школа не може отворити за кратко вријеме. Због свега је одлучено да се вјерске школе насилно не укидају, већ да се постепено потискују оснивањем државних школа које су требало да буду на знатно већем нивоу од вјерских, а самим тим и привлачније за ђаке (Папић 1978: 116).

Кроз државне школе жељело се ученике свих вјероисповијести приближити аустроугарској монархији, при чему је нарочито истицан култ монарха. Истовремено, у њима је требало гушити све оно што је могло подстицати националноослободилачке тежње омладине и њихово васпитање у националном духу (Папић 1972: 12–13). Због тога је током прављења наставних програма нарочита пажња поклањана предметима као што су матерњи језик и историја. Матерњи језик је током аустроугарске владавине више пута мијењао назив. На самом почетку назван је хрватским. Због јаког отпора Срба, муслимана и, што је посебно значајно, Мађара, тај назив је брзо напуштен и уведен је термин „земаљски“ (1879). Доласком Бенјамина Калаја, који је подстицао стварање босанске нације „земаљски језик“ је преименован у „босански језик“ (1883), да би коначно 1907. у

школску терминологију био уведен српскохрватски језик (Папић 1972: 10, 57). Без обзира који назив је кориштен, из тог предмета су истискивани садржаји са националним обиљежјем, попут епских пјесама. Истовремено, из историје у уџбеницима за основну школу проучавани су само садржаји који се односе на Босну и Херцеговину и Аустроагарску монархију. Збивања у Србији и Хрватској су свјесно заобилажена да то не би подстицало национална осјећања код овдашњих Срба и Хрвата, и везаност за те земље.

Прва државна, или званично народна основна школа у Херцеговини је отворена у Требињу 1879. године (Пецо 1971: 59). То је била и једина новоотворена државна школа у тој години јер се окупатор сусрео са проблемом недостатка зграда и учитеља. Проблем учитеља је привремено ријешен ангажовањем одређеног броја образованијих подофицира (Папић 1972: 42). Овакве школе нису биле много напредније од конфесионалних, па је власт настојала да такво стање што краће траје. Заиста, већ током 1881. године повучени су скоро сви подофицири, а ангажовани су прави учитељи, довођењем из других дијелова монархије, прије свега Хрватске, Славоније и Далмације. Временом, све већи број учитеља ће бити домаћег порријекла. У почетку су то били полазници учитељског курса, а касније и редовни полазници учитељске школе. Тако је власт постепено, све више подизала ниво државних школа и оне су се већ током осамдесетих приближиле нивоу основних школа у другим дијеловима монархије, поготово оним у Хрватској и Славонији (Папић 1972: 43,45).

Истовремено са побољшањем услова државних школа, повећаван је и њихов број. Већ током 1880. године отворене су школе у Стоцу, Билећи и Љубушком. У периоду од 1878. до 1890. године отворено је на тлу Херцеговине укупно 26 комуналних школа, од чега су четири биле бивше фрањевачке школе (Пецо 1971: 61). Темпо отварања је, дакле, био прилично спор, често само једна новоотворена школа годишње. Ситуација се није значајније измијенила све до краја аустроугарске владавине. Пред крај четрдесетогодишње окупације у Херцеговини је било 97 основних школа, што значи да је годишње просјечно отварано нешто више од двије државне школе (Пецо 1971: 76). Осим окупатора који се није журио са образовањем Херцеговаца, томе је допринио и отпор самога становништва, прије свега српског и муслиманског, које се плашило да ће у новим школама које оснива католичка држава доћи до однарођивања и губитка националног и вјерског идентитета. Тај страх се постепено смањивао и временом је чињеница да су државне школе биле на знатно већем нивоу од конфесионалних и са мањим трошковима привлачила у њих све већи број, прије свега, српске дјеце, док су их муслиманска током читаве окупације похађала у врло малом броју (Папић 1972: 45).

Истовремено са радом на отварању државних школа и њиховом побољшању, окупаторска власт је размишљала на које начине да ослаби постојеће конфесионалне школе. При томе је направљен различит план за школе сваке од три конфесије. То је било у складу са начелом да треба у с-

вакој прилици користити вјерску раздвојеност становништва у Босни и Херцеговини и не дозволити да мјере које нова власт предузима на било који начин доведу до њиховог зближавања. Зато је и однос према школама у Херцеговини сваке од три конфесије био различит.

Аустроугарска је била католичка држава и финансијски је помагала рад католичких школа у Херцеговини у вријеме турске владавине. Сада када је та владавина окончана, а читава Босна и Херцеговина дошла под аустроугарску контролу, није било потребе да више постоје посебне католичке школе, поготово што се сматрало да држава може много више да учини на образовању католичког становништва од фрањеваца (Папић 1972: 44). Прва школа у Херцеговини коју је држава преузела од фрањеваца била је она у Градњићима, 1879. године. Мостарска је преузета 1882. године, а до 1884. све фрањевачке школе у Херцеговини су предате држави. Није дирана само женска основна школа часних сестара, која је током читаве аустроугарске окупације радиле као самостална установа, с тим што се програм у њој ни у чему није разликовао од државних школа (Пецо 1971: 46, 50).

Одлуку о преузимању фрањевачких школа, поред поменутих разлога, подстакло је и одређено неповјерење нових власти према фрањевцима, које ће се показати неоправданим, тако да ће касније државне власти блиско сарађивати са фрањевцима на просвјећивању католичког становништва у Херцеговини. Фрањевци нису основали више ниједну своју школу у Херцеговини, али су стално давали сугестије властима гдје би требало отварати нове државне школе у подручјима насељеним католицима. Захваљујући прегалаштву фрањеваца, и што је још важније обимној државној помоћи, католичко становништво у Херцеговини је крај аустроугарске владавине дочекало као процентуално најписменије (Пецо 1971: 46, 47).

Аустроугарска је пред окупацију пажљиво проучила стање у свим вјерским школама у Босни и Херцеговини и било јој је јасно да највећа пријетња долази од српских школа. Муслиманске школе су имале изразито вјерски карактер, биле су на врло ниском образовном нивоу, а након окупације су остале без било каквог контакта са турском државом која их је раније помагала. Насупрот њих, српске школе су у својим програмима значајно истицале изучавање српских националних особености и подстицале везаност за сусједну државу Србију, коју је Аустроугарска доживљавала као потенцијалног непријатеља. У српским школама се, дакле, његовала српска национална идеологија, што је изразито сметало окупатору јер је било у потпуној супротности са циљевима које је желио постићи кроз просвјету (Папић 1978: 117–118). Зато је, ако се већ одустало од њиховог гашења, требало настојати вршити што већу контролу над њима, на сваки начин отежавати рад постојећих и отварање нових школа, економски их слабити и најзад подстицати њихово гашење модернијим државним школама, што је био и коначан циљ окупатора.

Окупатор се, дакле, помирио са постојањем српских школа, али је већ на самом почетку владавине, доношењем прописа о школама, јасно показао свој став према њима. Први пропис о школама Земаљска влада је усвојила 1879. године под називом *Основне одредбе за организацију народних основних школа у Босни и Херцеговини* и њиме је било предвиђено да поред државних могу да постоје и приватне и конфесионалне основне школе. Значај српских школа је, међутим, у тој уредби потпуно срозан. Истакнуто је како су оне на изразито ниском нивоу, како су им учитељи необразовани и, што је посебно значајно, већином су били поријеклом из Србије, што значи да за нову власт ни на који начин нису могли бити сигуран кадар који би допринио провођењу њених крајњих циљева. Овакав став о српским школама и учитељима окупатор је задржао током читаве своје владавине на овом подручју (Папић 1978: 116). Интересантно је да је мађарска влада изразила своје неслагање са доношењем ове уредбе и њеним садржајем. Она је сматрала да у Босни и Херцеговини не треба уводити државне школе, које су се тешко развијале и у културно много развијенијим европским државама, већ да треба задржати једино конфесионалне којима би држава давала материјалну помоћ. Такав став је мађарски министар просвјете поновио и идуће године, али Земаљска влада и аустријски дио Монархије су били упорни и наставили су своју дотадашњу просвјетну политику (Папић 1972: 41, 43).

Нова власт је од самих почетака почела да инсистира да врши надзор над српским школама: ако је и дозволила њихово постојање, она није била спремна да се у њима било шта дешава без њеног знања. То ју је одмах довело у сукоб са српским црквено-школским општинама које су издржавале српске школе, бринуле се о њиховом раду и доносиле школске статуте (Папић 1978: 122). Како се у вријеме владавине Турске њене власти нису мијешале у рад српских школа, црквено-школске општине су покушаје наметања надзора од стране аустроугарских власти доживјеле као кршење аутономије, истичући да је и сам цар приликом запосједања ових крајева обећао да на силу неће бити уведено ништа што није у складу са овдашњим обичајима (Мађар 1982: 95–97).

Јачање трговачког сталежа у Мостару подигло је значај тамошњој црквено-школској општини и она је ускоро почела да игра кључну улогу у читавој Херцеговини. Све остале црквено-школске општине су тражиле савјете од ње (Ђоровић 1999: 97). Мостарска црквено-школска општина је била одлучна да енергично одбије све покушаје наметања одлука које је сматрала штетним по интересе српског народа. У складу са тим, није признала државним органима да имају право да врше надзор над српским школама. Мјесне власти су се жалиле Земаљској влади и она је затражила од Бечa савјет шта даље да ради. У Бечу се, међутим, сматрало да њихова власт у Босни и Херцеговини није још довољно учвршћена, па су одлучили да не реагују. Тако је отпор мостарске црквено-школске општине прошао не-

кажњено, што ју је свакако, охрабрило да ускоро поново пружи отпор новој власти (Папић 1978: 126).

Некажњавање, међутим, није значило промјену аустроугарске просвјетне политике у Босни и Херцеговини, па је до новог сукоба дошло врло брзо. Разлог је био покушај отварања нових српских школа. Почетком осамдесетих година то питање није било регулисано законом, па када су га црквено-школске општине поставиле пред аустроугарске чиновнике, они су могли да одговоре само у складу са општим циљевима своје политике: - трудили су се, дакле, на сваки начин да отежају и одуговлаче отварање нових конфесионалних школа. Оваква политика је нарочито одлучно спровођена у мјестима у којима је власт намјеравала да отвори своје основне школе (Папић 1978: 127, 128). Приоритет су у томе имали погранични срезови са већинским српским становништвом попут Требиња, Гацка и Билеће, али и од границе нешто удаљенији срезови попут невесињског (- Пецо 1971: 17).

У Невесињу је црквено-школска општина покушала 1880. године да отвори српску школу. У ствари, ту се радило о обнављању, јер је тамошња српска школа радила још у турском периоду, али је током устанка престала да ради, а зграда у којој се настава одвијала је изгорјела. - Након што је 1880. године зграда обновљена, Управни одбор Црквено--школске општине у Невесињу је без знања власти донио одлуку да српска школа поново отпочне свој рад. Котарски предстојник, барон Исидор Бенко, је одмах реаговао и користећи се формалним разлогом, да је по наредби Земаљске владе од 31. јануара 1879. године општина била дужна да пријави сједницу, казнио је новчано њеног предсједника и два члана и рекао им да се школа не може отворити без одобрења Земаљске владе. Управни одбор Црквено-школске општине у Невесињу је ускоро поново одржао сједницу, након које је отворена српска школа и именован је учитељ. Иако су тој сједници овај пут присуствовали представници власти, Бенко је опет жестоко реаговао и наводећи као разлог да Влада није дала одобрење за отварање школе, казнио је новчано све чланове општине, а новог учитеља је протјерао из Невесиња. Црквено-школска општина у Невесињу је на то одлучила да се жали директно цару, тражећи заштиту права која су - имали још у вријеме Турака. Објашњавајући невесињски случај Заједничком министарству финансија у Бечу, шеф Земаљске владе Виртемберг јасно је открио позадину Бенкових мјера. Иако су за кажњавање чланова Црквено-школске општине у Невесињу навођени формални разлози, представници аустроугарске власти у Херцеговини су, у ствари, били вођени тежњом да успоставе потпуни надзор над свим школама у овом подручју, а поготово над српским. У захтјевима црквено-школских општина у Херцеговини да им власт не дира у аутономију и не покушава да контролише рад њихових школа, Виртемберг је видио покушаје да се од тих школа направе средишта антиаустријске политике. Зато је одлучно подржао Бе-

нка, поготово што се радило о Невесињу, „пошто нигдје нису тако злобне протузаконите сплетке као у котару Невесиње“ (Маџар 1982: 100–102).

Власти су се, дакле, у почетку, да би отежале отварање српских школа, користиле формалним разлозима, а касније су донијеле и прецизне - прописе којих су се досљедно придржавале. Тако су школске зграде морале да испуњавају све услове, да би се у њима могла одржавати модерна - настава, што се доказивало подношењем комплетне документације о њима. Тражени су и докази да ће се оснивач моћи изнијети са свим финансијским потребама школе и слично (Краљачић 2001: 177). Сви ови притисци који су пратили отварање државних школа, резултовали су да се у првој деценији аустроугарске владавине број српских школа у Херцеговини скоро уопште није повећао. Мора се истаћи да су томе допринијели и проблеми у самим српским школама: недостатак стручно оспособљених учитеља и несређена материјална питања (Папић 1978: 132).

Власти су биле свјесне значаја учитеља, па су од самих почетака настојале да њихов избор ставе под своју контролу. Зато је Земаљска влада врло брзо након свога оснивања писменом наредбом обавијестила све црквено-школске општине да ниједан учитељ којег одаберу није могао почети да ради у српским школама док не добије потврду од стране власти. При томе се утврђивала не само стручна, већ и политичка подобност кандидата. Тиме су српске школе не само контролисане, већ је и отежаван - њихов рад, јер су процедуре биле дуготрајне, од четири до девет мјесеци, - па школе, пошто нису имале учитеља, нису могле ни да раде, а некад су и сами учитељи једноставно одлазили, не желећи више да чекају (Краљачић - 2001: 178–179).

Власт настоји и да контролише шта се учи у српским школама, нарочито у националној групи предмета. Наставни план и програм које је - предлагао школски одбор постајао је валидан тек након што би га одобрила Земаљска влада. Вршени су и притисци да се уџбеници који су до тада кориштени, а били су углавном из Србије и Војводине, замијене државним уџбеницима. То је успјело само дјелимично, јер за многе предмете није било државних уџбеника (Краљачић 2001: 179–180).

Земаљска влада је била свјесна да је највећи проблем српских школа било финансирање. Надајући се да ће то олакшати њихово гушење, од самог почетка је одлучила да их не помаже, а онемогућила је и помоћ која је раније стизала из Русије. Једини начин финансирања који је преостао српским школама било је прикупљање новца од самих грађана, што је често било недовољно и у великој мјери је отежавало отварање нових школа или је чак утицало на затварање већ постојећих (Краљачић 2001: 176–177).

Гледано у цјелини, окупатор је много учинио на слабљењу српских школа, у значајној мјери је успорио њихов напредак и развијање, низом административних мјера их је контролисао, али није успио у својој основној намјери, а то је да доведе до њиховог гушења (Краљачић 1987: 183). Основни разлог тог неуспјеха био је став Срба да те школе имају кључну

улогу у очувању националне свијести. Српском становништву у Херцеговини, а нарочито његовом водећем дијелу – трговачкој буржоазији, било је јасно да, без обзира на све финансијске проблеме, морају бити истрајни у очувању постојећих и отварању нових школа. Зато се, без обзира на све поменуте мјере, број српских школа у Херцеговини под аустроугарском владавином удвостручио, од 12 колико их је било 1878. године до 24 на почетку Првог свјетског рата (Пецо 1971: 17).

Убједљиво најмањи напредак током аустроугарске владавине доживјеле су муслиманске школе. То није било посљедица понашања окупационе власти, која је у већини случајева била наклоњенија муслиманском него српском становништву, већ је то била посљедица неповјерења самих муслимана и њиховог вођства, које се плашило било каквих промјена и модернизације.

Почетак аустроугарске окупације од муслиманских школа у највећем броју затекао је сибјан-мектебе. Настава у њима била је на врло ниском нивоу и ни у чему се није мијењала све до деведесетих година XIX вијека. Схватајући да дјеца из њих излазе потпуно неписмена, најнапреднији дио муслиманске интелигенције почео је да тражи њихову реформу, у чему им је подршку дала и Земаљска влада која, међутим, није хтјела много да се мијеша, плашећи се да не изазове контраефекат. Резултат је био да су у Мостару 1891. године кренули са радом реформисани мектеби ибтидаије. Промјене су биле врло скромне, па су заговорници реформи били потпуно незадовољни тражећи конкретније промјене. Опсежнијим реформама се, међутим, противила већина муслиманских првака у Херцеговини, на челу са вјерским старјешинама које су се плашиле да би реформа мектеба значила и реформу Курана. Захваљујући томе, од осавремењивања муслиманских школа и увођења у њих народног језика и писма није било ништа. Мектебе су до краја аустроугарске окупације остали у највећој мјери онакви какви су били на њеном почетку (Пецо 1971: 50–58).

У односу на османски период, просвјета у Херцеговини под Аустроугарском је доживјела извјестан напредак: смањен је број неписмених, отворен је знатан број државних школа у којима су константно побољшавани услови, а повећао се и број конфесионалних школа. Иако су услови за напредак објективно били тешки, он ипак није пратио ни реалне могућности, па је крајем владавине Аустроугарске и даље преко 80% становништва било неписмено. Највећу кривицу за то сноси окупаторска власт: њен примарни циљ није био масовно описмењавање становништва, - већ стављање свих школа под државну контролу и њихово коришћење за - остваривање политичких циљева. О томе најбоље говоре двије чињенице: - током читаве окупације знатно већа средства у буџету издвајана су за жандармерију него за просвјету, и друго, године 1909. чист приход који је - Земаљска влада остварила од дувана у БиХ био је довољан да се наредних пет година финансирају све основне школе на овом подручју (Пецо 1971:

73). Проблем, дакле, није био у новцу већ у намјерама. На спорији развој просвјете утицали су, међутим, и сами становници Херцеговине. Државне - школе у потпуности су и од самог почетка једино прихватили Хрвати, док су Срби и муслимани дуго према њима осјећали отпор, плашећи се - однарођавања. Временом, отпор код Срба је лагано слабио, док је код муслимана био константан током читаве окупације, нарочито када је у питање у било школовање женске дјеце. Како уз то муслимани нису пристајали да изврше ни реформе конфесионалних школа које су биле на врло ниском нивоу, крај окупације дочекали су као убједљиво најнеписменији дио становништва.

Литература

Богићевић 1965: В. Богићевић, *Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини 1463–1918*, Сарајево: Завод за уџбенике.

Краљачић 2001: Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*, Бања Лука, Српско Сарајево: Академија наука и умјетности - Републике Српске.

Маџар 1982: Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско – - просвјетну самоуправу*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Папић 1972: М. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Папић 1982: М. Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Пецо 1971: Е. Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske vlasti*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Папић 1978: М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, - Сарајево: Веселин Маслеша.

Ћоровић 1999: В. Ћоровић, *Мостар*, Бања Лука–Београд: Глас српски – - Ars libri.

Секција за филозофију

Savo S. Laušević*
Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet Nikšić

Originalni naučni rad

ZNANJE I POLITIKA U PERFORMANSAMA PORETKA
U čemu se približavaju znanje i politika?

Mitološko legitimizovanje znanja i politike

Znanje i politika su već od ranije postali temeljni fenomeni čovjekovog života da se teško može i pretpostaviti ljudsko biće bez neke forme znanja i određenog političkog djelovanja. Zato istorija ljudskog roda i započinje, izvjesno, ekspozicijom njegovog znanja i socijalnosti. Znanje i vještine, odnosno socijalnost i oblikovanje zajednice, usmjeravaju čovjeka prema spolja i prema unutra. Spoljnja usmjerenost upućuje na oprezno upoznavanje okolnog svijeta prirode izvan nas. Unutrašnja usmjerenost se tiče nas samih u supripadnosti datoj zajednici. Obje usmjerenosti, kao dva fundamentalna stava, imaju svoju dužu istoriju, ali i predistoriju. Predistorija čovjeka se uvijek pretpostavlja i u najboljem slučaju arheološki dokumentuje i mitološki detektuje. Otuda znanje i politika svoje tijelo pretežno uzdižu u istoriji, premda su rođeni iz predistorije i u dugom istorijskom trajanju pupčanom vrpcom hranjeni iz nje. Pupak ljudskog roda je zavezan nakon što je ta pupčana vrpca prekinuta, i od tog čvora počinje istorijska pustolovina. Upravo taj pupak, to najosjetljivije mjesto na čovjekovom tijelu, koje ničemu ne služi, jeste tajno mjesto na koje se iznova vraćamo. To mjesto simbolički upućuje na dodir istorije i predistorije. Predistorija i istorija se dodiruju kroz dejstvo mitova. Čovječanstvo nije moglo opisati svoju predistoriju kao što ni rođeno dijete ne može da opiše svoju prednatalnu i natalnu fazu nastajanja. Otuda mitovi postoje i znače kao pupak i čvorište, kao početak i izvor istorije. Mitovi su ćutljivi svjedoci naše civilizacije. Ono što se događa u mitovima događa se i u stvarnosti. Neophodno je zagledati se *u* i zamisliti se *pred* tim čvorom. Opasno ga je razvezati, ali ga je neophodno misliti kao početak jednog novog puta čovjeka. Mit se uglavnom tiče sakralnog vremena za razliku od istorijskog vremena. Zato se mitska realnost označava sa narativnim izrazom *otprije* jer se tiče onih prvih stvari koje opstaju kao paradigme i arhetipovi svega. Na toj podlozi Rene Genon i Bela Hamvaš (1999) su tražili univerzalne korijene čovječanstva. Tu autentičnu univerzalnost Hamvaš je nazvao duhovnom *baštinom* drevnog čovječanstva jer iz nje izviru sve promjenljive, spoljnoistorijske i kulturne razlike dok *baština* ostaje nepromijenjena unutrašnjost. Ova nepromijenjena unutrašnjost je predmet jedne *scientia sacra* koja se razlikuje od religije, profane nauke i i profane filozofije.

Ta *prva vremena* su oblikovana u aistoričnom sadržaju mitova. A mitovi gutaju istoriju i tako tvore svoju tamnu i mističnu dubinu. Zato i govor o zna-

* sdvl@t-com.me

nju i politici započinjemo pojednim mitom. Antički mit o Prometeju je klasični primjer mitskog objašnjenja nastanka znanja i vještina koje on, nakon simboličke krađe vatre od bogova, podario ljudima. Na drugoj strani stoji biblijski mit o Vavilonskoj kuli, kao negativni mit o palom čovještvu, tj. mit o gubitku zajednice koja je htjela nadići granice ljudske zajednice u čovjekove moći.

Mit o Prometeju[1] simbolički upućuje na spašavanje ljudskog roda pomoću znanja. Darujući ljudima ukradenu vatru od bogova, on im je dao u ruke iskru božanske mudrosti koja će se otjeloviti u mnogovrsna znanja i imijeća. Zato ljudski rod u sebi nosi nešto prometejsko. Etimološko značenje grčke riječi *prometheia* je predviđanje, predmišljenje, zamišljanje. Znanje i umijeće čovjeka upućuju na proizvođenje nekog očekivanog budućeg stanja. Zbog toga će ovaj mit postati osnovom čovjekove vjere u mogućnosti i svemoć znanja. Na toj vjeri će kasnije biti izgrađena ona čuvena čovjekova budućnost koja se svemu stavlja ispred.

Moderna nauka je afirmisala znanje kojim je rušila mitove o svijetu, čovjeku i Bogu, a da je istovremeno stvarala i snažila mitološke elemente u svojim idejama o napretku, progresu i vjeri u budućnost. Dakle, ispod istorije naučnog iskustva vodi pupčana vrpca do mita i baštine. Na ovo upućuje i ona krajnja neutemeljenost svake nauke i svakog čovjekovog znanja. Zato zgrada ljudskog znanja mora da počiva na močvarnom tlu hipotetičkih predstava, koje se ne mogu naučno dokazati, već se u njih jedino može vjerovati. U tom svjetlu Aleksej Losjev, promišljajući fenomen mita, može zaključiti: „Nauka se rađa iz mita, ali nauka ne postoji bez mita, ona je uvijek mitologična“.[2]

U takvom kontekstu nauka ne može da razori mit, uprkos njenog suprotstavljanja mitu. Iako je čista nauka zasnovana na hipotezama i njihovim dokazivanjima, ona nikad ne ostaje u čistoj formi, već je kontaminirana mitološkim elementima o apsulutnom znanju i apsolutnoj istini. Zbog toga istorijske forme znanja stvaraju i odgovarajuće mitove. Otuda istoriju znanja i nauke oblivaju mitologeme, ideologeme i filozofeme o nauci. Preko tih „naučno“ izvannaučnih oblika približavamo se posljedicama jednog drugog mita, koji uzimamo kao pupčanu vrpcu preko koje se hrani drugi temeljni fenomen čovjekovog postojanja, fenomen politike.

Riječ je o biblijskom mitu o vavilonskoj kuli. Ovaj se mit najčešće uzima za objašnjenje mnogojezičnosti, ali ovdje će biti korišten za izvorno promišljanje čovjekove društvenosti i zajednice. U *Prvoj knjizi postanja* u jedanaestoj

[1] Mit o Prometeju pripada teogonijsko-antropogonijskoj strukturi grče mitologije. Nebo i Zemlja (Uran i Geja) stupaju u odnos. Plod tog odnosa su titani (Okean, Kej, Krij, Hipejron, Japet i Kron) i titanke (Tea, Rea, Temida, Mneposina, Feba, i Tetija). Ovo su božanska bića i nosioci elementarnih sila. Iz braka Japeta i Klimenome (-kćerke Okeana i Tetije) rodili su se Atlant, Menetije, Prometej i Epimetej koji će biti - posrednici između ljudi i bogova, zbog toga se Jepetu pripisuje zasluga za stvaranje smrtnika.

[2] A. Losjev, Filosofija, mitologija, kultura, Polizdat, Moskva 1991. Naš prevod: Dijalektika mita, Zepter Book World, Beograd, 2000. str. 18.

glavi izlaže se pripovijest o ljudskom rodu, koji je u liku jednog naroda i jednog jezika, naumio da sazida: „*...grad i kulu čiji će vrh biti do neba, i da stekne sebi ime, da se ne bi rasejao po zemlji...*“ (11:4). Grad i kula su simboličke oznake jedne jedinstvene zajednice koja ima svoju hijerarhiju i visinu. Ovaj Vavilonski pohod u visine zasnovan je na jedinstvu jezika i zajednice (oličene u gradu i kuli) i ukazuje na političku moć koja izrasta i nadrasta zajednicu. Gospod je omeo ovo ljudsko (nadljudsko) djelo nakon što je „*... sišao i vidio grad i kulu što zidahu sinovi čovječiji“ (11:5).*

„*I reče Gospod: gle narod jedan i jedan jezik u svijeh, i to počeše raditi, i neće im smetati ništa da to urade što su naumili...“ (11:6).* I učini: siđe i pomete im jezik da se ne razumiju i tako ih rasu i omete da sagrade grad. To mjesto jezičke pometnje i mjesto rasipanja jedne jedinstvene zajednice se prozva Vavilonom. Riječ *vavilon* je nastala od jevrejske *balal*, što znači miješati, pomutiti, tj napraviti smutnju i pometnju.

Ovaj mit nas vraća na pupčanu vrpcu kojom je vezana istorija politike koja teži da oblikuje zajednicu ljudskog roda. Mit nam ukazuje na paradoks da, uprkos težnji, nema potpunog ujedinjenja, niti savršene apsolutne zajednice za nesavršenog i smrtnog čovjeka jednako kao što nema ni apsulutnog znanja. Nije moguć apsolutni konsensus među ljudima, jer su nakon „*prvog grijeha*“, pali u vrijeme, a time u mnoštvenost, rasutost, tj, u svijet razlika. U tom svjetlu, istorija političkog života nam samo ostavlja neuspjele krhotine političkih građevina. Svaku od tih građevina je pratio izvjesni mit o Vavilonu. Zbog toga su sve velike, stare i nove imperije sanjale vavilovski san i budile se iz njega kada su njihove političke tvorevine nestajale u krizi i propasti. I mi današnji vjerujemo u jednu obnovljenu pripovijest o ujedinjenom čovječanstvu globalnih i ekumenskih razmjera. Priča o ujedinjenoj Evropi i ujedinjenom čovječanstvu ima svoje antinomične političke posledice čiji smo mi aktivni i pasivni svjedoci. U našem novovavilonskom vremenu ovaj mit postaje obrazac za razumijevanje jednog savremenog fenomena globalizacije. Sindrom Vavilona nije uništen, on je samo potisnut i privremno ometen. Upravo globalizam iznova uvezuje rasejani ljudski rod i njegove jezike modernim stegama naučno-tehničkog esperanta. Riječ je o apsolutnoj mobilizaciji kapitala, znanja, informacija i kodifikacija života u cilju izgradnje svjetskog poretka. Nova vavilonska kula je globalna mreža kapitala, informacija i institucija koja zatvara emancipatorske mogućnosti čovjeka. U tom kontekstu Frensis Fukujama, čuveni protagonista neoliberalizma, govori o kraju istorije. Kraj istorije je dijagnoza koja kaže da nema više subjekta promjene, niti emancipatorskih potencijala koji pokreću istorijski proces. Istorija je stala, istorijski subjekti su mrtvi kao i vrijednosti koje su davale istorijski smisao. Nakon kraja istorije, može da trijumfuje vavilonski poredak.

Zagledani u ova dva „pupka“ od kojih počinje istorija dva esencijalna čovjekova iskustva, iskustva znanja i nauke, odnosno zajednice i politike, otvaramao pitanje njihovog odnosa. Iako dolaze iz različitih duhovnih tradicija, mit o Prometeju i mit o Vavilonu su u dubljoj vezi. I prometej i ljudi Vavilona čine grijeh i ulaze u krivicu. Oni drsko ulaze u prestup zbog znanja i moći koje im po

prirodi stvari ne pripadaju. Zbog toga prestup mora biti „plaćen“, Prometej je kažnjen, a ljudi takođe, da mukotrpno grade svoj ljudski svijet. Oba mita upućuju na skrivenu težnju prema moći i njenom opravdavanju. Mitološki Prometej pomaže ljudima u skrivenoj namjeri da iskoristi ljudski rod u borbi protiv Zevsa. Prometej na bazi dvostruke prevare[3] biva dvostruko kažnjen. Za prvu prevaru Zevs uskraćuje ljudima vatru, a za drugu kazna je zlo koje se u liku žene instališe u ljudsko znanje i umjenje[4]. Tako je zlo ušlo u svijet. U mitu o Vavilonu Gospod kažnjava ljude pometnjom u jeziku i rasipanjem po cijeloj zemlji, jer su željeli moć ujedinjenog čovječanstva po ugledu na božansku moć. Kazna mnogojezičnosti i rasipanja je analogna kazni izgona iz raja zbog prvog grijeha, odnosno kušanja plodova sa drveta saznanja dobra i zla. Pad u vrijeme, smrtnost i istoriju, jednako važi i za znanje i za politiku. Posledica toga su razlike i antinomije unutar znanja i političkog djelovanja. Antinomičnost se ogleda u tome da su znanje i zajednica relativni, no ipak, uvijek usmjereni ka apsolutizaciji svoje moći. Dakle, i znanje i politika se pomaljaju kao volja i moć, premda se deklarišu i opravdavaju plemenitim ciljevima istine, zajedništva i pravde. Krajnja antinomija je nerješiva suprotnost između želje za apsolutnim znanjem i apsolutne moći čovjeka i negove smrtne prirode. Ostaje pitanje da li moć može savladati smrtnost.

Znanje i politika kao metod postupanja

Mitski nivoi upućuju na istorijsku ravan i unutar nje na povezanost modernog znanja (oličenog u nauci) i odgovarajućih politika. Ova dva nivoa, znanje i politika, permanentno postoje i međusobno se uslovljavaju. Mitski fantazmi znanja i zajednice čine živim i djelatnim realne političke projekte saznanja i uspostavljanja zajednice. Na tim fantazmima o znanju i zajednici se izgrađuju i obrazuju istorijska društva i pripadni im modeli znanja. Rečeni fantazmi opsjedaju i naše vrijeme i oblikuju aktuelne prestave i pojmove o znanju i politici. Svaka epoha ima svoje fantazme i ideologome o znanju i političkom djelovanju. Moderna epoha, prema Sloterdajku, „počiva na logičkoj tempiranoj bombi, na inkluzivnom pojmu ljudskog roda“ (2001: 11–12). Zbog toga glajšaltovani pojam čovječanstva, neprestano zavodi ljude, prikrivajući vavilonski paradoks, vjeru da smo zajedno (kao ljudski rod) a ipak smo različiti i razdvojeni. Imajući u vidu djelatnu moć ovih uobraženja o supripadanju Peter Sloterdajk (2001: 14) razlikuje tri stadijuma u oblikovanju političkog: *paleopolitiku, klasičnu politiku i hiper politiku*.

[3] Prva Prometejeva prevara (pokušaj prevare) je vezana za njegovo prinošenje žrtve bika gdje se Zevs pokušava navesti da izabere kosti umjesto mesa. Druga obmana je uspješna krađa vatre u trsci.

[4] Ovakvo tumačenje mita o Prometeju daje Hesiod u poemi *Poslovi i dani* i u *Teogoniji*, gdje se Zevs sveti Prometeju, ali i ljudima kroz uvođenje zla koje treba da poništi sve stvarne dobiti od znanja i umjenja (tehnike). Zbog toga se mit o Prometeju nadovezuje na mit o Pandori.

Paleopolitika je svijet predistorije. Ona se tiče arhajskih zajednica i prvobitnih formi života. U njima je čovjek biće horde koje je, prema Sloterdajku, inkubator za stvaranje potomstva, tj. „ponavljanje čovjeka kroz čovjeka“ (2001: 17). Označavajući ove prve zajednice kao mala plutajuća ostrva on im učitava zaslugu za nastanak *homo sapiensa***.** „Na plutajućim ostrvima malih grupa ljudske glave su postale čudesno velike, koža čudesno tanka, žene čudesno lijepe, noge čudesno dugačke, glasovi čudesno artikulisani, seksualnost čudesno hronična, djeca čudesno infantilna, a sopstveni mrtvi čudesno nezaboravni“ (2001: 18). Dakle, paleopolitika iz predistorije situira najstariji poredak sapripadanja u kojem se diferenciraju prve razlike: muško – žensko, živo – mrtvo, domaće – strano, mlado – staro, kao preduslov političkog života. Osnovni cilj paleopolitičkih zajednica je opstati u malom.

Klasična politika već pripada istoriji i njen cilj nije mala zajednica već načini da se ona poveća ujedinjavanjem malih. Ova težnja za „velikom zajednicom“ (državom) postaje suštinom klasične politike. Ona postaje vještina povezivanja u jednu veliku, apstraktnu zajednicu. Ta apstraktnost se formatizuje na metafizičkim osnovama koji se odijevaju istorijskom i geografskom odjećom. Egipat, Persija, Stara Grčka i Rim su razvili modele klasične politike i odredili uzore političkog života. Krajnji cilj klasične politike nije više ponavljanje čovjeka kroz čovjeka, već održanje države kao jedne hiperhorde. Ovo usmjerenje politiku podsjeća na umijeće kormilarenja u cilju očuvanja države. Od sada politika pretpostavlja moć i *homo politikusa* kao bića mogućnosti. Politika kao moć se ispoljava u borbi, a prostor političke borbe je istorija. Stari Grci i Rimljani su oblikovali političku istoriju kroz osvajanja i izgradnju države. Platon u svojoj *Državi* razvija mit o majci (državi) koja rađa djecu sa dušom od zlata, srebra i bronze što predstavljaju građanske staleže u državi. Ovu starogrčku ideju države nasljeđuje rimsko carstvo i hrišćanski srednji vijek. U njenoj osnovi i dalje ostaju borba i osvajanje, tj, moć da se kontroliše i vlada na način nametanja suverene volje vladara. Politički suverenitet je model vlasti koji ne priznaje veću moć od sebe same. Sa druge strane politička moć pretpostavlja znanje o sredstvima vladanja. Imati sredstva i znati ih upotrijebiti u konkretnoj situaciji određuje političku vještinu. I ovdje znanje korespondira sa političkim djelovanjem kao ekspozicijom moći. I znanje i politika funkcionišu po principu *metode*, tj. *načina postupanja*. Proicedure saznavanja i procedure političkog djelovanja, uprkos razlika, imaju i zajedničke elemente. Ni nauka ni politika ne mogu bez metode kao načina postupanja. U oba slučaja metod se može shvatiti kao ekspozicija jedne volje u formi naredbe kojom se demonstrira moć nad saznatim i politički djelatnim. Moć koja saznaje i moć koja djeluje usmjerena je na svoj predmet, ona ga prisiljava na mijenjanje i transformaciju. Upravo zbog toga se ona potvrđuje kao moć, jer u biti moći stoji prevođenje onog *moći* u *biti*, mogućnosti u stvarnost. To prevođenje nije moguće bez indoktrinacije, ideologije i ubjeđivanja. Na ovo upućuju primjeri iz modernog vremena.

Opšte je mišljenje da je 19. vijek vjerovao u razum i moć nauke. No, brižljiva analiza može otkriti da ta moć i ta vjera nijesu bili stvar te nauke, već

prije svega, učinak ideologije i politike koja je propagirala nauku i veličala prosvjetu kao izlaze iz „*mračnog srednjeg vijeka*“. Hibris naučnosti i gordost na naučna dostignuća počiva na vjeri u metodu kao racionalno postupanje u nametanju volje radi osvajanju prirode. Bauk naučnosti koji obogotvoruje nauku se širi Evropom i svijetom u formi *scijentizma*. Scijentizam je moderna ideologija koja vjeruje u emancipaciju čovjeka pomoću znanja, tj. u univerzalnost metode i neprestani progres koji inauguriše promjenu starog u novo. Organizovati život na naučnoj osnovi je cilj scijentizma, a to znači zasnovati naučni autoritet po modelu božanskog prisustva na zemlji. Upravo zbog ove težnje da se zastupa Bog na zemlji, scijentizam se suprostavlja svakoj religiji i teologiji. Zbog toga, ateizam i sekularizacija postaju osnovni kult i praksa scijentističke ideologije. Na ovo plastično ukazuje Fridrih Fon Hajek u svojim istraživanjima o zloupotrebi razuma pod nazivom *Kontrarevolucija nauke* (1999: 118). U tekstu posvećenom kritici Sensimona povodom njegove rasprave *Pisma jednog stanovnika Ženeve njegovim savremenicima* u kojoj on traži od najviših autotiteta nauke da pred grobom Isaka Njutna ožive njegov kult formiranjem *Njutnovog vijeća* koji će sačinjavati 21 naučnik i umjetnik koje bi izabralo cijelo čovječanstvo, a kojim bi presjedavao matematičar. Ovo vijeće bi imalo za cilj da predstavlja Boga na zemlji. Nema sumnje da iza ove scijentističke ideje stoji zahtjev za planskim vladanjem i bezuslovnim pokoravanjem. *Za svakog ko ne sluša naređenja, postupaće se kao sa četvoronošcem* piše Sensimon 1803. godine (Hajek 1999: 119).

Paralelno posmatranje nauke i politike upućuje na slične, a često i podudarne sheme kojih se ova dva fundamentalna čovjekova iskustva drže. Najprije, nauka i politika teže da uspostave izvjesni poredak u stvarnosti u kojoj djeluju. Nauka to čini produkovanjem teorija i ustanovljavanjem naučnih zakona. Politika uspostavlja državni poredak i produkuje pravne norme. Ova dva različita procesa nijesu sasvim autonomna. Ma koliko kreirali javno mnjenje o autonomiji nauke i naučnika, ne možemo zanemariti fakte da su nauke i njihovi dodaci tehnike stvar određenog društva i države, te time nužno stvar određene politike. Nauka i naučnici su neminovno politički fenomeni. To je razlog da se u određenom društvu guše ili pak favorizuju određene nauke. Ovo ne važi samo za tzv. *mračni srednji vijek* ideološki idiom koji je stvoren u novom vijeku, to važi i u našem vremenu koje na suptilniji način favorizuje razvoj određenih nauka koje su u funkciji vojnih tehnologija, a zapostavlja i usporava druge, nauke primjera radi, u funkciji biomedicinskih tehnika.

Trijumf imanencije i planetarno značenje nauke i politike

Da bismo shvatili bit same nauke i politike neophodno je kritički misliti ideološke stavove koji su u funkciji njihovih opravdavanja u doba hiperpolitike. U novom vremenu znanje (nauka) i politika zauzimaju primarno mjesto. Riječ je modernom i postmodernom dobu kraja 20. ipočetaka 21. milenijuma. Savremenost i istorijski događaji koji ga ispunjavaju su polivalentni i složeni u svojoj strukturi i teško ih je svesti na jedan princip. U filozofkoj optici to je ipak učinio

Fridrih Niče, mislilac iz 19. vijeka (upokojio se 1900. godine) čije je mišljenje zavještano našem vremenu. Ničeova dijagnoza „Bog je mrtav“ postala je programska formula za razumijevanje modernog vremena, koja ima neminovne posljedice za nauku i politiku. Objava smrti Boga je najava nove forme svijeta u kojem ništa nije isto sa predhodnim. Taj novi svijet je svijet mnoštva: mnoštva nauka, mnoštva država, mnoštva jezika, mnoštva individua. Takav svijet mnoštva hoće da se kodira i odredi bez Boga. To je bio početak modernosti koja je afirmisala moć čovjeka kroz resurse znanja i djelovanja. Ljudska bića su apercepirala sebe kao pronalazače, proizvođače i gospodare svog života, prirode i istorije. U tom okviru *imanencije* smještena je eksperimentalna ideja nauke i moderne politike. Ono transcendentno je srušeno i potisnuto u mitološku sferu iz koje će se povremeno i u kriznim etapama, javljati u liku ideologije. Transcendencija je prepuštena čovjeku, da on koji je izvršio ubistvo Boga, sada imitira njegovu nadmoć kroz imanenciju svoje moći. Ovo je zaista prekretnica u ljudskoj istoriji, a posebno u njenim glavnim agensima, nauci i politici.

Postmoderna nauka i plitika postale su planetarne. Dok su klasična politika i klasične forme znanja bile određene granicama država i njihovih suvereniteta, moderne i postmoderne forme znanja i politike se definišu globalnim prostorom i vremenom koji za posljedicu imaju nestajanje suverenih država. Stvara se nova karta hiperpolitičkog svijeta, premrežena komunikativnim kanalima i robama iz cijelog svijeta. Ovaj proces planetarizacije života stvara nove forme politike i znanja. Zasigurno prostor političkog se širi preko granica državnih suvereniteta, ali se pri tom gubi dubina i nestaju velike ličnosti iz političkog života. Kao da isčezava poziv političara jer i politička zajednica nestaje u svom globalnom političkom širenju. Globalne zajednice velikih brojeva, bez istinskog zajedništva, sugerišu apstraktno sapripadanje onima kojima ne pripadamo.

Riječ je o jednom globalnom poretku zasnovanom na sistemu opšte kontrole. Nauka i politika su sada u službi tog poretka. One gube svoju autonomiju i prevashodno bivaju određene performansama i zadacima, da daju dobre usluge za funkcionisanje poretka. Ovo je posebno vidljivo u promijenjenom sistemu visokog obrazovanja i novoj ulozi univerziteta kao tradicionalne institucije znanja i obrazovanja. Jasno je da u savremenoj Evropi, model Humboltovog univerziteta postepeno nestaje. Njega „gazi“ bolonjska reforma.[5] Humboltov ideal obrazovanja, pomoću univerzuma nauka u kojem su nerskidivo povezani istraživanje i obrazovanje, nestaje. Nestaje i na njemu zasnovana autonomija univerziteta. Od autonomije ostaje samo fantomsko ime bez značenjskog sadržaja koje nas provocira da se ironično pitamo: Šta to bješe autonomija univerziteta?

Od univerziteta se sada traži da obrazuje, bolje reći proizvodi, stručnjake za sistem. Toliko: inženjera, ljekara, menadžera, administratora, profesora koji daju dobre usluge, služe sistemu i održavaju poredak. Humboltovsaka ideja da

[5] Paradoksalno je da se tradicionalno ime Bolonjskog univerziteta, kao oznake za nastajanje univerzitetske autonomije u domenu znanja i obrazovanja, uzima za novo reorganizovanje univerziteta u kojem upravo nestaje ta autonomija, a sa njim i modeli - slobodnog znanja i obrazovanja.

univerzitet obrazuje slobodne ličnosti u univerzumu znanja, što i jeste značenje *univerzitas* – univerziteta, isčezava. Nove reforme jasno definišu novu misiju univerziteta kao stručne škole, koja prema zahtjevima tržišta, tj. poslodavaca, proizvodi stručnjake za slobodna radna mjesta. U takvom kontekstu znanje i obrazovanje gube emacipatorske potencijale i postaju funkcije za održavanje sistema i poretka. Glavno pitanje znanja i obrazovanja nije više istina već da li to nečem služi, kako se koristi i da li može da se proda na tržištu. Želja za saznanjem istine je anahroni ostatak želje za bogaćenjem. Neraskidivim postaje veza znanja – obrazovanja sa ekonomijom i politikom. U toj vezi nauka i istina imaju podređeni status. Legitimaciju znanju i istini ne daje više autoritet naučnika i naučna institucija već performanse sistema kojem znanje služi.

Politika bez političkog – multikulturni cinizam

U ovom procesu transformacije znanja i obrazovanja mijenja se i politika. Ona se transformiše od svoje klasične prema hiperpolitičkoj formi, što za posljedicu ima promjenu u suštini političkog. Ako *političko* shvatimo kao suštinu politike, onda možemo razumjeti njegovu vezu sa identitetima države, nacije i kulture, koji su činili osnovu zajedništva. Klasična politika 19. i prve polovine 20. vijeka je suštinu politike gradila upravo na ovim identitetima. Obični ljudi i političari su se identifikovali govoreći: „Moja država, moja vjera, moja nacija, moj jezik, moja kultura“.

Ulaskom u globalnu hiperpolitiku, politika ostaje bez političkog kao svoje suštine kojom se nedvosmisleno upućuje na konkretnu zajednicu. Više se ne može reći u punoći značenja: „Moja država, nacija, kultura“ i sl. Premda ove zajednice još uvijek postoje i riječi koje ih označavaju, ipak se kruni njihova stvarnost i blijedi njihovo značenje. One su relativizovane novom globalnom formulom multikulturalnosti, multijezičnosti, multinacionalnosti. Ovo su nazivi za novo, cinično prezrenje ovih zajednica. Uzmimo za primjer, *multikulturalnosti***,** ideološki mehanizam za izjednačavanja svih razlika. Ova formula proklamuje jedno, a misli na drugo zbog toga je ona formula ideološkog prikrivanja. Proklamacija kaže: poštujemo sve razlike, nacionalne, konfesionalne, kulturalne i istorijske, jednako one koje poznajemo i one koje ne poznajemo, jednako svoje i tuđe. Iza proklamazije prikriva se suprotan sadržaj: kažemo da poštujemo sve razlike, a ipak poštovati se može samo ono što se poznaje, upražnjava i cijeni. Na primjer, poštujemo sve jezike i zastupamo multijezičnost, ali ako je moguće na engleskom jeziku. Poštujemo sve političke tradicije, ali ipak kroz formulu koncepta liberalne demokratije koja se nadaje kao najbolji model. U knjizi *Škakljivi subjekt* Slavoj Žižek kritički razotkriva ovaj cinizam globalne multikulturalne ideologije. On u multikulturalnosti pronalazi skrivene elemente rasizma kada tvrdi: „Multikulturalizam je rasizam koji ispražnjuje svoju poziciju od svakog pozitivnog sadržaja (multikulturalist nije direktni rasista; on ili ona ne suprostavlja Drugome partikularne vrijednosti svoje kulture) uprkos tome on ili ona zadržava tu poziciju kao povlaštenu praznu tačku univerzalnosti sa koje je

moguće dolično procjenjivati (i potcjenjivati) druge partikularne kulture – multikulturalističko poštovanje za specifičnosti Drugog upravo je oblik potvrđivanja vlastite nadmoći“ (2006: 193). Ovim se otkriva multikulturalistička obmana koja navodno teži da prevaziđe uskonacionalne identitete u ime globalnog „građanina svijeta“, a u stvarnom privileguje i nameće jedan liberalni model kao univerzalni. Riječ je o multikulturalističkoj navodnoj toleranciji koja istovremeno odobrava kulturne razlike drugog, a da se istovremeno, to drugo proglašava predmodernim i zaostalim. Na taj način multikulturalnost se otkriva kao prikriveni hegemonistički prezir kulture drugoga.

Hiperpolitika se lišava političkog, zato ostaje politika bez suštinskog zahtjeva da oblikuje neku zajednicu na temeljima neke kulture i sapripadanja. Svi ljudi su „zajedno“ kao mnoštvo, kao crna masa koja se kreće, povezuje, razmjenjuje, umrežava u opštem globalnom turizmu. Kada se postavi pitanje šta je to „Jedno“ što tu masu drži zajedno odgovori su: tržište, robe, masmediji, komunikacije, mreže znanja itd. Ovo ispražnjenje politike od političkog sadržaja u realnim društvima proizvodi kardinalni stres i pad u apatičnu indiferenciju. Tim stresom su bili zahvaćeni i balkanski narodi i njihove države u velikom raspadajućem reorganizovanju Jugoslavije. Postfaktum saznajemo da to nije bio samo unutrašnji sukob i građanski rat razjarenih Balkanaca (imaginarna predstava koju su konstruisali zapadnjaci[6]) i njihovih etnicizama već i brižljivo pripremana spoljašnja akcija hiperpolitičkih aktera globalizovanja. Razaranje identiteta (nacije, države i kulture) uz obavezno „poštovanje multikulturalnosti i ljudskih prava“ je kod svih naroda bivše Jugoslavije proizvelo snažnu reakciju koja je, nerijetko, dobila formu brutalnih ratnih zločina. Nažalost, te brutalne osvete su bile usmjerene na pogrešne adrese, na one bližnje kojima je učinjena ista nepravda. Današnje aktuelne osude zločina u ratovima raspada bivše Jugoslavije su prirodne, ali one postaju opšte mjesto sve dok se ne identifikuje uzrok zločina. Taj *zločin zločina (metazločin)* koji dovodi narode i konkretne ljude u situaciju da, zbog rušenja zajednice, čine zločine nad ljudima druge zajednice, jeste stvar dublje analize. Vjerujemo da će konkretni zločinci biti kažnjeni za zločine, ali ostaje pitanje da li je i kako moguće kazniti *zločince zločina*?

Upravo promjena forme politike neminovno proizvodi stres i strah od gubitka zajednice. Riječ je o krizi kao stanja nastajanja i rađanja nove forme. U tom rasponu krize kada postojeći kulturni i politički obrasci nijesu u stanju da izvrše stabilizaciju društva, rat dolazi kao „prirodno stanje“. U ratu se i kulture transformišu u ratne i funkcionalizuju za stvaranje kohezije zaraćenih strana kroz ekstremizovanje razlika. Gubitak zajednice najvišeg nivoa (tipa države), neminovno vraća na zajednice nižeg političkog nivoa, na naciju i porodicu. Kada se razori ono zajedničko i pokaže kao „laž“ onada „istina“ može lako postati bilo koje „zajedničko“. „Istine“ se umnožavaju i namah sve postaje „istina“, a kada

[6] O tome daje izvanredne naučne dokaze Marija Todorova u knjizi *Imaginarni - Balkan*, Beograd, 1999.

sve postane istina onda istine više i nema. Kada nema istine sve je jednako dopušteno i zabranjeno.

Zbog toga je pitanje o politici neodvojivo od pitanja o istini. Klasična politika je ova dva pitanja dražala u zavisnom odnosu. Ona je pitala o istini politike, tj. o politici koja omogućuje dobro u zajednici. Hiperpolitika našeg vremena, nakon Ničeove dijagnoze „Bog je mrtav“, oblikuje se kroz pokušaje i greške, da se sinhronizuju naslijeđene zajednice (porodice, nacije i države) i stvore novi oblici povezivanja na globalnom nivou. Koja je to hiperpolitika i šta čini njenu osnovu supripadanja, teško je do kraja odrediti. U paleopolitici čovjek se izdvaja iz prirode i gradi male zajednice sapripadanja. U klasičnoj politici te se zajednice povećavaju i kulturološki izgrađuju. U doba hiperpolitike grade se društva u kojima individue redukuju potrebe za zajedništvom. Na ovaj ključni momenat upućuje Luman, i drugi teoretičari sistema, koji individuum posmatraju u sistemu funkcija i odnosa. Ovo tumačenje akcentuje princip ponavljanja životnih procesa bez obnove čovjeka kao čovjeka. Tako shvaćen individuum gubi ideju čovjeka jer je uništio njeno transcendentno uporište u ideji boga. Lišen transcendentnog uporišta, individuum sebe apercepira kao potrošača svojih mogućnosti, a svoj život kao trošenje sebe. Iz takvog konteksta izrasta opsesivna težnja da se što duže živi, da se bude što duže mlad, zdrav, da se što duže troši i diše bez obzira na punoću i duševni – duhovni kvalitet života. Ničeova objava „smrti boga“ ukazuje na nestanak posljednjeg čovjeka koji se obnavlja u čovječnosti. Nakon njega na scenu stupa čovjekoliko biće koje živi u ne-povratku ideji čovjeka kao generičkog bića. Do čega će dovesti ova paleopolitika, ostaje veliko pitanje.

Nauka i politika – istina i moć

Postmoderno doba je doba hiperpolitike. U njemu politika ostaje bez političkog koje je oduvijek određivalo i davalo smisao svakoj politici. Kakva je to politika bez političkog?

Političko je ispunjavalo značenje političkog djelovanja. Ono je bilo učvršćeno u slobodi, javnosti i zajednici kao najvišim vrijednostima politike kao tehnike vladanja. Bez obzira na interese i moć, kao inherentne sadržaje, politika je pretpostvaljala ono političko kao svoju antropološku, socijalnu i etičku suštinu. Upravo je ta suština davala smisao i univerzalno značenje politici, a da se pri tom nije trošila u aktuelnom polju političkog djelovanja. Ova razlika realpolitike i njene suštine je posredovana jednim međuslojem ideologije koji se upliće jednim krajem u suštinu i najviše vrijednosti političkog, a sa druge strane u realpolitičko djelovanje. Ideološkim posredovanjem polje političkog je postalo fluidno i virtuelno. Sada je polje političkog djelovanje pomjereno sa realnih subjekata na virtuelene subjekte ideologije. Umjesto da se realpolitičko djelovanje približava suštini političkog, kao esencijalnim vrijednostima, ideologija vrši suprotno kretanje, ona udaljava rečene suštine. Na taj se način prazni političko djelovanje od političkog što za posljedicu ima osamostaljenje ideologija i njihov nastup u ime

realpolitike. Ovaj proces ideologizovanja politike se širi i preplavljuje ne samo polje društvenog života već i polje nauke, filozofije i religije. Rezultat toga su oksimoroni, ideologizovane forme nauke, filozofije i religije. Ovo nekontrolisano širenje ideološkog uzrokuje nestanak subjekta. Umjesto realnih subjekata na scenu stupaju anonimni ideološki prozvodi koji zaposjedaju, kontrolišu i ovladavaju ljudskim životima. Na djelu je ideologija bez ideološkog subjekta prema kojoj sve i svi postaju samo objekti. Ostaje otvorenim pitanjem da li je to još uvijek ideologija u kalsičnom značenju tog pojma.

Ideologija se poput guste magle spušta i zaposjeda sve prostore života. Ideološka politika nije više stvar države i vlasti, već i same države postaju stvar ideoloških sistema. Njena stvar postaje i realni život. Stvarni čovjek postmodernih društava je *objekt – subjekt* ideologije. On je zavisnih i pasivni potrošač ideoloških droga, koju permanentno uživa do samouništenja. On ne može bez njih, zato ih emfatički traži i troši. Ideologije raznih boja prodiru u sve bitne regije života i inficiraju sve bitne regije i fenomene. Ideologija se otela, ona više nije kontrolor samo politike već i umjetnosti, nauke, filozofije, religije, prava, ekonomije, ljudskih prava itd. Na prisustvo ideološkog ukazije sam jezik koji je zatrpan ideoleksemama i virtuelnim pomjeranjima značenja. Ova ekspanzija ideološkog u sve regije postojanja, ukida ideologiju kao legitimacijsku osnovu politike. A ako je ideologija svuda, onda ideologije nema, jer se gubi princip razlikovanja. Imajući ovo u vidu, mnogi značajni teoretičari o našem vremenu govore kao postideološkom. U tom dobu sve postaje svoja suprotnost. Tako istina umjesto otkrivanja postaje prikrivanje, pravda je maska nepravde, pravo je maska zločina i gole sile, sloboda maska neslobode, ljudska prava su maska tlačenja i krađe prava, ekologija je maska za još veće iskorištenje do uništenja prirode. Iza svakog eksplicitnog pravila, sadržaja i zahtjeva stoji implicitni, koji skriva njegovu prevarnu suštinu. Opravdavanje znanja sve više demonstrira ogoljenu moć. „Naučnici, tehničari i aparati se ne kupuju da bi se saznala istina, nego da bi se uvećala moć“ (Liaotar 1988: 76). Onaj koji mnogo zna, koji logički i matematički rezonuje kao i onaj koji je u posjedu informacija, ništa nijesu dalje od varvarstva.

Na djelu je obezličavanje ljudi i njihovih odnosa. Riječ je o veoma sofsticiranoj desubjektivizaciji, bez brutalnosti, ali ne i bez porobljavanja. U tom procesu svijet stvari dobija jasna svojstva dok ljudi permanentno gube svoje osobine. Čovjek bez osobina je dijagnostička formula na koju je u prošlom vijeku uputio Robert Muzil (2006) u istoimenom romanu. Njegov junak Valter, „čovjek sa osobinama“ razmišlja na fonu etike i primjećuje da je Evropa izopačena i zaključuje da joj nema spasa, jer je živo načelo krv i mudrost čovjeka zamijenjeno mehanizovanim načelom matematike i logike koje vodi u smrt. Na to ukazuje drugi Muzilov lik Urlih (matematičar – logičar) „čovjek bez osobina“. O njima Valter zaključuje: „Čovjek bez osobina je postao *ništa*. Toga danas ima na milione... oni ni na što ne liče. Uopšte su intiligentni... to su razdriješena bića...Takvi ljudi nijesu više ljudi“ (Muzil 2006: 66–67). U našem vremenu osobine su nezavisne od čovjeka, one postoje bez njega. Osobine bez čovjeka jesu mnogo opa-

snija mogućnost nego čovjek bez osobina. Jer čovjek bez osobina je još uvijek čovjek, a osobine bez čovjeka su opasni fantomi odbjegle ljudskosti.

Literatura

Hamvaš 1999: B. Hamvaš, *Scientia sacra I, II, (Duhovna baština čovječanstva)*, Beograd: Dereta.
Fon Hajek 1999: F. Fon Hajek, *Kontrarevolucija nauke, istraživanja o zloupotrebi razuma*, Podgorica: CID.
Liotar 1988: Ž. F. Liotar, *Postmoderno stanje*, Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
Muzil 2006: R. Muzil, *Čovjek bez osobina*, Podgorica – Beograd: CID-Nevski.
Sloterdajk 2001: P. Sloterdajk, *U istom čamcu, ogledi iz hiperpolitike*, Beograd
Žižek 2006: S. Žižek, *Škakljivi subjekt, odsutno središte političke ontologije*, Sarajevo: Šahinpašić.

Иван М. Коларић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за филозофију

Оригинални научни рад

АКСИОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ БИОЕТИКЕ

1. *Филозофи и научници су до сада само тумачили свет, али ради се о томе да се он промени тако да се спаси, како бисмо опстали!*

Уколико бисмо сходно духу времена и тзв. еколошкој филозофији и примењеној етици[1] парафразирали 11. тезу о Фојербаху, јеврејског филозофа чије се име данас ретко и нерадо помиње, онда би то несумњиво био принцип праксе измене света ради опстанка људског рода. У вези с тим, посебно на англосаксонском говорном и културном подручју, бујају концепције и теорије о биоетици и медицинској етици, при чему им углавном недостаје филозофско аксиолошко утемељење (па према томе и разумевање хипотипозе Фјодора Михајловича према којој ће, не истина и доброта, него лепота спасити свет). Мисли се дакако, пре свега, на плаузабилне подстицаје из феноменолошке антропологије и аксиологије Макса Шелера, односно на његово разликовање вредносних модалитета или врста вредности (хедонске, виталне, духовне и религијске вредности или „вредности светог“).

Глобална криза почетком 21. века од рођења Исуса Христоса Назарећанина, изазвана је у знатној мери и духовним суновратом, декадентном кризом аксиолошких и етичких критеријума приликом доношења одлука о правцу научних и техничко-технолошких истраживања. Штавише, модерна технологија или генетски инжињеринг пружа нам донедавно неслућене могућности у стварању, одржавању и побољшавању људског живота. Дакако, није само реч о опстанку и животу појединачног човека (хришћани кажу

---

* shomy066@ptt.rs

[1] Најновија струјања у етици, тј. највише преведених дела из примењених етика, од издавача са територија бивших југословенских република, публиковали су *Службени гласник* из Београда и *КруЗак* из Загреба. У едицији *Примењена етика* (уредник је проф. др Јован Бабић), *Службени гласник* је у периоду од 2006—2010. године, штампао следећа дела: Џозеф Р. Де Жарден: *Еколошка етика*; Грегори Е. Пенс: *Класични случајеви из медицинске етике*; Алберт Р. Џонсен, Марк Зиглер, Вилијам Винслејд: *Клиничка етика*; Дебора Џонсон: *Компјутерска етика*; Дејл Жакет: *Новинарска етика*; Денис Ф. Томпсон: *Политичка етика и јавна служба*; Роберт Л. Сајмон: *Фер-плеј (етика спорта)*; Игор Приморац: *Етика и секс*; Кенет А. Страјк и Памела А. Мос: *Етика и студенстски живот*; Марк Р. - Амстуц: *Међународна етика*; Марк Шеферс и Мајкл Пакалук: *Разумавање рачуноводствене етике*; Д. Мика Хестер и Пол Џ. Форд: *Компјутери и етика у сајбер добу*.

„душе“, а један песник „људице“) и човечанства, већ и о природном окружењу у целини, укључујући дакле и биљке и животиње у биоетичку анализу. У похлепној трци за профитом, услед егоизма и моралне смутње, неке савремене државе, корпорације и људи угрожавају и саме темеље природе, опстанка и живота уопште. Због тога је деконтаминација људског духа, свести и савести, conditio sine qua non деконтаминације природне средине. Наиме, како је зачела живи свет и људску историју, исто тако природа може и да их уништи, поготово када одређене негативне тенденције у загађивању и уништавању природе постану иреверзибилне. У атропоцентричној или хуманоцентричној оптици, западноевропска метафизика субјективитета, својим идентификовањем знања и моћи доводи у питање само бивствовање и ту-бивствовање. Владајући matrix морала релативизовао је и здробио савест, част, карактер и достојанство човека у односу на хобсовски selfisch system: профит, престиж и пројектовано обиље. Зато је императив савременог тренутка: *Како променити свет, а да га спасимо и ми да опстанемо*?

Развој савременог човека подразумева увећање слободе и стандарда, али и одговорности и мудрости. Уколико би се одрекао тежње ка смислу (или у духу постмодерне: тежње ка смисловима), односно неговања свести, савести и маште (тј. науке, морала и уметности) – човек би увећао ризик еколошке кризе и неизвесност опстанка. Истовремено, генетски инжињеринг пружа могућност промене људског генома, отвара могућност клонирања и преузимање „божјих компетенција“ у стварању нових врста и новог човечанства. У вези с тим, отвара се и тема апокалипсе и „краја историје“, али дакако и „смрти човека“. То су само неке антиномије и парадокси логосолошки и аксиолошки неутемељеног прогреса науке, технике и технологије. Биоетика је примењена етика, која афирмише људску и друштвену одговорност према опстанку и животу, преферирајући суживот или коегзистенцију свих облика живота. У том духу су европски концепт интердисциплинарности и холизам америчких њуејџиста, а заједничко им је што теоријски потенцирају људска права и суживот људи, животиња и биљака. Биоетичко становиште уважава моралне принципе, мада антропоцентризам аксиолошки неутемељено замењује биоцентризмом. Управо то отвара потребу да се овај прелаз проанализира и аксиолошки заснује, херменеутичким промишљањем „света живота“ и редефинисане позиције субјекта у најновијој филозофији.

Дијахронијски посматрано, конституисање *биоетике* се везује за стављање у употребу апарата за дијализу и оснивање првог Биоетичког комитета 1962. године у Сијетлу, премда има аутора који као датум почетка биоетичких проблема везују за 1945. годину и бацање атомских бомби на Хирошиму и Нагасаки. Сам термин, први је почео да користи 1970. године

амерички научник Ван Ренслер Потер (1911–2001)[2], кога су због тога и прозвали „оцем биоетике“. У делу *Биоетика: мост према будућности*, Потер излаже своју биоетичку позицију (*мостовну биоетику* – bridge bioethics), која премошћава јаз између природних наука (нар. биологије) и филозофије морала (етике). Некада смо мислили да наша судбина зависи од звезда, а данас знамо да она почива у генима. Тако биомедицинска истраживања и еколошка пракса постају најзначајнији етички проблеми савременог човека, а по свој прилици, и човека будућности. Сам Потер је истицао како га је, заправо, инспирисао амерички еколог и писац Алдо Леополд својом *етиком земље* (The Land Ethics). Док је традиционална етика тражила summum bonum, савремена етика мора да се бави опстанком и спасавањем живота на нашој планети. И без ослањања на феноменолошку аксиологију, Потер је кристално јасно схватио да без *живота* нема ни *доброг живота*. Ипак, циљ биоетике није само обично или „голо“ *преживљавање* (survival) него *прихватљиво преживљавање* (acceptable survival). Наравно, опстанак не укључује само људе, него и комплетан екосистем, што Потер експлицира у својој другој књизи *Глобална биоетика* (1988). Он је установио и *Мрежу глобалне биоетике* (Global Bioethics Network), о којој пише и у својој опруци пред смрт 6. 9. 2001, а коју је упутио електронском поштом на адресе 38 најближих сарадника посвећених промишљању и популаризацији његове глобалне биоетике (доступно на: http://www.mcardle.wisc.edu/faculty/bio/PoteerGlobalbioethics.html. 2. 5. 2010). Или како би то рекао Џозеф Р. де Жарден: „Термин *биоцентрична етика* односи се на сваку теорију која износи схватање да сав живот поседује интринсичну вредност“ (2006: 217).

2. *Биоцентрична етика: интринсична и/или инхерентна вредност живота*

Чини се да се налазимо усред фазе изумирања живог света, која се може поредити једино с оним периодом када су изумрли диносауруси, пре око 65 милиона година. Нучници процењују да данас дневно изумире преко стотину врста, а годишње преко 50.000 биљних и животињских врста. И док је некада човек морао бежати од животиња, данас људи прете да истребе живи свет на нашој јединој планети. Отуда и појава бројних удружења за заштититу појединих биљних и нарочито животињских врста. Још је Алдо Леополд својом *етиком земље* исказао потребу за проширивањем традиционалне етике, запитавши се колико ће трајати морална еволуција док човек не схвати да му је потребна здрава етика према земљи. Другим речи-

[2] Реч је о два Потерова чланка: 1. *Bioethics; The Science of Survival* (у часопису Perspectives in Biologu and Medicine 14/1970) и 2. *Biocybernetics and Survival* (часопис Zygon – Journals of Religion & Science). Наредне, 1971. године Потер је публиковао и књигу *Bioethics; Bridge to the Future* (Prentice – Hall, Engelewood Cliffs).

ма, људи су овладали природом и све што постоји свели су на пуке ресурсе за људску употребу. Због тога је биоцентризам поента кризе метафизике субјективитета.

Ипак, књига Питера Сингера *Ослобођење животиња* (Animal Liberation, 1975) има посебно место у развоју биоетике, јер означава укључивање животиња у тзв. моралну заједницу. Међутим, постојање директног моралног односа између човека и Земље, природе или животиња – већина класичних и некласичних филозофа углавном пориче. Они сматрају да само људска бића имају морално достојанство, тј. да су само људи и њихови животи интринсичне вредности. Етика је скоро у потпуности и даље антропоцентричка и консеквенцијалистичка (чак је и етика природног права превасходно конципирана као етика природних права искључиво човека). Уколико природу, биљке и животиње штитимо, онда је то углавном зарад наших себичних интереса. Наравно, као и све филозофске приче, тако и ова може почети од Аристотелоса и његове телеологије: „... биљке постоје ради животиња, а животиње ради људи – домаће животиње их служе и хране, а од дивљих, ако не све, а оно велики број служи за храну и друге потребе, на пример, да се од њих начини одело и други предмети. Ако, дакле, природа не оставља ништа недовршено и ако не чини ништа узалуд, онда нужно произилази да је све створила ради људи“ (Аристотел 1984: 13). За Аристотела, дакле, жива бића која нису обдарена разумом и вољом не могу бити носиоци моралних вредности, тј. нису морално релевантна. Према томе, природна целисходност има свој телос у људској сврсисходности, подређена је људским потребама и интересима. Исти принцип находи се и у Кантовој *Критици практичног ума*: наше дужности према природи су само индиректне, јер само аутономна бића могу рационално и слободно да делују, тј. да буду морална.

Џозеф де Жарден добро запажа како је једино класични енглески утилитариста Џереми Бентам изузетак међу традиционалним филозофима, када је у питању биоетика. Он вели: „Доћи ће дан када ће остатак животињског света стећи она права која им никада не би могла бити ускраћена сем од руке тиранина (...) одрасли коњ или пас је рационалније, баш као што је и забавније, створење од детета старог један дан, или једну недељу, па чак и један месец. Но, под претпоставком да су другачији, колико би то било од користи? Питање не гласи *могу ли да расуђују?* нити *могу ли да говоре?*, него *могу ли да патe*“ (Жарден 2006: 167). Питер Сингер заступа схватање слично Џереми Бентаму, а искључивање животиња из наших моралних разматрања, за њега је истоветно са негдашњим омаловажавањем и дискриминацијом жена и црнаца: „Способност за бол и задовољство јесте предуслов да интереси иоле имају услов који се мора задовољити пре него што о интересима можемо говорити на смислен начин. Било би бесмислено рећи да није у интересу камена да га неки ђак шутира дуж пута. Камен нема интересе, јер не може да пати. (...) Способност за бол и задовољство је не само нужно већ и довољно за нас да кажемо да неко биће има интересе –

као апсолутни минимум, интерес да не пати. Миш, на пример, има интерес да не буде шутиран дуж пута, јер би му то нанело патњу“ (Жарден 2006: 186). Да би утемељио морални феномен и показао етичку релевантност и других живих бића, а не само човека, Сингер се усредсређује на категорију *интереса*, коју дефинише посредством способности за бол и задовољство. Наравно, овакву аргументацију Макс Шелер би тешко прихватио, с обзиром на његову хијерархију вредности, према којој су хедонске вредности ниже од виталних (биолошких), моралних и религијских. Додуше, истини за вољу, неке велике светске религије дају основа за биоетику Питера Сингера. И сама библијска *Књига постања*[3] даје елементе за овакво становиште, премда људи имају привилегован онтотеолошки статус, јер су створени према „лику Божјем“.[4] Телеологија Бога детерминише и телеологију човека, јер Господ Бог овако говораше: „Потом рече Бог: Да начинимо човека по своме лику, себи слична, који ће бити господар од риба морских и од птица небеских и од стоке и од целе земље и од свих гмизаваца што гмижу по земљи (...) И благослови их Бог и рече им Бог: Рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом. И будите господари од риба морских и од птица небеских и од свега зверења што гмиже по земљи. (...) Тада погледа Бог све што је створио, и гле, добро беше веома. И би вече и би јутро, дан шести“(Библија 2007: 2; *Књига постања* 1:27). Људима је према томе дато да господаре, да негују и штите Божије дело, а не да уништавају природу и свет уопште.

Амерички филозоф и активиста за права животиња Том Реган, одлучно одбацује Кантову идеју да су само рационална бића достојна поштовања, тврдећи како морални дигнитет произлази из инхерентне вредности, која пребива у свим субјектима живота. Живот као инхерентну вредност, Реган дефинише на феноменолошки начин: „У суштини, имати инхерентну вредност значи имати вредност која не зависи од интереса, потреба или користи за било кога. Инхерентна вредност означава поседовање вредности у себи и по себи. Њу треба супротставити инструменталној вредности, у којој је вредност неке ствари функција њених могућих користи или значења за друге. Предмети с инхерентном вредношћу јесу циљеви по себи, а не само средства за неки други циљ“ (Regan, T. : *The Case for Animal Rights*; доступно на: http://www.animal-rights-library.com/authors-m/regan.htm. 2. 5. 2010). Да би образложио моралну релевантност животиња, Реган уводи дистинкцију и диференцију између *моралних делатника* и *моралних трпилаца*. Наравно, јасно је која је категорија резервисана за животиње, као и за људе који вегетирају или животињаре: гладни *као вукови*, лукави *као лисице*, *блејачи* као овце, похлепни *као свиње*, верни или љубоморни *као пси*, глупи *као гуске (ћурке)* или као *магарци*, тврдоглави или племенити *као ко-*

[3] Рецимо, primus homo Адам не би то могао бити без *Еве*, чије име на хебрејском значи: *Живана (Живот)*.

[4] *Библија*, Глас цркве 2007, стр. 2, *Књига постања*, 1:27.

њи итд. Реган такође наводи да се инхерентна вредност не може приписати ни дојенчади, ментално заосталим или коматозним људима. Том Реган нас тако поново индиректно враћа Канту, јер полази од тога да су морални агенти или носиоци инхерентних моралних вредности само слободне и зреле личности. Заправо, његов једини суштински амандман Кантовој етици јесте проширивање морала и на животиње, које су такође морални трпиоци, исто као и неслободни и незрели људи. Том Реган категорички тврди да су животиње такође субјекти живота, те да несумњиво имају инхерентну вредност и морално достојанство, премда нису морални делатници у правом смислу. Сходно томе, и они имају право да не буду третирани само као средства за неки други циљ или циљеве, користећи ад хок постмодерни вокабулар. После овог заокрета који се догодио међу еколошким филозофима и биоетичарима, јасно је да је неприкосновена позиција човека као субјекта у западноевропској филозофији, од Декарта до данас, прилично уздрмана и да је неопходно њено редефинисање – нарочито после апокалиптичких слутњи постмодерниста и ендизма америчких њуејџиста. Наиме, тријумф науке и на њој заснованих технике и технологије индиректно или директно води до разних природних и еколошких криза или чак катастрофа (загађење, отопљавање, пожари, оркански ветрови, поплаве, вулкани, земљотреси итд) – тако да имамо убрзано одумирање разноврсних облика живота и колоне тзв. еколошких избеглица на хоризонту.

Џозеф де Жарден је потпуно свестан и битности и хитности редефинисања инхерентних и интринсичних вредности у етици и филозофији уопште: „Филозофска дебата о значењу и легитимности инструменталних, интринсичних и инхерентних вредности се наставља. Релативно смо ослобођени мука да разумемо инструменталну вредност. У ономе што следи, ја прихватам предлог Сузане Армстронг и Ричарда Боцлера да дође до хитног консензуса о значењу интринсичне и инструменталне вредности. Према овом схватању, интринсична вредност је независна од присуства процењивача. Неки објект има интринсичну вредност када има вредност у себи и по себи. Инхерентна вредност, с друге стране, захтева присуство процењивача, који додељује вредност датом објекту. На пример, деца имају интринсичну вредност (она вреде у и по себи), док породично наследство има инхерентну вредност (оно вреди по себи, а не због своје економске важности), али било би безвредно када не би постојала породица која га вреднује“ (Жарден 2006: 215). На тај начин, уколико ову разлику прихватимо као смислену, главно питање постаје да ли природни објекти и нељудска жива бића имају интринсичну или инхерентну вредност. Биоцентрича етика је етика према којој живот у целини поседује интринсичну вредност. Алберт Швајцер (1875–1965) формулише чак принцип „страхопоштовања према животу“: *живот* је добро по себи, тако да сва жива бића имају интринсичну вредност, вредност која тражи наше дубоко поштовање и страхопоштовање.

После Швајцера, најпознатији заговорник биоцентризма и биоцентричне етике је Пол Тејлор, који је 1986. године објавио познато дело *Поштовање према природи*. Он признаје инхерентну важност свих живих бића и апелује да се према природном окружењу односимо на морално одговорне начине, јер сва жива бића су „телеолошки центри живота“, која имају своје специфичне сврхе: раст, развој, исхрана и размножавање. Пол Тејлор сматра да се биоцентрично становиште заснива на четири начела:

1) Људи су припадници заједнице живота на планети Земљи, под истим условима као и сва остала жива бића;

2) Све врсте, укључујући и људе, део су система међузависности;

3) Сва жива бића теже свом сопственом добру, на себи својствене начине;

4) Људи се не схватају као инхерентно супериорни у односу на друга жива бића (P. Taylor: *Respect for Nature* & *Respect for every living organism.* http://www.cofc.edu/hettinger/Environmental_Ethics/Taylor_Respect_for_Nature.htm. 2. 5. 2010).

Тејлор је убеђен да би биоцентрично становиште требало да усвоје сви рационални људи. Према његовој теорији, из поштовања према природи и животу следе и четири опште дужности, односно правила понашања: 1. нечињење злодела, 2. неометање, 3. лојалност (не смемо обмањивати и злоупотребљавати дивље животиње), и 4. комутативна правда (људи који наносе штету другим живим бићима истима треба да пруже надокнаду). Ипак, основна је дужност негативна, тј. да не чинимо злодела према природи, еко-систему или биотичкој заједници. Признавањем инхерентне и интринсичне важности свим живим бићима, превладава се традиционална антропоцентрична етика. Наравно, највећи проблем сваке биоцентричне етике јесте сукоб људских интереса са интересима осталих живих бића, тј. нељудских организама. У вези с тим, Пол Тејлор формулише неколико процедуралних правила: *самоодбрана, пропорционалност, минимална штета, дистрибутивна правда и комутативна правда*. Рецимо, правилом самоодбране, оправдавамо убијање бесног пса, напасног гризлија или заразних инсеката и микроорганизама. Остала четири принципа ослањају се на разлику између базичних и небазичних интереса. Рецимо, посредством принципа пропорционалности забрањује се људски интерес за убијање крокодила, зарад модерних ципела и ташница. Уколико се ипак фаворизују људски интереси, рецимо граде се хидроелектране на некој реци, онда се такође морају и минимализовати штете по живи свет. То регулише правило дистрибутивне правде, као и правило надокнаде штете. Ипак, чини се да је Тејлорова биоетика још увек нереална (уп. Жарден 2006: 228)[5] и да њени захтеви превазилазе могућности већине људи на нашој планети.

[5] Знатно је реалнији биоцентрични плурализам Џејмса Стербе, јер његови прагматични принципи не захтевају од људи ни превише ни премало. Његова аргументација може се резимирати у пет корака: 1) Извесни објект X поседује неко себи својствено добро, уколико је могуће нанети му штету или донети му корист;

3. *Етички аспекти генетичког инжињеринга*

Моралне дилеме, које је произвео научни и техничко-технолошки прогрес, напросто су налагале трагање за ширим теоријском хоризонтом. Историјски посматрано, биоетика је настала из проблемског поља медицинске етике, тј. она се развијала и преображавала, од биомедицинских тема и полилема ка еколошким проблемима (статус нељудских живих бића, уништавање природе и проблем опстанка човечанства). А основни етички проблем генетичког инжињеринга могао би се овако формулисати: Како рационално искористити предности које пружа генетички инжињеринг, а да се притом спрече негативне последице по човека и његову природну средину? У сваком случају, биоетика представља чврсту платформу за промишљање морала и живота савременог човека, а све се врти око живота и његовог побољшања или усавршавања. Производња генетски модификованих биљака и хране свакако утиче на квалитет живота савременог човека и има етичке импликације, али су оне много значајније код генетичког биоинжињеринга, тј. када су у питању експерименти и промене на животињским и људским организмима. Генетичком модификацијом биљака постиже се повећање плодности, витамина и других виталних супстанци, смањење количине алергена – али и потенцијална опасност по људско здравље, које је ипак базична вредност. А ту су и друге неопходне супстанце: инсектициди, хербициди, нафтни деривати и сл. На интернету се може наћи шокантан податак: „Кинези сада стављају људски ген у парадајз и паприку за бржи раст. Сада можете бити вегетаријанац и канибал у исто време“ (Ethical Dangers of Genetic Engineering by Ron Epstein, Institute for Word Religions & San Francisco State University. Доступно на: http://www.greens.org/s-r/20/20-01.html. 2. 5. 2010).

Нова сазнања на подручју генетике и геномике доводе до неслућених могућности, али и парадокса и проблема. Таква, скоро божанска моћ, подразумева дакако и повећану одговорност. Надаље, генетички инжињеринг се користи и у фармацији, ради лечења најтежих обољења. Генетски скрининг и пренатална дијагностика постали су уобичајена ствар. Наравно, дефектни гени, који су узрок разних аномалија и обољења, могу се елиминисати – али отворено је питање, углавном етичко (па и религијско[6]) докле

2) Ако објект поседује неко себи својствено добро, онда би, уколико за то немамо добар разлог, било погрешно нанети му штету; 3) Не постоје никакви директни разлози да претпоставимо да људски интереси увек надвладају добро X-а; 4) X-ови имају морално достојанство, тј. они се потчињавају истим оним принципима правде који регулишу људске односе; и 5) Либерална правда, уравнотежење слободе и једнакости јесте најодбрањивији принцип друштвене правде за регулисање односа између људи и нељуди.

[6] Рецимо у Јапану се, из верских разлога, сматра да је генетички инжињеринг сродан еугенији, чији је циљ наводно уклањање хендикепираних људи. Куриозитет је да је Јапан истовремено прва земља на свету по броју дозвољених

се може и сме ићи. Неће ли генетски технолози у једном моменту вредносно потценити и угрозити и сам живот, можда им се ствар може отети испод контроле. У армијама светских велесила већ се врше експерименти ради стварања новог биолошког оружја, као и инструментализације најинтелигентнијих животиња у војне сврхе. Николас Роуз из Лондона сматра да достигнућа у области хумане геномике покрећу социјална, политичка, економска, правна и етичка питања – али да за сада нема опасности и да државе не манипулишу генетичком ризницом становништва. Уместо тога, напори се чине у име здравља и живота, па на заједничком конкурентском послу наилазимо на фармацеутске компаније, па и истраживаче у области биомедицине. Уверење да је наслеђе судбина заменило је уверење, можда исто тако погрешно, да ће геномске информације омогућити појединцима да контролишу своју судбину тиме што ће вршити промене у структури властитих гена. Роуз поентира своја размишљања, на следећи начин: „Геномика може помоћи да другачије размишљамо о томе ко смо, како би требало да поступамо, и чему би требало да се надамо“ (Купер 2009: 410).

Ипак, у вези с генетичким инжињерингом, у заседи вреба сет етички интонираних питања: Да ли генетско тестирање људи треба да буде добровољно или обавезно? Када и ко може спровести генетичко тестирање? Колико се и коме може пренети од добијених генетичких информација? Постоји ли опасност од моралне дискриминације особа због њихове генетске слике? Постоји ли могућност намерне промене нечијег генетског кода? Може ли доћи до манипулација и злоупотребе репродуктивних ћелија или матичних ћелија из утеруса? Не угрожава ли се људско достојанство и када се генетски побољшавају нормалне људске карактеристике? Ко ће одредити шта је то нормално, а шта ненормално? Уз то иде и забрињавајуће фактичко стање медицинске и лекарске етике, јер Хипократова начела ретко ко данас поштује. Рецимо, лекар који изврши еутаназију крши Хипократову лекарску заклетву. Како се то кршење може морално оправдати и ко је тај који то може учинити? Та зар лекар није човек, а не Бог? Најзад, у ком смислу се етички може оправдати побачај,[7] вантелесна оплодња,[8] сурогат мајке или клонирање?

прекида трудноће. Ипак, остаје отворено питање када плод оживљава, тј. када добија душу (када може да осети бол и пријатност), од када би абортус био чедоморство.

[7] *Право на живот* подразумева и *право на смрт*, тако да су етичке импликатуре абортуса корелативне с етичким консеквенцама еутаназије (обично се преводи као „убиство из милосрђа“, мада је адекватнији превод „блага смрт“). Еутаназија има засада два основна облика: 1) одузимање живота хендикепираним особама и особама неспособним за живот, и 2) прекидање живота тешким и - неизлечивим болесницима, уз њихов пристанак или захтев.

[8] Познати српски генетичар Миодраг Стојковић, као и аустралијски научници Џон Јовић и Габор Вајта, са Универзитета Мардок – тврде да ће вештачка оплодња за десетак година имати скоро стопостотну ефикасност, тако да би довела

Обратимо пажњу на етичке аспекте клонирања. Клонирање се може односити на молекуларно клонирање, ћелијско клонирање, дуплирање ембриона или на трансфер нуклеуса соматске ћелије (на тај начин је 1997. године клонирана овца Доли). За сада је клонирање људи забрањено, али нико не може потпуно извесно предвидети шта нам доноси будућност на том плану. У сваком случају, како сада стоје ствари, дете створено репродуктивним клонирањем, морало би да носи девет месеци неко женско људско биће (сурогат мајка). Зар овако дизајниране и фирмиране бебе, унапред не би биле осуђене на абнормалност и патњу, са затвореном, а не са отвореном будућношћу, живећи неки туђи, а не свој живот? Зар репродуктивно клонирање не би створило нову биолошку неједнакост и продубило постојећу неједнакост између људи? Како би светски моћници одолели изазову да створе своје „биолошке династије“ или породице пробраних генома (рецимо са генима Мајкла Џордана, Била Гејтса, Џулије Робертс, Анџелине Џоли и сл.)? Кокетирајући с Кантовим начином изражавања, могли бисмо рећи да су људски клонови *синтетички људи apriori*. Генетска веза оригинала и копија је скоро стопроцентна, а не као код природне деце пола-пола. Тако би синови-клонови били копије својих очева, а ћерке потпуне копије својих мајки. Породичне династије би се тако бесконачно опетовале, временитост би попримила одлике вечности. Чини се да се клонирањем коначно реализује Платонов, али и Хитлер-Менгелеов сан о еугенији. Елем, још ни човека нисмо сасвим упознали, а отварају се морални проблеми статуса и смисла егзистенције потенцијалних *другоба* или људских клонова. Наставимо са одвезивањем снопа правних и моралних полилема: Какви ће бити породични односи клонова, с обзиром да имају само једног родитеља? Како ће се рачунати њихов хронолошки и ментални узраст? Каква ће људска и политичка права имати ове људске копије? Шта ће бити са потомцима клонова, а шта са неуспелим производима клонирања? Да ли је (х)умано узгајати ове хомоиде као банке органа, и сл? Дакако, као и монозиготни близанци, клонови би могли бити различите личности, сходно животним условима и комплементарним процесима социјализације и индивидуализације. Али шта ако нека организација формира армаде клонова у касарнама, резерватима или гетима? Шта ако је неки моћник хомосексуалац или лезбијка, па форсира „хомосексуални ген“? Неће ли богаташи злоупотребити клонирање ради стварања клонираних супермена? Јер, њима није довољно

у питање библијски став о неопходности телесног односа за рађање деце (али би с друге стране дала за право миту о бестелесном зачећу Деве Марије, мада би могао да уследи и контрааргумент да је то резервисано само за сина Божјег). Али то није Божја воља: сексуална репродукција је природна, а асексуална је неприродна. У - сваком случају, биће то тријумф Олдоса Хакслија, који у научнофантастичном роману *Врли нови свет* (1932), описује утопију 632. године Фордове ере, где се деца - не рађају већ стварају у епрувети, у друштву подељеном на нове касте и класе. У таквом друштву, због својих „штетних“ последица по његову стабилност, укинуте су љубав, вера и уметност.

да клонирају кућне љубимце и што већ сада имамо духовне клонове, тј. масе изманипулисаних једнодимензионалних људи. Свакако, није без значаја ни то шта би евентуални клонови мислили о *људима оригиналима* и како би се према њима односили. Уколико је клонирање етички неоправдано и неприхватљиво, да ли је оно интринсично лоше или инхерентно лоше? И која је то инстанца која ће све то проценити: црква? (али која?), нека секта? Илуминати? Светска влада? Борд најмоћнијих? Мафија? Тајно друштво? Масони? Удружење научника (којих)? Сама природа? Или ће бити „јеванђеље по Спинози“: Deus sive Natura? У сваком случају, пошто је клонирање као и други епохални проналасци само привремено затабуисано, човечанство се налази пред судбинским изазовима и огромном одговорношћу. Човек нашег доба се, наиме, игра Бога, тј. преузима улогу Творца. Биће да је клонирање најбоља илустрација Ничеове идеје о *смрти Бога*, али симултано и Фукоове и Деридине идеје о *смрти Човека*.

Литература

Аристотел 1984: Аристотел, *Политика*, Београд: БИГЗ.

Библија (Свето писмо Старог и Новог завета) 2007; Ваљево: Глас Цркве.

Ваљан 2007: Ваљан, В., *Интегративна биоетика и изазови савремене цивилизације*; Сарајево: Биоетичко друштво БиХ.

Жарден 2006: Жарден, Џозеф де, *Еколошка етика (увод у еколошку филозофију)*; Београд: Службени гласник.

Купер 2009: Купер, *Енциклопедија друштвених наука I;* Београд: Службени гласник.

Оташевић, Пејаковић 2000: Оташевић, В., Пејаковић, С., *Медицинска етика и деонтологија*; Ниш: Просвета.

Пенс, Грегори 2007: Пенс, Е. Грегори: *Класични случајеви из медицинске етике*; Београд: Службени гласник.

Човић 2004: Човић, А., *Етика и биоетика*; Загреб: Пергамена.

Електронска литература

Ethical Dangers of Genetic Engineering by Ron Epstein, Institute for Word Religions & San Francisco State University. http://www.greens.org/s-r/20/20-01.html. 2. 5. 2010.

Paul Taylor: *Respect for Nature* & *Respect for every living organism.* http://www.cofc.edu/hettinger/Environmental_Ethics/Taylor_Respect_for_Nature.html. 2. 5. 2010.

The Case for Animal Rights; http://www.animal-rights-library.com/authors-m/regan.html. 2. 5. 2010.

http://www.mcardle.wisc.edu/faculty/bio/PoteerGlobalbioethics.html. 2. 5. 2010.

Eva R. Kamerer*
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za filozofiju

Naučna polemika

IDEJA EVOLUCIONE ETIKE

Relativno čest simptom jednog od najtežih psihijatrijskih oboljenja je nesavladiva želja obolelog da sopstvenu imovinu poklanja drugim ljudima, uglavnom siromašnim. Ova činjenica, svakako, delom svedoči o realnom toku jedne zloćudne bolesti, međutim, naša sklonost da je neupitno smeštamo u patološki kontekst isto tako svedoči i o našem dubokom uverenju da su preterana velikodušnost i nesebičnost iracionalni. Ovakvo tumačenje, ipak, nije karakteristično samo za zdravorazumski doživljaj sveta, već ga nalazimo, u ponešto drugačijem vidu doduše, i u jednoj značajnoj filozofiji, u Ničeovoj: za Ničea su altruistički postupci izraz bolesne, slabe volje i zato se, po njemu, altruizmu nikako ne sme pripisivati značaj fundamentalne vrednosti, tj. izvora morala. Ipak, ispod prividne sličnosti između ova dva stava, jednog svakodnevnog i više intuitivnog, i drugog filozofski oblikovanog, kriju se neprevladive razlike: prvi je izraz osećanja da je nesebičnost štetna, i da je, prema tome, nesebične postupke teško racionalno opravdati, dok se u drugom tvrdi da je nesebičnost simptom bolesti i slabosti, ali ne i da je nužno nekorisna.

U analizi koja sledi pokušaću da iznesem implikacije središnjih ideja evolucione etike, oslanjajući se upravo na suprotnost koja je naznačena gornjim stavovima: naime, diskusijom koja je pratila prve darvinovske pokušaje naturalizovanja etike u 19. veku i koja je ponovo oživela nastankom sociobiologije u drugoj polovini 20. veka, dominirale su suprotnosti sebično – nesebično, korisno – štetno i adaptivno – maladaptivno. Ničeove rasprave iz *Genealogije morala* predstavljaju najzanimljiviju kritičku recepciju ove etičke koncepcije, u kojoj se ispituju značenje i domašaj osnovnih suprotnosti karakterističnih za evolucionu etiku. Ničeova kritika ne osporava načelno naturalističko polazište evolucione etike, ona mnogo pre, u tom pogledu deli zajedničko tlo sa njom. S druge strane, Niče se u svojim raspravama ne oslanja na autentičnu teoriju evolucije: on sasvim slobodno, na mnogo mesta čak i pogrešno tumači Darvinove principe i svesno ili nesvesno ih adaptira za potrebe sopstvene filozofije (Gayon 1999). Ove činjenice, paradoksalno, doprinose tome da Ničeova zamisao genealogije bude teorijski dobar oslonac za diskusiju osnovnih ideja evolucione etike, koji nam, pre svega, omogućava dve stvari. Prvo, da izbegnemo standardni interpretativni okvir koji je, čini nam se, isuviše tesan. Naime, najveći deo savremenih rasprava o evolucionoj etici bio je usmeren na rešavanje problema tzv. jedinica selekcije, tj. na rešavanje pitanja da li se u prirodi održavaju samo one osobine koje su korisne za jedinku ili i one koje su korisne za grupu. Tradicionalna rasprava o ideji

* evakamerer@yahoo.com

evolucione etike, u koju spada i *Genealogija morala*, nasuprot tome, u prvi plan stavlja pitanje da li je uopšte primereno da osobine (bilo da se radi o organskim karakteristikama ili o oblicima ponašanja) tumačimo polazeći od njihove korisnosti. Drugo, Niče sasvim odlučno raskida vezu između altruizma kao oblika ponašanja i motivacione ravni, vezu koja je u etičkoj tradiciji bila privilegovana i s obzirom na koju je altruizam tumačen i time, po našem mišljenju, stvara jedinstvenu priliku za razumevanje morala kao iluzije.

1. *Altruizam i korist*

Etika, po rečima jednog od očeva evolucione etike, evolucionog biologa Edvarda Ozborna Vilsona, „treba privremeno da se uzme iz ruku filozofa i da se biologizuje“ (Vilson 1975: 562), tj. da se razvije jedna „filozofija morala kao primenjena nauka“ (Ruse, Vilson 2006: 555). Ovaj stav može da posluži i kao moto evolucione etike koja predstavlja specifičan pokušaj povezivanja filozofije i prirodnih nauka u kome se polazi od ideje da je moralno osećanje kod čoveka nastalo delovanjem prirodnih mehanizama, konkretno delovanjem prirodne selekcije. U ovom kontekstu, moral se interpretira kao korisna osobina koja svojim nosiocima obezbeđuje selektivnu prednost. Središnje pitanje koje evoluciona etika postavlja je pitanje značenja evolucije za postanak ljudskog morala i ona kao disciplina više ne operiše tradicionalnom pretpostavkom da čovek poseduje neku suštinu, čije poreklo je potpuno nezavisno od prirode i koja može da se objasni samo čovekovom distancom u odnosu na prirodu. U tradiciji evolucione teorije, i Darvinove i savremene, tip ponašanja oko koga su se koncentrisale rasprave o mogućnosti evolucionog objašnjenja morala je altruizam. U čemu se, zapravo, sastoji problem altruizma? Teškoće sa kojima se suočavamo kada pokušamo da pomoću principa prirodne selekcije objasnimo altruizam često se nazivaju paradoks altruizma koji je rezultat činjenice da „nepopravljivo altruistična stvorenja imaju potresnu sklonost da umru pre nego što reprodukuju sopstvenu vrstu“ (Sesardic 1995: 128). Upravo iz tog razloga trebalo bi da očekujemo da ćemo u svetu naći samo sebična stvorenja. A sebična stvorenja se uvek rukovode svojim interesima. Da li, onda, čovekova nedvosmislena spremnost da drugima čini dobro, uz velike sopstvene gubitke, može da se objasni prirodnom istorijom ljudske vrste? Filozofi i biolozi uglavnom nude dva potpuno različita odgovora na ovo pitanje: jedan, prema kome je altruizam u ljudskim zajednicama fenomen koji nema nikakve veze sa prirodnom evolucijom i drugi, u kome se on tretira kao prividan altruizam iza koga stoji istinska sebičnost. Drugim rečima, naša svesna motivacija da drugome učinimo neko dobro je samo jedan oblik samoobmanjivanja čija je funkcija da sebe vidimo kao individuu vrednu poštovanja.

Da vidimo, prvo, kako evoluciona etika objašnjava činjenicu da altruističko ponašanje, kao evidentno štetno, nije potisnuto iz prirode. Videli smo da je činjenje dobra drugome teško objašnjivo sa stanovišta evolucije, jer se radi o ponašanju koje je u očiglednom sukobu sa principom selekcije. To, međutim, ne znači da ovakvo ponašanje ne može da se objasni. Objašnjenje se, uglavnom, sa-

stoji u tome što se traga za adaptivnim smislom koji bi dispozicija da se altruistički ponašamo mogla da ima. Na prvi pogled izgleda da je to moguće samo ako se altruizam tumači kao prikrivena sebičnost. Uzmimo kao primer odnos između rođaka među kojima je solidarnost i požrtvovanost uobičajena. U ovom slučaju, kaže nam jedno od evolucionističkih objašnjenja, jedinka koja se ponaša altruistički zapravo radi u korist kopija svojih gena koje se nalaze u telima njenih rođaka. Za naše gene je korisnije da se ponašamo altruistički prema telima u kojima se oni nalaze nego da se ponašamo kompetitivno. Drugo moguće objašnjenje polazi od uticaja socijalnog poretka na evoluciju altruizma. Kauzalna analiza ovog tipa počiva na pretpostavci da je nužno da se posmatraju evolucioni procesi na nivou grupe, što svakako znači da i socijalna organizacija predstavlja nezaobilazan element ove analize. Osnovna ideja ove analize je da sukob između hipoteze o egoizmu i hipoteze o altruizmu može da se razreši samo iz evolucione perspektive: jedinka koja je altruista je pouzdanija u brizi o potomstvu i zato je altruizam oblik ponašanja koji uvećava adaptivnu vrednost altruističke jedinke. Pomalo pojednostavljeno, to znači sledeće: umesto da model altruističkog ponašanja kod socijalnih insekata, kod kojih socijalne uloge odgovaraju njihovim biološkim ulogama, neposredno prenosimo na ljudsku zajednicu, trebalo bi čovekovu socijalnu organizaciju da posmatramo kao sredstvo ubrzanja evolucije altruizma. Ljudsko društvo poseduje „mehanizme koji su supstitucija za genealoške veze“ (Sober, Vilson 2003: 165). To znači da socijalna organizacija ne mora nužno da se svodi na splet rodbinskih odnosa, već može da se posmatra u analogiji sa funkcionalnom organizacijom organizma. Prednost ovog modela je u tome što on pretpostavku o genetičkoj vezi između jedinki u datoj grupi zamenjuje idejom o specifičnoj distribuciji koja je neophodna da bi se altruizam održao i proširio, a koji nije vezan za rodbinske odnose: „Današnje jedinke su zapravo socijalne grupe davnih vremena čiji članovi su imali samostalnu egzistenciju“ (Vilson 2001: 229). Dakle, uslovi koji su omogućili evoluciju altruizma mogli bi biti isti oni koji su bili neophodni da bi prethodno samostalni elementi izgradili novu, optimalno organizovanu biološku celinu. Prototip socijalne hijerarhije i raspodele bi u tom slučaju bio organizam kao hijerarhijski organizovana celina čiji su elementi morali da „se odreknu“ nekih prednosti koje su uživali tokom svoje samostalne egzistencije, da bi mogli da postanu deo šire celine.

Bez rizika da ćemo mnogo pogrešiti, možemo da kažemo da je zajednički element ovih modela ideja da altruizam, u meri u kojoj ga je moguće objasniti principima teorije evolucije, mora da bude oblik ponašanja koji je na neki način koristan:[1] čovekova altruistička priroda je adaptivno rešenje nekog zadatka koji

[1] Osnovna shema koju Darvin u *Postanku vrsta* sledi pokazuje da organizmi preživljavaju zato što poseduju neku prednost u odnosu na druge organizme koji čine - populaciju, ili generalnije rečeno, zato što poseduju neku osobinu koja im je od koristi u interakciji sa relevantnim faktorima koji čine njihovu životnu sredinu: prirodna selekcija „...odbacuje rđave (varijacije) a održava i sabira one koje su dobre, ona radi...na usavršavanju svakog organskog bića u odnosu na njegove organske i neorganske uslove života“ (Darvin 1948: 76). Međutim, savremena evoluciona biologija ovu kazalnu relaciju

je priroda postavila pred nas. Kako ovaj zadatak vide prvi evolucioni etičari i njihov veliki kritičar, Niče? „Odgajiti životinju koja sme da obeća – nije li upravo to onaj paradoksalni zadatak koji je priroda sebi postavila u pogledu čoveka? Nije li to pravi problem čoveka? “ (Niče 1993: 291) Ovim rečima počinje druga rasprava u *Genealogiji morala* (*krivica*, *nečista savest* i srodni predmeti) u kojoj Niče podvrgava kritici evolucioni nacrt postanka morala. Prema ovom nacrtu, moralni fenomeni, konačno, zahvaljujući Darvinovoj teoriji evolucije, mogu da se svedu na svoje prirodne uzroke (Re 1877: VIII), a moral može da se objasni tako što ćemo da objasnimo istoriju specifičnih osećanja velikodušnosti i samilosti koji motivišu naše nesebične postupke prema drugim ljudima. Paul Re, čija rasprava *O postanku moralnih osećanja* je primarni predmet Ničeovog napada, tvrdi, oslanjajući se na Darvina, da je egoistični nagon koji je kod svih prirodnih bića dominantan (jer, po pravilu, donosi neposrednu korist sebičnoj jedinki), kod čoveka potisnut zahvaljujući socijalnom instinktu: socijalni instinkt, čiji izvor je roditeljski nagon, davao je životinjskim grupama prevlast nad drugim grupama u kojima su članovi slabije povezani socijalnim instinktom (Re 1877: 1). Tako je čovek od svojih životinjskih predaka već nasledio formiranu sklonost da se brine o svojim bližnjima koja se u toku evolucije razvila zahvaljujući socijalnom instinktu. Moralne kategorije dobro/zlo, dobro/loše su samo oznake naših prirodno stvorenih predstava o vrednosti nesebičnosti. Iako danas, po pravilu, dobrotu hvalimo nezavisno od njenih efekata, ranije je njena veza sa socijalnom koristi bila sasvim vidljiva (Re 1877: 17).

Šta Niče zamera ovakvoj vrsti moralne istorije? Videli smo da to svakako nije naturalizam, a ni pokušaj da se moralne vrednosti objasne putem istorije. Bliskost Ničeove filozofije sa modernom naukom se, između ostalog, ogleda i u tome što on vrednosti tumači nezavisno od ontološkog konteksta, tj. nastoji da ih razume pomoću jednog genealoškog modela (Abel 1984: 39 i sl.). Reovo „poricanje svakog apsolutnog kriterijuma u moralu“ i njegova relativistička interpretacija morala (Gayon 1999: 186) bila je, dakle, u potpunom skladu sa Ničeovim stanovištem. Niče se svojim genealoškim hipotezama, zapravo, suprotstavlja nečem drugom: ideji da je nagon nesebičnosti izvor morala (morala sapatnje ili altruističkog morala, kako ga Niče naziva), ali istovremeno i ideji da nas je korist koju su nam donosili neki oblici ponašanja motivisala da im pripišemo moralnu vrednost. Na jednom mestu u *Genealogiji morala* Niče kaže sledeće:

„Ovde još nekoliko reči o poreklu i svrsi kazne – o dva problema koji se razlikuju ili bi trebalo da se razlikuju: oni se, nažalost, obično mešaju. Kako su u ovom slučaju postupali dosadašnji genealozi morala? Naivno, kao što su uvek

---

izražava na sasvim drugačiji, vrlo apstraktan način: neke osobine su se održale zato što - imaju veću adaptivnu vrednost, a ova vrednost ne mora da se poklapa sa kriterijumom koristi: „učestalost osobina sa većom adaptivnom vrednošću raste, a onih sa manjom adaptivnom vrednošću opada...evoluiraju osobine koje daju veću adaptivnu vrednost, a - ne uvek one koje su *korisne“* (Sober 2006: 102). Naime, model selekcije na više nivoa (- *multilevel selection*) objašnjava kako jedna funkcionalno integrisana celina (organizam, društvo itd.) može da poseduje i osobine koje su štetne.

postupali: oni u kazni pronalaze neku *svrhu*, na primer osvetu ili zastrašivanje, a onda tu svrhu bezazleno postavljaju na početak, kao *causa fiendi* kazne, i time završavaju. Ali, *svrha u pravu* je poslednja stvar koja se može koristiti u istoriji postanka prava: štaviše, za istoriju nema važnijeg stava od onog do kog se došlo sa toliko muke, ali bi ga trebalo istinski dostići – naime da se uzrok nastanka neke stvari i njena konačna korisnost, njena faktička upotreba i uključivanje u sistem svrha *toto coelo* razlikuju; da nešto postojeće koje je nekako nastalo uvek iznova biva tumačeno, iznova preuzimano, preoblikovano i preusmeravano za nove ciljeve od strane neke superiorne moći; da je svako dešavanje u organskom svetu ovladavanje, gospodarenje i da je, opet, svako ovladavanje i gospodarenje nova interpretacija, novi poredak u kome dotadašnji *smisao* i *svrha* nužno moraju da se zatamne ili da se potpuno izbrišu“ (Niče 1993: 313–14).

Niče ovde *smisao* i *svrhu* prividno koristi u istom značenju. To je takođe izraz njegove namere da probleme iz područja moralnih vrednosti razvija i rešava u sferi prirode i organskog sveta. Analizu koja sledi nakon ovog odlomka i u kojoj Niče povlači razliku između korisnosti i nastanka fiziioloških organa, kao što su oko i ruka, stoga ne smemo da shvatimo samo kao puku ilustraciju ovoga što je prethodno rečeno. Niče ovde, naprotiv, podvrgava kritici pojam svrhe ukoliko je ona shvaćena kao nešto apsolutno i nepromenljivo, kao nešto što apsolutno determiniše postanak vrednosti. Konačna destrukcija pojma svrhe u modernoj nauci sprovedena je kroz kritiku ideje o savršenosti živih bića i njihovih organa: naime, prirodna teologija je pokušavala da iz stava o savršenoj prilagođenosti organizama izvede zaključak o postojanju božanskog tvorca. Teorija evolucije je, nasuprot tome, pokazala da organizmi nisu savršeno, već samo dovoljno dobro prilagođeni na svoju sredinu, da najvažnije životne funkcije mogu da se realizuju na mnogo različitih načina, i da, prema tome, više ne može biti reči o svrhovitosti u prirodi o kojoj su govorile prirodna teologija i tradicionalna filozofija. Ničeova rasprava sa ovom vrstom kritike svrhovitosti počiva na specifičnom razumevanju teorije evolucije koje je vladalo u Nemačkoj njegovog vremena. Naime, njegovi prigovori protiv darvinovske teorije „pojavljuju se...u kontekstu razgradnje novovekovnog samoodržanja i subjektivnosti, isto koliko i stare teleologije“ (Abel 1984: 40). Dakle, Darvinov pojam preživljavanja, koji Niče isuviše slobodno tumači kao samoodržanje, za njega je neprihvatljiv, zato što nužno u sebe uključuje momente koristi i prilagođavanja, a za Ničea to znači i momenat svrhovitosti: „Pod pritiskom one idiosinkrazije ’prilagođavanje’ se stavlja u prvi plan, tj. jedna drugorazredna aktivnost, puka reaktivnost, čak je i sam život definisan, kao sve svrhovitije unutrašnje prilagođavanje na spoljašnje prilike (Herbert Spencer)“ (Niče 1993: 315–16). Niče, naprotiv, tvrdi da pojedinačni delovi organizma i pod pretpostavkom da su beskorisni i da nemaju nikakvu svrhu mogu da omoguće napredak organizma, koji on više ne razumeva u kategorijama svrhovitosti, već u kategorijama volje za moć. Istinska kritička istorija ne operiše ni pojmom nekakve apsolutne svrhe niti pojmovima koristi ili funkcionalnosti. Vrednosti su određene svojim poreklom, ali njihov postanak je već obeležen vrednosnom razlikom između otmenih i prostih: „*dobri* odnosno otmeni, moćni,

uzvišeni i plemeniti su ti koji su sebe i svoje postupke doživljavali i postavljali kao dobre, naime, kao prvorazredne, nasuprot svemu niskom, primitivnom, prostom i plebejskom. Iz ovog patosa distance oni su crpeli pravo da stvore vrednosti i da ih imenuju: nije ih uopšte bilo briga za korist“ (Niče 1993: 259).

Rekli smo, međutim, da altruizam i u Ničeovoj istoriji morala ima vrlo važno mesto: iako je izraz bolesne volje, on je, ipak, tokom dugog perioda istorije bio od vitalne važnosti, jer je omogućavao održanje ove volje. Ambivalentan odnos prema altruizmu u izvesnom smislu je ogledalo Ničeovog odnosa prema jevrejskom svešteniku: bez svih negativnih strana religije u koje spada i altruizam kao strategija skrivanja osvetoljubivosti ili slabosti, po Ničeovim rečima, ne bi bilo ni dubine, ne bi bilo duha, ne bi bilo čovekovog unutrašnjeg sveta (Niče 1993: 265). Time altruističko ponašanje i kod Ničea postaje izraz jedne suštinski sebične strategije. Mogućnost da se altruizam ovako tumači Niče zadobija raskidanjem ili transformisanjem njegove veze sa motivacijom: naime, u genealoškom razumevanju hrišćanskog morala element samoobmane postaje konstitutivan. Iluzija o sopstvenoj dobroti je za hrišćanina, tj. čoveka ropskog morala, od vitalnog značaja, jer samo pod pretpostavkom sopstvenog moralnog savršenstva, koje uključuje i ljubav prema neprijatelju, čovek ovog tipa može da preživi u konfrontaciji sa aristokratom i da ga savlada.

2. *Moral kao iluzija*

U naučnoj slici realnost altruizma se ne osporava neposredno. Dakle, nesumnjivo postoje postupci za koje smo spremni da kažemo da su altruistički. Ali, ono što je novo je da se ovi postupci posmatraju i tumače isključivo u kategorijama svojih efekata. Da bi ovo bilo moguće, napravljena je razlika između evolucionog i psihološkog altruizma (Sober 2006a: 8–11). U slučaju psihološkog altruizma imamo svesnu nameru da unapredimo interese neke druge ličnosti na račun svojih sopstvenih interesa, dakle, radi se o „*motivacionom stanju čiji krajnji cilj je uvećanje blagostanja drugog*“ (Batson 1992: 69). Za razliku od psihološkog altruizma, evolucioni altruizam ne uključuje nikakve motive niti bilo kakvu svest. On se odnosi isključivo na posledice postupaka i njihove efekte na adaptivnu vrednost jedinki koje čine i primaju altruistički akt. Na prvi pogled je jasno da je ovakav način posmatranja u značajnoj suprotnosti sa našom intuicijom i našim sklonostima, jer smo navikli da ljudima pripisujemo neku intrinsičnu vrednost, nezavisno od specifičnih efekata njihovih postupaka, tako se osobi pripisuju moralni kvaliteti, npr. dobrota zato što je na određeni način nastrojena, a ne zato što svi njeni postupci imaju „dobre“ efekte. Ono što nas u ovom slučaju ispunjava nelagodom je moguća veza između evolucionog altruizma i psihološkog altruizma koji ima moralno značenje. Drugim rečima, nameće se pitanje da li nekim pojavama karakterističnim za životinjske zajednice možemo da pripišemo moralno značenje kakvo oni imaju u ljudskim društvima.

Videli smo ranije da neka od relevantnih objašnjenja evolucije altruizma na pitanje: „Kako altruizam koji znači uvećanje tuđih šansi za preživljavanje na

račun svojih sopstvenih, može da se tumači kao adaptivan?“ odgovaraju tvrdnjom da je altruizam neka vrsta sebičnosti. Favorizujući interese svojih srodnika mi, zapravo, unapređujemo svoje sopstvene interese. Ukoliko ovoj situaciji pokušamo da damo opšte značenje, dolazimo do zaključka da naši svesni altruistički motivi postoje samo zato da bi davali podsticaj našim sebičnim dispozicijama. „Priroda nas je oblikovala...tako da verujemo u dezinteresirani moralni kod, prema kome *treba* da pomažemo svojim bližnjima“ (Ruse, Wilson 1998: 315), a moral je iluzija koja je neophodna da bismo bili navedeni na kooperaciju u situacijama u kojima je ona korisnija od sebičnog ponašanja. Uključivanjem motiva iluzije i samoobmane premošćuje se jaz između heterogenih područja prirode i morala i predupređuje se eventualni prigovor naturalističke greške: priroda je ta koja je obezbedila iluziju čovekove moralne autonomije da bi njegovo delovanje, u skladu sa sopstvenim interesima, učinila efikasnijim. Izreka „Ogrebi ’altruistu’ i posmatraj kako licemer krvari“ (De Waal 2006: 10), duhovita je karakterizacija ove pozicije.

Smisao ovakvog polazišta možemo da razumemo samo ako se osvrnemo na istoriju problema kojim se on bavi. Iako još Darvin postavlja pitanje kako je moguće objasniti moral i čovekovu specifičnost u odnosu na druga bića vezuje upravo za sferu moralnosti, ovo pitanje će svoje puno značenje dobiti tek 70-ih godina prošlog veka, sa nastankom tzv. sociobiologije. Sa sociobiologijom razvijaju se rasprave o mogućnosti biološkog objašnjenja čovekovog socijalnog ponašanja i o važenju i opravdanosti adaptacionističkog tumačenja socijalnih fenomena. Ovo tumačenje polazi od pretpostavke da su svi odnosi u prirodi bez izuzetka konfliktni: uglavnom se radi o jednostavnoj analitičkoj shemi u kojoj svaki od aktera pokušava da na račun drugog ili drugih uveća šanse za svoje preživljavanje i za ostavljanje što većeg broja potomaka. Ovakva objašnjenja počivaju na sklonosti prema jednoj specifičnoj vrsti argumenta koji je u pojednostavljenoj formi prenesen iz područja organske evolucije. On se oslanja na uverenje da sve osobine organizama poseduju neku funkciju, pa u slučaju kada ova funkcija nije očigledna, smatra se da je legitimno tvrditi da je ona bilo šta, za šta se može pretpostaviti da je predačkim organizmima donosilo prednost. Na takav način možemo da objasnimo postojanje specifičnih organa, ali i prisustvo specifičnih oblika ponašanja kojima se pripisuje moralna vrednost. Jedna od implikacija[2]

[2] U evolucionoj literaturi može da se pronađe i koncepcija prema kojoj moral predstavlja tvorevinu čije poreklo nije prirodno. Najpoznatiji zastupnik ove koncepcije je Darvinov verni saradnik Tomas Henri Haksli, koji se, govoreći o čovekovom mestu u prirodi, poslužio metaforom bašte zarasle u korov: čovek je po prirodi sebičan i bestijalan, i moralno ponašanje je moguće samo uz stalno potiskivanje njegovih prirodnih nagona i sklonosti, tj. samo ako stalno plevimo korov koji izdašno raste u našoj bašti. Drugim rečima, moral je moguć samo u suprotnosti prema prirodi (Haksli 1998: 297 i sl.). Neki evolucioni etičari ovoj slici suprotstavljaju metaforu ruske matrjonuške: kao što sve lutke, koje se nalaze u najvećoj lutki, međusobno liče, tako su i čovekove moralne tendencije izrasle iz serije socijalnih relacija koje postoje kod predhumanih organizama. Dakle, moral ima evoluciono poreklo, ali njegov smisao nije da bude lepa iluzija koja naše prir-

ovog stanovišta je i da je moral samo tanka ljuštura koja prekriva amoralno jezgro čovekove prirode. Prema tome, trebalo bi očekivati da se čovek u svakoj situaciji ponaša isključivo u skladu sa svojim sebičnim interesima, i da je zato naša svesna motivacija, u slučajevima kada je ona altruistička, najobičnija samoobmana. Funkcija samoobmanjivanja jeste da sebe vidimo kao individuu vrednu poštovanja, jer ćemo, navodno, u tom slučaju mnogo efikasnije realizovati svoje interese.

Prema sada već klasičnom nacrtu evolucione etike koji nalazimo kod Majkla Rusa, čovekovo moralno osećanje koje stoji u osnovi naše altruističke prirode je adaptacija, tj. osobina čije je održanje i fiksiranje rezultat delovanja prirodne selekcije (Ruse 1986: 95). Prirodna selekcija je, naime, kod različitih vrsta realizovala različite strategije održanja kooperacije kao jednog evoluciono poželjnog oblika ponašanja: tako je, npr. kooperativno ponašanje kod socijalnih insekata determinisano njihovim genima, i u ovom slučaju se radi o jednoj relativno jednostavnoj strategiji koja se svodi na biološko programiranje organizma za vršenje jednostavnih, slepih akcija. Kod kompleksnih organizama kao što su ljudi, ovakva strategija je neostvariva, pa evolucija mora da pribegne drugačijem rešenju koje podrazumeva moralni altruizam: „...moralni altruizam je osnovni način na koji se ostvaruje korisna biološka kooperacija“ (Ruse 1986: 98). Ova koncepcija ne podrazumeva da je čovek neprevladivo sebičan, već samo da je vrlo često sklon tome da sledi sopstvene interese i da mu je zato bio neophodan moralni kod kome će pripisivati objektivno važenje.

Tako se s pravom može pretpostaviti da je altruizam, koji se u životinjskim zajednicama održavao u rodbinskom krugu, bio osnova za evoluciju altruizma u zajednicama čiji članovi nisu u rodbinskim odnosima. U uslovima razvijenog socijalnog života, spremnost članova zajednice da jedni drugima pomažu može imati veliku adaptivnu vrednost, tj. može znatno povećati njihove šanse za preživljavanje. Prednosti su isprva najvidljivije, ukoliko se radi o zajednici u kojoj su jedinke povezane rodbinskim vezama, ali kako zajednice postaju kompleksnije, tako ni interesi koje jedinke dele više ne moraju da se ograničavaju samo na krug rođaka. Nikako se ne može isključiti da su u jednom trenutku naše dispozicije da pomažemo drugima postale nezavisne od posredne koristi koju smo imali od dobročinstava, koja smo činili rođacima i koja je i omogućila evoluciju naših altruističkih dispozicija, i da je tako postalo moguće da pomažemo i potpunim strancima. Ova sasvim verovatna pretpostavka dozvoljava nam da objasnimo paradoks evolucionog porekla čoveka: naime, iako je prirodna istorija bila vrlo važna za nastanak morala, čovek je jedino prirodno biće koje razlikuje dobro od zla.

Konačno, da li je naše prirodno poreklo od važnosti za razumevanje naših moralnih vrednosti? Verujem da su rasprave, koje su se razvile oko programa

---

odno sebične impulse čini efikasnijima, već on predstavlja logični produžetak prirodno oblikovanih emocija koje nalazimo kod naših životinjskih rođaka (De Waal 2006: 7 i sl.).

evolucione etike, vrlo važne za jasnije razumevanje etičkih pitanja u celini i za određivanje pravog značaja empirijskih istraživanja za rešavanje starih filozofskih problema. Jer, „iako je istina da životinje nisu ljudi, isto je tako istina i da su ljudi životinje“ (De Waal 2006: 65).

Literatura

Abel 1984: G. Abel, *Nietzsche. Die Dynamik der Willen zur Macht und die ewige Wiederkehr*
Walter de Gruyter, Berlin, New York.

Batson 1992: D. Batson, „Experimental Tests for the Existence of Altruism“, *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, Vol. 1992, Volume Two: Symposia and Invited Papers.

Darvin 1948: Č. Darvin, *Postanak vrsta*, Prosveta Beograd.

De Waal 2006: F. de Wall, Morally Evolved, u: S. Macedo and J. Ober, (eds.), *Primates and Philosophers. How Morality Evolved*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Gayon 1999: J. Gayon, Nietzsche and Darwin, u: J. Maienschein and M. Ruse (eds.), *Biology and the Foundation of Ethics*, Cambridge University Press.

Huxley 1998: T. H. Huxley, Evolution and Ethics, u: M. Ruse (ed.), *Philosophy of Biology*, Amherst, New York.

Nietzsche 1993: F. Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral*, Kritische Studienausgabe, DTV München.

Ree 1877: P. Ree, *Der Ursprung der moralischen Empfindungen*, Chemnitz.

Ruse 1986: M. Ruse, Evolutionary Ethics: A Phoenix Arisen, *Zygon*, vol. 21, no. 1.

Ruse, Wilson 1998: M. Ruse and E. Wilson, The Evolution of Ethics, u: M. Ruse (ed.), *Philosophy of Biology*, Amherst, New York.

Ruse, Wilson 2006: M. Ruse and E. O. Wilson, Moral Philosophy and Applied Science, u: E. Sober (ed.), *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*, The MIT Press.

Sesardic 1995: N. Sesardic, „Recent Work on Human Altruism and Evolution“, *Ethics*, Vol. 106, No. 1.

Sober 2006: E. Sober, *Filozofija biologije*, Plato, Beograd.

Sober 2006a: E. Sober, „Altruism“, in: *The Philosophy of Science*, Sarkar, S., Pfeifer, E. (eds.), Routledge, New York London.

Sober, Wilson 2003: E. Sober, D. S. Wilson, *Unto Others. The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*, Harvard University Press.

Wilson 1975: E. O. Wilson, *Sociobiology. The NewSynthesis* Harvard University Press.

Wilson 2001: D. S. Wilson, „Cooperation and Altruism“ in: *Evolutionary Ecology. Concepts and Case Studies*, Fox, C.W., Roff, D. A., Fairbairn, D. J. (eds.), Oxford University Press.

Mišo Lj. Kulić*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za filozofiju

Naučna polemika

FILOZOFIJA I POLITIČKE IDEJE MODERNE

Kada je francusko prosvjetiteljstvo, i nešto kasnije buržoaska revolucija, za temelje novog društva postavilo slobodu, jednakost i bratstvo ljudi, ono je ta tri pojma mislilo kao nešto unutrašnje povezano, neprotivrječno, štaviše, izostanak jednog od ovih značenja, smatralo se, ugrožavao bi i obesmišljavao i značenja onih preostalih. Samo međusobno istovremeno postojanje sva tri pojma može da pruži stvarni smisao i život uspostavljanju novog građanskog društva. Tako je jedinstvo slobode, jednakosti i bratstva postavljeno kao ono koje time što je shvaćeno kao jedinstvo nije istovremeno i ono koje negira njihovu međusobnu razliku. Ali se, pri tome, radi o takvom shvatanje pojmovne razlike koja, kako bi Hegel kazao, „sebe drži na okupu“, koja se, dakle, dešava kao jedna mirna, neprotivrječna razlika.

To je temeljna ideja političke moderne: arhitekturu jednog čovjeku nepravednog svijeta treba zamijeniti novom, u kojem je pravo svakog pojedinca na slobodu i jednakost njegovo apsolutno pravo. Sloboda je najviši proizvod uma, ona je međusobni odnos pojedinaca, pa su otud granice slobode date jedino njom samom kao slobodom. Naime: čovjek je u svojoj djelatnosti slobodan da čini što god hoće, ali samo do granice kojom bi neko njegovo činjenje ugrožavalo slobodu drugog čovjeka. Sloboda je tako isto što i međusobni *obzir* pojedinaca. Upravo zbog toga je filozofsko i socijalno uvjerenje toga vremena podrazumijevalo da je time što je sloboda shvaćena kao *obziran* odnos pojedinaca ona, zapravo, sloboda koja obzir, dakle, međusobno uvažavanje čovjeka kao čovjeka, poima kao ono najviše, kako u samom čovjeku, tako i odnosu prema drugom čovjeku. U *obziru* prema drugom čovjeku sloboda čini da se drugo ljudsko biće poima kao sopstveno biće, pa je u tome i data ona kasnija velika riječ građanskog društva, ali i samog marksizma koji će je u osnovi samo preuzeti, naime, data je ona najdublja riječ građanskog svijeta: da je čovjek kao čovjek najviše biće za čovjeka. Svi partikulariteti, posebnosti čovjeka kao što su rasa, nacija, religijsko uvjerenje, kultura – samo su posebnosti koje ne smiju da zaklone da je u svakoj posebnosti čovjeka čovjek uopšte.

To su ideje klasičnog liberalizma koga danas ponegdje zovu i liberalnim nacionalizmom (Jael Tamir, recimo), i one su bez sumnje oblikovale najširu, u dosadašnjoj istoriji najveličanstveniju humanističku ideju o mogućnosti jednog pravednog, na osnovama slobode zasnovanog bratstva svih ljudi bez razlike. Ipak, iako nijedan liberalizam ne može biti liberalizam, a da ne baštini ideje slobode, jednakosti i bratstva, neoliberalizam, zapravo ono što danas zovemo i poli-

* kulicm@open.telekom.rs

tičkom modernom je spreman, štaviše, isuviše spreman da rekomponuje određenje pojedinca klasičnog liberalizma, naime da ga ne vidi više u cjelini odnosa sa drugim pojedincima, već da ga posmatra kao izolovanog pojedinca kome su političke granice date u granicama njegovih sopstvenih, reklo bi se fiziološki datih sposobnosti. Možda se ta dilema klasičnog liberalizma i političke moderne, oličene u političkim teorijama neoliberalizma, najmarkantnije može pokazati razumijevanjem ideja Isaije Berlina i Ronalda Dvorkina.

Dakle, iako se radi klasičnim idejama liberalizma koje, bez sumnje jesu i ono za što koristimo i ime političke moderne, za razliku danas, mnogi koji se rado određuju kao predstavnici te iste moderne, smatraju da su pojmovi slobode, jednakosti i bratstva međusobno suprotstavljeni, pa čak, kao Isaija Berlin, da se može zamisliti sloboda u kojoj caruje nepravda. Kako je to moguće, zašto dolazi do ove promjene humanističke, građanske, demokratske paradigme i to ne samo u djelu Isaije Berlina? I šta je osnova ovakvih zaključaka? Isaija Berlin vjeruje da se o slobodi može govoriti na dva načina – na pozitivan i negativan. „Pozitivan“ smisao riječi sloboda proizlazi iz pojedinčeve želje da bude vlastiti gospodar. „Želim da moj život i moje odluke zavise od mene, a ne od bilo kojih spoljnih sila. Želim da budem sredstvo vlastite, a ne sredstvo tuđe volje... Sloboda koja se sastoji u tome da čovjek bude vlastiti gospodar i sloboda koja se sastoji u tome da ga drugi ne sprečavaju u njegovim izborima“ za Isaiju Berlina je nešto što samo na „prvi pogled može da zgleda kao dva logički bliska pojma – kao negativan i pozitivan način da se kaže jedno te isto“. Autor smatra da je razlika pozitivne i negativne slobode data u činjenici da – kada je riječ o pojmu negativne slobode – pojedincu nedostaje politička sloboda samo ako ga drugi pojedinci sprečavaju da ostvari svoj cilj. Tako prosta nesposobnost da se postigne cilj nije nedostatak političke slobode, već jednostavno pojedinčeva nesposobnost. S druge strane, biti sam svoj gospodar, slušati samo naloge sopstvene volje, pokazuje se za Isaiju Berlina kao nešto što se može odrediti pojmom pozitivne slobode, odnosno, ono što kao konsekvencu proizvodi jednu volju koja imajući politička sredstva može da se postavi kao ona koja najbolje zna šta je potrebno, odnosno šta je dobro za drugog.

Iz svega ovoga proizlazi da Isaija Berlin transformiše temeljne ideje klasičnog liberalizma, jer s jedne strane jednakost i ideju bratsva, ili društva pravde i jednakosti, čini krajnje neupitnom, neproblematičnom. Sloboda nije samo individulna mogućnost, mada jeste i to, već je sloboda prvenstveno data u ideji *jednakosti u korištenju slobode*, dakle, kao ono što jedino može razlike među ljudima u horizontu slobode postaviti kao njihovu pravnu i društvenu jednakost.

S druge strane, Ronald Dvorkin, razmatrajući odnos slobode, jednakosti i zajedništva, smatra da je po jednom veoma popularnom vjerovanju o političkoj teoriji, za koju misli da većina smatra da je potpuno ispravna, naime, da su tri velike prosvjetiteljske vrijednosti koje su veličali fiilozofi Francuske revolucije – sloboda, jednakost, bratstvo – u suštini uzajamno suprotstavljene i to na složen, trijadan način. Po tom uvjerenju svako političko društvo mora prihvatiti kompromise između dva od ovih ideala da bi unaprijedio treći. Ne možemo tač-

no da kažemo šta liberalizam jeste, smatra Dvorkin, ni kako broj liberalnih društava treba da bude povećan, ako ne pronađemo i ne izgradimo pogodnija shvatanja prosvjetiteljskih vrijednosti. Kada to učinimo, vidjećemo da ove vrijednosti, kaže Dvorkin, nisu jedna drugoj suprotstavljene, već da jedna drugu učvršćuju. U tome je velika snaga istinski shvaćenog liberalizma. Liberalizam odražava univerzalnu viziju ljudskog blagostanja i dostojanstva koja velikom broju političkih ideala, koji se često smatraju odvojenim, daje značenje, jasnoću i ujedinjuje ih. Osnovu ove dublje vizije koja ujedinjuje, smatra Dvorkin, čini etika, a ne od nje nezavisna politika. Zapravo, osnovu predstavlja ideja koju Dvorkin zove etičkim individualizmom. Naime, radi se o ideji za koju Dvorkin vjeruje da je najdublja i najradikalnija, a to je ideja prosvjetiteljstva, bez obzira što nam danas može izgledati kao neko opšte mjesto.

Dakle, pitanje jeste: kako se to desilo da su temeljne političke ideje moderne redukovane samo na ideal, na politički platonizam slobode, jednakosti bratsva, naime, kako je došlo do toga da se podrazumijeva da etika i politika nužno ne moraju da idu zajedno, odnosno, kako je sloboda postala nešto što ne mora nužno da se shvata u horizontu jednakosti i pravednijeg društva? Da li to znači da su političke ideje klasičnog liberalizma iscrpile svoju političku snagu? Mi mislimo da se, ipak, ne radi o tome, već da je riječ o simptomu organizovanja društva „demokratske neslobode“ (Markuze), odnosno jednoj snažnoj autoritarnoj političkoj orijentaciji modrnog društva koja kao da podstiče razvoj suptilnih mehanizama pokornosti i surogata kritičkog mišljenja.

Стојан М. Шљука*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за филозофију

Научна полемика

ПОЛИТИКА СЕКУЛАРИЗАЦИЈЕ, ФИЛОЗОФИЈА ПОЛИТИКЕ

Тешко је не поштовати филозофе у њиховој намјери да својом теоријом допринесу побољшању живота у заједници, али нам човјекова историја даје за право да потврдимо да мноштво тих идеја нису испуниле очекивања. Политика секуларизације је, рецимо, имала за циљ, а мислимо на вријеме њене насилне успоставе послије француске револуције 1789, да црквену власт подведе под друштвену контролу, а црквену својину учини доступном широј заједници. Иако није тешко историјски утврдити стварне побуде једне такве идеје, ми се нећемо бавити тиме него њеним посљедицама. Филозофија политике код просвјетитеља је акценат ставила на три појма: *слобода*, *братство*, *једнакост*, а мото цијелог просвјетитељског покрета је, према Канту, *усуди се да знаш*, што је дало крила једном новом покрету којег назваше – либерализам.

Појам *слобода* подразумијева слободу *од* свега, а најприје слободу науке од теологије. Сама ријеч (приједлог) *од* подразумијева неко цијепање. Слобода се, у вријеме просвјетитељства, узимала као нешто чему треба тежити, односно, као нешто што је до тада недостајало човјеку. Хегелово учење о слободи нам даје за право да имамо увјерење како је то ствар до које је човјек дошао својим умом и вјековном борбом са различитим идеологијама.

Појам *братство* подразумијева форсирање и заокруживање националних територија и заједница, те знамо колико је крви проливено ради те идеје у Европи током деветнаестог и двадесетог вијека. Братство, у смислу националне хомогенизације, је изродило неколико покрета (фашизам, националсоцијализам) који умало да доведу човјеков опстанак у питање. Идеје комунизма и социјализма су, иако у основи тих идеја постоји идеолошко утемељење хуманизма и правичности, само мало другачије од фашизма и нацизма. У вријеме комунистичких и социјалистичких режима је страдало на милионе људи, који су се одупирали тој врсти *слободарских* идеја.

Појам *једнакост* има значење да човјек као индивидуа *узме у своје руке* свој живот, како би га ефикасно довео до личних потреба и жеља. Француска револуција је у основи сваког друштвеног покрета ставила револуцију као начин на који се долази до слободе и до могућности једнакости међу људима. Једнакост је подразумијевала исти однос према свим љу-

* stojanms@gmail.com

дима на правном, социјалном, политичком, националном и културном плану. Међутим, та једнакост никада није доведена до краја у политичким идеологијама, будући да се та идеја другачије реализује на правној, хоризонталној, димензији у односу на политичку, вертикалну, димензију.

Француска просвјетитељска филозофија је изродила мноштво политичких идеја које ће обиљежити деветнаести и двадесети вијек непрекидном борбом на пољу друштвених односа, покушавајући да људску заједницу учине ближом људима и да је ослободе од традиционалних модела који су се заснивале на теолошким и културолошким принципима. „Просветитељство је једна борбена антирелигијска кампања, не увек атеистичка, али свакако антиклерикалистичка...“ (Јанарас 2000: 128). Опште је познато да је француско просвјетитељство окарактерисано као ентузијазам за природне науке, али човјек као биће познања „... никада боље неће уочити грешку него када настави путем који га води великом успеху“ (Хајек 1999: 101). Наука у просвјетитељству постаје независна у односу на теолошки поглед на свијет. Еманципација науке, а посебно експерименталне, од религијске контроле води потпуној религиозној равнодушности. Просвјетитељство раздваја исповиједање вјере и грађанска права, што доводи до слободе или слободне религије (у смислу да свако може да вјерује у шта хоће и на начин како хоће) и самим тим, до слободе од религије, односно до потпуног негирања или невредновања религијског искуства. Секуларизацијом се религиозне институције изгуравају са нивоа друштвене контроле. Просвјетитељи су претпостављали да ће прогрес науке узроковати и прогрес човјека. Француска револуција је била као створена за све оне идеологије које су до тада остајале спекулативне. Наиме, револуција је све сравнила са земљом: државни владајући апарат, морал, навике, образовни систем... и све је то требало наново изградити на потпуно нови начин. Највише је *страдао* образовни систем. „Не само да су древни језици били сведени на минимум и, у пракси, скоро потпуно занемарени, него је настава из књижевности, граматике и историје била врло лоша, а морална и религиоза настава, наравно, потпуно искључена“ (Хајек 1999: 106).

Оно што имамо као насљеђе из времена старогрчке политичке филозофије коју је ширио Платон јесте рефлексија према појму *правде*. Ради тог појма и његовог значења можемо са сигурношћу тврдити да су филозофи показивали интерес за политику као практичку дјелатност унутар заједнице. Кад промишљамо о појму *правде*, тешко је избјећи правничко значење које се примјењује у судским или неким другим парничким поступцима. Иако смо, дакле, свакодневно у прилици да расуђујемо о *правди* на дјелу, морамо признати да нам је тај појам готово неразумљив. У ствари, њен антоним нам је потпуно јасан јер је *неправда* ствар искуства готово сваког човјека, а оних који су жртве *неправде* има на сваком кораку. И тако, док је *неправда* изгледа отворена и препознатљива, *правда* је затворена и у сумаглици, те као таква тешко доказива. А у ствари је обрнуто, *неправда* је затворена јер се догодила или се догађа у одређеном, затвореном, времен-

ском интервалу, док је *правда* отворена, јер се још није остварила и за *њу* још увијек има шансе. За разлику од њеног антонима, кад говоримо о политичкој практичној дјелатности, *правда* би требало да буде у вези са *прагмом*, не са оним што је чин, дјело, него са оним што се врши, дјела. *Правда* је нешто што би требало бити практикабилно, тј. извршљиво, учинљиво, обављиво. Филозофија политике је та која треба да дā утемељење појма *правде*, а политика сама да утврди практикабилитет, извршљивост, учинљивост, обављивост.

Основна разлика између модерне секуларне епохе и традиционалне епохе, која јесте, прије свега, хришћанска, је у односу филозофије и политике према појму правде. Наиме, традиционална епоха подразумијева извјесне границе које човјек не може да прекорачи, док у модерној епохи, епохи секуларизма, та граница не постоји, односно човјек се, као биће хибриса,[1] како би рекао недавно преминули уважени професор Светозар Стојановић,[2] није зауставио него је прешао ту границу. Стојановић мисли на свијет политичких теорија насталих у крилу просвјетитељства којима човјек прекорачује границе сазнања, дјелања и чињења. Политика секуларизације ствара слику свијета у којој човјек самоутемељује самога себе, а преко ослобођене науке утемељује оптимистички хуманизам који би, опет, преко технолошког прогреса требало да донесе више напретка и у моралној сфери. Покретачи идеја просвјетитељства ни слутили нису да ће такав прогрес готово довести човјека у позицију самоуништења. Тако су идеје просвјетитељства, у основи прихватљиве, постале идеологија са несагледивим посљедицама. Либерализам, као главно оружје просвјетитељства, у себи не садржи одговорност јер ослобођена наука има своје безграничне могућности које маме, а Хибрис, та богиња обијести, заводи човјека који несвјесно срља у пропаст.

Дакле, одговорност за самога себе, као вриједносна сфера, је она карика која недостаје. Вртоглави развој науке, а посебно технонауке, те политизација слобода и људских права, доводи до пада пажње о одговорности док идеологизација појмова *слобода* и *људско право* доводи до политичке манипулације у пракси. Појмови *слобода* и *право* су, филозофски гледано, нужно повезани са појмовима *дужност* и *одговорност*. Из либералистичке концепције рађају се идеје о слободи националних, грађанских и индивидуалних права. Редосљед ових права није случајан: пут је јасан и иде од општег ка појединачном, индивидуалном. Резултат тог начина, једне врсте дедукције примијењене на људско друштво, јесте разбијање заједнице, разбијање јединог начина постојања човјека. Општа је ствар да је чо-

[1] Хибрис (Υβρις) је грчка богиња обијести и кад овлада човјеком наводи га на дјела којима срља у пропаст.

[2] Светозар Стојановић (1931–2010) је умро у ноћи између 7. и 8. маја 2010. Овдје се наводе ријечи из његовог интервјуа који је филозоф дао Александру Никитовићу 1998, а објављен је у недељнику „Печат“ под насловом: *Технонауком до живота у сенци апокалипсе,* у броју 114 дана 14. 5. 2010.

вјек биће заједнице и да се само у заједници човјек може остварити као личност.

Ослобођена наука, политика секуларизације, непостојање одговорности и непомињање дужности, стварају од човјека себично биће које је асоцијално и самосвојно. Стари Грци су таквог човјека звали идиотом. Интересантоно је да је такав човјек у старој Грчкој важио као неслободан, будући да се није хтио јавно исказати и тиме показати своју слободу, док је такав човјек у модерно вријеме истински слободна индивидуа. Модерна политика све своди на слободу: националну слободу, грађанску слободу и слободу индивидуе. Врх модерне политике, рођене у просвјетитељству, је слобода појединца. Једина препрека или граница јесте слобода другога. А тај други је за Сартра – пакао. Свођење човјека на индивидуу, на слободну индивидуу, јесте лишавање човјека једне комплексности којом је он, прије свега, личност јединствена и непоновљива у историји, а остварује се у заједници једном врстом индукције јер полази од себе као јединствене личности која спознаје да је син, брат, муж, отац, припадник групе, нације, расе, цјелокупног човјечанства и, на крају, господар свега видљивог. Ова слика човјека је једна врста трансценденције гдје се слобода мора уравнотежити са дужношћу и правом.

Просвјетитељски либерализам користи чисти разум којем је апсолутна слобода дјеловања сврха по себи. Либерализам истиче слободу ради слободе саме. Ту већ видимо неку врсту отуђења јер слобода сама, без дјеловања у систему са другим вриједностима, прелази границе разумности. Тако се губи свака контрола и долазимо до, како каже Светозар Стојановић, апсолутне секуларизације, што је, у ствари, апсолутна либерализација, гдје нема ничега што човјек не може да уради и што не смије да уради. Стари Грци су, рецимо, слободу повезивали са врлином и истином, односно, знањем, а хришћанска филозофија је слободу повезивала са вољом и љубављу. Основне идеје просвјетитељства су, голим рацином гледано, безгранична слобода и безгранични прогрес који предстоје човјеку жељном знања и напретка. Политика секуларизације не поставља границе човјековом сазнању и напретку, што доводи до чистог прагматизма, гдје се људско сазнање мјери и цијени само по његовој практичној вриједности и корисности за живот. Истинито је, дакле, оно што има практичну корист, што задовољава тјелесне страсти, прије свега, а психолошко задовољење је остварено ако нам та корисност доноси лични напредак у каријери, друштву, политици. Интересантно је да овакво учење у Сјеверној Америци зову и хуманизам. Филозофија политике, међутим, и даље нуди дијалог којим се једино може доћи до разборитости, до уравнотежења човјекових могућности и жеља. Филозофија, дакле, нуди дијалог између традиционалног и модерног погледа на свијет.

Овдје опет долазимо до филозофског појма *правда*. *Правда* је, чини се, више него икад потребна човјеку ако хоће да одгоди апокалиптично стање у које је запао у ово вријеме апсолутизације слободе у науци и не-

контролисаног технолошког развоја. Само ћемо напоменути неке од изазова са којима смо суочени: развој индустрије је угрозио еко систем, технолошки развој је у предворју производње система који може уништити сваки облика живота на планети, биоинжењеринг почиње да *ствара* бића по жељи наручиоца, роботизација обезврјеђује човјеков рад, хемијска индустрија *наручује* епидемичне болести по личном интересу... итд.

Дакле, творци идеја, ти својеврсни филозофски генији, нису увијек свјесни посљедица својих идеја. Зато је потребан непрекидни дијалог. Политика секуларизације је разбила заједницу, подијелила ју је на два непријатељска табора и створила мраморну индивидуу са неприкосновеним правима и њен пут до правде је завршен: *човјекова слобода је загарантована законима који не дозвољавају да се његова права крше*. Позиција традиционалног филозофског и, прије свега хришћанског или, ако хоћете, теолошког погледа на свијет, је дијаметрално различита, јер се ту не ради о квалитативној промјени људске заједнице и свијета у којем живимо, него о промјени човјека самог који би се слободним и личним избором преобразио и као такав постао остварен у заједници одговорних и брижних људи и тако био на заједничком путу ка остварењу правде, односно смисла живота, ма шта то било...

И на крају цитираћемо Фридриха Августа Хајека који каже: „Ако се истина више не може открити посматрањем, резоновањем и аргументом, него скривеним разлозима који, непознати мислиоцу, одређују његове закључке, ако о истинитости или лажности исказа више не одлучују логички аргумент и емпиријски тестови, него испитивање друштвеног положаја особе која их прави, када достизање истине оспорава или спречава припадност класи или раси и када се, на крају, тврди да је сигуран инстикт посебне класе или људи увек исправан, разум је, коначно, протеран“ (Хајек 1999: 85).

Литература

Јанарас 2000: Христо Јанарас, *Филозофија из новог угла*, Братство св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања.

Хајек 1999: Fridrih August Hajek, *Kontrarevolucija nauke*, CID, Podgorica.

Vladimir Ž. Milisavljević*
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd
Originalni naučni rad

POLITIČKA TEOLOGIJA I PARADOKS REPREZENTACIJE

Još u šezdesetim godinama prošloga veka nemački katolički pravnik Ernst Volfgang Bekenferde formulisao je stav koji će kasnije postati široko poznat upravo kao Bekenferdeov „diktum“ ili „dilema“, pa čak i kao „Bekenferdeov paradoks“: „Liberalna, sekularizovana država živi od normativnih pretpostavki koje ona sama ne može da garantuje“ (Bekenferde 1991a: 112). Izričući ovaj stav, Bekenferde je imao u vidu probleme koji se postavljaju u vezi sa odnosom između države i religije u današnje doba. Reč je pre svega o jednoj teškoći koja se tiče procesa „sekularizacije“: s jedne strane, moderna država, koja svoj legitimacijski osnov ima u individualnim slobodama i pravima, proizvod je viševekovnog procesa kojim se oblast političkog oslobađala od prevlasti religije i utemeljujuće uloge koju je transcendencija imala u životu političke zajednice. Međutim, kako Bekenferde smatra, emancipacija političke dimenzije istovremeno nas ostavlja bez odgovora na neka od pitanja koja su vitalna za sam opstanak države. Sama za sebe, moderna država ne pruža odgovarajuće rešenje problema društvene integracije, s kojim je hrišćanska religija, delujući kao „vezivna sila“ (*bindende Kraft*) koja uspostavlja jedinstvo i homogenost društva, u svojoj dugoj istoriji uspešno izlazila na kraj. Stoga Bekenferde, s pozivanjem na Hegela, postavlja pitanje „ne mora li i sekularizovana, svetovna država naposletku da živi od onih unutrašnjih podsticaja i vezivnih sila koje religijska vera pruža njenim građanima“ (1991a: 113). Ako je, međutim, to slučaj, teško je izbeći zaključak da se moderna država nalazi pred aporijom, pošto pokušaji da se religija iskoristi kao snaga društvene integracije prete da ugroze osnov iz kojeg ona crpi svoje opravdanje – prava i slobode autonomne individue.

Na citirani Bekenfordeov iskaz često su se pozivali zagovornici teze o neophodnosti povratka hrišćanstva u politički prostor moderne nemačke države. Kod autora koji su nastojali da, kako Habermas kaže, iz Bekenferdeovog iskaza izvuku „višak vrednosti“ za religiju i njenu institucionalnu strukturu, njegovo pitanje „shvaćeno je tako kao da je potpuno pozitiviranom ustavnom poretku, za kognitivno osiguranje njegovih osnova zahvaljujući kojima on važi, potrebna religija ili bilo koja druga ’moć koja održava’" (Habermas 2006: 16, 19). Ovakva instrumentalizacija Bekenferdeovih stavova ne samo da je pogrešna, što i Habermas ističe, već takođe vrši nasilje nad izvornom namerom ovog autora. Bekenferdeov cilj nije bio da legitimiše prisustvo hrišćanstva na političkom planu, već da, upravo obrnuto, savlada otpor religioznih građana prema sekularnoj državi i mobiliše ih za koncept liberalne demokratije. Njegov tekst, koji u današnjoj istorijskoj konstelaciji možda ponovo dobija aktuelnost, završava se pozivom da ne-

* Vladimir.Milisavljevic@yahoo.com

mački hrišćani prestanu da odbacuju modernu, pluralističku državu kao nešto strano i neprijateljsko njihovoj veri, već da je shvate kao „šansu za slobodu, čije je održanje i ostvarenje i njihov sopstveni zadatak“ (Bekenferde 1991a: 114; upor. Czermak 2010: internet). Konačno, „normativne pretpostavke“ koje su, prema Bekenferdeu, neophodne za funkcionisanje modernog društva i države, a koje svoje poreklo imaju u monoteističkim religijama, ne mogu se jednoznačno poistovetiti s posebnim institucionalnim strukturama – na primer, sa katoličkom crkvom – koje pretenduju na to da ih otelovljuju.

Uprkos navedenim ogradama od radikalnih hrišćanskih interpretacija Bekenferdeovog stava, mora se priznati da on ima izvesne nedostatke. Prvi prigovor kojem se ovaj diktum izlaže mogao bi se sažeti tvrdnjom da integracija na religijskoj osnovi u modernim pluralističkim društvima nije samo teško ostvarljiva, već da je i nepoželjna, s obzirom na činjenicu da lako može da izazove sukobe između pripadnika većinske religije i verskih manjina. I sama kategorija „homogenosti“, kojom se Bekenferde takođe služi, zapravo je suprotna osnovnom usmerenju današnjeg pluralističkog društva. Slična sumnja se javlja i kada je reč o mogućnosti da se njegov opis religije kao temeljne društvene vezivne sile, koji je u osnovi romantičarski, primeni na današnje društvo i državu. Iz Bekenferdeove skice toka sekularizacije stiče se utisak da on posmatra i nacionalnu državu samo kao istorijski supstitut hrišćanstva, koje je bilo izvorni nosilac ove ujedinjujuće funkcije, a takva teza teško se može braniti na istorijskom planu.

Drugi prigovor možda je još ozbiljniji, barem na metodološkoj ravni. Bekenferde daje opis procesa sekularizacije u kojem se iz jedinstvenog hrišćanskog poretka, koji u sebe relativno nediferencirano uključuje i politiku, izdvaja državna sfera (Bekenferde 1991a: 94). On na uverljiv način rekonstruiše svojevrsni dijalektički preokret u ovom procesu, u kojem gubitak duhovne dimenzije političke vlasti, koji se prvi put može istorijski posvedočiti već u sporu oko biskupskih investitura 11. i 12. veka, objektivno funkcioniše kao pretpostavka za uspostavljanje politike kao specijalne oblasti koja je nezavisna od religije. Međutim, Bekenferde sagledava odnos između religije i politike kroz prizmu njihove antiteze, što ne ostavlja dovoljno prostora za sagledavanje njihovih međusobnih strukturnih afiniteta, koji se mogu utvrditi na dubljim planovima analize. I pored toga što se njegov tekst završava pozivom na saradnju između liberalne države i religije, Bekenferde ne uzima u obzir činjenicu da su analogni odnosi sinergije između njih postojali i u prošlosti. Štaviše, sadržaji religije sedimentirani su ne samo na planu ličnog morala vernika kao privatnih lica, već i na planu pozitivnog prava i temeljnih političkih institucija – „objektivnog duha“ u širem smislu reči – čak i kada tematska svest o njihovom religijskom poreklu subjektivno više ne postoji. Kao što je poznato, pojam „sekularizacije“ je dvosmislen.[1] On se može posmatrati ne samo kao potiskivanje i gubljenje religijskih sadržaja, već i kao proces njihovog prevođenja na svetovni plan. Istorija ovog, „pozitivnog“ pojma sekularizacije može se pratiti od Hegela i njegovih učenika, preko

[1] Za kritiku ove dvosmislenosti, upor. Posebno: Blumenberg 1996: 11–134.

Vebera, sve do Gošea, Vatima ili Habermasa. Ovakvo viđenje sekularizacije postavlja nas pred specifične probleme, s kojima se ne može izaći na kraj bez obostranog redefinisanja naših uobičajenih pojmova države i religije. To možda najbolje pokazuje Hegelov pokušaj da obezbedi njihovu integraciju razumevanjem države kao ostvarenja hrišćanske slobodne subjektivnosti i razumevanjem hrišćanstva kao religije koja u sebi samoj dovršava kretanje kojim se transcendencija ukida.

Postoji, međutim, jedan vid mišljenja „pozitivne sekularizacije", koji je manje benigan od onoga za koji se zalažu Bekenferde ili Habermas, uprkos svim razlikama koje među njima inače postoje. Njegov najistaknutiji, a svakako i najradikalniji predstavnik bio je nemački teoretičar prava i politike Karl Šmit. U svojoj knjizi *Politička teologija*, Šmit je izneo tezu prema kojoj su „svi temeljni (*prägnanten*) pojmovi moderne teorije države sekularizovani teološki pojmovi" (1922: 37). To, pre svega, važi za sam pojam suverenosti, koju Šmit definiše kao sposobnost donošenja odluke o vanrednom stanju, kojom se suspenduje važeći pravni poredak. Korene ovog pojma suverenosti Šmit prepoznaje u biblijskom pojmu čuda kao božanske intervencije u svetski tok stvari, kojom se suspenduje poredak prirodnih zakona; kako on kaže, „vanredno stanje za pravnu nauku ima analogno značenje kao čudo za teologiju" (1922: 37). Dakle, ni Šmit ne sagledava sekularizaciju isključivo u svetlu suprotnosti između religije i politike. Njegova rekonstrukcija geneze pojma suverenosti sugerira da je viđenje o njihovom antitetičkom odnosu iluzija koja se pojavljuje *ex post facto*. Ovo nastojanje da se razume unutrašnje prožimanje teoloških i političkih kategorija podseća na postavku o unutrašnjoj zavisnosti između protestantizma i kapitalizma koju je razradio Maks Veber, čiji je učenik Šmit bio.

Šmitova koncepcija pokazuje se, međutim, u manje povoljnom svetlu kada se razmotre njene implikacije. Na prvi pogled, izgleda da se njegova teza ograničava na tvrđenje o istorijskoj vezi porekla između teološke i političke sfere, koje ne prejudicira odgovor na pitanje o „normativnim osnovima" moderne države ili politike u Bekenferdeovom smislu. Šmit, međutim ide i dalje od uspostavljanja ove genealoške veze; u stvari, njegova koncepcija neposredno prelazi na normativnu ravan. U dijametralnoj suprotnosti prema marksizmu, koji u religiji prepoznaje jedan od dominantnih oblika lažne svesti o stvarnim društvenim odnosima, Šmit vidi temeljne pojmove moderne teorije javnog prava i politike upravo kao teološke kategorije čije je poreklo zaboravljeno u procesu njihovog posvetovljenja. Taj zaborav onemogućava pristup shvatanju njihovog pravog smisla, koji je, prema Šmitu, i dalje validan, pa i obavezujući. Ako su, međutim, kategorije javnog prava i politike i dalje vezane za svoju teološku osnovu, onda to znači da reaktiviranje ovih teoloških sadržaja predstavlja ne samo jedini ispravan način da se one razumeju, već i putokaz za njihovu pravilnu praktičnu primenu. Afirmacija „transcendencije", u striktno teološkom smislu te reči, ostaje jedini merodavan stav kako za teoriju javnog prava i politike, tako i za državnu i političku praksu. Ovaj normativni aspekat Šmitove teorije suverenosti je sporan, pošto uzimanje „transcendencije" za jedino i isključivo merilo državne i politič-

ke sfere ne ostavlja više nikakvog prostora za njihovo racionalno prosuđivanje i kritiku.

Pojam suverenosti nije jedina pravna ili politička kategorija kojoj je Šmit pripisao teološko poreklo. On je pokušao da razotkrije religijske, odnosno teološke sadržaje i u onim pojmovima teorije prava i politike koji su, na prvi pogled, neposrednije vezane za liberalnu političku tradiciju. Najvažniji od njih je pojam političke reprezentacije ili predstavljanja. Između „suverenosti“ i „reprezentacije“ postoji, međutim, izvesna unutrašnja veza; kako će se pokazati, u ovom kontekstu poseban značaj ima pojam „suverene reprezentacije“. Dalji tok ovog teksta posvećen analizi i kritici Šmitovog tumačenja funkcije koju ovaj pojam ima kod Hobsa i Hegela – dakle, kod onih mislilaca politike koji se, uprkos svojoj ambivalenciji u odnosu prema području individualnih sloboda, mogu ubrojati upravo u osnivače, odnosno pripadnike liberalne političke tradicije.

Da bi se Šmitovo viđenje ove problematike moglo razumeti, potrebno je najpre razmotriti neke aspekte Hobsove političke filozofije i specifičnosti njegovog shvatanja političkog predstavljanja.

„Politička reprezentacija“ može se definisati kao delatnost kojom se interesi i opredeljenja građana dovode do reči ili „čine (ponovo) prisutnim“ (upor. Pitkin 1967: 8–10) u procesima političkog odlučivanja. O njoj je reč u svim slučajevima u kojima politički akteri u javnom prostoru govore ili deluju umesto drugih građana ili u njihovo ime. U tom smislu, političko predstavljanje je sveprisutni fenomen, koji ima poseban značaj u parlamentarnom životu.

Političko predstavljanje unutar jedne konstituisane političke zajednice postavlja sopstvene kompleksne probleme. Pre svega se postavlja pitanje o odnosu između političkog predstavljanja i demokratije: da li je reprezentacija pravo ostvarenje demokratskog oblika vladavine ili je ona naprotiv, njegov deficitarni vid? Ako se pođe od definicije demokratije kao neposrednog identiteta između vladalaca i onih kojima se vlada (definicija kakvu usvajaju Marks ili Karl Šmit), nameće se zaključak da direktna, neposredna demokratija, kakva je postojala u staroj Grčkoj ili u švajcarskim kantonima, ili ona koja je nakratko bila uspostavljena u Pariskoj komuni, predstavlja potpunije ostvarenje demokratije od reprezentativne (upor. Bekenferde 1992b: 379–381). Sa Sijesovom koncepcijom preovladalo je suprotno shvatanje o neophodnosti predstavljanja, utemeljeno na distinkciji između suverenosti i aktuelnog vršenja vlasti. Pojam političke reprezentacije dopušta da se odnos između ove dve veličine artikuliše na sledeći način: i pored toga što je narod poslednji titular suverene vlasti, on ne može da vrši tu vlast direktno, već jedino putem svojih predstavnika. Svakako, kako se često kaže, političko predstavljanje se ne svodi na puku reprodukciju „volje naroda“ ili „građana“ koji su predstavljeni. Ipak, teorija reprezentacije dopušta da se očuva politički, pa čak i ontološki primat onoga ko je predstavljen u odnosu na onoga koji predstavlja. Ovakvo shvatanje moglo bi se označiti kao teorija o „reprezentaciji suverenosti“.

Ipak, na formalnom planu, pojmovi demokratije (kao suverenosti naroda) i reprezentacije nisu neraskidivo vezani. Sijesova koncepcija je samo krajnji

rezultat jednog istorijskog razvoja koji je doveo do uspostavljanja veze između ova dva pojma i do njihovog prožimanja. Takav zaključak se potvrđuje i na istorijskom planu, pošto se pojam reprezentacije oblikovao polazeći od pravnih i teoloških izvora koji su sasvim nezavisni od istorije pojma demokratije.[2] Kralj u apsolutnoj monarhiji u punoj meri „predstavlja" narod, i pored toga što se tu svakako ne radi o demokratskom obliku vladavine. Tako, na primer, Tomas Hobs ostaje sasvim u saglasnosti sa formalnim sadržajem pojma političke reprezentacije kada se, u *Levijatanu*, suprotstavlja „demokratskom" momentu koji se postepeno probija u ovaj pojam: „I ne znam kako to da se ta istina, koja je tako očigledna, u poslednje vreme tako malo poštuje: da se, u jednoj monarhiji, onaj ko ima suverenu vlast u sledu od 600 godina, koga jedinog zovu suverenom, kome svaki od njegovih podanika priznaje naslov Veličanstva, i koga svi oni nesporno smatraju svojim kraljem, ipak nikada ne smatra njihovim predstavnikom, dok se to ime bespogovorno uzima kao naslov onih ljudi koje mu je, na njegovu zapovest, poslao narod, da mu prenesu njegove molbe i da ga savetuju (ako im on to dopusti)" (Hobs 1968: 240–241).

Problem reprezentacije postavlja se, međutim, u posebno zaoštrenom obliku u slučaju kada se jedna politička zajednica, odnosno država, kroz sam čin predstavljanja tek uspostavlja. Tu se pojavljuje paradoks, koji se sastoji u sledećem: „građani", kao predstavljena strana, u strogom smislu ne postoje „pre" čina predstavljanja, već *kao* građani, tj. kao politička veličina, „nastaju" tek putem njega. Zbog toga se „reprezentovanje" – u suprotnosti sa spornim, ali uobičajenim shvatanjem etimologije te reči, prema kojem prefiks „re-" upućuje na neko prethodno, izvorno prisustvo, ovde ne svodi na prosto činjenje – prisutnim nečega već postojećeg već, u izvesnom smislu, znači stvaranje reprezentirane veličine.

Upravo ovaj pojam predstavljanja ima poseban značaj kod Hobsa. Paradoks reprezentacije može se pratiti na njegovom izlaganju geneze države u 16. poglavlju *Levijatana* (Hobs 1968: 217–222). Ovde je država opisana kao veštačka tvorevina ili konstrukcija. Ona se uspostavlja putem sporazuma koji individue, koje izvorno žive u prirodnom stanju „rata svakoga protiv svih" (*bellum omnium contra omnes*), međusobno zaključuju radi očuvanja svoga života i svoje sigurnosti. Ovim sporazumom se svaki pojedinac odriče svoje slobode i prenosi sva prava koja proizlaze iz nje na jedno lice – budućeg „suverena" – pod uslovom da i svaki drugi čovek – budući „građanin" – učini to isto; konstituisanje političke zajednice (*pactum unionis*) i uspostavljanje suverene vlasti (*pactum subjectionis*), vrše se, prema tome, jednim i istim činom (Hofman 2003: 387). Prema Hobsu, ovakav sporazum dopušta ljudima da umaknu bedi svog „prirodnog stanja", u kojem su izloženi stalnom strahu od nasilne smrti, koji predstavlja naličje apsolutne slobode koju prirodni čovek uživa. Međutim, tek samo zaključenje ugovora od izolovanih „prirodnih" ljudi čini građane. Kako to Hobs kaže,

[2] Hofmanova poznata studija (2003, [1]1974), koja je još uvek najpotpuniji prikaz istorije pojma političke reprezentacije, potvrđuje ovaj zaključak.

preuzimajući i tumačeći jedno razlikovanje koje potiče od Cicerona, sporazum daje pukom mnoštvu (*multitudo*) individua, koje žive u prirodnom stanju, jedno „stvarno jedinstvo“, odnosno status naroda (*populus*). To novo jedinstvo ne može se misliti bez suverena, koji „predstavlja“ građane – ali tako da oni, upravo *kao* građani, u strogom smislu ne postoje nezavisno od akta predstavljanja ili pre njega: kako to Hobs lapidarno kaže, jedinstvo onoga ko predstavlja, a ne onoga ko je predstavljen, čini predstavljeno lice *jednim* (1968: 220).

Koncepcija koju je Hobs formulisao u *Levijatanu* može se opisati kao antiteza teorije o „reprezentaciji suverenosti“, prema kojoj politička vlast „predstavlja“ neku drugu instancu, kojoj suverenost zaista pripada. U njegovoj teoriji, naprotiv, pojmovi suverenosti i reprezentacije padaju na istu stranu političke jednačine. Otuda se može reći da smo kod Hobsa, za razliku od učenja o reprezentaciji koje je karakteristično za modernu, liberalnu teoriju države, suočeni sa jednom teorijom „suverene reprezentacije“ (upor. Kervegan 2000: 234). Međutim, iz ovakvog opisa tog pojma proizlazi da se rezultat čina reprezentacije, kroz koji se država konstituiše, ne može u potpunosti izvesti iz početnih uslova sporazuma. Stoga se nameće zaključak da je „suverena reprezentacija“ samosvojni akt koji, na paradoksalan način, proizvodi jedan „višak“, čije je poreklo teško objasniti.

Na ovaj problem Hobsovog opisa geneze države oslanja se Šmitovo tumačenje *Levijatana* u smislu političke teologije. Osnovna teza političke teologije o zavisnosti javnopravne i političke pojmovne oblasti od teoloških kategorija važila bi, dakle, i za Hobsov pokušaj da političku vlast utemelji na čisto sekularni način. U konkretnom slučaju, pomenuti „višak“ koji suverena reprezentacija stvara bio bi, prema Šmitovom tumačenju, neobjašnjiv bez pozivanja na pojam transcendencije.

U knjizi pod naslovom *Levijatan u filozofiji države Tomasa Hobsa*, Šmit je pružio opsežno tumačenje ovog autora i njegovog mesta u istoriji političkog mišljenja, koje potkrepljuje tu tezu. Šmit ovako sažima Hobsovu fikciju „ugovora“ kojim nastaje država, Hobsov „Levijatan“: „nagomilani strah pojedinaca koji drhte za svoj život poziva Levijatana, jednu novu moć, na borilište“; međutim, kako Šmit u istom odeljku tvrdi, taj strah zapravo pre „priziva“ suverena nego što ga „stvara“. Iza ovog terminološkog nijansiranja – iza razlike između „stvaranja“ i „prizivanja“ – stoji Šmitova namera da pokaže da država – Levijatan nije samo proizvod sporazuma među pojedincima: kako Šmit tvrdi, „suvereno-reprezentativno lice“ je „nešto više od onoga što zbir pojedinačnih volja može da proizvede“; zbog toga je država upravo „novi Bog“, koji, uprkos Hobsovoj tezi o smrtnosti *Levijatana*, uvek ostaje transcendentan u odnosu na volju građana koji su učesnici u državotvornom sporazumu (Šmit 1982: 52–53). Suverena državna vlast ima svoj osnov u transcendenciji; ona nije u potpunosti stvorena putem sporazuma ili ugovora.

Ovo tumačenje predstavlja oslonac za kritiku Hobsa koju Šmit izlaže u narednom koraku. Kako on smatra, Hobsova apsolutistička država bila je od početka osuđena na propast, zbog toga što je njen tvorac mislio transcendenciju is-

ključivo na pravni, ali ne i na metafizički, odnosno teološki način (Šmit 1982: 125–126). Uprkos tome što je kao privatno lice bio verujući hrišćanin, Tomas Hobs je, po Šmitovom mišljenju, svojim političkim učenjem pokrenuo dalekosežni tok uklanjanja transcendencije iz političkog života. Krajnji ishod tog procesa Šmit ilustruje slikom džinovskog kita koji se nasukao na obalu (1982: 122, 126). Ta slika je metafora za propast apsolutističke države u eposi dovršenog političkog liberalizma.

Šmit smatra da Hobsova konstrukcija države završava u mehanicizmu. I sam Hobs je uporedio državu ne samo sa velikom životinjom („Levijatanom"), velikim čovekom ili smrtnim Bogom, već i sa „mašinom" ili „automatom", koji je rezultat čisto tehničke proizvodnje (1982: 124, 1988: 14). Međutim, za razliku od predstavnika humanističke i moralne kritike moderne, za koju shvatanje politike kao tehnike znači žaljenja vredno isključivanje normativnih i vrednosnih pitanja, Šmit shvata tehniziranje politike kao eliminaciju transcendencije, dakle kao isključenje teološkog momenta iz njenog područja. Ono se, prema Šmitu, dovodi do apsurda u kasnijim, dominantnim političkopravnim konceptima o suverenosti zakonodavnog predstavničkog tela, odnosno o najvišoj vlasti shvaćenoj kao *machina legislatoria* – pozitivistička i legalistička *machina machinarum*, koja „funkcioniše sama", tj. bez suvereno-reprezentativnog lica (1982: 100, 1988: 20). Šmit smatra da se ovoj mehanicističkoj državnoj konstrukciji mora suprotstaviti jedno mišljenje politike koje je spremno da preuzme odgovornost za svoje teološke pretpostavke, tako što će afirimisati transcendenciju i personalistički suvereno-reprezentativni momenat koji se na njoj zasniva.

Ali reč transcendencija, na koju se Šmit poziva, može da znači dve sasvim različite stvari. S jedne strane, ona upućuje na shvatanje o nesvodljivosti političko-državne sfere na kategoriju ličnog interesa. Takvo shvatanje izražava suštinu republikanskog-demokratskog pojma politike. S druge strane, afirmacija transcendencije u politici može lako da se izvrgne u obogotvorenje političkog autoriteta, čak i kad on više nije isključivo vezan za državu. O ovoj opasnosti govori kasnija evolucija Šmitovih shvatanja, koja bi se mogla okarakterisati upravo kao zaokret od „političke teologije" prema izvesnoj teologiji politike, ili teologiji političkog.

Karl Šmit je pokušao da protiv Hobsovog „mehanicističkog" shvatanja politike okrene Hegelovu filozofiju, pogotovo motive njegove filozofije prava. Postavlja se, međutim, pitanje s kojim pravom se Šmitova koncepcija političke teologije može pozivati na Hegela.

Šmitov argument je sledeći: pošto Hobsova filozofija politike, koja polazi od puke „ovostranosti" individualne fizičke egzistencije, ne može da dovede do „smislenog totaliteta" politike, državu treba misliti kroz filozofsko povezivanje, odnosno posredovanje imanencije sa transcendencijom. Takvo posredovanje Šmit prepoznaje u hegelovskom pojmu „konačne beskonačnosti" i u njegovom određenju države kao zemaljskog Boga (1988: 21). Nominalna sličnost ovog poslednjeg Hegelovog izraza sa Hobsovom metaforom o državi kao „smrtnom Bogu" može se odmah uočiti; ali, prema Šmitu, Hobsova i Hegelova teorija države

zapravo nemaju mnogo toga zajedničkog. Hegelova država, za razliku od Hobsove, je „*numen praesens*“, tj. neposredno prisutna moć, a ne puki proizvod „reprezentacije“ (Šmit 1988: 22). Ovakvo čitanje Hegela po svemu odgovara već navedenoj definiciji suverene reprezentacije.

U citiranoj knjizi o Hobsovom *Levijatanu*, koju je objavio godinu dana kasnije, Šmit je iz svoga tumačenja odstranio ovo upućivanje na Hegela, i to, kako izgleda, pod uticajem nacističkih kritičara njegovog stanovišta, koji su mu prebacivali da na tragu „pruskog državnog filozofa“ obogotvoruje državu (upor. Palaver 2002: 200–202). Ali, i pored toga što ga se Šmit u neku ruku odrekao, njegovo pozivanje na Hegela u pomenutom članku zaslužuje ispitivanje, i to iz načelnih i sistematskih razloga. Kako ćemo pokušati da pokažemo, upravo iz Hegelove filozofije mogu se izvesti zaključci koji dopuštaju da se paradoks suverene reprezentacije razreši, ali na način koji je suprotan Šmitovom – naime, bez odlučujućeg pozivanja na ravan transcendencije.

Hegelov pojam „reprezentacije“ razlikuje se od Hobsovog. Pre svega, političko predstavljanje u užem smislu – kod Hegela, „staleška reprezentacija“ – nema za svoj predmet atomizirane individue koje žive u prirodnom stanju, već ljude koji su već pripadnici građanskog društva; Hegelova „reprezentacija“ upravo omogućuje da se područje građanskog društva, čiji je pojam Hegel stvorio, poveže sa državnim, odnosno političkim aspektom ljudske egzistencije. I pored toga, očigledno je da i Hegel poznaje pojam suverene reprezentacije, koja tek otvara političku dimenziju. To se, na primer, pokazuje u njegovoj tvrdnji da jedan socijalni stalež stiče autentično političko značenje tek putem predstavljanja (Hegel 1986: VII, 473). U istom duhu, Hegel, na primer, tvrdi da je i nacija samo „prirodni princip naroda“ (1965: 211). Narod (*das Volk*), koji je politička a ne socijalna ili ekonomska kategorija, stupa u postojanje tek kroz akt reprezentacije, tako da i kod Hegela „predstavljačka“ instanca prethodi političkoj veličini koja je „predstavljena“ (upor. Kervégan 2000: 241–244).

I pored toga, Hegel ne shvata suverenu reprezentaciju kao provaljivanje transcendencije u imanenciju, kao što to čini Šmit, već je misli na imanentan način. Ova mogućnost se zasniva na jednoj misaonoj figuri koju je razradio u logičkom delu sistema filozofije: naime, na početku drugog dela *Nauke logike* Hegel izlaže pojam apsolutne refleksije kao kretanja koje se ne vraća na neko postojeće „stanje stvari“, kako to tradicionalni pojam refleksije podrazumeva, već koje proizvodi upravo ono stanje stvari na koje se „vraća“ (1986: VI, 24–35). Takvo kretanje Hegel je označio kao apsolutno potiskivanje refleksije nazad u sebe samu (*absoluter Gegenstoss in sich selbst*) (1986: VI, 27). Ova misaona figura u potpunosti odgovara pojmu suverene reprezentacije, koja takođe ne znači obnavljanje neke izvorne prisutnosti, već njeno stvaranje. Hegelovo izlaganje apsolutne refleksije, koje je izvorno zamišljeno kao odgovor na pitanje o baznom ustrojstvu subjektivnosti, omogućuje da se razreši i problem „suverene reprezentacije“. Struktura apsolutne refleksije dopušta da se misli paradoksalni pojam suverene reprezentacije u kojoj reprezentujuća instanca prethodi onome što je njome reprezentovano, tj. da se postavi paradoksalni pojam samokonstituisa-

nja države kao političkog prostora slobode. Otvaranje tog prostora znači apsolutni novum u odnosu na sva prethodeća određenja filozofije prava; pa ipak, ono ne pretpostavlja uplitanje pojma transcendencije, kojim se odlikuje „politička teologija“ Šmitovog kova.

Da bi se značaj Hegelove teorije refleksije za njegov koncept suverene reprezentacije mogao shvatiti, neophodno je izložiti osnovne elemente teorije negacije iz *Nauke logike*. Učenje o refleksiji iz ovog Hegelovog dela zasniva se na kompleksnom pojmu dvostruke negacije. Naravno, sa formalnologičkog stanovišta, „negacija negacije“ je identična sa afirmacijom stava koji je negiran prvom negacijom. Hegel, međutim, daje jednu ontološku interpretaciju pojma dvostruke negacije. Polazna tačka te interpretacije je spinozistička teza da svaki poseban, tj. bilo kako određeni oblik bića proističe iz njegove parcijalne negacije (*omnis determinatio negatio*). Ako se pojam negacije shvati na ovaj način, odatle proizlazi da negacija ovog prvobitnog određenja – dakle, „negacija negacije“ – znači ukidanje jednog ograničenja i, samim tim, obnavljanje apsoluta ili beskonačnosti. Upravo iz tog razloga dvostruka negacija ima kod Hegela smisao „apsolutne“ negativnosti. Ali, pojam dvostruke negacije ima još jednu važnu implikaciju: apsolutna negativnost ne znači samo ukidanje svakog konačnog određenja, već i njegovo postavljanje. Naime, „negacija negacije“ ne može se misliti bez odnosa negacije prema sebi samoj; tako ona uključuje kategoriju identiteta, kojom se definišu konačna pojmovna određenja. Dakle, hegelovski shvaćena „apsolutna negativnost“ je princip koji ne samo da ukida parcijalna određenja, već im isto tako daje njihovo biće ili „supstancu“. U tom smislu, Hegel je odredio negaciju koja se odnosi na sebe samu, čije izlaganje pripada logičkoj nauci, kao „poslednje izvorište sve delatnosti, života i svesti“ (1986: VII, 55).

Ova poslednja implikacija pojma apsolutne negacije – „supstancijalni“ identitet između relata koji čine pojam „negacije negacije“, koji utemeljuje svaku partikularnu određenost – posebno je važna za ispravno shvatanje odnosa Hegelove političke filozofije prema problematici reprezentacije i šire, prema celokupnom području njegove filozofije prava. Takav zaključak nameće se tim pre što je već mladi Hegel razradio osnovnu kategoriju praktičke filozofije – pojam slobode – polazeći od izvesne teorije negacije. Međutim, u to vreme on još nije bio razradio pojam samoodnosne negacije, već je negaciju shvatao kao ukidanje svih konačnih određenosti. Ako se negacija razume jedino na ovaj način, teško se može izbeći zaključak da se apsolutna negativnost na političkom planu manifestuje jedino kao uništenje svih partikularnih oblika života, a pre svega čitave privatno-građanske, buržoaske sfere.

U svojim prvim spisima Hegel je zaista sledio ovaj put. U oblasti politike, „negativni“ karakter slobode najpotpunije se izražava u ratu, koji, kao princip indiferencije, potvrđuje primat javne sfere tako što ograničava ili narušava privatne interese pojedinačnih građana: u ratu, prema Hegelovom mišljenju, političko jedinstvo države ukida vladajući princip građanskog društva (1986: II, 481–482). Očigledno je da u okvirima jedne ovakve koncepcije ne ostaje mnogo prostora za razvoj načela političke reprezentacije, kroz koju bi i privatni interesi

mogli da steknu važenje na javnom planu. Već je Edmund Berk utvrdio postojanje sistematske veze između ustrojstva parlamentarnog predstavništva i socijalnog položaja „buržoazije“ (upor. Valdés 2006: 127–131). Hegel ide još dalje u istorijsku prošlost kada u svom ranom eseju *Ustav Nemačke* shvata reprezentativni princip kao rudiment feudalne epohe (1986: I, 536–537). On pri tom pred očima ima kako nemačku istorijsku stvarnost, u kojoj još uvek postoje anahrone „reprezentativne“ institucije svetog Rimskog carstva, tako i vladajuće teorijsko određenje predstavljanja kao zastupanja (*Stellvertretung*) partikularnih privatnih interesa. Ako apstrahujemo od jednog slučaja afirmativnog shvatanja uloge „reprezentativnih tela“ za obezbeđenje slobode u navedenom spisu o ustavu Nemačke (Hegel 1986: I, 572), možemo reći da se s prvim pozitivnim vrednovanjem političke reprezentacije kod Hegela srećemo tek u njegovom spisu Rasprave *Skupštine zemaljskih staleža Kraljevine Virtemberg 1815. i 1816.* (1817). Tek ovde Hegel uspostavlja jasnu pojmovnu razliku između „reprezentacije na starinski način“ (*herkömmliche Repräsentation*), koja je istorijski prevaziđena, i „istinske nacionalne reprezentacije“ (Hegel: IV, 588). Ovaj tekst je objavljen godinu dana nakon Hegelove *Nauke logike* (1812/13, 1816). Postoje, dakle, veliki izgledi da je upravo razrada logike refleksije i teorije apsolutne negativnosti koja je u njoj izložena omogućila rehabilitaciju principa predstavljanja u Hegelovoj političkoj misli.

Ipak, Hegel je tek u *Osnovnim crtama filozofije prava* razvio sve konsekvence dveju osnovnih komponenata pojma apsolutne negativnosti – destrukcije posebnosti i njihovog istovremenog postavljanja – primenjujući ovaj pojam na čitavo područje „običajnosti“ (*Sittlichkeit*). On je to učinio u kontekstu svoga učenja o odnosima između države i građanskog društva. Ovde predstavljanje igra ulogu načela koje dopušta staležima da se uzdignu do značenja koje je istinski političko. Dakle, reprezentacija ima suštinski posredničku ulogu (Hegel 1986: VII, 468–472, 477–481). U terminologiji Hegelove logike, može se reći da ona dopušta supstancijalno postojanje i održanje partikularne „određenosti“, koju pripadnost nekom konkretnom društvenom staležu izražava. S druge strane, Hegel pripisuje ulogu destrukcije ili ukidanja ove partikularne određenosti principu suverenosti države, koji je otelovljen u figuri ustavnog monarha. Njegovo postojanje Hegel shvata kao manifestaciju „idealizma“ u sferi politike (1986: VII, 443). „Suverenost“ i „reprezentacija“ su, prema tome, dodeljene dvama suprotnim polovima političkog područja između kojih postoji jasan odnos subordinacije, ali čije postojanje je podjednako važno za etički život: suverenoj državi s jedne, i narodu raščlanjenom na staleže, s druge strane. Važno je napomenuti da se značaj Hegelovog pojma reprezentacije ne iscrpljuje samo u sferi građanskog društva. Naprotiv, reprezentacija ima suštinsku političku funkciju: stupanje „naroda“ u političku dimenziju, koje predstavljanje omogućuje, mora sprečiti da se taj narod ne transformiše u „mnoštvo“, tj. u onaj zastrašujući element čiju je opasnost Hobs hteo da zauzda svojom koncepcijom suverene reprezentacije. Brojni iskazi *Filozofije prava* u kojima se narod suprotstavlja mnoštvu pokazuju da je i Hegel, kao i Hobs, bio svestan te opasnosti.

Hegel nikada nije imao poverenja u Hobsov „artificijalizam“. Bio je skeptičan prema svim pokušajima da se, makar na čisto teorijski i hipotetički način, običajni odnosi razreše u fikciji jednog prirodnog stanja. Za Hegela, egzistencija naroda sačinjava samu supstancu običajnog života države. Ipak, ovaj poslednji izraz mora se razumeti i u svetlu poznatog programskog stava iz Predgovora za *Fenomenologiju duha*, prema kojem ono istinito ne treba da bude shvaćeno samo kao supstanca, već i kao subjekt (Hegel 1986: III, 23). Kako se pokazalo, u Hegelovoj filozofiji prava odgovarajuća funkcija pripada pojmu suverenosti. U svojim odnosima prema građanskom društvu, suverenost vladara se manifestuje kao samostalna javna moć, kao apsolutna negativnost, koja, kako to Hegel kaže, „*počinje naprosto iz sebe same“* (1986: VII, par. 446). U terminima Hegelove logike ona se može odrediti upravo kao ona paradoksalna instanca koja je nezavisna zbog toga što je sposobna da „postavlja sopstvene pretpostavke“. Takvo određenje suverene reprezentacije ima svoj osnov u logici refleksije i, konačno, u Hegelovom pojmu dvostruke negacije. Pošto, međutim, Hegel shvata negaciju kao unutrašnji izvor određenja same stvari, dvostruka negacija se ne može izjednačiti, kako to hoće politička teologija Karla Šmita, sa nekim transcendentnim principom: „beskonačnost“ apsoluta o kojoj je kod Hegela reč na delu je već u samoj imanenciji onoga konačnog.

Veza između paradoksa reprezentacije i Hegelove logike refleksije, koju smo pokušali da rekonstruišemo, predstavlja nešto više od slučajne strukturne analogije. Haso Hofman je, na tragu Manfreda Ridla, uporedio Hobsovu konstrukciju suverene reprezentacije sa sekularnim ponavljanjem judeohrišćanske *creatio ex nihilo* (Hofman 2003: 385). Ovo poređenje sasvim je ispravno: Hobsova teorija suverenosti paradoksalna je u istom stepenu i na isti način kao što je i misao o stvaranju iz ničega bila paradoksalna za paganske filozofe pozne antike. Hegelova logika refleksije, utemeljena na njegovoj teoriji apsolutne negativnosti, dopušta da se sekularni karakter ovog „stvaranja iz ničega“, u kojem se izražava samosvojnost modernog doba, misli u svojim krajnjim konsekvencama.

Literatura

Blumenberg 1996: H. Blumenberg, *Die Legitimität der Neuzeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bekenferde 1991a: E.-W. Böckenförde, Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation, u: isti, *Recht, Staat, Freiheit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 92–114.

Bekenferde 1991b: E.-W. Böckenförde, Demokratie und Repräsentation. Zur Kritik der heutigen Demokratiediskussion, u: isti, *Staat, Verfassung, Demokratie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 379–405.

Czermak 2010: G. Czermak, Der freiheitliche, säkularisierte Staat..., internet, http://hpd.de/node/8543 (pristupljeno 26.1.2011.).

Habermas 2006: Pretpolitičke osnove demokratske pravne države? u: J. Habermas, J. Racinger, *Dijalektika sekularizacije*, Beograd: Dosije.

Hegel 1965: G.W.F. Hegel, *La raison dans l'histoire*, Paris: Plon.

Hegel 1986: G.W.F. Hegel, *Werke* 1–20 (u uputama u tekstu, tomovi su radi jasnoće označeni rimskim brojevima), Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Hobs 1968: Th. Hobbes, *Leviathan*, Harmondsworth: Penguin.

Hofman 2003: H. Hofmann, *Repräsentation. Studien zur Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin: Duncker und Humblot.

Kervégan 2000: J.-F. Kervégan, Sovereignty and Representation in Hegel, *The Philosophical Forum* XXXI, 3–4, 233–247.

Palaver 2002: W. Palaver, Carl Schmitt, mythologue politique, u: Carl Schmitt, *Le Léviathan dans la doctrine de l'Etat de Thomas Hobbes*, Paris: Seuil, 191–242.

Pitkin 1967: H. Pitkin, *The Concept of Representation*, Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Šmit 1922: C. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München und Leipzig: Duncker und Humblot.

Šmit 1982: C. Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, Köln: Hohenheim Verlag.

Šmit 1988: C. Schmitt, Država kao mehanizam kod Hobbesa i Descartesa, *Gledišta* 29, 11/12, 14–22.

Valdés 2006: E. G. Valdés, Democracy and Representation, u: Geoffey Brennan (ed.), *Preconditions of Democracy*, Tampere: University Press, 127–145.

Слађана З. Ристић Горгиев*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Прегледни рад

ОДНОС НАУКЕ И ПОЛИТИКЕ У ПЛАТОНОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ

Политика и наука су две важне области човекове делатности. Наука се односи на човекову теоријску, а политика на човекову практичну делатност. Ако се говори о њиховој међусобној вези, она је данас углавном сведена на науку о политици, односно политикологију, али у пракси се под политиком најчешће подразумева вештина, односно умеће управљања. Савремени свет је великим делом свој поглед на политику свео на вештину, што није спорно, али је запостављена и њена етичка а потпуно избачена њена онтолошка димензија.

Све до XIV века веза политике и онтологије била је негована, али се са том праксом прекинуло јер се често дешавало да се нека метафизичка идеја сведе на идеологију и злоупотреби у политичке сврхе. Но да ли су злоупотреба и идеологизација довољно оправдане да се веза политике и онтологије прекине? Највећи филозофи старог и средњег века неговали су везу друштвеног и божанског света. Из антике се посебно издваја Платонова концепција државе, која произлази из целокупног Платоновог онтолошког система. Данас се на Платонову филозофију политике гледа искључиво као на један утопистички модел друштва, који своју основу налази у аналогији са људским организмом. Платонова теорија државе сведена је само на органицистичко, али не и на онтолошко тумачење. Дакле, сматра се да је то једна утопистичка концепција која нема своју основу у стварности и која спада у ред оних теорија које су само израз човекових жеља, али не и науке.

Оно што најпре морамо узети у обзир када проучавамо Платонову политичку филозофију, јесте чињеница да је не можемо разумети независно од његовог целокупног филозофског система и независно од времена у коме је настала; понајмање би се његово учење могло разумети из социолошког или политиколошког аспекта. *Не може се онтологија изводити из социјалних категорија и подредити друштвеним, јер ако би се послужили једном тако савременом методом, тешко да бисмо разумели Платонову политичку филозофију.* Данас се она најчешће само разматра као једна од политичких теорија, али се у њој не налази нека дубља веза са савременим животом. Може ли Платонова политичка филозофија бити бар делимично актуелна и може ли бар нешто поручити савременом свету? Свакако може! Њу не би требало да сместимо само у историју идеја већ би требало да про-

* sladjag@filfak.ni.ac.rs

нађемо оно зрно мудрости које нам Платон шаље пишући своју књигу о држави.

Када се приступи анализи Платонове политичке филозофије, не смемо заборавити да је она настала у једном времену када се на политику гледало сасвим дригачије него данас. Изворни термин политика потиче од речи *polis* – што значи град, а *politikos* – значи *грађански*, што указује на посебан начин живота у грађанској заједници. У најширем смислу то би означавало способност заједничког живљења људи у одређеној друштвеној заједници.

Важно је такође истаћи да друштвени живот није био одвојен од религиозног живота код Грка. Они су сматрали да је све прожето истим божанским законом, зато је и веза космоса и заједнице била много јача у време античких Грка него данас.

„Јер свима људским законима даје храну један божански; овај својом моћи досеже толико далеко колико хоће, и има га довољно за све, и још преостаје“ (Хераклит, фрагмент 114).

Из тога је произлазила свест не само о заједничким интересима него и о заједничком космичком пореклу свих људи. Законодавци су због тога имали привилеговану улогу у друштву јер су по узору на божанске законе доносили и политичке законе.

Ако у том контексту приступимо Платоновој концепцији државе, онда долазимо до закључка да она није усамљени оригинални концепт државе у антици него да произлази из става да су онтологија и политика уско повезане. Али каква је онда веза политике и науке? Систематизација наука зависи од цивилизацијске тежње једног времена. Кроз систематизацију наука често се могу пратити правац и тенденције духа времена. Све до четрнаестог века кроз систематизацију наука тачно се знало где завршава наука и шта је њен смисао. У хеленизму логика и метафизика су биле припрема за етику, а у хришћанству све науке су припрема духа за филозофију, а филозофија припрема духа за теологију. Хеленизам је сматрао да се само кроз врлину може оправдати свака наука, а хришћанство је сматрало да се кроз сусрет са Богом човек преобраћа и постаје бољи. Значи, смисао сваке науке био је усавршавање човека, не само на практичном него и на духовном плану. Наука као свој најузвишенији циљ налази у превредновању живота. Извођење из физике у увођење у метафизику. Можемо ли ми данас кроз систематизацију наука сагледати циљ и сврху савремене науке?

Но оно што је било извесно у доба Хелена јесте да је филозофија била наука над наукама, и да је она у себе укључивала теоријске и практичне дисциплине. Све дисциплине заједно воде мудрости која у себе укључује и божанску мудрост – односно произлази из божанске мудрости.

„Зар филозофи не своде свако своје разматрање на Бога, и не испитују ли стално Његово јединство и промисао? Није ли заправо посао филозофије да истражује о Божанству?“ (Јустин Филозоф, *Апологија 1*).

Филозофија по Платону и јесте наука о божанском јер он филозофију управо тако и разуме као науку о Богу. „Филозоф дакле, који се бави оним што јест божанско и уређено, постаје и сам уређен и божански, уколико је то човеку могуће“ (Платон, *Држава,* 500 д).

Ако сагледамо све ове чињенице, онда долазимо до закључка да Платонов став о повезаности онтологије и политике у хеленизму није био усамљен у антици, и представљао је више поглед на свет који је преовладавао у античкој цивилизацији. Оно по чему је Платон оригиналан јесте његова теорија државе и подела на класе, као и низ детаља који се тичу управљања државом, али основна претпоставка целокупног његовог учења заснована је на вези човека и Бога.

Бог, или Идеја Добра јесте центар његове филозофије, и он јасно одваја свет идеја и свет чулног. Свет идеја је, по Платону, хијерархијски распоређен, а на челу тог света налази се *идеја добра*.

„Често си слушао да је највиша наука идеја о добром и да тек кроз њу правичност и све што са њом стоји у вези добијају вредност и постају корисни..... ту идеју ми не познајемо довољно. Ако међутим не познајемо њу знаш да нам онда не користи никакво друго сазнање, као и кад нешто стекнемо без доброг» (Платон, *Држава*, 505 а).

Свет идеја, по њему, представља духовну реалност без које се не може разумети постојање чулног света. Да би се добро проучила духовна реалност потребне су науке које би на адекватан начин могле да јој се приближе и да је опишу. Управо због повезаности света идеја, науке и политике, Платонов однос политике и науке мора бити разматран у тријади онтологија – наука – политика.

Онтологија и политика

Целокупно Платоново учење о држави заснива се на потреби проналаска најсрећније и најправедније државе. Основна тема о којој Платон расправља јесте како превладати изразите недостатке постојећих облика друштава. Како засновати поредак у којем би природа појединца и његове способности били у служби идеала општег добра заједнице?

Зато разрађује подробан нацрт, структуру и облике живота у држави. Ради тога, Платон предлаже поделу државе на класе људи и то на основу способности које преовладавају у личности. Прави аналогију са организмом човека и сматра да ће складно функционисати само она држава која уважава различитост људи, као што човек треба да уважава различите делове душе. Душа је подељена на три дела: *разумски*, *вољни* и *умни*. У сваком човеку преовладава неки од ова три дела душе, па на основу тога постоје и три сталежа у његовој држави – *управљачи*, *чувари* и *произвођачи*. Као што у души треба да преовладава разумски део и да управља осталим деловима душе, тако и у држави треба да владају они људи код којих преовладава разумски део душе. Правилним образовањем и васпитањем, ти љу-

ди постају филозофи. Човек је прави човек тек ако умни део води друга два дела душе. И држава ће, према томе, бити права држава када је буде водио умни део. Најбоља држава је она у којој владају најбољи тј. најмудрији. Тиме Платон заговара владавину аристократије.

„У ствари то је овако: најбоља и најсложенија држава је она у којој за влашћу најмање теже они који су изабрани да владају, ако држава има друкчије владаоце онда је у њој супротно“ (Платон, *Држава* 520 ц).

Кључни моменат који спаја Платонову политику и онтологију јесте управо тај што државом треба да управљају филозофи.

Филозофи су по Платону они „који увек жуде за сазнањем онога што је вечито, и њих не узнемирава настајање и пропадање“ (Платон, *Држава,* 485 б).

На другом месту он ће потврдити своје мишљење о филозофима ставом да је филозоф онај: „који је жељан знања и природно склон да се бори за оно што јест, и да не остаје при оним многим појединим стварима за које се само помишља да јесу“ (Платон, *Држава,* 490 б).

Многе појединачне ствари налазе се у чулном свету и оне су само сенке и копије ствари. Идејни, односно умни свет је једина и вечна непропадљива реалност. Мада људи оковани чулима често сматрају реалношћу видљиви и чулни свет, он је, сматра Платон, само варка, јер пропада. У човеку постоји и један непропадљиви део који долази из духовног света. Зато се за непропадљиви део бића треба борити и њему треба посветити пажњу у животу. Они који успеју да иза овог променљивог и проподљивог сагледају вечност света идеја јесу филозофи. Свет идеја филозофи могу да сагледају захваљујући томе што код њих преовладава умни део душе, јер се тај свет може сагледати само умом. Мада је свет идеја по својој суштини мноштвен, па о идејама Платон говори у множини, ипак Платон наговештава да су идеје хијерархијски уређене и да се на њиховом челу налази *идеја добра*.

„Идеју доброга треба да схватиш као нешто што предметима који се могу сазнати даје истину и што души која сазнаје даје способност сазнавања. Схвати је као узрок нашег знања и као узрок истине коју сазнајемо умом. Иако су знање и истина лепи, ипак ћеш добро учинити ако поверујеш да је идеја добра, нешто друго и нешто још лепше, него што су сама истина и знање“ (Платон, *Држава*, 490 б).

Овде Платон јасно ставља до знања да је *идеја добра* директно повезана са знањем и лепотом, и да је чак изнад њих, она је узрочник свих ствари и представља први принцип, *архе*, из кога све настаје.

У седмој књизи *Државе* (1976: 206–237), Платон појачава слику о постојању света идеја познатом алегоријом пећине. Чулни свет представља пећину у којој од рођења живе људи оковани ланцима. Ако некоме успе да се ослободи окова и изађе ван пећине, његова прва реакција биће привремена заслепљеност, али ће након тога успети да разазна објекте и ствари које постоје ван пећине. Све оно што се налази у пећини и што људи сма-

трају јединoм реалношћу јесу само сенке. Врхунац сазнања у пећини састоји се у мерењу и премеравању сенки, док права истина остаје далеко од оних који не знају да постоји свет ван пећине. Они који успеју да сагледају тај свет стварности јесу филозофи и зато Платон сматра да њима треба поверити власт.

„Зато ви и морате, када на вас дође ред, да сиђете у пребивалиште оних доле, да се навикнете да са њима заједно гледате мрачне ствари. Јер ако се на то будете навикли, видећете хиљаду пута боље него они тамо доле и нећете знати само оно што појединa сенка значи, него ћете, пошто сте већ видели суштину и лепог, правичног и доброг, знати и чија је то сенка. И тако ћемо ви и ми будно управљати државом, а не у сну као што сада најчешће чине људи који се међусобно боре због сенке за власт, као да је она неко велико добро“ (Платон Држава, 520 ц).

Свет идеја представља парадигму на основу које треба уредити и државу, зато је логично да ће њоме најбоље управљати они који познају и бораве у том свету идеја. *Политика је вештина која ће открити да ли су појединци који се њоме баве управљени ка свету идеја, или чулном свету: ако државом влада страховлада, незадовољство, неправда значи да су њени управљачи далеко од света идеја, ако је држава задовољна и срећна значи да су се њени владари приближили идејном свету.* Зато Платон сматра да је најбоље да државом управљају најбољи, једини је проблем што се филозофи најчешће клоне политике због њеног световног и често аморалног карактера. То је један од основних разлога што човечанство није изградило поредак који може да одговара идеалима праведне државе. Идеја државе јесте идеја праведности: ако држава не остварује идеју праведности, онда је она држава само по имену, а такве су по Платону нажалост све постојеће државе.

„Ако у држави не постану филозофи краљеви ...или ако садашњи краљеви и властодршци не постану прави и добри филозофи, и ако обоје политичка моћ и филозофија не постану једно, и ако се силом не искључе оне многобројне природе које теже само за једним или само за другим, онда, мој драги Глауконе, неће престати несреће не само за државе, него како мислим ни за људски род и државно уређење које смо сада речима описали неће постати могуће нити ће угледати светлост сунца“ (Платон, Држава, 473 д).

Онај који је сам божански и који то божанско прима из света идеја и сам ће тако уређивати свет и њиме управљати јер зна шта је истина и шта је право знање. Остали који живе у свету мњења неће бити у могућности да праведно управљају државом чак и ако то желе јер немају знање о правди по себи, већ само мњење. Политика је у том смислу наука која по Платону није могућа уколико се не познаје свет идеја. Она треба добро да познаје свет идеја, али и чулни свет и да између њих представља некакав мост.

„Као што је филозофија за појединце она вештина која их доводи до мудрости, тако је и политика за државу она вештина која је доводи до праведности.

Филозофија .....садржи више достојанства него све остале вештине, а за тим достојанством теже многи људи несвршене природе: њима су њихове вештине бављење грубим пословима упропастили тела и сломили им душу, а ниски послови су их потпуно истрошили“.

Зато филозофи треба да се баве пословима који не преокупирају њихова тела већ само дух и душу. Праведна држава мора да остави довољно простора умним људима да напредују како би од тога цела држава имала користи. Праведност се огледа у томе да свако ради свој посао, односно онај посао за који је најспособнији, и да не омета друге у обављању њихових задатака. Праведност је склад, хармонија свих делова друштвене целине.

Политика и наука

Политика, по Платону, одређује које врсте знања су потребне у држави, које од њих треба сваки појединац да учи и до које мере да се у њима усаврши. А видимо да у њену надлежност спадају и вештине које се највише цене: ратничка вештина, газдовање и беседништво.

Главна функција државе је васпитање грађана. *Платон је подробно разрадио начине васпитања, јер управо васпитање омогућава да се оно што се налази у свачијој души као потенцијал развије и обликује у потребна социјална својства, да развије смисао за заједницу, за праведност.* Добро васпитање гарантује и одржавање законитости у држави. Зато се Платон подробно бави васпитањем чувара а посебно васпитањем и образовањем управљача јер је то један од најважнијих услова да неко развије своје потенцијале. У супротном се може десети да најбољи постану најгори, јер недовољно образована и васпитана интелигенција може да се претвори у своју супротност. :

„Природа коју смо приписали филозофу моћи ће да се развије и да достигне сваку врлину само ако добије прикладно образовање. Ако пак није посејана или засађена и ако се не гаји на правом тлу, развиће се у праву супротност, ако јој случајно не помогне неко божанство“ (Платон, Држава, 492 б).

Платон сматра да је важно каквим ће се наукама бавити филозофи, јер сама њихова природа тежи знању односно ономе што јесте.

Знање је, сматра Платон, сећање на свет идеја. Платон уводи „теорију сећања“ : бесмртна душа је још пре рођења боравила у царству идеја, где је непосредно мотрила истину (битак). Видљиви опажајни свет појавних ствари подсећа душу на идеје, на узроке и узоре онога што сада гледа. Спознаја није ништа друго већ сећање, анамнеза на садржаје која је она гледала и знала пре спајања с телом у овоземаљском животу сенки. Душа у

себи самој ишчитава то знање, али тек када је потакнута неком идејом. Неке душе имају посебан потенцијал да то знање препознају у себи и да се сете бесмртног света идеја. Зато Платон сматра изузетно важним подстаћи брже сећање на вечити свет идеја изучавањем посебних наука. Али шта је наука? И чему она служи?

„Науке служе да очисте и оживе у нама орган душе који су друга занимања покварила и учинила слепим, орган чије је спасавње стопут драгоценије него спасавње хиљаду очију телесних: јер само њиме се може видети истина“ (Платон, Дражава, 527 е).

Наука је потребна јер она приморава душу да се у тражењу истине служи мишљењем. Али не може се све назвати науком по Платону, већ то име заслужује само науке које воде ономе што јест, односно бићу самом!

Које науке преображавају душу и воде је ономе што јест (бићу). Платон сматра да *гимнастика, музика* и *умења* немају ту моћ. *Емпиријска сазнања* такође не воде ономе што јест.

Логистика (рачуница) и *аритметика* узете као теоријске и априорне дисциплине духа, прве су науке које воде бићу, а поред тога могу бити и практично корисне.

„Ратник ће изучавати ову науку ради срећивања својих трупа, а филозоф да би изронио из нестајања (genesis) и чврсто се везао за суштину (ousa) иначе он никада не би постао вешт у мишљењу (logistikos)“ (Платон, *Држава*, 525 b).

На исти начин *геометрија* је друга наука која води идеји добра и бићу, а и она може бити практично корисна. „Геометрија сазнаје оно што је вечно, а не сазнаје оно што настаје и што нестаје ...она уздиже душу нагоре“ (Платон, *Држава*, 527 б).

Наука о телу као форми *стереометрија* трећа је наука која води контемпалцији бића и идеји добра.

Четврта наука је *астрономија* или знање о телима као формама које се крећу: и ово знање је за Платона пре свега теоријско.

Пета теоријска наука је *хармоника*, односно наука о хармонији, она је корисна за истраживање лепог и доброг.

Све ове науке су, по Платону, важне зато што душу изводе из чулног и приближавају је вечном свету идеја.

„Ако смо прешли све науке које смо поменули, ако смо стигли до њихове међусобне везе и сродности, и ако смо схватили на који начин оне једна другој припадају, онда бављење њима ипак нешто значи и нисмо се трудили узалуд; а ако није тако онда се заиста узалуд трудимо“ (Платон, *Држава*, 531 д).

Све ове науке су такође теоријске јер је у њих укључено само мишљење, мада код њих постоји и практична страна која олакшава људима свакодневни живот. Али је потпуно погрешно од ових наука тражити само практичност или очекивати да оне свој смисао налазе саме у себи. Све оне

су само припрема духа за најузвишенију науку, оне су само „прелудиј (prooimion) ..... за ону мелодију (nomos) коју треба научити“ (Платон, *Држава*, 531).

Све ове науке су дакле само увод за главну науку - *дијалектику*.

Дијалектика „права ватра Прометејева“ – права филозофија – то је наука о појмовима, где се појмови тачно одређују и правилно повезују. Она је права метода спознаје којом се у разговору добро постављеним, усмереним и промишљеним питањима изазива у души сећање на идеје. Суштина филозофије тј. дијалектике је тражење истине.

Претходно бављење наукама има смисла јер души даје такву моћ да је води према горе, до контемлапације света идеја. Преостале вештине, каже Платон, само „сањају биће“ (Платон, *Држава,* 533), али га не могу гледати у будном стању већ се држе хипотеза. Дијалектички метод је једини који се не држи хипотеза него иде право према почетку да би утврдио какав је он. Све остале науке су нешто између вештине и науке, а једино је дијалектика односно филозофија, достојна тога да се назове науком (episteme).

Успињање до света идеја не догађа се одједном, то је постепени процес који захтева истрајавање и свест о циљу, зато, по Платону, постоје ступњеви сазнања који постепено изводе душу из нестајања и уводе је у вечност. Ти ступњеви сазнања су следећи: *сликовито представљање* (eikasi), *вера* (pistis), *разумско сазнање* (dianoia), *наука* (episteme). Прва два спадају у област *мњења* (doxa), а друга два у област *знања* (noesis). Мњење се односи на настајање, а поимање и разумевање се односи на биће.

Важно је при том имати на уму да то право знање није некакав шаблон или закон који се може потпуно објаснити људским представама. Природа правог знања је таква да је за њу потребно сазревање личности у целини. Зато није добро да се дијалектиком баве сувише млади људи или они који имају ропске душе. Само краљевске, слободне душе могу на прави начин достићи разумевање бића. Права наука је по својој суштини слободна и њоме се могу бавити само слободни људи. Овде Платон не мисли на социјалну поделу на робове и слободне људе, већ пре свега на склоности одређених људи да поробљавају своје душе, док неки не трпе никакво ропско наметање. У његовој концепцији државе нема робова у социјалном смислу већ само у духовном.

„Слободан човек не сме ниједну науку изучавати ропски, ...а у души се не задржава никакво наметнуто знање“ (Платон, *Држава* 536 е).

Филозофијом, односно дијалектиком, је зато пожељно, по Платону, бавити се у зрелијем добу, а године младости треба искористити за бављење оним припремним наукама које су подложније законима. А дијалектика која својом раскоши може да личи на поигравање идејама, јесте само за оне који ће је усмерити ка изучавању саме идеје доброте. *Дијалектика је знање о путу ка бићу, али и знање о самом бићу, разумети је само као пут или као метод је недовољно и погрешно!*

Зато филозофи који су добили боље и савршеније образовање од осталих и који су оспособљени за разумевање и сагледавање света идеја треба свој дар да поделе са заједницом тако што ће делати и у чулном свету и у свету идеја.

„Посматрајући добро као такво, они треба да га узму као узор и да државу, и грађане и саме себе, свакога према његовом делу образују по угледу на њу, а највише времена треба да посвете филозофији“ (Платон, *Држава,* 540 б).

Дакле, само истинско познавање идеје добра може омогућити заједници да буде праведна јер њена праведност није саграђена на принципима тренутних интереса него на принципима вечности. То је оно што важи пре свега за појединце али и за целе народе. Пошто сви појединци нису у стању да доспеју до разумевања идеје добра, онда је за одређену заједницу права срећа ако су на њеном челу они који знају шта је добро по себи и правда по себи.

Завршна разматрања

У нацрту Платонове државе могуће је наћи и елементе тоталитарног поретка у којем се појединац, па чак и читав сталеж губи пред заједницом државе. У корист среће државе као целине, запостављена су питања личне слободе, судбине и среће појединаца. Многа његова решења надилазе оквире и могућности онога времена те представљају задатке до којих многи ни до данас нису остварени, па ипак то још увек није разлог да на његову теорију политике гледамо само као на немогућу и застарелу идеју.

О Платоновом разумевању државе најчешће постоји један стереотип да је утопистичка. Као да нису довољна Платонова упозорења да се ради о идејној а не идеалној држави. Платон ће у више наврата поновити да се ради о концепту и моделу идејне државе:

„Државу који смо сада изградили постоји само у мислима јер мислим да је на земљи нигде нема....али можда за онога који хоће да је види и који, пошто ју је видео, хоће према њој да уреди своју душу, њен узор постоји на небу. Уопште није важно да ли оваква држава негде стварно постоји или ће тек у будућности постојати. Јер ће такав човек живети према њој и ни према којој другој“ (Платон, *Држава,* 592 б).

Шта је најважније по Платону? Да се постигне вечна срећа; да се следи логика света, да се усагласи са њом! Како појединац тако и дражава. Па према томе, филозофија је наука о оном знању (мудрости), која ће за свој најважнији резултат, имати реализацију најважнијег!

Када се у данашњем свету говори о политици, она се најчешће доводи у везу са етиком, ређе са науком али врло ретко или скоро никада са онтологијом. Политика изворно упућује на одређену науку која би требало да обезбеди квалитетан и праведан живот у одређеној заједници. Још у XIV веку раскинута је веза политике и онтологије. Дунс Скот и Виљам Окам

нам сведоче о разграничењу царства слободе и царства нужности: царству слободе припада теологија а царству нужности емпиријске науке и политика. Политика као таква мора да се повинује световним законима који често нису у складу него су чак и у супротности са божјим законима. Макијавели иде даље и још прецизније својим делом *Владалац* сведочи о почетку новог духа времена које политику дефинитивно ставља не само са друге стане онтологије него и са друге стране етике.

После тог раскршћа политике и етике, данас се политика своди само на вештину владања и управљања и мало се ко, осим декларативно, позива на везу политике и етике, а још мање или нимало на везу политике и онтологије. Пошто су искључени метафизички и морални закони, савремени свет се данас често и искључиво позива на правне законе. Право постаје једини регулатор односа у заједници. Шта би се десило са светом када би нестао и тај последњи регулатор односа између људи, и да ли само на праву може да се изгради заједница достојна човека?

Платонова концепција државе за многе представља само један утопистички модел који нема неког дубљег значаја. Али на Платонову државу треба гледати пре свега као на један концепт који земаљску државу жели да уреди по небеској парадигми. Платон пре свега указује на неопходност везе политике и отнологије за једно праведно друштво.

Треба свакако рећи да није безразложно одбачена та веза политике и идеологије, јер се у историји човечанства често дешавало да се нека метафизичка истина злоупотреби у политичке сврхе и сведе на идеологију, па је то један од разлога што је човечанство поучено идеолошким страховладама устукнуло пред метафизиком и препустило је само науци и филозофији! Па ипак, треба правити јасну разлику између метафизике и идеологије, између надахнућа које долази из метафизичког света и идеологију која неку метафизчичку истину своди на политички или правни канон.

Након свега треба поставити питање: да ли је злоупотреба метафизике у политичке сврхе довољан разлог да се занемари онтолошка претпоставка политике? Јер потпуно одбацивање онтологије из политике доводи до друге крајности, до одсуства морала али и надахнућа и смисла заједничког живљења.

„Изгледа да је сасвим тачно то што социолози тврде да се културе распадају онда када у њима нема извора надахнућа, када нема снажних убеђења“ (Флоренски 2005: 6).

Оно што важи за културу очигледно важи и за одређене заједнице и народе, јер ако нестане удео божанског или ако дође до моралне деградације, онда никакав правни систем не може да задржи распад неке заједнице или културе.

А да је то тако довољно је погледати историју човечанства па схватити да су опстале само оне културе и оне цивилизације које су надахнуте животом, и које су биле окренуте вечности.

Само богонадахнута култура опстаје, онда када она изгуби вредносни (вертикални) ослонац она пропада. И политика као један неопходни чинилац човековог живота мора имати божје надахнуће како би испунила своју сврху.

У овом раду се није разматрао однос државе, друштва, народа и нације, већ у ширем смислу проблем заједнице и онтолошке основе друштвеног живота. Онтолошка основа друштва у себе укључује и религијски момента, јер религија често представља тај темељ духовног света који обједињује једну заједницу. Зато, рецимо Берђајев, указује на неопходност мистичног и религиозног живота да би се у правом смислу разумео феномен заједнице:

„Нација је мистички организам чији тајанствени живот ми откривамо у сопственој дубини када престанемо да живимо површним животом, животом спољашних интереса, када се ослобађамо искључиве власти људски које деле људе“ (Берђајев 1990: 82).

Дубинско разумевања одређеног, народа, нације или заједнице не би било могуће, по Платону, ако би само површно разумели људску природу и њене потребе. У сваком закону, политичком или неком другом, мора да постоји минимум божанског закона да би он био одржив и користан, без тог минимума политика се претвара у своју супротност.

Литература

Берђајев 1990: Н. Берђајев, *Филозофија неједнакости*, Подгорица: Медитеран.
Veber 1980: M. Veber, *Politika kao izazov*, Beograd: Filipa Višnjća.
Јустин: Јустин Филозоф, *Разговори с Трифоном*, (Dial. in initio.).
Koplston 1988 : F. Koplston, *Istorija filozofije, Grčka i Rim*, Beograd: BIGZ.
Platon 1976: Platon, *Država*, Beograd: BIGZ.
Platon 1985: Platon, *Odbrana Sokratova, Kriton, Fedon*, Beograd: BIGZ.
Platon 2000: Platon, *Kratil, Teeatet, Sofist, Državnik*, Beograd: Plato.
Platon 1986: Platon, *Zakoni*, Beograd, BIGZ.
Флоренски 2005: Г. Флоренски, *Хришћанство и култура*, Београд: Логос.
Hegel 1951: G. V. Hegel, *Filozofija povjesti*, Zagreb: Kultura.
Хераклит 1979, Хераклит, *Фрагменти, Београд:* Графос.

Želimir D. Vukašinović*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za filozofiju

Originalni naučni rad

KRITIKA (NE)POSTOJEĆE STVARNOSTI, EGZISTENCIJA I ANGAŽMAN
O subjektivnom smislu slobode[1]

„...pošto smatramo da pisac mora sav da se angažuje u svojim delima, i to ne u vidu jedne odvratne pasivnosti, ističući svoje poroke, svoje nesreće i svoje slabosti, već kao jedna odlučna volja i jedna opredeljenost, kao onaj totalni poduhvat življenja koji čini svakoga od nas – onda treba da tome problemu pristupimo opet od početka i da se sad upitamo: radi čega se piše? ...Pisati, to je na izvestan način želeti slobodu. Ako ste jednom počeli, vi ste angažovani, milom ili silom“ (Sartr 1984: 35, 52).

***

Gubljenje svijeta života u dijalektičkom postupku, od uopštavanja (Sokrat) do negacije (Hegel), intervencionističko postvarivanje stvarnosti i geopolitička vladavina nad zemljom, prelaz od potrošenog idealizma ka realitetu egzistencije, oblikuju iskustvo koje, i sa prvom decenijom 21. vijeka, obnavlja značaj pitanja o smislu zajednice i subjektivnom smislu slobode –onoliko koliko se nastoji razumjeti karakter ljudskog djelovanja kao opredjeljenja na opstajanje. Subjektivni smisao slobode je izražen neposredno u umjetnosti, a udaljavanje čovjeka od suštine umjetnosti se, projektovanjem redukovanog koncepta politike i nauke, manifestuje preko kolektivnog pojma slobode i izraz je emancipatorske funkcije svijesti koja, uvijek suviše kasno, završava u realitetu vlastite negacije. Umjetničko djelo kao način života u državi u vidu angažmana za umjetnost, jeste *stil* ili *opredjeljenje na jedan način života* i odgovaranje na pitanje: *da li je i na koji način moguće u nužnosti biti slobodan*? Umjetnost je, muzika posebno, kako to ističu (sa različitim ishodištem) Šopenhauer i Ničе, najneposrednija manifestacije volje, pa se u njenom približavanju onome što je pojedinačno, a ne opšte, potvrđuje subjektivni smisao slobode i dovodi do sinteze ne samo čulno i nečulno, ne samo nužnost i sloboda, ne samo smrtno i vječno, nego *činjenje i bivstvovanje*. Problem vremena kao istorije je, za Ničea, utoliko izveden iz neposrednog iskustva, saznajni. Saznanje, po svojoj prirodi, kasni i neodvojivo je od ličnog iskustva. Uči, naime, onaj koji djeluje... Da bi se *sve uopšteno* privelo

* zelimir@fil.bg.ac.rs

[1] Ovaj rad je dio istraživanja koja se izvode na projektu 178018 *Društvene krize i savremena srpska književnost i kultura: nacionalni, regionalni, evropski i globalni okvir* koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

svom kraju, za to treba hrabrosti koju, pratimo li Ničeovu misao u *Zaratustri*, najbolje poznaju ljekari i pjesnici. Svaka bivstvujuća duša, bačena u postajanje, poronjena je u svoje htijenje, u svoju volju. Hermeneutički problem se aktuelizuje u svojoj kompleksnosti upravo onda kada se volja nastoji razumijevati. Zato i treba reći: da bi se umjetnost pojavila, neophodan je, uprkos konsenzusu o njegovoj prevaziđenosti, subjekt koji će je otkriti. Značenje i ticanje su nepodvojivi i, upravo u svojoj neindiferentnosti, čine smisao umjetnosti. Angažman nije samo autorski[2], jer i angažman recipijenta pripada umjetnosti u činu stalnog interpretirajućeg reinventiranja stvarnosti djela umjetnosti. Stvarnost, u ovom smislu, nikad nije dovršena nego se, i tumačenjem, uvijek pomalja u svojoj drugačijoj mogućnosti. Dakle, umjetnošću, stvarnost postaje ili opstaje kao mogućnost.

Šta je, onda, sloboda, čemu sloboda i da li je sloboda mogućna? Pokušati odgovarati na ovo pitanje znači, prevashodno, govoriti o prirodi djelovanja, a to će značiti da je ovdje riječ o preispitivanju vrijednosti kritičkog rekonstituisanja stvarnosti – ukoliko se status stvarnosti ne može esencijalistički svesti na zasnivajuću snagu tradicionalne ontologije. Kritički odnos prema stvarnosti već pretpostavlja izvjesnost koju kritikuje, pretpostavlja, naime, ono što je stvarno, ono što jeste *u stvari*, pretpostavlja, dakle, jedan vid stvarnosti, a time pretpostavlja i jedan vid istine. Naglašeno razlikovanje suštine i pojavnosti, što je bitno otkriće filozofije, sugestivno vuče mišljenje u didaktiku. Filozof, naime, prepoznaje, uviđa ono što jeste, i drugima, navodno zapalim u *mnijenje*, omogućava otkrivanje stvari u svojoj suštini. Ovdje se subjekt ne objavljuje nego, u svome prikrivanju, veliča postvareni um preko izvjesnog metoda ispitivanja stvari i metoda (kao) nadzora.[3] Relativistički formalizam je, tim putem, samo sublimiran u

[2] U Sartrovoj interpretaciji književnosti i Hajdegerovom razumijevanju umjetnosti vitalno mjesto pripada piscu, odnosno umjetniku. Pisac, naime, opredijeljen na pisanje koje ga i čini time što jeste, ne angažuje književnost, nego se angažuje za književnost. Za Hajdegera, jedino umjetnik očuvava suštinu umjetnosti – jer istinsko očuvavanje suštine umjetnosti nije antikvarskog, dekorativnog ili muzejskog karaktera. Umjetnik, *djelom*, očuvava suštinu umjetnosti. Isto tako umjetnik, kao i pisac kod Sartra, nije umjetnik zato što se izdaje za umjetnika, nego ga djelo umjetnosti čini umjetnikom. U tom smislu, po Hajdegerovom ontološkom opredjeljenju, slijedi da umjetnik i umjetničko djelo (po)stoje *na osnovu* umjetnosti. U djelovanju pisca, Sartr ovdje zadržava primat egzistencijalnog, angažman je uvijek autorski. Očigledno je da, u evidentiranoj razlici, i Sartr i Hajdeger aktivnost recepcije ipak ostavljaju u drugom planu. Hartmanov fenomenološki pristup upravo akcentira značaj recepcije umjetničkog djela u konstituisanju - smisla umjetnosti.

[3] „Cjelokupni je logički poredak rigoroznosti, ekstenzije, poređenja i zaključaka podešen prema odgovarajućim odnosima društvene zbilje i podjele rada. A ovaj karakter oblikâ mišljenja nije izraz društvene 'solidarnosti', kako je isticao Durkheim, nego je znak nerazdvojne veze društva i nasilja. ...Već je Sokrat likvidirao svoje sugovornike - neuljudnim dokazivanjem njihova neznanja, a njegov je odvjetnički formalizam pobjeđivao sofistički formalizam jedino zahvaljujući logičkoj dosljednosti. Filozof je oduvijek slavio 'ono što jest', pridonoseći na taj način da se u životu održi nepravedno ljudsko stanje. Ne sudjelujući izravno i osobno u stvarnom nasilju, prodaje i veliča u tr-

univerzalizalistički formalizam u kome se taložе društvena iskustva, pri čemu logički sadržaj dominira nad živim odnosima u društvu. Princip slobode je obezbjeđivan investiranjem u uvjerljivost logičkog sadržaja – koji, što je opštiji, biva prihvatljiviji, odnosno biva uvjerljiviji, koliko subjekt ostaje prikriven. Kako se istina otkriva ne samo za kontemplaciju i gledanje, ne samo da se vidi nego i da se čuje, onda se, Derida to ističe u tekstu *O apokaliptičkom tonu usvojenom nedavno u filozofiji* (Derida 1995: 12–17), istina tiče i načina na koji se riječi izgovaraju, tiče se tona. Nekad visoki, a danas više neutralni ton ili nepokolebljiva mirnoća izgovaranja, imaju upravo za cilj univerzalizaciju. Evidentirati onda treba odnos između stila i uspostavljanja istine, i to najprije tamo gdje navodno vlada objektivnost. Metamorfoza političkog, to bi značilo, predstavlja prevashodno preinaku u stilu, a ne u sadržaju.[4]

Kritika dijalektičkog uma, i to bi valjalo primijetiti, ostaje kritika sadržaja ili jedne stvarnosti koja se progresivno projektovala u svojevrsnu teleologiju duha. Sartr je sprovodi dobrim dijelom oslonjen na sljedeće zapažanje: „Marksova originalnost jeste u tome što je nasuprot Hegelu nepobitno dokazao da je Istorija *u toku*, da *biće ostaje nesvodivo na Znanje*, i što je u isti mah hteo da sačuva dijalektičko kretanje *u* biću i *u* Znanju“ (Sartr 1970: 170). Uprkos težnji ka pomirenju koji apsolutni idealizam njeguje, na pitanje *praxisa* jeste kritički odgovarano upravo pojavom dijalektičkog materijalizma. Analitički um je svojim racionalitetom raščlanio svijet koji je dijalektički um pokušao sintezirati. Mirenje istorije prirode i istorije duha, odnosno nužnosti i slobode, čini bitno svojstvo metafizičkog optimizma, odnosno idealizma. Kritika uma jeste istorijska samokritika stvarnosti ili kretanje u kome duh ne sudi unaprijed. To znači da sud pripada duhu i to na kraju ili to čini kraj istorije. S druge strane, kritika umske stvarnosti jeste, gledajući iz egzistencijalne situacije, kritika onoga najopštijeg, dakle najnestvarnijeg, pa onda i kritika koja sebe radikalno odvaja od *praxisa* ili produbljuje navodni jaz između teorije i prakse, saznanja i djelovanja. Ostaje pitanje: da li je prelaz iz idealizma u materijalizam, u tom smislu, demonstrirao jedan istorijski antiklimaks: da je pesimizam posljedica idealizma, a nihilizam, opet, i posljedica i reakcija na pojavu pesimizma. To je još jedno pitanje o metafizičkoj strukturi stvarnosti do kraja 19. vijeka, a koja bitno, čini se, određuje sudbinu 20. vijeka.

Prelaz sa kritike na revolt, od Kanta do Kjerkegora, ili kretanje od iskustva u kome metafizika više nije mogla biti samo kritika, jeste prelaz kojim će se u prošlom vijeku koliko otkrivati najstvarniji element stvarnosti, dakle egzisten-

---

ećem licu postvareni um kao metodu nadzora. Apsolutno sigurna je uvijek prisila, nesloboda (*Unfreiheit*)” (Ruskoni 1973: 215).

[4] Ilustrativno navodimo citat iz *Dijalektike prosvjetiteljstva*, kojim se prepoznaje da stilistička formacija ukazuje na prirodu društvenih odnosa (u ovom slučaju je riječ o porijeklu kiča): „Kulturna industrija konačno postavlja imitaciju kao apsolut. - Budući da daje samo još stil, ona razotkriva njegovu tajnu, poslušnost društvenoj hijerarhiji. ...Tako se pokazuje da je kulturna industrija, najkrući od svih stilova, upravo cilj liberalizma kojem se prebacuje nedostatak stila“ (Horkhajmer-Adorno 1974: 143).

cijalna stvarnost, potom hermeneutika faktičnosti, toliko se i udaljavati od iste preko, recimo, strukturalizma ili postmodernističkih pozicija Bodrijara ili Džejmsona. Osnovni je problem ovdje status subjekta. U kontekstu tog problema se prepoznaje osnovno pitanje etike – kao praktične filozofije: pitanje o statusu ljudskog djelovanja, a tiče se ispitivanja prirode odnosa između slobode i odgovornosti. Hajdegerovo prevazilaženje humanizma uključuje destrukciju kartezijanskog subjekta uspostavljenog u metafizičkoj namjeri da se konstituiše temelj za oslobađanje čovjeka na način da ovaj temelj ustanovljava i utvrđuje suštinu slobode preko samoizvjesnosti subjekta. Etika, naime, *svedena na humanizam* redukuje odgovornost ljudskog djelovanja na relaciju čovjek –čovjek, čime se gubi horizont otvorenosti prema drugom u cjelini. *Subjektivizam* se, i o tome je ovdje riječ, uspostavlja kao vid tehnološkog imperijalizma, čija je priroda tehnološka organizacija čovjeka, a doseže svoj klimaks u liberalizmu, otkuda se i projektuje pretpostavljena kulturna politika stvarnosti koja nastoji organizovati svijet objekata. Uniformnost se manifestuje kao najoperativniji instrument humanističke vladavine nad bivstvovanjem u kojoj zapadna kultura gubi mogućnost da promijeni svoje faktičko, objektivizovano, stanje: tehničkim modernizmom proizvedenu sudbinu. Problem je humanizma onda neodvojiv od problema krize nauke i nasilja tehničkog smisla kulture onoliko koliko suština čovjekova biva mišljena u odnosu na ideju kapitala i suštinu tehnologije. Čovjek je postao upotrebna vrijednost, jer je stavljen u funkciju kapitala i tehnologije i vrednovan je preko kapitala kao tehnologije.

Put oslobađanja kapitala, nominalno tranzicija, jeste njegovo kretanje od akumulacije ka cirkulaciji, gdje se liberalni kapitalizam javlja kao princip slobode u smislu ujedinjenja i organizacije resursa, vodeći nas, opet, ka istorijskom antiklimaksu i recesiji. Primjer istorijskog antiklimaksa jeste događanje kapitalizma kao ishodišta socijalizma i projektovanje etnopolitičkih metastaza, da bi se kapital priznao na mjestima gdje nema ideološku potporu. Kraj istorije se može tumačiti kao kraj ideje o slobodi – što vodi pojavi ciničkog uma, (post)modernističkoj ironiji i otklonu od epohalizma i fatalnog poistovjećivanja sa simbolom. Paradoksalno je, na koncu, da upravo korumpiranje ideje o slobodi otvara subjektivni smisao slobode u odnosu na istoriju ili otvara subjektivni smisao slobode u igri sa simbolima.

Centralno mjesto opoziva pomenute ontotehnološke antropologije jeste, opet, druga krajnost: *teorijski konsenzus* na planu napora da se prevlada pozicija subjekta. Ovaj konsenzus nudi model, skoro politiku ili ideologiju, *korektnog diskursa* koji apsolutizuje drugog. Svijet života se, nakon kolapsa metafizičkog idealizma, pročišćava danas do pozicija svojevrsne ontologije diskurzivnog puritanizma. Subjekt je, međutim, i dalje tu – kao prikriveni centar političke ontologije. Ljudsko djelovanje, naime, u vidu sprovođenja kulturne politike, nastavlja da projektuje svijet, gospodarski raspolaže prostorom i vremenom, a retorički, prosperitetom, pravda svoje rezultate, odnosno posljedice. *Φύσις* se, evidentno je, tretira kao okruženje, kao nešto što je izvan tehnički akomodiranog subjekta u njegovoj kulturi, pa je današnja ekološka svijest samo izdanak brige o okruže-

nju. Ideja o održivom razvoju, a da se to ne vidi, posljedično izražava suštinu novovjekovne metafizike[5] u kojoj je subjekt postavljen *u centar i spram svojega okruženja*. K tome je buđenje ekološke svijesti, a na pomenuti način, tretirano kao *par excellence* događaj evropske kulture i tako, akademskom i naučnom procedurom njena potvrđivanja (koje jeste potvrđivanje ideje kapitala), isključena iz pitanja. Novi optimizam je poprimio oblik svojevrsnog materijalističkog idealizma u kojom se svaka utopija već, zahvaljujući moći tehnologije, vizuelizovala. Mašta je istrošena u njenom kvadriranom postvarenju, bodrijarovski govoreći, u stvarnosti koja je stvarnija od stvarnog, u hiperrealnom. Revolt nije moguć, jer se *uvijek drugačiji* oblik stvarnosti već desio. U hiperrealnom iskustvu svijeta, u apsolutu realiteta, opstaje samo čežnja za proživljenom egzistencijalnom stvarnošću, pa se i terorizam javlja kao neporecivi princip uspostavljanja stvarnosti ili najviši izraz racionaliteta, odnosno transpolitičke moći sistema i njegova preutemeljenja u mehanizmima nadziranja. Subjekt – objekt dualizam nije prevladan ni putem nove ontologije ni putem nove etike, on se raspršio u indiferenciji krajnosnih fenomena. Može se na osnovu toga reći da promjenu ne prati pojava diskontinuiteta nego metamorfoza u kojoj, na oslobođenom tržištu, nije više moguće misliti razliku. Dok se razlika, u bilo kome svome obliku, održavala može se vidjeti da se, epistemološko, gnoseološko i etičko usmerenje metafizike – koje biva preuzeto kao tekovina evropske kulture i, njenog najvišeg pozitivnog izraza, nauke – ispoljavalo kao moralističko usmjerenje istraživanja ka istini. Od Ničea naovamo se traži, međutim, jedno brigujuće prevrednovanje u kome *suština etosa neposredno izlazi na vidjelo* i otkriva se istina koja ne pripada samo mišljenju, nego faktičkom življenju. Subjekt se, u priznavanju i prihvatanju, predaje, a ne osigurava i obezbjeđuje ili ograđuje od svijeta. Egzistencijalno, u rastemeljenosti i praznini, u onome iskustvu koje se ne može logički opravdati i zato ga jeste teško isposredovati, s one strane romantizma i optimizma, a u raskolu nužno po mogućnost življenja: uči se jedna djelatna hermeneutika odnosa koja, izvan dominacije homocentrizma i kulturnih politika identiteta, svojom položenošću u dijalog otkriva egzistencijalni smisao zajednice – u onome najjednostavnijem i najprisutnijem, u ovome svakodnevnom. Humanitet se konstituiše upravo iskazivanjem smisla ovoga odnosa, pa onda to iskazivanje i jeste suština djelovanja. „Još ni iz daleka ne razmišljamo dovoljno odlučno o suštini delanja. Delanje poznajemo samo kao izazivanje učinka. Stvarnost učinka se ocenjuje po njegovoj korisnosti. Ali suština delanja jeste izvršenje. Izvršiti znači: razviti nešto do punoće njegove suštine, dovesti ga do te punoće – *producere*. Zato samo ono što već jeste može zaista da bude izvršeno. A ono što pre svega ‚jeste', jeste bivstvovanje. Mišljenje izvršava odnos bivstvovanja prema

[5] Hajdeger je u predavanju održanom u junu 1938. godine pod naslovom *Zasnivanje novovijekovne slike svijeta pomoću metafizike* koje je potom, uz dopune, objavljeno u *Šumskim putevima* pod naslovom *Doba slike svijeta*, istakao pet suštinskih karakteristika, pojava novog vijeka: 1. (novovijekovna) nauka, 2. mašinska tehnika, 3. ulazak umjetnosti u područje estetike, 4. shvatanje i ostvarenje ljudskog djelovanja kao kulture, 5. obezboženje.

čovekovoj suštini. Ono ne stvara niti izaziva taj odnos. Ono ga samo prinosi bivstvovanju kao nešto što je mišljenju predato od bivstvovanja. To pridonošenje sastoji se u tome da u mišljenju bivstvovanje dolazi do jezika. Jezik je kuća bivstvovanja. U jezičkoj kući stanuje čovek. Mislioci i pesnici jesu čuvari te kuće" (Hajdeger 2003: 279). Egzistencija se mišljenjem privodi jeziku – dakle, ne može se izvesti iz samoga mišljenja: „Mišljenje nikad ne pravi kuću bivstvovanja. Mišljenje sprovodi istorijsku eksistenciju, to jest *humanitas hominis humani*, u oblast ishodećeg iscelenja. Zajedno sa isceljenjem zlo se pogotovu pojavljuje u rasvetljenju/na čistini bivstvovanja. Suština zla ne sastoji se u pukoj rđavosti ljudskog delanja, nego zloćudnosti besa. Međutim, oboje, isceljenje i bes, mogu u bivstvovanju da su(t)stvuju samo ukoliko samo bivstvovanje jeste sporno. U njemu se krije suštinsko poreklo ništenja" (Hajdeger 2003: 317). Iz ništenja se otvara govor kao događanje istine bivstvovanja. Zato: "…Oslobađanje jezika od gramatike za izvorniji suštinski sklop jeste zadaća mišljenja i pesničkog stvaranja" (Hajdeger 2003: 279–280).

Čovjek tehnike ne može da odgovori na ovaj (o)poziv, jer njegovo djelovanje, i mišljenje kao djelovanje, odgovara, prevashodno, kapitalu i tehnici. Odnos bi između ontologije i etike, na osnovu rečenog, trebalo biti prepoznat (a ne tematizovan u kontekstu pitanja o prvotnosti jedne discipline u odnosu na drugu). Tada mišljenje prestaje biti „filozofija" jer misli izvornije od metafizike kao pojma koji filozofiju (sudbonosno) određuje, a jezik postaje neposredni govor bivstvovanja (a ne oruđe ili poligon nekog lingvističkog eksperimentalizma obično stavljenog u funkciju geopolitičkog projekta lingviranja logosa). Događanje istine bivstvovanja nije moguće logički formalizovati, jer nije epistemološki uslovljeno, niti je objektivističkog karaktera, nego pripada događanju ljepote, dakle jednom neponovljivom egzistencijalnom iskustvu. Ovo događanje istine autentično pripada suštini umjetnosti i sudbonosno se tiče i situacije subjekta. Kvalitet umjetnosti je i u tome što priznaje to stanje ili situaciju. Obnavljanje odnosa suštine umjetnosti i sudbine čovječanstva je vitalno za razumijevanje odnosa između slobode i nužnosti, subjekta i svijeta, etike i ontologije. Tek tada kultura može da se razvije do punoće svoje suštine (*colere*, lat. – baštiniti, obrađivati zemlju, poštovati), odnosno može biti i u priznavanju subjekta, način očuvavanja smisla bivstvovanja, a ne homocentrična, tehničkom moći sprovedena, politika gospodarenja. Razvijanje kulture do punoće njene suštine nema kreacionistički karakter, niti se radi o njenu uspostavljanju kao projektu: riječ je o njenom nedovršivom proizvođenju iz čovjekovog pjesničkog stanovanja koje, kao *poiesis*, čini samu suštinu umjetnosti. Mišljenje, krećući se iz i ka suštini umjetnosti, kako to Hajdeger ističe, prethodeći svakom podvajanju teorije i prakse, tada vodi iscjeljenju, jer čovjek egzistira u pravcu istine bivstvovanja. U tome i jeste jezički smisao ljudskog bivstvovanja, koji poetskim smislom govora sebe opredjeljuje na opstajanje na način da otvara put od iscjeljenja do milosti (subjekt u odnosu sa drugim sebe prepoznaje, priznaje i miri se sa sobom). Etika zato jeste jedna hermeneutika odnosa koja, tičući se umjetnosti kao uvijek izražajnog subjektivnog smisla slobode, a izvan dominacije nekog opšteg modela, svojom položeno-

šću u dijalog, u otkrivenoj i isposredovanoj mogućnosti življenja, otkriva smisao ne samo politike, nego i nauke i kulture.

Literatura

Derida 1995: Derida, Ž., *O apokaliptičkom tonu usvojenom nedavno u filozofiji*, Podgorica, Oktoih.
Hajdeger 2000: Hajdeger, M., *Šumski putevi*, Beograd, Plato.
Hajdeger 2003: Hajdeger, M., *Putni znakovi*, Beograd, Plato.
Horkhajmer-Adorno 1974: Horkhajmer, M., Adorno, T., *Dijalektika prosvjeti-teljstva*, Sarajevo, Veselin Masleša.
Ruskoni 1973: Ruskoni, Đ., E., *Kritička teorija društva*, Zagreb, Stvarnost.
Sartr 1970: Sartr, Ž., P., *Egzistencijalizam i marksizam*, Beograd, Nolit.
Sartr 1981: Sartr, Ž., P., *Šta je književnost*, Beograd, Nolit.

Veljko S. Dubljević*
Univerzitet u Tibingenu
Saradnik Međunarodnog centra za etiku u naukama Originalni naučni rad

HABERMASOVA TEZA O SKROMNOSTI I ROLSOVA KONCEPCIJA ČETIRI ULOGE POLITIČKE FILOZOFIJE

Polemika između Habermasa i Rolsa, iako dostupna našoj akademskoj javnosti[1], nije u dovoljnoj meri istražena usled neadekvatnog ili nepostojećeg prevoda značajnih dela za razumevanje smisla i dometa ove razmene argumenata. S obzirom da smo na drugim mestima razmotrili neke aspekte ove debate[2], ovaj rad će biti ograničen na raspravu o samorazumevanju praktičke filozofije.

U odeljku pod nazivom *Skromnost praktičke filozofije u uslovima post-metafizičke misli* Habermas izuzetno šturo iznosi tezu prema kojoj je njegova proceduralna teorija morala i prava u isto vreme i skromnija i manje skromna od Rolsove filozofije. Pomenuta skromnost se ogleda u isključivom fokusu na proceduralne aspekte javne upotrebe uma. On smatra da oslanjanje na *proces* racionalnog mišljenja i formiranja volje može ostaviti više otvorenih pitanja samim građanima. Suprotno Rolsovoj koncepciji koja na sebe preuzima teret razrade ideje pravednog društva, Habermas praktičku filozofiju ograničava na objašnjenje moralne tačke gledišta i demokratskog postupka.[3]

U svojoj skromnijoj ulozi filozofija postupa na rekonstruktivan način, izbegavajući metod konstrukcije. Hitna i suštinska pitanja (politike i prava) filozofija prepušta angažmanu građana, što filozofa u javnoj debati čini intelektualcem, a nikako ekspertom.[4] Habermas sa druge strane misli da „metod izbegavanja“ pitanja istine i racionalnosti Rolsove političke filozofije predstavlja pogrešnu vrstu skromnosti.

Habermasova argumentacija o skromnosti nije dovoljno jasno prikazana u njegovoj eksplicitnoj kritici Rolsa, ali je on ipak dao razloge za restriktivnost prilikom određenje „skromnog samorazumevanja moralne teorije“. Njegovo

---

* veljko.dubljevic@izew.uni-tuebingen.de; veljko.dubljevic@yahoo.com

[1] Vidi: Habermas, Jirgen: „Izmirenje putem javne upotrebe uma: primedbe na politički liberalizam Džona Rolsa“*, Nova srpska politička misao,* br. 2-3/1998; str. 91–111; U daljem tekstu *Izmirenje*; Rols, Džon: „Odgovor Habermasu“**,** *Nova srpska politička misao,* br. 2–3/1998.; str. 113–159; u daljem tekstu *Odgovor*.

[2] Vidi: Dubljević, Veljko: „Rolsova formulacija i reformulacija ideje javnog uma“, u: *Pravni život,* Kopaonička škola prirodnog prava, 12/2010; i Dubljević, Veljko: „Kako tumačiti Habermasovu kritiku Rolsove koncepcije pravde“, u *Pravni život,* Kopaonička škola prirodnog prava, 14/2008, str. 335–356.

[3] *Izmirenje,* str. 110. Istaknuto u originalu.

[4] Isto, str. 110. Ova optužba o Rolsovom navodnom paternalizmu prema građanima, te nastupanju kao ekspert pre svake moguće rasprave je navela Rolsa da se izričitije izjasni o ovom pitanju, što će biti razmotreno u daljem tekstu.

shvatanje domašaja praktičke filozofije je restriktivno zbog razočaranja u „četiri velika moralno-politička opterećenja vlastite egzistencije“:

1. glad i beda u trećem svetu,
2. mučenje i povrede ljudskosti u nepravnim državama,
3. nezaposlenost i neravnomerna raspodela bogatstva na Zapadu i
4. samorazorni rizik svetskog atomskog naoružanja.[5]

Iako je zanimljiva činjenica da se Rols posle polemike sa Habermasom sa knjigom *Pravo naroda*, i člankom *Fifty Years after Hiroshima*[6] posvetio upravo pitanjima koje pokreću ova „moralno-politička opterećenja“, ovaj rad će se opsežnije baviti Rolsovim određenjem četiri uloge političke filozofije, za koje se sa određenom merom izvesnosti može tvrditi da predstavljaju odgovor na Habermasovu kritiku. Posebne razloge za ovu ovu usmerenost predstavljaju činjenice da je knjiga *Pravo naroda* dostupna našoj akademskoj javnosti, zatim da je za razumevanje osnovne ideje ove knjige potrebno poznavanje Rolsovih argumenata o ulogama političke filozofije, te da se razjašnjenje tih uloga nalazi u delima koja nisu prevedena na naš jezik.[7]

Rols je u svojim predavanjima o istoriji političke filozofije pokušao da prezentuje centralne karakteristike liberalizma kao vida izražavanja političke koncepcije pravde sa tačke gledišta demokratskog konstitucionalizma. On počinje upitanošću zašto smo zainteresovani za političku filozofiju, zatim o razlozima za razmišljanje o njoj, te o dobiti koja se očekuje od takvog razmišljanja.

Rols prvo daje odgovor na pitanje kome je namenjena politička filozofija, odnosno ko predstavlja njenu publiku u ustavnoj demokratiji (LHPP: 1). On smatra da publiku političke filozofije u demokratiji čine svi građani, odnosno građani kao zbirno telo svih onih koji svojim glasovima vrše krajnji institucionalni autoritet za sve političke odluke. Ta činjenica donosi veoma značajne posledice. Po njemu to znači da liberalna politička filozofija koja prihvata i brani ideje ustavne demokratije ne treba da bude posmatrana kao teorija. Oni koji pišu o ovoj temi nisu eksperti u posebnom polju istraživanja kao što je to slučaj sa drugim naukama. Rols insistira da politička filozofija nema poseban pristup fundamentalnim istinama ili umnim idejama, te da je njena zasluga jedino to što kroz izučavanje i refleksiju može da izrazi dublje i instruktivnije koncepcije osnovnih političkih ideja, koje nam pomažu da razjasnimo naše sudove o institucijama i politikama demokratskog režima.

---

[5] Vidi: Habermas, Jirgen: *Moral i običajnost*, *Filozofska istraživanja*, sveska 4 - (1985), str. 773.

[6] Vidi: Rols, Džon: *Pravo naroda*, Alexandrija press; Nova srpska politička misao, Beograd, 2003. i Rawls, John: *Fifty Years after Hiroshima*, (1995) u RAWLS, John: *Collected Papers*, str. 565–572.

[7] Ovo razjašnjenje se nalazi u delima: Rawls, John: *Lectures on the History of Political Philosophy*, Harvard University Press, London, England (2007), u daljem tekstu LHPP i Rawls, John: *Justice as Fairness: a restatement*, Harvard University press, London (2001) u daljem tekstu JFR.

Sledeće pitanje koje Rols razmatra je odakle dolazi legitimitet političke filozofije, odnosno kakav je njen zahtev za autoritetom. U demokratskom društvu politička filozofija nema nikakav autoritet, ukoliko se pod autoritetom podrazumeva pravni položaj i posedovanje autoritativne težine u političkim stvarima, ili dostojanstvo ustanovljeno dugotrajnim običajima i praksom. Politička filozofija može samo da znači tradiciju političke filozofije, a u demokratiji je ova tradicija uvek zajedničko delo i pisaca i čitalaca, dok glasači uvek imaju izbor da li da njihove ideje inkorporiraju u osnovne institucije. Tako pisci iz oblasti političke filozofije u demokratiji nemaju ništa više autoriteta od bilo kog drugog građanina i nemaju pravo da traže išta više.

Autoritetu ljudskog uma se nalazi u moćima mišljenja, suđenja i zaključivanja koje poseduju sve normalne odrasle osobe. Naime, Rols pokazuje kako ne postoji institucionalizovano telo koje odlučuje o tome koje će ideje biti čitane i citirane, te koje političke filozofe bi čitaoci mogli smatrati vrednim razmatranja, i naglašava da je to karakteristika modernog demokratskog sveta, te da je ukorenjena u idejama političke slobode i jednakosti.

Rols potom razmatra pitanje vremena i načina ulaska ili uticaja političke filozofije na ishode demokratske politike. On smatra da su moguća dva odgovora. Platonistički pogled na stvari bi bio da politička filozofija utvrđuje istinu o pravdi i opštem dobru. Zatim bi se njen zadatak sastojao u pronalaženju političkog subjekta koji bi trebalo da realizuje tu istinu u institucijama, nezavisno od toga da li je ta istina slobodno prihvaćena ili uopšte shvaćena. Rols smatra da ovo gledište implicira stav da posedovanje znanja političkoj filozofiji daje autoritet da oblikuje i čak kontroliše ishode politike, ubeđivanjem ili silom po potrebi. Primeri Platonovog filozofa – kralja i Lenjinove revolucionarne avangarde su navedeni kao ilustracija ovakvog shvatanja, po kome tvrdnja o istini implicira ne samo tvrdnju o znanju već i zahtev za kontrolom i političkim delanjem.

Alternativa ovakvom platonističkom pogledu je „demokratski pogled na stvari“, po kome je politička filozofija deo opšte kulture u pozadini demokratskog društva, mada u nekim slučajevima klasični tekstovi mogu postati i deo javne političke kulture. Po ovom demokratskom pogledu, politička filozofija može doprineti kulturi civilnog društva, u kojoj se razmatraju osnovne ideje i njihova istorija, a u određenim slučajevima može ući i u javnu političku raspravu. Za razliku od tačke gledišta onih koji smatraju da je akademska politička filozofija platonistička jer pokušava da pruži osnovne istine i principe koji bi razrešili glavna politička pitanja i učini običnu politiku izlišnom, Rols smatra da liberalna politička filozofija podržava ideju demokratske vlade, te ne bi nikad pokušala da nadjača ishode svakodnevne demokratske politike. Rols dalje razmatra optužbu da liberali nadjačavaju odluke demokratske većine kroz instituciju sudske ocene, i zaključuje da i neliberalni pisci mogu da se bave takozvanom ustav-

nom politikom, a da je pitanje da li bi trebalo da postoji institucija sudske ocene ustavnosti zakona u stvari odluka koju donose građani u demokratiji.[8]

Rols zaključuje „demokratski pogled na stvari“ sa stavom da politička filozofija ima veću javnu ulogu u režimima sa sudskom ocenom ustavnosti, makar u ustavnim slučajevima. Politička pitanja o kojima se raspravlja su ustavna pitanja koja se tiču osnovnih prava i sloboda demokratskog građanstva, a politička filozofija osim te uloge ima i edukativnu ulogu kao deo kulture u pozadini. Politička tačka gledišta se tiče političke pravde i opšteg dobra, te pitanja kakve institucije i politike ih na najbolji način promovišu. Rols smatra da građani moraju na neki način da steknu i razumeju ove ideje ukoliko bi trebalo da budu sposobni da prosuđuju o osnovnim pravima i slobodama. Zbog toga su relevantna sledeća pitanja koja ćemo navesti u celini:

„Koje osnovne koncepcije ličnosti i političkog društva, i koje ideale slobode i jednakosti, pravde i građanstva, građani inicijalno unose u demokratsku politiku? Na koji način se vezuju za ove koncepcije i ideale, i koji načini mišljenja održavaju ove veze? Na koji način oni uče o konceptu vladavine i kakav pogled na nju oni stiču? Da li ulaze u politiku sa koncepcijom građana kao slobodnih i jednakih, te sposobnih da uzmu učešća u javnom umu i da izraze kroz glasanje svoja promišljena mnjenja o tome šta je potrebno sa stanovišta političke pravde i opšteg dobra? Ili njihov pogled na politiku ne ide dalje od mišljenja da ljudi jednostavno glasaju za svoje ekonomske i klasne interese, te religijske ili etničke antagonizme, podržane sa idealom socijalne hijerarhije u kome su neke osobe smatrane po prirodi inferiornije u odnosu na druge?“ (LHPP: 5).

Rols podvlači da ustavni režim ne bi mogao dugo da opstane osim ukoliko njegovi građani ne ulaze u demokratsku politiku sa fundamentalnim konceptima i idealima koji podržavaju i ojačavaju njegove osnovne institucije. Sa druge strane, građani usvajaju te koncepcije i ideale delom i iz spisa o političkoj filozofiji, koji pripadaju opštoj kulturi u pozadini građanskog društva. Na primerima *Deklaracije o nezavisnosti*, preambule Ustava SAD i Linkolnovog govora u Getisbergu, Rols pokazuje kako neki tekstovi čak dostižu status koji ih svrstava u javnu političku kulturu, te kako ovi tekstovi, iako nisu deo ustava i zakona, izražavaju političke vrednosti.

Politička koncepcija pravde pokušava da izrazi sistematično i koherentno objašnjenje tih vrednosti, te da odredi kako se te vrednosti rangiraju pri primeni na osnovne političke i društvene institucije. Rols ponovo naglašava da većina dela iz političke filozofije pripada kulturi u pozadini, ali da dela koja su re-

[8] Vidi: LHPP, str. 3–5. Ovim argumentima Rols se dodatno brani od teze o nedemokratičnosti liberalizma i inferiornosti liberalne paradigme u Habermasovoj filozofiji prava, koja proističe iz njegovog suprotstavljanja normi i vrednosti. Uporedi: Habermas, Jürgen: *Between Facts and Norms*, Polity Press, Paperback second reprint, Cambridge, 2004; poglavlja 6.1. The Dissolution of the Liberal Paradigm of Law; 6.2. Norms versus Values: Methodological Errors in the Self-Understanding of the Constitutional Court; i 6.3. The Role of the Supreme Court in the Liberal, Republican, - and Proceduralist Models.

dovno citirana u slučajevima pred vrhovnim sudom ili u raspravama o fundamentalnim pitanjima, mogu biti smatrana delom javne političke kulture (LHPP: 5–6).

Sve koncepcije političke filozofije započinju svoj život u areni slobodne rasprave, podržavanja i odbacivanja od strane građana. Na taj način, one pripadaju kulturi u pozadini, odnosno njegovoj koncepciji nejavnog uma, dok za status pripadnosti javnoj političkoj kulturi (i javnom umu) ima strože zahteve i shodno tome veća očekivanja od ustanovljenih vrednosti.

Rols se posvećuje i opovrgavanju prigovora da je politika puka borba za moć i uticaj, dok liberalizam predstavlja samo ideologiju. On smatra da bi priča o pravdi i opšem dobru zarad manipulacije odavno bila napuštena da je to sve što ima da se kaže o njoj. Građani u demokratiji nisu glupi i umeju da razlikuju kada se neko poziva na principe pravde, pravičnosti i opšteg dobra na manipulativan način i zarad ličnog ili grupnog interesa. Zbog toga Rols zaključuje da su priroda političkog sistema u kome žive i sadržaj kulture u pozadini izuzetno značajni za ideje koje građani imaju kada ulaze u politiku[9] (LHPP: 6–9).

Rolsovi odgovori na pokrenuta pitanja postavljaju scenu za razmatranje koncepcije četiri uloge političke filozofije. Prva uloga političke filozofije je njena *praktička uloga*, koja nastaje zbog razdornog političkog sukoba, kada je njen zadatak da se fokusira na duboko sporna pitanja. Tada ona pokušava da utvrdi osnovu za filozofski i moralni sporazum (*agreement*), ili makar da suzi razlike toliko da je društvena kooperacija moguća na osnovu međusobnog poštovanja među građanima. U svojoj reformulaciji pravde kao pravičnosti Rols ilustruje ovu ulogu sa primerima religijskih ratova u Evropi, te građanskih ratova u Engleskoj i SAD, sa jedne strane i velikim delima političke filozofije sa druge strane. On nastavlja sa primerom konflikta između zahteva za slobodom i zahteva za jednakošću, te sa formulisanjem tenzije između „sloboda modernih“, koje proizlaze iz Lokove tradicije i „sloboda starih“, koje se nastavljaju na Rusoovo učenje. Rols zaključuje da ovaj konflikt nije ukorenjen samo u razlikama između društvenih i ekonomskih interesa već i u razlikama između opštih političkih, ekonomskih i društvenih teorija o načinu funkcionisanja institucija, i u najvećoj meri između različitih filozofskih i moralnih doktrina koje rangiraju i opravdavaju suprotstavljene zahteve za slobodom i jednakošću (LHPP: 10, JFR: 1–2).

Kako bismo razumeli kontekst ovih Rolsovih određenja, uputno je podsetiti se određenih navoda Habermasove kritike. Naime, Habermas u svojoj kritici Rolsa tvrdi da je proceduralistički program superioran u odnos na supstantivni liberalni program po svojoj demokratičnosti, što se da videti iz implikacija izvođenja ovakvog proceduralističkog programa na razjašnjenje ustavne države.

[9] Rols se opsežno bavi istorijskom situacijom iz vremena Bizmakove Nemačke, da bi utvrdio koje karakteristike političkih i društvenih institucija sprečavaju iskreno pozivanje na pravdu, opšte dobro ili pravične principe političke saradnje. Iako su veoma zanimljiva, mi nemamo mesta za ova razmatranja u našem istraživanju, osim da primetimo značajno istorijski pristup, koji je više karakteristika kritičke teorije nego anglosaksonskog liberalizma.

Kant i Ruso teže za izvođenjem „slobode modernih ljudi“ (subjektivna privatna prava: sloboda vere i savesti, zaštita života, ličnosti, imovine...) i „slobode starih“ (politička prava) iz istog korena. Rols sledi ovu težnju, ali po Habermasovom mišljenju, „dvostepeni karakter njegove teorije daje prioritet liberalnim pravima, što demokratski proces stavlja u inferioran položaj“ (*Izmirenje*: 107).

Upravo pitanje demokratije predstavlja osnovu sledeće uloge političke filozofije. Drugu ulogu Rols naziva ulogom *orijentacije*. Politička filozofija doprinosi tome kako ljudi misle o svojim političkim i društvenim institucijama, o samima sebi kao građanima i o svojim osnovnim ciljevima i svrhama kao članova društva, za razliku od njihovih ciljeva i svrha kao individua ili članova porodica ili asocijacija. U svojoj reformulaciji pravde kao pravičnosti Rols zaključuje da članovi bilo kog civilizovanog društva imaju potrebu za koncepcijom koja im omogućuje da razumeju sebe kao članove koji imaju određeni politički status. U demokratiji to je status jednakog građanina, a ova koncepcija ima zadatak i da objasni kako ovaj status utiče na njihov odnos sa društvenim svetom. Politička filozofija kao delo uma orijentiše građane u pojmovnom smislu tako što određuje principe za identifikaciju umnih i racionalnih svrha različitih vrsta (individualnih, grupnih, političkih i društvenih) i tako što pokazuje kako su ove svrhe koherentne sa dobro izraženom koncepcijom pravednog i umnog društva[10] (LHPP: 10, JFR: 2–3).

Treću ulogu je, po Rolsu, izrazio Hegel sa koncepcijom *izmirenja* sa društvenim svetom. Politička filozofija može da smiri našu frustraciju i bes usmeren protiv našeg društva i njegove istorije tako što će nam pokazati način na koji su institucije umne, kada se u pravom smislu razumeju sa filozofske tačke gledišta, i kako su se razvile tokom vremena da dostignu umnu formu. Rols dodaje da se u ovoj ulozi politička filozofija mora čuvati od opasnosti da postane puka odbrana nepravednog i nedoličnog *statusa quo*. U svojoj reformulaciji pravde kao pravičnosti Rols napominje i da se sa vremena na vreme moramo zapitati i da li je pravda kao pravičnost (ili bilo koja druga koncepcija pravde) ideološka u Marksovom smislu, zatim ako nije zašto nije, te da li su osnovne ideje ideološke i na koji način se može pokazati da nisu.

On podvlači da demokratsko društvo nije i ne može biti zajednica, odnosno skupina osoba ujedinjenih istom sveobuhvatnom doktrinom. Činjenica pluralizma koja karakteriše društvo sa slobodnim institucijama čini to nemogućim. Rols smatra da ovu činjenicu nije uvek lako prihvatiti, tako da je zadatak političke filozofije da nas izmiri sa pluralizmom tako što će nam pokazati razloge, te stvarno političko dobro i korist od različitosti. Isto tako, on tvrdi da političko društvo nije i ne može biti asocijacija, jer ne ulazimo u njega dobrovoljno. U tom kontekstu je značajno pitanje na koji način su građani u demokratiji slobodni, ako se jednostavno nalaze u određenom političkom društvu u određenom momentu u vremenu. Rols smatra da se ovo pitanje razrešava ako se političko društvo sagledava kao pravičan sistem kooperacije tokom vremena sa jedne genera-

[10] Rols navodi da je inspiraciju za ovu ulogu našao kod Kanta.

cije na drugu, dok su učesnici u kooperaciji sagledani kao slobodni i jednaki građani i normalni kooperativni članovi društva tokom celog života (LHPP: 10, JFR: 3–4).

Ovde je značajan istinski doprinos određenja pravog tumačenja odnosa sa društvenim i političkim svetom. Rols je ovde dao izuzetno pozitivno, savremeno i upotrebljivo shvatanje velike istine nemačke klasične filozofije. Naime, ako se pođe od jedne od nerazumljivijih poznatih Hegelovih konstatacija iz oblasti političke filozofije „sve što je stvarno je umno, i sve što je umno je stvarno", mogu se izvesti konzervativni, revolucionarni, skeptično-cinični i liberalni zaključci. Konzervativci bi se složili da je *statusa quo* najumnije rešenje, te da nisu potrebne promene, revolucionari bi rekli da to znači da ono što nije umno nije zaista stvarno, te da mora propasti, cinici bi smatrali da je bolje ćutati o umnosti, s obzirom na stvarno bezumlje, dok bi umereni liberalni zaključak bio kako treba da prihvatimo i podržimo ono što je umno u našem svetu, te da podržimo uspostavljanje umnog poretka tamo gde ga nema.[11] Imajući navedeno u vidu kao nit vodilju za ispravno tumačenje, prelazimo na razmatranje četvrte uloge političke filozofije.

Rols kaže da politička filozofija treba da bude realistično utopistička u svojoj ulozi *provere granica praktičkih političkih mogućnosti*. On smatra da nada za budućnost društva počiva na uverenju da društveni svet dopušta makar pristojan politički poredak, tako da je umereno pravedan iako nesavršen demokratski režim moguć. U svojoj reformulaciji pravde kao pravičnosti Rols navodi da činjenica pluralizma ograničava ono što je praktično moguće pod uslovima našeg društvenog sveta. On zaključuje da ostaje otvoreno pitanje kako se razlučuju granice praktičkog i šta uslovi našeg društvenog sveta zaista jesu, jer granice mogućeg nisu date postojećim, s obzirom da u većoj ili manjoj meri možemo promeniti političke i društvene institucije (LHPP: 10–11, JFR: 4–5).

Rols se u daljem tekstu opsežnije bavi izvorima i sadržajem liberalizma, konkretnim reformama koje bi trebalo sprovesti u SAD ukoliko se želi postići demokratska pravda, zatim razlikom između liberalizma i libertarijanizma, i različitim strategijama u društveno-ugovornoj tradiciji[12] (LHPP: 11–16). Iako je

[11] Na ovaj način dopunjujemo Habermasov zaključak kako u diskursu moderne, koji je izrazio Hegel, postoje samo perspektive desnohegelovaca, levohegelovaca i Ničea. Vidi: Habermas, Jürgen: *Filozofski diskurs moderne – dvanaest predavanja*, Globus, Zagreb, 1988; str. 52–75.

12 Rols smatra da su libertarijanska shvatanja često svrstavana u liberalizam, ali da ne čine deo liberalizma. Razlika između njih je u tome što libertarijanizam ne prihvata koncepciju primarnih dobara, kao univerzalnih sredstava potrebnih svim građanima. Podsećanja radi, prvi Hegelov prigovor sa kojim se suočio Rols je tvrdnja da liberalno društvo nema univerzalni zajednički cilj, već postoji da bi opsluživalo partikularne i privatne svrhe individualnih članova. On smatra da po liberalnoj doktrini građani imaju isti cilj da obezbede drugim građanima i sebi osnovna ustavna prava i slobode. Ovaj zajednički cilj karakterišu umni principi prava i pravde, i predstavlja formu političkog života koja je umna i pravična. On tvrdi da je pogrešna tvrdnja kako u libe-

njegova shematska verzija spekulativne istorije veoma zanimljiva, mi se nećemo zadržavati na ovim razmatranjima u našem istraživanju, osim da opet primetimo značajno istorijski pristup, koji govori o uticaju temeljnog izučavanja Hegela.

Rols pravi metodsku razliku a) između stvarnih i neistorijskih dogovora u društveno-ugovornoj tradiciji, te b) između načina određenja sadržaja dogovora (u terminima stvarnog ugovora ili analize hipotetičkog dogovora). Za naše istraživanje su mnogo značajnije razlike c) između određenja koje bi uslove ljudi *mogli* (ili nikako ne bi mogli) prihvatiti, i određenja koje uslove *bi prihvatili* i d) razlika između svrhe kojoj služi ugovor: određenju koncepcije političkog legitimiteta ili objašnjenja političkih obaveza građana. Na primeru Hjumove kritike Loka, Rols utvrđuje kako je mnogo efektivnija kritika političkih obaveza građana, dok je koncepciju političkog legitimiteta teže osporiti. Smatramo da Rols uvodi ove razlike ne samo zbog razmatranja doktrina iz istorije političke filozofije, već i da bi lakše odgovorio na Habermasov prigovor o neadekvatnosti prvobitnog položaja sa velom neznanja.

Kako bismo razumeli kontekst ovih Rolsovih određenja, uputno je podsetiti se relevatnih navoda Habermasove kritike. Naime, po Habermasovom tumačenju, iako je Rols napustio izvornu nameru predstavljanja teorije pravde kao dela opšte teorije izbora, on se držao stanovišta da je moralno delanje moguće operacionalizovati na taj način. Ta odluka po sebi dovodi do „nesrećnih posledica“, a Habermas ih formuliše u obliku tri pitanja koja ćemo navesti u celini:

1. Mogu li stranke u početnoj poziciji razumeti interese najvišeg reda svojih klijenata samo na osnovu racionalnog egoizma?
2. Mogu li se osnovna prava izjednačiti sa osnovnim dobrima?
3. Da li veo neznanja garantuje nepristrasan sud? (*Izmirenje*: 94).

U daljem tekstu Rolsovih predavanja se nalazi potvrdu za naš zaključak o povezanosti sa Habermasovom kritikom. Naime, Rols nastavlja svoju analizu sa razmatranjem elemenata inicijalnih situacija od kojih počinje svaka društveno-ugovorna teorija, bilo da je autor te teorije toga svestan ili ne. On ove elemente postavlja u formi pitanja koja ćemo navesti u celini:

„Kakva je priroda učesnika u inicijalnoj situaciji, i koje su njihove intelektualne i moralne moći? Kakvi su ciljevi i htenja učesnika? Koja su njihova opšta uverenja i koliko znaju o svojim specifičnim okolnostima? Sa kakvim se alternativama suočavaju, odnosno u kakve ugovore mogu da uđu?“ (LHPP: 16).

Iako je prvi element sa kojim Rols počinje određenje prirode učesnika, razmatranje količine informacija koje su date učesnicima je mnogo značajnije sa tačke gledišta našeg istraživanja. Rols kaže kako bi se moglo pomisliti da je najbolje pretpostaviti da učesnici znaju sve što im je poznato iz običnog života. La-

ralizmu slobode država nema javnih zajedničkih svrha (*publicly shared common ends*), te da se opavdava isključivo putem privatnih stremljenja i želja svojih građana. Liberalizam slobode daje poseban prioritet određenim osnovnim slobodama, ali ne garantuje sreću građanima, jer to je u nadležnosti samih građana. Politički liberalizam kao - liberalizam slobode osigurava svim građanima primarna dobra tako da „oni mogu da inteligentno koriste vršenje svojih sloboda“ (LHMP: 366).

ko se može zaključiti da će se doći do lošijeg sporazuma za sve ukoliko su ljudima informacije uskraćene. On tvrdi da je u slučajevima *primene* (istakao V. D) već prihvaćene koncepcije pravde uglavnom tačno da želimo da uključimo sve dostupne informacije[13] (LHPP: 17). Sa druge strane, prilikom usvajanja koncepcije pravde puno znanje često sprečava postizanje konsenzusa. Rols objašnjava da vrsta znanja koju ljudi imaju često može dovesti do beskonačnih prepirki i da omogući nekima da imaju bolju pregovaračku poziciju, što bi vodilo do toga da najopasnije (*nastiest*) individue dobiju više od svog pravičnog dela.

Rols navodi tri primera kako bi ilustrovao da se upravo to dešava kada ljudi imaju suviše informacija. Primer teniskog meča koji vodi u nerazrešivu raspravu ukoliko pravila za podelu nagrade u slučaju prekida nisu utvrđena unapred, po Rolsu vodi ka zaključku da učesnici treba da zamisle situaciju u kojoj niko ne zna sposobnosti, fizičku kondiciju, bogatstvo i mnogo toga drugog, kako bi pravila bila određena mimo partikularnih okolnosti. Politički primeri prekrajanja (*Gerrymandering*) izbornih distrikta i određenja minimalne medicinske nege su, po Rolsu, opet jasni pokazatelji da je potrebno pravila odrediti unapred i upotrebiti neko sredstvo poput vela neznanja (LHPP: 17–19).

Rols zaključuje stavom da postoje različite forme vela neznanja, od kojih su neke „gušće“ (odnosno isključuju više informacija), dok neke isključuju različite vrste informacija. On navodi ove različite forme vela neznanja, te osim Elstera, Dvorkina, i Akermana, navodi prvobitnu formulaciju određivanja pravednih uslova za buduće generacije u svojim ranim formulacijama pravde kao pravičnosti i Habermasovu idealnu govornu situaciju. Naime, osnovna misao u toj koncepciji je da pravila diskursa ograničavaju učesnike da prihvate samo norme sa odgovarajućim moralnim sadržajem. Ova pravila služe da se filtriraju norme koje ne mogu biti prihvaćene od svih. Kao što je iz ovih primera jasno da je koncept inicijalne situacije široko rasprostranjen u političkoj situaciji, Rols smatra da je veoma bitno uvažiti da prvobitni položaj modeluje inicijalnu situaciju pravde kao pravičnosti i naglašava da je to samo sredstvo predstavljanja (LHPP: 19–20).

Po našem mišljenju, sve ove distinkcije Rols uvodi kako bi razjasnio i odbranio sopstveno stanovište od Habermasove kritike o nedemokratičnosti i paternalizmu nastupa političkog filozofa, koji poput eksperta daje principe pravde koji se ugrađuju u ustav i time građanima uskraćuje bilo kakav istinsku politički izbor. Iz svega navedenog se može iščitati da Rols svoje stanovište smatra neistorijskim, hipotetičkim društvenim ugovorom, u kome se isključivanjem alternativa koje učesnici nikako *ne bi mogli prihvatiti* utvrđuje koncepcija političkog legitimiteta. Sa druge strane, Habermasova doktrina ima veće pretenzije, jer iako je neistorijska i hipotetička, zahteva norme koje *bi prihvatili* svi učesnici, i osim koncepcije političke legitimnosti, daje objašnjenje političkih obaveza građana. Na taj način, Rols implicitno i prećutno utvrđuje kako je pravda kao pravičnost

[13] Rols navodi izuzetak krivičnog suđenja u kome se može zahtevati da određene informacije ne budu uzete u obzir zarad pravičnog suđenja.

skromnija od etike diskursa i diskurzivne teorije legitimiteta, te kako ta vrsta skromnosti ni u kom slučaju ne predstavlja „lažnu skromnost“.

Vladimir Drekalović*
Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet Nikšić

Naučna polemika

ODREĐENJE POJMA ZNANJA – PRVI KORAK NAUČNOG DJELOVANJA

1. *Da li je opravdano istinito vjerovanje znanje?*

Tradicionalna definicija znanja je zauzimala dominantno mjesto u okviru teorije saznanja sve do 1963. godine. Tada Edmund Getije objavljuje tekst „Da li je opravdano, istinito vjerovanje znanje?“. Getije se obrušio, kako sam kaže, na Platonovu[1] definiciju znanja, kao i na slične definicije koje su dali Ejer (Ayer) i Čizolm (Chisholm).[2] Kratkim, ali razornim primjerima iz svakodnevice, pokušao je pokazati da je moguće „napakovati“ situacije u kojima tradicionalna definicija znanja neće vrijediti. Getijeov odgovor na postavljeno pitanje iz naslova njegovog teksta je odričan. Tačno i opravdano vjerovanje ne mora biti znanje, kaže on. Zatim nam priprema dva primjera koji bi trebalo da pokažu da uslovi iz trodijelne definicije nisu *dovoljni* da bismo mogli govoriti o znanju. Drugim riječima, on tvrdi da se može desiti da imamo opravdano i tačno vjerovanje o nečemu, ali da nemamo znanje o tome! Da bi nas uvjerio u to, on prvo predlaže da prihvatimo dvije pretpostavke. Prva je da

... je moguće za čovjeka da opravdano vjeruje u iskaz koji je u stvari netačan. Druga je da ...za bilo koji iskaz P, ako S opravdano vjeruje u P, P povlači Q, S zaključuje Q iz P i prihvata Q kao rezultat zaključivanja, onda S opravdano vjeruje u Q (Getije 1963).

U prvom primjeru, Getije govori o Smitu i Džonsu koji konkurišu za neki posao. Smit ima jak razlog da vjeruje u konjunktivni iskaz:

P: Džons će dobiti posao i on ima deset novčića u džepu.

Smit vjeruje u njega, jer mu je predsjednik kompanije rekao da će Džons dobiti posao, i zato, jer je on (Smit) maločas izbrojao novčiće u Džonsovom džepu. Iskaz P povlači iskaz:

Q: Posao će dobiti čovjek koji ima deset novčića u džepu.

Pošto Smit opravdano vjeruje u P, a P povlači Q, onda, kaže Getije, Smit opravdano vjeruje i u Q. Zamislimo da će posao ipak dobiti Smit i da on, slučajno, ima deset novčića u džepu, a da je i jedno i drugo nepoznato za njega. To je situacija koju Getije želi. Iskaz Q je tačan i Smit opravdano vjeruje u Q.

---

* v.drekalovic@yahoo.com

[1] Getije spada u autore koji smatraju da se uslov *opravdanost* može pripisati Platonu.

[2] Umjesto Platonovog uslova „S opravdano vjeruje da je P“, Čizolm (1957) koristi „S ima odgovarajući razlog da je P“, a Ejer (1956) „S ima pravo da bude siguran da je P“.

Međutim, nastavlja Getije, Smit *ne zna* da je Q tačno, jer je Q tačno zahvaljujući broju novčića u Smitovom džepu i tome što Smit dobija posao, a Smit ne zna ni jedno ni drugo. Njegovo vjerovanje je zasnovano na brojanju novčića u Džonsovom džepu i pogrešnom vjerovanju da će Džons dobiti posao.

Drugi Getijeov primjer sličan je prethodnom. Sad je Q disjunkcija čiji je jedan disjunkt P. Pretpostavimo da Smit ima jak razlog da vjeruje u istinitost sljedećeg iskaza:

P: Džons je vlasnik forda.

Taj razlog zasnovan je na tome da Smit zna da je Džons imao ford i da je nedavno ponudio da ga poveze. Smit ima i prijatelja Brauna. Iskaz P povlači iskaz:

Q: Džons je vlasnik forda ili je Braun u Barseloni.

Smit na osnovu dvije Getijeove pretpostavke ima opravdano vjerovanje u Q. Smit, međutim, ne zna gdje je Braun. Zamislimo da Džons nije vlasnik forda, a da je Braun sasvim slučajno u Barseloni. Q je istinito, Smit vjeruje da je Q tačan i njegovo vjerovanje je opravdano. Ipak, ovo nije znanje, kaže Getije i na osnovu svoja dva primjera zaključuje: možemo imati opravdano tačno vjerovanje koje nije znanje, pa prema tome Platonova definicija nije dobra. Pored dva primjera koje je dao Getije, nastao je i veliki broj primjera getijeovskog tipa sa istim ciljem i rezultatima koje su imali dva Getijeova. Navedimo jedan takav primjer.

Pretpostavimo da na televiziji gledamo tenisko finale Rolan Garosa između Ane Ivanović i Dinare Safine. Na par minuta smo otišli do kuhinje, i kad smo se vratili prisustvujemo završnici meča u kojem Ivanović proslavlja pobjedu. Na osnovu viđenog vjerujemo u iskaz:

P: Upravo sam vidio da je Ana Ivanović pobijedila na ovogodišnjem finalu Rolan Garosa.

Iz njega zaključujemo i opravdano vjerujemo u iskaz:

Q: Ana Ivanović je ovogodišnji šampion Rolan Garosa.

Šta se, u stvari, desilo? Prije odlaska u kuhinju smo, zaista, direktno posmatrali finale Rolan Garosa koje je prenošeno. U trenutku kad smo krenuli u kuhinju, kao što to u Rolan Garosu često biva, počeo je jak pljusak zbog čega je prekinut direktan prenos, pa je televizijska kuća počela prikazivati snimak jednog drugog slavlja Ane Ivanović. S druge strane, ispostaviće se da će Ivanović i nakon prestanka pljuska pobijediti u Rolan Garosu. Mogli bismo reći da na kraju imamo opravdano istinito vjerovanje koje nije znanje.

2. *Reakcije na Getijeove primjere – poboljšanja definicije znanja*

Istina je da primjeri Getijeovog tipa nisu baš često ostvarivi i nije ih lako uočiti u realnosti, međutim i samo teoretska mogućnost njihovog postojanja je dovoljan razlog za preispitivanje tradicionalne definicije znanja, kao i samih primjera. Getijeovi primjeri su izazvali i još uvijek izazivaju reakcije velikog broja

autora. Kao što je u uvodu nagoviješteno, na ove primjere je moguće odgovoriti na jedan od sljedeća tri načina:

1) Pokazati da protivprimjeri ne postižu cilj;

2) Prihvatiti kontraprimjere i pokušati dopuniti trodijelnu analizu četvrtim uslovom, čime bi se preciznije odredio pojam opravdanja, kako primjeri više ne bi bili kontraprimjeri;

3) Prihvatiti kontraprimjere i pokušati klasičnu definiciju izmijeniti, a ne dopuniti, tako da odolijeva primjerima navedenog tipa.

Pozabavimo se sad komentarima koji se tiču odgovora na drugi način. Analizirajući navedene primjere getijeovskog tipa primjećujemo da im je, između ostalog, zajedničko to da je početno vjerovanje da P, iz kojeg je zatim izvedeno istinito vjerovanje da Q, lažno. U prvom primjeru netačno je vjerovanje da će Džons dobiti posao i da on ima deset novčića u džepu. U drugom primjeru je netačno da je Džons vlasnik forda. U trećem primjeru je netačno vjerovanje da je gledalac upravo vidio da je Ivanović pobijedila na ovogodišnjem finalu Rolan Garosa. Šta je motiv ovakvih naših zapažanja? Pošto je istinitost nužan uslov za znanje, onda nam se i status svakog lažnog vjerovanja iz koga je izvedeno konačno vjerovanje može činiti spornim. Iz tog razloga, trodijelnoj definiciji možemo dodati četvrti uslov koji bi, saglasno prethodnim zapažanjima, ograničio znanje samo na ona opravdana i istinita vjerovanja koja nisu izvedena iz lažnog vjerovanja ili iz grupe vjerovanja od kojih je barem jedno lažno. Takvim uslovom bismo eliminisali navedene primjere, jer oni ne bi zadovoljavali proširenu definiciju znanja. Da li takva dopuna tradicionalne trodijelne definicije ostvaruje svoju svrhu kod svih primjera getijeovskog tipa? Na ovo pitanje, kad je riječ o bilo kojem „pojačanju“ definicije, je teško odgovoriti, barem iz dva razloga. Prvo, nemamo garanciju da će ikada biti navedeni i iscrpljeni svi primjeri getijeovskog tipa. Drugo, pomenuta „usavršavanja“ definicije su najčešće *ad hok* intervencije koje se čine na osnovu ograničenog broja konstruisanih primjera i pojedinih „sumnjivih“ koraka načinjenih u njima. Teško je naći sistematičnu analizu svih primjera getijeovskog tipa koji su klasifikovani prema svojim specifičnostima i na osnovu koje bi se, na najopštijem nivou, potražile i moguće opšte primjedbe i nedostaci koji bi se odnosili na sve primjere. Vratimo se sad posljednjem predlogu za poboljšanje definicije. Najozbiljnija primjedba koja se daje novoj definiciji je ta da se mogu konstruisati getijeovski primjeri u kojima se pojavljuje lažno vjerovanje, ali u kojima ne postoji nikakvo zaključivanje, pa prema tome, nema ni zaključivanja iz lažnih premisa. Na primjer, posmatram livadu i vjerujem da je na njoj ovca. U stvari, to je kamen što ne vidim iz daljine. Iza kamena jeste ovca koju ja ne vidim. Mogli bismo reći da ovdje imamo opravdano tačno vjerovanje da postoji ovca na livadi, ali nemamo znanje. Branilac novoformirane definicije bi možda uzvratio da primjer i nije bez zaključivanja, i da on zaključuje da je na livadi ovca na osnovu onoga što ima u svojoj svijesti kao sadržaj čula. Međutim, ako u ovoj raspravi imamo u vidu dva Getijeova primjera, onda je jasno da on u njima pod zaključivanjem podrazumijeva izvođenje iskaza Q iz iskaza P, a ne izvođenje iskaza Q iz sadržaja čula. Dakle, mogli bismo reći

da je prigovor dat navedenom pojačanju tradicionalne definicije osnovan. Novoj definiciji Densi kao nedostatak ističe i to

... što je predlog prejak i po svoj prilici dovodi do toga da je za bilo koga od nas nemoguće da bilo šta zna ... svi mi imamo mnoga lažna vjerovanja koja igraju izvjesnu ulogu u našem rasuđivanju, pa prema tom predlogu nijedno istinito opravdano vjerovanje koje u ovom trenutku imamo ne bismo smatrali znanjem (1985, poglavlje 2.3).

Zašto bi pretjeran bio zahtjev da u lancu vjerovanja pomoću kojih stižemo do konačnog vjerovanja ne bude neistinitih? Nije li to i prirodan zahtjev uz koji bi, možda, trebalo dodati još neki uslov ili preciznije određenje već korištenih pojmova, kako bi se isključili primjeri poput onog sa ovcom? Valjanim zaključivanjem iz lažnih premisa možemo izvesti istinit iskaz, ali teško možemo reći da taj iskaz znamo jer smo ga „saznali“ oslanjajući se na laž. Konačno, zar su, kako kaže Densi, sva naša znanja izvedena iz barem jednog lažnog iskaza, pa bismo prihvatajući ponuđenu dopunu definicije ostali bez ijednog vjerovanja koje bismo smatrali znanjem? Naravno da ne! Nemoguće je da se sva naša znanja oslanjaju ili su izvedena iz barem jednog lažnog vjerovanja. Ako ne dovodimo u pitanje uobičajenu upotrebu čula, onda smo svakodnevno u situaciji da stičemo istinita opravdana vjerovanja koja nisu izvedena ni iz jednog lažnog vjerovanja. Ako je, u drugu ruku, upotreba čula apsolutno dovedena u sumnju kao pouzdana, onda je primjedba o kojoj raspravljamo data iz ugla skepticizma, o čemu bi trebalo voditi posebnu raspravu koja izlazi iz okvira ovog teksta. S druge strane, ako je poenta Densijevog prigovora više u tome da su među vjerovanjima, na koja se oslanjamo kao na premise, u takvom zaključivanju često prisutna i neka lažna vjerovanja koja nisu relevantna za istinitost zaključka (teza o odsustvu relevantnih lažnih vjerovanja), onda njegov prigovor ima osnovu.

Postoje još neki prigovori koji se daju posljednjoj prepravci definicije. Naime, jedan od njih pokazuje da promijenjeni uslov nije ni nužan ni dovoljan za znanje. Da bismo pokazali da posljednji uslov nije ni nužan, trebalo bi da konstruišemo primjer u kojem subjekat vjerovanje izvodi iz barem jedne lažne premise, ali da je to vjerovanje znanje. Recimo da Petar ima ručni sat i sat na mobilnom telefonu. On opravdano vjeruje da su oba tačna, jer se nikada do sada nije desilo da neki od njih pokazuje netačno vrijeme. Međutim, ručni sat je prestao da radi, ali on, kada Petar pogleda na njega, sasvim slučajno pokazuje tačno vrijeme. On je pogledao i na sat mobilnog telefona koji ispravno radi i na kojem stoji isti podatak. Iz podataka koje je vidio i iz vjerovanja da su oba sata tačni, on zaključivanjem stiče vjerovanje o vremenu koje je tačno i za koje, s obzirom na ispravnost sata sa mobilnog telefona, možemo reći da je opravdano. Ukupno gledajući, možemo reći da Petar zna koliko je sati, iako je na putu do svog vjerovanja koristio lažnu premisu.[3]

[3] Primjer je podstaknut primjerom iz: Russell (1948), str. 131–2. On pokazuje da posljednje predloženo „pojačanje“ definicije nije nužan uslov, ali ono ne pogađa tezu o odsustvu relevantne lažnosti.

Primjetimo da u getijeovskim primjerima bitnu ulogu ima *slučajnost*. Subjekat ima opravdanje za vjerovanje da p kada je p tačno, ali bi i da je p netačno imao iste razloge da vjeruje da p. U primjeru sa satom (ako se oslanjamo samo na ručni sat), osoba vjeruje u tačno vrijeme zahvaljujući slučaju, tome što sat koji je stao slučajno pokazuje tačno vrijeme. U originalnom Getijeovom primjeru, Smit sasvim slučajno tačno vjeruje u to da će osoba koja ima deset novčića u džepu dobiti posao (jer on ima te novčiće u džepu, ali nije svjestan toga). Upravo rečeno je ideja za novu promjenu definicije. Mogli bismo predložiti da znanje bude opravdano vjerovanje koje nije slučajno tačno.[4]

Jedan od pokušaja rješenja problema je i da se na neki način obezbijedi veza između razloga koje subjekat ima za vjerovanje i istinitosti vjerovanja. Na primjer, mogli bismo reći da zahtijevamo da je logički ili fizički nemoguće da subjekat ima iste razloge i kada je vjerovanje netačno.[5] Prihvatajući prvu vrstu nemogućeg u definiciji isključili bismo mnoga vjerovanja koja smatramo znanjima. Na primjer, sva vjerovanja zasnovana na induktivnim razlozima kao što je vjerovanje da će sunce sutra izaći. Uslov fizičke nemogućnosti je podstaknut fizičkim getijeovskim primjerima. Posmatram vaznu na stolu, i imam neke razloge (prije svega opažajne) na osnovu kojih vjerujem da je vazna na stolu. Ako vazna ne bi bila tamo, ja u datim okolnostima ne bih imao razloge za to da vjerujem da je ona na stolu. Ipak, to je veoma prost primjer. Nova definicija neće biti djelotvorna ako halucinirام, ili pred sobom imam vjernu sliku vazne na stolu koju ne mogu razlikovati od stvarnog predmeta. I dalje ću imati iste razloge za vjerovanje, iako je vjerovanje netačno.

Kako da se prigovori novoj, proširenoj definiciji otklone? Da li promjenom uslova ili novim dodatnim uslovom? Možda bi se moglo postaviti pitanje smisla o broju dodatnih uslova, no ako je taj broj konačan i ako bi dao željeni rezultat, a to je konačno odgovarajuće određenje pojma znanja, elegantnost definicije ne treba da bude zabrinjavajuća stvar. S obzirom na posljednje prigovore, racionalno bi bilo ne zahtijevati izričito istinitost za sve premise koje se pojavljuju u lancu zaključivanja kod primjera kod kojih zaključivanje uopšte postoji. Takva ideja za poboljšanje je podstaknuta sljedećim pitanjem: da li je istinitost svih vjerovanja, koja na posredan ili neposredan način učestvuju u stvaranju konačnog opravdanog istinitog vjerovanja, presudna i neizostavno bitna za njegovo stvaranje? Na prvi pogled se takvo pitanje može učiniti suvišnim. Kako bi vjerovanje da p, između ostalih vjerovanja, moglo da učestvuje u stvaranju vjerovanja da q, a da je istinitost vjerovanja da p nebitna? Ako bi to i bilo moguće, koji bi to bio princip po kojem bismo razdvojili bitna od nebitnih vjerovanja koja učestvuju u stvaranju nekog vjerovanja da q? Densi predlaže da kažemo da je „lažno vjerovanje da p u potrebnom smislu relevantno ukoliko bi subjekt, da je umjesto

[4] Izvorno je to i bio razlog da se uvede uslov opravdanosti – da se otkloni slučajna istinitost vjerovanja.

[5] Swain (1972), str. 152. Pod „fizički nemoguće“ Svejn misli na to da bi opis stanja stvari vezan za vjerovanje i razloge vjerovanja zajedno sa zakonima prirode proizveo protivrječnost.

toga vjerovao da ne-p, prestao da ima opravdanje za svoje vjerovanje da q“. On smatra da su neka vjerovanja toliko beznačajna da njihova istinitost ili lažnost ne utiče na ono što subjekt u datom trenutku vjeruje. Kao primjer kojim želi da ilustruje to svoje razmišljanje, Densi navodi uvjerenje da je Napoleon veliki vojskovođa. U stvaranju tog uvjerenja, nastavlja on, učestvuju i lažna vjerovanja koja nisu relevantna, ali ne navodi primjer takvog nerelevantnog lažnog vjerovanja (1985, poglavlje 2.3). Kakvo bi to bilo lažno vjerovanje na osnovu kojeg, između ostalih, vjerujem da je Napoleon bio veliki vojskovođa, a da vjerovanje u njegovu negaciju neće osporiti opravdanje o vjerovanju o Napoleonu kao velikom vojskovođi? Otpada razmatranje možda netačnih vjerovanja, kao što su ta da je Napoleon imao tri zuba ili stotinu i tri ljubavnice, jer se na takva vjerovanja nismo oslanjali u stvaranju konačnog vjerovanja. Otpada i razmatranje vjerovanja kao što su ta da je Napoleon u dvadeset i četvrtoj godini postao general ili da je uspio da zauzme Moskvu, jer se radi o istinitim vjerovanjima. Kakva nam onda vjerovanja preostaju kao lažna i nerelevantna? Pretpostavimo da vjerujemo da je Napoleon pobijedio u bici kod Lajpciga 1813. godine, što nije tačno. Iako je prethodno lažno vjerovanje nesumnjivo doprinjelo da nas utvrdi u ubjeđenju da je Napoleon veliki vojskovođa, vjerovanje u njegovu negaciju vjerovatno ne bi dovelo u pitanje naše vjerovanje o Napoleonu kao velikom vojskovođi, jer ponekad i velike vojskovođe gube bitke. Slično, vjerovatno lažno vjerovanje da je Napoleon u bici kod Ulma komandovao sa 500.203 vojnika takođe će doprinjeti našoj uvjerenosti o njegovoj vojničkoj veličini, ali ni činjenica da je u bici, ipak, možda bilo 500.004 vojnika, neće previše poremetiti naše vjerovanje o Napoleonu kao velikom vojskovođi. Šta ako svoje vjerovanje o Napoleonu zasnivamo i na tom pogrešnom vjerovanju? Kada ustanovimo da je ono bilo pogrešno, nećemo prestati da vjerujemo u to da je veliki vojskovođa, što znači da lažno vjerovanje o broju vojnika nije ni bilo relevantno. Ono što ne bismo smjeli dozvoliti jeste da imamo relevantna lažna vjerovanja. Drugim riječima, mogli bismo predložiti da *znanje* bude *opravdano istinito vjerovanje uz zahtjev o odsustvu relevantnih lažnih vjerovanja*.

Densi, međutim, misli da i odsustvo relevantne lažnosti, kao dodatni uslov nije dovoljno da bismo, uz već ranije postavljene uslove, govorili o znanju. Kao ilustraciju tog svog stava pokušava da nam „napakuje“ novi primjer koji bi pokazao da prisustvo relevantnog lažnog vjerovanja ne mora značiti i da o konačnom vjerovanju nećemo moći govoriti kao znanju. Pretpostavimo da mi je koleginica obećala da će me odvesti večeras kući nakon zajedničkog druženja koje smo imali. Stanje stvari je takvo da joj je akumulator automobila ispražnjen, i blizu njenog automobila je i automobil našeg prijatelja koji ima prenosive kablove kojima bismo mogli upaliti i koleginičin automobil. Densi eksperimentiše, posmatrajući naše konačno vjerovanje u zavisnosti od toga u koju od navedeni činjenica vjerujemo. Analizira tri vjerovanja:

1) Koleginica će me večeras odvesti kući,
2) Akumulator njenog automobila nije ispražnjen,

3) U blizini je parkiran automobil našeg prijatelja koji ima prenosne kablove.

Ako prihvatimo tradicionalnu definiciju znanja, uz zahtjev odsustva relevantne lažnosti, onda vjerovanje u (1) jeste znanje. Imaćemo opravdano istinito vjerovanje, bez bilo kakvog relevantnog lažnog vjerovanja. Ako vjerujemo u (1) i (2) ne znamo da će nas koleginica odvesti kući, jer imamo opravdano istinito vjerovanje sa lažnim relevantnim vjerovanjem (akumulator nije ispražnjen). Ako vjerujemo u (1) i (3) znamo da će nas koleginica odvesti kući jer imamo opravdano istinito vjerovanje i takođe nemamo lažno relevantno vjerovanje. Ako vjerujemo u (1), (2) i (3) znamo da će nas koleginica prevesti kući jer: imamo opravdano istinito vjerovanje, zato što relevantno lažno vjerovanje u (2) (da je koleginičin akumulator neispražnjen) neće dovesti u pitanje naše vjerovanje da (1), jer vjerovanje da (3) „neutrališe“ osporavajući efekat za (1) koji bi inače imalo lažno relevantno vjerovanje da (2). Tako bi prethodni primjer trebalo da pokaže da možemo imati opravdano vjerovanje i znanje i onda kada opravdanje uključuje relevantno, a lažno vjerovanje. Čitava verzija je, kako Densi kaže, neprihvatljiva, jer za posljedicu ima to da će znanje ili neznanje po pravilu zavisiti od toga koja druga vjerovanja subjekt naizgled slučajno, sticajem okolnosti ima (1985, poglavlje 2.3). Ako nemamo nikakva druga vjerovanja, vjerovanje da je u blizini moj prijatelj sa prenosnim kablovima nije baš najočiglednije povezano sa vjerovanjem u obećanje moje koleginice da će me povesti kući. Međutim, teoretski, na skoro sva naša vjerovanja može uticati konačan, ali veliki broj drugih vjerovanja, kako onih za koje je jasno da direktno uslovljavaju glavno vjerovanje, tako i onih za koje nam se čini da nisu neposredno vezana za konačno vjerovanje. Na primjer, na moje vjerovanje da ću večeras položiti ispit koji treba da polažem, mogu uticati vjerovanja za koja nam se čini da su bitna za konačno vjerovanje, kao što su vjerovanje da sam dugo i temeljno pripremao ispit, vjerovanje da se nikad nije desilo da neki student ne položi taj ispit kod profesora koji ispituje i mene, vjerovanje da se radi o veoma tolerantnom profesoru itd. Međutim, na konačno vjerovanje mogu uticati i druga vjerovanja kao što su vjerovanje da je osoblje gradskog prevoza za danas najavilo štrajk, vjerovanje da je elektrodistribucija saopštila da danas neće biti restrikcije električne energije, vjerovanje da crna mačka koja pređe put donosi nesreću itd.[6]

Uslov odsustva relevantne lažnosti podrazumijeva internalistički pristup u raspravi, jer je „lažno vjerovanje da p ... relevantno ukoliko bi *subjekt*, da je umjesto toga vjerovao da ne-p, *prestao* da ima opravdanje za *svoje* vjerovanje da q“. Znanje je vjerovanje subjekta nastalo kao rezultat do kojeg subjekat dolazi na osnovu svojih opažanja, zaključivanja i drugih vjerovanja *subjekta*. Primjer u kojem vjerujem da će me koleginica odvesti kući, kad vjerujem u sva tri iskaza, zadovoljava uslove za znanje u internalističkom smislu, bez obzira što se situacija dodatnim uslovima usložnjava. Zahtjev za odsustvom relevantne lažnosti je

[6] Iz ovog razloga će biti uveden uslov o tzv. neponištivosti opravdanja (vidjeti: Lehrer 1974).

ispunjen i uvijek postoji mogućnost da se provjeri da li je tako, bez obzira na broj i složenost dodatnih vjerovanja. Na primjer, pretpostavimo da je stanje stvari takvo da mi je jedan blizak prijatelj koji moju koleginicu dobro poznaje rekao da ona ne ispunjava svoja obećanja, ali da se on, u stvari, šalio. Posmatrajmo dva dodatna iskaza:

4) Moja koleginica koja mi je obećala prevoz ne ispunjava obećanja.

5) Moj prijatelj se šalio u vezi sa tim da moja koleginica ne ispunjava obećanja.

Ako bismo, poštujući tradicionalnu definiciju znanja i dodatni uslov o odsustvu relevantne lažnosti vjerovali u (1), (2), (3) i (4) moglo bi se reći da nemamo znanje o tome da će nas koleginica odvesti kući, jer imamo lažno relevantno vjerovanje (4). U drugu ruku, ako bih vjerovao u (1), (2), (3), (4) i (5) moglo bi se reći da imamo znanje jer bi uticaj lažnog vjerovanja da (4) na konačno vjerovanje bilo osporeno vjerovanjem da (5). Slično bi bilo ako bih vjerovao u, na primjer, (1), (3), (4) i (5), bez obzira što nije jasno kakva je veza između, recimo, (3) i (4). Posmatrano iz internalističkog ugla, oslonjeni smo samo na vjerovanja koja ima subjekt, bez obzira što se čini da među nekim od tih vjerovanja nema dodirnih tačaka, i bez obzira što za svako vjerovanje subjekta skoro uvijek postoji mnogo činjenica i „stanja stvari“ o kojima on nema nikakva vjerovanja iz različitih razloga, iako bi eventualna vjerovanja o njima direktno uticala na njegovo konačno vjerovanje. Iz tog ugla je dodatni uslov o odsustvu relevantne lažnosti pridodat tradicionalnoj definiciji znanja zadovoljavajuća dopuna trodijelne definicije.

Na osnovu prethodno rečenog prirodno se nameće sljedeće pitanje: da li, kad je riječ o znanju, treba razmatrati samo vjerovanja koja subjekat ima ili su bitna i istinita vjerovanja koja bi on teorijski mogao imati, a koja bi, ako bi se uzela u obzir, uticala na istinitost konačnog vjerovanja? U dosadašnjem izlaganju predložene definicije su podrazumijevale prvu mogućnost. Dakle, u obzir su uzimana samo vjerovanja koja sam subjekt ima. Međutim, naša lična vjerovanja su više ili manje ograničena različitim uslovima: čulnim i intelektualnim mogućnostima, našom komunikacijom sa drugim ljudima, ličnim i kolektivnim interesom, porodičnim uticajem, genetikom, ličnim materijalnim stanjem i standardom zajednice čiji smo član itd. Na broj, istinitost i opravdanost vjerovanja jednim dijelom možemo i sami da utičemo ličnim angažovanjem, aktivnošću i voljom. Ipak, postoje i objektivni činioci koji takođe utiču na stvaranje vjerovanja koja stičemo i koji su van domašaja našeg uticaja. To su samo neki od razloga zašto različite osobe često imaju različita vjerovanja o istoj stvari. Za našu raspravu je još interesantnije sljedeće. Zbog niza razloga, između ostalih i onih gore navedenih, nije rijedak slučaj da dvije različite osobe imaju isto vjerovanje o nečemu, ali da skup vjerovanja na koji su se oslanjali prilikom stvaranja konačnog vjerovanja nije isti za obje osobe. Ti skupovi mogu imati najraznovrsnije odnose. Mogu imati jedan broj istih elemenata dok su im preostali različiti. Mogu biti jedan drugom podskup, ili mogu biti i disjunktni. Navedimo primjer koji ilustruje posljednji slučaj. Danas je odigran fudbalski derbi *Zvezda-Partizan*. Ni Mirko ni

Slavko nisu gledali utakmicu, ali oba vjeruju da je *Zvezda* pobijedila. Mirko zato jer vjeruje da je *Zvezda* prva, a *Partizan* posljednji na tabeli, i zato što vjeruje da najbolji *Partizanovi* igrači nisu nastupili jer je to najavljeno u štampi, pošto im nisu isplaćena novčana dugovanja. Slavko ima isto ubjeđenje jer vjeruje da je *Partizan* izgubio sve šanse da se spasi ispadanja iz lige, i vjeruje da je sudija meča, kojeg Slavko lično poznaje, uvijek veoma naklonjen domaćoj ekipi. Jasno je da vjerovanje mora biti istinito da bismo ga smatrali znanjem, ali nije jasno kakva vjerovanja i koliko njih treba da potkrijepljuju konačno vjerovanje. Uopšte govoreći, pretpostavimo da osoba X ima istinito vjerovanje da q koje je potkrijepljeno skupom $A=\cup p_i$ (i=1,n) takođe istinitih vjerovanja $p_1, p_2, \ldots, p_n$. Prepostavimo da osoba Y ima isto istinito vjerovanje da q koje je potkrijepljeno skupom $B=\cup p_j$ (j=n+1,m) takođe istinitih vjerovanja $p_{n+1}, p_{n+2}, \ldots, p_m$, pri čemu je $A\neq B$ i nije $A\subset B$ ili $B\subset A$. Nije isključeno da je $A\cap B\neq\emptyset$, to jest, da postoje ista vjerovanja p_i na koja su se i osoba X i osoba Y oslonili u stvaranju vjerovanja da q. Prethodni uslovi govore da postoje istinita vjerovanja koja potkrepljuju vjerovanje da q, a koja, na primjer, osoba X nema. Da li to dovodi u pitanje znanje X-a da q? Da, samo ako njegova vjerovanja iz A nisu *dovoljna* za vjerovanje da q. Međutim, kako odrediti tu dovoljnost? Prije pokušaja da se odgovori na ovo pitanje potrebno je uočiti da je posljednji uopšteni primjer u bitnom smislu drugačiji od ranije navedenih primjera vezanih za poboljšanje definicije znanja. Sada nisu zanemareni ni uloga koju na konačno vjerovanje subjekta mogu imati i vjerovanja koja on nema, ali bi ih teoretski mogao imati. Pažnja je posvećena tome da li bi prisustvo takvih vjerovanja uticalo na konačno vjerovanje. Dakle, bitnim za razmatranje se ne smatraju samo vjerovanja koja subjekt ima, čime se otvara prostor za takozvani eksternalistički pristup pitanju definicije znanja.

Da li i kako na znanje subjekta utiču istinita vjerovanja koja on nema, a koja poništavaju njegovo konačno uvjerenje? Ima li smisla, uopšte, govoriti o istinitim uvjerenjima koja poništavaju znanje? U duhu ovih pitanja dolazimo do novog pokušaja da se poboljša definicija znanja. *Znanje je opravdano istinito vjerovanje čije opravdanje ne može biti osporeno postojanjem dodatnih istina*. Takvom formulacijom je izražen eksternalistički stav da ne treba razmatrati samo aktualna vjerovanja subjekta, već i sva istinita vjerovanja. Držeći se nove definicije, ne bismo mogli reći da je Ana Ivanović šampion Rolan Garosa, jer je opravdanje za takvo naše vjerovanje poništeno činjenicom da smo posmatrali neki drugi snimak. Ne mogu reći ni da znam da je ovca na livadi, jer je moje opravdanje dovedeno u pitanje time što sam, u stvari, gledao u kamen. Novi zahtjevi u definiciji neće onemogućiti postojanje lažnih opravdanih vjerovanja jer se postavljeni uslovi odnose samo na vjerovanja – znanja. Na prvi pogled se može učiniti da dodatni uslov iz predložene definicije čini suvišnim uslov istinitosti iz trodijelne definicije. Ipak, nije tako. Svrha dodatnog uslova u kojem se pominju istine je ne da se dodatno utvrđuje istinitost konačnog vjerovanja, jer je ona već postulirana trodijelnom definicijom, nego da se na precizniji način pokuša odrediti pojam opravdanosti vjerovanja. Dodatni uslov u novom predlogu definicije je uveden na sličan način kao što je to ranije urađeno sa uslovom za odsu-

stvo relevantnog lažnog vjerovanja. Razlika je u tome što je sada napušten uski okvir svijesti subjekta i kao relevantna se posmatraju sva vjerovanja koja bi subjekt i teorijski mogao imati. Sličnost koja povezuje dvije dopunjene definicije ima veze i sa sličnim problemima koji se pojavljuju u njihovim primjenama. Naime, kod primjene definicije dopunjene uslovom odsustva relevantne lažnosti vidjeli smo da određene nedoumice mogu stvoriti vjerovanja koja poništavaju jedno drugo. Da bismo vidjeli da sličnih problema nije oslobođen ni novi predlog definicije, navedimo novi primjer.

Pretpostavimo da, dok sam na poslu, imam dobar razlog da vjerujem:

1) Moja djeca se sada igraju u dvorištu moje kuće.

Ipak, postoje i dvije istine o kojima ja nemam nikakvo vjerovanje:

2) Kad sam jutros napustio kuću, moj komšija je pozvao djecu u šetnju, a moja djeca uvijek prihvataju takve pozive.

S druge strane,

3) Moja supruga je bila zabrinuta za zdravlje jednog od njih i odbila je poziv (Densi 1985, poglavlje 2.3).

Slično kao kod zahtjeva za odsustvo relevantne lažnosti, primjer je usložnjen time što istina (2) poništava postojeće opravdanje vjerovanja, ali i istina (3) poništava prethodno poništenje. Densi smatra da, s obzirom na intuitivni doživljaj pojma znanja, nije lako naći objašnjenje ni onima koji će tvrditi da imamo znanje, ni onima koji će tvrditi da ga nemamo. Međutim, ako se pridržavamo uslova novopredložene definicije, jasno je da naše vjerovanje u prethodnom primjeru nije znanje, jer postoji istina (2) kojom se osporava opravdanje za (1), to jest, naše opravdano istinito vjerovanje može biti osporenom dodatnom istinom, pa nije znanje. Činjenica da postoji i istina (3) koja poništava poništavajući efekat istine (2) nam, ipak, ne pomaže da vjerovanje iz primjera proglasimo znanjem. Definicija je jasna. Da bi neko vjerovanje bilo znanje, uz tri uslova iz trodijelne definicije, ne smije postojati nikakav skup, pa ni jednočlan, dodatnih istina koji bi poništio opravdanje, a mi smo jedan takav skup našli. Ako već želimo „spasiti“ prethodni primjer kao slučaj vjerovanja – znanja, bilo bi potrebno uraditi novu prepravku definicije. Prirodno je razmišljati o jednoj od sljedeće dvije varijante (Harman 1973: 151):

A) Znanje je opravdano istinito vjerovanje čije opravdanje ne može poništiti nikakav skup dodatnih istina.

B) Znanje je opravdano istinito vjerovanje čije opravdanje nije osporivo uzimajući u obzir skup svih istina koje bi mogle uticati na istinitost vjerovanja.

Prva definicija je pojačana toliko da bismo uz pomoć nje mogli govoriti samo o „čistom“ znanju. Znanjem bismo smatrali samo ona vjerovanja za koja ne postoji istina koja osporava opravdanje za njih. Ipak, razumno bi bilo razmisliti koliko bi takvih vjerovanja bilo. Pridržavajući se definicije (A) ni za jedno konačno vjerovanje u svim navedenim primjerima u ovoj glavi, uključujući i dva Getijeova, ne bismo mogli reći da je znanje. Broj vjerovanja – znanja svakog čovjeka bi bio neznatan, jer je toliko primjera istinitih opravdanih vjerovanja za koje ne postoji istina koja na neki način ne dovodi u pitanje njihovo opravdanje.

Problem sa poništavanjem poništavanja i pitanjem dokle to ide izbjegava se drugom definicijom. To je pokušaj da se umjesto o pojedinačnim, novim istinama govori o svim istinama. Držeći se ove definicije, možda bismo mogli reći da u posljednjem primjeru znamo da nam se djeca igraju u dvorištu kuće, jer je osporavajuće djelovanje istine (2) na opravdanje mog vjerovanja poništeno istinom (3). Međutim, da li je baš tako? Da li smo baš sigurni da ne postoji i neka dodatna istina (4) koja poništava djelovanje istine (3) itd. Postoji li ikakva garancija za nas, za krug osoba oko nas, za sve ljude svijeta, za bilo kakav živi ili neživi kontrolni mehanizam da ne postoji istina koju niko ne zna, a koja, možda, može da ospori naše opravdanje? Uopšte govoreći, kako shvatiti pojam *skup svih istina*?

Najveći dio filozofa koji su napadali Getijeov problem pokušali su naći neko rješenje koje još dopušta subjektu da zna stvari na osnovu varljivog razloga koji je možda i pogrešan. [7]

Pred sobom smo imali primjere u kojima vjerovanje subjekta ne smatramao opravdanim jer postoje neki dodatni razlozi – evidencija kojih on nije svjestan, a koji bi, da ih je imao u vidu, uticali na njegovo vjerovanje. Podrazumijeva se, kao što je uglavnom u realnosti slučaj, da se subjekat ne nalazi u idealnoj epistemičkoj situaciji. Naime, skoro uvijek postoje neki razlozi-evidencija kojih on nije svjestan, a koji bi, kada bi ih bio svjestan, uticali na opravdanost njegovog vjerovanja. Zato njegovi razlozi teorijski mogu biti obesnaženi evidencijom koju on nema. Prethodno rečenim postaje jasna motivacija za posljednju definiciju. Ideja je bila da opravdanim vjerovanjem smatramo ono vjerovanje čija vrijednost ne bi mogla biti umanjena nikakvim dodatnim razlozima – evidencijom, čak ni onom koju subjekat nema. Ispitivanje opravdanosti vjerovanja, podrazumijevalo bi i svijest o „idealnoj“ epistemičkoj situaciji u kojoj onaj koji procjenjuje opravdanost pred sobom ima sve relevantne istine, što može biti samo epistemički san. Kako da za bilo koga garantujemo da ima uvid u sve relevantne razloge – evidenciju za neko vjerovanje?

Literatura

Chisholm 1957: Chisholm R. M., *Perceiving: a Philosophical Study*, New York, Cornell University Press.

Ayer 1956: Ayer A. J., *The Problem of Knowledge*, London, Macmillan.

Gettier 1963: Gettier E., *Is justified true belief knowledge?*, *Analysis*, 23, str. 121–123.

Dancy 1985: Dancy J., *Inroduction to Contemporary Epistemology*, Oxford: BasilmBlackwell.

Russell 1948: Russell B., *Human Knowledge*, New York, Simon and Schuster. Pryor 2004: Pryor J., *The Gettier problem*. (URL:http://www.princeton.edu/~jimpryor/courses/epist/notes/gettier.html).

[7] Pryor (2004).

Harman 1973: Harman G., *Thought*, Princeton, Princeton University Press.
Lehrer 1974: Lehrer K., *Knowledge*, Oxford, Oxford University Press.
Swain 1972: Swain M., *Knowledge, causality and justification*, Journal of Philosophy, 69.11 str. 291–300.

Биљана М. Радовановић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за филозофију

Научна полемика

ДРУШТВЕНА И ТЕОРИЈСКА ОСНОВА ОБЛИКОВАЊА НАУЧНИХ ЧИЊЕНИЦА

1. *Наука, научне теорије и научне чињенице*

Основна тема овог рада је разматрање друштвеног и теоријског начина обликовања научних чињеница. У овом раду покушаћемо да приступимо науци кроз разматрање њене позиције и улоге у друштву, као и да сагледамо поједине важне димензије сложеног односа између чињеница и теорија. Сматрамо де не постоје „готове“, „голе“, „чисте“ чињенице. Улазећи у нашу спознају, оне су већ обрађене кроз шире структуре виђења, доживљавања и разумевања. Ниједна научна теорија се не слаже са свим чињеницама у својој области. Између њих се јављају квалитативне и/или квантитативне неусклађености. У раду ћемо нагласити да језик није само средство за описивање ствари и догађаја, већ да он, такође, формира, обликује и ствара чињенице. Кроз подучавање и кроз процес усвајања структуре и садржаја неког језика, на одређен начин обликујемо појаву, формирајући њену везу с речима. Нагласићемо да различити језици, не само да на посебан начин организују чињенице, него стварају потпуно другачије чињенице. Кроз језик, идеологије дугорочно и делотворно имају утицај у процесу виђења и тумачења појава и у тенденцији формирања специфичних погледа на свет. Будући да данас наука обликује друштвену заједницу у техничко-организационом смислу, а њене доминантне парадигме одређују слику света, успех неке научне теорије није увек показатељ њене истинитости, него је често доказ њеног претварања у идеологију и догму.

1.1. *Научне теорије и научне чињенице*

Различите интерпретативне обраде и тумачења научних чињеница стварају неслагања, како у научним круговима,[1] тако и у ширим друштвеним рецепцијама искустава.[2] За већину филозофа науке је несумњиво то да

* biljana.radovanovic9@gmail.com

[1] У историји науке чувени су спорови: коперниканаца и птолемајеваца, спор на линији таласна-корпускуларна теорија, њутновска против картезијанске - механике… На трагу ових примера можемо да поставимо питање: које је природно стање у науци – неслагање или консензус?

[2] „Величина и надмоћност природне знаности у 16. и 17. веку почива на т-оме да су сви ти истраживачи били филозофи. Они су појмили да нема пуких

не постоје *„готове“, „голе“, „чисте“* чињенице, него да су оне, улазећи у нашу спознају, већ обрађене кроз шире структуре виђења, доживљавања и разумевања ствари и односа. У самим резултатима експеримента, опсервацијским исказима, налазе се теоријске претпоставке које одређују начин на који ће нам ствари бити дате у искуству, тј. појавити се у виђењу. Начин на који се користимо чињеницама одређен је теоријским претпоставкама. Карл Попер наглашава да је теорија, поред свесних и несвесних интерпретативних нивоа и сегмената мишљења, саставни део и људске физиологије чула и да конституише наше облике и начине опажања (Попер 1973: 47–48). Имајући на уму сву сложеност и дискутабилност појма „чињеница“, у раду ћемо приступити даљем утврђивању релација између ове категорије и оних ентитета који се на њу позивају или ослањају, пре свега не губећи из вида теоријску условљеност и одређеност ових емпиријских датости.

1.2. *Слагање научне теорије и чињеница*

Када је у питању релација искуствене чињенице – научне теорије онда нас емпиристичка парадигма[3] у методологији уверава у исправност правила, које тврди да је мерило успешности одређене теорије њена искуствена и експериментална заснованост. Слагање, односно, неслагање теорије и података може бити услов прихватања или разлог елиминисања теорије. Уколико хоћемо да овај поступак, на којем се темељи читава емпиристичка рецепција науке и знања, до краја испитамо, потребно је да се уверимо у резултате и могуће практичне последице противпоступка. Шта се догађа уколико доследно не следимо ово правило или ако поступамо супротно њему? П. Фајерабенд сматра да је исправно управо супротно методолошко поступање, оно које стално сучељава различите теорије и парадигматске обрасце (Фајерабенд 1987: 56–59). Вредност и јачину једне тезе најбоље испитујемо утврђивањем могуће успешности њене антитезе. Које

чињеница, него да једна чињеница јесте то што јесте само у светлости образлагајућег појма, и свагда према домету таквог образложења“ (Хајдегер 2009: 65).

[3] Представници логичког позитивизма сматрају да је искуство конституисано чињеницама које су апсолутне, објективне и постојане, дате као готове и завршене. Оне су описане и представљене кроз елементарне, чињеничке исказе којима се верно и доследно приказује њихова природа, структура као и њихови међусобни односи. Ове опсервационе исказе изводимо на основу организованог и -контролисаног посматрања и експеримената. Научници прикупљању чињеница приступају студиозно и припремљено, будући да им је циљ формулисање општеприхваћених интерсубјективно проверљивих, тачних података. Скуп и веза тих основних исказа формира и гради природну, елементарну, искуствену основу науке. Из ове базе се поступцима индуктивне методе, на основу довољног броја релевантних сингуларних опсервационих исказа, а без контрапримера, формирају научне теорије као системи истинитих, универзалних исказа. Логичко-позитивистичко учење о начину на који се формирају научне теорије се базира на погрешној претпоставци о томе да индукција има исту логичку снагу као и дедукција.

су предности и плодотворни учинци оваквог поступања? Овом методом се, у већој мери него анализом, могу уочити нека од најбитнијих формалних својстава теорије коју заступамо. Уколико хоћемо да повећамо њен емпиријски садржај, као и да је јасније и боље разумемо, нужно је да је сагледамо кроз поређење са оним учењем које најбоље показује њене границе и ограничења, а то је управо позиција супарничких гледишта. Потребно је упоређивати неку теорију с другим теоријама, а не с „искуством“, када желимо да је унапредимо. Не требамо одбацивати, него управо уводити супротна мишљења, те разматрањем таквих позиција изградити теоријску основу с које ће се оцењивати учинци властите теорије, као и сагледавати потребе и могућности њених евентуалних побољшаних верзија.

1.3. *Принцип аутономије чињеница*

Важна претпоставка и услов целокупног тока аргументације емпиријске методе потврде и провере је претпоставка релативне аутономије чињеница. Шта се тврди овим принципом? Свакако се не мисли да су чињенице, онако како их региструјемо, проналазимо и представљамо, потпуно независне од свих нивоа или облика теоријске обраде и интерпретације. Теоријска „изграђеност“ чињеница је несумњива, и то је реалност коју смо „прихватили“, и коју, у већој или мањој мери, имамо у виду када одређени број утврђених чињеница обликује и поткрепљује неку теорију. Поменутом претпоставком се узима као несумњиво то да чињенице, које чине емпиријски садржај одређене теорије, јесу доступне увек, без обзира на то коју теорију заступамо. Подразумева се независност чињеница од теорија које су на њима изграђене, и које их садрже, тј. укључују, будући да се њихова датост сматра несумњивом и одређеном. Управо је ова имплицитна претпоставка основ разних могућности превиђања и погрешака. Стварна повезаност и условљеност чињеница и теорије превазилази релације које су принципом аутономије дозвољене. Опис сваке чињенице зависи од неке одређене теорије, а уз то има и чињеница које се не могу приметити другачије осим у присуству алтернатива теорији коју треба проверити, и које затим поново постају недоступне, ако се такве алтернативе склоне. Стога, тешко да можемо говорити о аутономији чињеница ако теорије условљавају и одређују њихово „појављивање“. Имајући у виду ову димензију односа закључујемо да улога чињеница, које се на овај начин „појављују“, може бити одлучујућа у могућим сучељавањима конкурентских идеја и теорија.

Да ли ће одређене чињенице бити пресудне у тој релацији и да ли ће имати оповргавајући карактер, не можемо унапред да знамо, то је могуће утврдити само из позиције присутности оних теорија које су алтернативе тези коју желимо да испитамо.[4] Будући да се неке чињенице појављују

[4] Ако одређене теорије одлучују о појављивању чињеница, онда ће присуство таквих датости бити релевантно за оповргавање конкурентских идеја.

само у присуству алтернативних теорија, онда је нужно да такве алтернативе узмемо у обзир, ако не желимо да одбацимо чињенице које могу да буду оповргавајуће. Из тог разлога, увођење хипотеза које су инконзистентне потврђеним теоријама мора претходити проналажењу оповргавајућих чињеница.[5]

Додуше, историја науке показује да су често одређене чињенице, које оповргавају неку теорију, биле познате много раније тј. да нису биле откривене уз помоћ алтернативних теорија. Такође, историја науке сведочи да ове алтернативе нису откривене и формулисане ради тога да би објасниле и решиле неусклађености поменутих чињеница са ортодоксном теоријом. Ипак, тек у контексту нових идеја ове чињенице показују своју праву позицију и улогу у односу на прихваћено гледиште. Поступајући у складу са условом конзистенције, често искључујемо могућност да несумњиво докажемо неадекватност садашњих теорија, штитимо их од критике и оповргавања, и стварамо позицију која, вером у те теорије, њих претвара у догме.

1.4. *Врсте неслагања између научних теорија и чињеница*

Историја науке показује да не постоје научне теорија која се слажу са свим познатим чињеницама у својој области. У свим доменима и подручјима знања се, у већој или мањој мери, појављују неслагања између чињеница и теорије. Такве неусклађености нису само резултат мањкавости и недостатака теорије, већ и оних добијених података и резултата након „прецизних“ мерења и „поузданих“ експеримената. Могу се разликовати две врсте неслагања између научних теорија и чињеница: нумеричко неслагање и квалитативни промашаји. Нумеричко неслагање између чињеница и теорије се дешава када постоји значајна разлика између нумеричког предвиђања које даје теорија и конкретних вредности које се добијају након прецизних мерних поступака. Разлика између предвиђених и добијених вредности већа је од оног што оквири погрешке допуштају. У науци овакве аномалије су бројне.[6] Квалитативни промашаји се тичу већих неслагања и

[5] Неке научне теорије су довољно отворене да се лако прилагођавају различитим проблемима и тешкоћама, које се, пре свега, решавају увођењем ад хок хипотеза.

[6] Овакве дискрепанције не указују јасно на то коме треба да „верујемо“, да ли опсервацијским резултатима, или теоријским предвиђањима. У историји науке налазе се бројни примери за то да су одређене теорије, од стране научника, биле - задржане, упркос очитим и чврстим супротним доказима. Вера у теорију често укључује игноранцију чињеница или минимизирање вредности експеримената и опсервација. Некада је овакво поступање заиста у корист истине и будућих искуствених потврда и резултата. Коперниково учење је, у времену у којем се појавило, било је у значајној супротности са до тада доступним подацима и емпиријским потврдама, али је ипак задржано, развијано и поткрепљено доказима и открићима.

неусаглашености. Теорије не противречe неким чињеницама, које би, прецизним мерним инструментима, могли да региструју само научници, већ се ради о њиховој неусаглашености с околностима и датостима које су познате свима. Шта у таквим ситуацијама предузимају научници? Теорије и са тим недостацима могу бити задржане, уз помоћ ад хок хипотеза,[7] које имају за задатак да објасне, премосте, и на тај начин уклоне, квалитативне аномалије између теорије и чињеница. Није ретко ни то да се мањкавости одређене теорије, на овај начин, *ад хок апроксимацијама,* сматрају не само превазиђеним, већ и трајно отклоњеним. Оваквим „решењима“ формира се лажна слика о природи и дометима научног знања и ствара погрешан утисак о изузетности и успешности наука. Ипак, значајни проблеми који се појављују на релацији чињенице – теорија не чине се мањим у изграђеном систему кохерентног и постојаног знања.

Науке у својим доказима не успевају увек да репродукују одређене квантитативне резултате, а често су и њихове теорије квалитативно непримерене и неусклађене. Како онда испунити методолошки захтев, да се истинитост и исправност неке теорије процењује кроз њену усаглашеност с искуством? Претпоставка да је могуће потпуно слагање теорије с постојећим чињеницама јесте и принцип оцењивања и вредновања, у поступцима провере и доказивања неке теорије. Будући да не постоји ниједна теорија која се слаже с свим чињеницама у својој области, захтев да буду признате само оне теорије које су показале своје потпуно слагање са потврђеним чињеницама треба одбацити, јер нас доследна примена таквог принципа лишава свих теорија. Неусаглашености између теорије и чињеница су, дакле, реалност, и једина дилема коју можемо да разматрамо је, да ли ћемо покушати да већ постојеће неусклађености смањимо, или ћемо им додавати нове. Ова делимична, ограничена, усклађеност појављује као природна последица развоја науке и раста научног знања.

Поводом овог случаја Г. Галилеј изражава своје чуђење томе што је ум тада надвладао и победио чула у толикој мери, да је успео да усмери њихова веровања у потпуно другом правцу.

[7] Неки од научника нису ни склони томе да разматрају грешке и мањкавости сопствене теорије, нити да их решавају, па чак и када се ради о крупним недостацима њиховог учења. У околностима у којима није могуће до краја испитати које све необичне и изнимне последице и резултате нека теорија може имати, којима може бити разлог незнање или ограниченост метода, најчешће се наставља с употребом старе теорије, а ради њеног „дотеривања“, код неких неусклађености и тешкоћа, примењују се решења и објашњења нове теорије. Наука тако показује необичан спој идеја и апроксимативан карактер. И. Лакатош сматра да су нове теорије по својој природи потпуно ад хок и да постепено шире свој домен протезања даље од почетне позиције.

1.5. *Противчињеничке теорије*

Идеолошки слојеви нашег знања и опсервација откривају се само помоћу оних теорија које они управо хоће да оповргну. С обзиром на то да чињенице увек садрже различите, старе, идеолошке наслаге, потребно је да обрнемо ток аргумента и да, у околностима неслагања између нове теорије и скупа добро утврђених чињеница, не одбацимо теорију, већ да анализом чињеница откријемо оне слојеве и врсте природних тумачења који представљају старе структуре и елементе знања. Противчињеничке теорије и идеје, којима бисмо, на овај начин, користили као средство, откриле би да скривени принципи и механизми, који постоје у чињеницама, јесу управо главни разлог неслагања на овој релацији. Имајући у виду ове, могуће, правце деловања, не само да је нужно да задржимо оне теорије које су инконзистентне чињеницама, него је потребно, на трагу таквог рада, и изналазити нове.

1.6. *Научне теорије, опсервације, поступак доказивања*

Наука је, у свом развоју и искуству, превазишла бројне антагонизме и показала лажност многих разлика и супротстављености унутар своје појмовно-теоријске апаратуре Појмови: искуство, чињенице, теорија, опсервациони исказ**…**нису тако недвосмислени и непроблематични, како то у својим објашњењима радикално емпиристичка методологија приказује, у покушају да своје виђење односа искуства и научног знања прикаже као одређујуће, за саму суштину научних објашњења. Некад битна, дистинкција између опсервационих термина и теоријских термина, данас је лишена своје важности и разлога. Супротстављеност ових појмова није ни тако оштра, ни до краја јасна и несумњива, како се у ранијим, поједностављеним приказима, овај однос представљао. Као што наука у свом историјском кретању и развоју може да укаже на недостатке и ограниченості поједине теорије, тако може и да одбаци и напусти одређене опсервације. Међусобан однос теорије и опсервација је такав да извесна теорија може уклонити сврху и важност неких опсервационих исказа, као што и она сама може бити напуштена због тога што јој одређене опсервације противрече. Ток учења није једносмеран и не иде од посматрања ка теоријама, како се раније сматрало, него увек захтева присуство оба ова сегмента процеса. Теоријске претпоставке су увек инволвиране у искуство, које дакле, не настаје пре њих, већ се обликује упоредо са њима.

Опсервацијска идеологија и поступци апсолутизације чињеница сву тежину поступка доказивања стављају на терет теорије, не доводећи у сумњу своју пристрасност и своја објашњења. Правила и поступци доказивања не узимају у обзир оне разлоге, околности и потезе деловања и стремљења који долазе из ширег склопа епохалних, друштвених и политичких

фактора, а управо историја показује да се наука одржала зато што је дозволила да ови услови надвладају. Из тог разлога, поступак који узима у обзир ове историјске, друштвене и психолошке факторе није поступак који је различит од разматрања провера, него управо води расправи, оцени и критици *поступака* ових провера. Међутим, када бисмо поставили питање и покренули истраживање о поузданости неких опсервационих исказа или „несумњивих“ чињеница, њихово испитивање не би дошло у сукоб с појмовима којима се ти искази изражавају. Тешко је испитивати и процењивати нешто што стално користимо и претпостављамо, стога је потребно, најпре, успоставити одређено мерило критике, да би се ови испитивани појмови могли одмеравати и упоређивати.

Када су у питању чулни утисци и искуствени подаци, тек донекле имамо у виду врсту и могућу меру њихове испосредованости, а један део претпоставки, на којим се базирају ове релације и датости, сматрамо несумњивим чињеницама, па их и не доводимо у питање нити критички процењујемо. Инволвиран смисао и учитано значење, кроз референцијално-теоријски оквир могућег виђења онога што сазнајемо, открива се само кроз спољашње мерило критике. Проблеми се не решавају кроз поступке темељне анализе, него у покушајима проналажења оних теоријских алтернатива које на нов начин врше организацију целокупног искуства, отварајући тиме простор за сагледавање решења. Методологија треба да има у виду субјективну, физиолошку и историјску природу доказа, јер он сигурно не изражава само неко дато, објективно, стање ствари него и друге релације и утицаје. Стога би било погрешно да одређеним поступцима доказивања, без тачне свести о димензијама њихове условљености, дозволимо да директно и коначно просуђују теорије.

2. *Наука и друштво*

Све оно што једном научнику из домена: знања, метода, техника, традиција тумачења, језичке апаратуре итд. јесте на располагању, у великој мери је одређено целокупним друштвеним контекстом и традицијом**.** Овај утицај никада није у целини јасан и транспарентан, да бисмо могли на прави начин и до краја, да будемо свесни његових праваца деловања. Чак и да је мање скривен, не бисмо били у прилици да се значајније решимо последица његовог дејства. Дискутабилна и уврежена мишљења улазе у језичке опсервације и формулишу и одређују опсервационе термине. Резултат овог утицаја је да је језик, којим описујемо и разумевамо свет, имплицитно одређен старијим структурама и обрасцима и да они, на овај начин, кроз језик, продиру у све облике методолошких обрада. Такође, у процесима формирања, одбране и потврђивања неке хипотезе, значајну улогу играју дру-

ге, сродне теорије и науке, будући да јој својим потврдама и објашњењима дају или ускраћују значајну подршку.[8]

2.1. *Опажање и језик*

Да ли су квалитет, садржај и структура опажања независни од језичког облика њиховог изражавања? Процес опажања одређеног феномена неодвојив је од изражавања, тог опаженог феномена, у форми одговарајућег исказа, и то је у ствари једна радња, иако психолошки често замишљамо процес којим се они доводе у везу. Ова чврста повезаност резултат је образаца и процеса учења, који се везују за детињство. Научени смо да на одређене ситуације реагујемо одговарајућим формама, средствима и видовима изражавања. Када је у питању језик, онда тај поступак подразумева да, кроз подучавање и кроз процес усвајања структуре и садржаја неког језика, на одређен начин *обликујемо* појаву формирајући њену везу с речима. Појаве јесу оно што речи, изрази и асоцијативни низови, ширег друштвеног склопа, традиције и личног животног искуства, за њих кажу да јесу. Ова димензија и условљеност се често пренебрегава, па се феномени доживљавају као оне појаве које саме, директно и непосредно, говоре за себе. Разматрајући овај однос П. Фајерабенд ће нагласити значај и утицај који различите идеологије, кроз језик, дугорочно и делотворно, имају у процесу виђења и тумачења појава. Када је у питању наука и формирање научних „чињеница“, овај утицај није ни мањи ни другачији. Реалност процеса „произвођења чињеница“ не сме бити пренебрегнута, имајући посебно у виду циљеве који наука себи у истраживању поставља. Почетне неусаглашености између теорије и чињеница, без свести о овој димензији односа, прерастају у непомирљиве разлике.

2.2. *Природно тумачење*

Разматрали смо релацију између опажања и језика, а сада ћемо се усмерити на однос између опажаја и оних менталних процеса и операција који директно произлазе из њих. Имајући у виду порекло и деловање тих операција, Фајерабенд их назива *природна тумачења.* У филозофији она су одређивана или као априорне форме (И. Кант) или као предрасуде (Ф. Бекон). Многи су мислиоци, од грчких скептика па до данашњих филозофа језика, покушавали да сагледају и да опишу форме и врсте ових детермина-

[8] „Веома је често случај да ће нова теорија у неком научном домену чинити претпоставке о свету које су неспојиве с претпоставкама неке друге научне теорије, теорије за коју имамо добре независне разлоге да је прихватимо… Један од најснажнијих шеснаестовековних аргумената против коперниканског система - састојао се у указивању да је теорија Коперника, иако можда адекватна докле су - досезала астрономска сведочанства, била неприхватљива зато што се супротстављала поставкама најбоље установљене физичке теорије“ (Лаудан 2001: 90).

ција. Како открити и испитати неко *природно тумачење*? Да ли га је могуће одвојити од чулне основе и суштине у некој опсервацији? Тешко да би нам успело, да ове нивое каснијом анализом раздвојимо, будући да ова *природна тумачења* нису само накнадно придодата опажајима, већ да учествују у њиховом формирању.[9] Г. Галилеј не мисли да је нужно ни заувек се решити утицаја свих ових тумачења, ни заувек их задржати, већ да треба, кроз критику и расправу о њима, видети и одлучити које је потребно искључити а које не.[10] Позиција уклањања свих *природних тумачења* не оставља могућност да се значајније оријентишемо у свету, а још мање да научно делујемо. Начин анализе опажаја садржи оне претпоставке које учествују у конституисању самог опажаја који анализирамо. Како докучити оно чиме се на неки начин користимо када покушавамо да га докучимо? Можемо ли избећи појављивање овог детерминацијског круга? Овај кружни ток нас доводи до закључка да је нужно формирати нову екстерну меру поређења, изградити нови вид односа појма и објекта опажања,[11] као и увести алтернативне језике опсервације.

2.3. *Успех теорије*

Друштвена заједница усмерава, организује и финансира данашње главне токове научног истраживања и рада. С друге стране, наука обликује друштвену заједницу у техничко-организационом смислу, а њене доминантне парадигме одређују слику света. Како онда тумачити и разумети „успех“ одређене теорије? Да ли је изостанак већих тешкоћа при примени теорије поуздан знак њене адекватности? Имајући у виду сву условљеност и повезаност науке и друштва, можемо довести у питање управо неприкосновеност неке добро утемељене, „несумњиве“ и подржане теорије. Успех неке научне теорије често није показатељ њене истинитости, него доказ њеног претварања у идеологију. Таква теорија је успешна, не зато што се добро слаже с чињеницама, него зато су што чињенице, које могу бити основ њене провере, уклоњене. Изграђен и чврсто фиксиран појмовни апарат науке, њене широко постављене форме објашњења и образлагања, које могу да обухвате све догађаје, па и неке посебне случајеве, вера и конформизам као подршке систему, говоре у прилог томе да је наука данас својом унутрашњом организацијом, као и позицијом у друштву, далеко од оних оквира и идејних усмерења у којима се, на почетку свог развоја изграђивала, и да је сада, негујући униформност мишљења, ближа идеолошко-мито-

[9] Ф. Бекон сматра да без њих тешко да бисмо били у могућности да мислимо и опажамо.

[10] Г. Галилеј сматра да треба дати предност уму над чулима у тумачењу природе, пример са коперниканском теоријом говори у прилог томе.

[11] Коперниково гледиште управо представља, кроз своје неслагање са „чињеницама“, спољну меру критике (тзв. противчињеничка теорија).

лошким структурама.[12] Имајући у виду овакво стање и тенденције у науци, као и богатство и релевантност идејних токова других традиција, нужно је дозволити и подстицати плурализам и пролиферацију теорија[13] и идеја,[14] као потребне услове за проналажења оних научних хипотеза и гледишта која би на нов и продуктиван начин вршила усмеравање и организацију научне заједнице и целокупног друштва.

2.4. *Језик и образовање*

Каква је стварна веза између језика, чињеница и слике света? *Језик* није само средство за описивање стања ствари и чињеница, он такође формира, обликује и ствара догађаје. Граматичка правила једног језика изражавају и обликују поглед на свет, могуће временске и просторне релације, друштвене обрасце, правила, системе вредновања… Ове регулативе утичу на опажање, мишљење и понашање. Стога, различити језици, не само да на посебан начин организују чињенице, него стварају потпуно *другачије* чињенице. Различита граматичка правила воде особеним начинима посматрања и опажања, и повезано с тим, специфичним мерилима вредновања и оцењивања неког истог чина, па из то разлога и долази до формирања специфичних погледа на свет.

Формирање, стварање чињеница можемо да сагледамо и у контексту посебног друштвеног циља, а то је усмеравање и планирање развоја и деловања појединаца и друштвених институција. Савремено научно образовање науку приказује униформно, поједностављено, те делове њене историје искључује из целине, приказујући њен пут развоја прогресивним и

[12] Дејвид Блур сматра да наука, као облик сазнања, није ни у ком случају повлашћена у односу на остале видове веровања у друштву. Наиме, погрешно је приписивати јој универзалне облике рационалности, када се она базира на локалним поставкама и традицији западног друштва. Сваки облик колективног, друштвеног веровања, а наука је само један од њих, треба објаснити узрочно, кроз утицаје различитих друштвених фактора. Таква објашњења не треба да износе дихотомне оцене које би квалификовале ова веровања као истинита или неистинита, рационална или нерационална…

[13] Пролиферација теорија је важан услов процеса напретка и не само да доприноси проналажењу нових алтернатива, него и задржава старије теорије које су оповргнуте.

[14] Историја науке сведочи да, иако нам се нека идеја понекад чини превазиђеном или чак апсурдном, врло брзо она може поново постати део корпуса научног знања. Често идеје из прошлости нису проучене и испитане у потпуности, оне су напуштане пре него што су и биле у прилици да покажу своју вредност и значај. Не постоје сигурна знања и сигурне теорије, свака идеја може бити модификована или одбачена као и рехабилитована и поново потврђена. Стога целокупна досадашња историја треба да буде стављена у службу побољшања поједине теорије и знања уопште, и ту свака идеја, ма колико се чини безначајном, може одиграти значајну улогу.

континуираним. Приказивање науке као оне области у којој владају ред, напредак, континуитет, усавршавање, а свесно изостављање из таквих приказа оних процеса и теорија који показују неусаглашености, противуречности, заблуде, има за циљ стварање погрешне слике о ауторитету научне истине.[15] Научне чињенице се показују постојаним и непромењљивим, па чак и независним од било каквих културних, језичких и епохалних разлика. Конкретна ситуација у науци је потпуно другачија. Значења наших научних термина кроз историју се мењају, нпр. значења истих термина у њутновској и релативистичкој теорији су потпуно различита,[16] инерција у галилејевској и инерција у њутновској физици значе коренито различите појмове, узастопне научне теорије које су раздвојене револуцијама су несамерљиве… Т. Кун сматра да је главни узрок ове несамерљивости то што у научним револуцијама долази до радикале промене категоријалног апарата који на потпуно нов начин структурира и организује искуство. Представници супарничких теорија се не разумеју, наиме, када користе исту терминологију они под њом подразумевају потпуно различите ствари, стога ће за њих Т. Кун рећи да живе у потпуно различитим световима (Кун 1971: 80–100).

2.5. *Наука, друштво, традиција*

Уколико манипулишемо култом чињеница, те стварамо и одржавамо одређену традицију, да ли је исправно да све друге облике знања и методолошке смернице искључимо одузевши им право на релевантност? Без обзира на обухватајуће и целовите приступе свету које наука има, он се ипак кроз значајан сегмент нашег искустава показује као *непознат ентитет*, па се прописујућа и мериторна позиција науке не може сматрати гаранцијом успеха на путу тумачења природе. Питање прогреса у науци суштински је повезано с разматрањем токова развоја и кретања целокупног човечанства. Скоро сви сегменти живота засновани су на научној слици света, и то ствара значајне проблеме. Научно-технолошко друштво проживљава све промене које се на подручју науке и научног знања дешавају.

Свака наука садржи теорије које су недоследне, како чињеницама тако и другим теоријама. Историја науке сведочи да су извођењу многих значајних теорија претходиле крупне арбитрарности. Поступци научника говоре о искривљавању података, и олаком проглашавању неких чињеница

[15] Из позиције логичког позитивизма није могуће објаснити инконзистентност узастопних научних теорија које су раздвојене научним револуцијама и које, због различитих референтних оквира и појмовне апаратуре којом се користимо, - представљају различите организације искуства. Да би избегли овај проблем, они заступају став да и нема наглих смена научних парадигми и да је увек, чак и у - научним револуцијама, стара теорија специјални случај нове.

[16] Релативистички простор и време нешто друго значе у домену класичне механике.

за ирелевантне или непостојеће. И сама природа чињеница је таква, да су оне увек на одређен начин теоријски обрађене. Методолошка правила и поступци с једне стране, и врсте и склоп чињеница с друге, дају смернице и разлоге који нас, у процесу разматрања и одлучивања, упућују на то да прихватимо или одбацимо неку теорију. Природа самих чињеница је недовољно јака и одређена, да би јасно указивала на значајније детерминацијске везе између датих чињеница и одређених теорија. Методолошка наука, на други начин, показује своје мањкавости. Кроз чврста правила и принципе она сужава простор за могуће појављивање значајних теорија и идеја. Сагледавајући ове границе, чини се несумњивим, да наука мора, с обзиром на своју друштвену улогу и позицију, у једном ширем контексту допустити пролиферацију теорија и идеја, у правцу проналажења нових видова организовања и усмеравања друштва, као и у циљу раста и развоја научног знања.

Литература

Берберовић 2002: Ј. Берберовић, *Главни правци аналитичке филозофије у XX вијеку*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Дијем 2003: П. М. Дијем, *Циљ и структура физичке теорије*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Кун 1974: Т. Кун, *Структура научних револуција*, Нолит: Београд.

Лакатош, Масгрејв (прир.) 2003: И. Лакатош А. Масгрејв, *Критика и раст сазнања*, Београд: Плато.

Лаудан 2001: Л. Лаудан, *Прогрес и његови проблеми. Ка једној теорији научног раста*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду

Лаудан 2005: Л. Лаудан, *Наука, вредности и релативизам*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Ли Ворф 1979: Б. Ли Ворф, *Језик, мисао и стварност*, Београд: БИГЗ.

Нејгел 1974: Е. Нејгел, *Структура науке*, Београд: Нолит.

Новаковић 1984: С. Новаковић, *Хипотезе и сазнање*, Београд: Нолит.

Новаковић 1994: С. Новаковић, *Увод у општу методологију и историја методолошке мисли*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Новаковић 2001: С. Новаковић, *Савремена улога и организација науке*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Новаковић 2001: С. Новаковић, *Филозофија, метод и развој научног сазнања*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Новаковић1997: (прир.) С. Ноаковић, *Филозофија науке у првој половини XX века*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Њутн-Смит 2002: В. Х.Њутн-Смит, *Рационалност науке*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Пера, Ши 1998: М. Пера и В. Р. Ши (прир.), *Уверавајућа наука*. *Вештина научне реторике*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.

Попер1973: К. Попер, *Логика научног открића*, Београд: Нолит.

Сесардић 1986: Н. Сесардић (прир.), *Филозофија науке*, Београд: Нолит.

Синђелић 1997: С. Синђелић, *Кумулативност и револуција у науци*, Београд: ФДС.

Синђелић 2005: С. Синђелић, *Релативност научне рационалности*, Београд: ФДС.

Тулмин 2002: С. Тулмин, *Људски разум*, Никшић: Јасен.

Фајерабенд 1987: П Фајерабенд *Против методе*, Сарајево: „Веселин Маслеша“.

Фајерабенд 1995: П Фајерабенд, *Наука као уметност*, Нови Сад: Матица српска.

Франк 2005: Ф. Франак, *Филозофија науке*, Београд: Клуб Нт.

Хајдегер 2009: М. Хајдегер, *Питање о ствари*, Београд: Плато.

Вук М. Миљановић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за филозофију

Оригинални научни рад

НЕКА (ПОСТ)МОДЕРНА ТУМАЧЕЊА ХЕГЕЛОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ ПОЛИТИКЕ (ИЛИ О ТОМЕ ДА ЛИ ЈЕ ЈОШ ВАЉАНА ПОДЈЕЛА НА ЉЕВИЦУ И ДЕСНИЦУ?)

Када је у зиму 1831. Карл Розенкранц написао познати некролог свом нетом преминулом учитељу, вјероватно није могао нити претпоставити како је тај текст, а не можда доцнија, заправо прва Хегелова биографија, иначе по много чему другоме још филозофски релевантна, онај који ће се показати у највећој мјери као визионарски у погледу наступајуће раздиобе у начинима тумачења Хегелове филозофије. Наиме, у том, по природи ствари кратком тексту, и надасве раном тексту, Розенкранц позива на:

1. оданост филозофском учењу преминулог учитеља која би се требало гледати у досљедности и
2. јединство тумачења Хегелове филозофије, што је већ само по себи указивало на наступајуће нејединство.

Штавише, Розенкранц се није задржао само на томе, већ је у сврху наведених циљева позвао на полагање својеврсне заклетве која би имала обезбиједити остварење наведених циљева. Но, убрзо је постало сасвим јасно како је то немогућ подухват, како су линије раздиобе можда биле присутне још за Хегелова живота, те да, по неким тумачењима, леже у самом Хегеловом дјелу, а не у неком споља наметнутом тумачењу. Како год стајало са пропадањем Хегеловог система, чињеница је да су се хегелијанци подијелили око два кључна питања и то око мјеста и улоге политике и око мјеста и улоге религије у Хегеловом дјелу. Док је улога религије испрва била предметом испитивања у нешто мањој мјери, она ће то постати у пуном обиму тек у другој половини 19. вијека (на то је вјероватно пресудно утицала чињеница како су посљедња академска предавања која је одржао Хегел била она о филозофији религије), свакако са изузетком Штрауса, улога политике је убрзо постала питање које се може одредити као criterium divisionis међу хегелијанцима, проблем који је и довео до знамените подјеле на десне и лијеве, старе и младе. Да би ствар била тим занимљивија, сам Розенкранц је у наведеним расправама заузимао средишњу позицију, не припадајући нити једној од наведених група у цјелости. Но, како то обично и бива, наведена спорна питања постала су управо она преко којих се у највећој мјери преламало и једно друго, општије питање, оно о трајности Хегеловог насљеђа. Показало се да је наведена подјела на десне и лијеве хегелијанце, у каснијем току сасвим независно од тумачења Хегела,

* dlakovuk@yahoo.com

оставила можда и најубљи траг у насљеђујућој историји филозофије. Преостаје, међутим, да се утврди колико је наведена опозиција још увијек философски релевантна, особито имајући на уму спор/раскол Модерне и постмодерне. Ово свакако ваља учинити на најизразитијем примјеру раздиобе, на примјеру расправе о филозофији политике, посебно у наведеном погледу важног питања статуса државе.

Питање статуса државе у касној модерни недвосмислено је обиљежено оним што као посљедицу има наведена темељна раздиоба у тумачењу Хегелове политичке филозофије: подјелу на љевицу и десницу. И иако је та подјела она која, за разлику од осталих филозофских интерпретативних стратегија, за посљедицу има и сасвим извјесне, консеквентне и без даљњега практичне посљедице, ово никако не значи да та раздиоба не носи собом и непорециву блискост, како спрам интерпретативног извора, тако и међусобно. То се понајбоље може видјети при упоређивању два тако супротстављена модела модерног тумачења Хегелове политичке филозофије, посебно проблема статуса државе у њој, као што су примјери Леа Штрауса и Шлома Авинерија. Политички конзервативно, дакле, хегелијански десно тумачење Штрауса, иде за тим да покаже како је Хегелово схватање државе заправо оно које почива на покушају измирења, не на покушају мијењања затеченог стања: „Уопштеније, шта је резултат овог подухвата измирења између модерних апстрактних принципа и нужности организације власти, која, пак, чини синтезу рационалне Хегелове државе? Може се рећи да институције које смо расправљали гарантују слободну игру слободе, једнакости и братства (или универзалност људске природе), но унутар веома стриктних ограничења наметнутих организацијом државе...“ (Pierre у: Strauss, Sropsey 1987: 750). Политички либерално, дакле хегелијански лијево тумачење, које доноси Авинери, иде за тим да покаже управо супротно, наиме, нужност промјене затеченог стања, никако покушај измирења са њим: „Надаље, мора се истаћи како ни у ком случају Хегелова теорија не може бити тако конструисана да реферира на било коју постојећу државу; идеја државе је она са којом се бави Хегел и било која постојећа држава ни не може бити било шта друго до само апроксимација тој идеји“ (Авинери 2003: 177). И док су разлике између два наведена интерпретативна модела сасвим јасне, сличности међу њима, које их изнад свега сврставају у групу модерних, то свакако нису: наиме, из наведеног слиједи како, без обзира што код Штрауса постоји позив на измирење, код Авинерија имамо позив на промјену, ово никако не значи непомирљивост два наведена тумачења. Напротив. И код једног и код другог се, наиме ради о томе да се Хегелова филозофија политике, његово схватање државе изнад свега, хоће примијенити на већ постојеће моделе државе, моделе које по једном треба очувати, а по другом свакако и нужно промијенити. Како год, дакле, стајало са тим да се са државом мора поступати, она сама јесте она од које се креће и то таква каквом је већ дата. Два су, дакле, наведена примјера која указују на то како у модерни тумачење Хегелове политичке филозофије, без обзира

на интерпретативне разлике, заправо реферишу на идентично схваћену основу: државу каква јесте дата.

Насупрот наведеном примеру тумачења у модерни, постмодерна собом носи сасвим другачије схватање Хегелове политичке филозофије. Ако ништа, онда је сасвим јасно да је то схватање радикалније, и то из најмање два разлога:

1. за разлику од модерних схватања, не оставља непропитаним статус саме државе,
2. надилази модерна разликовања која се односе на интерпретативне стратегије, лијеву и десну.

Сав радикализам наведених постмодерних схватања Хегелове политичке филозофије тако долази до изражаја код Жака Дериде и код Жан-Лик Нансија. Тако „Таква су та три момента, дијалектички међусобно повезана, путем којих се Sittlichkeit продире, протиче и држи саму себе на окупу, враћајући се назад у своју властиту праву супстанцију. Најчешће се занимање показује, и то са добрим разлогом, за двије завршне фазе (буржоаско друштво и државу). Проблеми права, политике, политичке економије показују се у њима у тематском облику који је препознатљив још издалека. Но, давање такве привилегије нема никаковог филозофског основа“ (Дерида 1986: 16а). Нанси, пак, казује: „Иако изгледа како Хегел осјећа носталгију за сада неповратно изгубљеним облицима, који су некоћ досегнули пуноћу смисла (тако више нема ’лијепих грчких градова’), па чак и док поздравља рађање успјелих облика ’етичке Идеје’ и заједнице (које чине органску државу уставне монархије) – и поред чињенице како су те двије појаве за њега, такође, без икакве сумње, два истовремена настојања или двије истовремене накане које би биле некомпатибилне, ако би их се истовремено држало као тезе, ипак, све показује како истинске улоге не можемо наћи нити у патосу губитка нити у оном заснивања. Ови изрази роматизма – један израз прошлости, а други будућности – само назначавају, као епохални трагови, ригорозну хитност филозофије: да садашњост буде откривена као оно што јесте, као немир отворен између сумрака испуњења и непосредности побуне“ (2002: 27). Разлика сада постаје очигледна: док модерна тумачења иду за тим да је сама држава као темељни проблем Хегелове политичке филозофије, без обзира на разлике које неоспорно постоје у погледу тога каква она треба бити, постмодерна су тумачења у тој мјери радикална да доводе у питање и сам статус државе, било на начин да је остављају у својеврсном флуксу, стању немира између испуњења и побуне, како код Нансија, било на начин да државу више нити не сматрају највишим степеном у дијалектичком развоју Sittlichkeit, штавише држећи како за таково нешто нема нити филозофске основе. Радикализам постмодерних тумачења сеже стога толико далеко да не оставља неупитном ни сам садржај, а камоли форму државе као такве: Хегелова држава, каква је дата у његовој политичкој филозофији, је сведена или разведена било до флукса, било, чак, и филозофске незаснованости статуса.

И, коначно, шта је од Хегелове филозофије политике, од његовог схватања државе преостало након касномодерних и постмодерних покушаја тумачења? Заправо све, али и не много: касномодерне концепције су непрестаним инсистирањем на разликама, које су политички конституисане као љевица и десница, заправо учиниле да ти појмови изгубе на значају и значењу. Овоме је свакако допринијела и политичка пракса. Постмодерне концепције су, пак, у свом радикализму тумачења изгубиле из вида и саму основу, предмет тумачења, оставивши га ако не непротумаченог и несхваћеног, а оно сигурно неодрђеног. Можда је рјешење, ипак, у повратку на почетак, што би, макар у погледу поступања отворило одређене могућности: стога, као Розенкранц, стајати по средини спора/раскола, пријепора у тумачењу Хегелове политичке филозофије. Ни љевица ни десница, заправо.

Литература

Авинери 2003: Avineri, Shlomo, *Hegel`s Theory of Modern State*, Cambridge University Press, Cambridge.

Дерида 1986: Derrida, Jacques, *Glas*, University of Nebraska Press, Lincoln and London.

Нанси 2002: Nancy, Jean-Luc, *Hegel The Restlessness of the Negative*, University of Minnesota Press, Minneapolis London.

Pierre1987: Hassner Pierre, Georg W. F. Hegel, y: Leo Strauss, Joseph Cropsey (ed.), *History of political philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Danijela I. Bogdanović*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za filozofiju

Prethodno saopštenje

ŠILEROVO GLEDIŠTE ODNOSA UMJETNOSTI I POLITIKE

Čovjek, kada počne da spoznaje sebe, prvenstveno to čini u okvirima društva ili države. Kako je priroda svojim zakonima ustrojila to stanje, čovjek nije imao izbora, nego je takvom prirodnom prinudom ostao u državi. Međutim, ta prinuda nije bila dovoljna i za čovjekovu moralnost. Zbog toga čovjek biva primoran da posegne za krajnjim ciljem koji jedino može da zadovolji u zamišljenom idealnom svijetu. Da bi sačuvao svoju moralnost, za čovjeka je nužno stanje slobode i on kao takav može da bira između svojih dužnosti i sklonosti, te zbog toga u obzir ne dolazi nikakva prisila.

Po Šileru, prirodna država suprotna je moralnom čovjeku. Razlog tome on vidi u činjenici da država svoju moć temelji na sili, dok je moralnost uslovljena čovjekovom slobodom. Fizičko društvo je to koje se temelji na sili, dok moralno društvo uvijek postoji u ideji. Da bismo napravili društvo koje neće doživljavati padove, od fizičkog karaktera čovjeka treba da se odvoji samovolja, a od moralnog karaktera sloboda. Šiler navodi da fizički karakter malo više treba udaljiti od materije, dok ovaj materijalni, slobodni dio, treba približiti materiji.

On takođe smatra da svaki čovjek u sebi nosi, kako ga on naziva, čistog čovjeka, koji se u subjektu pojavljuje više ili manje jasno. Mehanizam tog pojavljivanja odlikuje se potiskivanjem empirijskog čovjeka od strane čistog, tj. kada država potiskuje individue, ili tako što individuum postaje država i čovjek koji je u državi vremenom se oplemenjuje u idealnog čovjeka.

Šiler u svom razmatranju države vidi nužnost obrazovanja države, gdje ona svoje dijelove treba da uskladi sa idejom cjeline. Ona treba da pazi na subjektivnost svoga građanina, međutim, ako ona dopusti pretjerano ispoljavanje unutrašnjih moralnih zakona individue, onda država kao cjelina gubi vlast nad svojim dijelovima. Ono čemu bi trebalo da teži svaka država, po Šilerovom mišljenju, jeste moralno jedinstvo, koje ne bi nanijelo štetu ni individui, jer bi njene moralne slobode bile zagarantovane, a ni državi, jer individua tada ne bi ispoljavala svoju samovolju. Ono što je presudno za ovakvo državno ustrojstvo jeste totalitet karaktera i kako Šiler navodi: „Totalitet karaktera mora se naći kod naroda koji treba da bude sposoban i dostojanstven za to da državu nužde zameni državom slobode“ (Šiler 2008: 187).

Šiler ističe kako današnje države treba da se srame Grka i njihovog državnog uređenja. U njihovom uređenju čovjek je bio slobodan da se bavi onom djelatnošću koja mu je pričinjavala zadovoljstvo i u toj djelatnosti bio je nezavisan, ili se, po potrebi države, vješto uklapao u njenu cjelinu. Sadašnje dr-

* danibogdanovic@gmail.com

žave ne žele čovjeku dopustiti da se bavi onim djelatnostima koje sam izabere, već onim koje su poželjne za dobrobit cjeline. Svaka ljudska djelatnost strogo je određena mehanizmima i šemama. U takvoj državi najviše se troši onaj čovjek sa osrednjim talentom i, kako Šiler navodi, čovjek velikog talenta, tj. genije neće sputavati svoju slobodu i granice svoga talenta neće potčinjavati granicama svoga posla. Zbog svega ovoga država guši čovjeka kao indivudum kao i njegov konkretni život, kako bi, po Šileru, mogao da se održi apstrakt cjeline. Ta cjelina nikada neće imati punoću života, samo će bijedno životariti i vječno će biti strana svojim građanima. Takva država će biti strana svojim građanima iz razloga što je njeno glavno nastojanje da uguši sva čovjekova osjećanja koja su nastala iz njegove slobodne volje. U takvoj državi, kako nam Šiler objašnjava, dolazi do suprotstavljanja dva duha, onoga spekulativnog, koji vječito pokušava da stvarnost modeluje prema onome zamišljenome, koji uvijek nastoji da te svoje zamisli pretoči u zakone postojanja stvari. Onaj suprotan njemu je poslovni duh, koji svoje iskustvo prilagođava pravilima posla koji obavlja. Spekulativni duh tada postaje pretjerano senzibilan, ali sa senzibilnošću koja nije urodila plodom, a poslovni duh postaje previše ogorčen zbog uređenosti i besprijekornosti svoga života. Ovakvo suprotstavljanje se odrazilo, kako na čovjekovo znanje i proizvođenje, tako i na čovjekova osjećanja i djelanja. Zbog toga Šiler smatra da je apstraktni čovjek uvijek hladnijeg srca, dok je poslovni čovjek pretežno uskogrud. Šiler ovu tezu objašnjava na slijedeći način: „Stoga apstraktni mislilac vrlo često ima hladno srce, jer on razlaže utiske koji, ipak, samo kao celina diraju dušu; poslovni čovek je vrlo često uskogrud, jer se njegova uobrazilja, zatvorena u jednolični krug njegovog poziva, ne može preotegnuti do tuđeg načina predstavljanja.“ (Šiler 2008: 92).

Iz razloga što je čisti razum veoma zaposlen obaranjem autoriteta čula, a empirijski razum zauzet podređivanjem čulima, uobrazilja biva ta koja slobodno pokušava da sruši autoritet države, ali se država brani time što priziva u pomoć zakone nužnosti. Zbog toga se, po njegovom mišljenju, i događa da genije ne može da se oslobodi nužnosti i da filozofija i dalje nastavlja da stvara mučenike. Mučenike zbog toga, što jednako žele da se oslobode okova državnog uređenja, a ono u cjelini ne dozvoljava da se njihova sloboda stvaranja pokaže u svojoj svojoj veličini. Da bi sa tim prestala, filozofija treba da omogući čovjeku da izgradi svoj unutrašnji svijet, koji je inače razoren obrazovanjem ove dvije snage u čovjeku i da se ponovo uspostavi u jednoj višoj umjetnosti. Ako se tako nešto ne dogodi, ljudi će, prestrašeni vlastitom slobodom, dobrovoljno postajati sluge države, ali će i biti dovedeni u očaj zbog pretjerane pedancije i državnog tutorstva, i kao takvi, bježaće u neobuzdanost prirodnog stanja koje u krajnjoj instanci ima divlji karakter.

Nakon što smo ukazali kako ljudski duh biva preplašen svojom slobodom i osjećanjima, navešćemo neke od izlaza koje nam nudi Šiler. Naime, da bi došlo do poboljšanja u političkoj sferi, treba prvo da omogućimo prosvjetljenje razuma preko obrazovanja umjetnikovih osjećanja, jer svako unapređivanje ljud-

skih osjećanja doprinosi boljem uvidu u samu državu, u njeno uređivanje, a naposlijetku i uvid u samu čovjekovu moralnost.

On smatra da je jedino oruđe koje može da nam ponudi rješenje upravo umjetnost. Umjetnost i nauka, po njemu, uživaju imunitet od ljudske samovolje. Ma koliko ljudi svojim zakonima pokušali da zatvore njihovo djelovanje, istina koja je pomoću njih ugledala svijetlo dana, vječno ostaje prisutna. Događa se da umjetnici i filozofi nastoje da ljepotu i istinu povežu sa suštinom čovjeka, ali uprkos tome, one uvijek nađu načina da se odupru i odnesu pobjedu nad tim nastojanjima.

Po Šileru, umetnici ne treba da bježe od vremena u kom žive. Oni treba da pokažu ljudima tog vremena da ne postoje samo njihove građanske dužnosti na koje su oni navikli i koje ih zarobljavaju, već da se može živjeti slobodno i djelati slobodno u skladu sa prirodom, a da to ne bude puka nužnost. Prirodu treba shvatati kao nadahnuće, a ne kao nužnost. Kroz umjetnost, kako i Šiler uviđa, treba razvijati velike „forme duha“ (Šiler 2008: 201), a ne ono što se traži u tom vremenu i ono što svi smatraju poželjnim. Šiler u *Pismima o estetskom vaspitanju* preporučuje: „Živi sa svojim stoljećem, ali nemoj biti njegova tvorevina, čini svojim savremenicima, ali ono što im je potrebno, a ne ono što oni hvale“ (Šiler 2008: 200).

U prošlim kulturno-istorijskim epohama, naročito u antičko doba, umjetnost i njene tvorevine često su bivale odbačene i smatrale su se nemoralnima. Ponekada je umjetnost bila samo način na koji se sticalo izvjesno materijalno bogatstvo. Međutim, Šiler pokušava da ovakva tumačenja zasjeni i da nam pokaže kako je čovjek bez umjetnosti, u stvari, čovjek bez forme. Nijedna epoha ne bi toliko ostavila traga u istoriji da joj umjetnici nisu dali pečat tog vremena. Ta ogromna energija koja se krije u umjetniku zacijelo je pokretač svega onoga što je izvrsno u čovjeku, što jeste njegova suština. Zbog toga ljepota, u stvari, jeste suština čovjekovog postojanja. Ona nije samo suština postojanja čovjeka kao umjetnika, već je ona i suština čovjeka koji obavlja i neku djelatnost u državi, čovjeka koji jeste građanin svoje države.

Da bismo došli do apsolutnih i trajnih istina na putu umjetnosti, mi ne treba da se zaustavimo na granicama koje nam postavlja ono što je nužno, individualno i promjenjivo, a to jeste onaj zakon koji je uspostavljen u građanskoj državi. Mada će čovjek na tom putu jedno vrijeme biti u sferi apstraktnog, ipak će težiti da tu apstrakciju spusti na čvrsto tle i na taj način dođe do istine.

U ovoj fazi apstrakcije i dolaženja do istine čovjek će doći do nekih granica pred kojima će se morati zaustaviti. Tu Šiler ističe dva pojma koja će predstavljati te granice. Jedan je onaj koji nije promjenjiv, a to je pojam „osobe“ i drugi koji se stalno mijenja – pojam „stanja“. (Šiler 2008: 205) Ova dva stanja Šiler još naziva „samstvo i njegova određenja“ (Šiler 2008: 205) i smatra da su oni vječno dvoje u onome što je konačno. Takođe, smatra da ova dva pojma moraju ostati zajedno, ali se jedan na osnovu drugoga ne može temeljiti. Osobnost je nešto što se ne mijenja, što stalno ostaje, i zbog te nepromjenjivosti možemo reći da je ta osobnost utemeljena u slobodi. Stanje je ono što „treba da uslijedi“

(Šiler 2008: 205), samim tim što se ono stalno mijenja, te posredstvom njega možemo da utemeljimo i kategoriju vremena. Šiler ističe da nije pogrešno tumačenje: čovjek kao nešto promjenjivo u vremenu. Čovjek je stanje, a stanje je, u stvari, ono promjenjivo nastalo u vremenu. Međutim, ono što je apsolutno i vječno u čovjeku jeste njegova osnova, a za Šilera to je inteligencija koja jeste vječna.

Čovjek sve promjene prima kao iskustvo, ali ono što ostaje nepromjenjivo jeste čovjekovo ja, što znači da je promjena čovjekova nužnost, ali ipak on ostaje uvijek jastvo koje je stalno. Kako i sam navodi: „Samo budući da se menja, on egzistira; samo budući da ostaje nepromenjiv, on egzistira. Čovek, predstavljen u svom savršenstvu, bio bi, prema tome, istrajno jedinstvo, koje u plimama preomene večno ostaje isto“ (Šiler 2008: 206). To znači da čovjek u sebi sadrži dva principa, a to su materija i forma. On ne može samo da bude materija koja će egzistirati bez oblika, niti da bude samo forma, koja ne postoji ako nije sazdana od stvarnosti. Ova dva zadatka, kako Šiler objašnjava, prvi, da to što jeste nužno unesemo u stvarnost, i ono što je izvan nas samih, a tiče se stvarnoga, podvedemo pod zakon nužnosti, mogu biti ostvarena samo pod uticajem sila koje on naziva nagonima.

Sloboda i umjetnost kod Šilera

Šilerovo razmatranja čovjekovih sloboda i same umjetnosti koja i proizlazi iz slobode, tiču se unutrašnjeg čovjekovog stanja, koje ga potiče na takvo stvaranje i razmatranje one sfere čovjekovog života koja slobodu stavlja kao nužan princip.

Po Šileru, postoje dva nagona koja djeluju u čovjeku. Jedan je čulni nagon ili materijalni nagon (Stoftrieb), a drugi je nagon za formom ili formativni nagon (Formtrieb). Čulni nagon je onaj koji svoje porijeklo vodi iz fizičkog čovjekovog bivstvovanja tj. iz njegove čulne prirode. Ovaj nagon vezan je za onu sferu čovjekovog života koja se odnosi na ono što je materijalno, što jeste kao takvo, nužno promjenjivo u vremenu.

Nagon za formom, po Šileru, je onaj nagon koji polazi od čovjekove umnosti. Ovaj nagon nastoji da čovjeka oslobodi, da održava skald u čovjekovom biću i da, pored brojnih promjena koje se neprestano dešavaju u vremenu, održi čovjeka kao jedinstvenu osobu. Kako Šiler piše, ovaj nagon: „...obuhvata ukupni sled vremena, što znači: on potire vreme, on potire promenu, želi da ono što je stvarno bude nužno i večno, i da ono što je večno i nužno bude stvarno; drugim rečima: on silno teži ka istini i pravdi“ (Šiler 2008: 208).

Dalje, ono što je najbitnije pomenuti za nagon za formom jeste činjenica da ondje gdje ovaj nagon djela u punoj svojoj snazi, tu se događa najveće proširenje čovjekovog bivstva, one granice koje zarobljavaju čovjeka se gube, te se kao oslobođen umjetnik uzdiže do carstva ideja, gdje on više nije u vremenu, već je vrijeme u njemu.

Ipak, uprkos ovakvom čovjekovom oslobođenju i punoći ljudskog postojanja, Šiler suprotstavlja teškoće, koje su neizostavno povezane sa ovim nagonima. Jedan je vezan za nepromjenjivost, a drugi za promjene i kao takvi oni su naizgled suprotstavljeni. Zbog toga što oba ova nagona, od kojih je jedan jači, a drugi slabiji, i koji se pojavljuju u čovjeku naizmjenice, bivaju kao energije u čovjeku, te je energije ponekada poželjno ograničiti ili smanjiti njihovo djelovanje, jer, kako Šiler navodi, treba smanjiti nagone: „...prvi – da ne zadire u područje zakonodavstva, a drugi – da ne zadire u područje osećaja“ (Šiler 2008: 212). Stoga možemo izvesti moguće rješenje ovoga problema i istaći da čulni nagon moramo postaviti u granice ličnosti, a nagon za formom ostaviti da djela u skladu sa prirodom. Naveli smo da je čulni nagon vezan za materijalnu sferu čovjekovog bivstvovanja i tu čovjek dobija samo podsticaj od prirode. Međutim, taj podsticaj nema određenja, nema cilja, te zbog toga Šiler njega označava kao stanje divljaštva, kako čitamo kod Isajije Berlina: „To je neka vrsta hopsovske džungle u kojoj su ljudi zaposjednuti strastima i željama, u kojoj nemaju ideale, u kojoj se jednostavno sudaraju jedni sa drugima“ (Berlin 2006: 96). Nakon ovoga stanja divljaštva, dolazi stanje koje više nije haotično, u kome ljudi sebi postavljaju strogo određena pravila ponašanja, koja dalje pretvaraju u fetiše (Berlin 2006: 97) i kao takve fetiše ili idole oni ih uzimaju za uzore ili apsolutna načela. Ovo stanje je kod Šilera označeno kao varvarizam, te zbog svoje apsolutne vladavine i racionalnog autoriteta iz njega izvodimo nagon za formom ili umno stanje (vidi: Berlin 2006: 97).

Zbog suprotstavljenosti ova dva nagona u čovjekovom biću, koja jeste ideja ljudske suštine, Šiler pronalazi rješenje u kojem će oba ova nagona dejstvovati zajedno i neće se isključivati. Taj nagon, koji pomiruje čulni nagon i nagon za formom, on označava kao nagon za igrom (Spieltrieb). Ovaj nagon će biti taj koji će ukinuti vrijeme i djelat će onako kako sam odredi da djela i kako će njegovo čulo to da primi. Prethodna dva nagona, isključuju čovjekovu slobodu, oni prisiljavaju čovjekovu dušu, što prirodnim zakonima u prvom slučaju, što zakonima uma u drugom. Zbog toga Šiler uvodi treći nagon, koji će pomiriti ova dva, koji on označava kao nagon za igrom, i taj nagon će isključiti svaku prisilu, bilo da je ta prisila fizička ili moralna i tako će čovjeka osloboditi u obe ove sfere njegovog bivstvovanja. Ono što je najbitnije u sjedinjavanju čulnog i formativnog nagona u nagon za igrom, jeste činjenica da se tako u formu, koja je potčinjena umu, unosi realnost, a zakonodavstvo uma se tako unosi u promjenjivu materiju.

Predmet čulnog nagona, koji predstavlja sveukupnost čovjekovog bivstva, Šiler naziva život, dok predmet formativnog nagona, naziva obličje ili lik., koji označava formalna ili misaona svojstva stvari. Kao što je nagon za igrom sublimacija čulnog i formativnog nagona, tako će i spoj života i obličja predstavljati jedinstvo koje Šiler naziva „živi lik“ (Šiler 2008: 216), koji jeste predmet nagona za igrom. Ovaj predmet nagona za igrom tj. živi lik, predstavlja sva estetska svojstva pojave i kao takav označava pojam ljepote u njenom najširem značenju. Svaka pojava jeste lijepa i jeste živi lik, samo ako mi mislimo njegovo

obličje i njegov život, jer potrebno je da se posjeduju oba ova svojstva. Mi osjećamo njegovu formu, a što se tiče njegovog života, on se formira u našem razumu.

Zbog toga, ljepota ne može da bude samo forma, a ni samo materija, ona ne može biti ni samo život niti samo lik, već je potrebno da ova dva svojstva sjedini. Oni će se sjediniti tako što će proizvoditi živi lik tj. stajati na sredini, pomirujući ove dvije strane. Kao što smo i naveli to samo može nagon za igrom, koji ćemo mi jednostavno označavamo pojom – igra.

Igra za čovjeka predstavlja njegovo ispoljavanje ljudske suštine, koja je okrenuta ka idealu ljepote, idealu koji je samo moguć ako se čovjek sa njim igra. Znači, čovjek se sa ljepotom igra, igra se kroz umjetnička dostignuća, a ideal ljepote i stvarno postojeća ljepota vrijedna je samo nagona za igrom i načina na koji čovjek zadovoljava ovaj nagon. Kao što smo i rekli, čovjek se može jedino osloboditi kroz umjetnost, a umjetnost je jedino moguća kroz zadovoljenje nagona za igrom i zbog toga možemo reći da je čovjekova jedina istinska sloboda jeste u igri.Zbog toga Šiler kaže: „...čovek treba sa lepotom samo da se igra i treba samo s lepotom da se igra“ (Šiler 2008: 218), što dalje navodi Šilera na zaključak: „ ...čovek se igra samo tamo gde je on u punom značenju te reči čovek, i on je celi čovek samo tamo gde se igra“ (Šiler 2008: 218).

Dakle, sloboda, mišljena u najširem smislu riječi, jeste dejstvo prirode i nikako ne može da bude čovjekova djelatnost, ali čovjek je u slobodi i on može da je sputava ili da joj daje prednost. Međutim, čovjek je slobodan samo kada u njemu dejstvuju i formativni i čulni nagon, jer jedan bez drugoga ne mogu da funkcionišu. Šiler smatra da čovjek ne može tek tako da pređe sa osjećanja na mišljenje, već prije toga mora da učini jedan nezaobilazan korak, „korak unazad“ (Šiler 2008: 230), da bi uspio da se vrati u stanje kada ništa nije bilo određeno, da pređe u stanje „puke lišenosti“ (Šiler: 2008: 230) da bi mogao doći do stanja „puke odredljivosti“ (Šiler 2008: 230). Ovo nas navodi na zaključak da čovjekova duša, u momentu kada prelazi sa osjećanja na misao, biva u nekom srednjem stanju raspoloženja. U tom srednjem stanju raspoloženja jednako djelaju i čulni nagoni i um, te tako svoje sile poništavaju, ali time se njihova djelatnost ne ugrožava. Šiler ovo stanje duše naziva *estetskim stanjem*, koje, znači biva prelaz između čulnog tj. fizičkog stanja i umnog tj. moralnog stanja čovjekove duše. Dakle, samo u ovakvom stanju lišenosti bilo kakvih određenja, čovjek se može osjećati kao čist i djelati slobodno, te svoju ljudsku prirodu dovesti do konačnog oslobođenja kroz umjetničko djelo.

Zbog svega navedenog, a u cilju oslobađanja čovjeka, koji nije samo indivudum, već i biće zajednice, Šiler navodi da je nužno da se formira država koja neće čovjeku stavljati okove, već ga osloboditi bilo kakve prinude. Država prava čovjeka ograničava i sili, etička država pokušava da uguši njegova htijenja i želje, dok u državi, za koju Šiler smatra da je jedina pogodna za ostvarivanje potpune slobode, estetskoj državi, čovjek se u okviru lijepog obraćanja cjelini predstavlja kao objekat slobodne igre. Na kraju se Šiler pita da li ovakva država lijepog privida može da postoji, te zaključuje da ta država postoji u svakom čo-

vjeku, u njegovoj skladnoj duši, na čije ponašanje utiče samo lijepa priroda, gdje čovjek nema potrebu da lišava drugog zarad svoje odbrane, niti želi da odbaci svoju slobodu i dostojanstvo da bi drugome pokazao svoju ljupku prirodu.

Literatura

Berlin 2006: Berlin, Isajija: *Koreni romantizma*, Službeni glasnika, Beograd.
Šiler 2008: Šiler, Fridrih, *Pozniji filozofsko – estetički spisi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
Šiler 2007: Šiler, Fridrih, *O lepom*, Book & Marso, Beograd.

Zlatiborka Z. Popov-Momčinović*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za sociologiju

Originalni naučni rad

DE(KON)STRUKCIJA KONCEPTA GRAĐANSKOG – FEMINISTIČKA(E) PERSPEKTIVA(E)

Uvod

U ovom radu pokušaćemo da prikažemo kako se u okviru feminističkog pokreta, kao aktivističke i komunikacione zajednice de(kon)struiše princip građanskog, kao osnovne kategorije moderne političke teorije i prakse. Naša polazna postavka je da je podela na stari i novi feminizam, odnosno na klasični i alternativni ženski pokret tu od određene, ali ne od suštinske važnosti, budući da se od samog početka javlja težnja za predefinisanjem i redefinisanjem građanskog. Naime, većina istraživača/ica i teoretičara/ki društvenih pokreta pravi podelu na klasični i novi ženski pokret, ističući da je prvi težio uključivanjem žena u postojeći sistem bez redefinisanja njegovih temeljnih postavki, a da je tek u novom pokretu, naročito njegovom radikalnom krilu na delu opsežna de(kon)strukciju postojećeg društveno-političkog poretka.

Prvi talas – između uključivanja i preovladavanja postojećeg

Klasični ženski pokret se uglavnom smatra kao nezoistavno vezan za liberalizam i njegove temeljne postavke kao što su individualizam, sloboda, racionalizam, vera u progres, podela na privatnu sferu prava i javnu sferu dužnosti. Žene se angažuju, povezuju i udružuju s ciljem da ukažu na nepravde kojima su izložene zbog isključenosti iz javne sfere, i činjenice da im nije pripisan status građanki, među kojima je najznačajnije pravo glasa. Međutim, ako reflektujemo prve značajne feminističke teorijske spise i razne oblike udruživanja u ime različitih ciljeva, vidimo da se i u okvirima klasičnog pokreta javlja ne manje zanimljiva de(kon)strukcija osnovnih liberalnih načela. Delo Meri Volstonkraft (Mary Wollstonecraft), koje je u isto vreme i dan danas slavljeno kao antologijsko delo feminizma i kritikovano jer savremenoj čitateljki ne nude ništa značajno već samo „revoluciju u manirima“ žena srednje klase (Džons 2002: 119), je sa našeg stanovišta i dalje dovoljno impozantno. Delo je u svom temelju radikalno, prožeto rusoovskom težnjom[1] za slobodom i jednakošću koje nisu shvaćene

* pozlata75@gmail.com

[1] Ovo oslanjanje na Rusoa je naravno vodi u odbacivanje njegovih mizogenih postavki izloženih u *Emilu i Sofiji.* Način na koji Ruso predstavlja „prirodne odnose“ između muškarca i žene su, po Meri Volstonkraft, samo neopravdane, neutemeljene pret-

formalistički, racionalno, već prenapučeno emotivnim nabojem. Umesto individualistički pojmljenog građanskog subjekta, koji se u javnu sferu uključuje iz racionalnih razloga očuvanja ličnih – ljudskih i građanskih prava i interesa, Meri Volstonkraft društvo shvata kao mrežu socijabilnosti i uzajamne osećajnosti, koje nadilaze ekonomske podele te omogućavaju razvoj moralnog, kultivisanog subjekta (Džons 2002: 46). Sve dobro dolazi iz srca, koje naravno treba dalje kultivisati, oplemenjivati, ne menjajući pri tom njegovu suštinu, i prevladavajući dihotomiju racionalnost – osećajnost putem koje se pravdala isključenost žena iz javne sfere (po argumentu: žene su neracionalne, njima vladaju nagoni te za njih nije javna sfera koja se shvata kao kalkulantsko, interešdžijsko usmeravanje nazovi zajedničkih interesa). Egalitarizam njenih postavki je blizak Pejnovom republikanskom radikalizmu, i kasnije Milovom konceptu koji sadrži i postavke pozitivne slobode, budući da ističe važnost uključenosti marginalizovanih slojeva, njihove kultivacije i samorealizacije. Despotizam, čiji se poslednji ostaci vide u tzv. božanskom pravu muževa (Held 1990: 91) se ne odbacuje u ime nekih racionalističkih postavki dobrog društva, već iz činjenice da negira moralnu autonomiju koja je temeljna postavka razvoja ljudskog bića. Npr., zalažući se kao i svi republikanci za narodnu miliciju i protiv stajaće, kraljevske vojske, u njenim navodima nije akcenat na opasnostima od despotizma koji sledi iz ovog vojnog instrumenta, već na činjenici da vojnik biva instrumentalizovan, ceremonijalni automat čija se autonomnost negira i tako žrtva postojećih nejednakosti u društvu (Džons 2002: 43).

Ono što je posebno značajno za našu početnu tezu je da i u klasičnom feminizmu dolazi do prevladavanja isključujuće podele na privatno i javno, budući da se ističe da obaveze i delatnosti u privatnoj sferi- kao što su npr. rađanje i odgoj dece imaju javni značaj i sadrže građansku odgovornost. Ako se u klasičnom liberalizmu i američkom *ante-bellum* periodu smatralo da muškarac ima građanski status zato što ispunjava određene dužnosti – plaćanje poreza, učešće u ratu, ovde se ističe da tradicionalne aktivnosti žena takođe imaju građanski status. Međutim, iz ovog se može izvući i postavka da nije potrebno radikalno promeniti rodne odnose, već samo dati javni status i značaj privatnoj sferi i ženskim tradicionalnim obavezama. Naglasak na dužnostima i građanskim vrilinama u svakoj republikanskoj tradiciji, čiji je deo i Meri Volstonkraft, lako nas vodi u takav zaključak, a takvo viđenje je dominantno u savremenim čitanjima njenog dela.

Takav jedan scenario se desio i u Francuskoj revoluciji u kojoj je uloga žene slavljena jer rađa i vaspitava sinove republike, te se borba za uključenost u javnu sferu automatski skinula sa dnevnog reda, jer bi korumpirala ove „svete“ dužnosti. Težnje za promenama su završile giljotiranjem borkinja koje nisu dobro shvatile „prirodna“ načela novog poretka. Iako ima i tih implikacija, činjenica da se i u klasičnim postavkama dovode u pitanje temelji i dihotomije moder-

postavke. A upravo se pozivanje na tzv. „prirodnost“ oduvek koristilo u svrhu esencijalizacije patrijarhalnih, kulturnih konstrukcija.

nog društva – podela na javno i privatno, emotivno i racionalno, vodi nas da održimo početnu postavku da se i u klasičnom pokretu u suštini radi o de(kon)strukciji. Meri Volstonkraft se tako ne zalaže samo za jednaka apstraktna prava sa muškarcima, već dotiče čitav dijapazon pitanja za koja se najčešće ističe da se javljaju tek kasnije, u radikalnom pokretu – ona govori o socijalnim, religijskim, ekonomskim pitanjama, bračnim i porodičnim odnosima i nazire ograničenja liberalne verzije podele na javno i privatno. Paradoksi i antinomije feminizma, koji se najčešće pripisuju novom pokretu i radikalnom feminizmu (tzv. dilema jednakost *vs.* razlike) se jasno naziru i ovde. Sudbina Olimpije de Guž, autorke *Deklaracije o pravima žene i građanke* to jasno odslikava. Ja sam žena koja nudi samo paradokse, jasna je Olimpija, revolucionarka koja pokušava da je istinski univerzalizuje revolucionarne principe, te parodoksalno postaje optužena kao kontrarevolucionarka. Njena paradoksalnost je utemeljena u kontradikcijama samih revolucionarnih, republikanskih načela, koji se smatraju u skladu sa prirodom, a u isto vreme ističu nephodnost obuzdavanja stihije prirodnog u cilju očuvanja društvenog poretka, građanskih vrlina i dužnosti. Naime, muški republikanci su insistirali da bi uključivanje žena u javno delovanje proizvelo nesagledive štete po porodicu i domaćinstvo, i da novi poredak, utemeljen u iskonskim prirodnim principima, pretpostavlja postojanje razlika između muškaraca i žena utemeljenih u toj istoj prirodi (Skot 1992: 104). U isto vreme, obuzdavanje onog iracionalnog i nepredvidivog u prirodi (čitaj ženi) je bazični preduslov za očuvanje tzv. republikanskih vrlina, na kojima su insistirali revolucionari. Rusoov Emil postaje istinski građanski subjekt tek onda kad potisne svoju nagonsku, prirodnu čežnju za Sofijom, na taj način zagospodari sobom i dobije mesto u društevnom ugovoru.[2] Sofija je po prirodi emotivna, iracionalna, a Emil po prirodi predodređen da nadiđe ovu prirodnu neposrednost. De Gužova odrečno odbacuje dualistički pogled na odnos ženskog i muškog, ističući da se ne radi o prirodnim razlikama već o društvenim konstrukcijama. Umesto dotadašnjih binarnih kategorija, naglašava multiplicitet, varijabilnost, spektar koloriteta i funkcija koje karakterišu podjednako i žene i muškarce (Skot 1992: 112). Nasuprot tiranskoj represiji muškarca naglašava harmoničnu *la confusion* prirodnog sveta, ističući da se tzv. prirodne razlike ne mogu zaokružiti ni u kakav sistem, ali iz čega se mogu izvesti jasne, kategoričke implikacije po politički sistem, među kojima su tvrdnje da nacija nije ništa drugo do ujedinjavanje muškarca i žene (čl. 3 Deklaracije). Pošto zakon mora da bude izraz volje svih, sve građanke ili građani moraju lično ili preko svojih predstavnika da učestvuju u njegovoj izradi. Svim građankama i građanima takođe moraju, na osnovu sposobosti, vrline ili talenta biti podjednako dostupni svi javni položaji i službe (čl. 6). U poznatoj desetoj tački deklaracije navodi da, kao što žena ima pravo da stane na na gubilište, tako može da stane i za govornicu (Bok 2005: 86–87). U skladu sa rusoovskim idealom

[2] Da je reč o dvostrukom moralu i standardima ukazuje sama praksa i različita stanovišta kao npr. nemačkog liberala Karla Velkera da i racionalne muškarce ponekad „dopadnu nesavladivi nagoni“, pa mu na raspolaganju trebaju stajati i prostitutke, doduše u najvećoj mogućoj potaji i pod policijskim nadzorom! (Bok 2005: 143).

tzv. radikalne demokratije, po kojem se suverenitet ne može predstaviti, ističe da ni ženske interese ne mogu predstavljati muškarci – očevi i muževi. Brak shvata kao slobodnu zajednicu, u skladu sa načelima društvenog ugovora kao što su dobrovoljnost, mutualizam, očuvanje prava. U braku imovina treba da bude zajednička, a deca da nose ime i oca i majke (Skot 1992: 111). Takođe, zalaže se za prava vanbračne dece i neudatih majki, dovodeći u pitanje konzervativne implikacije liberalizma koji pretpostavlja postojanje funkcionalne nuklearne porodice kao temelja funkcionalne javne sfere.

De(kon)strukcija građanskog je tako bila nužna i u tzv. klasičnom periodu, budući da je položaj žena zaista predstavljao enigmu. Naime, žene su naizgled imale građanski status, ali su im ipak nedostajala temeljna prava da bi to suštinski bile (Ajzenberg 1998: 12). Politizacija privatnog, koja se pripisuje kao temeljna karakteristika novog feminizma je i ovde utemeljena. Tzv. privatna sfera nije bila izolovana, već suštinski segment javne sfere. Koncepcija da muž i žena u braku postaju jedno telo je prozrena i ukazano je da se ovo postajanje jednim postiže, garancijom prava „čoveka“ (zapravo muškarca) na ženinu imovinu, rad i plodove rada, na seksualna prava pristupa ženinom telu itd. Zadovoljivši ova svoja prava, muškarac tako ima privilegiju da se „resterećen“ prepusti dužnostima u javnoj sferi.

Da ženama nije prevashodno bilo na pameti da se uključe u postojeću javnu sferu, već da je preoblikuju, pokazuju sama dešavanja i aktivizmi u okvirima tzv. klasičnog ženskog pokreta. One se nisu borile samo za jednaka prava sa muškarcima, već i za čitave šire promene, kao što su ukidanje ropstva, zaštita marginalnih i ugroženih slojeva, prava dece i siročadi, sve ono što je bilo nevidljivo u javnoj sferi pojmljenoj kao bratstvo izolovanih individua – muškarca koji racionalno teraju svoje interese. Iako se u brojnim osvrtima ovakva delatnost tumači kao prošireni kućni rad žene, nošen verskim žarom i obnovom koja ima samo lokalnoparohijalni karakter, ovakav angažman je uzdramao mnoge temeljne postavke građanskog, tumačenog i primenjivanog u liberalnoj epohi. Tuče, političko nasilje, masovne izborne pijanke i kupovina glasova za alkohol su realna slika nazovi racionalne javne sfere, te borba protiv alkoholizma u okviru Trezvenjačkog pokreta (*Temperence Movement)* nije imala za cilj samo da zaštiti žene od nasilja u porodici već i da ukaže na prljavost i pokvarenost liberalne realpolitike. Angažujući se za dostojanstvo odbačenih, i marginalizovanih drugih (zatvorenika, crnaca, fizički i mentalno bolesnih, napuštene dece), ovakav jedan ulaz u javnu sferu i ukazivanje na univerzalni značaj nazovi politički nevažnih pitanja, u pokretu se profiliše etika brige (*Ethics of Care)* kao temeljna građanska dužnost na kojoj se utemeljuju i građanska prava. Ako su u koncepciji Tomasa Džefersona građanska prava proizlazila iz ekonomskog i fizičkog žrtvovanja u ratu: „*Granting the ballot to every man who fights and pays*“[3] (Ajzenberg 1998: 7), ovde se iz borbe za dostojanstven život drugog/drugih gradi pravedna, društvena zajednica pročišćena novom moralnošću i osećajnosću. U pokretu je

[3] Davanje pravo glasa svakom ko se bori (u ratu) i plaća porez.

tako na delu preklapanje granica između privatnog i javnog, političke akcije i moralne reforme, verskih načela i javnih mnenja, što se često previđa i u najsuptilnijim analizama javne sfere Jirgena Habermasa i Hane Arent (Ajzenberg 1998: 9).

Drugi talas – radikalna de(kon)strukcija?

Druga faza u pokretu, poznata kao novi pokret, odnosno pokret za oslobođenje žena (*liberation movement)* je proširio domete i aktivizam pokreta, pri čemu je naročito značajna njegova krilatica „lično je političko". Uvidelo se da lična iskustva deprivacije i marginalizacije jednog pola nisu individualna, već pitanja od opšteg, javnog značaja (Papić 1989: 77). Težnje novog pokreta su se nazvale radikalnim jer je nastao na talasima nove levice šezdesetih i jer ga karakteriše kritika i odbacivanje sistema, okrenutost društvu umesto okrenutost vlasti u svojim borbama, odbacivanje ideologije ženstvenosti u kojoj se, putem tzv. „ženske mistike," veliča važnost neprikosnovenih tradicionalnih rodnih odnosa kao prirodnih itd. Čuveno paljenje grudnjaka i bacanja simbola ženskog ropstva (šminke, grudnjaka, štikli) u tzv. *freedom trash can* podupirali su ove tvrdnje o radikalizmu, kao i tendencije ka separatizmu (isključivanje muškarca iz grupa za oslobođenje da bi se odbacila mogućnost prikrivene muške dominacije) i tu i tamo otklon u tzv. političko lezbejstvo. Odbacivanje sistema je jasno izraženo budući da se borba za prava žena u okviru liberalizma shvata kao prilagođavanje muškoj normi, i kritički reflektuje lažna rodna neutralnost građanskog subjekta. U okviru politike velferizma, koju su konsenzualno podržavale političke opcije i s leva i s desna (socijaldemokrate i konzervativci) ukazuje se da je tzv. država blagostanja zapravo patrijarhalna država koja i dalje žene čini zavisnim – umesto kao nekada od muškaraca sada od tzv. *women friendly state.* Kerol Pejtman, koja je oštrom argumentacijom kritikovala liberalne koncepte društvenog ugovora i ljudskih prava, ističe da je u novom poretku vlast oca starog režima odbačena tzv. bratskim ugovorom čime je patrijarhat samo modifikovan, i koji predstavlja kohezivni element unutar liberalne dihotomije privatno – javno. Brojni navodi iz dela klasika teorije društvenog ugovora, Hobsa, Loka, Rusoa, uspešno ilustruju i potvrđuju ovu tezu (Pejtman 2001). Sličnu argumentaciju koristi kada je reč i o državi blagostanja, budući da je ova organizovana na tzv. dvostrukim aršinima. Usluge države blagostanja se dele u dve grupe, prvu primaju oni koji su od svog rada i svojih sredstava izdvajali za osiguranje ali to više nisu u stanju zbog nezaposlenosti ili bolesti, a drugu za one koji su ekonomski zavisni od drugih koji ih više ne mogu ili ne žele izdržavati, što su uglavnom žene. Na taj način se i velferizam nastavlja na klasični liberalni koncept o privatnoj i javnoj sferi jer se pretpostavlja da žene uživaju zaštitu od muževa, zaštitnika, koji se smatraju benevolentnim i sa kojima dele isti standard življenja (Pejtman 1998: 251). Legislativa države blagostanja je tako formulisana da pretpostavlja da žene doprinose tzv. privatnom blagostanju. Tako npr. britanski zakon kojim se obezbeđuje naknada za negu druge osobe (*The Invalid Care Allowance*) ovu

ne isplaćuje udatim ženama (Pejtman 1998: 284). Iz tih i brojnih drugih razloga koje Pejtmanova elaborira, iako je država blagostanja u nekim segmentima omogućila ženama da se izbore za vlastitu autonomiju i bila značajan izvor zaposlenja za žene, ona ih u isto vreme sapliće u borbi za puno građanstvo, i ne doprinosi razgradnji patrijarhalnih struktura moći. Činjenica da samohrane majke čine glavnu potklasu u zapadnim društvima, daleko udaljenu od normativnog ideala aktivnog građanstva, ukazuje na ćorsokake lažnog univerzalnog diskursa o slobodama i pravima (Juval-Dejvis 1997: 14).

Takođe, činjenica da su žene naknadno uključene u javnu sferu, kako političku tako i sferu plaćenog rada, navodi feministkinje da se kritički „ustreme“ na koncept socijalnog građanstva Tomasa Maršala, koji navodno teži da uskladi kontradikcije koje proizlaze iz ekonomske sfere koja generiše nejednakosti i političke koja proklamuje tzv. građansku jednakost (Neš 2006: 182). Naime, uključivanje radničke klase u liberalnu demokratiju i naknadno upisivanje statusa građana radništvu, tako što će im se ljudski dignitet obezbediti učešćem u demokratiji i obezbeđivanjem ne samo ljudskih, građanskih već i socijalnih prava, operacionalizovan je tako što su potrebne nadnice za dostojanstven i (moguć) građanski život definisane kao porodične. Naime, radnik treba primati platu koja će obezbediti pristojan život u skladu sa dostignutim civilizacijskim standardima sebi i svojoj porodici. Kultura zavisnosti žena od muževa, ovog puta i od radnika, a ne samo od buržuja je očigledna posledica: „... upravo zato što se nadnica shvata kao porodična, ženina zarada se smatra ‚dodatkom' muževljevoj nadnici“ (Pejtman 2001: 149). Evolucionistički, optimistički pristup konceptu građanskog, nekritički slavi postojeće, upravo jer je slep za rodnu dimenziju i isključenja koja prete usled ograničenosti pristupa. To se da podupreti brojnim podacima i konkretnim analizama operacionalizacije socijalnih prava. Pristup organa države blagostanja porodici, kao osnovnoj, integrisanoj jedinici koja eventualno traži institucionalnu pomoć je zapostavio činjenicu da u isto vreme žene i deca mogu biti siromašni, a suprug ne. Suprug je često dobijao povišicu, a da nije povećao sredstva za potrebe domaćinstva, i ovakvi slučajevi se povećavaju što je porodica siromašnija. Takođe, činjenica da je više od 70% domaćinstava na čijem su čelu žene dobijalo socijalnu pomoć, ukazalo je da se ovaj problem ne može posmatrati rodno neutralno (Pejtman 1998: 79–80). Budući da je brak uvek bio, a u velikoj meri i ostao ekonomska kategorija, u kojoj muškarac ženi „obezbeđuje“ tzv. ekonomsku sigurnost u trampu za seksualne usluge i domaćinski rad, uvidelo se da birokratsko administriranje porodičnih odnosa to čini u skladu sa osnovnim patrijarhalnim načelima. Za Kerol Pejtman, država blagostanja (*welfare state*) je takođe ratnička država (*warfare state*)[4], o čemu najbolje svedoče ogromna

[4] Iako je, da li paradoksalno, koncept države blagostanja (*welfare state)* nastao kao otpor fašističkoj, ratničkoj državi *(warfare state)*. Cilj je zapravo bio odvratiti šire mase od desničarsko/levičarskog populizma i integrisati ih u liberalnu demokratiju. Kada su ove opasnosti prošle (raspad socijalizma i Istočnog bloka), liberali su skinuli maske i - vratili se klasičnim idealima *laissez- faire,* o čemu svedoče udari na socijalnu državu u zapadnim zemljama u zadnje dve decenije.

budžetska izdavanja za vojsku i proizvođenje (ne)kontrolisanih ratnih konflikata u svetu kao i činjenica da je tzv. korporativna država prvo nastala u fašističkom obliku u Musolinijevoj Italiji. Takođe, feminističke teoretičarke su ukazale da su u mnogim zapadnim zemljama žene imale određena socijalna prava pre političkih (Hobson 2005: 145), i da se na njih ne odnose Maršalove i slične evolucionističke postavke o razvoju ljudskih prava i proširivanja koncepta građanskog.

Pored ovih, starih i novih oblika potlačenosti žena kao grupe, kolektiva u modernom društvu, u pokretu i teoriji se naglašava važnost telesnosti i seksualnosti, koje su takođe političke kategorije, budući da se kroz njih prelama problem lične autonomije žena. Poruka Džeremejn Grejer u *Ženskom evnuhu* je tu više nego jasna – žena je seksualno kastrirana, svedena na bespolni objekt muške fantazije. Može li ona stoga biti građanski subjekt? Kejt Milet u *Seksualnoj politici* ističe da je militarizam u savremenoj politici samo produžetak politike prema ženama u kojoj muškarac svoj status muškosti potvrđuje njihovim osvajanjem. Silovanje se ne posmatra kao produkt nekontrolisane želje, već težnje da se slomije, ponizi ličnost žene (Feri, Hes 2003: 43). Iz ovih i brojnih drugih razloga, pokret i teorija iz perioda tzv. drugog talasa kritički reflektuju različite oblike moći, dominacije, destrukcije koje dobrim delom proizlaze iz nazovi rodno neutralnog koncepta građanskog, slepog za telesnost u ime apstraktnog, lažno neutralnog racionalizma. Ovo se takođe problematizuje u francuskom psihoanalitičkom feminizmu, koji se koristi Lakanovim interpelacijama u temeljne Frojdove koncepcije i de(kon)struiše lažnu depolitizaciju telesnosti u okviru vladajućeg simboličko-političkog poretka. Glavno polazište Lakana je, za razliku od Frojda, da su svi ljudi bez obzira na pol kastrirani na simbolički način. Čin razdvajanja deteta od majke se dešava usvajanjem jezika i uključivanjem u simbolički poredak, što je praćeno tzv. susretom manjka u drugom odn. teskobom kao posledicom uviđanja da majka nije savršeni drugi. Ovaj proces postajanja subjektom je takođe čin simboličke kastracije, čin uvođenja rascepa između individue i sveta, jer dete činom razdvajanja od majke gubi i osećaj potpune celine, neizdiferencirane ispunjenosti. Ovaj čin simboličke kastracije je manje vidljiv u tradicionalnom društvu koje funkcioniše kao proširena porodica i organska celina, a postaje potpuno vidljiv izumom demokratije i ljudskih prava, budući da subjekt postaje svestan žrtve koju mora podneti da bi postao član društvene zajednice. Diskurs o građanskim i drugim pravima u modernom društvu stoga nastaje da bi se prikrio manjak, rascep koji nastaje uključivanjem u simbolički poredak. Univerzalna ljudska prava tako predstavljaju fantazmični scenario u kome su društvo i individua opaženi kao celina, kao nerascep, a društvo je shvaćeno kao nešto što može biti racionalno organizovano, kao zajednica koja može da postane nekonfliktna samo ukoliko poštuje „građanska i druga prava“ (Saleci 2010). Feministkinje, naročito iz francuske psihoanalitičke škole, su se poslužile Lakonovim navodima ističući da je logika i racionalnost simboličkog poretka maskulinog karaktera (Kavalaro 2003: 119). Imperijalizam razuma je sveo ženu na kategoriju čiji je identitet esencijalistički dat, nasuprot čemu je naglasak na fluidnosti i različitim tokovima onog ženskog koji se može uhvatiti samo u *écriture*

féminine. Međutim, telo nije samo koncept simboličkog poretka, već i ekces koji znak ne može da uhvati. Isključivanje tela iz političkog diskursa ima za cilj sputavanje, kontrolu haosa (Kavalaro 2003: 126). A kako se u patrijarhalnom diskursu žena identifikuje kao telesnost, emocionalnost, ona je nužno isključena, a Julija Kristeva to objašnjava strahom od arhaične majke predsimboličkog poretka, strahom od kreativnosti žene koja može biti subverzivna po vladajući poredak koji, polazeći od kontraktualne vizije počiva na predrasudi da je telesno/rodno neutralan što je vid „autoritarnog i/ili perverznog žrtvovanja telesnog" (Sjoholm 2005: 73).

Treći talas – između de(kon)strukcije i (ne)mogućnosti njenog proizvođenja

Ovde treba istaći da se u periodu zamora pokreta 80-ih godina i konzervativnog protivudara koji se javio u mnogim zemljama, čule kritike da tu i nema pravog radikalizma te i dekonstrukcije građanskog. Naime, insistiranje na ženi kao žrtvi je sprečilo istinsko oslobađanje i omoćavanje, naglasak na univerzalnom sestrinstvu je pokret učinilo dogmatskim, autoritarnim i slepim za klasne, rasne, kulturne i druge razlike koje su takođe bitne. Iako se ovde ne želimo svrstati ni na jednu stranu, slažemo se da su neke postavke kontradiktorne i verovatno i dovele do kasnijeg zamora pokreta. Naime, parola „lično je političko" uglavnom reflektuje odnose u građanskoj, buržuaskoj porodici kao osnovnoj ćeliji koja omogućava ustrajnost liberalne javne sfere i tako je (da li paradoksalno?) konzervira. Afro-amerikanke su npr. isticale u okviru svog feminizma da za njih porodica ima drugo značenje, budući da pruža utočište od javnog rasizma (Kolins 2002: 46–53). U nekadašnjim zemljama istočnog bloka, porodica je takođe bila utočište od represije koja dolazi iz otuđene javne sfere. Odbacivanje politizacije privatne sfere je ostalo prisutno i u tranzicionom periodu oktroisanog „pozapadnačenja" kada uvezeni, dekontekstualizovani feminizam postaje *in*.

U savremenim postavkama feminizma, poznatim kao treći talas, kao i oblicima ženskog udruživanja, javljaju se težnje za prevazilaženjem brojnih zamki pokreta koji takođe robuje od različitih dihotomija karakterističnih za građansko društvo (od kojih je najrelevantnija dihotimija pol – rod[5], utemeljena u novom pokretu i teoriji). Odbacivanje univerzalnog sestrinstva po svaku cenu ima za cilj da svaka grupa i na kraju i svaka pojedinka samu sebe definiše i omoća, te da ne postoje neki dati, cemintirani, kolektivni ženski interesi koje jednostavno kao takve treba zastupati u javnoj sferi, čijim će javnim ispunjenem žene ostvariti status građanki. U *Troubles with Gender*, Džudit Batler ističe da svako olako korišćenje termina žena/žene ove inhibira u delovanju, budući da se identitet uvek gradi kroz performans, kroz političku borbu i nije unapred dat. Činjenica da je koncept građanina uvek pretpostavljao postojanje onih koji su isključeni

[5] Ističe se da ne postoji telo, pol kao takav već da je i ovde reč o kulturnom upisivanju i pripisivanju u telesno.

– priznavanje posebnih ženskih prava i interesa privileguje samo određene žene, opredeljuje feminstkinje da odbace univerzalistički diskurs koji vodi u ćorsokake i lažne dihotomije, ali i da budu oprezne sa konceptima tzv. diferencijalnog građanstva koji uvek mora biti kontekstualizovan. Odbacuje se svođenje građanskog koncepta na odnos individue i države, i ukazuje na čitav niz formalnih i neformalnih grupnih veza u različitim sferama koje razgrađuju univerzalističke pretenzije građanskog. Ovo možemo ilustrovati primerom različitih ženskih grupa koje zbog svoje specifičnosti akcenat stavljaju na važnosti tzv. kulturnog građanstva budući da se upravo ovde reflektuje navedeni diverzitet. Npr., Čikana pokret u SAD-u, koji čine žene u SAD-u meksičkog porekla rekoncipiraju koncept građanskog naglaskom na diverzitet. Ove žene žive na granici, što u geografskom što u kulturnom smislu, budući da nisu asimilovane u američko društvo, a sa meksičkim održavaju ambivalentne veze. One tako ne koriste konvencionalne kanale učešća u političkom kao što su individualna prava ili borba za grupne interese putem tzv. lobija. One se bore kroz jezik i kroz prostor za svoju definiciju tzv. kulturnog građanstva, koji zbog složenosti svojih značenja daje prostor za različito. Npr., *lengua* na španskom znači i jezik kao organ, govor, i diskurs, a *sitio* sa koristi i kao geografska lokacija, istorijski događaj i u filozofskom smislu (Hurtado 2005: 116). Na taj način, gradi se specifičan otpor političkoj, ekonomskoj, kulturnoj asimilaciji, i kroz koncept kulturnog građanstva daje otpor kolonizaciji. Živeći na granici između SAD-a i Meksika, ove žene svakodnevno prelaze različite granice – političke, rasne, etničke, rodne, definišući svoj koncept građanskog kroz različite oblike fizičkog i simboličkog prelaženja ovih granica.

Umesto zaključka

Iz navedenog, smatramo potvrđenom hipotezu o de(kon)strukciji koncepta građanskog u različitim periodima borbe i angažmana u okviru ženskog pokreta, i različitim feminističkim konceptualizacijama ove dekonstrukcije. Svaki pristup pak nosi u sebi opasnost da se ova de(kon)strukcija ne izvede do kraja, pa čak i da se prekine pre nego što je stvarno i započela. U prvoj fazi imamo opasnosti da se, s jedne strane, priznavanjem statusa građanskog privatnoj sferi ova održi onakvom kakva jeste, a sa druge, da se uključivanje u javnu sferu nametne kao prilagođavanje muškoj normi. U drugoj fazi je naglasak na univerzalnom sestrinstvu, te na osećaju lične deprivacije kroz postojeću politiku u sferi privatnosti (porodica, pitanja seksualnosti, telesnosti itd.), što potencijalno završava u zapadnom etnocentrizmu, te onemoćava ostale ženske grupe u borbi za građanski status budući da suženo posmatra odnos individualnog i kolektivnog oslobođenja. Treća faza, u kojoj je naglasak ne performativnom građenju identiteta ženskog i diverzitetu koncepta građanskog, nosi opasnost od tzv. (hegelovske) loše beskonačnosti, budući da se svaki identitet deli na bezbroj novih, te se inhibira kolektivna akcija što po različitim shvatanjima, od kojih su sigurno najpopularnija ona Žižekova, odgovara logici globalnog kapitalizma (Žižek 2005).

Činjenica da devedesetih godina jačaju koncepti depolitizacije građanskog, budući da je u njima naglasak na građaninu potrošaču roba i usluga u privatnom i javnom sektoru (Juval-Dejvis 1997: 15), pri čemu se i sama kultura shvata konzumeristički; i da se u okviru novog levičarskog revizionizma (tzv. Treći put) mnoga socijalna prava teže premestiti sa države ne filantropske organizacije civilnog društva (što ide pod ruku interesima kapitala) ukazuje da ova upozorenja nisu bez osnova.

Literatura

Ajzenberg 1998: Nancy Isenberg, *Sex and Citizenship in Ante-bellum America,* Chapel Hill: University of North Carolina Press .

Bok 2005: G. Bok, *Žena u istoriji Evrope,* Beograd: Clio.

Brejns 2006: W. Breines, *The Trouble Between Us: Un Uneasy History of White and Black Women in Feminist Movement,* Oxford: Oxford University Press.

Held 1990: D. Held, *Modeli demokracije,* Zagreb: Školska knjiga.

Feri & Hes 2003: M. M. Feree & B. B. Hess, *Contreversary and Coalition: The New Feminist Movements across Three Decades of Change,* 3rd ed., New York and London: Routledge.

Hobson 2005: B. Hobson, Feminist Theorizing and Feminism in Political Sociology, *in*: *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies and Globalization,* Cambridge: Cambridge University Press.

Hurtado 2005: A. Hurtado, Practises of Citizenship in Culture and Civil Society, *in*: Marylin Friedman (Ed.), *Women and Citizenship,* Oxford: Oxford University Press.

Džons 2002: C. Jones, Mary Wollstonecraft's Vindications and their political tradition, *in*: Claudisa Johnson (Ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft,* Cambridge: Cambridge University Press.

Džons 2002: V. Jones, Mary Wollstonecraft and the literature of advice and instruction, *in*: Claudisa Johnson (Ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft,* Cambridge: Cambridge University Press.

Juval-Dejvis 1997: N. Yuval-Davis, Women, Citizenship and Difference, *Feminist Review,* No. 57, Citizenship: Pushing the Boundaries, 4–27.

Kavalaro 2003: D. Cavallaro, *French Feminist Theory: An Introduction,* , London and New York: Continuum.

Kolins 2002: P. H. Collins, *Black Feminist Thaught: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment,* New York and London: Routledge.

Neš 2006: K. Neš, *Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika i moć,* Beograd: Službeni glasnik.

Papić 1989: Ž. Papić, *Sociologija i feminizam,* Beograd: IIC SSOS.

Pejtman 1998: C. Pateman, Patriarchal Welfare State, *in*: J. B. Landes (ed.), *Feminism, the Public and the Private,* Oxford and New York: Oxford University Press.

Pejtman 2001: K. Pejtman, *Polni ugovor*, Beograd: Feministička 94.

Saleci 2010: R. Saleci, Žene kao simptom prava, *http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=170&Itemid=41*, preuzeto 1.05.2010.

Sjoholm 2005: S. Sjöholm, *Kristeva and the Political*, London and New York: Routledge.

Skot 1992: J. W. „A Woman Who Has Only Paradox to Offer“: Olympe de Gouge Claims Rights for Women, *in*: Sara E. Melzer and Leslie W. Rabine (Eds): *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, Oxford and New York: Oxford University Press.

Žižek 2006: S. Žižek, *Škakljivi subjekt: Odsutni centar političke ontologije*, Sarajevo: Šahinpašić.

Секција за социологију

Todor Kuljić*
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za sociologiju

Originalni naučni rad

KAKO ZABORAVLJATI TITA

Sećanje na titoizam ne sme biti nostalgični teret prošlosti, ali se ne sme zaboraviti ni njegov organizovani zaborav. Jednako treba biti kritičan prema idiličnoj prošlosti s jedne i komformizmu koji nameće savremeni poredak sećanja i njegovi legionari trenutka koji kanonizuju obrasce za čitanje Tita, s druge strane. Odmereno se sećati prošlosti, znači da najpre treba jasno prepoznati činioce koji iskrivljuju sećanja. Organizacija sećanja je u previranju. S jedne strane, kulture sećanja nacionalnih država nisu homogene nego složene, a s druge strane, pritisak Brisela na njih nije tvrd nego elastičan. Nema jačeg direktnog mešanja EU u unutrašnje stvari sećanja niti na političke kulture nacionalnih država. Nije reč ni o orvelovskom nastojanju Brisela da udžbenicima propisuje tumačenje važnih dešavanja. Više je reč o gipkijoj strategiji nametanja slike prošlosti preko rezolucija o pamćenju javne prošlosti koje proglašava evropski parlament kao smernice nove evropske kulture sećanja. Poštovanje ovih smernica se na razne načine nagrađuje. Nije teško razaznati antitotalitarnu usmerenost smernica Brisela i Strazbura kod izjednačavanja fašizma i socijalizma u novim „neobaveznim“ datumima sećanja. Antitotalitarni datumi su zapravo strateške šifre za učitavanje novog smisla u prošlost. U novim balkanskim državama vodi se građanski rat sećanja, ne samo između, nego i unutar država. Svaka uticajnija partija ima svoje lojalne istoričare ili intelektualce koji su PR menadžeri partijske kulture sećanja. Suvišno je pominjati istoričare koji su bili angažovani u ratu i neposredno krojili teritorije.

1.

Nije samo nova briselska eshatološka vizija budućnosti smetnja realnom sagledavanju titoizma. Aktivna je i domaća retradicionalizovana slika prošlosti. Što se prošlost više tradicionalizuje, to je selektivnija. Retradicionalizacija je sklop u kom se Tito montira, a neoliberalizam toleriše i kanališe ovu montažu. Retoriku poslesocijalističkog kolektivnog pamćenja titoizma čine razni oblici uokviravanja sadašnjice prošlošću, ali i prilagođavanja prošlosti sadašnjici. Slika titoizma neosetno se menja, prošlost se nikada ne čita na isti način. Kao i ostale prošlosti, i pamćenje titoizma je mešavina retorike i istoriografskih argumenata. Hegemonu retoriku kroje vladajuće grupe tako što biraju glavne sadržaje iz prošlosti i moralizuju ih, istoričari akcentuju prošlost, popularizatori je uprošćavaju i domišljaju, a pojedinci je prerađuju tako što u minulom traže materijal za osmi-

* todorunbg@ptt.rs

šljavanje vlastitog kontinuiteta. Kod svih pomenutih slučajeva titoizam se pokazao kao korisna prošlost, ali ne kao objektivna i usaglašena prošlost, nego kao slika koja je uokvirena sadašnjicom i različitim retoričkim tehnikama domišljavana i montirana. Istoričari u novim poslejugoslovenskim državama ističu različite uzročne odnose između titoizma i sadašnjice, na različite načine ih kontekstualizuju i osmišljavaju kod redukovanja nepreglednosti u pamtljivu istoriju, a političari traže korisnu prošlost kojom bi kontrolisali sadašnjicu i nametali budućnost. Filteri tumačenja su svuda interesi koji oblikuju kognitivne sklonosti. Lako je pojmljivo da se uvek prisutna sklonost ka uprošćavanju prošlosti u krizi dodatno emocionalizuje i moralizuje, pa se formiraju tvrdi stereotipi. Uklanjanje starih i nove muzealizacije i vizualizacije Tita na novi način pokušavaju da zamrznu vreme za nove generacije. Nova selektivno „zarobljena" prošlost smenila je staru, na taj način što se isti, autentični dokument smešta u drugačiji kontekst. Kolektivno pamćenje potiskuje, prožima ili na novi način uokviruje lično sećanje. Ista slika Tita iz Jajca sada se smešta u kontekst drugačije ocene avnojevske Jugoslavije (kao tamnice). Da je reč o narativnom pluralizmu, a ne o ratu sećanja, podsećanje na titoizam bilo bi banalnije. Antititoizam je, međutim, bio oružje realnog rata.

Bio je, svakako, najakutniji početkom 1990-ih kada se istoriografija naglo i snažno politizovala, jer je eksploziju nacionalizma pratio bum sećanja. Rušenje dekretirane komunističke istoriografije bilo je pokriće isključivom antititoizmu koji je otvorio prostor restaurativnom udaru nacionalizma i religije. Što je kapitalizam postajao univerzalniji, to je prodor fragmentarnih nacionalnih sadržaja bivao upadljiviji. Antiprosvetitetljska sumnja u napredak podstakla je romantičnu težnju za ukorenjivanjem i religijsku težnju ka spasenju. Prosvetiteljskom raščaravanju (*Entzauberung*) suprotstavlja se ponovno začaravanje (*Wiederverzauberung*) (Priester 2009: 5). Hladni scijentički objektivizam Rankea zamenjen je nacionalno-identitetskim radom na sećanju. Javio se niz toplih konfesionalnih i nacionalnih zajednica sećanja. Globalizaciju kapitalizma prati fragmentizacija prošlosti. Da li će neusklađenu prošlost neutralisati novi zajednički briselski udžbenici istorije? Bar za sada izgleda da neće. Makedonci užurbano tragaju za neslovenskom vezom sa Aleksandrom Velikim, Crnogorci sve češće pominju Duklju, a Hrvati svoje duboke veze sa Vatikanom. Identitetsko sećanje je u jezgru romantične književnosti od Hazara do Martina Krpana. Slom socijalizma oživeo je onu komponentu nacionalizma koja ne može da opstane bez slavne prošlosti. Ničeov prezentizam, iskazan u stavu da je mlad samo onaj ko je kadar da zaboravlja, uspešno je neutralizovala obnovljena nacionalistička kultura sećanja. Organizovano sećanje na monumentalnu nacionalnu prošlost je obrazac stvaranja identiteta (*identitaetsstiftende Weg*) ponuđen s vrha dezorijentisanim pojedincima krajem 20. veka. Ugroženost nacije i paranoidna rekonstrukcija domovine i demokratije uokvireni antitotalitarnom retorikom izmontirali su antititoizam. Prihvatanje ovakvog sećanja legitimisalo je poslednji građanski rat na Balkanu. Uslov je bio novi organizovani zaborav pobednika (*damnatio memoriae*) koji piše novu istoriju. Istini za volju, običnom čoveku bilo je teško da se od-

upre tom iskušenju, jer su ne samo političari, nego i kohorte intelektualaca tumačile sve što je osvojeno kao oslobođeno. Svako nacionalno pamćenje je organizovani zaborav senki vlastite prošlosti i montaža vlastite istorije. Zato treba jasno reći da nacionalno monumentalno nije samo konfliktno, nego je i epistemološki hazardno polazište. Kako mu se suprotstaviti?

Najpre treba reći da skoro ne treba očekivati slabljenje građanskog rata sećanja niti sliku prošlosti u obrascu novog bratstva i jedinstva. Mnoga će sećanja ostati još dugo podeljena, ali treba raditi na tome da ona ne aktiviraju sukobe, pa zato treba tražiti uporišne zajedničke tačke sećanja. Može li Tito biti jedna od njih, zato što je podjednako važan i neizbrisivi deo prošlosti svih novih balkanskih država? Možda i može, ali samo u okviru kritičke kulture sećanja, koja nije ni gola nostalgija niti antimoderni tradicionalizam, nego je pre svega obrada traumatičnih iskustava (Priester 2009: 4). Nije titoizam traumatično iskustvo, nego je to građanski rat 1990-ih. Nije trauma partizanski antifašizam, nego su to genocidi obnovljeni na tragu fašizma iz Drugog svetskog rata. Dakle, titoizam je važan kao realni dokaz iz prošlosti da je moguća alternativa konfliktnom šovinizmu. Sve češće pominjanje „jugosfere“ poslednjih godina, kao primarnog okvira za saradnju novih balkanskih država, po sebi nameće pitanje ponovne procene titoizma. Ali uslov realne procene titoizma jeste uravnotežavanje hegemonih pamćenja, od udžbenika do službenih simbola prošlosti. Malo je verovatno da će to činiti oni koji drže da kapitalizam i nacionalna država nemaju alternativu.

2.

Uprkos svemu, kod smirivanja sukoba između raznovrsnih sećanja na titoizam treba tragati za produktivnim spojem zajedništva i razlika. Višeslojna i odmerena ocena titoizma mogla bi destabilizovati i decentrirati šovinističke kulture sećanja. Naravno da se ne mogu izbrisati nacionalne razlike u tumačenjima, ali se mogu pacifikovati sukobljene nacionalne strategije sećanja. Prošlost može ostati slavna, ali mora prestati da budu oružje. Nadnacionalna jugoslovenska strategija sećanja samo je jedna alternativa u razoružavanju prošlosti. U izmirenju podeljenog prostora preko sećanja možda treba početi baš od Tita, najmarkantnijeg simbola bivšeg zajedništva. Odnos prema Titu jeste prilično pouzdan lakmus spremnosti za produktivni dijalog. Očigledno je da još nismo zreli za poslenacionalističku praksu sećanja niti za celovito suočavanje sa zločinima vlastite nacije, ali smo možda kadri za uzajamno otvaranje i destabilizovanje konfliktne kulture sećanja, što pretpostavlja bar kod naučnika samokritiku i samorefleksiju. Izvinjenja jesu važni simboli izmirenja, ali svladavanje prošlosti i podela odgovornosti za tegobnu prošlost traže mnogo više strpljenja i vremena.

Možda bi postupno usaglašavanje slike Tita, kao najznačajnijeg simbola beskonfliktne zajedničke prošlosti, moglo neutralizovati neke eksplozivne tačke prošlosti koje obnavljaju konfliktnost. Dakle, ako ima smisla održavati sećanje na zajedničku prošlost, kako to činiti? Pre odgovora na ovo pitanje treba imati na umu da će sećanje na Tita u raznim vrstama pamćenja različito trajati. Komuni-

kativno pamćenje, koje nastaje iz interakcije pojedinaca, najčešće je usmeno i traje između 80 i 100 godina. Bez usmenog pamćenja uvek bi istoriju gledali kroz naočare države ili partije ili istoriografije koja joj je, manje ili više svesno ili nesvesno, bliska i nužno selektivna. Usmeno pamćenje je življe i slikovitije, ali ono iščezava sa smrću živih svedoka. Tako će komunikativno pamćenje na Tita prestati onda kada nestanu svi oni koji su za njega čuli iz priča Titovih savremenika ili njihovih potomaka. Ostaće kulturno pamćenje koje se održava na drugačiji način. Reč je o hijerarhijskom pamćenju koje traje u mitovima, spomenicima, pismenim zapisima i u istoriografiji. Ovo pamćenje svakako će duže trajati, ali će se stalno prilagođavati duhu vremena.

Osim rečenog, ne sme se zaboraviti da se način pamćenja markantnih javnih ličnosti uvek propisuje odozgo, ali i to da i subverzivno i alternativno pamćenje odozdo može biti aktivno. Bogati se drugačije sećaju revolucija od siromašnih. Ako se traži alternativa kapitalizmu, kako se sećati titoizma? Antonio Negri preporučuje levici zaborav vlastitog poraza: „Vaše pamćenje je Vaša tamnica“. Otuda je u određenom smislu nužan i produktivni zaborav titoizma, da ovaj ne bi sputavao razradu nove alternative kapitalizmu. To znači da se valja čuvati nostalgije, ali i demonizacije titoizma. Poraz evropskog socijalizma mora podstaći novo preispitivanje teorije i strategije i traženje nove alternative (Klee 2010). Zato je vraćanje titoizmu nemoguće i nepotrebno. Prosto rečeno, zbog snažne promene društvene strukture, levici su potrebni i novi simboli. Srp i čekić su anahroni simboli jer opada broj seljaka u EU i snižava se udeo fizičkog rada u postfordizmu. Ali ostaje eksploatacija, pa zbog toga treba biti skeptičan i prema simbolima koje nameću vladajući. Svaka pobuna jeste i otpor protiv identiteta koji propisuje vlast. Propisani identitet uvek je utemeljen i na jednostranoj slici prošlosti, pa ga zato treba dovoditi u pitanje kritikom vladajuće kulture sećanja.

Kritička kultura sećanja ne traži „skidanje naočara“ samo zbog opasnosti od zavodljive nostalgije, nego i zbog razbijanja privida selektivnog pamćenja vladajućih grupa. To znači da uvek treba postaviti pitanje šta imperativi tekućeg poretka sećanja nalažu da se u titoizmu zaboravlja. Da li vladajućim krugovima više šteti pamćenje socijalizma ili pamćenje Jugoslavije? Drugim rečima, delatni potencijal hegemonog pamćenja ne počiva na prisećanju, nego na sračunatom zaboravu. Uostalom, i zaborav je oblik sećanja. Vladajući brišu iz sećanja neželjene datume i ruše socijalistička spomen obeležja koja iskazuju neželjene vrednosti. Naravno da nešto treba i zaboravljati. Srazmera između pragmatičnog i lekovitog zaborava je složena i u svakom konkretnom primeru se mora definisati. Obim u kome su komunisti na vlasti ne samo monopolisali tumačenje istorije, nego i brisali nepodesne ličnosti i zbivanja, pre svega iz 20. veka, dopušta da se kaže da su im ideologija i vlast počivali na organizovanom zaboravu. Pa ipak, ovo stanje u Jugoslaviji se manje nego u drugim zemljama može porediti sa Orvelovim Ministarstvom za istinu. Što je prošlost bila više vezana za partiju, to je retuširanje i brisanje nepodesnih bilo izraženije. Kod pisanja istorije KPJ bilo je sigurno najviše organizovanog zaborava. Ali i poslesocijalističko pamćenje se nije moglo dekretirati bez selektivnog zaborava. Organizovani zaborav vidljiv je

i kod prikaza NOB-e i kod tumačenja sukoba Tita sa Staljinom. Kod današnje ocene autoritarne titoističke politike sa prošlošću treba voditi računa i o tome da je u višenacionalnoj državi nakon građanskog rata 1941–1945. bilo nužno sprečavati destruktivna sećanja koja su mogla aktivirati revanšističke međunacionalne sukobe, a koje prostor nije mogao izdržati. Bratstvo i jedinstvo je propisivalo nesukobljavanje, koje je počivalo na dekretiranju zaborava. Slikovito rečeno, betonirane su jame u koje su bacane žrtve međunacionalnih sukoba. Nakon sloma socijalizma iste jame su otkopavane. Komunistički lekoviti zaborav koji je bio u službi međunacionalnog mira prožimao se sa vlastodržačkim zaboravom partije koji je pravdao njen trajni monopol na vlast. Galerija svečanog i slavnog pamćenja moćnih komunističkih čelnika, njihovih knjiga i fotografija, viktimizovana je u književnosti i umetnosti isticanjem neuporedivog trpljenja komunista u zatvorima i u ratu. Time je umešno inscenirana radikalna distanca između neželjene prošlosti izdajnika i herojske i revolucionarne prakse komunista. Da potisnuti i planski zaboravljeni sadržaji iz prošlosti nisu eksplodirali 1990-ih ova komunistička kultura sećanja bila bi svakako manje istorijski specifična.

3.

Drugim rečima, da u novom građanskom ratu 1990-ih, odmrznuta prošlost nije postala važno oružje, komunistička *damnatio memoriae* bi se verovatno pamtila kao banalno idejno nasilje. Nažalost, građanski rat sećanja je ovaj problem zakomplikovao, pa bi otvorene dileme trebalo sažeto raščlaniti. Najpre treba podsetiti da praksa organizovanog zaborava nije komunistički izum. *Damnatio memoriae* kao pravni pojam uveli su Rimljani, a organizovani zaborav kao društvenointegrativno sredstvo koristili su i mnogi potonji režimi. Sistematsko nastojanje starovekovnih rimskih vladara da se ovekoveče preko monumentalnih spomenika i zapisa u kamenu, pratila su ne manje sistematska razaranja istih obeležja nakon njihove smrti (Demke, Morenz 2004). Uklanjanje kamenih tragova trebalo je da osigura i brisanje sećanja. Onaj ko je bio osuđen kao neprijatelj Rima, brisan je iz sećanja. Nakon pada careva, menjani su praznici i nazivi mesta i ulica, a ova politička praksa održala se sve do danas. *Damnatio memoriae*, ali u službi drugačijeg cilja, bila je važan sadržaj Vestfalskog mira u 17. veku. Naime, nakon Tridesetogodišnjeg rata u Evropi u 17. veku unete su u mirovne ugovore klauzule o zaboravu u kojima su se izmirene strane obavezale da će odustati od međusobnog optuživanja za krivicu, a i od osvete za minule ratove. Sličnu naredbu doneo je i Luj XVIII 1814, kada je zbog mira u zemlji „zabranio pretraživanje svih ranijih stavova i mišljenja pre restauracije i preporučio isti zaborav sudovima i građanima“ (Demke, Morenz 2004: 3). Dakle, još tada je jasno uočeno da u nemilosrdnom sećanju leži enormni potencijal pretnje i obnove sukoba. Ima i svežijih primera opreza ove vrste.

Španski primer je najpoznatiji. U Španiji je amnezija osigurana Zakonom o amnestiji još 1977. godine. Da bi se izbeglo oživljavanje starih zavada, slični „Zakoni o amnestiji“ doneti su u Čileu 1978, u Argentini 1976. i u Južnoj

Africi 1992. U Španiji se nakon Frankove smrti strahovalo od novog građanskog rata, pa je trebalo pomiriti frankiste i antifrankiste. Da amnezija ipak nije uspela pokazalo se 2006, kada se 64,5% Španaca izjasnilo za ekshumaciju grobova iz 1930-ih i za rehabilitovanje žrtava rata i Frankove represije (Núñez 2010:24). U španskom „paktu ćutanja", koji je osiguravao „konsensus i izmirenje", nema suočavanja sa prošlošću. Bio je to mit o pomirenju dve Španije koji je počeo je da se kruni već sredinom 1990-ih. Tranzicija iz frankizma u parlamentarnu monarhiju počivala je na gubitku istorijskog sećanja. Tabuiziranje prošlosti bila je cena građanskog mira, ali na račun žrtava diktature. Naime, još 2002. zadržala se u 522 mesta u Španiji (6,4%) ulica sa imenom generalisimusa Franka (Núñez 2010: 29).

Uvek je *damnatio memoriae* uvođena kao preventiva protiv obnove starih sukoba. U Jugoslaviji se, međutim, prošlost, koju su komunisti potisnuli i zabranili, povratila u eksplozivnom obliku. Jugoslovenski komunisti su u vlastitu politiku bratstva i jedinstva odmah ugradili *damnatio memoriae* međunacionalne mržnje. Međutim, ovaj oprez iščezao je već krajem 1980-ih, a narednih godina je odmrznuto sećanje na međunacionalne sukobe iz 1940-ih eksplodiralo i postalo snažno oruđe revanšizma i kontranasilja. Odmotana je do tada zavezana spirala revanšističkog nasilja koju je otupljivalo bratstvo i jedinstvo nastalo u tradiciji *damnatio memoriae* iz Vestfalskog mira. Nezaborav je postao moralno pokriće osvete. U istom periodu je i EU počela da preporučuje nezaborav holokausta. Nemački istoričari Demke i Lorenc su se zapitali koliko je službeni zaborav holokausta bio odista lekovit, i nije li zapravo novooktroisano sećanje na holokaust destruktivne prirode? Kako odgovoriti na pitanje koji je zaborav destruktivan, a koji nije? Lako je uočiti da je u mreži normalizovanih nacionalizama zaborav vlastitih žrtava nepopularan. Čak je i za EU negativno sećanje na holokaust postalo konstitutivno. Sa svih strana čuje se opomena da se ne sme zaboraviti, jer je onaj ko se ne seća osuđen na ponavljanje zločina. „Ne zaboraviti" Blajburg, Jasenovac, Srebrenicu i Vukovar postao je moralni imperativ novih balkanskih država. Samo se sa dosta empatije može uravnotežavati nezaborav nedela i lekoviti zaborav. Samo se uz samosumnju može pamtiti zločin, a da se pri tome ne podstiče revanšizmam i težnja za naplaćivanjem žrtve. Toga, međutim, još uvek nema.

Ako već nema empatije, da li je rešenje u tome da treba jednostavno zaboravljati i usavršavati veštinu zaborava? Nije, jer zaborav može amnestirati dželate. Treba naći uravnoteženu srazmeru između korisnog zaborava sadržaja koji mogu podsticati osvetu, s jedne strane (odbacivati refrene koji se čuju na svim stranama da je međunacionalni sukob bio neminovan zato što je tobože bio struktura, a ne eksces), i korisnog pamćenja i kažnjavanja zločina da bi se namirivanjem pravde uspostavila saglasnost i mir, s druge strane. Kada je u pitanju rat iz 1990-ih, onda je pomenuta ravnoteža između zaborava i sećanja moguća samo ako se uz uzajamno samoispitivanje približimo stavu da smo svi krivi. Titoistički obrazac da su svi nacionalizmi podjednako opasni bila je dekretirana formula ove vrste.

Naravno da je nacionalistička kultura sećanja danas najveća prepreka ovoj vrsti lekovitog izbalansiranog zaborava, a konverzija je bitno olakšala ovaj proces, jer pojedinci sračunato zaboravljaju prošlost koja je danas nepoželjna. Bratstvo i jedinstvo je danas sinonim autoritarnog i anahronog obrasca izdaje kome se suprotstavlja demokratski nacionalizam kao poželjna patriotska formula. U nezamislivo brzom roku, nove balkanske države stekle su nove „demokratske“ građane. Nije bilo potrebno prevaspitavanje niti egzorciranje marksizma iz glava bivših komunista. Proces je tekao spontano, preko noći. Već početkom 1990-ih udobno saučestvovanje u titoizmu zamenio je udobni zaborav. Kapitalistička sadašnjica pravda se sa istim žarom sa kojom se ranije osporavala. Zaboravljen je antikapitalizam.Rezultat je nova korisna prošlost sa novom mračnom slikom titoizma. Danas su u manjini oni koji su promišljali prošlost iznoseći neupotrebljivu, ambivalentnu i slojevitu sliku titoizma.

Drugim rečima, s obzirom na to da Tito još pripada vrućem sećanju, njegov lik više se osmišljava i domišlja nego što se promišlja. Ni liberalizam, a ni nacionalizam, koji su u jezgru poslehladnoratovske epohalne svesti, nisu kadri da odmereno ocene nestali titoizam. Da li to znači da treba čekati da se ovaj deo prošlosti ohladi? Ne. Treba menjati osmatračnicu. Pobednički duh vremena i nije pouzdan kriterij za ocenu istorijske funkcionalnosti nestalih režima i ideologija. Ali ako se menja osmišljavanje prošlosti, ne bi trebalo dozvoliti da ova okolnost nametne ton i promišljanju prošlosti. Socijalizam jeste izgledao drugačije u 20. veku kada je u svetskim razmerama levica bila ravnopravna sa desnicom. Današnja, pak, hegemona liberalna epohalna svest uokvirena je novim isključivostima. Skoro da je minula apologija socijalizma bila isključiva kao i njegova današnja demonizacija. Hobsbaum je u naslovu svoje poznate knjige upozorio da se treba čuvati od oba ekstrema.

Premda su čitali Hobsbauma, mnogi su zaboravili ovo upozorenje. Ako se aktuelni deficit usaglašene zajedničke titoističke prošlosti pokušava objasniti, onda treba oštro markirati i problematizovati hegemone okvire u sećanju na titoizam. To su obnovljeni kapitalizam i normalizovani nacionalizam. Neoliberalni analitičari titoizma slepi su na socijalno oko. Oni u antitotalitarnom duhu pokazuju da u socijalizmu nije bilo pravne države ili se zbog etnocentrizma upinju da pokažu da je Tito podjarmljivao njihove nacije. Najčešća je kombinacija obeju jednostranosti. Gledano kroz obnovljene hegemone liberalne, konzervativne i etnocentrične naočari, teško je i očekivati da Tito ispadne pozitivniji. On više nije branič interesa radničke klase i sirotinje, ni nadnacionalni mirotvorac, ni simbol bratstva i jedinstva, ni poslednji balkanski Habzburg, nego je totalitarni vladar, mrzitelj nacije i bogohulnik. Najposle, imperativno okretanje ka evropskim, a ne više ka jugoslovenskim integracijama, traži novu sliku Tita. Zato je i naziv gostione „Kod Starog“ u Kumrovcu prazna turistička simbolika.

4.

Bilo bi pogrešno detitoizaciju shvatiti kao uslov okretanja evropskim integracijama. Zapadna Evropa još uvek pamti Tita kao važnog virusa lagera. Da li je onda rušenje Titove harizme bio zov za demokratijom, nacionalnom državom ili za kapitalizmom? Koji su slojevi najviše profitirali od antititoizma? Da li su današnji sredovečni stanovnici prostora bivše Jugoslavije imali srećno detinjstvo u pogrešnoj državi? Da li je nacionalna trpeljivost u Jugoslaviji bila legenda? Ili je slom Jugoslavije samo potvrdio definitivnu nemogućnost višenacionalnih država u Evropi? Da li je Tito bio poslednji Habzburg? Da li će EU, kao naddržavna zajednica, uspeti da nametne novo evropsko pamćenje i titoizam smesti u prošlost onih režima od kojih je ostala samo *tabula rasa*? Pre nego se da odgovor na ova pitanja, treba podsetiti da je duh vremena varljiv i da svaku hegemonu epohalnu svest određuju interesi vodećih grupa i klasa. Zato je i instrumentalizacija Tita kao simbola nepredvidiva. Bar za sada jeste upadljiva hegemonija naknadne pameti u suočavanju sa titoizmom. Nema razumevanja ni objašnjenja titoizma sa one osmatračnice sa koje se nije videla njegova budućnost. Nema istoričnog ni hermeneutičkog uživljavanja u horizonte Titovog doba. Danas se niko ne pita kakva je bila budućnost viđena iz perspektive Titovog doba. Utisak je da je sadašnja vizija budućnosti kao definitivnog prilaza EU konačna, pa i iz ove perspektive titoizam ispada prazna iluzija. Zar nas građanski rat u Jugoslaviji nije dovoljno poučio koliko su prognoze budućnosti nepouzdane?

Što se jasnije prepoznaju strukturni uzroci iskrivljavanja sećanja, to postaje šira perspektiva u sagledavanju celine. I obrnuto, što je niža kritičnost prema kapitalističkoj sadašnjici, to je toplija vera u budućnost EU i odlučnije je odbacivanje titoizma kao mračne prošlosti. Dakle, uravnoteženiji odnos prema sadašnjici i umerenije nade u budućnost jesu uslov i odmerenijeg viđenja prošlosti. Međutim, u razapetosti između evroze (omamljenosti EU) i slavne nacionalne prošlosti teško je reći da li se bolje prodaje nova budućnost ili nova prošlost. U Evropu se ulazi sa domobranima i četnicima, a komunisti su balast. Četnici i domobrani su važna kopča između nacionalne prošlosti i nacionalne budućnosti. Internacionalistički komunisti su upad u ovu „normalnost“, pa je Jugoslavija po prirodi stvari tamnica ili iluzija. Tito je zanimljiv samo kao svetski brend kojim se čak i nacionalizam može reklamirati. Iako je titoizam mračna prošlost, Tito jeste unosna reklamna roba.

5.

Kako se tome odupreti? Da li je izlaz u traganju za spojem zdrave životne zaboravnosti, koju je savetovao Niče i transcedentalne bezdomnosti, o kojoj je pisao Đ. Lukač. Ne u potpunosti, jer se domaća renacionalizovana kultura sećanja ne može lako gurnuti pod tepih. Rad na sećanju može biti lekovit, ali samo onda kada je obrada traumatičnog iskustva, a ne idiličnog privida. To znači da najpre treba biti načisto da nas slavna prošlost ušuškava u ponosu, dok nas trau-

matična prošlost nelagodno opominje. Monumentalna nacionalna prošlost nudi ponosni samoopis i toplu zajednicu sećanja istokrvnih sunarodnika. Verovatno se i zbog toga dobro prodaje. „Patrioti“ opominju da treba čuvati identitet preko sećanja na monumentalnu prošlost. U tom smislu je apoteoza „domovinskog rata“ u Hrvatskoj slična komunističkoj harizmatizaciji NOB-a. Slavna prošlost se bolje prodaje, što su nacionalne napetosti žešće i obrnuto. Ne samo što prezasićenost prošlošću i sećanjem stvara gubitak vizija budućnosti, nego još više od toga, budućnost ispada romantizovana prošlost, nacionalno ili konfesionalno zlatno doba.

Imajući sve to na umu, Niče je s razlogom upozorio da se u izvesnoj meri prošlost mora zaboraviti ako se ne želi postati grobar sadašnjosti (Niče 2001: 12). Kod nas su još vidljive posledice prezasićenosti naoružanom prošlošću iz 1990-ih. Građanski rat sećanja unutar država i između država ometa usavršavanje društva i parališe progresivno suočavanje razlika evociranjem neprogresivnih „večnih“ sukoba iz prošlosti. Trebalo bi izbeći da sećanje na titoizam primi sličnu ulogu. Drugim rečima, treba gledati unazad samo zato da bi se shvatila sadašnjost, a ne i da bi se propisivala budućnost. Produktivno zaboravljati titoizam znači odbaciti njegovu monumentalizaciju i ne prilaziti mu nostalgično kao zlatnom dobu levice i jugoslovenstva. Svaka monumentalizacija vara analogijama, zavodi i podstiče fanatizam (Niče 2001: 27) i na neki način je bezalternativna. Zato treba zaboraviti sve ono iz 20. veka što sputava traganje za novom alternativom, a naročito balaste paternalističkih uzora „očeva nacija“. Ako je tačno da nije moguće živeti bez zaborava (Niče 2001: 12), onda ne treba zadržavati u pamćenju ništa od onoga što steže vizije novih generacija koje se rađaju iz spoja novih iskustava i novih očekivanja. Pa ipak, antinostalgični zaborav titoizma ne kosi se sa pamćenjem njegovih izmiriteljskih potencijala.

Svako izmirenje traži zaborav ratoborne prošlosti, jer se u ratu prošlost javlja u obličju monumentalnog kolektivnog kiča – nacionalizma. I u ovim okvirima treba procenjivati sećanje na Tita. Da li će Tito biti aktuelniji onda kada se Balkan u celini pridruži EU? Teško je reći. Budućnost titoizma je neizvesna. Od hegemonog okvira sećanja će zavisiti da li će Tito biti ignorisan ili pamćen, demonizovan, romantizovan ili zapamćen kao ambivalentna ličnost. Još teže je predvideti koliko će istraživača biti kadro da se odupre hegemonom okviru sećanja i zavodljivoj prošlosti koja se lako prodaje na tržištu. Dovoljno je pogledati izloge beogradskih knjižara i feljtone beogradskih novina pa će se lako uočiti koja prošlost je tiražna i koja se bolje prodaje. To svakako nije ambivalentna i složena slika Tita i samoupravljanja. Prevladavaju slike Tita kao agenta, zavodnika i hedoniste. Treba dosta napora kod odupiranja prošlosti koja se dobro prodaje.

Parafrazirajući Habermasa, možemo se zapitati da li odmerena slika titoizma može za građane novih balkanskih država biti konstruktivni segment zajedničke sudbine – bilo da je reč o sapatništvu u prošlim vremenima ili u vremenima koja tek treba oblikovati? Može li kritičko sećanje na titoizam pomoći kod suočavanju sa ratnom prošlošću iz 1990-ih? Može li destigmatizacija titoizma na

neki način potisnuti duge senke prošlosti koje se protive izmirenju zapadnog Balkana? Zašto se niko ne bavi izmiriteljskim potencijalom sećanja na multietnički titoizam? Verovatno otuda što je za ključne aktere koji oblikuju proces sećanja korisnija mračna verzija titoizma.

Koji su uticajni akteri savremene politike sa prošlošću? Na koji način se vladajuće snage protive upotrebi titoizma kod jačanja saradnje između novih balkanskih država? Na prvom mestu to je poludekretirani antitotalitarni neoliberalizam koji sliku mračnog titoizma koristi za pravdanje tranzicije i kapitalizma. Njegova hilijastička verzija je snažno orkestrirana evroza, tj. nametanje mišljenja o EU kao beskonfliktnoj budućoj zajednici obilja i mira. Demokratska EU je zamena za autoritarni mir titoizma. Druga smetnja je normalizovani nacionalizam koji multietnički titoizam i jugoslovenstvo markira kao tamnicu nacije. Obnovljenom nacionalizmu pridružuje se reklerikalizacija: nije više Jugoslavija, nego su crkve i religija istinski osigurači nacionalnog identiteta. U tom sklopu bezbožnički titoizam je udar na „autentični moral“. Pomenuti idejno-ideološki procesi su snažne barijere koje na novi način glačaju prošlost protiveći se destigmatizaciji titoizma. Nije reč samo o procesima nego i o tvrdim mestima sećanja: titoistička prošlost sve više bledi u mreži novih spomenika, muzeja i crkava. Nove države se nakon sukoba suočavaju sa zajedničkim nasleđem tako što sećanje na titoizam ne zabranjuju, nego ga uglavnom svode na tržišni turizam sećanja, pa ga tako čine neškodljivim i skoro neupadljivim unutar nacionalizovanih kultura sećanja. U tome se i uspelo, pa je Tito u javnosti danas egzotičan samo za turiste, a interkulturalnost, jednakost, samoupravljanje i nesvrstanost ne mogu se čak ni reciklirati. U neoliberalnu politiku sa prošlošću lakše se uklapa slika „brionskog monarha“ i „tiranina i varalice svetskog značaja i razmera“ nego realnija predstava kontroverznog vladara iz 20. veka izlomljenog paradoksima.

Tito danas nosi naročito aktivno simboličko značenje anahronog komunizma i diktature, što nije samo reakcija na raniju glorifikaciju *najvećeg sina*, nego je i izraz novih proceduralnih neoliberalnih vrednosti. Ne treba se čuditi što nova simbolička politika znači brisanje starih sećanja i njihov organizovani zaborav. Antititoizam nije tu nikakav izuzetak jer je *damnatio memoriae* ustaljena istorijska praksa. Novo je, međutim, to što se krajem 20. veka u građanskom ratu i u građanskom ratu sećanja, pre i nakon njega, titoizam dodatno demonizuje kada se uklapa u ratnu retoriku kao dželat nacije i vere. Komunisti su prošlost tumačili kroz filter revolucije, antikomunisti kroz sočivo nove restauracije. *Honores mutant mores*. Titoizam i marksizam će možda biti zanimljiviji tek ukoliko nove snažne društvene promene steknu alternativu i ako kapitalizam izgubi karakter sudbine. Tada će i nova organizacija prošlosti biti svakako na redu. U suprotnom, sve dok bude uticajna aktuelna politika sećanja, izgledniji je zaborav titoizma.

Literatura

Demke, Morenz 2004: Demke, Elena, Morenz, Ludwig, *Dubceks vergessener Schuh* – Von formen der Vergessens-Politik und Zufällen der Erinnerung, Horch und Guck, Heft 4/2004. 1–7.

Klee, Nemo 2010: *Kollektives Gedächtnis*, Herrschaft und Befreiung, Theoretische und persönliche Überlegungen http://kg. r.2010.de/Media/3/178/1/1887.rtf, poseta: novembar 2009.

Niče 2001: Niče, Fridrih, *O koristi i šteti istorije za život* (prevod sa nemačkog), Novi Sad, Svetovi.

Nunez 2010: Núñez, Xosé-Manuel, *Ein endloser Erinnerungskrieg?* Bürgerkrieg, Diktatur und Erinnerungsdiskurs in der jüngsten spanischen Geschichtswissenschaft, Neue Politische Literatur, Jg. 55: 23–50.

Priester 2009: Priester, Karin, *Vom Nutzen und Nachteil der Erinnerungskultur*, Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte: 5. 4–9.

Слободан Ч. Антонић*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за социологију

Оригинални научни рад

ИДЕОЛОГИЗАЦИЈА У САВРЕМЕНОЈ СОЦИОЛОГИЈИ: РОДНИ ФЕМИНИЗАМ И ЕПИСТЕМОЛОГИЈА

Социологија је данас, као наставни предмет у средњим школама и на универзитетима, у неким својим деловима у опасности да се претвори у идеологизовану теорију „политичке коректности“. Ту пре свега мислимо на оне њене делове који се тичу тема као што су критика нације – државе („етнонационализма“, „етатизма“), залагање за механичку „родну равноправност“, апологија глобализације, афирмација само одређених маргиналних група (рецимо, ЛГБТ особа) итд.

Ова појава се вероватно може објаснити деловањем двају чинилаца. Први је културна хегемонија транснационалне капиталистичке класе (види, Антонић 2008). Она преко истраживачких фондова и контроле образовног система често подстиче бављење маргиналним друштвеним питањима и одвраћа социологе од озбиљних тема. Други чинилац се може назвати „издајом социолошке теорије“ и подразумева масовно одустајање социолога од кључног појма њихове науке – друштва. Наиме, уместо да се друштво види као функционална заједница различитих функционалних заједница (од породица до институција), оно се, под утицајем идеологизованог јуризма „једнаких права“, све више посматра само као агрегат индивидуума, односно као механички скуп атомизованих актера. Последица таквог теоријског редукционизма јесте одбацивање важности функционалне специјализације улога за успешан рад система и пројектовање јуристичког идеала егалитарности у поље друштвености. Тако се као учинак добија прескрипција дисфункционалне и механичке егалитарности друштвених улога, како у приватном (брак, породица, васпуитање), тако и у јавном домену. Ове тенденције носе опасност да се добар део академске социологије претвори из озбиљне „науке о друштву“ у пуку „идеологизацију маргиналија“, чиме и социологија, као наука, постаје саставни део блокирања организованог отпора „губитничких“ групација у глобалном друштву.

У овом раду биће говора о идеологизацији у домену епистемологије, коју производи *родни феминизам* [gender feminism; често се назива и *радикални феминизам* (radical feminism)], веома утицајна грана фемнизма која често доминира у родним студијама. Овај вид феминизма види жене и мушкарце као, у основи, две одвојене и противстављене класе људи. Те класе обитавају у нарочитом систему – патријархату, који одликује колективна доминација једне класе људи (мушкараца) над другом (женама). Ову

* santonic@eunet.rs

теоријску позицију треба разликовати од *либералног феминизма* (liberal feminism), који се још назива и *феминизам једнакости* (equity feminism; Сомерс 1994), или *индивидуалистички феминизам* (Мекелрој 2002: 5). Либерални феминизам одбија да посматра мушкарце и жене као непријатељски супротстављене класе. Он нарочито одбија све врсте афирмативне акције, односно законске повластице које, у име исправљања старих неправди, треба да уживају припадници неког од полова (Мекелрој 2002: 5).

Разлику између ова два феминизма треба имати у виду како би се разумело да се критика феминистичке епистемологије, изложене у овом раду, не односи на цели феминизам, већ само на његову родну концепцију. Она је веома утицајна у савременој социологији и често се изједначава са феминизмом уопште. „Савремена социологија је битно редефинисана феминистичком теоријом и феминистичким истраживањима“, с правом примећује Марина Благојевић (1999: 11). „У суштини, за феминистичку теорију је могуће рећи да је произвела неку врсту тектонских поремећаја у хуманистичким и друштвеним наукама“ (Благојевић 1999: 11). Жарана Папић (1989: 56) сматра да је реч о својеврсној *ревизији социологије* (истакла ауторка). Ова теорија је продрла и у друге друштвене науке, а пре свега у политикологију. „Повезивање политичких наука, социологије и феминистичке теорије постало је проверен кључ за сериозно проучавање политичке социјализације и партиципације жена“, тврде и Марија Колин и Љиљана Чичкарић (2010: 85). Коришћење феминистичког приступа – у различити варијантама „феминизма жртве“, постаје данас једна врста нормативног идеала за многе млађе научнице које тек улазе у свет друштвених наука.

У томе лежи и могућа опасност како за друштвену науку, тако и за саме жене као друштвене научнице. Друштвена наука се, наравно, не може сасвим раздвојити од вредности, па ни од идеологије. Али, радикалне идеологије по правилу наносе штету друштвеној науци. Друштвене научнике, који их прихвате, такве идеологије често чине слепим за поједине чињенице. Оне могу да их учине и неопрезним у повезивању и тумачењу појединих чињеница. Коначно, оне их могу навести и да се превише комотно односе према стандардним методама научног сазнања. Све ове појаве у приличној мери су документоване и критиковане када су у питању поједини социолози, политиколози или филозофи понесени идејама родног феминизма.

Два карактеристична примера искривљавања чињеница у родном феминизму даје Кристина Хоф Сомерс (1994). Први је тврдња Глорије Стајнем (Gloria Steinem) да у САД „око 150.000 жена годишње умире од анорексије“ – тј. изгладнелости услед опсесивног држања дијете [Стајнем 2002(1992): 177]. Овај податак су родне феминисткиње одмах протумачиле као још један доказ „холокауста над женама“, који је последица доминантне естетике патријархата. Та тиранска култура, коментарисала је овај податак феминисткиња Наоми Волф (Naomi Wolf), у својој популарној књизи

Мит о лепоти (*The Beauty Myth*, 1992), тера жене на „гладовање, не због природе, већ због мушкараца“ (Волф 1992: 207, Сомерс 1994: 11).

Сомерсова је, међутим, показала да је реч о грубој нетачности. Наиме, извор, на који се позивала Стајнемова, заправо је говорио о 150.000 жена у САД које „пате од аноректичке нервозе“ (sufferers of anorexia nervosa), не које су умрле од анорексије (Сомерс 1994: 12). Стварна бројка умрлих Американки је испод сто (Сомерс 1994: 12). Дакле, небрижљиво коришћење извора, услед идеолошке горљивости, довело је до тога да се лансира једна крупна неистина, која је још више учврстила и појачала уверења заступника одређених идеја. То је затворени круг, у коме научници не би смели дуже времена да се налазе.

Други пример, који Сомерсова наводи, јесу резултати једног истраживања (Harris Poll) из 1993. по ком чак 40 посто жена у САД пати од „тешке депресије“ (severe depresion; Сомерс 1994: 247). Агенција која је ово истраживање извела рекламирала га је као „најопсежније истраживање икад спроведено о женском здрављу“ (Сомерс 1994: 247). Налази овог истраживања наишли су на огроман одјек у америчкој штампи, а нарочито код ординирах феминисткиња. И заиста, податак о сто милиона „тешко депресивних“ Американки више него уверљиво је потврђивао феминистичку тезу о женама које пате у патријархату.

Сомерсова се, стога, обратила наручиоцу истраживања, као и самој агенцији, са молбом да се упозна са појединостима. Речено јој је да се до податка о 40 посто депресивних жена дошло дијагностичком методом коју је развио национални Центар за епидемиолошке студије (ЦЕС). Ипак, како је наручилац истраживања одмах признао, није коришћено свих 20 питања из ЦЕС-овог упитника, већ је агенцијски „тим консултаната“ тај свежањ питања свео на шест. У самој агенцији су, међутим, Сомерсовој рекли да се питањем депресије у истраживању бавила само једна истраживачица, и то извесна Луј Хефлер (Lois Hoeffler). Када је Сомерсова замолила да са њом поразговара, речено јој је да се Хефлерова тренутно налази на мастер студијама из социологије (Сомерс 1994: 249).

Ипак, Сомерсова је ступила у везу са Хефлеровом, коју описује као „шармантну, искрену и веома самоуверену“ младу даму (Сомерс 1994: 252). На питање Сомерсове како је из свежња од 20 ЦЕС-ових питања одабрала баш оних шест, млада истраживачица једноставно је одговорила: „Извукли смо их произвољно“ („We picked them out arbitrariliy“). На чуђење Сомерсове није ли одвећ смело на основу шест тако одабраних питања извући закључак о „тешкој депресији“, Хефлерова је рекла да ово истраживање не подлеже „нормама белог мушкарца“ и да се она трудила да избегне уобичајену „фалоцентричну“ једностраност. „Ја се заправо не држим фалоцентричне теорије“, објаснила је Хефлерова, додајући како је управо у психологији „већина главних теорија заснована на нормама белог мушкарца“. Она је баш завршила мастер тезу *Феминистичке друштвене теорије себ-*

ства на Хантер колеџу, а ово истраживање је видела као сјајну прилику да примени своје основне идеје (Сомерс 1994: 252).

Стварна бројка тренутно депресивних људи у САД, међутим, утврђена од стране Института за ментално здравље, скреће нам пажњу Сомерсова, јесте 2,2 посто за мушкарце и 5,5 посто за жене (Сомерс 1994: 250). Такође, психијатри су потврдили Сомерсовој да оних шест питања Хефлерове не само да не могу бити узете као показатељ „тешке депресије", већ се не могу узети ни као показатељ било какве депресије. Све што та питања показују јесте да се 40 посто жена у САД бар једном, током недеље у којој је вршено истраживање, осећало нерасположеном. Али, нерасположење је једно, а депресија друго. Поготово је пресмело повремено нерасположење проглашавати „тешком депресијом" (Сомерс 1994: 251).[1]

На слично, идеологијом вођено, истраживачко искривљавање података од стране заступница радикалног феминизма упозорава и Рита Сајмон (2002). Она, као пример, наводи истраживање појаве силовања на америчким колеџима, које је спровела Мери Кос (Mary Koss). Налази овог истраживања такође су изазвали пажњу јавности и еуфорију у феминистичким круговима. Рита Сајмон, међутим, објашњава да је Косова појам силовања проширила на сваки сексуални однос којег се жена сећа са извесном нелагодом. Тако је Косова добила невероватну стопу од чак 15,4 посто силованих студенткиња по америчким универзитетима! Та стопа износи хиљаду пута више од стопе коју даје званична полицијска статистика. Сајмонова је указала да огромна већина студенткиња, које су по овом извештају биле „силоване", природу свог сексуалног односа уопште нису тако квалификовале. Штавише, 42 посто њих је, након овог „андроцентричног насиља", имало још један или више сексуалних односа са својим „напасником" (Сајмон 2002: 234–5).[2]

Наравно, друштвени научник не сме да искључи могућност да подређене категорије становништва могу бити изложене вишекратном насиљу, а да га практично не примећују. То је позната трећа димензија моћи [Лукс

[1] Родне феминисткиње би могле да кажу да и подаци о депресији званичне, „мушке" науке показују двоструко већу депресију жена, него мушкараца. Али, мушкарци знатно више од жена пате од алкохолизма и свих врста антисоцијалног понашања (Сомерс 1994: 251). Подаци Националног института за ментално здравље показују да се депресија најмање јавља код удатих жена, да је знатно мања не само у односу на неудате, већ и на оне које живе невенчано, а нарочито да расте са бројем развода (Сомерс 1994: 251–2). Ове податке, које је могуће на различите начине тумачити, свакако је тешко довести у склад са феминистичком оценом брака као типичне „патријархалне" и „репресивне" установе.

[2] Ово проширење појма силовања довело је и до тога да је једна феминистички сензибилисана студенткиња Универзитета у Пенсилванији пријавила факултетским властима свог колегу зато што је прокоментарисао како има „лепе ноге". Она је тврдила да је тим речима над њом извршено „мини-силовање" (Борк 1996: 215; види и http://city-journal.org/2008/18_1_campus_rape.html).

2006 (1974)]. Но, да би се тако деликатно питање (деликатно, пре свега, у истраживачком и епистемолошком смислу) могло расправити, неопходно је постојање атмосфере отворености, уважавања и поверења. Међутим, врло често, родне феминисткиње не оклевају да другачија мишљења или виђење ствари, а поготово критике – чак и ако су изнете у најпоткрепљенијем или најдобронамернијем виду – једноставно дисквалификују као „мизогинију“, „андроцентризам“ и „маскулинизам“. То затварање врата за дијалог јесте други, озбиљни вид штете који радикални феминизам може да нанесе друштвеним наукама.

Најбољи пример је судбина „дисидентских феминисткиња“, каква је и сама Кристина Хоф Сомерс (која је, почетком деведесетих, са позиције родног феминизма прешла на позицију либералног феминизма). „Пре раних деведесетих“, каже она, „била сам угледна феминисткиња. Позивана сам на конференције о феминизму и радила рецензије радова за један феминистички филозофски часопис. Моји курсеви на Кларк универзитету били су уско повезани са женским студијама. Све то се променило 1994. године када сам објавила књигу *Ко је украо феминизам*. (...) Пажљиво сам испитала неке од уобичајених феминистичких тврдњи о насиљу над женама, депресији, поремећајима у исхрани, разликама у зарадама и образовању. Оно што сам закључила јесте да је већина статистика о жртвама у најбољем случају погрешно тумачена, а у најгорем случају и потпуно нетачна. (...) Феминистички естаблишмент највећим делом био је разјарен. Убрзо сам била изложена грубим нападима због моје јереси. Назвале су ме ретроградном силом, издајником свога рода, антиженом, (...) имитаторком жене“ (a backlasher, a traitor to my gender, anti-woman, female impersonator, Сомерс 2009). Сомерсова је, тако, добила статус непожељне научнице за организаторе више конференција и за уредништво више теоријских часописа. „Феминисткиње које промовишу лажне статистике верују у њихову тачност“, тумачи Сомерсова мотиве родно-феминистичког естаблишмента да је маргинализује. „То и објашњава њихову нетрпељивост према критичарима попут мене“ (Сомерс 2009).

Али, не само указивање на методолошке грешке, већ и изношење другачијих објашњења неких појава – у односу на родно феминистичку доктрину – често изазива реакцију која је супротна основним нормама научног дијалога. Сомерсова као пример наводи професора Ларија Самерса (Lawrence Summers), који је на једној конференцији изнео хипотезу да су биолошке разлике између полова можда стварни узрок различите заступљености жена и мушкараца у неким занимањима (Самерс 2005). „Чак и до данашњег дана, феминисткиње организују протесте када Самерс држи говоре о неким потпуно невезаним темама, па му универзитети, попут Дејвиса отказују позиве. Ништа не би могло бити даље од научног и истраживачког духа“ (Сомерс 2009).

Овакве нетрпељивости није поштеђен ни део академског света. То је вероватно последица чињенице да родно-феминистичке научнице често

себе виде истовремено и као научнице и као активисткиње. Као што то објашњава Жарана Папић (1989: 60), „женске студије (...) су резултат конкретне акције жена у друштвеним наукама подстакнуте женским покретом. Женске студије су резултат тог активизма, као еманципаторски покушај синтезе *изучавања* неравноправности односа полова и *измене* таквог, неравноправног односа полова“ (подвукла ауторка). Због тога феминистичке социолошкиње, како објашњава Папићева (1989: 56; 87), прокламују „критику остатака лажног универзализма у науци и афирмацију партикуларног друштвеног искуства“ и сматрају да „апсолутизована објективност у социологији није нужна, нити је потребна“. Неке од њих, као Данијела Житоли (1981: 46) чак захтевају од социолога да директно заступају становишта угрожених мањина, односно „признавање и прихватање *парцијалног* и *пристрасног* карактера њихових визија“ (подвукла ауторка, наведено у: Папић 1989: 54).

Научници који поверују да је њихов посао, између осталог, и афирмација или заступање парцијалних и пристрасних становишта, и који се емоционално и политички додатно инвестирају у сопствено теоријско становиште, вероватно ће лакше да падну у искушење да развију нетрпељивост према критици и другачијем мишљењу, него научници који следе епистемолошки идеал објективности, универзалности и непристрасности[3]. Ве-

[3] Сама Папићева (1989: 55) се оградила од оваквог става Житолијеве речима да „*парцијално* и *пристрасно* не може, наравно, постати основна карактеристика научног метода“. Али, она је са разумевањем додала да „инсистирање на парцијалном и пристрасном у новим друштвеним покретима и њиховим теоријским амбицијама представља енергично критичко инсистирање на будној *социолошкој свести* о спони између индивидуалне теоријске свести и положаја социолога у противуречним друштеним односима“ (исто; подвукла ауторка). То заправо значи да када мушки друштвени научници пледирају да изражавају универзалност, они често нису свесни да су на парцијалном становишту мушкости. Са друге стране, женске друштвене научнице (поготово феминисткиње) много чешће су свесне парцијалности свог становишта и не покушавају да га сакрију.

Остаје, међутим, епистемолошко питање: да ли у друштвеном наукама постоји објективно и универзално становиште или смо осуђени на вечну борбу ова два парцијална научна погледа на свет? И друго: да ли се објективно и универзално становиште може добити тек кроз будућу синтезу „мушког“ и „женског“ парцијалног становишта, или се може већ сада тежити да се то становиште постигне? Радикалне феминисткиње у основи сматрају да је њихова пристрасност, баш зато што је *еманципаторска,* основ будуће универзалности [по угледу на марксизам и његову онтолошку пристрасност у корист пролетаријата, због чега марскизам, након победе револуције, од парцијалног становишта једне класе постаје универзално знање целога друштва (види: Брдар 2005: 234–245, 2009: 463)]. Феминистичко становиште је, дакле, само на први поглед парцијално, док је, заправо, у историјској перспективи, оно суштински универзално. То је свакако охрабрујуће за гносеологију (јер подразумева да ипак не постоји „мушко“ и „женско“ знање), али је донекле обезвољујуће за све нас, данашње научнике, који још увек нисмо у стању да увидимо сву теоријску супериорност родног феминизма.

роватно је и то један од разлога недовољне критичности према сопственим методолошким слабостима, игнорисања података који противуречe теорији, једностраним интерпретацијама налаза или пресмелим уопштавањима, које често карактеришу радикални феминизам.

С тим у вези је и трећа штета коју родни феминизам може да нанесе друштвеним наукама. Реч је о повременом одбацивању неких од елементарних научних стандарда као „андроцентричних“ и „мизогиних“. „Знање није независно од пола“, објашњава Марина Благојевић (1991: 91). „Феминистички оријентисани аутори истичу да `сексизам није само део школског наставног програма, већ да представља и истакнут фактор у теорији и методама којима се служе одређене академске дисциплине` (Barrett 1983: 146)“ (Благојевић 1991: 91). Андроцентричност класичне науке, са њеним циљевима и методама, наводно је толико изражена да захтева радикално одбацивање досадашње концепције науке. „Знање је настало као акт агресије“, каже феминистичка теоретичарка Елизабет Фи (Elizabeth Fee), „човек мора трпељиву природу да саслуша, разодене, у њу продре и покори је, како би разоткрио њене тајне“ (ФСГ 1991, Сомерс 1994: 66). Уобичајени научников приступ природи, додају Мери Елман (Marry Ellman) и Катрин Мекинон (Cathrine MacKinnon), једнак је силоватељевом приступу жени – у смислу уживања у насиљу над „њом“ и у „продирању“ у њене тајне. Феминисткиње су, објашњава Мекинонова, најзад схватиле да за човека „знати, значи туцати“ („to know has meant to fuck“) (Мекинон 1993: 636, Сомерс 1994: 66). Једнако и Сандра Хардинг упућује да би Њутнове *Принципе механике* прикладније требало звати „Њутнов приручник за силовање“ (Хардинг 1986: 113, Сомерс 1994: 66).

Посебно се напада објективност научног сазнања (као универзална проверљивост научних исказа и њихова кореспонденција са чињеницама). „Савремена схватања објективности и рационални приступ који га подразумева“, са разумевајућом подршком се, у једном универзитетском уџбенику за социологију рода, сумира феминистичка критика научне објективности, „израз су маскулиних психичких потреба да се изврши одвајање од наводне феминине субјективности и да се контролише опасност од повезивања мимо оног кроз доминацију (Харавеј 1978, Хартсок 1985, Келер 1982)“ (Спреги и Кобриновиц 2006: 32). Наводно, научне чињенице и саме су „производ пракси које огољавају феномен кроз процес током којег оне (чињенице – С. А.) настају“, а експериментални научници, својом усмереношћу на искуствено проверавање исказа, делују заправо „ирационално, опседнути потребом да очисте своје податке од нереда стварног живота и од сваке такве натрухе као што су раса, род или класа“ (Спреги, Кобриновиц 2006,; они се овде позивају на: Фајн, Гордон 1989). Стога феминистичка филозофкиња Кели Оливер (Kelly Oliver) каже да „феминистичка теорија не може да подразумева опис оног што постоји, или `природних чињеница`. Заправо, феминистичка теорија треба да буде политичко оруђе, стратегија за превазилажење тлачења у свакој одређеној прилици. У том

смислу, циљ феминистичке теорије треба да буде развој *стратешких* теорија – не истинитих теорија, не лажних теорија, већ стратешких теорија“ [Оливер 1989: 146 (подвукла Оливерова)].

Зато, наспрам уобичајеног „мушког“ принципа науке, знања и сазнања, поједине феминисткиње захтевају успостављање „женског принципа“, женског сазнајног метода у научним истраживањима. Тај метод подразумева поступак сазнавања као саосећања, разумевања, уживљавања, (са)учествовања, сазнавајућег сапостојања, плурализма увида (уместо хијерархије истине)... (Спреги и Кобриновиц 2006: 32–36). Када су, пак, друштвене науке у питању, „женска перспектива у социологији“ значи „супротстављање подели друштвене стварности на јавну и приватну сферу као и организацији знања по линији дихотомије објективно/субјективно, научно/ненаучно. Феминизам указује на потребу једне нове концепције сазнања и социолошког приступа у којој лично, афективно, осећајно и у целини сви они облици испољавања путем којих су се жене односиле према друштвеној стварности не буду више искључени из науке“ (Папић 1989: 75).

Наравно да је сасвим легитимно критиковати ограничења уобичајених научних концепција или метода. Али, невоља је у томе да родни феминизам, инсистирајући на особеној, „женској“ науци [са подврстама као што су „црна женска епистемологија“ Патрише Колинс (1990: 203, и даље)], долази у опасност да угрози и извесне елементарне научне стандарде: објективност, проверљивост и универзалност научног сазнања. Спајање феминизма и епистемолошког конструктивизма (Брдар 2009: 458) представља ризичан подухват, који, у крајњем, може поткопати темељ науке, а посебно социологије. Тако Дона Харавеј (1988) тврди да наше сазнање иде преко наших тела, а како су код мушкараца и жена тела различита – било због биологије, било због социјалне конструкције – то су и наши учинци сазнавања различити. Харавејева одбацује „идеолошку доктрину бестелесне научне објективности“, као основе „идеолошке доктрине научног метода“ (Харавеј 1988: 576, 577). Она подржава социјал-конструктивистичко одбијање „захтева за истином непријатељске науке“, признајући да то представља својеврсну „епистемолошку електрошок терапију“ за научни мејнстрим (Харавеј 1988: 578). Ипак, Харавејева је свесна да такво становиште води легитимацији плурализма „приватних знања“, где су, онда, сва знања једнако (не)истинита. Зато предлаже да научници развију способност емпатије, тако што ће се у мислима пројектовати у положај другог сазнајног субјекта, односно у позицију посматрача са другачијом биолошком и друштвеном телесношћу. Научник би онда извршио синтезу обе позиције и тако дошао до уравнотеженијег знања.

Овој епистемолошкој иновацији Харавејеве могао би се упутити само један приговор – оно што је у њој ново ипак није релевантно, а оно што је у њој релевантно ипак није ново. Тачно је да жене и мушкарци донекле различито опажају стварност. Рецимо, жене боље од мушкараца виде предмете на ободу видног поља, као и при слабијем осветљењу, док мушкарци

боље сагледавају перспективу и боље виде при јачем светлу (Ђорђевић 2007, Лопреато и Крипен 1999: 150). Ипак, те разлике су неважне за систематска, научна опажања, а поготово су неважне за статус „тврдих чињеница“ у друштвеним наукама. Истинитост исказа да у САД-у 150.000 жена годишње умре од анорексије тешко да може имати везе са мушком или женском перцепцијом. Тај исказ је *неистинит* независно од пола сазнајног субјекта. Стога је родно-епистемолошка дистинкција Харавејеве у основи мало релевантна.

Оно што је пак код Харавејеве релевантно јесте захтев за пројектовање у положај другог. Али, тешко да је то посебна новина. Сваки друштвени научник већ од Тукидида зна да се мора ставити у позицију субјекта о коме пише, како би могао да разуме његов положај, мотиве и акције. У епистемологији, стављање у позицију другог има смисла код објашњавања погрешки у сазнању. Како је дошло до погрешне тврдње о 150.000 жена које у САД сваке године наводно умру због анорексије, може се боље разумети ако се пројектујемо у позицију Стејнемове и осетимо њену страст да подигне самопоштовање код жена. Али, то је ипак највише што се том методом може урадити. Уживљавање у туђу *сазнајну* позицију није у вези са *истинитошћу* сазнања. Одговор на питање, рецимо – да ли и данас жене слабије зарађују од мушкараца због полне дискриминације? – не може да зависи од пола социолога. Да бисмо одговорили на то питање, не морамо да се уживљавамо у позицију жене-социолога, нити нека наша колегиница мора да се уживљава у позицију мушкарца-социолога. Ако се држимо истог значења речи „слабије зарађивати“ и „полна дискриминација“, као и истих чињеница, доћи ћемо до истог одговора. Проблем настаје, наравно, онда када се, као што ћемо видети, термин „дискриминација“ користи у стипулисаном значењу, а „тврде чињенице“ бирају на такав начин да илустрију већ унапред зацртану тезу. Међутим, бојимо се да управо родне феминисткиње имају тај проблем, а не научници који теже објективном и универзалном сазнању.

Занимљиво је да је Алан Сокал (Alan D. Sokal), у свом чувеном фарсичном раду *Прекорачење граница: ка трансформативној херменутици квантне гравитације* (Сокал 1996) чак шест пута реферисао на Дону Харавеј, уврстивши и три њена рада у литературу (више је имао само Stanley Aronowitz). Сокал је, наиме, измишљену физичку теорију о „квантној гравитацији“ ставио у обланду конструктивистичке и постмодернистичке високопарности и такав рад, који није био ништа друго до „грандиозна бесмислица“, успешно објавио у престижном постмодернистичком часопису *Social Text*.

Сокал је, рецимо, опонашајући уобичајену радикално-феминистичку критику на рачун либералних феминисткиња, за које је и он ритуално написао да се „често задовољавају само минималним захтевима за законску и друштвену једнакост жена“, као својеврсни пандан у својој „критици“ прозвао, како их је он назвао, „либералне математичаре“. Они се, на-

водно, „често задовољавају да раде унутар хегемонистичког Цермело-Френкеловог (Zermelo-Fraenkel) оквира (који одражава своје деветнаестовековне либералне корене, претходно утеловљене кроз аксиом једнакости)“. „Као што су феминистички мислиоци већ више пута истакли“, пише Сокал, „у садашњој култури, која је по својој контаминираности превасходно капиталистичка, патријархална и милитаристичка, `математика се представља као жена чија природа жуди да буде освојена Другим`(Кембел, Кембел-Рајт 1993: 11)“. И као што је радикално ослободилачки феминизам једино исправно становиште, озбиљан је у својој фарсичности Сокал, тако је за прогресивне научнике једино прихватљива „ослободилачка математика“ (liberatory mathematics), односно „еманципаторска математика“ (emancipatory mathematics). Њу краси „дубинска ревизија математичких канона“, као део шире „ослободилачке науке“ (liberatory science) чији је задатак да „ослободи људе од тираније `апсолутне истине` и `објективне реалности`“ (Сокал 1996: 227).

Стога Сокал (тобоже) одушевљено хвали „луцидне феминистичке критике конвенционалне (маскулине) математичке логике, нарочито *modus-a ponens* и силогизма“. У том контексту он се позива и на ауторитет Доне Харавеј, захтевајући да „предавања из природних наука и математике морају бити очишћена (purged) од њихових ауторитарних и елитистичких карактеристика“ и „обогаћена увидима, који нам долазе из феминистичких, квир, мултикултуралистичких и еколошких критика“. Уз мноштво, како је сам доцније написао, „најблесавијих цитата које сам могао да пронађем о математици и физици (и о филозофији математике и физике) код неких од најпознатијих француских и америчких интелектуалаца“ (Сокал 1998: 11), Сокал затим хвали и допринос Харавејеве „демистификацији суштинске садржине мејнстрим научне праксе на Западу, која је разоткрила идеологију доминације, што се крије иза фасаде `објективности`“ (Сокал 1996: 217).

Све ово, наравно, само по себи, није довољно да се компромитује становиште Харавејеве. Али, „афера Сокал“ (види опширније у Шкорић 2010: 485–546) ипак сасвим лепо показује како се „епистемолошке иновације“ које почивају на „превазилажењу“ научне објективности и универзалности – чему су важни обол дале како Дона Харавеј, тако и цела „феминистичка епистемологија“ – лако завршавају у *научном опскурантизму*, као и у монополисању научних и универзитетских ресурса од стране медиокритетских клика.

У том смислу се може поставити логично питање: има ли уопште неких резултата у тако конципованој, епистемолошки плуралистичкој и сазнајно пристрасној „женској науци“? Поједине феминисткиње одговарају да је таква наука ипак одвећ млада и да јој треба дати још времена да се искаже. „Ми смо имали 6.000 година пажљиве изградње патријархалне структуре знања“, објашњава Герда Лернер (Gerda Lerner), „и само дванаест година покушаја да се она поправи. А дванаест година није ништа“ (у: Мекинтош 1991: 21, Сомерс 1994: 69). Али док чекамо на резултате те нове

науке, прва последица овако необичне гносеологије јесте да је феминистичка друштвена теорија у опасности да се гетоизује као *наука sui generis*. Она се, практично, самопроглашава као дисциплина сазнања за коју, у основи, не важе уобичајени научни стандарди.

На примедбе, рецимо, да су женске студије у САД можда превише оптерећене једностраношћу, политизацијом и грубим дисквалификацијама другачијег мишљења, Национални савез за женске студије (National Women's Studies Association) објашњава да су „женске студије образовна стратегија продирања (breakthrough) у свест и сазнање. Јединственост женских студија је била и остала у томе што оне одбијају да прихвате јалову поделу на академску заједницу и друштво (...) Женске студије спремају жене да могу да преобразе свет у место на коме ће бити слободне од сваког тлачења (...), као сила која помаже остварењу феминистичких циљева" (наведено у: Патаји и Кертге 2003: 5). Ако, дакле, сопствену дисциплину дефинишете као „јединствену" – како је учињено у овом документу, тиме улазите у опасан ризик научне самоизолације, која онемогућава не само критична струјања између дисциплина, већ и њихово узајамно обогаћивање и помагање.

Резултат тог својевсрног „академског сепаратизма" (Патаи и Кертге 2003: 6, 9) може да буде доктринарно окоштавање дисциплина друштвених наука које су захваћене феминизмом и њихово егзистирање у лимбу самодовољности и ексклузивизма. И док нико озбиљан не жели да прави „женску астрономију" или „женску физику", женска социологија или женска политикологија (не у смислу предмета истраживања, већ у смислу теорија и метода које се користе – поготово у женским/родним студијама) представљају све чешћу појаву на универзитетима и институтима. Тиме се може нанети немала штета како појединим научним дисциплинама, тако и целој друштвеној науци.

Литература

Антонић 2008: С. Антонић, Постоји ли у Србији `транснационална капиталистичка класа`?, у: *Друштво ризика: промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, стр. 71–92, ур. Сретен Вујовић, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Благојевић 1991: М. Благојевић, *Жене изван круга: професија и породица*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Благојевић 1999: М. Благојевић, Феминизам на крају века: лекције о различитости, у Свенка Савић (ур), *Феминистичка теологија*, стр. 9–17. Нови Сад: Футура публикације.

Борк 1996: R. Bork, *Slouching Towards Gomorrah: Modern Liberalism and American Decline*. New York: Regan Books.

Брдар 2005: М. Брдар, *Узалудан позив: Социологија знања између идеологије и саморефлексије. Случај Карла Манхајма и Просветитељства*. Нови Сад: Stylos.

Брдар 2009: М. Брдар, Друштвени конструктивизам и позитивна епистемологија: о успостави научне чињенице, *Социолошки преглед*, vol. XLIII (2009), no. 4, стр. 445–480. http://www.socioloskipregled.org.rs/Tekstovi/4(2009)/_2_ Brdar.pdf

Волф 1992: N. Wolf, *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*. New York: Doubleday.

Ђорђевић 2007: В. Ђорђевић, *Предности жена*. Београд, Дерета.

Житоли 1981: D. Juteau-Lee, Visions partielles, visions partiales: visions des minoritaiers en sociologies, *Sociologie et sociétés*, Volume 13, numéro 2, octobre 1981, Pages 33–48.

Келер 1982: E. Keller, *Feminism* and Science, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7, pp. 589–602.

Кембел и Кембел-Рајт 1993: M. Campbell and R. Campbell-Wright, „Toward a feminist algebra“. Paper presented at a meeting of the Mathematical Association of America (San Antonio, Texas)“. To appear in *Teaching the Majority: Science, Mathematics, and Engineering That Attracts Women*, edited by Sue V. Rosser. New York: Teachers College Press, 1995.

Колин и Чичкарић 2010: М. Колин и Љ. Чичкарић, *Економска и политичка партиципација жена у Србији у контексту европских интеграција*. Београд: Институт друштвених наука.

Колинс 1990: P. Collins, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. Boston: Unwin Hyman.

Лопреато и Крипен 1999: J. Lopreato and T. Crippen, *Crisis in Sociology: The Need for Darwin*. Piscataway (New Jersey): Transaction Publishers.

Лукс 2006: С. Лукс [S. Lukes], „Моћ: једно радикално схватање“ [*Power: A Radical View*, London, Macmillan, 1974] , *Нова српска политичка мисао*, год. XIII, бр. 1–4, стр. 69–110.

Мекелрој 2002: W. McElroy , „Introduction: Foundation of Indivisualsit Freedom“, in McElroy, Wendy (ed.), *Liberty for Women: Freedom and Feminism in the 21st Century*, pp. 5–26. Chicago: Ivan R. Dee.

Мекинон 1993: C. MacKinnon, „Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory“, in *Signs*, Vol. 18, The University of Chicago Press.

Мекинтош 1991: P. McIntosh, „Inteactive Phases and personal Re-Vision with Regard to Race“, *Working Paper* no. 124. Wellsley, Mass: Wellsley College Center for Research for Women.

Оливер 1989: K. Oliver, „Keller’s gender/science system: Is the philosophy of science to science as science is to nature?“ *Hypatia* 3(3), pp. 137–148.

Папић 1989: Ж. Папић, *Социологија и феминизам: савремени покрет и мисао о ослобођењу жена и његов утицај на социологију*. Београд: ИИЦ ССО Србије.

Патаи и Кертге 2003: D. Patai and N. Koertge. *Professing Feminism: Education and Indoctrination in Women's Studies*. Lanham, MD: Lexington Books.

Сајмон 2002: R. Simon, „Women and Violent Crime“, in McElroy, Wendy (ed.), *Liberty for Women: Freedom and Feminism in the 21st Century*, pp. 231–237. Chicago: Ivan R. Dee.

Самерс 2005: L. Summers, *Remarks at NBER Conference on Diversifying the Science & Engineering Workforce*, January 14, 2005 http://web.archive.org/web/20080130023006/http://www.president.harvard.edu/speeches/2005/nber.html

Сокал 1996: A. Sokal, „Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity“, *Social Text*, 46/47 (spring/summer 1996), pp. 217–252; http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/transgress_v2/transgress_v2_singlefile.html.

Сокал 1998: A. Sokal, „What the *Social Text* Affair Does and Does Not Prove“ in *A House Built on Sand: Exposing Postmodernist Myths about Science*, edited by Noretta Koertge, pp. 9–22. Oxford: Oxford University Press; http://www.physics.nyu.edu/sokal/noretta.html.

Сомерс 1994: C. Sommers, *Who Stole Feminism?: How Women Have Betrayed Women*. New York: Simon and Schuster.

Сомерс 2009: К. Сомерс, *Шта је погрешно, а шта добро у савременом феминизму?* (предавање одржано на Хамилтон Колеџу, новембра 2008. године; http://www.aei.org/docLib/20090108_ContemporaryFeminism.pdf), *Нова српска политичка мисао*, електронско издање, 21. април 2009; http://www.nspm.rs/kulturna-politika/sta-je-pogresno-a-sta-dobro-u-savremenom-feminizmu-q.html?alphabet=c#yvComment13839

Спреги и Кобриновиц 2006: J. Sprague and D. Kobrynowicz, „A Feminist Epistemology”, in *Handbook on Sociology of Gender*, edited by Janet Chafetz, pp. 25–43. New York: Springer Science.

Стајнем 2002: G. Steinem, *Revolucija iznutra: knjiga o samopoštovanju* [Revolution from Within: A Book of Self-Esteem, 1992]. Zagreb: Ženska infoteka.

Фајн и Гордон 1989: M. Fine and S. Gordon, „Feminist Transformation of/Despite Psychology“. In M. Crawford and M. Gentry (Eds), *Gender and Thought: Psychological Perspectives*, pp. 146–174. New York: Springer-Verlag.

ФСГ 1991: *Feminist Sholarship Guidelines*, New Jersey Project. Wayne, N.Y: Willaim Paterson College.

Хардинг 1986: Sandra. Harding, *The Science Question in Feminism*. Ithaca, N.Y: Cornell University Press.

Харавеј 1978: D. Haraway, „Animal Sociology and a Natural Economy of the Body Politic, Part I, A Political Physiology of Dominance," *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 4(1978), pp. 21–36.

Харавеј 1988: D. Haraway, „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective“, *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 3. (Autumn, 1988), pp. 575–599; http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Haraway, Situated Knowledges.pdf

Хартсок 1985: N. Hartsock, *Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism*. Boston: Northeastern University Press.

Шкорић 2010: М. Шкорић, *Социологија науке: мертоновски и конструктивистички програми*. Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Зоран М. Аврамовић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију

Оригинални научни рад

НАУЧНО ЗНАЊЕ О ДРУШТВУ И ИДЕЈНОПОЛИТИЧКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ (Вебер, Милс, српска социологија)

Политика и наука спадају међу најзначајније друштвене делатности. Прва концентрише средства (дез)интеграције и усмеравања друштва, а друга се бави стварањем и преношењем знања. Да ли међу њима постоји некаква додирна тачка, нека узајамна веза?

Политика је практична делатност која тежи власти над људима и стварима. По једном ширем схватању, она обухвата деловање у оквиру политичке организације и деловање (утицање) на јавност друштва. Њено поље активности је јавност и мора да води рачуна о општим интересима у држави. У политици се користе реч и сила, при чему је све подређено освајању или чувању власти у држави. Власт, моћ, интерес, ауторитет, легитимитет су основни појмови политике.

Као практична делатност и мишљење, она је усмерена према пракси чији је циљ да оствари опште добро грађана, заправо да усклади лични интерес са општим добром. То је делатност за чување и мењање људских схватања о правди, слободи, одговорности, закону. Поред осталог, политика обликује људске карактере. Свака политичка активност мора да одреди циљеве (идеале) за које се залаже а потом средства која користи, а то могу да буду мирна (демократска) или насилна. У њој се преплићу разум и страсти, воља и идеја, снага и мудрост. Политика је дубоко укорењена у национално наслеђе. Појмови слободе, правде, достојанства могу се разумети тек у повезивању са националном историјском баштином.

Научна делатност је усмерена на откривање систематских, општих, објективних и проверљивих знања о природи, друштву и човеку. Ова знања су методски утемељена. Основне карактеристике научног мишљења су методска сумња, аргумент, критика, дијалог. Наука утврђује чињенице и ствара појмове. Она пружа методе мишљења и њен циљ је откривање истине. „И опште је позната чињеница да нешто може бити истинито, мада није ни лепо ни свето ни добро“ (Вебер 1998: 177).

Структурни елементи научног мишљења су одређени предмет, објашњење истраживаног предмета (проблема), открће проблема, доказивање (аргументовање). Другим речима, наука је систем апстрактних ставова изграђен на основу систематизованог истраживачког метода којим се дола-

* zoran.a@sezampro.rs

зи до чињеница и података. Научно сазнање треба да је независно од наших интереса, жеља, емоција.

Поред свих теоријских разлога у прилог разликовању науке и политике, постоји искуство њиховог повезивања. Наиме, током целе историје постоје примери филозофа и научника који су учествовали у политичком животу, а немали број се из науке пребацивао у политику. Према томе, на искуственом терену, у лику појединаца, наука и политика су се прожимале. Шта их је повезивало? Свест да равнодушност према политици ником никада није гарантовала да неће бити погођен њеним последицама. А шта мотивише научника да се бави политиком ствар је конкретне личности – слава, материјална корист, сујета, алтруизам итд. Међутим, свест о одговорности је нешто што се очекује од научника када ступи на терен политике. Политички избор је оправдан, уколико подразумева слободан човеков однос према политичком праксису.

Приговор оваквом схватању односа науке и политике могао би да се постави са становишта знања као конститутивног дела друштва. Да ли између (научног) знања и политичке праксе (знања) постоје неке везе или не? Манхајм је утврдио да у политици мора да се рачуна и на „контемплативну схему“ (знања из социологије, историје, психологије, економије) колико и на „маневарски простор“ (слобода акције).У овој делатности рачуна се на вољу и одлучивање, али и на одређену врсту знања.

Вебер и Милс о односу друштвеног знања и политике

Социолог припада категорији научника а то значи да је његово основна делатност откривање, преношење и саопштавање теоријских и емпиријских знања о друштву. „На научном подручју ‚личност’ има само онај који својој ствари служи чисто“ (Вебер 1998: 68). Другим речима и социолог треба да сазнавању друштва „служи чисто“.

Како разумети овај Веберов захтев? Он хоће да каже како је за научника (социолога) примарно објективно знање, а вредносна компонента од споредног значаја. „Утврђивање чињеница и унутрашњих структура културних вредности, с једне и оцена вредности културе и савет како деловати у оквиру културе и политике, с друге стране, два су *разнородна* проблема“ (Вебер 1998: 83).

Социолог треба да у свом научном раду буде вредносно неутралан. Међутим, социолог се не може ослободити властитих идејнополитичких опредељења у истраживању друштва. Он је члан друштва, примио је одређено васпитање и образовање, припада неком друштвеном слоју, изградио је културни идентитет, одређене је старости, припадник је професије. Може ли да одвоји своје знање о друштву од политичких вредности и практичног опредељења?

Макс Вебер је изричит. Наука не даје одговор на питање како треба да уредимо наше животе? Шта да чинимо? На та питања одговара пророк,

демагог или спаситељ. Научник није пророк ни демагог. У нашој анализи социолог, као сазнавалац друштва, не треба (или: не може) да даје одговоре како треба да уредимо друштво и како да делујемо? Значи ли то да социолог сазнаје само оне друштвене облике који су настали?

У чему је онда допринос науке практичном политичком и личном животу? Ако следимо Веберов став, одговор је: социолог нам ставља на располагање известан број знања, методе мишљења, јасноћу. Научник (социолог) може да анализира однос циљева и средстава, значење вредносног (политичког) опредељења а појединцима да укаже на крајњи смисао њихових поступака.

На нормативном плану, политика и наука се разликују по циљевима којима теже (вредности и норме), по средствима која користе и условима у којима се обављају. Макс Вебер је у тексту *Наука као позив* покушао да докаже дубоку разлику између науке (научника) и политичког живота. У друштвеном животу и политичким односима постоји стална борба између вредносних становишта и практичног избора између њих. Наука не заступа практична становишта већ указује како одређени практични ставови следе из једног погледа на свет. „Научно заступање практичних становишта је у начелу бесмислено због тога што су различите вредносне сфере у непомирљивој борби једне с другима“ (Вебер 1998: 177). У науци је, међутим, неприхватљиво „наметање личног становишта“.

Вебер хоће да каже како научник (и наука) нема шта да тражи у политици. Научник је учитељ а не вођа. Штавише, Вебер иде и даље, па на питање може ли нам наука рећи шта да чинимо одговара – само пророк или спаситељ могу да одговоре на ово питање. Није то посао науке већ је њена дужност да скида чаролије са света („рашчињава свет“).

Захтев за вредносном неутралношћу социологије (науке) на коме инсистира Макс Вебер, мора се довести у везу са једном другом његовом тврдњом, оном о свеприсутношћу последица политике. „На свим подручјима заједничког деловања без изузетка појављује се најдубљи утицај творевина власти“ (Вебер 1976: 45).

Утицај политике, другим речима, не може се избећи и у социолошкој науци. Научно сазнање друштва условљено је правним оквиром (законима о научноистраживачкој делатности), финансијским ресурсима, објектима, организацијом рада и студирања, идеолошким струјањима, публикацијама. Творевине власти остављају утицај и на науку, тј. социологију већ самим тим што је и политика као подсистем друштва предмет истраживања социолога. Како у таквим околностима остати вредносно неутралан и избећи сваки утицај политичке власти? Да ли је у искуству могућно одвојити предмет сазнања од карактеристика личности? Хајде да прихватимо претпоставку да између предмета сазнања (друштва) и научника (социолога) постоји кинески зид неутралности. Али, вредносна неутралност социолошке науке још увек не значи да социолог буде политички и практично неутралан. Ако је то друштвена чињеница, следи питање: може ли и у та-

квим околностима *социолог* да остане вредносно неутралан? На ово питање не може се одговорити на објективан, прецизан и систематичан начин.

Да погледамо како је Рајт Милс одговорио на питање политике и социологије у књизи *Социолошка имагинација* (1998). По његовом мишљењу, друштвена наука не покушава само да „размађија свет“ већ и да га „спаси“; она је примарни носилац разума у људским стварима.

С друге стране, социологија не бежи од политике и не избегава да у свој предмет укључи вредносно становиште. Политички задатак научника друштвених наука је „да стално врши операцију трансмутације личних, приватних невоља у друштвене, јавне проблеме, а те јавне проблеме да пропушта кроз призму људског значења за мноштво појединаца“ (Милс 1998: 198). Управо је социологија позвана да повеже личне невоље и друштвене проблеме, а не нека друга наука. А с обзиром да социолог располаже знањем о друштву, његов политички задатак је да у свом раду оцењује: 1) одговорност доносилаца одлука, 2) анализира последице њиховог деловања, 3) уочава структуралне тенденције друштеног живота (Милс 1998).

Дакле, политика је предмет истраживања и анализе социолога. Ако хоће да остане научник, он мора да се држи независности своје мисли. Међутим, социолог је „човек разума“ који се опредељује између политичких вредности. Он може да утиче на друштвени живот уколико се политички ангажује јер утицај у овој делатности остварује само онај који има приступ средствима власти. Тако, он може да: 1) прихвати политику као своју нову професију, 2) оправдава власт и утицај владара („краљ – филозоф“), 3) краљев саветник (употреба научног знања за потребе политике).

Овде се и Милсу (као и Веберу) може поставити питање: може ли *социолог* да остане вредносно неутралан у својој науци уколико се практично политички ангажује? Да остане научник и када се идејнополитички опредељује?

Видели смо: научник (социолог) је човек који тежи сазнању друштва. Политичар је човек који хоће да влада друштвом. На први поглед је реч о споју ватре и воде. Али, искуство показује да је и то могућно.

Социологија и политика у српском друштву

У светлу Веберовог и Милсовог разумевања социолошке науке (знања) и политике, запитајмо се какав је њихов однос у српском друштву у раздобљу од 1959. до 2009. године (*Социологија* 2010). Тачније, пре и после 1990. године.

На ово питање могућно је одговорити на више начина. Најпре, колико је политичких вредности било у делима сициолога? Овим увидом открили бисмо утицај политике на социологију.

Друго, какав је био однос теоријског становишта и идејнополитичког опредељења? Да ли је теоријско гледиште усмеравало политичко пона-

шање или је идејнополитичка припадност управљала и теоријским сазнањем друштва?

Трећи круг питања обухвата однос социолога према политичкој делатности? На какав начин су се српски социолози политички ангажовали – саветници владара, оправдање власти владаоца, партијско-политичко деловање, деловање у јавности као независни сазнавалац друштва?

Четврти круг питања везујем за политичке односе између српских (и српских и несрпских) социолога. Да ли су неговали демократски и толерантан однос према политичким неистомишљеницима? Да ли су били политички искључиви и нетрпељиви?

Пето питање се тиче разматрања последица које је политичко опредељење социолога оставило на њихова дела и професију социологије. Такође, и какав је сазнајни утицај остварила социологија на практичан друштвено политички живот?

***

Тодор Куљић је у књизи *Социологија генерације* (2009) идентификовао пет социолошких генерација и при том истакао њихова теоријска и идејнополитичка опредељења. Прва (рођена до 1915. године: М. Костић, Д. Томашић, С. Јовановић, А. Фиаменго, Р. Лукић) је национално оријентисана и помоћник је грађанске класе у међуратном капитализму. Друга (рођени до 1930: Р. Супек, В. Милић) левичарска и антикапиталистичка. Трећа (рођена 1940–1950) скреће од отпора капитализму и бирократизованом социјализму према критици марксизма и одбрани нације уместо радничке класе. Четврта (рођена после 1960) две струје – једна брани капитализам и политички плурализам нације, а друга критикује националнизам. Пета (рођена крајем 1970-их) тзв. и-мејл генерација окреће се конструктивизму и постмодернизму и темама из „малих прича“.

У овом скицираном прегледу социолошких генерација недостаје шири списак имена, и осврт на чињеницу да су се за идејнополитичка опредељења везивали припадници различитих генерација (на пример: критика нациионалне политике у Србији пре и после 1990. године).

У теоријском погледу припадници „друге генерације социолога“ су били, марксистички теоријски оријентисани (социолози – праксисовци) у истраживању Марксовог дела, критике капитализма и етатизма, а за самоуправљање и власт радничке класе (Љ. Тадић, М. Поповић, З. Голубовић, Д. Мићуновић, Н. Попов).

Припадници треће генерације теоријски стасавају у време убрзане кризе друштва и државе СФРЈ и своје теоријско становише артикулишу у традицији анационалног либерализма, вишестраначке демократије, конзервативизма са одбраном идеје нације.

Са четвртом генерацијом, теоријски се афирмише концепт грађанског друштва, политичка демократија грађанског типа, правна држава. А са

петом теоријско интересовање се усмерава на мале приче (род, свакодневица, нови идентитети) и ускопредметна емпиријска истраживања.

Међутим, јасно је у тексту Тодора Куљића подвучено оно што прати социолошку науку и социологе: политички ставови и вредносни избор социолога, под условом да јавно саопштавају своје идејнополитичке ставове.

Међутим, седамдесетих година, када су јасни знаци друштвене кризе почели да се распознају испод самохвалисаве изградње социјализма, избиле су жестоке конфронтације међу нашим социолозима. У односу на друштвену стварност, код многих су се кристализовали одређени политички интереси и идеолошке вредности, да би у даљем заоштравању добили и свој „теоријски“ израз.

***

Непотпун увид у социолошку литературу о југословенском друштву открива крупне теоријске и идејнополитичке разлике међу истраживачима самоуправног социјализма. Социолози који су се бавили кризом југословенског друштва (1960–1990), били су несагласни у готово свим аспектима овог питања: 1) у погледу оцене друштвених односа и положаја човека у систему; 2) у трагању за дефиницијом кризе; 3) у одређивању теоријских претпоставки (марксизам-функционализам) за превазилажење кризног стања; 4) о могућним правцима реформе самоуправног социјализма коренито су се разликовала (Социолошки сусрети 1983).

Социологија се, по свим сазнајним показатељима налазила у некој врсти процепа. Од ње се највише очекивало да рационално „помогне“ у превазилажењу забрињавајућег кризног стања југословенског друштва. Чињеница је међутим, да у социологији кризе влада изразит плуралитет приступа, анализа, закључака. Са размахом кризе, учврстила се међу социолозима пре 1990. године, оцена о неспособности кључних друштвених институција да остварују циљеве општег развитка. Постојећи „структурални механизми“ све теже су контролисали токове друштвеног кретања док су стихијски елементи добијали убрзање. Па ипак, још увек нису била ишчезла мишљења „службених“ социолога који су за ово развође друштвене реалности и економскополитичких институција, окривљавали понашање политичких актера. (Није мали број социолога који су поводом честих уставних расправа, тежиште стављали на „понашање“, а мање на преиспитивање нормативне структуре уставног поретка). Социолошка знања у држави СФРЈ била су „слушкиња“ СКЈ. Политичко опредељење је на разне начине управљало највећим бројем теоријских становишта. Партијскополитички интерес био је укључен у социолошко разматрање друштвених противречности.

Од 1985. године српски социолози се теоријски и практичнополитички деле на *националну* (Љ. Тадић, М. Ранковић, М. Поповић, Љ. Митро-

вић) и *грађанистичку* идеолошко-политичку струју (З. Голубовић, В. Пешић, Н. Попов, М. Богдановић, С. Вујовић). Од 2000. године, националнодемократске вредности у социологије наставља да заступа један број социолога припадника средње генерације (С. Антонић, М. Брдар, З. Аврамовић, С. Вуковић, Ђ. Вукадининовић, М. Митровић) а грађанистичко-анационалну (Т. Куљић, Ј. Бакић, В. Вулетић, В. Илић). Уместо националних вредности, ови социолози заступају индивидуално грађанске. Сукоб грађанских и националних идеологија није неутралан са становишта сазнања и развоја друштва. Једна од водећих идеја грађанског освајања света јесте потискивање националних вредности из организације државе и друштва. У моди је „цивилно друштво“ док се национално гура у музеј прошлости. Грађанин постаје центар организације државе, а не интереси нације (народа) и државе.

Оштро одвајање националног и грађанског начела не може се искуством оправдати. Један противаргумент је свакако порекло и структура индивидуалних потреба и интереса. Не само што су историјски, културно и системски обликоване већ обухватају спектар духовних и материјалних потреба. По том критеријуму није јасно зашто би националне потребе биле искључене из грађанске опције. Није ваљда да само економске потребе улазе у круг грађанског?

У чему је онда спор грађанске државе са нацијом? Спор је измишљен да би се идеологија лакше кретала по светском простору. Најпре, та идеологија прикрива чињеницу да управо грађанска друштва воде највише рачуна управо о националним интересима у светским размерама. Чим се појаве на неком месту изван својих граница, те државе не истичу грађански интерес него национални.

Критичари националних интереса у српском друштву нису били идеолошки неутрални и политички пасивни. Њихово полазно становише било је антинационални дискурс или идеологија грађанина. Теоријски ставови су били мање-више израз политичких опредељења социолога.

Основна мета критике српског друштва и политике од 1985. године и после 1990. године, у радовима неких социолога је *дефицит демократије*. Тврдњу о одсуству демократије у Србији, неки социолози су објашњавали промоцијом национализма у нову матрицу легитимитета (З. Голубовић, В. Пешић, Б. Јакшић, Т. Куљић).

Други правац социолошке критике недостатка демократије у Србији (Голубовић, З, Јакшић, Б) образлагао се високим степеном сличности између национализма и комунизма. Обе идеологије су оријентисане на државу као централни монопол моћи, подчињеност ауторитетима дефинишу као услов функционисања комунистичких и националистичких режима, обе идеологије се хране предрасудама. Трећа струја социолога, распад Југославије и „неуспеха демократизације“ открива у српском народном покрету – митинг политика као облик српског фашизма. Синтагми о вези „Љотић Димитрије – митинзи у Србији 1988.“ (Попов: 1993) блиске су тезе о српском

националсоцијализму. Теза је доиста необична: из једнопартијског система у реторички демократски поредак прешло се уз помоћ фашизма, национал-популизма! Остало је неразјашњено да ли ми имамо на примеру Србије 1986–1995. једну радикално нову друштвенополитичку појаву или је проблем у пристрасном мишљењу о политичким чињеницама?

Четврта струја социолошког грађанистичког мишљења (Н. Попов, В. Пешић) страсно оптужује Србе за избијање рата на бившем југословенском простору из чега имплицитно следи суд о антидемократском карактеру власти у Републици Србији. Оптужба Срба за рат („српска страна рата“) уоквирује се тврдњама о 1) великосрпским националним и државним интересима, 2) политичкој емоцији жртве, 3) насилном отимању туђих територија.

Ова оптужба Срба за рат без околошења формулише тврдњу да су Срби изизвали рат због промене републичких граница и протеривања друге етничке популације. Србија је одбацила демократско устројство и договор о минималној држави и то ју је „навело на империјални пут насилног отимања и чишћења територија на којима су Срби вековима живели измешани с другим народима“ (Пешић у: Попов 1996).

Основна теза овог круга социолога била је да је у Србији национализам одговоран за неуспех демоктратије, уз оптуживање Срба за ратне сукобе на простору СФРЈ (Аврамовић 2002).

Шта се догодило са социологијом и социолозима после 1990. године, са разбијањем југословенске државе и трансформацијом социјализма у капиталистичко друштво? Видели смо да је у социологији владао теоријски плурализам разумевања и објашњења, а у политичком систему чврсти партијски монизам. Социолошка наука, разуме се, не може да прописује начин употребе својих теоријских и емпиријских истраживања и када је окружује једнопартијски политички поредак.

Са разбијањем СФРЈ, социолошка наука се креће у више праваца. Она се ослобађа политичког притиска споља (државнопартијског) али не и унутар професије. Онај који је остао у оквирима „чисте науке“, кренуо је путем фрагментизације и емпиризма. Све више је посебних социолошких дисциплина и све више специјалистичких знања о ужим питањима друштва, тако да наступа „мрвљење предмета“. Преовлађују различита схватања места ове науке у систему сазнања као и социополитичке улоге социолога. Један број социолога инсистира јавно – публицистички и теоријски на *критичком* односу ове науке према друштву. Друга оријентација, која се концентрише око центара политичке моћи, *апологетски* употребљава социологију. Обе ове струје у својим радовима повезивала је теоријска истраживања са изразитом идеолошкополитичком вредносном оријентацијом. Избор политичке опције огледао се у њиховим радовима. У трећи круг спадају и они српски социолози који су се били окренули политичкој активности (Драгољуб Мићуновић, Весна Пешић). Четврта је она социологија која

тежи *научном* истраживању, она социологија која је тежила вредносној неутралности.

Теоријске разлике јасно су се уочавале и на подручју политичких претпоставки истраживања кризе. Док је један број социолога полазио од грађанина и његових интереса, други су заступали гледиште по коме се о појединцу може говорити само из перспективе националне заједнице.

Средња генерација српских социолога се у идеолошком погледу дели на оне који се залажу за интеграцију у ЕУ и преузимање западних модела и другу струју која тежи очувању националне друштвене самобитности.

Политика између социолога

За потпуније разумевање односа социолога и политике, неопходно је осветлити улогу идејнополитичког опредељења социолога у односима *између* социолога. Став о идеолошким и политичким догађајима и процесима у друштву, у српском искуству, увек је имао импликације на *унутрашње* односе професије. Пре 1990. године, идејнополитичко понашање се препознавало формалним чланством у СКЈ. После те године, у условима партијског плурализма, ослабио је притисак споља, али је ојачао притисак *приватног (и јавног*) политичког мишљења социолога. Другим речима, односи између социолога су у великој мери заснивани на политичким опредељењима (национално – грађанистичко пре и после 2000. године), а то је подразумевало низ последица у пољу професије. Примера ради, избор чланова и председника стручног друштва или редакције стручног часописа, доводио се у везу са идејнополитичким опредељењем социолога и у складу са тим доносила одлука. А та околност је била пресудна за универзитетску каријеру или напредовање у професији (Аврамовић 2002). Дакле, ради се о некој врсти политичке приватизације социологије и професорске делатности. Увек би се нашло „добро“ образложење за елиминацију стручности а афирмацију идејнополитичког уверења кандидата. У том погледу није помогао ни *Морални кодекс социолога* (*Социологија* бр. 2. 1994) који штити стручност као важан део професије.

Један потпунија анализа овог питања морала би да укључи и теоријске и идејнополитичке последице убацивања несоциолога у социологију. Пер и после 1959. несоциолози (правници, политиколози) мешају „знање о друштву“ са теоријом друштва. Реч је о социолозима који то нису по основном образовању као и оних који су бирани за универзитетске наставнике социологије без основног и докторског рада из социологије (Данило Марковић – правник, Владимир Гоати – политиколог, Ратко Божовић – политиколог „социолог културе“, Чедомир Чупић –политиколог, Јован Комшић – вертикала политичких наука). На социолошким скуповима и у стручним публикацијама појављивали су се филозофи Михаило Марковић, Светозар Стојановић са својим радовима. Анализа би констатовала изузетно значајан продор политичких опредељења у компетенцију социолошке

професије. Таква врста политизације професије довела је до фабриковања полусоциолога на универзитетима, до идеолошког критеријума приликом избора кадрова, до јавних промоција њихових ставова. Има више примера надређивања идеолошкополитичких научним (социолошким) критеријумима. Треба додати и чињеницу да су томе припомогли и неки социолози стављајући потпис на избор несоциолога за професорска звања социолога. Последица оваквог убацивања у социологију била је да се социологија политизовала на начин подршке владајућих режима.

Овоме треба додати и разлику између декларативног и реалног понашања социолога. Тако, Марија Богдановић у предговору за књигу –јубилеј *Социологија у Србији 1959–2009*. тврди да се социологија као академска дисциплина развија развојем осећања припадности и чува своју аутономију. Чињеница је, међутим, да је лично учествовала у елиминацији социолога из конкуренције за наставничка места, а колико се чувала аутономија струке довољно говори податак да је катедра за социологију Филозофског факултета у Београду потврдила избор у звање професора социологије, политиколога Чедомира Чупића са Факултета политичких наука у Београду (Аврамовић 2002).

Не би могао да изостане и осврт на однос матичне социологије и нематичних катедри, на делатност социолога у истраживачким институтима. Анализа би осветлила на јаснији начин однос теоријских становишта и идејнополитичких опредељења социолога и „социолога“.

Истраживања односа између социолога у Србији и српских социолога у другим републикама СФРЈ (Ливада, Цвијетичанин у Хрватској, Кулић, Кецмановић у БиХ, Божовић у Црној Гори) такође би била драгоцена са становишта идејнополитичких опредељења и везивања за текућу политику.

Коначно, за ову тему, могли би бити сазнајно интересантни односи између српских и несрпских социолога у СФРЈ. Колико су социолози били политички опредељени за југословенске, универзалне, националнорепубличке вредности, а колико одани чистој науци?

Закључак

Да ли је социологија успела да сачува своју аутономију у сусрету са политиком? Није. Култура српског друштва је у знаку политике. У свим подсистемима друштва видљиве су последеце политичког деловања. Наука и политика су биле током друге половине XX века преплетене, нарочито у погледу идејнополитичког опредељења и пракричнополитичког ангажовања научника из природних и друштвених наука. Из овакве културе ни социолози и социологија нису могли да изостану. Штавише, по природи професије они су успостављали најтешње везе између знања о друштву и идејнополитичких ставова. Оне су се успостаљале на личном, партијском, др-

жавном и институционалном плану. Од јавних политичких иступа до важних партијских и државних функција.

Српски социолози су се кретали између становишта Макса Вебера и Рајта Милса. Није им била далеко улога чистог научника, али ни улога пророка и демагога који излазе на улицу, као ни политички задаци у смислу политичке активности, оправдања власти и саветника власти.

Да ли је оваква ситуација добра за социологију? Да ли да се залажемо за чисту науку, или да се интересујемо за политичке догађаје и кретања друштва? Да ли постоји општеприхватљив избор? Нема унапред општеприхватљивог договора. Увек је лични политички став проучаваоца друштва у питању.

Литература

Аврамовић 2002: Аврамовић, З., *Невоље демократије у Србији*, МБ Прес, Нови Сад.

Аврамовић 2001: Аврамовић, З., Шта ће бити са социологијом, *Социолошки преглед*, 3–4, стр. 321–331 Београд.

Аврамовић 2002: Аврамовић, З., Политичка неједнакост у оквиру професије, *Социолошки преглед*, 3–4, Београд, стр. 417–446.

Вебер 1998: Вебер, М., *Духовни рад као позив*, Издавачка књижарница Нови Сад.

Вебер 1976: Вебер, М., *Привреда и друштво*, Друга књига, Просвета, Београд.

Два века образовања у Србији, 2005, Зборник радова, приредио З. Аврамовић, ИПИ, Београд.

Јакшић 2000: Jakšić, B., *Balkanski paradoksi: ogledi o raspadu Jugoslavije*, Beogradski krug, Beograd

Куљић 2009: Kuljić, T., *Sociologija generacije*, Čigoja, Beograd, str. 151–163

Милс 1998: Милс. Р., *Социолошка имагинација*, Београд: Плато,

Милошевић 2007: Милошевић, Б., *Социологија и саврмени свет*, ФФ Нови Сад.

Попов 1996: Popov, N., *Srpska strana rata*, B92, Beograd.

Попов 1993: Popov, N., *Srpski populizam*, Vreme, specijalno izdanje, maj, Beograd.

Социологија у Србији 1959–2009. (институционални развој) Службени гласник, Београд.

Sociologija, 2010, *Pet decenija sociologije*, posebno izdanje, Vol LII, Beograd.

Sociološki susreti, 1983, Zbornik radova, *Integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu*, Portorož, Slovenija.

Зоран С. Николић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију

Прегледни рад

НЕКИ АСПЕКТИ МЕТОДА СОЦИОЛОГИЈЕ ПРАВА

Две групе проблема метода социологије права

Особености социологије права и њеног предметног подручја требали би условити и посебности метода који у истраживањима појава права користи ова грана социологије. Али, овде аналогији нема места. Пре би се могло рећи да метод социологије права није оригиналан. Као део матичног система теоријске социологије она је објективно преузела њену методологију, ослањајући се на универзалне научне принципе и логичко-сазнајна правила. Методски поступак у истраживању је такође стандардног карактера. Откуда онда ова тема? Постоји ли разлог за њу? Наравно. Генерална процена може да из свог видокруга испусти низ важних посебних и појединачних детаља. Са методом социологије права баш је такав случај.

Проблеме метода који се у новијој правној социологији јављају можемо поделити у две групе: а) важност и сложеност правног подручја за живот друштва од времена настанка ове дисциплине континуирано захтевају виши степен развијености метода који би био у могућности да што ваљаније и поузданије одговори задацима који исходе из нормативног, б) модерна настојања транспоновања социологије права у примењену грану социологије условљавају и снажење сазнајних могућности њеног метода.

Конвенционална методологија социолошке науке није успела да се за све време њеног постојања докаже као нарочито успешна у егзактном проучавању друштва и свеколиких друштвених појава. Њена објашњења су махом или исувише широка, уопштена а тиме и мањкаво поуздана или су преуска па из сазнајног видокруга испуштају доста друштвених чињеница. Предвиђања у социологији је ионако мало и ретко које је успело да правилно одреди токове дешавања, догађања. Социологији је, истини за вољу, промакло прилично појава у новијој историји које је објективно морала да уочи и представи јавности. У овом погледу оправдање се једино може пронаћи у њеној оријентисаности да службује истинским носиоцима моћи у друштву који нису увек ради да научна истина угледа светло дана и да као таква буде доступна јавности. То јесте проблем са којим се рве социологија још од оног времена када се конституисала као засебна наука. Али, то је и пут који је махом трасирала, етаблирајући се као тзв. *друштвено ангажована наука* која је више служила потребама субјеката моћи неголи друштва у целости. Социолошки закони, као индикативни ставови о искуственом,

* nikoliczor@ptt.rs

својим општим карактером стварали су исто такву матрицу објашњењу и предвиђању. Посебне социологије које су се специјализовале за изучавање посебних области друштвене стварности, формулисале су и мање опште законе. Али они су често у намери да буду што прецизнији и усредсређенији на што уже и конкретније, губили спознају оне суштинске нити појаве која је уистину чини таквом каква она јесте. Да се социологија не би свела на искључиво описну науку, неизоставно мора развијати сопствену методологију. Ове тешкоће су и инспирисале оне социологе који су од задњих деценија прошлог века упозоравали на кризу ове науке. Дакле, криза социологије у научносазнајном погледу потиче од кризе њене методологије и поверења у способност поуздног откривања истине о предмету (Карбоније 1992: 203). Изучавање примарних и секундарних појава права и поврх свега комплексних и динамичних интеракција ових са осталим појавама у друштву, изискује од социолога и методичара континуиран рад на усавршавању метода, поступака и стратегија. Мало је емпиријских истраживања ових подручја. Постоје и објективни разлози зашто је тако, а који се не тичу метода. Међутим, без њих нећемо сазнати пуну истину о стварносним друштвеним, културним и антрополошким коренима права, о корелацијама и каузалности правних и других друштвених појава. Тако остајемо ускраћени за сазнање како, зашто и где се то правда губи у правној норми, а због чега правна норма, таква каква је, често залута у простору друштвене стварности. Злоупотреба права није непознаница и обичној перцепцији. Дескрипција девијантности правне сфере нашла је места у социолошким радовима независно на све тешкоће које прате ову врсту изучавања. Али, како превентивно деловати? Одговор на ово питање захтева, са једне стране, потпунију изграђеност метода, а са друге, интердисциплинарни и мултдисциплинарни приступ. Ова потреба није никаква помодна тенденција у савременој друштвеној науци. Напротив. Ако се до нечега као релевантног, чврстог и стабилног закључка дошло у систему друштвених наука онда је то овај. Желимо ли праву научну истину о предмету који се налази у сталном кретању, онда морамо изаћи из скучене чауре једне науке. Опажај и уопште свесност о предмету и мноштву његових аспеката, сасвим су извеснији уколико се разматрају са становишта више наука. Да би могла да успешно партиципира у овим истраживањима, социологија права мора развијати сазнајне способности свог метода. Прилагођавање конвенционалне социолошке методологије непосредном предмету изучавања издваја се као настојање ове науке од њеног зачетка на социолошком хоризонту. Поред тога, значај правне сфере за наш свакодневни живот као и дефинисања стратегије развоја у будућности, усмерава истраживача на иновативност. Нема социологија само потребу адаптације метода предмету, мада је она неспорна. Њена је обавеза да смишља нове начине и технике проучавања, посебно у овако осетљивој области. То и јесте у делокругу задатака методологије.

Да ли се излаз може пронаћи у оним парадигмама које предлажу али и практикују одступање од конвенционалних стандарда социолошке методологије? Феноменолошки приступ, Гофманова драматургија, симболички интеракционизам, етнометодологија, мултидисциплинарност Мишела де Серта, Мишела Мафезолија, структурација Ентони Гиденса или радикална рефлексивност Пјера Бурдијеа, можда могу надоместити недостатке које одвећ испољава институционализована социолошка методологија. Феноменологија настоји да кроз анализу значења и смисла активности актера као конститутивном елементу друштвене стварности, успостави полазну степеницу ка анализовању реалности друштвеног живота. Истовремено, знања о друштвеном аспекту човека као и виталних сфера његове стварности подразумевају истраживање просторно-временске димензије актера, телесности, релација свесности и рационалности (Turner 1996: 264). Однос субјективности и интерсубјективност, од кога полази феноменологија, може се у методолошком смислу пренети и на нормативно правно поље, тим пре што је право сложена рефлексија, али и модел заједничког живота људи и група у организованом друштву. Поред тога, гледишта феноменолошке социологије о релацијама субјективности и интерсубјективности у стању су пружити знања о учешћу човека и заједнице у пројектовању нормативног као и о унутрашњим димензијама актера која су имплементирана у правни поредак. „Сасвим је јасно да се у том смислу иза појма интерсубјективности крије појам субјективности. Штавише, треба рећи да појам интерсубјективности постаје разумљив тек када се размотри коју улогу у феноменолошкој филозофији играју појмови субјективности и субјекта“. (Гадамер 2005: 127).

Етимологија нас упућује да субјект лежи у основи нечега (*hypokeimenon* – gr). Човек као актер стварности је нормативно устројио друштво и свој друштвени живот. Зар се у одговорима на многобројна и сложена питања права не треба обратити човеку, његовим потребама, интересима, мотивима чињења и/или нечињења, поштовања и непоштовања императивних модела понашања – конкретно, његових творевина? Симболички интеракционизам као и етнометодологија инсистирају на перспективи људи у конструисању а сходно томе, и тумачењу *крхких структура друштвеног поретка.* Функционални оквири понашања исходе из унутрашњих стања и стремљења. Зато их треба открити, описати и разумети, пре него предвидети и измерити (Adler, Adler 1980: 20). Поредак постоји таквим какав уистину јесте јер га актери својим интеракцијама конституишу и дају му посебно значење у друштвеном контексту. Због тога је на делатним актерима да тумаче смисао, намере и мотиве које одашиљају али и примају из окружења. Етнометодолошку перспективу не би смели занемарити код изучавања одређених појава права, баш због њиховог става да правила, независно на детаљност и конкретност, не условљавају понашања човека (Boden 1990: 187). Различитост гледишта није само лична карта социолошког метода него и потреба да се синтетизују различити аспекти, како појаве која се ис-

тражује тако и углова њеног посматрања и анализовања. Уколико се оспорава нормативна улога правних правила, било би корисно доћи до спознаје на чему се граде овакви ставови. Серто и Мафезоли доказују да је мултидисциплинарност методолошка претпоставка открића кључних својстава сваке сфере друштва. Мафезолијево упућивање истраживача на искуствено поимање *веродостојности* истовремено је и његова опомена да социологија може рачунати само са приближним сазнањем (Мафезоли 1985: 198). Живот друштва је попут набујале реке која надилази своје корито и разлива се тамо где је очекујемо, али и где је нисмо ни наслућивали. У овом домену однос права и правде, када правило не мора у емпиријском кореспондирати са легитимним, може се бар делом ослонити и на овај методолошки приступ. Право формулише обрасце понашања. Појединци и групе играју улоге на преузет начин и баратају утисцима које у формализованим интеракцијама остављају на учеснике – партнере или на публику. Минијатурне секвенце свакодневице на друштвеној позорници илуструју квалитативну садржину међуљудских комуникабилних и функционалних односа који су институционално утемељени. Сваку друштвену структуру, па према томе и у области права, могуће је истражити кроз анализу структуре друштвених односа у конкретном времену и простору. Кроз свакодневне људске праксе одвија се вишеслојан и сталан међуутицај делања и структура (Giddens 1976: 87). Правни живот је баш жива супстанца. Људске потребе и интереси за животом у уређеном друштву породили су право и конструисали правни поредак. А њега је немогуће спознати без сазнања виталних веза човека, друштва и њихових творевина. Том путањом се креће и Пјер Бурдије. Изучавање најразличитијих друштвених пракси, начин је да се дешифрују многобројни, наизгед затворени социјални кодови. Али, да би се ваљано одговорило овом науму методски се морају превазићи оквири перцепције једне науке (Bourdieu 1987: 55). Методски синтетички приступ и почива на овој оријентацији.

Друга група проблема потиче од намере да се у складу са важношћу права за целокупно друштво и живот у њему, социологија права транспонује у изразито примењену науку. Да ли је то могуће и какве су импликације на њен метод? Идеје да ова наука добије примењени карактер те да своја сазнања аплицира у правном животу, постављају значајне захтеве пред социолошки метод. Усавршавање постојећих техника истраживања и стварање нових које ће бити у стању да одговоре овим изазовима. Социологија права не сме да дозволи даљу сопствену атомизацију која би била извршена према гранама правне науке. Али, полазећи од области права као и групе централних појава у овој сфери, она мора изграђивати специјализоване методе које ће сваку област и групу појава обрађивати на начин који је претпоставка високог степена поузданости добијених резултата. Само тако је могућ преображај социологије права у примењену науку.

Методи, научни принципи и циљеви сазнања социологије права

У истраживањима правних реалитета у друштвеном контексту, социологија права већ свикнуто практикује конвенционалне квалитативне и квантитативне методе. У основи, њих можемо категорисати према садржини непосредног предмета истраживања. На тај начин разликујемо оне технике које се усредсређују на проучавање докумената и технике које су усмерене на изучавање правних чињеница (Карбоније 1992: 203). Која документа социолози користе у проучавању појава права? Свакако да су то разноврсна правна документа али се у ову сврху користе и неправни извори, анализира се судска пракса, записи које бележе медији и сл.

Истраживање докумената са становишта социологије права мора се руководити методолошким правилом да овој анализи припадају само она документа која су или непосредно правна или су на директан, односно, индиректан начин повезани са правним појавама. И једни и други документи могу имати формалну али и неформалну природу и крећу се од званичних пресуда, правних аката, досијеа полиције па све до незваничних белешки, извода из личних дневника и тд. У сваком случају, циљ овог поступка је утврђивање, опис и формулација постојећих корелација, каузалности и детерминистичких структура истраживаних појава права у односу са и према другим појавама које не морају бити правне.

Социолог мора реконструисати изучавани правни документ (Карбоније 1992: 218). Њега занима манифестација појаве права, а не примена правног правила. Руководећи се методолошким принципима социолошке науке и полазећи од глобалног социолошког приступа, он ће појаве права разматрати у ширем друштвеном контексту. У том погледу обавеза социолога је да истражује сложене и у различитој мери променљиве интеракције правних и осталих друштвених појава. Правилно уочавајући суштину ових релација он развија методолошко-епистемолошке претпоставке ваљаног поимања суштине правне појаве коју изучава.

„Правни документ мора бити читан очима социолога права, а не догматског правника...Ова врста дијахронијске анализе се нарочито препоручује за појаве породичног права: историјска демографија је тако извршила реконструкцију породице, придружујући крштеницу и умрлицу акту склапања брака оснивача породице; слично, историчари права наново трасирају кривуљу насљедства једног домаћинства, затим једног породичног стабла кроз серију брачних уговора и кроз спискове умрлих“ (Карбиније 1992: 218).

Сваки правни документ не мора бити израз ни индикатор друштвене стварности у којој је настао. Као искључиво правни документ он је може и сасвим погрешно изражавати. Акт који утврђује правила демократске утакмице може само формално постојати у изразито недемократском поретку. То је још један од разлога да се изучавана појава права анализује у

друштвеном – културном, политичком, економском контексту (Николић 2008: 36).

Анализа судске праксе представља посебно значајно истраживачко подручје социологије права. Овде је реч о квалитативној анализи судских одлука као и оних правних и изванправних чињеница које су до њих довеле. Одређене мањкавости ових истраживања могу потицати од раскола између правних докумената који говоре једним језиком о спору и стварног спора, тј. спора који је вођен. Званични документи о спору не могу забележити низ детаља који имају социолошки, психолошки или културолошки значај и значење и као такви би били драгоцени подаци истраживачу. Овај проблем се може избећи уколико истраживач присуствује судском спору и сам бележи чињенице од значаја за будућу анализ.[1] Проучавањем докумената из судске праксе стичу се сазнања о социјалној патологији, врстама конфликата и њиховим коренима као и начинима на који правна регулатива може деловати ефикасно у погледу санкционисања али и превенције код ових врста друштвених појава.

Друга група метода у прикупљању искуственог материјала махом се ослања на анкету и интервју, у зависности шта нас превасходно занима. Спољна обележја појаве или мотиви, интереси, вољни аспекти актера у чињењу.

На које се научне принципе ослања ова грана социологије. Темељ сваког научног сазнања и предуслов открића научне истине су универзални приципи науке (основна начела, идеалне норме, методолошки постулати). Већ је позитивизам као теоријско-методолошки приступ под чијом капом се установљава социологија као засебна друштвена наука, истакао захтев да се нова наука има придржавати универзалних принципа научног сазнања при истраживању друштвене стварности, по узору на развијене природне науке (Николић 2010: 20). *Објективност*, *систематичност*, *поузданост*, *прецизност* и *развојност* су универзални конститутивни принципи научног сазнања. Тежи ли да закључци које формира имају научни карактер онда социологија права мора поступлирати истраживања на овим принципима.

Које циљеве сазнања социологија права поставља пред себе? Сазнајни циљеви социолошких истраживања могу бити дескрипција (опис), класификација, објашњење (експликација), разумевање и предвиђање. Циљ научног истраживања јесте сазнање појаве. Зато и говоримо о циљевима научног сазнања. Социологија права етаблира истраживања на матрици комплементарности предмета, метода и циљева сазнања. Ово сазнање се излаже у облику истинитих или вероватних (пробабилистичких) судова. Методи социологије права припадају стандардном корпусу методологије социолошких истраживања. У њиховом одабиру она није оригинална. Али,

[1] Овај поступак више не припада анализи докумената већ методу посматрања.

својства предмета проучавања условљавају да се методе, технике, средства и поступци проучавања прилагоде садржини конкретног предмета.

Социологија права и појаве права

Значај појава права за функционисање и развој сваког друштва и државе условљава и значај оних наука које се посвећују њиховом изучавању. Социологија права је само једна од њих. Мада млада дисциплина, она је за релативно кратко време била под утицајима разних струјања у социологији: од диркемовских, веберовских, марксистичких, структуралистичких, функционалистичких и неофункционалистичих. Ови утицаји трају и данас, а преовладавају они који су доминантни у конкретној средини. И у овом погледу социологија права дели судбину осталих социолошких грана. Она је у већини земаља заступљена као наставни предмет и то махом на правним факултетима. Истраживања из области социологије права су такође присутна у научној пракси, али се баш на том подручју јављају главни проблеми и недоумице ове науке. Општа је оцена да је непосредних истраживања појава права недовољно и да се на том плану морају обезбедити потребни услови: друштвени, кадровски и методолошки.

Правни пореци су већином особени у различитим државним организацијама. Политичко устројство друштва, економија, култура, чине глобална друштва посебним у односу на друга. Ове дисперзије захтевају посебност приступа у изучавању појава права. Са једне стране, то би требао бити увод у ширину и обухватност сазнања до којих долази социологија права и које би сажимала у сопствени сазнајни систем, као основна наука. Са друге стране, могућа је и супротна појва, затварање националних социологија права у своја дворишта и, практично, стварање низа засебних националних социологија права. У већини земаља које се озбиљно баве овом граном социологије већ неколико деценија се настоји изградити интердисциплинарна или мултидисциплинарна социологија права. Дакле, не ради се само о приступу, него и о намери да ова посебна социологија добије такав научни карактер. Сложеност предмета је основни разлог овим покушајима. То никако не значи да више не бисмо имали посла са социолошком дисциплином. Разматрати један проблем са различитих аспеката, само снажи вредност сазнајних резултата, а истовремено то упућује и на поштовање основног својства социолошког метода – глобалност у приступу.

Данас су све интензивнији покушаји да се пронађе начин преображаја социологије права у изразито примењену науку. Али, питање је каквом апаратуром социологија уопште располаже и да ли се она може у толикој мери узнапредовати како би била у стању да опслужује једну социолошку грану као примењену науку (Николић 2008: 68). То би сигурно био подстрек и осталим посебним социологијама да теже истом циљу. Досадашње искуство учи да је социологија ипак далеко од тог наума. То не значи да се у неким доменима права и правног живота не могу користити социо-

лошка сазнања. Са друге стране, код ове проблематике стоје и остали проблеми. Они јесу разноврсни, али сви потичу од заинтересованости неког или неких носилаца моћи у друштву за истинском применом знања до којих долази свака наука. Напросто, не одговара увек неким субјектима који одлучују о смеровима кретања друштва, да истина угледа светло дана и да постане јавна ствар.

Размимоилажења међу социолозима тичу се и њиховог опредељења за емпиријску или теоријску социологију права. Ова спорења немају никакву потпору. Без емпиријских истраживања нема ни стварне теоријске науке. Истраживања могу имати теоријски, емпиријски или комбиновани тј. теоријско-емпиријски карактер. Међутим, и свако истраживање научно верификованог теоријског знања је истраживање већ методолошки обрађене емпирије које се систематизовало као теоријско сазнање (Милић 1965: 282). У овом разилажењу ипак се хоће разјаснити да ли социологија права треба да се развија као теоријска наука или као примењена грана социологије. То што наука има теоријски карактер, не значи да не може своје сазнање аплицирати у реалном друштвеном животу.

Искуствена истраживања социологије права

Искуствена истраживања у овој науци зависе од методолошке развијености, специфичности предметног подручја и заинтересованости друштва за апликацијом сазнања до којих долази социологија права. Метод социологије права је, заправо, метод теоријске социологије прилагођен својствима предмета тј. појава права. Изучавања сложене правне проблематике у друштвеном контексту подразумева ослањање на социолошки метод. Класични нормативни метод је, сходно предмету, устукнуо пред социолошким. Разматрање било које појаве права у некаквом односу са другим врстама друштвених појава, подразумева глобални социолошки приступ, а он је легитимација социолошког метода. Ове чињенице нас упућују и на закључак о карактеру правне социологије. Она је социолошка, а не правна дисциплина.

Ова истраживања би била корисна не само правној области него целокупном друштву. Објективно, социологији права и недостају емпиријска истраживања. Разлог томе не лежи само у финансијама. Без обзира што се ради о нормираној области друштвене стварности, постоји низ тешкоћа које спутавају ваљано проучавање искуственог. Обученост социолога и методолошке немогућности, само су део тих тешкоћа. Унутрашња својства легислативе, егзекутиве и рада правосудних органа нису увек у пуној мери доступни очима јавности, тиме ни перцепцији истраживача. Отуда доста девијантних појава у овој сфери не доспева до њега. Њих је могуће констатовати, али врло тешко и реално истражити. Сматра се да би социологија права требало да се најпре посвети емпиријском истраживању појава криминала и санкција, правног аспекта породице и димензија јавног права. И

ово поље је за истраживача пуно проблема. На пример, колико се појава криминала службено не евидентира, колики је број случајева насиља у породици које се никада не пријави. И како их онда истражити? Поље стварања, примене и заштите права садржи нове потешкоће у погледу валидног искуственог истраживања.

Интересантна су размишљања Ж. Карбонијеа. Он сматра да социологија права треба постати примењена наука у делу правног подручја. Ова грана социологије може имати активну практичну улогу у помоћи прављења и функционисања уговора. У поступку приватног утврђивања правних интерперсоналних односа, социологија права може пружити несумљиву помоћ. То се посебно односи на формулисање купопродајног уговора. Откривање жеља, мотива и интереса страна у уговору доприноси његовој ваљаној изради. Комплементарност сазнања социологије и правне психологије намеће се као нужност у овом погледу. Слично се може закључити и за друге врсте приватних правних уговора. Социологија права и правна психологија могу имати значајну улогу у обезбеђивању услова правилног и успешног функционисања уговора. Након његовог формулисања нека од уговорних страна може га непоштовати, долазити у конфликт са супротном страном и сл. Ова криза функционисања уговора могла би бити предупређена или лечена. Две комплементарне науке би требало дати одговоре на питања узрока нефункционисања уговора као и начина решавања ове кризе. Слична улога социологије права се очекује и у погледу помоћи судијама као и законодавцима.

Правна социологија врши истраживање *докумената* који могу бити правни или неправни, могу се тицати судске праксе или су садржани у новинским чланцима и сл. Поред тога, она се бави проучавањем и *искуствених чињеница* које, попут претходног случаја, могу бити правне или неправне, али се налазе у некој врсти релације са појавама права. Истраживање доумената и чињеница подразумева и употребу различитих метода. Међутим, то незначи да се ови типови истраживања потпуно разликују. Не, они се преплићу. Социолог се може одлучити на проучавање правних докумената. У њима ће затећи мноштво ускладиштених превних чињеница, и обратно. Искуствене чињенице које потичу из света права почивају на неким документима или ће их као такве условити.

Предмет социологије права је такав да он сасвим омогућава примену резултата истраживања у практичном животу друштва. Комплексне интеракције појава права и осталих врста друштвених појава добрим делом дескриптују стање једног друштва. Ваљано организовано и спроведено истраживање пружиће одговоре на питања како узнапредовати квалитет друштвене стварности, у оном делу који се непосредно прожима са правом. Друштво се може суочавати са многим, озбиљним проблемима, независно на чињеницу добро осмишљеног нормативног сиситема. Материјална примена права понекад прилично заостаје за квалитетом законских решења. Разлози за тако нешто се налазе у неким друштвеним фатумима који врше

утицај и на правни живот. Открити где је, од чега и зашто је друштво болесно, први је али и значајан корак до његовог оздрављења. Наравно, мора постојати не само заинтересованост, него и објективна могућност за позивање у помоћ науке при решавању друштвених проблема.

Помоћ правне социологије у поступку правне одлуке

У свакој од ових области актери доносе некакве одлуке: какве законе израдити, коју судску одлуку донети, какав уговор сачинити. У том смислу постоје схватања да се ова наука мора развијати у правцу науке о одлучивању у пословима права. На тај начин би се социологија права придружила интердисциплинарним студијама које интегришу сазнања математике, информатике, социологије и психологије.

Судска пресуда је заправо одлука судије или судског већа, нпр. о једном правном питању. Она се формира на темељу правних норми које уређују ону област друштвеног живота на коју се односи спор. Међутим, правне норме нису у стању да покрију сваки сегмент друштвене стварности. Законодавац не може предвидети сваку друштвену ситуацију у којој се човек може наћи. Тако је судији остављено да слободним уверењем, проценом, утврди чињенично стање и донесе праведну пресуду, дакле, једну врсту одлуке, у зависности од врсте спора, више или мање значајну за актере. У неким околностима такве одлуке су од изузетне важности за субјекте спорења. Тиме расте одговорност судије. Одлука коју доноси мора имати потпору у закону. Али, констатовали смо: ни најбољи закони не могу предвидети све могуће животне ситуације. Пред судијом је двоструки задатак: а) утврдити чињенично стање, б) применити право на утврђено чињенично стање.

На судском спору се може јавити много сведока са различитим исказима. Коме веровати? Како склопити мозаик тачних исказа и доћи до истине. Искуство и ниво интелигенције засигурно помажу судији да се ваљано одлучи. Међутим, интенције науке која би се бавила начином и техникама доношења исправних одлука (са становишта субјекта одлуке) је таква да обезбеди оптимални амбијент одлучивања. Социологија права би тако постала примењена научна дисциплина.

Законодавство се суочава са другим проблемима. Како правним правилима уредити друштвени живот? Да ли поћи од искуства развијених земаља, неког узора у свету или се руководити традиционалним наслеђем? За добре законе не постоји некакав универзални образац. Да је тако, највећи број држава данас у свету живео би у сличним условима. А није тако. На законодавцу је одлука, од којих параметара поћи. То већ зависи од земље до земље. Доста је различитих критеријума који треба да учествују у овој одлуци. Како се одлучити за њих? И у овом погледу наука би требало да пружи кључне одговоре. У основи, она би морала да помогне у доношењу две врсте одлука: а) како одабрати параметре који указују на специфи-

кум друштвеног амбијета коме погодује конкретан тип закона, б) како формулисати законе који ће оптимално одговарати друштву.

Функције сооциологије права код поступка уговарања

Уговарање одређених правних послова не захтева познавање права од стране уговарача. Два лица могу руковањем потврдити усмени договор о коришћењу земљишта у одређеном периоду и по договореној цени. За овај посао не морају ангажовати правника нити се потрудити да се испоштује правна процедура. Они ће се ослонити на међусобно поверење. И ту углавном настају проблеми. Животна пракса познаје и многе друге проблеме у вези са купопродајним и осталим врстама уговора, чак и оним случајевима када се сачине на начин који то закон предвиђа. Чули смо или прочитали у штампи да је лице два или више пута продало исти стан, краден ауто и сл.

Дакле, код ове врсте правних послова потребно је бити нарочито обазрив, и то вишеструко. Законодавац би морао што поузданије да регулише ову сферу правног живота, водећи рачуна посебно о две димензије уговарања: а) израда уговора, б) функционисање уговора. Социологија права би у том погледу могла да пружи драгоцене информације које ће се налазити у непосредној функцији ових послова.

Како помоћи при формулисању уговора?

Како смо нагласили, уговори се покаткад закључују између актера мимо правних правила и процедура. У различитим срединама ова појава је и различито заступљена. Она свакако може узроковати непријатне последице, углавном по једну уговорну страну, мада није искључено да ниједна уговорна страна наступањем одређених прилика не буде задовољна и да се осећа оштећеном. Свака врста уговорног односа може бити предмет социологије права. У зависности о којој се врсти уговора ради, и истраживања ће имати различит карактер. Оно што се запажа као неопходно јесте: а) изучавање динамичних и сложених интеракција правних и осталих врста друштвених појава, б) мотива актера при закључивању уговора, в) интереси у уговорном односу и начина њихове правне заштите, г) квалитета законодавства, његових примарних особина и утицаја на формирање мотива уговарача, д) избор сауговарача, начина, критеријума и поступака. Ово би били основни правци изучавања правне социологије, који би требало обезбедити прикупљање искуствене грађе, као темеља формулисања научних закључака у функцији помоћи при прављењу уговора. То не значи да ће уговарачи бити у обавези или да ће им уопште пасти на памет да консултују знања ове и других наука. Али, уколико би се ова област у потпуности институционализовала правним нормама, тада би се сав посао уговарања пренео на правосудне органе. Тиме би се створили услови инкорпорирања на-

учних знања у послове уговарања, и то у сваком његовом домену, од мотива па до правног предупређивања нежељених дејстава уговора.

Подручје на коме би социологија права могла дати свој допринос развоју правног система и друштва уопште односи се на ваљано функционисање уговора. На законодавцу је да у овом домену тако уреди уговорне односе како уговори не би изазивали несаницу код уговорних страна. Али, задатак социологије је да пружи такве информације које ће му у овој намери олакшати посао. Не потиче скаки конфликт у вези са уговорома из карактера уговарача, из њихових психичких особина. Девијације у овој сфери припадају корпусу социјалних девијација. Бавећи се овом темом, Карбоније наводи Моренов социометријски метод мерења интерперсоналних привлачења и одбијања. Као такав би имао сврху само уколико се ради о идеалном случају склапања каквих уговора међу припадницима једне исте групе. Међутим, то је само идеал. На социологији права је да открије шири сплет друштвених околности које утичу на ову област правних послова, карактерне типове друштвених група и сложеност интеракција специфичних друштвених појава са врстама уговорних односа. Високоразвијена постиндустријска друштва, поред осталог, одликује и брзина у доношењу ефикасних одлука, у нашем случају, са ким и како склопити пословни уговор. Тим стручњака који би радио на пословима испитивања тржишта и могућих партнера, квалитета правне потпоре уговарања и сл. захтева ангажман и социолошке струке. Уговори између радника и послодаваца не могу само у правним нормама тражити сигурност и заштиту. Истраживање ових врста друштвених односа пружа драгоцене податке, како законодавцу тако и актерима уговарања. Уговори у вези са наслеђивањем, кредитима итд. такође захтевају научна сазнања ове врсте.

Социолошка експертиза у правним стварима

Да ли социологија може дати свој допринос ваљаности правног система, у смислу установљења оптималног поретка који одговара потребама модерног друштва као и особинама сваког друштва понаособ? Да би то била у стању, неопходно је испунити два елементарна услова: а) добро познавање својстава друштва, његове културноисторијске развојности, карактера политичког режима у погледу типа, стабилности, облика организације власти, нивоа развијености као и перспективе привредних кретања и сл; б) епистемолошке и методолошке оспособљености да конституише релевантна научна сазнања која је могуће успешно уградити у правни поредак. У разним правним стварима улога социологије у овом погледу је такође различита. Од ње се очекује да обавља функцију експертизе, интерпретације (тумачења), спољне и унутрашње законске аналитике итд. Међутим, ипак се сви ови послови могу именовати својеврсном експертизом правих ствари у погледу анализе и тумачења интеракције многоструких друштвених чињеница и правних послова.

При решавању судских спорова судија се може обратити за помоћ стручњацима из разних области, како би поуздано (или што поузданије) утврдио чињенично стање, те применио правне прописе на утврђено. Социолог би имао двоструки задатак. Један би се односио на примену социолошких метода (анкете, интервјуа, посматрања) како би дошао до сазнања која су од важности за дати спор. На пример, колико се убистава деси при дејству алкохола и наркотика, како социјална средина утиче на појаву наркоманије и алкохолизма, каква је социодемографска структура убица, да ли право помиловања садржи и друштвену оправданост, да ли затворска казна заиста делује вредносно позитивно на осуђенике и колики је број рецидива, зашто се они јављају и тд. Или при процесу развода, шта чинити са малолетном децом? Да ли супружници и остали чланови породице њу виде као место сталних или сукцесивних тензија и конфликата или увиђају заједничке интересе очувања породичне заједнице (макар они имали калкулантски карактер)? *Nullum crimen sine lege, nulla paena sine lege*. Да ли ова правна матрица судске пресуде корелира са осталим друштвеним обрасцима и може се кориговати према њима или у свим социјалним околностима остаје правна константа?

Закони морају бити израз воље народа. Али, како је препознати? Ето посла социологу. Замислимо ситуацију коренитих друштвених реформи. Оне засигурно подразумевају и правну. Да ли су грађани спремни за њих, да ли уопште знају шта оне значе, каква је њихова улога, шта добијају а чега би требало да се одрекну? Социологија би, стога, требало бити у стању да припреми терен оваквих реформи, као и да припомаже у ваљаној реализацији сложених друштвених промена.

Настајање социологије права примењеном науком је истински процес, процес који је не враћа почецима када су корифеји социолошке науке гајили идентична очекивања од ње. Прерастање посебних социологија у примењене подразумева методолошку развијеност и умешност инволвирања формираних, проверених и потврђених научних информација у јединствен научносазнајни систем. Потом, социологија је у обавези да поузданије открије принципе на којима друштво почива, функционише и развија се. Тада ће постати способнија да стечена знања примени у реалном, практичном животу. Такав је случај и са социологијом права. То што се очекује од ње исто се очекује и од политичке социологије, економске, педагошке и других социолошких дисциплина које непосредно кореспондирају са друштвеним животом, са оним искуственим које стварност друштва чини таквом каква она истински јесте.

Литература

Adler, Adler 1980: Adler, Peter, Adler, Patricia, *Symbolic Interactionism*, Boston, Allin and Bacon.

Boden 1990: Boden, Deirde, *The world as it happens: etnomethodology and coversation analysis*, New York, Columbia University Press.

Bourdieu 1987: Bourdieu, Pierre, *Choses dites*, Paris, Les Editions de Minuit.

Гадамер 2004: Гадамер, Ханс-Георг, *Феноменолошки покрет,* Београд, Плато.

Giddens 1976: Giddens, Anthony, *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretive Sociologies*, New York, Basic Books.

Galtung 1967: Galtung, John, *Theory and Methods of Social Research*, New York, Press.

Gilli 1974: Gilli, Gian Antonio, *Kako se istražuje*, Zagreb, Školska knjiga.

Карбоније 1992: Карбоније, Жан, *Социологија права*, Нови Сад, ИКЗС.

Лукић 1977: Лукић, Радомир, *Методологија права*, Београд, САНУ.

Maffesoli 1985: Maffesoli, Michel, *La connaissance ordinaire – precis de sociologie comprehensive*, Paris, Librairie des Meridiens.

Mills 1970: Mills, Wright, *The Sociological Imagination*, Harmondsworth, Pelican Books.

Николић 2010: Николић, Зоран, *Методологија научно-истраживачког рада*, Нови Сад, ФИМЕК.

Николић 2007: Николић, Зоран, *Социологија са елементима социологије права*, Нови Сад, ФЕППС.

Николић 2008: Николић, Зоран, *Увод у социологију права*, Источно Сарајево, ПФ.

Николић 2005: Николић, Зоран, *Социологија*, Источно Сарајево, ПФ.

Печујлић, Милић 1991: Печујлић, Мирослав, Милић, Владимир, *Методологија друштвених наука*, Београд, Службени лист.

Turner 1996: Turner, Bryan S., *The Body and Society*, London, Sage.

Шешић 1982: Шешић, Богдан, *Основи методологије друштвених наука*, Београд, Научна књига.

Лазо Н. Ристић*
Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Одсјек за социологију

Оригинални научни рад

ПОЛИТИЧКО МИШЉЕЊЕ И РАЗВОЈ СОЦИОЛОГИЈЕ

Увод

Познато је да постоје релативно затворени, аутономни, искључиви системи идеја, вјеровања и праксе (наука, филозофија, религија, идеологија, политика и тако даље). Ови системи постоје паралелно и међу њима не би требало да постоји однос подређености и надређености. Сваки систем има свој кључ за разумијевање, има своје претпоставке, приступе стварности, терминологију, критерије истине и вредновања. Међутим, ако се мјерилима једног система хоће разумјети и вредновати други, онда то може да води ауторитарном мишљењу. Наравно, ауторитарно мишљење се заснива на ауторитарном концепту истине. Оно намеће мјерила једног система идеја, вјеровања и праксе као обавезу за друге системе.

Социологија је наука која има велике тешкоће због притиска ауторитарног мишљења. Утицај ауторитарног мишљења долази од политичара, идеолога, теолога, филозофа и других. Наравно, нас интересује само утицај који долази из политичке сфере. Модерни свијет је дуго времена био у стању доминације економије, а сада је очигледно на дјелу прелажење у стање доминације политике. Политичка сфера доминира над свим осталим сферама друштвеног живота, тежи да све потчини. Тако се политика приближава свом идеалу потпуне контроле мишљења.

Ауторитарност политичког мишљења условљава специфичан однос политичара према критици. За политичара критика је став опозиције, а за научника критика је испитивање стварности. Дакле, ако се научник и политичар не слажу онда је научник за политичара опозиција. То је разлог што су социолози често у очима политичара изразито непожељна опозиција. Најјачи отпори према социолошком мишљењу јављају се онда када социолошка сазнања угрожавају интересе појединих друштвених група. Осим тога социологија је тежила да се афирмише као облик критичког мишљења. Међутим, политика не трпи критику, а њена привидна подршка значи уплитање у аутономију социологије, губитак слободе шта ће се проучавати као научни проблем, која ће бити научна стратегија. Политичари се осјећају сигурним тек када се издигну изнад критике. Њихов менталитет увијек тежи за апсолутним јединством и бори се против сваког облика индивидуализма.

* la_rist@yahoo.com

У друштву врло често настаје духовно стање у коме наука постаје политичко питање. Тада критичко мишљење губи своју снагу, а отвара се простор за феномен естрадне науке. Многи универзитетски наставници напуштају стручне часописе, нискотиражне књиге, и запосиједају странице дневне штампе, радио емисије, телевизијске емисије. Феномен естрадне науке није истражен. Потребно је истражити његове узроке и могуће посљедице. Феномен није нови. Био је изражен и у претходном друштвеном систему. Оно што је уочљиво, јесте редовно појављивање одређених имена у дневној и периодичној штампи, на радију и телевизији. Шта су мотиви за естрадни наступ? Материјални свакако нису, јер се прије може очекивати губитак него добит. Потреба за промоцијом могућа је, али углавном ако се ради о недостатку научног квалитета. Игра политике је свакако битан моменат на који треба обратити пажњу. Али, овдје треба бити врло опрезан, јер је ангажман на подручју друштвених наука близу политичком ангажовању. То је посебно наглашено када је естрадни наступ усмјерен на трагање за смислом научног рада. У неким политичким ситуацијама науке су, посебно друштвене, битно изгубиле друштвено упориште и сврху. Наиме, основни корисници резултата друштвених наука не користе их у свом дјеловању (мислимо. прије свега, на привреду, политику, државну управу). Свијест о друштвеној сувишности има за посљедицу политизацију друштвених наука и научника, како у смислу конформизма тако и у смислу критике. Нажалост, историјска искуства показују да су велике политизације водиле друштвене науке у стање кризе.

У овом контексту потребно је имати у виду специфичност и противрјечност односа социологија – друштво. Социологији није лако сазнати објективну истину о друштву јер је и сама дио друштва, активни чинилац друштвеног процеса. Социолог увијек полази са позиција одређеног теоријског система. Овај теоријски систем је ближи једној, а удаљенији од друге идеологије. Постојање различитих идеологија може утицати на теоријски плурализам у социологији. Међутим, без обзира на ову околност једна од битних одредница социологије је прихватање принципа теоријског плурализма. То говори о комплексности њеног предмета истраживања. Принцип теоријског плурализма омогућава одупирање догматизму и псеудонаучним теоријама. Инсистирање на ваљаности само једног теоријског принципа првенствено је идеолошки захтјев. Сваки теоријски правац у социологији доприноси сазнавању друштва. Супротстављање и ривалитет теоријских праваца у социологији је израз животности социолошке науке.

Треба сагледати улогу политике у истраживању, утврдити до које мјере је сазнање о друштву политички детерминисано. Принцип теоријске искључивости дуго је господарио југословенском социологијом. То је југословенску социологију суочило са догматским сужавањем и упрошћавањем социолошке теорије. Највеће упрошћавање вршено је одбацивањем тзв. „грађанске социологије“ а проглашавањем марксистичке теорије друштва за основно и једино теоријско полазиште. Наравно, морале су настати

посљедице због уношења политичких критерија у социологију. Добили смо идеолошки конструисане универзитетске уџбенике, идеолошке прогоне интелектуалаца, цензуру у научном издаваштву, довођење интелектуалаца у позицију унутрашње емиграције.

Научно и политичко мишљење

Социолог и политичар тешко се разумију. Они могу бити један другом странци. Не разумију језик другога. У ствари, они могу да се користе истим терминима, али им придају различита значења. Иначе, исте ријечи у два различита система мишљења имају различита значења. Код политичког и научног мишљења није исто значење термина истина и објективност. За научника је истина слагање суда са реалношћу а за политичара то је слагање са политичком доктрином. Политичка објективност се идентификује са мњењем већине. Научна објективност је равнодушна и према већини и према мањини. У чему је основни неспоразум између науке и политике? Неспоразум лежи у томе што се политичка структура мишљења преноси у науку. Научни искази се оцјењују ваннаучним критеријима. Научни критериј објективности замјењује се критеријем политичке лојалности. Норме научног рада замјењују се нормама политичког успјеха и користи. Сила аргумената замјењује се аргументом силе. Политика тежи да постигне личну оданост научника или се, чак, оданост претвара у институционалну обавезу. Ако у таквој ситуацији дође до борбе научника против доминације власти над науком, онда се може очекивати да ће то бити означено као да се научници боре за власт. Политичка структура мишљења дозвољава такав закључак. У политичком мишљењу „лаж“ има своје значење. Лаж у политици може да буде веома функционална. У науци је лаж бесмислена, и ако би се користила била би потпуно дисфункционална. Дакле, наука и политика су двије врсте дјелатности и два независна система идеја. За разлику од науке, политика увијек тежи дресирању мишљења, а такво мишљење губи човјеков индивидуалитет. Дресура мишљења је као Платонова сјена, тј. одраз својих узора. Зато је дресура мишљења некритички однос према свом узору. То је мишљење засновано на вјеровању у оно што ауторитет каже.

У стварности, политика и наука су веома чврсто испреплетене и повезане, али политика често подређује науку својим циљевима. Она то постиже захваљујући, прије свега, што њену структуру чине три елемента: политичка идеологија, политичке организације и политичка дјелатност.

За наше разматрање битно је да укажемо на неке карактеристике идеологије. Прво, идеологије имају претензију на тотално објашњавање свијета (тотално објашњење прошлости, тотално познавање садашњости и поуздано предвиђање будућности). Друго, тотално „објашњавање“ свијета одваја идеолошко мишљење од искуства. Тако се идеолошко мишљење еманципује у односу на стварност и инсистира на некаквој „истинитој“ стварности која захтијева посебно чуло помоћу кога бисмо могли да је пер-

ципирамо. Треће, идеологије ову еманципацију мишљења од искуства постижу одређеним методама доказивања. Идеолошки начин мишљења почиње са аксиоматски прихваћеном премисом, из које се изводи све остало. Идеолошка аргументација је увијек нека врста дедукције која не подлијеже провјери од стране искуства.

У социолошком дискурсу посебан значај има разматрање утицаја идеологије на социолошка истраживања. На примјер, Мертон фокусира пажњу на утицај либерализма и тоталитаризма на научно мишљење. Милс је такође дао значајан допринос на овом пољу, указујући да је емпиријски карактер социолошких истраживања подређен идеолошким схватањима. Милса посебно интересују разни чиниоци који условљавају утицај идеологије на социологију. Интересује га, прије свега, утицај либерализма на социологију. На примјеру америчких социолога Милс објашњава утицај либералне идеологије на тенденцију да се у истраживањима бави једним емпиријским детаљем. Амерички социолози полазе од поставке да иза сваког друштвеног феномена стоји велики број узрока, који су, сваки за себе, мало важни. Дакле, ради се о плуралистичкој теорији узрока. То добро дође либералној политици за спровођење реформи кроз низ поступних мјера ограниченог домашаја. Дакле, идеја да су узроци друштвених дешавања многобројни и, сваки узет за себе, мало важни, уклапа се у либералистички практицизам. „Плуралистичка теорија узрока представља важну *идеолошку компоненту* америчког либерализма. Помоћу овакве теорије замагљује се стварност и скривају битни узроци друштвених појава. Теорија *плурализма узрока* смањује моћ научне мисли да врши откривање битнијих и дубљих узрока друштвених кретања. Класноидеолошке примесе у оваквој теорији веома су видно испољене“ (Тодоровић 1979: 136).

Сличне концепције налазимо и код других теоретичара. На примјер, Карл Попер је развио идеју мијењања друштвених прилика коју је назвао поступном технологијом, друштвеним инжењерингом корак по корак. Дакле, полази се од става да само поступне промјене могу да доведу до практичних резултата. Ако би се при томе и прихватиле поједине идеје које се тичу друштва као цјелине, то још увијек не значи да се може приступити измјени цјелокупног друштва. Можемо, на примјер, прихватити идеју општег добра, али опет се друштвене промјене дешавају само путем малих прилагођавања. Циљеви који се овим прилагођавањем остварују могу бити различити, али се увијек остварују корак по корак, путем пажљивог упоређивања резултата који се очекују са онима који су постигнути, како би се одмах уочиле непожељне посљедице преузете реформе. Зато Попер сматра да се морају избјегавати сувише обимне и сложене реформе. Код таквих реформи не могу се сагледати узроци и посљедице да би се сазнало шта се стварно дешава и чему таква реформа стварно води. Наравно, то не искључује и неке веће реформе. Као примјер, Попер наводи да се путем једног низа узастопних мјера доводи до измјене класне структуре друштва или до праведније расподјеле дохотка. Али овакве промјене стално су подвргнуте

критичком испитивању и непрестаном прилагођавању. Тако се могу отклонити или умањити ненамјераване посљедице (в. Ристић 2004: 175–181).

Веберово залагање за вриједносно неутралну науку може се тумачити, прије свега, као залагање за идеолошки неутралну социологију. Алвин Гулднер истиче да је Вебер своју концепцију о социологији као неутралној науци развијао из практичних разлога. У ствари, Вебер се тако борио за аутономију универзитета. Он је био оптерећен проблемом слободног бављења социологијом. Требало је отклонити штетно мијешање политике. Истовремено, то је била борба против универзитетских професора који су се користили политичким и идеолошким ставовима и тако придобијали студенте.

Идеолошке борбе око предмета социологије

Око предмета социологије вођене су политичке борбе. Наравно, те су борбе имале упориште у идеолошким схватањима. Политичким инжењерингом створена је представа о постојању двију социологија – грађанске и марксистичке. Постојање ових социологија имало би смисла уколико би постојала два различита предмета. Ако би се покушала одредити два посебна предмета, једино би било могуће да грађанска социологија има за предмет грађанско друштво, а марксистичка социологија неко друго друштво које није грађанско. То друго друштво могло би бити само неко будуће друштво које није саставни дио предмета грађанске социологије. Дакле, то друго друштво није стварно и представља само мисаону конструкцију. Само тако је могуће говорити о два различита предмета социологије, за чије су се истраживање опредијелиле двије различите социологије. У противном, нема разлике у предметима такозване двије социологије. Зато је свака разлика, с обзиром на предмет, утемељена на политичким премисама, а не на материјалним чињеницама. Ако анализирамо садржај такозваних грађанских социолошких теорија, јасно је видљиво да ове теорије имају друштво као свој стварни предмет истраживања, али пажњу фокусирају на грађанско друштво. Међутим, то важи и за марксизам, јер је произашао из критике грађанског друштва и као такав представља критичку теорију тог друштва. У сваком случају, нема разлике с обзиром на предмет проучавања.

Дакле, није ријеч о двије социолошке науке које имају своје посебне предмете. Постоји само концептуално-методолошка диференцијација, која настаје као посљедица политичких захтјева. Она се као таква могла одржати у оној мјери у којој је функционисало политичко мишљење, односно колико је политичка структура мишљења пренесена у науку. Основна методолошка разлика грађанског и марксистичког приступа била је што се грађанска социологија издвојила из филозофије и тако се ослобађала метафизичких конструкција о друштву. Она је себи осигурала изучавање друштва изван унапријед претпостављених шема мишљења. Спознаја друштва

изводи се из емпирије друштвених процеса. Супротно томе, такозвана марксистичка социологија је, због постојања унапријед заданог концепта, довела себе у позицију да не може бити ништа друго него друштвена метафизика. Као таква, ова теорија је остала у оквиру филозофије. Тако је у оквиру марксистичке филозофије конструисан појам историјски материјализма, поред појма дијалектички материјализам. Произлази закључак да је основни резултат такозване марксистичке социологије био успоравање процеса издвајања социологије из филозофије.

Развој социологије код нас

Наша социологија била је послије Другог свјетског рата у врло тешком положају. У првим годинама послије рата партијски органи нису дјеловали јавно. Тај период није темељно проучен. Интересантно је да су у том периоду најповољнију услови за развој социологији били на Правном факултету у Београду. Исто тако било је и прије Другог свјетског рата. Природно би било да је развој социологије требао почети на Филозофском факултету, гдје се социологија требало издвајати из филозофије. Касније је Филозофски факултет имао примат у процесу институционализације социологије. У Љубљани социологија је утемељивана на Филозофском факултету и Факултету за социологију, политичке науке и новинарство (данашњи факултет друштвених наука). На Сарајевском универзитету образован је студиј социологије на Факултету политичких наука, али и на Филозофском факултету као двопредметни студиј са филозофијом, у оквиру кога је филозофија имала доминантну позицију. У цјелини гледано, у бившој Југославији постојало је велико шаренило, с обзиром на концепт студија социологије. Све указује да су се око социологије играле велике политичке игре на почетку њене институционализације. У тим играма филозофи су често инструментализовани тако да успоравају развој социологије. У том смислу многима је било више у интересу да се развија социјална метафизика него социологија. Такве тежње, природно настају, уколико постоји идеолошко и политичко подстрекивање, јер је то корисно са гледишта професије. Разумије се да се ово морало одразити на кадрове који су изводили наставу из социологије, у смислу да су наставу социологије често изводили филозофи и научници из других области, који нису имали потребно социолошко знање. У том смислу код нас је развој социологије много заостајао у односу на западне земље. У западним земљама социологија се од средине деветнаестог вијека ослобађа утицаја филозофије, природних и старијих друштвених наука, као и утицаја различитих идеологија. Ови процеси су уско повезани са развојем модерног друштва. Зато није случајно што се социологија јавља у Француској у вријеме побједе грађанске револуције. Социологија је пролазила кроз различите фазе, зависно од друштвено-политичких констелација односа у одређеном друштвеном систему. Прва фаза је може се назвати фазом узлета и визионарских планова. Наравно, носиоци ове фазе су

утемељивачи социологије. Друга фаза је конфузна, пошто је карактерише одобравање или негирање до потпуног порицања. Трећу фазу карактерише летаргија и бесперспективност, али и фаза поновног буђења.

Код нас је прва студијска група за социологију формирана је 1959. године на Филозофском факултету у Београду. Специфичност филозофског факултета у Београду била је снажно подржавање развоја социологије од стране једног броја филозофа. Филозофски факултет је у том времену био центар из кога се ширила критичка мисао. Интелектуалну снагу ширења критичке мисли чинили су углавном социолози и филозофи „који су предњачили ширином и дубином својих знања; који су утицали на дедогматизацију теоријске мисли у нас, на афирмацију трансдициплинарног приступа, на упознавање са резултатима модерне научне и филозофске мисли на Западу, као и својом доследношћу у критичкој употреби свог ума у отпору стаљинизму, бирократизму и критици бројних других деформација“ (Митровић 2010: 247).

Развој социологије одвијао се под снажним притиском политичког мишљења. У таквој ситуацији развијају се различите социолошке оријентације. Љубиша Митровић врши класификацију на три оријентације: теоријско-хуманистичка, институционалистичка и емпиријско аналитичка. На примјеру представника институционалистичке социологије може се приказати снага утицаја политичког мишљења. „Они су социологију редуковали на анцилу текуће политике у служби актуелних центара моћи. На својеврсну публицистичку делатност, у функцији ’естетизације политичког простора’; на позитивистичко коментарисање системских закона и идеолошких програмских интенција владајуће партије. На тај начин вршена је идеолошка и политичка мистификација самоуправљања као бесконфликтног поретка. Са сваком променом устава или системских закона видљиво су ’дебљали’ уџбеници из социологије као коментари у функцији популаризације институционалног поретка. На тај начин социологија је инструментализована за потребе центара моћи, редукована на ’инжењерску науку’ о новом друштву и новом човјеку. У пракси је била све видљивија њена маргинализација и потискивање у систему образовања, као и њена замена новим ’омнибус’ предметом ’Марксизам и социјалистичко самоуправљање’“ (Митровић 2010: 248). Слично се дешава у наше вријеме увођењем наставног предмета демократија и људска права.

Дакле, након Другог свјетског рата наша друштвена наука, под утицајем политичких фактора, прихвата концепт историјског материјализма. У таквој ситуацији социологија је била негирана у цијелости. Уколико се говорило о социологији сматрало се да је ријеч о буржоаској науци. Сваку спознају о друштву обухватио је историјски материјализам. Кроз теоријску концепцију историјског материјализма оштро се критикује социологија као идеолошка концепција чији је циљ да створи илузију о постојању грађанског друштва у коме нема класне подјеле и сталне борбе између друштвених класа.

На први поглед чини се да је социологија стављена у некакво стање мировања. Међутим, она се ипак развијала, мада добрим дијелом скривено. Колико се развијала отворено, толико је означавана као грађанска социологија и као таква сматрана науком другог реда. По сваку цијену прекривало се оно што је у научним круговима било добро познато, а то је да социологија постоји као наука о друштву која жели бити самостална и еманципована од сваке врсте апсолутног мишљења. У ситуацији жестоког политичког притиска аутентични социолози су се ипак добро сналазили. Њихова тактика је била да излажу социолошки садржај, а успут „критикују“ грађанску социологију. Излажући основни концепт о човјеку и друштву социолози су у скривеном облику учинили социологију научно релевантном, показујући чиме се она бави.

Политика не може у апсолутном смислу да контролише социологију. Чим попусте политичке стеге, социологија се почиње развијати у оквиру њеног класичног концепта. У ствари, наши социолози нису више требали измишљати топлу воду, па су могли слободније преузимати концепт да је социологија самостална наука о друштву која има свој предмет и своју специфичну методологију. Социологија је много раније прошла кроз процес еманципације у односу на зависност према свом поријеклу и идејама на којима је заснивала свој развој. Међутим, у извјесном смислу, код нас је тај процес започео крајем педесетих година.

Дакле, говоримо о процесу утемељивања социологије код нас, који се дешавао под снажном стегом политичког мишљења. У таквој ситуацији утемељивачи социологије код нас, нису могли (или нису смјели) напустити марксистичко стајалиште. Они су на темељу марксизма развијали схватање о друштву и методологији његовог истраживања. Када су почеле попуштати политичке стеге, социологија се развијала под називом Основи науке о друштву. У ствари то је било друго име за историјски материјализам. Ипак у оквиру тог предмета кључна ријеч била је социологија.

Актуелни проблеми у развоју социологије

Када је социологија институционализована, у социолошку мисао се уносе садржаји реалног живота. Бављење садржајима реалног живота актуелизује потребу коначне еманципације социологије од сваке идеолошке и политичке идеје и туторства. Износи се на видјело стварност, која је прекривана концептом о бесконфликтности социјалистичког друштва и доминацијом политике над свим облицима свијести. Међутим, догађаји крајем осамдесетих година прекинуће логичан развој социологије и вратити је на почетак. На многим универзитетима социологија доживљава колапс. Наиме, одраније наслијеђени марксистички приступ нови режими нису признавали. То је значило да се код нас социологија поново враћа на фазу конституисања и да је антикомунизам произвео исте ефекте као и ранија идеја комунизма.

Једна од посљедица антикомунизма везана је за настанак кадровског вакуума. Поново се показало да је основни услов за научни рад уважавање аутономије у односу на све друштвене ауторитете. Ненаучни критеријуми вредновања науке подразумијевају да се наука подржава само ако постоји сагласност са политичким интересима, економском коришћу, религијском догмом. Шта ће се десити када научне критеријуме потисну ненаучни? Наука ће доћи под контролу других институција. Када је ријеч о социологији, таква контрола (или покушај контроле) је готово очигледна. Посебно је наглашена кадровска контрола. Утицај на социолошко мишљење врши се кроз избор и промоцију социолошког кадра. У садашњој ситуацији основни проблем је масовна продукција неквалитетног социолошког кадра. Социологија је постала инструмент за „додјељивање“ магистарских и докторских диплома које су потребне за личну промоцију, а не за бављење научним радом. Свједоци смо великих притисака за олако стицање ових диплома. Осим тога, удар на професију социолога извршен је редукцијом социологије као наставног предмета у средњим школама и на факултетима. Тако је социологија дошла у тежи положај него у претходном друштвеном систему, када је трпјела жестоке идеолошке и политичке ударе.

У току грађанског рата поново се одвијају процеси институционализације социологије у Републици Српској. Године 1994. формира се одсјек филозофије и социологије на Филозофском факултету у Бањој Луци, а касније и на Палама. Главни покретачи били су социолози. Очигледно је да у тадашњем политичком окружењу није било могуће формирати самостални студиј социологије. У комбинованом студију социологија је имала слабију позицију у односу на филозофију. Ову тврдњу образлажемо на примјеру Универзитета у Бањој Луци, анализом наставног плана студијске групе филозофије и социологије. Филозофски факултет овог Универзитета чинили су, по правилу, једнопредметни студији. Један од изузетака био је двопредметни студиј филозофије и социологије. У првом студијском програму, прва година студија филозофије и социологије имала је у седмичном фонду 15 часова предавања и 14 часова вјежби, а од тог 4 часа предавања и 4 часа вјежби односили су се на социолошке предмете. У програму за прву годину била су само два социолошка предмета (Општа социологија и Социолошке теорије). У програму за другу годину био је исти укупан бој часова, а број часова из Социологије повећан је на 6 из предавања и 6 из вјежби. Задржана су два предмета из прве године, а нови социолошки предмет била је Социологија културе. У трећој години укупан број часова био је по 14 за предавање и вјежбе. Од тога је по 6 часова било за предавања и вјежбе из социолошких предмета (Социологија рада, Социологија политике и Методологија социолошких истраживања). У четвртој години укупан седмични фонд часова био је 12 из предавања и 12 из вјежби. Од тога по 2 часа су била за предавања и вјежбе из једног социолошког предмета (Социологија религије). Дакле, у четворогодишњем студију било је 7 социолошких предмета (Општа социологија, Социолошке теорије, Социо-

логија културе, Социологија рада, Социологија политике, Методологија социолошких истраживања, Социологија религије).

У школској 2003/04. години донесен је нови наставни план за студије филозофије и социологије. У овом наставном плану знатно је побољшан статус социологије. Међутим, он се никада као такав није остварио на Филозофском факултету. Фактички, програм је коригован на штету социологије. Тако су укинути часови вјежби за предмете Социологија рада, Социологија породице, Социологија насеља. Предмети Социологија религија са три семестра смањен је на два семестра. Наравно, ови часови придодати су филозофским предметима. Општи назив за предмет Антропологија преименован је у Филозофска антропологија. Предмет Историја друштвених теорија фиктивно је приказиван као социолошки предмет, а стварно се настава изводила за предмет Историја социјалне филозофије.

Тако је у комбинованом студију социологија поново имала маргиналан положај. Прва година студија филозофије и социологије имала је у седмичном фонду 16 часова предавања и 17 часова вјежби, а од тог 4 часа предавања и 1 час вјежби односили су се на социолошке предмете. У програму за прву годину фактички су била само два социолошка предмета (Општа социологија и Социологија рада). У програму за другу годину био је исти укупан бој часова предавања, а број часова вјежби смањен је на 12. Број часова из социологије повећан је на 6 из предавања и 2 из вјежби. Предмети су били Општа социологија, Социологија породице и Социологија политике. У трећој години укупан број часова био је 14 за предавања и 10 за вјежбе. Од тога је 6 часова било за предавања из Социолошких предмета (по 2 часа из Социологије културе, Методологије социолошких истраживања и Социологије насеља) и 2 часа за вјежбе (по један час из Социологије културе и Методологије социолошких истраживања). У четвртој години укупан седмични фонд часова разликовао се у зимском и љетном семестру. У зимском семсетру било је 16 часова из предавања и 15 из вјежби. Од тога 4 часа су била за предавања из социолошких предмета, а 3 за вјежбе из тих предмета (Методологија социолошких истраживања – 1 час, Социологија религије – 2 часа). У љетњем семсетру било је 14 часова из предавања и 14 из вјежби. Од тога су по 2 часа била за предавања и вјежби из само једног социолошког предмета (Социологија религије). Дакле, у четворогодишњем студију било је 8 социолошких предмета (Општа социологија, Социологија рада, Социологија породице, Социологија политике, Социологија културе, Методологија социолошких истраживања, Социологија насеља, Социологија религије).

Реакција социолога на ово стање свела се на тихо негодовање. Није постојао кадровски капацитет за промјене. Промјене су се догодиле, прије свега утицајем Социолошког друштва Републике Српске. Дјелатност овог друштва утицала је да се отворено на дневни ред постави питање формирања посебног студија социологије на Филозофском факултету у Бањој Луци Филозофском факултету на Палама. Погодни политички услови за промје-

не настали су у вријеме преласка на болоњски концепт студија. Тада су формирани посебни студији социологије. Послије тога, основне активности за институционално учвршћивање социологије усмјеравају се у на кадровско јачање.

Политички утицај на социологију је врло перфидан, али није довољно моћан пошто нема иза себе никакву организовану политичку активност, засновану на било којој идеологији која је штетна за развој социологије. У том смислу, штетни су заостали носиоци свијести из претходног система за које је социологија била критичка наука. Ова свијест не може нестати преко ноћи. Носиоци такве свијести постојали су и политички дјеловали у старом систему, а њихово дјеловање постоји и данас. Они и данас врше значајне функције и имају условни рефлекс према социологији. Ријеч је, прије свега, о утицају појединаца, који имају јак ослонац код носилаца политике моћи, који ради уских интереса дјелују тако да настају врло штетне посљедице по социологију. Овај утицај посебно се одражавао на развој кадрова у социологији. Настало је стање у коме се у социологију инфилтрирају кадрови који нису социолози и који ће као такви донијети велику штету за будући развој социологије. Сада се води борба да се такав кадар не учврсти на универзитетима, барем да не буде у већини.

Умјесто закључка

Данас је социологија, са глобалног гледишта, такође у незавидном положају. Оптерећена је неолибералном идеологијом и политиком које друштво не види као посебан ентитет. Социолози су потиснути у други план да би се политика оних који имају тренутну друштвену моћ могла реализовати. Једна од посљедица је јачање процеса атомизације социологије, који значи развијање социологије без друштва.

Либерали су развили политичко учење по коме друштво треба препустити слободном развоју, да се држава што мање мијеша у друштвене односе, јер је тако једино могуће обезбиједити друштвени напредак. Данас смо се суочили са новим либерализмом, који није онакав како се представља. Моћна пропаганда представља нови либерализам као освајање слободе, једнакости и демократије. Тако је либерализам више идеологија него доктрина (као што је био на почетку). Као идеологија он је мистификација стварних односа и теоријски чистих идеја и појмова.

Неолиберална идеологија очигледно захвата и друштва постсоцијалистичке транзиције. Прича о демократији, људским правима и слободама углавном служи за оправдање насиља. Ако се говори о демократији потребно је нагласити о каквој се демократији говори. „Демократија“ која настаје употребом насиља не може бити ништа друго до псеудодемократија, односно окупаторска „демократија“ иза које стоји војна, економска и политичка сила. Овај облик „демократије“ често се примјењује у постсоцијалистичким друштвима. Средиште моћи налази се у рукама окупационог

управника. Домаћи парламент и влада њему су подређени. Тежи се стварању вазалних власти и интелектуалних елита које треба да оправдају окупацију. Такође се тежи придобијању читавог народа. Народ се „купује“ понудом „привредне обнове“, „обрачуном“ са криминалом и сличним мјерама, које саме по себи јесу позитивне. Међутим, колико се оне истински желе остварити, врло је упитно. При томе се дефинишу носиоци којима ће бити дозвољено такво провођење мјера. То никако не могу бити они који нису у довољној мјери носиоци вазалне власти. Онемогућено је свакој другој политичкој опцији да може у било ком смислу створити боље стање. У таквој ситуацији, социологија није пожељна ради свог критичког мишљења

У постсоцијалистичким друштвима битно је да у структури свијести наука добије примат у односу на идеологију. Ако у том правцу крене наше размишљање онда се природно поставља питање о значају универзитета као једне покретачке снаге друштвеног развоја. Нажалост, у постсоцијалистичким друштвима идеолози глобалне доминације својим односом чине да овдје универзитет буде испод својих стварних могућности. Изгледа да традиција универзитета о независности у академским круговима не одговара глобалним центрима друштвене моћи. То постаје разумљиво, ако се пође од чињенице да је у нашем времену технологија кључ за политичку моћ. Али, ако глобални центри друштвене моћи желе дјеловати на глобалном нивоу, присиљени су да шире своју технологију. Зато им једино преостаје да у том процесу задрже максималну контролу. Дакле, технолошка зависност ипак постоји. Међутим, она је препрека развоју. Свако друштво треба имати способност да развије технологију која ће одговарати његовим потребама. Ако се технологија контролише из иностранства, то значи да новац за научна истраживање иде вани. Та технологија је, ипак, створена за максимирање глобалног профита, а не за развојне потребе сиромашних земаља. У овим земљама осјећа се мањак научника за развој технологије. Међутим, научници из области друштвених наука све више губе значај и све више се политичко мишљење преноси у друштвену науку.

Уколико су претходна разматрања основана, можемо закључити да ће на развој социологије код нас битно утицати политичко мишљење наших центара политичке моћи, које се развијало у претходном друштвеном систему, али је пресвучено антикомунистичком идеологијом, као и неолиберална идеологија и политика.

Литература

Башлар 1991: Г. Башлар, *Нови научни дух*, Сремски Карловци: ИК Зорана Стојановића.

Богдановић 1990: М. Богдановић, *Социологија у Југославији: институционални развој социологије*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Београд.

Вајтхед 1976: А. Х. Вајтхед, *Наука и модерни свет,* Београд: Нолит.

Видаковић 1971: З. Видаковић, *Корак назад два корака напред*, Београд: Комунист.

Ђурић 1989: М. Ђурић, *Мит, наука, идеологија*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Милић 1995: В. Милић, *Социологија науке*, Нови Сад: Филозофски факултет. Милић 1996: В. Милић, *Социолошки метод*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милошевић 1996: Б. Милошевић, *Сцијентизам као савремени мит.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Митровић 2010: Љ. Митровић, Социологија у Србији између професионализације и инструментализације, Београд: *Социологија*, LII/1.

Нортроп 1968: Ф. С. Ц. Нортроп, *Логика природних и друштвених наука*, Цетиње: Обод.

Попер 1993: К. Р. Попер, *Отворено друштво и његови непријатељи*. књ. I, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Поповић 2007: М. Поповић, Природа социологије и противрјечност на путу њеног развоја. Прилог историји социологије, Никшић: *Социолошка луча*, I/1, 149–153.

Ристић 2004: Л. Ристић, *Методолошки техницизам Карла Попера*, Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци.

Тодоровић 1979: А. Тодоровић, *Неки проблеми социологије сазнања*, Ниш: Стручно удружење студената Универзитета у Нишу.

Филиповић 2004: М. Филиповић, Статус социологије као науке у данашњој Босни и Херцеговини и неки примјери који се односе на то питање, Сарајево: *Преглед*, 1–2, 3–23.

Хабермас 1975: Ј. Хабермас, *Сазнање и интерес*, Београд: Нолит.

Шушњић 1982: Ђ, Шушњић, Нука као систем, Ријека: *Аргументи*, 3–4, 64–88.

Шушњић 1995: Ђ, Шушњић, *Отпори критичком мишљењу. Идеје за социологију идеја*, Београд: Чигоја штампа.

Драгомир Ћ. Вуковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију

Прегледни рад

ПРОБЛЕМИ СОЦИОЛОГИЈЕ У ПРИСТУПУ И АНАЛИЗИ ДРУШТВЕНИХ КОНФЛИКАТА У ПОСТРАТНИМ ДРУШТВИМА

Људско друштво се перманентно налази у стању разноврсних облика конфликата, без обзира на чињеницу што они у одређеном периоду битније не утичу на односе и процесе који се у њему дешавају. Заправо, ради се о ситуацијама када се ти конфликти успјешно контролишу снажним идеолошким, државним или другим механизмима. Међутим, и у традиционално добро уређеним друштвима и државама, а посебно оним које настају након пропадања одређених идеологија, распадања сложених држава у ратовима или мирним путем, ти друштвени конфликти (национални, вјерски, политички и др.) су веома присутни и у доброј мјери усложњавају односе, а понекад потпуно паралишу функционисање одређених друштвених и државних система.

За земље са развијеном традицијом државности и демократије сматрало се да су ти конфликти ствар далеке прошлости и да су постојали само у вријеме стварања тих држава. Много година, па и вјекова, након тешких конфликата у тим земљама многе етничке и националне групе почеле су да исказују потребу за својим идентитетом, желећи га профилисати на други начин. У том контексту карактеристични су национални конфликти Фламанаца и Валонаца у Белгији, аутономистички и сепаратистички захтјеви француских становника у кантону Јура у Швајцарској, бретонски националистички покрет у Француској, покрети велшанских, сјеверноирских и шкотских националности у Великој Британији, отпор Баскијаца и Каталонаца традиционалној државнополитичкој доминацији Кастиљанаца у Шпанији, борба за националну еманципацију француског становништва у Канади.

Социјализам је промовисао друштво без конфликата, друштво социјалне правде и благостања. Национални феномен поставио је као периферни и историјски пролазан. Снажан корективни фактор у друштву била је идеологија. Јачина њене улоге код теоретичара и аналитичара друштва отварала је дилему о томе да ли се ради о државној партији или партијској држави. Социјализам је такође промовисао сложена друштва, као државе у којима постоји више нација које могу функционисати складно (дакле без конфликата), у којима ће сам живот потирати разлике међу нацијама, религијама, културама, обичајима. Опште је познато да тај концепт односа др-

* dragovukovic@teol.net

жаве и нације није издржао и да су проблеми на тим релацијама били присутни и прије распада великих социјалистичких држава. Карактеристичан је у том погледу примјер Индије, која је била конституисана као федерално уређена држава, са претпоставком да ће доћи до брзог сједињавања и асимилације различитих етничко-језичких групација. Међутим, процеси нису ишли у том правцу, па је ова држава касније морала спроводити унутрашњу реорганизацију, којом су уставно и правно политички потпуније изражене постојеће етничке и језичке разлике. Економски и укупни друштвени развој те слобода политичког дјеловања у овој земљи су дакле, постакли процесе културно-етничке и националне диференцијације, а не интеграције и асимилације, како се претпостављало. Нешто слично дешавало се и у другим сложеним федерацијама као што су биле СССР и Југославија.

Крупне политичке промјене задњих деценија прошлог вијека довеле су до дезинтеграционих процеса у многим земљама који су произвели озбиљне друштвене конфликте. Десили су се веома снажни и често виолентни покрети националног буђења, било да се радило о етничко-културним групама тзв. „нација у могућности“ или су нације васкрснуле са својим новим државотворним тежњама. Националне енергије разориле су политичке оквире који су их окивали. Као магнет, та национална пробуђеност и силовита енергија која је из тога настала, привукла је милоне људи широм свијета (исто као што су некада широке масе повјеровале у Марксову идеју „пролетерског интернационализма“). Нације су тако на веома радикалан начин (гдје је рат најефикаснији облик) покушале да разоре и униште политичке системе који су настојали да націју укину.

На самом почетку анализе ове теме, можемо кандидовати тезу да су модели друштава која су се заснивала на научној теорији социјализма, а која су промовисана као друштва без конфликата и са ријешеним националним проблемима, потпуно промашени и као државотворни и као политички пројекти. Ту тезу није тешко доказивати, упркос чињеници да је и за теоретичаре, политичаре, а посебно за обичне грађане, то друштво било обећавајуће, друштво будућности. Такав концепт, који је дуго времена привидно складно функционисао, произвео је још једну ситуацију која је за већину чланова друштва била шокантна: појава национлне енергије као бујице све је изненадила, нико је није очекивао, а још мање предвиђао. Овдје се поставља питање: могу ли науку, посебно социологију да изненаде неке појаве и процеси, посебно они који озбиљно задиру у само биће друштва које као цјелину понајприје изучава социологија? Или, како је из угла науке било могуће сматрати да су неки друштвени феномени ствар прошлости, а они се појаве и произведу екстремно испољене противрјечности које скоро потпуно униште одређено друштво или државу? Дакле, на тој првој равни анализе, када су друштвени конфликти у питању, социологија се сусреће са неколико проблема и дилема: да ли су друштвени конфликти дио бића сваког друштва који у њему станују; да ли постоје друштва без конфликата који, када се десе, буду „увезени“ са стране у систем; да ли су на-

ционални конфликти основа свих друштвених конфликата или они постоје и тамо гдје је национално питање једног или више народа у потпуности ријешено?

Овдје се, дакле, као теоријско поставља питање разумијевања друштвених конфликата и то како са становишта њихових узрока и појавних облика, тако и са становишта научног доприноса овој проблематици. Озбиљна научна истраживања друштвених конфликата морала би бити приоритет у социологији, јер се она по својој основној дефиницији бави и друштвеном статиком и друштвеном динамиком.

Теоријско и појмовно одређење друштвених конфликата

Енциклопедијски рјечници појам конфликт (лат-conflictus) одређују као „сукоб супротних мишљења, сила, озбиљну несугласицу, оштру препирку, заплет, сукоб у међународним односима...“ (Идризовић и др. 1989: 185). Овај појам у спрези је са ријечју колизија (лат-colisio) што значи судар, сраз двају тврдих тијела код ударца. У пренесеном значењу ради се о сукобу опречних ствари или односа. У етици то се дефинише као сукоб неспојивих, међусобно искључивих дужности, права или интереса. У најширем смислу, ради се о појави која је могућа у свим облицима комуникације, од породице до глобалне заједнице.

Огист Конт изложио је идеју о сукобу (конфликту) као болести друштва. Теоретичари функционализма (Мертон и др.) конфликте схватају као облик друштвености а не као искључиво патолошки феномен. Теоретичари марксистичке провенијенције су ставили на маргину интересовања друштвене конфликте и били су усмјерени на процесе сарадње и интеграције. Ради се о различитим приступима о улози, настанку и развоју друштвених конфликата, од који први конфликте приписују биопсихолошкој структури човјека, а други важност придају друштвено-економским факторима. Није спорно да друштвени конфликти имају истовремено своју људску и друштвену страну тј. да припадају човјеку као индивидуалном, групном и родном бићу, али су и људске творевине, процеси и идноси настали у у међусобним теоријским, практичним и вредоносним односима људи, па их стога човјек може барем дјелимично избјећи или регулисати.

Основна обиљежја друштвених конфликата

Конфликти су, без сумње, озбиљна друштвена појава која има историјску и савремену димензију. Конфликти имају своје структуралне елементе, а то значи узроке, услове и мотиве настанка и развоја, те у том контексту постоје циљеви, средства и методе за њихову реализацију. Свакако да су ту и посљедице које конфликти остављају на појединца, друштвену групу и заједницу и цјелини.

Структура друштвених конфликата испуњена је конкретним садржајима економске, политичке, вјерске, националне, идеолошке, културне, природе. Сви ти елементи за појединца или групу представљају одређену вриједност која се жели наметнути као општедруштвена или општељудска – универзална вриједност. У тој чињеници лежи први, веома значајан, разлог настајања конфликата. Наиме, друштвени конфликти, када се појаве, руше постојећи систем вриједности и вриједоносних оријентација и доводе до нових друштвених стања и постављања темеља за ново друштво.

Друштвени конфликти имају и вољни карактер, што значи да они настају и развијају се по вољи човјека, односно одређених друштвених група. Та вољност, мотиви (свакако и манипулације у вези са њима) битно утичу на саму природу и карактер конфликата, односно сукоба. С друге стране, та вољност, односно њена количина као покретачка снага конфликата, условљена је вриједностима, потребама и интересима који се постављају као циљ.

Свакако, друштвени конфликти се развијају и независно од људске воље, што значи да се у потпуности не могу подврћи контроли и бити усмјерени у жељеном правцу. Такве ситуације посебно долазе до изражаја у оружаним сукобима или неким масовнијим конфликтима у различитим поводима.[1]

Друштвени конфликти представљају склоп низа унапријед осмишљених али и спонтаних друштвених процеса и односа, интеракција односно борби међусобно супротстављених друштвених група које могу бити нација, класа, раса, држава идр. ради остваривања својих или спречавања остваривања туђих циљева и интереса. Том приликом долази до употребе разних средстава, од економских и политичких, па све до средстава силе.

Друштвени конфликти су историјске појаве и дешавају се у одређеном историјском, друштвено-економском, политичком и културном простору у времену. Стога се морају посматрати и изучавати и као теоријски и као емпиријски процеси који доводе до великих промјена битних за живот човјека и друштва.

Задатак је социологије да квалитетно, цјеловито промишља овај веома битан друштвени феномен, да га у потпуности разумије, а посебно препозна као појаву од велике важности за човјека и друштво.

---

[1] У класификацији модела друштвених конфликата у односу на начин - њиховог настајања полази се од њихове подјеле на: догађаје који се могу предвидјети и могу спријечити, догађаје који се могу предвидјети, али се не могу спријечити и догађаје који се не могу предвидјети ни спријечити. За човјека и заједницу свакако је најопаснији овај трећи модел. За савремену науку може бити индикативна ова чињеница непредвидивости, с обзиром на велике домете изучености природе и људског друштва. Овдје се прије може радити о „изненађењима“ која се односе на оне који трпе много више посљедица од оних који им та „изненађења“ припремају. Она су свакако више на терену политике него науке.

Проблеми у разумијевању и анализи конфликата у бившој Југославији и БиХ

Савремено друштво које се данас појављује и егзистира као развијено и добро уређено, као постсоцијалистичко или друштво у транзицији, или пак као постратно друштво (као напр. државе настале из бивше Југославије), мање-више је оптерећено социјалним, тј. друштвеним конфликтима који се битно разликују од сукоба из далеке прошлости. Турен и Хабермас (Турен 1983:12) сматрају да су битне одлике ових конфликата у чињеници да „област материјалне производње није више основно поље њиховог настанка; да класичне политичке партије и организације не могу више бити инструменти њиховог каналисања те да се ови конфликти више не могу ублажити компензацијама које су у складу са системом“. На друштвену сцену савременог свијета ступили су, дакле, нови социјални актери, битно различити од ранијих покрета и њихових актера. Умјесто проблема који су се вртјели око питања економске, социјалне, унутрашње и спољне безбједности, отварају се проблеми квалитета живота, једнакости, колективног и индивидуалног индетитета, остваривања људских права. У основи свих тих проблема лежи национални феномен, као почетна индетификација припадности сваког човјека и као социјални супстрат сваког друштва. У наведеном контексту вриједи се подсјетити чињенице да је двадесети вијек био вијек у коме су апсолутно доминирале (као најразвијеније и најсвеобухватније) двије друштвене доктрине: једна је била либерална, а друга социјалистичка. Заједничко им је то што обје одузимају држави право на заштити националне самобитности, а и једна и друга разарају религиозне и духовне основе цивилизације.[2] Ниједна ова теорија није видјела націју као субјект историјског дјеловања: за либерализам то је индивидуа (појединац), грађанин свијета, за социјализам и марксизам то је класа. Ове теорије од свог настанка (а и данас) имају сродне концепције које су увијек водиле ка умањењу и девалвацији улоге националних држава и ерозији њиховог суверенитета, предвиђајући улогу моралног и политичког арбитра наднационалним механизмима, налажући тако држави да досегне крајњи циљ који је за марксисте био „пролетерски интернационализам“ а за либерале „слобода и људска права“.

Учинак и дјелотворност тих теорија (посебно у домену разумијевања друштвених конфликата) могуће је тестирати на примјеру више држава сложене националне структуре. Задржаћемо се овдје на примјеру бивше Југославије и Босне и Херцеговине.

Током дезинтеграционих процеса у Југославији, као основно, поставило се национално питање код свих народа, како оних који су тражили

[2] Интересантно о овим доктринама размишља Наталија Нарочницка са руског Института за свјетску економију и међународне односе. Она указује на заблуду да је западни либерализам антипод комунизму и сматра да су и марксизам и либерализам чеда европске рационалистичке филозофије.

свој пут ка својим државама, тако посебно оних који су у тим процесима остајали без државе у којој су живјели и ван матице, што је посебно дошло до изражаја код српског и хрватског становништва. Ту су се одмах појавила два супротна правца, који су неминовно доводили до сукоба и конфликата: док су Хрвати и неки други народи свој пут трасирали у правцу напуштања заједничке државе, Срби су, тежећи својој матици, добрим дијелом тежили да сачувају заједничку државу јер су се у њој најбоље осјећали. У деструкцији бивше Југославије примјењивани су разноврсни методи, од тоталне изолације до војне интервенције, при чему су Срби (ма колико то изгледало парадоксално) били највећа жртва тог поретка моћи. Срби и Србија су након прошлог рата, методом остракизма, били прогнани из свјетске заједнице. Као што се то радило у средњем вијеку, Србија је демонизована и жигосана, према њој су извршене многе мјере одмазде и коначно, она је била (а то је још увијек) предмет настојања да се, у име одржања свјетског поретка, према моделу затвора, цио један народ надзире и политички преваспитава. А када је у питању Босна и Херцеговина и позиција српског народа у њој, скоро да се ради о истој ситуацији.

„Ако су број, учесталост, интензитет и посљедице друштвених конфликата икакав показатељ историје, онда је Босна и Херцеговина par ekselans земља конфликата“ (Видаковић 2003: 26). Посматрајући цјелокупну прошлост ове државе, изнесену тезу није тешко доказивати. БиХ је наиме, одувијек била колоплет, врзино коло, земља мржње, и простор сучељављања економских, политичких, идеолошких, а понајвише националних, вјерских и расних конфликата. Радило се и ради о сукобу друштвених структура, односно њихових вриједности, гдје свака од њих настоји да босанскохерцеговачку стварност интерпретира, адаптира или трансформише у складу са својим вриједностима, интересима и циљевима. На тај начин несигурна стварност бива оријентисана и контролисана у правцу интегрисања или дезинтегрисања, зависно од тога да ли одређеној друштвеној структури то више одговара. У ту сврху и ради таквих циљева, мобилишу се све друштвене снаге. Без сумње, ради се о једној комплексној структури унутрашњих фактора, који су узрок настанка и услов опстанка друштвених конфликата у Босни и Херцеговини.

Током читаве историје постојања БиХ, поред унутрашњих фактора (иако то неки аутори оспоравају) који су стимулисали и погодовали стварању конфликата, и спољни фактори су подстицајно дјеловали на њихов настанак и развој. Зашто су страни фактори имали погодно тло у Босни и Херцеговини? Прије свега, зато што је БиХ била и остала поље сукобљавања међународних интересних (а то значи економских, политичких, војних и др.) сфера и борби за утицај на Балкану као раскрсници цивилизација, култура, религија, менталитета. Та измијешаност унутрашњих и спољних фактора утицаја имала је као резултат изразито сирове и сурове радикалне и крваве конфликте, који су некада били толико жестоки да су пријетили потпуном уништењу једног друштва.

Веома изражени друштвени конфликти у Босни и Херцеговини испољавали су се у дугом историјском периоду, а посебно од деведесетих година прошлог вијека, и то као посљедица посматрања и прошлости и будућности ове државе. Од 13. вијека па све до данас, највећи дио свих подјела у БиХ, друштвених, класних и политичких, потицао је углавном од вјерске припадности, па су по тој логици и национална усмјеравања условљавана вјером као основним елементом човјекове идетификације. Те вјерске подјеле и поцијепаност биле су највећа сметња у стварању националне солидарности, псебно у тешким временима и искушењима. Владимир Ћоровић се управо бавио тим феноменом и уочава сљедеће: „Док су православни из реда Срба, а католици Хрвати, дотле се муслимани, вјерски веома конзервативни, осјећају ближи Турцима него Србима и Хрватима, иако су несумњиво чисти Словени и не знају за други матерњи језик сем нашега. У вријеме националних борби 19. вијека сваки муслиман Босне и Херцеговине гледао је у хришћанским устаницима не брата по крви и језику него мрског ћаура који се дигао на дин и на султана у Стамболу, и није се ни за час колебао за кога да се опредијели“ (Ћоровић 1925: 4–5).

За разумијевање ове теме треба подсјетити на још неке чињенице. Највећим дијелом у својој историји БиХ је била или окупациона зона или corpus separatum унутар великих империја и сложених држава. Колективно сјећање на њену давну средњовјековну државну прошлост било је ишчезло из националне меморије и Срба и Хрвата. А муслимани, који су почетком деведесетих година прошлог вијека, због актуелних политичких мотива, покушали да оживе то сјећање и на њега ослоне савремени пројекат босанскохерцеговачке државности, прије турске окупације нису уопште постојали, ни као вјерска ни као национална група. Сав тај историјски период, а посебно након турске окупације, затим аустроугарске анексије, па све до прве и друге Југославије (укључујући и кратак период постојања НДХ), сви народи који су живјели у БиХ, различито памте. Ти периоди су за један народ били златно доба, за друга два БиХ је била тамница народа. Нема ниједног великог догађаја у историји БиХ кога су три њена народа доживјели на исти начин, било као датум заједничког тријумфа и поноса, било заједничке патње и страдања. Напротив, ти догађаји су их раздвајали по националном кључу, на побједнике и поражене, хероје и мученике, патриоте и издајнике. Очито је, дакле, да су три национално подијељене и супротстављене „културе сјећања“ биле главна препрека за изградњу јединствене политичке културе на којој би почивала заједничка држава.

Босна и Херцеговина је почетак, а поготово крај рата од 1992. године дочекала као потпуно подијељено друштво, са три националне заједнице које су се политички профилисале кроз прве вишестраначке изборе 1990. а институционално се заокружиле Дејтонским мировним споразумом, кроз два ентитета. Од тада па до данас, БиХ функционише на бази међународног (полу)протектората, скоро без икаквих помака у правцу унутрашње сагласности о томе каква та држава треба да буде.

Наведене чињенице о стању босанскохерцеговачког друштва у историјском и актуелном смислу ниједан озбиљнији теоретичар, аналитичар па и политичар не оспорва.

Проблеми, и у теорији и у пракси, наступају онда када се траже и анализирају узроци за такво стање у тумачењу наведених чињеница, свакако и у тражењу одговра на питање ко су главни кривци за такво стање. У том контексту, постоје два потпуно супротстављена приступа: по првом, БиХ никада није била самоодрживо друштво и кључни проблеми су по правилу рјешавани ван Босне и Херцеговине, а генерисани су у њеном друштвеном бићу. Други приступ полази од тезе да је БиХ вишевјековно добро интегрисано друштво, са традиционално добрим унутрашњим односима, а да су сви проблеми, како они из прошлости тако посебно ови новијег датума, увезени и да представљају пројекат усмјерен на разбијање БиХ.

Први приступ доказује се историјским чињеницама, социолози и политиколози у основи се слажу да је босанскохерцеговачко друштво највећим дијелом било више дезинтегрисано него интегрисано, а књижевници су, као инспирацију, такво стање узимали за тему својих дјела.

За разумијевање друштвених конфликата у БиХ, треба уважити и сљедећу чињеницу: Босна и Херцеговина у историјском и актуелном времену није никада била држава изворних националних идентитета. „Национално извориште Срба и Хрвата не припада БиХ, као ни Бошњака који су у погледу националне идентификације највише лутали у односу на све друге народе на овим просторима. Они су се изјашњавали и као Срби и као Хрвати, Југословени, Муслимани а данас као Бошњаци и то само на основу једног критеријума – припадности држави у којој живе“ (Вуковић 2005: 464).

Потпуно супротну тезу заступају бошњачки теоретичари, а посебно политичари. Прво су комунисти, промовишући стратегију синтетичког босанскохерцеговачког идентитета са три ограничене националне поткултуре, вјеровали да је могућа унутрашња интеграција три народа у БиХ. (Касније се показало да је тај пројекат и политички експеримент имао подршку, и то неискрену, само уског слоја републичке бирократије и корумпиране интелегенције.) Покушаји стварања националне кохезије углавном су патили од примјене насилних метода, као и веома развијених модела идеолошких манипулација. Неуспјели покушаји да се од три створи једна нација били су присутни и раније, како код Бењамина Калаја и Јосипа Броза, тако и данас. Овдје се у равни политике испољавала једна очигледна контрадикторност: упркос националним и вјерским расколима и подјелама у БиХ, ова република је проглашена „ковачницом братства и јединства“. Политичка елита у овој републици била је параноична, у страху да се међунационални односи искомпликују, па је у свему и свачему препознавала повампирење старих омраза и у том погледу оштро кажњавала све оне који су одступали од партијских програма. Парадоксалност је, дакле, у чињеници да је друштво са израженим националним и вјерским супротностима и при-

видним јединством требало да буде полуга у борби против национализма у Југославији.

У новим околностима, након распада Југославије, бошњачки теоретичари, интелектуални кругови, вјерски прваци и, свакако, политичари промовишу један нови приступ: промовишу бошњачку націју као главну націју за конституисање централизоване, унитарне државе. Тиме се Бошњаци желе приказати као једини чувари босанске државности у историји, полазећи од тезе да је то једина домовина коју имају насупрот Хрватима и Србима, који имају резервне домовине. Није стога случајно да бошњачки теоретичари (Ђозић, Филандра, Филиповић и др.) снажно промовишу бошњаштво као квинтесенцију босанског друштва, а савремену босанску државу доживљавају као реинкарнацију бошњаштва. Ако се овим полазиштима дода нимало наивна теза о Исаламу, кога је Алија Изетбеговић дефинисао као „интегралну форму живота која се не може ускладити ни са једним другим политичким и друштвеним поретком“ (Изетбеговић 1991:7), онда је потпуно јасно да овај приступ не укључује остале народе и націје као равноправне субјекте босанскохерцеговачког друштва. То су, дакле, врло озбиљни и упорни покушаји доласка до идентитета једног народа. Али шта је ту са постојањем истинских претпоставки и довољних разлога за постојањем идентитета? „Идентичан је неки појам ако у свим околностима задржава исто значење, идентична је нека појединачна, колективна или национална свијест ако у свим временима остаје једнака са самом собом“ (Буха 2005: 57).

Веома снажни подстицаји стварању друштених конфликата у БиХ давали су и страни теоретичари који су, умјесто објективног, научног приступа у анализи процеса и догађаја који су се десили у БиХ, били потпуно у функцији наведеног бошњачког пројекта. Тако је Кеит Доубт са научним амбицијама покушао извршити социолошку анализу ратних догађаја и њихових посљедица у БиХ. Доубт тврди: „Ако незамисливи, бескрајни злочини представљају догађаје који се опиру дискурсу, онда једино што можемо учинити јесте проматрати те догађаје као да се дешавају у царству природе, а не у сфери друштвеног живота“ (Доубт 2003: 163). Овим Доубт жели заправо рећи да се социологија није спремна суочити са једним таквим феноменом као што је рат у БиХ. Овај аутор закључује да се овдје ради о уништењу једног функционалног друштва извана и тај пројекат Срба назвао социоцидом, оптуживши један читав народ за систематско убиство једног мултикултуралног друштва. Слично становиште заступао је и Ервинг Гофман, који је, анализирајући сукобе у БиХ, тврдио да се држава бори за отворено плуралистичко друштво, а националистичка српска страна се залаже за етнички очишћену заједницу, државу апартхејда. Леонидас Хаџипродромидис износи још радикалније ставове јер се ради о „черечењу Босне и геноциду, односно о урбициду као стратешком циљу овог рата“ (Хаџипроддромидис 2004: 214).

Изнесена теоријска и политичка полазишта о кључним факторима који производе друштвене конфликте заправо показују да се ради о веома комплексној материји која није довољно изучена. Та недовољна изученост, а то значи непотпуно познавање друштвених узрока, услова, мотива и циљева конфликата, отежава њихово рјешавање, спречавање или пак регулисање. У друштву се конфликти „могу регулисати, а не рјешавати јер овај други појам асоцира на окончавање конфликата што се у друштву веома ријетко дешава“ (Гоати 1978: 328).

Социологија би дефинитивно морала да направи тај одлучујући искорак у правцу сучељавања са актуелним проблемима друштва, од којих су друштвени конфликти веома важни, како због интензивног присуства, посебно тако због њиховог утицаја на стање у друштву. Искуства америчке социологије, па и ова о којима је било ријечи, могу бити основа за нова промишљања друштвених конфликата.

Литература

Буха 2005: А. Буха, Разлози стварања и постојања Републике Српске, у *Република Српска – десет година Дејтонског мировног споразума,* Књига 15, Бања Лука, Академија наука и умјетности РС, 53–84.

Доубт 2003: К. Доубт, *Социологија након Босне*, Сарајево, „Bay Book“.

Ћоровић 1925: В. Ћоровић, Босна и Херцеговина, Београд, Графички завод „Макарије“

Хаџипродромидис 2004: Л. Хаџипродромидис, *Уморство Југославије*, Сарајево, ТК „Шахинпашић“.

Гоати 1978: В. Гоати, *Политичка социологија*, група аутора, Београд, „Радничка штампа“.

Идризовић и други 1989: М. Идризовић, *Рјечник страних ријечи*, Сарајево, Књижевна заједница „Другари“.

Изетбеговић 1991: А. Изетбеговић, *Исламска декларација*, Сарајево, „Зихад Кључанин“.

Турен 1989: А. Турен, *Социологија друштвених покрета*, Београд, „Радничка штампа“.

Видаковић 2003: Ј. Видаковић, *Друштвени конфликти*, Босна и Херцеговина, С. Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства, у *Република Српска – десет година Дејтонског мировног споразума*, Књига 15, Бања Лука, Академија наука и умјетности РС,461–472.

Секција за новинарство

Vladimir Štambuk*
Fakultet ekonomije i političkih nauka
Beograd

Originalni naučni rad

SOCIJALNE MREŽE NA INTERNETU

Da li socijalne mreže predstavljaju novitet?

Neosporan odgovor na postavljeno pitanje je : ne. Socijalne mreže proističu iz samog bića nastanka i razvoja digitalnih mreža. Još u vreme kada internet nije bio dominantan oblik komuniciranja, u vreme BBS mreža, nastali su MUD-ovi. Oni su predstavlja prve oblike kolektivnog komuniciranja. Ono što ih je krasilo bili su voditelji i mogućnost da se učesnik u igri, koji je naravno uzeo oblik avatara, uništi – ubije.

Na osnovu MUD-ova nastale su kasnije sve igrice koje su tako snažno privukle na internet mlade, ali ne samo mlade generacije. Kada su se pojavili prvi personalni računari, početkom osamdesetih godina prošlog veka, na spectrumu, atariju i sličnim personalnim računarima, pre pojave IBM PC, na njima su se igrale igrice. One nisu bile samo deo zabave već su se na nekim od tih igrica obučavali vojni piloti i slične struke.

Igrice kao način dvokanalnog manipulisanja podacima, predstavljaju suštinu novuma koje su sobom doneli računari, pre svega oni personalni, jer mejnfrejmovi, računari sa kojima su se pre PC proslavili takvi džinovi kao što je IBM, su ne samo privukli veli broj korisnika već su izražavali suštinu korišćenja računara, a zatim digitalnih mreža. Ta suština se iskazivala u online, realnom vremenu i dvokanalnom komuniciranju.

Svaka igra, bez obzira da li se vodila u realnom vremenu ili u virtualnom prostoru, počiva na činjenicu da je igraju barem dva (a nekad i više) igrača, i da se igra realizuje u realnom vremenu. Te dve karakteristike i jesu ono što je virtualni prostor, formiran informacionim tehnologijama, omogućilo da nastane sve ono čega smo svedoci poslednjih desetljeća.

MUD

MUD[1] (izgovara se MAD i odnosi se na višekorisničku kulu) označava višekorisničku dimenziju (VKD) ili višekorisničku kulu (VKK) (zatvor). (http://en.wikipedia.org/wiki/MUD)

---

* vladimir.stambuk@fepn.edu.rs

[1] *MUD* (originally *Multi-User Dungeon*,[1][2] with later variants *Multi-User Dimension*[3][4] and *Multi-User Domain*[3][5]), pronounced /mʌd/, is a multi-user real-time virtual world. Most MUDs are represented entirely in text, but graphical MUDs are not unknown.[6] MUDs combine elements of role-playing games, hack and slash, interactive fiction, and online chat. Players can read or view depictions of rooms, objects, other -

Razlika u dva navedena pojma – skraćenice je posledica gledanja na ovu vrstu virtuelne zajednice. Oni koji žele da zadrže sećanje na činjenicu da su se MUD-ovi razvili iz popularne avanturističke igrice iz 1970, više vole da MUD određuju kao višekorisničku kulu zatvor – VKK. Oni pak koji žele da naglase društveni karakter ove vrste virtuelne zajednice radije govore o MUD-u kao o višekorisničkoj dimenziji ili višekorisničkom domenu – VKD. Razlika između igrice i VKD se sastoji u tome što u igrici može da učestvuje samo jedan akter a u VKD učestvuje mnoštvo aktera – posetilaca – stanovnika.

Postoje dve podvrste MUD -ova. Prva se naziva MUSH, a druga MOO. Pošto su VKD nastale iz igrica, onda je u njima dozvoljeno „ubijanje“ drugih virtuelnih učesnika u igri. Pravo na ubijanje se pravda stavom da bi boravak u VKD virtuelnoj zajednici bio dosadan i neprivlačan. Uostalom, to i jeste razlog što neki insistiraju da se MUD određuje kao višekorisničke kule/zatvor.

---

players, non-player characters, and actions performed in the virtual world. Players typically interact with each other and the world by typing commands that resemble a natural language.

Traditional MUDs implement a fantasy world populated by fictional races and monsters, with players being able to choose from a number of classes in order to gain specific skills or powers. The object of this sort of game is to slay monsters, explore a fantasy world, complete quests, go on adventures, create a story by role-playing, and advance the created character. Many MUDs were fashioned around the dice-rolling rules of the *Dungeons & Dragons* series of games.

Such fantasy settings for MUDs are common, while many others are set in a science fiction–based universe or themed on popular books, movies, animations, history, and so on. Not all MUDs are games; some, more typically those referred to as MOOs, are used in distance education or for virtual conferences. MUDs have attracted the interest of academic scholars from many fields, including communications, sociology, law, and synthetic economies.

Most MUDs are run as hobbies and are free to players; some may accept donations or allow players to purchase virtual items, while others charge a monthly subscription fee. MUDs can be accessed via standard telnet clients, or specialized MUD clients which are designed to improve the user experience. Numerous games are listed at various web portals, such as *The Mud Connector*.

It has been argued that modern games like *World of Warcraft*, and social virtual worlds such as *Second Life* can trace their origins back to the early MUDs.[7] Originally graphical virtual worlds were called *graphical MUDs*, most notably EverQuest, but by 2000 the term MMORPG (massively multiplayer online role-playing game) had become the standard.[8] The MMORPG *RuneScape* was originally intended to be a text-based MUD, but graphics were added very early in the development phase.[9][10] Many MUDs are still active and a number of influential MMORPG designers, such as Raph Koster, Brad McQuaid,[11] Mark Jacobs, Brian Green, and J. Todd Coleman, began as MUD developers and/or players. ahttp://en.wikipedia.org/wiki/MUD.

Svi podvučeni pojmovi predstavljaju hiperlinkove za date pojmove i mogu se dobiti pritiskom na Ctrl i klikom mišem na traženi pojam.

Vremenom, i sve većom potrebom za socijalizacijom i druženjem, VKK se pretvorio u MUSH koji je isto što i VKD (MUD), ali je u toj zajednici ukinuto pravo „ubijanja“ ostalih virtuelnih učesnika u zajednici.

Da bi se povećala privlačnost učestvovanja u virtuelnoj zajednici i da bi se iskazala njena karakteristika druženja i socijalizacije, na osnovu MUSH stvoreni su MOO. MOO (MUD Object Orientated) se odnose na objektima orijentisan MUD (OOMUD).

VKD virtuelne zajednice predstavljaju virtuelni svet koji je u celini opisan tekstom. Na ekranu računara postoji samo tekst i jedan broj komandi koje dozvoljavaju da posetilac učestvuje u zajednici. Kada prvi put poseti zajednicu, novi član dobija naziv „posetilac“. Ukoliko odluči da ostane u zajednici, a da bi tu odluku doneo u tome mu pomažu stanovnici virtualne zajednice, on uzima posebno ime koje sam bira i daje sebi onaj karakter koji želi. Granice mogućnosti su vezane isključivo za maštu. Svako u VKD može da bude ono što želi i kakav želi da bude.

Kada novodošli član nauči tajne kretanja i komuniciranja u zajednici on postaje „čarobnjak“. Čarobnjak ima posebna prava. On može da utiče na komande koje je novajlija dao i tako menja tok procesa. To mu omogućava pravo da „zaviruje“ u sve komande koje novajlija preduzima.

Treba stalno imati na umu da se učestvovanje u MUD uvek realizuje isključivo putem pisanog teksta. Svaki učesnik je slobodan da bira i sam određuje kakav će karakter da bude i koju će ulogu da igra. Izborom karaktera i uloge, on određuje svoju dugoročno prisustvo u MUD kao i svoje odnose sa drugim učesnicima.

Naravno današnja tehnologija omogućava audio-vizuelnu obradu MUD. To je osnova onoga što se pojavljuje kao novi oblici virtuelnih zajednica pre svega virtuelnih prodavnica ali i virtuelnog tržišta.

Onlajn sobe za razgovor (Chat Rooms)

Danas se manje govori o sobama za razgovor, već pre o *onlajn grupama za razgovor*. Originalni naziv je nastao zbog toga što su u okviru WELL-a, a i kasnijih virtuelnih zajednica, mogle da se formiraju grupe ljudi koji će zajedno i međusobno da raspravljaju o nekoj temi od interesa. Takve grupe nisu nikada bile manje od osam, a veće od dvadeset učesnika. Više od tog broja učesnika stvaralo je nemogućnost realne komunikacije među učesnicima, bez obzira na brzinu rada računara i mreže. Ukoliko je tema interesantna, pa se prijavi više od dvadeset učesnika, automatski se stvara nova soba za razgovor.

Soba, ili grupa, nastaje na taj način što neki pojedinac započinje raspravu na neku temu, a drugi mu se priključuju. Naravno tema može biti raspravljana u kontinuitetu. Rasprava je uglavnom jezgrovita, jer vreme i tehnologija ne dozvoljavaju da se drže „dugi govori“. Glavni razlog tome je što se tekst same rasprave ne čuva i ne može se naknadno dobiti.

Na svom početku grupe za raspravu su se realizovale kao i sve stale virtuelne zajednice isključivo putem teksta. Danas se sve više razvijaju grafičke sobe za raspravu. U takvim sobama se na ekranu monitora vide različite slike koje su tako konstruisane da se na njima mogu prepoznati učesnici razgovora, tačnije rečeno da postoje neke oznake, figure ili grafički prikazi koji jasno razliku po imenima ili nadimacima učesnike u razgovoru. Kada učesnik u razgovoru putem pisanog teksta virtuelnoj zajednici pošalje svoj stav, onda se on pod njegovim imenom pokaže na ekranu u tekstualnom obliku koji je sličan crtačima.

Diskusione grupe (sobe za razgovor) su prikladni oblici virtuelnih zajednica kada postoji veoma veliki broj zainteresovanih za učešće. U tom pogledu diskusione grupe su oblici virtuelne zajednice koje omogućavaju najveće učešće zainteresovanih po kvadratnom centimetru ekrana.

Diskusione grupe se formiraju:

– kada treba obuhvatiti veoma veliki broj učesnika,
– kada treba obraditi veoma veliki broj različitih tema i
– kada se žele obezbediti uslovi za pokretanje specijalnih događaja ili tema (razgovor sa istaknutim pojedincima, rasprava o tek emitovanoj novoj pesmi, rasprava o nekoj knjizi itd.).

3-D prostor

Učesnici u virtuelnoj zajednici, kada se radi o 3-D prostoru (skraćeno za trodimenzionalni prostor), se u tom prostoru kreću kao da šetaju kroz neku zgradu. U savremenim tehnološki razvijenim uslovima pored kretanja kroz prostor 3-D učesnici u virtuelnoj zajednici su u mogućnosti da međusobno i komuniciraju. 3-D sistem je poznat onima koji su učestvovali u virtuelnim igricama. Kao virtuelna zajednica, 3-D imaju veliku budućnost. 3-D se pre svega zasniva na *rendering*-u, sposobnosti računara da svaki učesnik sam generira trodimenzionalne slike, a ne da se oslanja na slike koje su unapred stvorene u programima koje su korisnici dobili ili kupili.

3-D omogućavaju:

1. da se učesnik u toj virtuelnoj zajednici oseća kao da se nalazi unutar nekog prostora,
2. unutrašnje grananje pravaca kretanja omogućava da učesnik u ovoj VZ oseća da otkriva nove stvari, puteve,
3. ova vrsta VZ omogućava da se kreiraju veoma lepi i upadljivi mizanscenski efekti.

Budući razvoj virtuelnih zajednica

Virtuelne zajednice od tekstualnog oblika CMC[2] razvojem hardver i softver tehnologije, a pre svega razvojem interneta sve više poprimaju 3-d obli-

[2] CMC označava Computer Mediated Communication.

ke. Ovo je veoma važno, jer sa jedne strane omogućava da se stvaraju ambijenti, prostori u kojima se simulira realnost, recimo robna kuća, a sa druge se omogućava ne samo povratna veza sa jednim korisnikom, već komuniciranje sa većim brojem učesnika. Na toj osnovi će se ubuduće razvijati i one virtuelne zajednice koje će biti u stanju da grafički i komunikaciono stvaraju ambijent – sajberprostor u kome će se realizovati komunikacija većeg broja učesnika, a pri tome stvori utisak i ugođaj određenog, po mogućnosti promenljivog ambijenta.

Kako već postoje virtualne zajednice lokalnih samouprava, moguće je zamisliti da se ubrzo razviju i virtualne praktičnije namene. Tako nije nemoguće zamisliti virtualne zajednice razdvojenih prijatelja, porodica ili nekih interesnih grupacija. Uvođenjem brzog interneta, koji je u stanju da prenosi velike količine podataka u kratkim vremenskim sekvencama, već postoje mogućnosti direktnog telefoniranja sa vizuelnom pratnjom u kojoj pojedinci koji razgovaraju vide jedan drugog u skoro realnom vremenu, da se ta iskustva prenesu na veći broj istovremenih korisnika. Dalji razvoj tehnologija, a pre svega sredstava za prenos podataka će verovatno dovesti do toga da će se virtuelne zajednice u mnogim slučajevima, kada se radi pre svega o komuniciranju, stvarati umesto onih iz realnog sveta. Time će se smanjivati troškovi komuniciranja, obezbediti skoro „realna situacija“ u komunikaciji koja će biti potpuno izjednačena sa komunikacijom lice u lice, i stvoriti uslovi za daleko veću efikasnost u raznim domenima.

Kao što je pojava telegrafa, telefona omogućila decentralizaciju u proizvodnim, upravljačkim i administrativnim procesima, dalji razvoj virtualnih zajednica će omogući bitnu dislokaciju pojedinih institucija, preduzeća i ustanova. To će sa svoje strane uticati ne samo na budući izgled gradova i naseobina uopšte, već će stvoriti uslove da ljudi na drugačiji i bolji način organizuju svoje prostore za življenje (prvi prostor), a da mesta rada (drugi prostor) više ne dominiraju kao centralne poluge odlučivanja o prostornom i svim drugim strukturama življenja. Nesumnjivo će to uticati i na treći prostor, onaj u kome ljudi provode svoje slobodno vreme.

Socijalne mreže

Nema nikakve sumnje da su socijalne mreže direktno ili indirektno naslednici ideje, a i prakse MUD-ova. Oni to jesu jer ne samo da dele neke elemente prakse i projekcije, već zbog toga što dele osnovnu ideju digitalnog komuniciranja, a ono je dvokanalnost, onlajn i real time aspekti. Drugačije rečeno, internet komunikacija je nastala na činjenici da digitalne mreže opstaju jedino kroz komunikaciju. Komunikacija je oblik protoka informacija sa više čvorišta i više učesnika. Tim mrežama je s toga inherentna „socijalna“ komunikacija – ili komunikaciona, istovremeno, većeg broja učesnika. Čim ima više socius-a, „drugara“, onih koji se druže, a to je osnova svakog socijeteta, onda lako iz toga nastaje socijalna mreža komunikacija.

Veliki napreda,k kako u programiranju tako i u praksi, ogleda se u tome što su socijalne mreže zasnovane na multimedijalnosti, ali i na novim mogućno-

stima koje stvara novi hardver i softver. Prvi se ogleda ne samo u povećanim kapacitetima obrade podataka od strane računara. Drugi, u promeni koncepta softvera koji omogućava primenu multimedijalnosti u realnom vremenu i u onlajn obliku. Naravno i veliko povećanje količine informacija koje je moguće preraditi i upamtiti u okviru hardvera socijalne mreže, omogućavaju njeno uspešno funkcionisanje.

Pri tome se ima u vidu da se danas teško može govoriti samo o PC računarima. Minijaturizacija, od komponenti, do samih računara, teško da omogućava da se više govori o personalnim računarima jedino kao desk topovima. Revolucija pretvaranja računara na stolovima u noseće računare je bila ogromna. Ona je omogućila da se računari sličnih kapaciteta onima desk topa nose svuda sa sobom i da omogućavaju slične ili identične uslove rada.

Ono što se danas nazivaju socijalne mreže imalo je i međufaze. Postojale su i bile neko vreme jako popularne neke socijalne igre u kojima su pojedinci mogli, kao u MUD-u, da se uključe kao u neki virtualni svet. Tu su kupovali, neki to rade i danas, kuće, plaćali usluge, družili se sa komšijama, išli na posao i mnogo toga drugoga. Te socijalne igre su postale toliko realne u virtualnom prostoru da su se "prelivale" u realni svet, pre svega putem tužbi koje su pojedini igrači podnosili protiv drugih, u razmeni i naplaćivanju "realnog" novca u zamenu za onaj virtualni, itd.

Zašto nastaju socijalne mreže?

Tri su osnovna razloga nastanka socijalnih mreža. To su

1. postojanje uslova (obično tehnoloških) za njihovo funkcionisanje,
2. potreba za komuniciranjem,
3. potreba za socijalnim opštenjem (socijalna pripadnost).

Tehnički uslovi

Telefon je u momentu njegovog nastanka predstavljao neku vrstu „socijalne“ mreže, kao što je to bio i telegraf, pa i radio, štampa i TV. Socijalnu mrežu predstavlja i pošta. bilo da se oslanja na zvukove bubnjeva, brze kurire, dimne signale i tome slično.

Ono što njih po pravilu razlikuje od digitalnih socijalnih mreža na internetu, je to što su ti oblici socijalnog povezivanja predstavljali modele komunikacije „jednog sa jednim“ dok digitalne mreže mogu poprimiti oblike komunikacije „jednog sa mnogima“ pa i „mnogih sa mnogima“. Ta promene je više od tehničkog fenomena. Komunikacija jednog sa jednim, koja se najčešće kroz istoriju ostvarivala putem neposrednog komunikacionog kontakta, je pre svega, vezana za određene tipove socijeteta. U njima komunikacija jeste bitna, ali je ipak izvedene iz socijalne strukture i ljudskog datog delanja.

To se u velikoj meri odnosi i na komunikaciju tipa „jedan sa mnogima“. Bitna promena, a ona nije po svojim posledicama samo tehnološki određena, već

ima krucijalne socijalne posledice, je oblik komunikacije mnogi sa mnogima. Ona je ne samo „povratna“, dvokanalna, čime se omogućava da izvor i primalac stalno menjaju ulogu i omogućava da se skoro momentalno povratno reaguje na dobijenu informaciju, već u isto vreme omogućava da se stvaraju distributivne mreže i konekcije. To omogućava vezu mnogih sa mnogima.

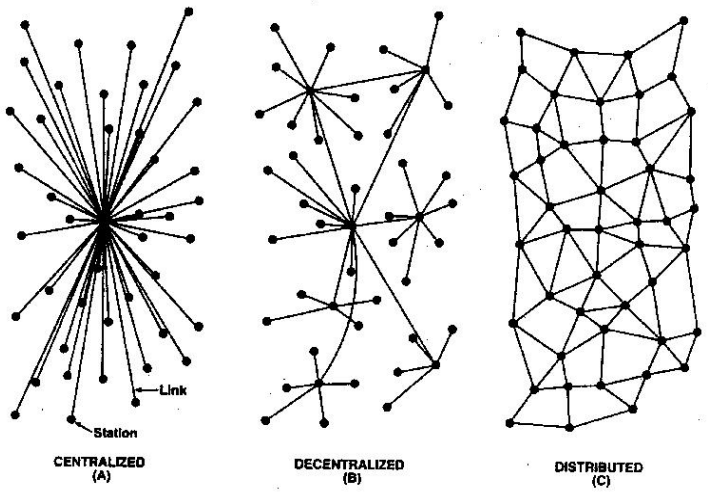

Potreba za komuniciranjem

Potreba za komuniciranjem je jedna od onih pojava koje nisu skoro nimalo istraživane. Svi naučni stavovi i svaki prosečan građanin polaze od toga da je komuniciranje, razmena informacija između dva ili više lica, nešto normalno, uobičajeno. Od primordijalnih društava (hordi, plemenima), do ovih savremenih, mnogo, a nažalost to i tvrde neki teoretičari javnog komutiranja, samo komuniciranje „lice u lice“ se smatra „normalnim“, ili bolje rečeno onim što je poželjno.

Komuniciranje se nije nikada, pa čak i u tim primordijalnim vremenima, svodilo samo na komunikaciju „lice u lice“. Pored te i takve komunikacije postoje i uvek su postojali veoma različiti „pomereni“ oblici komuniciranja. U tribalnim uslovima to se iskazivalo ostavljanjem niza znakova da bi drugi mogli da ih razumevaju, postojali su tradicionalni, verski i niz drugih oblika komuniciranja koji nisu bila „lice u lice“, ali su bili isto toliko, ako ne i značajniji, za društveni život.

Potreba za socijalnim opštenjem (socijalna pripadnost)

Za razliku od prethodnih razvojnih i socijetalnih modela, u informatičkom društvu, komunikacija od sporedne, istina bitne, aktivnosti prerasta u centralnu vrednost i fenomene društvenog života. Samim time i socijalne mreže za komuniciranje na internetu, postaju bitan faktor društvene egzistencije.

Opšta potreba za komuniciranjem, koja se u prethodnim vremenima uglavnom zadovoljavala komunikacijom jedan sa jednim, sada se pretvara u opštu potrebu komuniciranjem mnogih sa mnogim.

FaceBook

FaceBook je jedna od tih mreža koja za poslednjih dve do tri godine poprima eksponencijalne razmere. Krajem oktobra 2010. godine procenjeno je da preko 500.000 učesnika širom planete skoro dnevno koristi tu socijalnu mrežu za međusobno „druženje“. Mnogi u tom fenomenu vide novost koja će bitno da odredi budućnost, ne samo socijalnih mreža, već i samog socijeteta.

Kao i mnogi drugi fenomeni FaceBook danas poprima anegdotske oblike. Kada je nešto veoma uspešno, onda se u socijetalnim okvirima tome pridodaju epohalne karakteristike.

FaceBook, kao što je već pokazano, koristi karakteristike koje su implementno ugrađene u digitalne mreže. Te karakteristike su da je u okviru interneta moguće koristiti MUD-ove kao mesta susretanja velikog broja pojedinačnih korisnika interneta. Softverska podrška ugrađena u FaceBook, kao i u neke druge mreže poput Twitter-a itd. je takva da omogućava skoro masovnu istovremenu upotrebu tih mreže za prenos on-line podataka i poruka među učesnicima. To nije nikakvo inovativno rešenje, već samo primene boljih softverskih i hardverskih rešenja da se poruke među velikim brojem učesnika prenose u realnom vremenu.

Socijalne mreže kao što je FaceBook nisu skrojene radi socijetalnog boljitka i koristi za učesnike. One su napravljene isključivo zarad finansijske i novčane koristi vlasnika FaceBook-a. Da bi postigli željene ciljeve, tvorci FaceBook-a su iskoristili zavisnost pojedinaca od potreba socijalnih kontakata ili kompleksa „druženja na ćošku“.[3] Kombinujući inherentne osobine iterneta i socijalnih potreba za druženjem, pre svega mlađih osoba, FaceBook je napravio socijalnu mrežu. Ona je postala zbog ograničenih mogućnosti druženje većine ljudi, pre svega u razvijenim zemljama, veoma popularna i uspešna.

Ono što se zaboravlja jeste da su FaceBook, Twitter i slične socijalne mreže, pre svega, napravljene radi ostvarivanja finansijske dobiti. Cela logika tog softvera jeste kako na što bolji način iskoristiti one koji pristupaju toj socijalnoj mreži, zarad ostvarenja dobiti. Pošto se FaceBook ne može osloboditi te logike jer bi time uništio i svrhu svoga postojanja, poslednjih šest meseci on srlja iz poteškoće u poteškoću, iz skandala u skandal.

[3] Poznata krilatica iz socioloških istraživanja sredinom šezdesetih godina, kada je istraživana potreba vršnjaka da se okupljaju na ćoškovima ulica i tu druže. Pošto tada nije bilo drugih „socijalnih“ mogućnosti, svi oni koji nisu imali materijalne mogućnost za učestvovanje u „višim i složenijim“ oblicima druženje, slobodno vreme su provodili druženjem sa decom iz komšiluka. Iz tih oblika druženja su se razvijala i pojave kao što su ulične bande, lokalno nasilje, pa sve do stvaranja gangova i mafijskih organizacija. Naravno, ti oblici druženja poznati tokom većeg dela istorije, su u tim istraživanjima dobili svoje odredište i naziv.

Nije mala stvar imati stalnih preko pola miliona saradnika, toliko navodno FaceBook ima polovinom novembra 2010. godine. Oni dnevno barem jednom. a neki i više puta. pristupaju FaceBook-u. Svaki pristup označava davanja nekih posebnih podataka o sebi. Navodno ti se podaci, o tome kako je proveden dan, šta se radilo, šta se događalo i slično, stavljaju na FaceBook radi toga da bi prijatelji tog člana FaceBook-a bili obavešteni o onome što se čini bitnim za svakog od njih.

FaceBook iz svih tako dobijenih podataka izvlači sve ono što se na tržištu interneta može unovčiti. Količine podataka koje, kada se ukrste, stvaraju nezamislivo veliku bazu podataka, imaju i te kako svoju finansijsku prođu. U veoma kratkom vremenskom periodu vlasnici FaceBook-a su postali milioneri. Pri tome su podatke, koji su davani *bona fide*, zloupotrebljavali i iz njih izvlačili korist.

To je poprimilo takve razmere da je pretilo sredinom 2010. godine da dovede do zatvaranja FaceBook-a. Brzom akcijom, a još većom propagandom, FaceBook je delimično otklonio date mu prigovore i u većoj meri zaštitio privatne podatke svojih pretplatnika. No, suštinski stvari se nisu promenile. Ukoliko je imao nameru da i dalje ostvaruje velike profite, FaceBook je morao da ostane pri svojoj osnovnoj logici delovanja – nedozvoljenoj manipulaciji podacima svojih pretplatnika, bez njihove saglasnosti i bez njihovog znanja.

Zato je krajem godine FaceBook najavio uvođenje imejl servisa, čime će konkurisati drugim brauzerima (mašinama za pretraživanje) kao što su Google, Yahoo! itd. Želja mu je, izgleda, da iskoristi dosta veliki broj svojih pretplatnika i da ih otme od drugih brauzera i na taj način, primenjujući praksu prodaje reklama preko i-mejla, ostvari i nadalje velike profite.

FaceBook je svojim razvojem ukazao na ključni problem socijalnih mreža. On se sastoji u tome da treba da se nađe način njihovog finansiranja. Ukoliko bi se finansirale od naplate koja bi se nametnula kao obavezna korisnicima tih mreža, one bi bile jako nepopularne i neproduktivne.

Naplate usluga na Internetu su na neki način prevaziđene. Kao i na komercijalnim TV, gde je to postalo kontraproduktivno, gramzivost za parama je dovela do ideje da se najveći deo aktivnosti, pre svega brauzera, finansira iz reklama. Obim reklama je ipak ograničen, iako nije mali. Brauzeri su stigli prvi i oni su uzeli i za sada uzimaju glavni deo koji se može dobiti od reklama. Socijalne mreže su došle kasnije i deo kolača od reklama koji je ostao na raspolaganju je relativno mali.

Naplata usluga ne dolazi u obzir, jer bi je mali broj korisnika prihvatio, a to ne bi bilo dovoljno za velike apetite onih koji stvaraju apsove na internetu. Reklama i njeni izvori su skoro presušili. Finansijski gledano, socijalne mreže moraju naći neke nove izvore finansiranja. FaceBook smatra da će zahvatanjem u domen delovanja brauzera, preko i-mejl usluge, biti u stanju da za sebe pribavi deo finansijskog kolača.

Nedostaci i problemi socijalnih mreža

FaceBook nije socijalna mreža

Malo ko od onih koji dnevno upotrebljavaju FaceBook ili Twitter će se saglasiti sa ocenom da su, u stvari, prevareni jer se ni u jednom od ta dva ili nekom sličnom slučaju ne radi o socijalnoj mreži. Kada bi se radilo o pravoj socijalnoj mreži, onda bi svi učesnici te mreže mogli na ovaj ili ovaj način da komuniciraju, stalno ili povremeno, svi sa svima.

To u FaceBook-u nije slučaj. Tu su uspostavljeni odnosi jednog sa mnogima, a ne mnogih sa mnogima. Svaki korisnik komunicira sa „svojim prijateljima“. Podaci koje daje i koje prima odnose se na određenu listu pretplatnika, listu koja je formirana davanjem saglasnosti jednom pretplatniku da će sa njim dragovoljno da komuniciraju. U takvim slučajevima dolazi do smešnih i pomalo jadnih scena (sujeta, sujeta), pojedinci se hvale da imaju i do dve hiljade prijatelja na FaceBook-u.

Objektivno gledano, sa tehničkog stanovišta, ako neko komunicira sa dvesta ljudi, to je broj koji predstavlja nedokučive granice. Treba, recimo, pokušati zamisliti kako izgleda kada neko dobija oko 100 i-mejlova dnevno. Male firme koje dobijaju toliko i-mejlova, posebno ukoliko svoju delatnost zasnivaju na takvoj komunikaciji, imaju velike probleme praćenja, odgovaranja i procesiranja toliko podataka. Zbog toga se danas razvija i posebna „nauka“, disciplina organizovanja i praćenja podataka.

Pojedinac koji nema nikakvog iskustva ili ne poznaje principe organizacije podataka preko FaceBook-a može da šalje i na hiljade adresa svoja zapažanja o datom danu, događajima itd. On ne može sam na organizovan i racionalan način da obradi slične dopise od svojih sagovornika, ukoliko oni prelaze dnevno određen broj „hitova“.

FaceBook, s tog stanovišta, nije socijalna mreža, već samo glorifikovani MUD.

FaceBook nije mesto druženja već samo glorifikovanja

Druženje nije nikada bilo niti može biti masovna pojava. Zbog ograničenih mogućnosti koje svaki čovek ima kada se radi o komuniciranju, on može da obuhvati samo određen broj drugih pojedinaca, druženje je dosta ograničavajuća pojava. Pored toga, druženje podrazumeva i određene emotivne, emfatične veze i kriterijume. Istina na FaceBook-u mogu da se uspostave odnosi druženja određenog broja pojedinaca, ali taj broj je relativno mali.

Pošto FaceBook, a i njemu slične socijalne mreže, podstiču što veći broj kontakata sa što je moguće većim brojem ljudi, one ne predstavljaju uslove za druženje, već samo za komuniciranje jednog sa mnogima. To nije nešto što treba zanemariti, ali to nije druženje. Ne samo da broj kontakata ukazuje da se ne radi

o druženje, već i po pravilu nedostatak ili odsustvo emfatičnih elemenata to potvrđuje.

U suštini, sa stanovišta psiholoških kriterijuma, postojeće socijalne mreže podržavaju i postiču neku vrstu samoglorifikovanja. Ljudi imaju potrebu da iskazuju svoje uspehe, ali i svoje probleme drugima. Neke crkve su od toga napravile veoma moćno oružje sopstvene promocije, ali i psihološke stabilnosti svojih vernika.

FaceBook ima ulogu psihološke stabilizacije, u određenom obimu, svojih pretplatnika. Oni nisu u stanju, zbog socijalne situaciju u kojoj žive, ili zbog sopstvenih psiholoških aberacija, da nalaze način „oslobađanja“ viška pritiska u životu, te to realizuju putem socijalnih mreža. Mnogi će reći da je to dobra stvar. Verovatno. Bilo bi daleko bolje kada bi te svoje aberacije mogli da ukidaju u okvirima druženja i prijateljstva, a ne putem njihovog „oglašavanja“ na bilbordima socijalnih mreža.

U svakom slučaju, radi se o veštačkom, često lažnom, načinu rešavanja takvih aberacija. Opet treba reći da to nije tako loše, pod uslovom da se to radi na transparentan (kako je ovo „lep“ pojam) način, način koji omogućava učesnicima da budu svesni procesa u kome učestvuju.

Zamumuljeni ciljevi socijalnih mreža

Stvar postaje time složeniji i na neki nači nečasnija, što su socijalne mreže nastale ne radi toga da bi ljudima pomogle u rešavanju njihovih problema ili realizacije njihovih potreba, već isključivo i iznad svega kao način sticanja velike dobiti vlasnicima socijalnih mreža. Svi oni koji su prijavljeni na socijalne mreže su u startu prevareni. Oni bivaju primamljivani da se učlane, da bi se preko socijalnih mreža obezbedila što je moguća veća dobit. Kakvu korist od toga imaju članovi socijalnih mreža, skoro je nebitno.

Takvu tendenciju pokazuju poteškoće i problemi sa kojima se susreću socijalne mreže, pre svega FaceBook , poslednjih nekoliko meseci, s kraja 2010. godine.

Pitanje zaštite privatnosti i podataka koje se daju u uverenju da će ih koristiti ili njima imati pristup samo njihovi sagovornici i sučlanovi FaceBook-a su se pokazale totalno netačnim. FaceBook je tokom leta 2010. godine morao da napravi radikalne rezove, da bi koliko-toliko zaštitio privatnost svoji članova. To je urađeno, ali izgleda da je imalo pogubne posledice za profit FaceBook-a.

Smanjeni prinosi su naterali FaceBook da profit traži drugde, pre svega u iskorištavanju svog brojnog članstva, kao budućih korisnika FaceBook i-mejl servisa. Da je FaceBook imao iskrene namere u razvijanju socijalne mreže usmerene na razvoj prijateljstva među ljudima, on se ne bi laćao i-mejla. Pokušaj prodora u i-mejl domen verovatno neće biti kraj „reforme“ FaceBook-a.

Kao što su brauzeri Google, Yahoo! nastojali i već deluju u pokušajima da preuzmu delove MSN office-a i pored pretrage interneta i davanje besplatnih i-mejl usluga, tako će i FaceBook, ukoliko želi da sačuva svoju finansijsku pozi-

ciju, morati da pored i-mejla primeni i neki druge apsove i da ih ponudi svojim korisnicima. Od socijalne mreže pretvoriće se u brauzer ili nešto treće.

Zaključak

Polazeći od iskustava koja su nastala u MUD-ovima, socijalne mreže su pokušale da pod pokličem „prijateljstvo“ privuku veliki broj korisnika svojih usluga. To su uspele u većoj meri nego što se iko nadao.

Razvoj tih mreža i njihovo širenje, kao i potpuno zanemarivanje privatnosti, je te mreže dovodilo u sve veće probleme.

Altruizam, koji je naizgled bio ugrađen u socijalne mreže u velikoj meri je bio privid. Kada je taj privid počeo da se raspršava, a novčana motivacija kao dominantna isplivala na videlo dana, FaceBook je morao da pristupi promenama.

Kakve će te promene sve biti i koliko će one opstati i sačuvati FaceBook, veliko je pitanje.

Ono što je sigurno, jeste da, ukoliko se želi ostvariti druženje na internetu, socijalne mreže će morati biti uspostavljene na neki drugačiji način.

Na neki način sudbina FaceBook-a ukazuje na ključni problem daljeg razvoja interneta. Nastao kao neprofitna, demokratizujuća aktivnost, internet se u poslednjih par godina sve više sukobljava sa dve tendencije.

Jedna je njeno dalje demokratizovanje i omogućavanje ljudima da slobodno, bez zazora i ograničenja među sobom komuniciraju, i to pre svega u obliku mnogi sa mnogima, što i jeste bila revolucionarna promena koju je internet sobom nosio.

Druga, pak, se odnosi na agresivna nastojanja da se internet sve više i sve šire iskoristi za bogaćenje, eksploataciju učesnika internet komunikacija. Ta tendencija, koja jeste u saglasnosti sa liberalno tržišnim aspektima je, međutim, u sve većoj suprotnosti, ne samo sa osnovnim namerama i svrhom interneta, već i sa samim socijetalnim promenama koje se dešavaju.

Kako će se ova suštinska protivurečnost, koja se javlja ne samo na internetu već i u razvoju socijeteta, razrešiti, ostaje da se vidi. U tom procesu FaceBook će morati, izgleda, da se bitno reorganizuje, a principi delovanja socijalnih mreža da se promene.

Literatura

Glossbrenner, Glossbrenner 1996: A.Glossbrenner, E. Glossbrenner, *Makin More Money on the Internet*, McGraw-Hill, N.Y.

Barabasi 2002: Albert-Laszlo Barabasi, Linked, *The new Science of Networks* , Perseus Publishing.

Frances 1977: Cairncross Frances, *The Death of Distance*, Harvard Business School Press, Boston.

John 2002: Cassidy John, *dot.con*, , HarperCollins, N.Y.

Cusumamo, Selby 1996: Cusumamo, A. Michael, Selby, W. Richard, *Microsoft Secrets*, HarperCollins Business.

Downes, Chunka 1998: Downes, Larry, Chunka, Mui, *Unleashing the Killer App*, Harvard Business School Press, Boston.

Elliott, Urry 2010: Elliott, A., Urry, J. O., *Mobile Lives*, London: Rutledge.

Facebook jumps into the e-mail fray, Business Chron.com - Houston Chronicle.mht

Facebook launches simplified privacy controls, ZDNet.mht

Facebook Privacy Enemy Number One, Dan Costa PCMag_com.mht

Facebook Privatizing the Internet, one Poke at a time, The Register.mht

Facebook walks a tricky line weighing privacy vs._ profit - USATODAY_com.mht

Facebook's Gone Rogue; It's Time for an Open Alternative, Picenter Wired_com.mht

*Facebook's new messaging system More than just email***,** ZDNet.mht

Germany takes legal steps against FaceBook, Yahoo! News.mht

How cybercriminals invade social networks, companies - USATODAY_com.mht

How-to-secure-your-facebook-account, Personal Finance News, from Yahoo! Finance.mht

Italy-could-break-the-Internet 48596-.htm

Kelly 1999: Kelly, Kelvin, *New Rules for the New Economy – 10 Radical Strategies for a Connected World*, Penguin Book.

Komando 1996: Komando, Kim, *Cyberbuck$: Making Money Online*, IDG Books.

Prigogine 1966: Prigogine A, *The end of Certainty***,** New York: Oxford Press.

Štambuk 2005: Štambuk, V., *Informatika i Internet***,** Beograd, Čigoja Štampa i FPN.

Štambuk 2007: Štambuk, V.**,** *Informatika***,** Čigoja štampa i FPN, Beograd.

Štambuk: Štambuk, V., priređivač, *Mikroelektronska revolucija i društvene promene*, Nolit, Beograd,

Štambuk 1976: Štambuk, V., *Sistemski pristup: mogućnost i stvarnost*, Tehnička knjiga, Beograd.

Štambuk 2010: Štambuk, Vladimir**,** *Communico ergo sum, Internet, od kuda je došao i kamo smera***,** Akademska misao, Beograd.

Štambuk 1999: Štambuk, Vladimir, ed. *Internet i politika*, Verzal Press, Beograd.

Štambuk 2001: Štambuk, Vladimir, *Kibernetika, informatika i internet*, Fakultet političkih nauka, Čigoja Štampa, Beograd 2001.

Štambuk 1998: Štambuk, Vladimir, *Sistemski pristup, informatika i internet*, Fakultete političkih nauka, Čigoja.

Twitter power Learning from ourselves, in real time - USATODAY_com.mht.

Users of Facebook's Social Network Are Mostly Anti-Social, Poll Fast Company.mht.

Jelica D. Stefanović-Štambuk*
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka
Odeljenje za međunarodne studije

Pregledni rad

POLITIKA U MREŽI: SPREZANJE MEDIJA, DIPLOMATIJE I JAVNOSTI U NOVU NAUČNU PARADIGMU MEĐUNARODNE, SVETSKE I GLOBALNE POLITIKE

Brojna pitanja danas iziskuje neodložne odgovore društvenih nauka. Među njima su za teoretičare i istraživače politike nezaobilazne tri grupe pitanja. Među takvim pitanjima u prvoj grupi su ko, zašto, i kako pokreće pravljenje i utvrđuje današnju međunarodnu, svetsku i globalnu politiku. Drugu grupu čine pitanja ko, zašto, kako, s kojim učincima uobličava, kao i šta, i koliko dugo dobija u sadašnjem međunarodnom, svetskom i globalnom poretku. Konačno, neizostavno je odgovoriti i na pitanja u trećoj grupi. Tu su u pročelju pitanja zbog čega je postojeća globalna vladavina takva kakva jeste, i može li biti sporazumno preobražena kako bi svi zainteresovani bili ravnopravno uključeni i postizanjem saglasnosti dobijali ono što žele (win-win).

Dugotrajno su u naučnom proučavanju međunarodnih odnosa, navodno zbog posvećenosti umišljanju svetova, odbacivane sve normativno opredeljene struje u pronalaženju odgovora na pitanje mogu li se međunarodna, svetska i globalna politika sporazumno preobraziti kako bi svi zainteresovani bili ravnopravno uključeni i postizanjem saglasnosti dobijali ono što žele (win-win). Omalovažavana su nastojanja da se iz izričito normativnih i etičkih polazišta saopšte odgovori kako se ispravno vode međunarodni odnosi (Walzer 1977, McElroy 1992, Nardin, Mapel (eds.) 1992, Frost 1996, Franke 2000, Coicaud, Warner (eds.) 2001, Sutch 2001, Kokaz 2005, Price, 2008). Ruženo je okretanje etici u teoretizaciji međunarodnih odnosa radi zadovoljenja želje ljudi „da misle kako da se časno, odnosno dobro, to jest ispravno vladaju“ (Onuf 1998: 692) i ispunjenja ljudskog „upinjanja da se bude pristojan“ (Coicaud, Warner (eds.) 2001: 3) na način kome su pribegavali socijalni (društveni) konstruktivisti (Kratochwil 1988, Onuf 1998, Price, Reus-Smit 1998, Owen 2002, Widmaier 2004, Price 2008). Očekivali su da će usredsređenošću na ideje i vrednosti u razumevanju svetske politike obezbediti pogodnu podlogu za „predočavanje etičkih praksi i etičkih spoljnopolitičkih savete“ (Hoffmann 2009: 232). Uzvratno su trpeli napade zbog tobožnjeg probiranja „isključivo lepših strana svetske politike“ (Mearsheimer, 1994/95, Sterling-Folker, 2000, 2004, Barkin 2003).

Prezir prema obezbeđivanju smernica za ono što je pristojno i u međunarodnoj, i u svetskoj, i u globalnoj politici ojačalo je siromašenje saznajne proniclјivosti međunarodne teorije. Dugotrajna vladavina dva pravilnika mišljenja međunarodne, svetske i globalne politike – tokom trajanja Hladnog rata, nad-

* vzorin@gmail.com

moćnog realističkog, a posle mirnog okončanja Hladnog rata, liberalnog, koje je preuzelo prevlast – smestila je moć u središte objašnjenja pokretanja i ishoda politike. Oba pravilnika povlastila su kao mesta njenog uređivanja i okvira odvijanja tržište i državu ili anarhični sistem država. Pripisivanje prenaglašene delotvornosti moći (ma koliko različito bila određivana), a tržištu, „nevidljivoj ruci" (Mcdonald 2009), i, državi, „vidljivoj ruci", sveopšte radinosti mira, napretka i rasta društvene odgovornosti, uz čiljenje normativizma kao sposobnosti zamišljanja promena sveta – uključujućih, oslobađajućih, nenasilnih i sporazumnih – oslepelo je obe vladajuće teorije za stvarnost.

Gubljenje osetljivosti vida lišilo ih je uvida u stvarnost. Gomilale su se posledice ovog gubitaka i uzajamno umnožavale. Zbirno su, iz dana u dan, obe vladajuće međunarodne teorije sve manje bile u stanju da objasne *kako*, a ponajmanje *zašto* međunarodne, svetske i globalne politike. Budući da je stvarnost padala na slepe mrlje obe teorije, u njima se gasilo poštovanje različitosti. Nestajalo je u njima uvažavanje delovanja svega što su bacile u duboku senku povlađivanjem sila moći, tržišta, i države. Obe su izgubile i pretpostavke za razumevanje spojenih procesa izmena u strukturama, sistemima i obrascima društvenih odnosa u svim ravnima života od mesne do globalne (Stefanović-Štambuk 2008). Izobličeni normativizam dve vladajuće teorije međunarodnih odnosa, obnevidele za stvarnost, ispostavio su u nalaganju trebanja i moranja vođenja i predviđanja ishoda međunarodne, svetske i globalne politike usipanjem u njihovu „čašu" propisanog objašnjavanja (Stefanović-Štambuk 2010a).

Neuporedivo su se visprenijim u pronicanju u nastale obrte spojenih procesa promena pokazali sociološki pristupi. Prvi deo rada izlaže saznajne rezultate koje su u tome ostvarili. Spregli su razumevanje spojenih procesa izmena i njihovih ishoda, koji su preobrazile predeo, učesnike, načine i sredstva međunarodne, svetske i globalne politike, novom naučnom paradigmom mreže. Obeležili su i čvorišta i protoke koji su ležišta zbivanja trvenja u pokretanju, pravljenju i sprovođenju međunarodne, svetske i globalne politike.

Drugi deo rada sadrži novi predlog teorijske mape napravljene u međunarodnoj teoriji usvajanjem i korišćenjem nove naučne paradigme mreže izvedene u sociološkim pristupima za razumevanje stvarnosti međunarodne, svetske i globalne politike.

Zaključak sadrži svodno saopštenje o podesnosti naučne paradigme mreže za davanje odgovora na sve tri grupe neodložnih pitanja o današnjoj međunarodnoj, svetskoj i globalnoj politici. Prodornost ove naučne paradigme proizvod je sprezanja glavnih ishoda spojenih procesa izmena – medija, diplomatije i javnosti – i to objedinjavajućim uključivanjem svih njih od mesne do globalne ravni i isticanjem novog obrasca odnosa partnerstva uspostavljanih uzajamnim delovanjima i strategija spojivosti kojima se održavaju, a bez zanemarivanja moći. Moć pravljenja i održavanja ovih mreža je diplomatska moć. Diplomatska moć je sposobnost sporazumevanja jednih sa drugima, na osnovu sposobnosti jednih da ponude drugima ono što ti drugi žele. Ova moć smanjuje opasnosti nasilja, omogućava postizanje uslova ravnopravnosti i približavanje zadovoljavanju pravič-

nosti, ostvarivanje društvene odgovornost i polaganje računa i uključenost u upravljanje poslovima od mesne do globalne ravni svih kojih se oni tiču, a jesu spremni i u stanju su da se o njima sporazumevanju i tako preuzete obaveze dosledno ispunjavaju.

Spojeni procesi izmena međunarodne, svetske i globalne politike i sprezanje njihovih ishoda novom naučnom paradigmom mreže u sociološkim pristupima

Tri istovremena povezana i presecajuća procesa korenitih promena, odnosno tri upletene revolucije (Gilboa 2000) uzimaju se kao nužan nalog pretemeljenju razumevanja ko, zašto, i kako danas pokreće, pravi i vodi međunarodnu, svetsku globalnu politiku i ko, zašto, kako, i s kojim učincima uspostavlja poredak.

Prvom od ove tri povezane i presecajuće revolucije smatra se revolucija masovnog opštenja. Njeno izbijanje pripisano je tehnološkim novinama u proizvođenju, obradi, skladištenju, rasejavanju, dostupnosti i razmeni informacija. Prvim proizvodom ovih tehnoloških novina označavaju se globalne mreže emitovanja vesti. Drugim proizvodom smatra se internet. Raširenо se pretpostavlja, iako još uvek nema istraživanja koja bi to potvrdila, da su internet, omogućavanjem opštenja (iznošenja i razmene gledišta) „mnogih sa mnogima“ (Štambuk 2010), i globalne mreže, poput *CNN International*, *BBC World*, *Sky News*, *Al-Jazeera*, *Russia Today*, emitovanjem vesti o događajima u vremenu kada se zbivaju bilo gde na planeti u formatu 24/7 (24 sata sedam dana u nedelji) postali ključni izvori obaveštavanja o međunarodnim, svetskim i globalnim poslovima, te da su reči, a osobito slike koje dopremaju, danas postali glavni pokretači međunarodne, svetske i globalne politike.

Visoki državni zvaničnici i državni delatnici u diplomatiji neće zauzimati istu stranu na terenu ocene o velikom uticaju novih tehnologija stvaranja, obrade, skladištenja, rasejavanja i razmene informacija i pokretačkoj ulozi sredstava javnog obaveštavanja i opštenja u svetskim poslovima, odnosno pisanih i elektronskih medija, uključujući i internet u pravljenju međunarodne, svetske i globalne politike. Zbirno sprega međunarodni, svetskih i globalnih poslova i novih tehnologija i sredstava javnog obaveštavanja i opštenja, mada nedovoljno pojmovno ispravno i manjkavo teorijski zasnovana, od 90-ih godina prošlog veka često se naziva „*CNN-učinkom*“ (*CNN effect*) (Gilboa 2005).

Čuvena jezgrovita jetka rečenica nekadašnjeg generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, Butrosa Butros-Galija (Boutros Boutros-Ghali), da je „CNN šesnaesti član Saveta bezbednosti“ (Minear, Scott, Weiss, 1996: 4) postala je skraćenica opširnih, a nedovoljno izdvojenih varijabli, preglednih pokazatelja i mernih skala teoretizacija o spregnutoj pokretačkoj snazi sredstava javnog obaveštavanja i opštenja u međunarodnoj, svetskoj i globalnoj politici. Butros-Galijeve reči upućivale su na opstojnost ocena da se stepen ostvarenog uticaja elektronskih sredstva obaveštavanja ne iscrpljuje u „postavljanju“ i utvrđivanju dnevnog

reda međunarodne politike. Podvlačile su i njihov dalekosežan upliv na kalupljenje razumevanja, pravljenje odlivaka identiteta, smeštanje (uokvirenje) ramljenje brojnih problema i rešenja (framing). Najozbiljnije su upućivale na kraj jedne njihove uloge i započeto igranje sasvim nove. Elektronska sredstva obaveštavanja i opštenja prestala su da uzimaju ulogu pukog tumača nego su otpočela da preuzimaju „ovlašćenja“ predstavnika interesa i ciljeva međunarodne javnosti, svetskog društva i globalnog građanstva, držeći da im ona daju pravo ne samo učešća u pravljenju, već merodavnost da sroče najbolju politiku ili odgovor u svakoj prilici, jer najbolje razumeju, predstavljaju i zastupaju zabrinutosti i potrebe najvećeg dela čovečanstva.

Iako se često ubraja u treću od spletenih procesa izmena, držimo da je druga revolucija ostvarena u međunarodnim poslovima. Istorijski su prvi put, međunarodni hladnoratovski sistem i poredak, izmenjeni diplomatijom. Ishodovana mirna promena sistema napravila je prevrat u „ciljevima i sredstvima“ međunarodne, svetske i globalne politike. Učinila je da sposobnost nuđenja drugima onoga što oni žele, pribavlja posednicima ove sposobnosti nesravnjivo uticajan položaj i ugled. Ova sposobnost, koju nazivamo diplomatskom moći, nadmašujuće je prebacila značaj nekada za moć prinude i privole, ubeđivanja i privlačenja presudno važnih sposobnosti koje su davale veličina teritorije i raspoloživi materijalni izvori, prevashodno sticani vojnim i ekonomskim sredstvima i merama (Gilboa 2008: 56).

Korenita izmena politike slovi za drugu, a ovde je svrstavamo kao treću među povezanim presecajućim revolucijama. Nalazi se da je izvođenje mnoštva društva iz ograničenja autoritarnog organizovanja u oblike demokratski uspostavljanih i održavanih sistema vlasti dovelo do proširenog uključivanja ljudi u političke procese. Dogodilo se to ne samo unutar, nego i preko granica njihovih teritorijalizovanih političkih zajednica. Javnosti su postale preduzetne i delatne ne samo unutar država. Omoćale, krenule su da preuzimaju diplomatiju i postaju diplomatski preduzetnici uobličavanja globalne zajednice.

Uzlet javne diplomatije iz spojenih procesa izmena potakao je „sociološku imaginaciju“. Sveprisutnost i rast značaja javne diplomatija neki sociolozi uzeli su kao pokazatelj nastajanja potpuno nove društvene stvarnosti. Tako je „sveža krv“ sociologije prostrujala oveštalom teoretizacijom javne diplomatije. Pokrenuto je građenje njenog izmenjenog razumevanja u odnosu na shvatanja uvrežena u matici diplomatskih i međunarodnih studija, a prema pravilniku mišljenja praktičara i istraživača javnog diplomatskog delovanja sviklih na okoštala hladnoratovska viđenja sveta politike. Sociološko mešanje (intervencija) u nastale poslove i poslenike diplomatije „oduzelo“ je javnu diplomatiju iz isključivog poseda država. Uvidevši da je diplomatiju upražnjavaju i raznorodni i brojni društveni preduzetnici nastajućeg globalnog sistema i učesnici uspostavljajućeg svetskog sistema, pojedini sociolozi su zaključili da javna diplomatija ispravno pripada javnostima.

Gunaratneovo otkrivanje da je javna diplomatija izdanak svetskog sistema

Šelton Gunaratne (Shelton Gunaratne) je pretpostavio da rasprostranjeno upražnjavanje javne diplomatije predstavlja društvene prakse iznikle kao jedinstveno svojstvo ne tek nekog dela ili nekih delova, već celine (totaliteta) globalnog društva (Gunaratne 2005). Uvid da javnu diplomatiju praktikuje mnoštvo raznorodnih društvenih jedinica (entiteta) – mnogo organizovanih delatnika koji ne samo što više nisu države, niti grupe država, niti regije unutar država, gradovi u državama, nego da to čine i brojni delatnici privatne sfere, od multinacionalnih preduzeća do pojedinih tržišta (na primer, njujorške berze posle 11. septembra 2001. godine), naročito raznolike društvene skupine i pojedinci – u ovom sociološkom ispitivanju poslužio je podizanju osobenog razumevanja javne diplomatije. Učinjeno je to iz sročene vodeće pretpostavke da posvemašno prisustvo praksi i delatnika javne diplomatije „u svetu“ mora biti držano „izdankom“ (*emergence*) nastajuće nove celine. Ova nastajuća nova celina, odnosno novi totalitet, shvaćena je kao „svetski sistem“ (*world-system*) u kome raznorodni i brojni društveni učesnici nastoje da svojom javnom diplomatijom budu uključeni u svetske poslove i u njima upravljački deluju na stvaranju svetskog društva (Gunaratne 2005).

Ispitivanje proširenog upražnjavanja javne diplomatije koje je jedinstveno svojstvo isključivo celine (totaliteta) društva, a ne bilo kog njenog dela samog po sebi, našlo je da se njome, pored ekonomskih, političkih i kulturnih veza, mikrosistemi usađuju uvezivanjem u globalnu (potpunu) celinu. Ovako nastajuća celina označena je kao „svetski sistem“ (*world-system*). Javna diplomatija određena je kao jedan njegov „izdanak“ (*emergence*). Izdanak je shvaćen kao jedinstveno osobeno svojstvo koje može imati samo celina (totalitet). Javna diplomatija, uočena kao jedan izdanak nastajućeg svetskog sistema, stekla je dvostruku teorijsku upotrebu. Postala je, na jednoj strani, pokazatelj za upuštanje u pravljenje pretpostavke o nastajanja svetskog sistema. Objašnjenja zašto i kako postaje nastajući svetski sistem, uključila su, na drugoj strani, javnu diplomatiju kao jedan od način njegovog uobličavajućeg građenja i jedno od istaknutih stvarajućih obeležja nastajućeg svetskog sistema.

Dolazak do ovakvog razumevanja javne diplomatije išao je preko izdvajanja „globalne infrastrukture informacija“ (Global Information Infrastructure – GII). Ona je određena kao najisturenije stvarajuće obeležje nastajućeg svetskog sistema (Gunaratne 2005). Globalnu infrastrukturu informacija izgradili su ljudi povezivanjem svake državu sa globalnim finansijskim mrežama, globalnim masovnim medijima, mrežama nevladinih organizacija, globalnom javnom diplomatijom i vezanim delatnostima (Gunaratne 2005).

Drugo stvarajuće obeležje nastajućeg svetskog sistema je svetska trgovina (izvoz i uvoz roba i usluga). Svetska trgovina omogućava svakoj državi da žanje ekonomske dobiti, mada u različitom stepenu (Gunaratne 2005). Mnogi neće sporiti zagovaranu tvrdnju da su zemlje središta („centra“) prvenstveni uži-

vaoci oba ova obeležja (Gunaratne 2005). One dominiraju modernim kapitalističkim svetskim sistemom.

Treće stvarajuće obeležje nastajućeg svetskog sistema je međupovezanost svakog naroda i države Ujedinjenim nacijama i agencijama ove organizacije, zatim različitim regionalnim ekonomskim/političkim/kulturnim blokovima „talasočestica“ prekograničnih (transancionalnih) preduzeća (korporacija) (Gunaratne 2005).

Bitnim se smatraju regionalne mreže unutar i između tri ravni. Jednu čini Ekonomska saradnja Azija Pacifik (Asia Pacific Economic Cooperation – APEC), Udruženje država jugoistočne Azije (Association of South East Asian Nations – ASEAN) i Udruženje za saradnju južne Azije (SAARC). Drugu ravan čini Evropska unija (European Union – EU). Treću obrazuje Oblast slobodne trgovine Severne Amerike (North Atlantic Free Tread Area – NAFTA). Predočena stvarajuća obeležja nastajućeg svetskog sistema prikazana su narednom slikom.

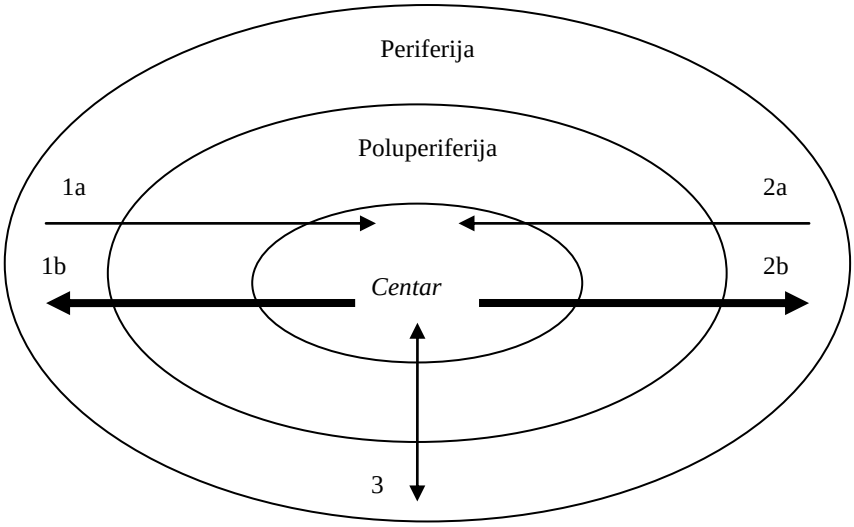

1a Globalna infrastruktura informacija (periferija ka centru): finansijske mreže, mreže masovnih medija, mreže nevladinih organizacija (NVO), globalna javna diplomatija;

1b Globalna infrastruktura informacija (centar ka periferiji): finansijske mreže, mreže masovnih medija, mreže nevladinih organizacija (NVO), globalna javna diplomatija;

2a Izvoz i uvoz roba i usluga (periferija ka centru): sirovine, tekstil i proizvodi niske industrijske obrade, turizam;

2b Izvoz i uvoz roba i usluga (centar ka periferiji): proizvodi visoke tehnološke obrade, intelektualna svojina;

3 Mreža Ujedinjenih nacija i njenih agencija, regionalne mreže unutar i između tri ravni (Azijsko-pacifička ekonomska saradnja /APEC/, Udruženje država jugoistočne Azije /ASEAN/, Južnoazijsko udruženje za regionalnu saradnju /SAARC/, Evropska unija /EU/, Severnoamerički sporazum o slobodnoj trgovini /NAFTA/), privatne transnacionalne mreže.

Slika 1: Stvarajuća obeležja nastajućeg svetskog sistema (Gunaratne 2005)

Stavljena u prethodni napravljeni ram, javna diplomatija objašnjena je kao prihvatajuće priznanje istovremenog zajedničkog postojanja (koegzistiranja) svih postojećih učesnika svetskih poslova i njihove uzajamne međuzavisnosti (Gunaratne 2005). Nadmoćnom (hegemonu), odnosno zemljama središta („centra“) javna diplomatska delatnost osobito je važna. Služi im da bi međuzavisnost

pretvarale u zavisnost poluperiferije i periferije (Gunaratne 2005). Otuda značajan deo globalnog opštenja (komuniciranja) zauzima javna diplomatija. Preuzimanje i preusmeravanje njenog pravca iz središta („centra“) ka obodima („periferiji“) određujuće je za društvenu suštinu svetskog sistema (Gunaratne 2005).

Prema predočenoj teoretizaciji, globalna infrastruktura informacija noseće drži globalno opštenje (komuniciranje). Igra značajnu ulogu u očuvanju svetskog poretka, strukturno politike. Međutim, strukturnu politiku osujećuje nadmećuće gomilanje kapitala (Gunaratne 2005).

Temeni uglovi vesti i svih priča koje šire globalne infrastrukture informacija izričito, ili pak „ispod glasa“, iskazuju različite stepene javne diplomatije. Namenjene su različitim publikama (posmatračima). Ciljane različite publike koje ciljaju kao meta različito ih tumače (Gunaratne 2005). Rasklapaju, bez prestanka, protičuće poruke (moguće talase) vesti svih priča sejanih putem globalne infrastrukture, kako bi shvatile težišta svetskih zbivanja, pronikle u učinke koji se žele postići i predvidele njihove verovatne ishode. Pokušavano razabiranje suštine, odnosno ogoljenje stvarnih ospoljenja unutrašnjih procesa, nije moguće bez oslonca na moralna pravila ispravnog i svima prihvatljivog načina života svetskog društva u svetskom sistemu (Gunaratne 2005).

Osnovni zaplet upotrebe javne diplomatije stvara se nastojanjima centra da svetsko društvo u nastajućem svetskom sistemu stavi i drži na kotama svojih vrednosti. Ovakvo korišćenje javne diplomatije poluperiferija i periferija, a nekada i presecajuće mreže Ujedinjenih nacija i njenih agencija, ravan regionalnih mreža u svetskom sistemu, i privatne prekogranične mreže delatnika doživljavaju kao podvrgavanje središtu (centru). Opirući se podređivanju centru, pribegavaju sopstvenim javnim diplomatijama. Cilj njihovih javnih diplomatija je uključivanje u upravljanje životom svetskog društva na temelju sporazuma o zajedničkim vrednostima (Gunaratne 2005).

Kastelsovo izdvajanje javne diplomatije kao odlučujućeg alata postizanja održivog svetskog poretka

Drugi prilaz, ukotvljen u pretpostavci da javna diplomatija pripada javnosti, smelo je izveo španski sociolog Manuel Kastels (Manuel Castells).

Smisao dodeljivanja diplomatije javnosti Kastels je držao za nalog života u globalizovanom, međuzavisnom svetu. Nalog je odredio kao „saodlučivanje“ (Kastels 2008: 91). Uzeo je da su globalizacija i međuzavisnost života podvrgle globalnosti i prostor politike. Posledično je i taj prostor morao preuzeti saodlučivanje kao materijal od kojeg je sagrađen. Svodno zalaganje za učinjeno dodeljivanje javne diplomatije javnosti na ovaj način, izložio je u krajnjim izborima kojima čovečanstvo danas raspolaže.

Jednu krajnost zauzima građenje „globalnog političkog sistema kao izraza odnosa moći bez kulturnog posredništva“ (Kastels 2008: 91). Drugu krajnost čini „razvijanje globalne javne sfere oko globalnih mreža opštenja iz koje javna rasprava može oblikovati izdanke novih oblika globalne vladavine opštom sagla-

snošću“ (Kastels 2008: 91). Ukoliko izbor postane stvaranje oblika globalne vladavine opštom saglasnošću (konsenzusom), onda javna diplomatija, koju je dodelio javnosti – a javnu diplomatiju je opojmio kao „umreženo opštenje i udruženo razumevanje“ (Kastels 2008: 91) – postaje odlučujući alat postizanja „održivog svetskog poretka“ (Kastels 2008: 91).

Obrazloženje ove preraspodele „svojine“ javne diplomatije izveo je na mapi predela prostiranja javne sfere. Odredio mu je kote „između države i društva“ (Kastels 2008: 78). Suštinski javnu sferu shvatio je osloncem na razumevanje koje je razvio Jirgen Habermas (Jürgen Habermas). Habermas je zamislio javnu sferu kao „mrežu opštenja informacija i gledišta“ (Habermas 1966: 360). Javna sfera za njega čini bitnu sastavnicu društveno-političkog organizovanja. Ona je prostor opštenja odakle se ideje i projekti, potekli iz društva, ispostavljaju političkim odlučiocima u društvenim ustanovama. Video je u globalnom građanskom društvu organizovani „iskaz“ vrednosti i interesa društva. Odnosima između vlade i građanskog društva i njihovim uzajamnim delovanjem, posredstvom javne sfere, određena je politika društva.

Proces globalizacije okrenuo je rasprave od nacionalnog okvira ka globalnoj ravni u podupiranju izdanaka globalnog civilnog društva i, u tu svrhu (ad hok), raznorodnih oblika globalne vladavine (Kastels 2008: 78). Sledstveno, javna sfera, kao prostor rasprave o javnim poslovima, u otklonu je od ustaljenih unutrašnjih nacionalnih mreža dijaloga. Učestalo se i sve više gradi oko globalnih mreža opštenja (Kastels 2008: 78). Javna diplomatija stoga je shvaćena kao diplomatija javnosti, a ne diplomatija vlade upućena prema javnostima „iza leđa“ njihovih vlasti. Javnosti se diplomatijom upliću u globalnu javnu sferu i postavljaju temelj da tradicionalni oblici diplomatije deluju izvan pregovora ukrućenih odnosima moći gradeći, na podudarnom značenju kulture, suštinu komunikacije (Kastels 2008: 78).

Smeštena unutar globalne javne sfere javna diplomatija je izričito postavljena kao suprotnost svemu što državne diplomate uobičajeno shvataju javnom diplomatijom. Sklonjena je sa terena propagande. Oduzeta su joj i propagandna sredstava i sadržaji propagiranja. Država je izmeštena iz globalne javne sfere. Ostale su u njoj tradicionalne prakse diplomatije, prema Kastelsovom poimanju, ali je delatnik i preduzetnik diplomatije postala javnost. Ovako postavljena javna diplomatija učinjena je „diplomatijom javnosti, odnosno projektovanjem u međunarodnoj areni vrednosti i ideja javnosti“ (Kastels 2008: 91).

Javnost je odvezana i od države i vlade, pošto nije ozvaničena u ustanovama i organizaciji države. Otuda je razumljivo pridruživanje diplomatija globalne javnosti nevladinim vidovima diplomatije. Javnost je, prema uobičajenom razumevanju, sve zajedničko „datoj društvenoj organizaciji što prevazilazi privatno“ (Kastels 2008: 91). Privatno će, od Djuia (Dewey) nadalje, biti pojmljeno kao teren prisvojen „lično određenim interesima i vrednostima“. Prema istoj mernoj jedinici „vlasništva interesa i vrednosti“ javnosti čine opreku kao teren zauzet „zajedničkim interesima i vrednostima“ (Djui 1954).

Pozadina izričito saopštenog projekta razumevanja javne diplomatije kao nevladine diplomatije, diplomatije oduzete državi i date javnosti, prema Kastelsovom priznanju (Kastels 2008: 91) nije odbrambena, niti je oblik „meke moći“ radi odbrane bilo moći države, bilo moći određenog društvenog delatnika (aktera), čemu uobičajeno infuzija zamisli „meke moći“ služi. Dodeljivanje javne diplomatije javnosti namerena je na suprotnu svrhu. Suprotna svrha dodeljivanja javne diplomatije javnostima je „uprezanje u dijalog različitih društvenih skupina i njihovih kultura u nadi pozajednjinjenja shvatanja i razumevanja“ (Kastels 2008: 91).

Kastels je, na isti način, produžio da vođenju javne diplomatije, koju je dodelio javnosti, prepisuje drugačija sredstva i propisuje različite postupke u odnosu na sredstva, postupke i ciljeve koje pravilnik većinskog mišljenja vladine javne diplomatije dozvoljava. Način ostvarivanja prakse javne diplomatije javnosti za njega je opštenje (komunikacija), a ne ubeđivanje (Kastels 2008: 91). Ključno sredstvo javne diplomatije javnosti je slušanje drugog, a ne izjavljivanje (Kastels 2008: 91). Razumljivo je i učinak javne diplomatije javnosti za njega oprečan učinku vladine javne diplomatije. Učinak praksi javne diplomatije javnosti za njega je izgrađena javna sfera „u kojoj se mogu čuti raznoliki glasovi uprkos nesrodnom poreklu, osobenim vrednostima, i često protivstavljenim interesima“ (Kastels 2008: 91).

Cilj javne diplomatije javnosti stavljen je nasuprot cilju vladine javne diplomatije. Cilj javne diplomatije javnosti je da potakne uobličavanje „prostora opštenja u kome novi, zajednički jezik, može nići kao preduslov za diplomatiju, tako da kada doba za diplomatiju dođe, iskazuje ne samo interese i pravljenje moći, nego i razumevanje i zajedništvo“ (Kastels 2008: 91). Posledično, za Kastelsa je cilj vladine javne diplomatije suprotan ovom cilju javne diplomatije globalne javnosti, pošto je samo jedan „sastojak“ diplomatije vlasti spregnut u potvrđivanje moći ili pregovaranje o preuređenju odnosa moći (Kastels 2008: 91).

Očito je i da nije bilo izričitog Kastelsovog priznanja, kako je predočeno poimanje javne diplomatije globalne javnosti napravljeno po sličnosti (analogiji) globalnog prostora sa javnom sferom u sistemu nacionalne države. Globalni prostor značenjski je podignut kao blizanac uobičajeno shvaćenoj javnoj sferi u sistemu nacionalne države (Kastels 2008: 91). Otuda se ispostavlja da je javna diplomatija graditeljska praksa raznih i različitih javnosti koje izdeljene državnim međama iskoračuju iz tih odeljenosti i mešanjem prodiru u globalni prostor, kako bi ga zauzele kao prostor svog zajedništva. Ovako izveden zaključak iza celokupnog poimanja javne diplomatije dodeljene javnosti upravo potvrđuju naredne Kastelsove reči o globalnom prostoru kao „terenu kulturnog preduzetništva proizvođenja ideacionih materijala i sučeljavanja raznorodnih društvenih delatnika u stvaranju uslova, pod kojima globalno građansko društvo i političke ustanove globalne vladavine mogu usmeravati različite projekte, u uobličen proces pravljenja odluka koje poštuju različitost i vagaju različite politike“ (Kastels 2008: 91).

Sprezanje medija, diplomatije i javnosti mrežom kao naučnom paradigmom na novoj mapi međunarodne teoretizacije globalne politike

Prva kota na novoj ponuđenoj mapi međunarodne teoretizacije globalne politike koja spreže medije, diplomatiju i javnosti naučnom paradigmom mreže jeste razumevanje globalnog.

Globalno je u ovoj teoretizaciji (Held, Dunleavy, Nag 2001) određeno kao proces ili skup procesa koje stvaraju prekokontinentalni (transkontinentalni) ili međuregionalni (interregionalni) protoci i mreže delatnosti i uzajamnog delovanja (interakcije) kao novi ram (okvir) multilateralnog pravljenja politika javnih i privatnih delatnika uključujući i prevazilazeći nacionalne, međunarodne i prekonacionalne (transnacionalne) režime politika (Held, Dunleavy, Nag 2001: 1). Šest uzajamnih delovanja, koja povezuju glavnih čvorišta ovako određene mreže globalne politike, istaknuto su obeležena.

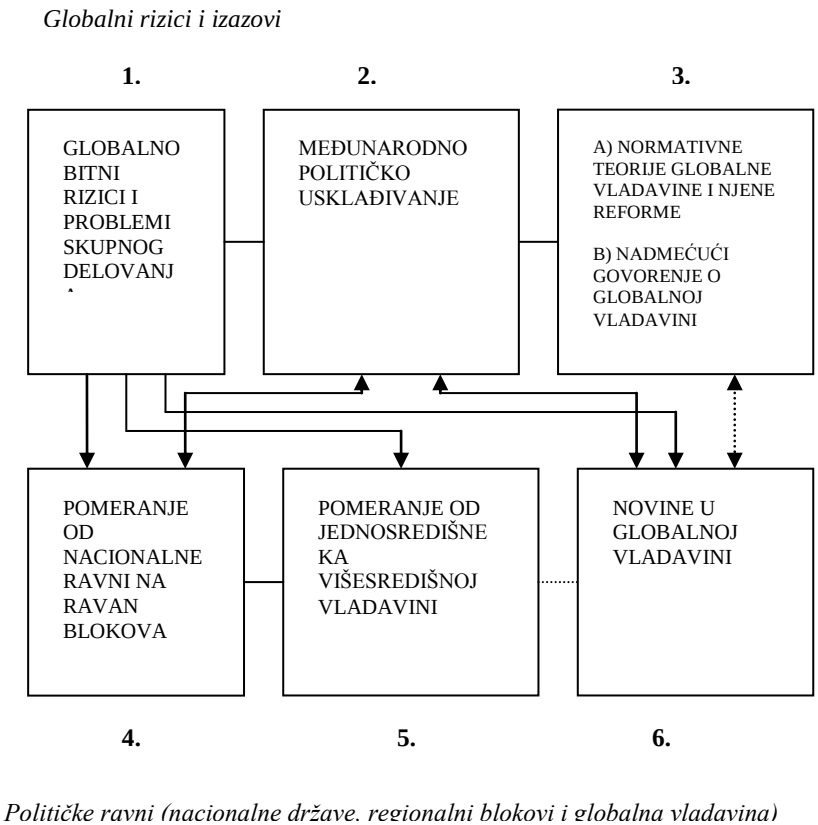

Slika 2: Grafički prikaz glavnih čvorišta globalne politike i njihovih međupovezanosti uzajamnim delovanjima (Held, Dunleavy, Nag 2010: 1)

Značaj raznorodnih globalno bitnih rizika i problema skupnog delovanja posebno je uvećalo jačanje globalizacije poslednjih pet decenija (Held, Dunleavy, Nag 2001: 1). Gusta uzajamna povezanost sveta spojila je sudbine mnoštva država. Sve države su sve povezanije i međuzavisnije. Zato delotvorna politička rešenja, bilo u oblasti globalnih finansijskih tržišta, bilo prava intelektualne svojine ili klimatskih promena, sve više zahtevaju udruženo (koncertisano) i usklađeno delovanje vlada i nacionalnih država. Jedino udruženo i usklađeno, može se uhvatiti u koštac sa zajedničkim problemima.

Međunarodno političko usklađivanje proteže se duž niza oblasti. Neke nisu gnezda globalno bitnih rizika. Delovanje na unapređivanju ravnopravnosti i razvijanju međunarodnih merila (standarda) u mnogo različitih vrsta političkih područja iz neistovetnih razloga nisu uklopivi u soj globalno bitnih rizika. Tešnje povezano javno mnjenje i ekonomske silnice ispoljavaju se zahtevanjem uveravanja i kompanija i zapadnih potrošača da je rad dece ili zdravlje radnika ispravno zakonski zaštićeno u novim industrijskim državama (Held, Dunleavy, Nag 2001: 1). Ovakvim globalnim spajajućim slaganjem režima politika uveliko se iskoračuje preko ustaljenih sadržina međunarodnih odnosa. Međunarodnim odnosima više se ne može upravljati na stare načine. Sledstveno, oni se više na stare načine ne mogu ni shvatati, niti ispitivati.

Normativne teorije globalne vladavine ostvarile su silovit uzlet. Uspon je prošao kroz kapije brojnih zaokreta (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2). Razvijene teoretizacije pretrpele su izmenjujuće obrte. Obrti su, na primer, izvedeni u razumevanju prožimanja demokratija, tržišta, mreža i okomitih nadređenosti (hijerarhija). Ustanove, informacijske politike i procesi pravljenja današnjih politika već su od prve decenije ovog veka izložene uplivima i etičkih i stvaralačkih rasprava u oblasti normativnih teorija globalne vladavine. Sile u povoju na globalnoj pozornici, skraćeno označavane kao BRIK (Brazil, Rusija, Indija i Kina), BRIC je engleska skraćenica naziva ovih država (Brazil, Russia, India, China), prečesto nepodudarno i nadmećuće zamišljaju šta tvori globalni poredak i odnosne politike. Njihovo uključivanje u raspravljanje probilo je prostor za stvaranje novih zamisli, uvođenje novih tema i teorija u razmatranja globalne vladavine (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2).

Uviđa se da je današnja sredina pravljenja politike nizom silovitih izmena izašla iz granica ustaljenog pravljenja „domaćih“ politika. Pojedinačno se iz žiže svake države u ovoj sredini trostrano izmešta pravljenja politike. Prvo, pravljenje politike pomera se iz nacionalne ravni u takozvanu „blok“ ravan, i to u dve glavne oblasti (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2). Jedna od njih je „veliki eksperiment“ Evropske unije u „udruživanju“ nacionalnih političkih prilaza. Dosadašnje odvijanje pravljenja politike u „EU ravni“ već je uvelo bitne izmene u načine pravljenja javnih politika njenih dvadeset sedam država članica u nizu sektora. Druga oblast izmene je razvijanje slojevitih obrazaca regionalizma. Često pomereno pravljenje politika u ovoj ravni vuče veću integraciju nacionalnih ekonomskih politika. Težišna kretanja su takva i u Severnoj i Južnoj Americi, i u području Azije – Pacifika, i u podsaharskoj Africi. Nastajući obrasci delom su

odgovor na procese globalizacije, a delom izdanci pokušaja njihovog upravljačkog oblikovanja (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2).

Prelaz od takozvane jednosredišne (single-polar, unipole) ka višesredišnoj (multipolar) vladavini je takođe u toku (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2). Prevagu u novim zamislima javne politike tokom dve decenije glavninom su odnosile delimično slično industrijski najrazvijenije privrede. Odlučivanje se pretežno odvijalo u krugu malobrojnih grupa – G5, G7 i G8. Predviđa se da će naredna polovina veka biti doba uzdizanja regionalnih „blokova“ i to uobličenih oko EU, Sjedinjenih Država, Kine, Indije i Latinske Amerike. Predviđeno povlači očekivanje da će u tim čvorištima (hubs) nastajati mnogostruka središta prednjačećih političkih novina (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2). Očekuje se da će svaki od regionalnih blokova razviti različite političke prilaze i stilove. Kakvi će biti, još uvek je teško dostižno zamišljanju. Zamislivo jeste da će izgledno imati važne učinke.

Novinama u globalnoj vladavini poslednjih decenija teženo je da se ponese sa ničućim globalnim rizicima i izazovima (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2). Obeležavaju ih učestala nastojanja da se prevaziđu slabi ili rasuti oblici dvostrane i višestrane saradnje. Poimenično su uključivale različite oblike međuvladinih uređenja od Svetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske trgovinske organizacije do Foruma finansijske stabilnosti. Pokrivale su različite ravni zakonodavstva, vrste upotrebljenih sredstava i odgovornosti ulagača (zainteresovanih), rastući broj javnih delatništava (agencija), na primer centralnih banka, radi održavanja veza sa sličnim delatništvima u drugim državama. Ovim su različiti poslovni delatnici, na primer firme, njihova udruženja i organizacije (poput trgovačkih komora), obrazovali prekovladine (transvladine) mreže za upravljanje različitim globalnim pitanjima, i to ustanovljenjem sopstvenih prekograničnih (transnacionalnih) uređujućih mehanizama radi vođenja pitanja od zajedničkog interesa. Javna tela, poslovni delatnici. i nevladine organizacije (NVO) sarađuju oko niza razvojnih pitanja u cilju obezbeđivanja novih prilaza nošenja sa društvenim problemima putem mreža mnogostrukih ulagača (zainteresovanih).

Zbirno, sadašnje pravljenje politike uobličeno je daleko većim opsegom načina nego ranije i uključenošću mnogostruko šireg pojasa učesnika. Pored zvaničnih vladinih tela i privatna preduzeća (korporacije), medijske kompanije i mreže, nevladine organizacije, međunarodne i regionalne organizacije, profesije i interesne grupe uključene su na različite načine u pokretanje političkih odluka, pravljenje i utvrđivanje međunarodne, svetske i globalne politike.

Pluralizam delatnika sam po sebi ne podrazumeva jednakost njihovih moći (Held, Dunleavy, Nag 2001: 2). Stanje je sasvim oprečno. Današnja uzajamna delovanja i pokušaji ostvarivanja globalne vladavine odigravaju su na podlozi asimetrične međuzavisnosti usled velikih nesrazmera bogatstva, materijalnih i nematerijalnih izvora i izrazite neravnopravnosti država. Nesrazmerna međuzavisnost povlači nejednakosti moći.

Zaključak: presudna važnost diplomatska moći u mreži međunarodne, svetske i globalne politike

Nejednakosti različitih vrsta moći u mreži međunarodne, svetske i globalne politike pokazuju posebno, neočekivano „lice“. Suprotno važnosti ranijih vrsta moći (Stefanović-Štambuk 2010b) u današnjem dobu pozne suverenosti – kada teritorijalnost nije njen jedini izvor, i predelu mrežne spojenosti, gde je nalog „Hajde da se sporazumevamo!" (Štambuk 2010), a više ne ni „Hajde da raspravljamo!" – presudnu važnost ima diplomatska moć. Ovo „lice“ moći nije otkrila ni međunarodna teorija, ni diplomatska teorija. Uočeno je u nastojanju unapređivanja „razvoja politike i političkog“ kome se posvetio Vilijem Torbert (William Torbert). Svoju „integralnu paradigmu“, nazvanu „moć ravnoteže“, izložio je u studiji *Moć ravnoteže* objavljenoj 1991. godine [Torbert (1991) 2010].

Torbet je procenio da primena „moći ravnoteže“, koju je smislio kao objedinjenost načela, teorije i prakse, može zaista obavestiti i uobličiti razvoj sopstva, društva i naučnog ispitivanja. Bitnijom zamisli koju je otkrio smatramo diplomatsku moć. Došao je do nje kao proističuće iz drugog, po učestalosti najuobičajenijeg pristupa shvatanju moći, oprečnom jedino od njega rasprostranjenijem razumevanju moći kao proizvoda posednika izvora moći (power-wielder). Drugi najuobičajeniji pristup poimanja moći jeste moć onih koji joj se prepuštaju (power-yielder), to jest saglasnost onih kojima se vlada (Torbert 2010: 214). Poreklo ovakve zamisli moći, koju Torbert naziva diplomatskom moći (diplomatic power), nalazi u radovima Žan-Žaka Rusoa (Jean-Jacques Roussaeu, 1712–1778).

Ruso je prvi moderni politički filozof koji pribira dokaze za opovrgavanje održivosti shvatanja moći kao nužno jednostrano uzrokovane, a uvodi dokaze u prilog moći kao saglasnosti (Torbert 2010: 214). Prema takvom određenju moći, jedan njen posednik uspešno je vrši u meri u kojoj poseduje diplomatsku sposobnost. Tu diplomatsku sposobnost – po kojoj njome stvoreni, održavani i menjani odnosi moći dobijaju naziv diplomatska moć – čini određivanje šta oni kojima se vlada stvarno žele i predočavanje tih želja u datim predlozima koji dobijaju njihovu saglasnost (Torbert 2010: 214). Diplomatska moć u međunarodnoj, svetskoj i globalnoj politici stoga je sposobnost ponude sporazuma drugima koji oni žele i koji daju svoju saglasnost na ponuđene predloge u kojima su njihove želje predočene.

Torbert podseća na početak Rusoove rasprave *O društvenom ugovoru* (Ruso 1762). Poglavlje III, posvećeno raspravljanju prava najjačeg, Ruso odvaja za zaključak da „ukoliko sila zaista čini pravo, učinak se menja s uzrokom, te svaka sila koja prvu nadjača uspostavlja svoja prava...Ali kakvo je to pravo koje propada kada je sila uklonjena? Ako se zbog sile povinujemo poštovanju, mi nemamo potrebu da poštujemo zbog dužnosti, a ako više nismo prisiljeni da se povinujemo onda mi više nismo u obavezi da to činimo...Stoga, složimo se da sila nije i ne stvara pravo, pa da smo dužni da poštujemo jedino legitimne vlasti“ (Ruso 1762: poglavlje III).

Pozno su se današnji istraživači moći, pa čak i zagovornici „društvene moći“ (Ham 2010, Stefanović-Štambuk 2010b) dosetili da u širokom luku i stranputicama zaobiđu prvog političkog filozofa koji je saopštio da pošto prinudom nasiljeni pristanak ne povlači obaveze, legitimna moć jedino može biti zasnovana na opštoj saglasnosti, na neprinudnom pristanku. Kakvoj vrsti društvenog ugovora će, prema Rusou, svako ljudsko biće i svi ljudi dati takvu saglasnost? Njegovo rešenje pruža *Društveni ugovor* i ono glasi da će saglasnost dati „pronađenom obliku udruživanja koje brani i štiti celokupnom zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog udruženika, i u kome je svako ujedinjen sa svima, a i dalje poštuje sebe i ostaje slobodan kao i pre“ (Ruso 1762: poglavlje VI). Rusou su odredbe ovakvog ugovor potpuno određene prirodom samog čina, te ga i najmanje izmene mogu učiniti ništavnim i nevažećim. Stoga je i priznao da, iako takav ugovor, moguće, nikada nije službeno sačinjen, njegove odredbe su svuda i uvek iste i prećutno su „odobrene i priznate, sve dok društveni ugovor nije prekršen, a tada svako ponovo stiče svoja izvorna prava i ponovo stiče svoju prirodnu slobodu, istovremeno gubeći svoju sporazumno uspostavljenu slobodu jer se nje odrekao“ (1762: poglavlje VI).

Vanredno važan i valjan Rusoov uvid izgubljen je kroz vekove prinude i nasilja. Prinuda i nasilje svela je svako ljudsko biće na jedinku, pojedinca, individuu. Prinuda i nasilje učinila je tako ogoljenog pojedinca dužnim da poštuje vlast, čineći jedino ono što ona od njega zahteva i kada to traži zato što mu navodno uzvratno svakodnevno pruža bezbednost. Ruso podseća svako ljudsko biće da je društvena ličnost, a da to postaje u času kada je „umesto pojedinačnog lica kao jedna od ugovornih strana činom udruživanja proizvela skupno telo sastavljeno od onoliko članova koliko ta skupnost ima glasova, primanjem iz tog čina svog jedinstva, mojeg Ja koje zajednički uživa svoj život i svoju volju“ (Ruso 1762: poglavlje VI). Uslovi društvenog ugovora su jasni. Svako unosi svoju ličnost, i to društvenu ličnost i deli svoju moć pod vrhovnim vođstvom opšte volje, „kojim to mi prima svakog člana kao nedeljivi deo svih“ (Ruso 1762: poglavlje VI).

Manjkavost Rusovoovog smišljanja političkog načina odvajanja opšte volje (opšteg društvenog pristanka proisteklog iz saglasnosti) od privatne volje (volje svih pojedinca kao ukupnog zbira onoga što ljudi žele nezavisno od neracionalnosti te želje u smislu njene poopštivosti saglasnošću) – što odgovara sadržini utilitarizma ili „potrošačkoj suverenosti“ kao „onim odlukama koje izazivaju zadovoljstvo do vrha ili korist zainteresovanog stanovništva nezavisno od njihove opšte razboritosti ili poopštivosti“ (Torbert 2010: 215) – nije zanemarljiva. Popravka je diplomatska moć. Ona je spojena sa pravdom i legitimnošću, jer je u skladu sa ljudskom voljom. Ima i spoj, manje očiti, kako podseća Torbet sa „racionalnošću takve volje“ (Torbert 2010: 216). Upravo zamisao postojanja takve vrste moći, koja ne proističe iz snage njenog posednika nego iz saglasnosti, samog pristanka onih kojima se vlada, igrala je središnu i odlučujuću ulogu u filozofiji i praktičnim poslovima od Rusoa nadalje. Mnogi su je pronosili i služili se njome, bez pomena Rusoovog imena i dela. Tomas Džeferson (Thomas Jeffer-

son) ostao je upamćen po rečima, koje i Torbet umesno navodi u obrazlaganju porekla zamisli diplomatske moći u političkoj filozofiji. Džeferson je isticao da „vlade crpu svoje pravedne nadležnosti iz saglasnosti onih kojima vladaju“ (Torbert 2010: 216). Danas se može govoriti da mreže crpu svoje vladavinske merodavnosti iz sporazuma svih svojih čvorišta, te da onaj ko ima diplomatsku moć jeste spojiv u mreže međunarodne, svetske i globalne politike. Ko je nje lišen, ili je se liši narušavanjem sporazumevanja, lišava se spojivosti i umrežnosti, gubi diplomatsku moć, a ostale mu moći opadaju.

Literatura

Barkin 2004: Samuel Barkin, „Realist Constructivism“, *International Studies Review* 5: 325–342.

Castells 2008: Manuel Castells, „The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance“, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 616, 1: 78–93.

Coicaud, Warner (eds.) 2001: Jean-Marie Coicaud, Daniel Warner, *Ethics and International Affairs*, New York: United Nations University Press.

Dewey 1954: John Dewey, *The public and its problems*, Chicago: Swallow Press.

Franke 2000: Mark Franke, „Refusing an Ethical Approach to World Politics in Favour of Political Ethics“, *European Journal of International Relations* 6, 3: 307–333.

Frost 1996: Mervyn Frost, *Ethics in International Relations: A Constitutive Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gilboa 2000: Eytan Gilboa, „Mass communication and diplomacy: A theoretical framework“, *Communication Theory* 10: 275–309.

Gilboa 2005: Eytan Gilboa, „The CNN Effect: The Search for a Communication Theory of International Relations“, *Political Communication* 22: 27–44.

Gilboa 2008: Eytan Gilboa, „Searching for a Theory of Public Diplomacy", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 616, 1: 55–77.

Gunaratne 2005: Shelton A. Gunaratne, „Public Diplomacy, Global Communication and World Order: An Analysis Based on Theory of Living Systems“, *Current Sociology* 53, 5: 749–772.

Habermas 1966: Jürgen Habermas, *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*, Cambridge, MA: MIT Press.

Ham 2010: Peter van Ham, *Social Power in International Politics*, New York: Taylor & Francis.

Held, Dunleavy, Nag 2010: David Held, Patrick Dunleavy, Eva-Maria Nag, „Editorial Statement“, *Global Policy* 1, 1: 1–3.

Hoffmann 2009: Matthew J. Hoffmann, „Is Constructivist Ethics an Oxymoron?", *International Studies Review* 11: 231–252.

Kokaz 2005: Nancy Kokaz, „Theorizing International Fairness“, *Metaphilosophy* 36, 1–2: 68–92.

Kratochwil 1988: Friedrich Kratochwil, „The Protagorean Quest: Community, Justices, and the ’Oughts’ and ’Musts’ of International Politics“, *International Journal* 43: 205–240.

Mcdonald 2009: Patrick J. Mcdonald, *The Invisible Hand of Peace: Capitalism, The War Machine, and International Relations Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.

McElroy 1992: Robert McElroy, *Morality and American Foreign Policy*, Princeton: Princeton University Press.

Mearsheimer 1994/95: John Mearsheimer, „The False Promise of International Institutions“, *International Security* 19, 3: 5–49.

Minear, Scott, Weiss 1996: Larry Minear, Colin Scott, Thomas George Weiss, *The news media, civil war, and humanitarian action*, Boulder, CO: Lynne Rienner.

Nardin, Mapel (eds.) 1992: Terry Nardin, David Mapel, *Traditions of International Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Onuf 1998: Nicholas Onuf, „Everyday Ethics in International Relations“, *Millennium: Journal of International Studies* 27, 3: 669–693.

Owen 2002: David Owen, „Re-orienting International Relations: On Pragmatism, Pluralism, and Practical Reasoning“, *Millennium: Journal of International Studies* 31, 3: 653–673.

Price 2008: Richard Price, „Moral Limits and Possibility in World Politics“, *International Organization* 62, 2: 191–220.

Price, Reus-Smit 1998: Richard Price, Christian Reus-Smit, „Dangerous Liasons? Critical International Theory and Constructivism“, *European Journal of International Relations* 4, 3: 259–294.

Roussaeu 1762: Jean-Jacques Roussaeu, *Du Contract Social ou Principes du Droit Politique*, Amsterdam: Marc Michel Ray.

Štambuk 2010: Vladimir Štambuk, *Communico ergo sum ili Internet: Kako je nastao i kuda smera?*, Beograd: Akademska misao.

Stefanović-Štambuk 2008: Jelica Stefanović-Štambuk, *Diplomatija u međunarodnim odnosima*, Beograd: Fakultet političkih nauka; Čigoja štampa.

Stefanović-Štambuk 2010a: Jelica Stefanović-Štambuk, *Da li je diplomatija danas održiva?*, Međunarodni problemi, 62, 4: 641–677.

Stefanović-Štambuk 2010a: Jelica Stefanović-Štambuk, „Predviđanja težišnih pravaca međunarodnih odnosa posle globalne krize“, *Srpska politička misao* 28, 2: 297–333.

Sterling-Folker 2000: Jennifer Sterling-Folker, „Competing Paradigms or Birds of a Feather? Constructivism and Neoliberal Institutionalism Compared“, *International Studies Quarterly* 44: 97–119.

Sterling-Folker 2004: Jennifer Sterling-Folker, „Realist-Constructivism and Morality", *International Studies Review* 6: 341–343.

Sutch 2001: Peter Sutch, *Ethics Justice and International Relations: Constructing an International Community*, London: Routledge.

Torbert 1991 2010: William R. Torbert, „The Power of Balance: Transforming Self, Society and Scientific Inquiery", *Integral Reiew*. 6, 1: 209–235.

Walzer 1977: Michael Walzer, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, New York: Basic Books.

Widmaier 2004: Wesley Widmaier, „Theory as a Factor and the Theorist as an Actor: The 'Pragmatist Constructivist' Lessons of John Dewey and John Kenneth Galbraith", *International Studies Review* 6: 427–445.

Велизар Средановић*
Универзитет Медитеран
Факултет визуелних умјетности Подгорица Прегледни рад

ПОЛИТИКА, ЈАВНО МЊЕЊЕ И МЕДИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ

Политичка мисао и јавно мњење у Црној Гори током 20. и почетком 21. вијека, као и разумијевање јавног мњења и утицаја медија на јавност било које земље не могу се у цјелости схватити без истраживања развоја штампе, као најдуговјекијег масмедија. Појавом штампе у Црној Гори, настала је епоха захвална за предмет не само историјских и комуниколошких истраживања, тако да ће штампа крајем деветанестог, нарочито почетком и током цијелог 20. и почетком 21. вијек, п(о)стати својеврсно огледало промјене друштвених уређења, степена економског и културног развоја, а поготово политичког живота и утицаја на формирање, те развој јавности и јавног мњења у најмањој држави на Балкану. Отежавајућу околност у проучавању штампаних публикација тј. тешкоће разграничења штампе у односу на остале сличне мас-медије у том периоду (попут црногорске публицистике и других листова и часописа) карактерише и олакшавајућа околност да се кроз историју црногорске штампе по значају, ипак, истичу прве црногорске новине *Глас Црногорца* (излазио у Књажевини Црној Гори и Краљевини Црној Гори, а скончао у егзилу), *Слободна мисао* (у периоду грађанске политичке штампе између два свјетска рата) и *Побједа* (из периода НОР-а, затим током друге половине прошлог вијека и још излази) као вјерни одраз црногорских друштвених успона и посртања.

Упоређујући доминантне Хабермасове типологије појавних облика јавности са властитом типологијом јавности, политичког јавног мњења у Црној Гори и развоја црногорског новинарства и медија на компарацији ових становишта, одређене су и оргиналне основне смјернице и специфични облици испољавања јавности у Црној Гори у периоду од краја 19. вијека, током 20. и почетком 21. вијека, попут *оџаклијске и господарске*[1] јавности уз указивање на коријене (узроке) њене данашње етаблираности, парцијализованости и отуђености. Наравно, све у тежњи нових спознаја и истицања црногорске особености у том погледу. Развој савремене црногорске јавности, јавног мњења, новинарства и масмедија, на основу досадашњих

* mina@t-com.me

[1] Ријеч *господарска јавност* не значи што и привредна, као у хрватском језику. Према „Речнику савременог српскохрватског књижевног језика“ М. Московљевића (Београд, 1966) настала је од изворне ријечи *господар-(ара)***,** означава онога који има под својом влашћу људе којима по својој вољи управља или од господарити – имати некога под својом влашћу, заповиједати. Када се 1910. прогласио краљем, црногорски књаз Никола је уз све титуле и звања због традиције црногорских династа задржао феудалну титулу *господар.*

комуниколошких истраживања и степена развоја савремених средстава информисања, подијелио сам у четири етапе:

Прва етапа обухвата период од 1871. до 1918, од појаве првог броја листа *Црногорац*, тј. од оснивања и излажења првих црногорских листова до стварања и утврђивања националне државе Црногораца. Најзначајнији интервал развоја савремене штампе и политичког јавног мњења настаје за вријеме уставности Књажевине и појаве плурализма у штампи (1905–1910) и траје до феномена издавања чак четворо дневних новина у црногорској маленој пријестолници почетком Првог свјетског рата. Овај период развоја црногорске штампе завршава се нестанком Краљевине Црне Горе са државнополитичке мапе Европе. Најзначајнији је по томе што се за вријеме апсолутизма књаза и краља Николе И Петровића јављају *два специфична феномена – оцаклијске и господарске јавности.*

Друга етапа обухвата *период између два свјетска рата (1918–1941)* и протиче у знаку губитка црногорског државног и националног субјективитета у краљевинама СХС и Југославији. Овој фази поред бурног политичког живота у новоствореној државној заједници југословенских народа и диктатуре краља Александра Карађорђевића карактеришу: социјалне, класне, националне и страначке борбе; бујање политичких листова, цензура штампе и латентно јавно мњење, које обиљежавају промјене парламентарног и диктаторског система. За вријеме ове друге етапе карактеристична је замјена култа краља Николе фетишом новог краља Александра. Међутим, политички живот и *„ново“ господарско јавно мњење,* наметнути са стране, настављају да доминирају у међуратној црногорској јавности.

Трећа етапа (1941–1989) развоја црногорске јавности и штампе почиње првом фазом, односно Другим свјетским ратом, Тринаестојулским устанком и револуцијом у Црној Гори и траје до ослобођења земље 1945. Карактеришу је, као и све наредне фазе развоја црногорског политичког јавног мњења и савремених масмедија, обнова црногорског државног и националног субјективитета у послијератној Југославији (земљи народне демократије, социјализма и самоуправљања) до антибирократске револуције и распада СФРЈ. Може се поуздано устврдити да је медијски и развој новинарства у Црној Гори у складу с дурштвенополитичким уређењем и економским степеном развоја Републике Црне Горе у оквиру СФРЈ. Концепт једне партије, једног вође и доживотног предсједника Тита, умјесто монархистичких претходника, траје до краја деведесетих година прошлог вијека, када улогу креатора опет својесврсне господарске јавности покушавају преузети властодршци по републикама и покрајинама, па и у Црној Гори. Међутим, неповратно одлазе с политичке сцене истрошеношћу социјалистичког друштвенополитичког и економског система, након пада Берлинског зида, односно антибирократске револуције, јануара 1989. Чинило се да се с њима попутно гаси и својеврсна господарска јавност.

Четврту етапу развоја црногорске јавности и медија (1989-.....) одликују лутања у политичком вишестраначју и економији, нагла комерци-

јализација некадашњих државних медија Црне Горе након распада СФРЈ, СРЈ и коначни повратак црногорске државне независности и међународне самосталности, референдумом, маја 2006. године. Укључивање у евроатлантске интеграције, настанак цивилног друштва и прихватање законске и медијске регулативе Европске уније, који омогућавају медијски плурализам, карактерстичан је за нови почетак Црне Горе, коју је мање-више до сада, захваљујући прије свега црногорском менталитету, али и степену економскополитичког развоја (рат, санкције, пад животног стандарада) одликовала господарска јавност. Међутим, уколико се настави готово дводеценијска владавина водеће црногорске странке (од пада социјализма), Демократске партије социјалиста (с неприкосновеним црногорским лидером), уз све позитивне државне промјене и друштвенополитичке модификације, почетни медијски плурализам (кроз разне модусе) као и мас-медији остаће и даље под контролом власти сада нових центара (економске) моћи. Дакле, опет црногорски „феномен“ господарске јавности.

Оџаклијска и господарска јавност

Са аспекта јавности, интересантно је да су у дјелокругу Скупштине, Збора главара црногорских, а касније Сената (основан 1831.г.) увијек значајно мјесто заузимале комуникације. Све одлуке племенских структура и ових институција кроз вијекове доношене су јавно, што је необично важно за развој црногорске јавности. У црногорској пријестолници око двора, крајем 19. и почетком 20. вијека формира се посебни сталеж војних и државних чиновника, директно зависних од господара, тако да су сви остали поданици краља и негових чиновника или приватна лица спрам књаза, касније краља, који моноплизује јавну власт. Управо на Цетињу се, након *репрезентативне* и *литерарне*, развија *оџаклијска јавност и*, напокон, *грађанска*. Уз својеврсну оџаклијску јавност и нуклеус литерарне јавности, које се развијају појавом црногорске интелигенције, издавачке дјелатности и штампе у црногорској пријестолници, око двора се формирају предоблици политичке и грађанске јавности тј. стјецишта „приватних људи окупљених у публику“ и то не само у библиотекама, читаоницама, позоришту *Зетски дом*, него и у бројним кафанама, хановима, хотелима, културно-умјетничким, занатским и радничким друштвима и организацијама и у новослобођеним варошима. Међутим, и тај период господареве владавине је само фаза трајног поретка главара (власти) са црногорским поданицима и оштрија (пред)фаза господарске јавности. Такав ауторитарни поредак и јавност су већ виђени у старим државама попут Спарте (Црној Гори је највише одговарала за поређење, због ратничког духа народа) за разлику од Атине у ко-

јој је владала стална промјена власти (или макар династија и странака као у Србији).[2]

Посљедњих деценија 19. вијека па почетком 20. вијека, уз званични државни лист *Глас Црногорца* и повремену дјелатност истоимене новинске агенције, кроз активности Министарства спољних послова с Цетиња, књаз Никола је вјешто користио у своје пропагандне сврхе и прва два „независна“ црногорска листа у Никшићу. Тадашњу медијску јавност карактерисала је посљедица закулисних политичких радњи господаревих у његовој оџаклији гдје је креирана арканска (тајна) политичка пропагнадна машинерија. Манифестна јавност се приказује и кроз прве независне црногорске листове *Оногошт* и *Невесиње* издаване у Никшићу. О утицају господара и његове владе на ондашње цетињске и никшићке медије, а преко њих и на формирање политичког јавног мњења у Црној Гори и окретања дијела јавности (поробљене браће и економске емиграције) у смјеру у којима је одговарало црногорској власти, чак и у иностранству, постоји више чињеница и доказа који иду у прилог тези утицаја медија на јавност до краја 19. вијека и почетком 20. вијека. Црногорска уставност 1905. је уз политички плурализам омогућила макар формално појаву независне штампе (захваљујући опозиционом листу *Народна мисао* Народне странке) и бар на кратко 1907. медијски плурализам, што је учинило занимљивом политичку борбу, а политичкој пропаганди у Црној Гори дало сасвим нову димензију. Међутим, врло брзо господареве присталице демолирају штампарију опозиционог листа, прогањају опозиционе прваке, преотимају већину у Скупштини и гуше развој политичког јавног мњења, па опет превладава нејавно, комуникација се одвија дјелимично, фрагментарно у малим и тајним кружоцима, јавност је пригушена.

Испољавања грађана у Црној Гори у сфери јавности, као елементу слободе и права на политичку слободу, у дужим периодима су била условљена тзв. *господарским јавним мњењем и менталитетом,* колико и социјалним потребама. Додуше, показало се да јавност у Црној Гори има латентан карактер и реагује тек у екстремним ситуацијама, када бивају угрожени витални интереси и вриједности заједнице и у периодима када је није могла конторлисати господарска јавност. На примјер, када су били: анексиона криза у БиХ, Балкански и Први свјетски рат, божићна побуна 1919, тринаестојулски устанак 1941, догађаји поводом Резолуције ИБ-а 1948, антиобирократска револуција 1989, распад СФРЈ и стварање нових независних држава, припреме референдума за независност Црне Горе, маја 2006. Још је актуелан случај са еколошким ризицима и успјехом цивилног друштва да заштити ријеку и кањон Таре од потапања из 2004.

[2] Управо је великосрпска пропаганда лансирала крилатицу „Црна Гора – српска Спарта“ у сврху својатања Црне Горе и поништавања сваке црногорске индивидуалности и посебности, а поготово црногорске нације.

Доминација партијске штампе

Политички живот у Црној Гори између два свјетска рата обиљежиће оснивање бројних политичких странака (углавном као експозитуре српских странака), али само једном са националним црногорским предзнаком – Црногорске федералистичке странке. У међуратном периоду 1919–1941. на црногорској територији је излазило више од стотину листова и часописа од којих је само неколико њих успјело да изалазе више од деценије, попут најдуговјечнијих - никшићке *Слободне мисли*, гласила Савеза земљорадника и опозиције у Црној Гори (излазила у периоду од 1922. до 1941). Земљорадничка странка, као једна од најјачих опозиционих, изњедрила је најквалитетнији и најдуговјечнији међуратни лист *Слободну мисао* (уређивао Стојан Церовић) и најборбенији *Глас народа* (чији су уредници и новинари највише тужени и осуђивани од режима). Све странке имаће своје листове преко којих ће пропагирати идеје и утицати на чланство. Међутим, само је *Слободна мисао* успјела да се издигне изнад страначких интереса (земљорадника) и перманентно објављује чланке у којима су се аутори залагали за културну и социјалну обнову Црне Горе и јединство југословенских народа, што је окупљало велики број спољних сарадника и из других средина. Послије завођења шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929. угашени су и забрањени политички листови у Црној Гори као и у цијелој Краљевини Југославији, чиме је успостављена апсолутна господараска јавност. „Према демократској традицији или традицији народне суверности сами грађани сачињавају државу. Према недемократској, апсолутистичкој традицији, држава је истозначна са апсолутним сувереном који каже: „L' etat c'est moi!". У тој фундменталној разлици огледа се различит приступ о значењу и домашају *јавног права* као једног утицајног дела или сегмента јавности" – сматра Љуба Тадић „Јер није свеједно да ли се јавност обликује са врха државне пирамиде, или је резултат једног процеса различитих утицаја и чинилаца, односно процеса у коме мање или више делују слободне и спонтане друштвене снаге којима јавно право ствара иницијативни простор" (1987: 23–24).

Слободна мисао излазила је и у периоду шестојануарске диктатуре, али политичка оријентација овога листа ипак га сврстава у мали круг независних листова тог доба. У периоду до 1931. у Црној Гори штампу је, као најјаче пропагандно политичко средство, могло пратити мање од половине становништва, јер је проценат писмености тада износио свега 43,9%. Но, упркос значајаном броју политичких странака и њихових листова у Црној Гори, политички живот и политичко јавно мњење у међуратном периоду каракатеришу губитак вјековне црногорске државности и социјалноекономско таворење црногорског друштва на слијепом колосијеку Краљевиене СХС и Краљевине Југославије.

Од агитпроповске контроле и креирања социјалистичког реализма и ригидне побједничке црно-бијеле искључивости каркатеристичне за по-

ратну црногорску и осталу југословенску јавност, преко величања и гајења домаћег култа, након раскида са стаљинистичким моделом социјализма, до децентрализације и самоуправљања, каркатерисала је доминација господарског јавног мњења. Истина, било је и свијетлих тренутака, повољних за развој медија и јавности и у Црној Гори, као и осталим југорепубликама. Ипак, доминира поштовање култа маршала Јосипа Броза Тита, умјесто монархистичких претходника, и траје до краја деведесетих година прошлог вијека, када улогу креатора, опет својесврсне господарске јавности, покушавају преузети републички „титићи“, по републикама и покрајинама. Под плаштом борбе против бирократије за остваривање самоуправних права у једнопартијском систему идеолози Савеза комуниста кератори су једнодимензионалне јавности, која није потпуно аутистична као у осталим источноевропским земљама социјалистичког лагера, зато смрт доживотног предсједника партијски републички моћници не признају. Хоће да одрже власт кријући се иза пароле „И послије Тита –Тито“. Но, то није могло да спријечи притисак међународне јавности и стварање јавног мњења које ће засјенити превазиђену политичку мисао и празну реторику, хорско форумско извјештавање мас-медија након тајног одлучивања у политичком и државном врху. Информисање јавности на кашичице о важним догађајима који потресају југословенску стварност, биће контрапродукитвно. Само ће изазвати знатижељу и створити паралелно политичко јавно мњење, опет „захваљујући“ мас-медијима који охрабрени неузаустављивом глађу јавности политичке тајне тумаче „из поузданих“ извора, скупштинских дворана, аула, партијских кабинета, или, како Јирген Хабермас примјећује „Нејавно мњење добија егсзистенцију када га партије прераде у *јавно*“ (1969: 301).

Нити смо исток, нити запад, али ипак први до „гвоздене завјесе“, у зависности од окулара кроз који су посматрали, једни или други. Међутим, „чувари револуције“, „народне демократије“, па „самоуправљања“ и „социјализма с људским ликом“ неповратно одлазе с политичке сцене након руске перестројке и пада Берлинског зида. Али ни ту није крај специфичној социјалистичкој господарској јавности у Црној Гори, гдје је своједобно „диктатуру побједника“ и „диктатуру пролетеријата“, замијенила „диктатура једне партије“, па „радних људи и самоуправљача“, али увијек у сјенци „највећег сина југословенских народа и народности“ и његових повјереника за Црну Гору. Дакле, опет у знаку својеврсне господарске јавности, која је преживјела „догађање народа“ 1988. и антибирократску револуцију почетком 1989. у Црној Гори.

Побједа (до појаве вишестраначког живота и медијске плурализације) у Црној Гори је једини дневни лист и хорничар свих успона и падова Црне Горе од 1944. до данас. Развој електронских медија у односу на остале југословенске републике у Црној Гори је каснио, не толико у развоју националне радио станице колико телевизијске, које су одавно у процесу трансформације у јавни сервис РТЦГ. Но, и након појаве комерцијалних медија, као и *Побједа* у односу на конкуренцију још неколико дневних но-

вина Радио и Телевизија Црне Горе су, као традиционално државни медији, у конитнуиету последњих неколико година губили читаоце, слушаоце, гледаоце, али и повјерење грађана. Вјероватно и због тога што су према бројним анкетама и мишљењу које одавно слови о њима у јавном мњењу „превише уз власт“. И то је потврда да доминација господарске јавности није превазиђена, упркос плурализацији политичког и медијског живота. Уосталом, главне полуге власти: законодавне, извршне и судске, а по многима и четврте – медијске (уз повремене измјене минорних страначких коалиционих партнера) ДПС и њен лидер, контролишу, мање-више, двије деценије. Медијска анатомија на комуниколошки начин недвосмислено указује да је феномен господарске јавности у Црној Гори још присутан кроз наглашену улогу државног и политичког лидера пониклог у социјализму и његових политичких сљедбеника појачаних новим центрима економске моћи, који држе главне конце на економскополитичкој и медијској сцени младе, а старе, европске државице.

Тренд господарске јавности

Старо, неписано правило, да ко држи власт и(ли) касу тај контролише и медије, а сходно томе и најбитније утиче на јавност, покушали смо да докажемо као генералну хипотезу у раду о утицају медија на јавност Црне Горе, јер у цијелом 20. вијеку црногорску јавност карактерише својеврсна господарска јавност која преовладава још у вријеме књаза и краља Николе I Петровића у облику такозване *оџаклијске* јавности и доминираће двадестим вијеком. Такав тренд преовлађујуће господарске јавности ће се наставити и губитком независности 1918. јер је Црна Гора мијењала државна уређења, али и господаре и владаре (Александар I Карађорђевић, Јосип Броз Тито, Блажо Јовановић, Мило Ђукановић...) који су умјели и те како да утичу на јавност путем медија. Истина, оваква јавност имала је и друге облике и специфичности јавности и јавног мњења који су се формирали под утицајем непредвиђених догађаја и околности које нијесу могле мимоићи ни Црну Гору, попут ратова, револуција, побуна.

Дакле, црногорски владари, доминантне државне и политичке личности, партије и друштвене структуре, преко својих односа с јавностима, утицале су на садржај и поруке медија с циљем конституисања дискурса релевантних јавности, али и јавности каква им је одговарала за њихове политичке циљеве. Међутим, под утицајем промјена из окружења и међународних и других фактора, посредством мас-медија, наметале су се и друге теме као јавне расправе које су формирале и одређивале јавност. Заокрети Титове и политике КПЈ послије Резолуције Информбироа и сукоба са Стољином 1948. (и)ли форсирање „нове развојне филозофије“ М. Булатовића и М. Ђукановића након октобарско-јануарске „антибирократске револуције“ (1988–1991) у Црној Гори илустративни су примјери почетне идеализације слободе, демократских процеса, хуманизма, морала. По учвршћивању на

власти, њихов побједнички занос и обећања претварају се у „argumentum a contrario“ (разлог супротности) тј. наметање конзервативне умјесто револуционарне идеологије. Јер, како истиче Франц Нојман „увијек када једна група јуриша на позиције моћи друге групе, она се послужује револуционарним природним правом и одатле, штавише, изводи право на тираноубојство. Увијек када та група заузима положаје моћи, онда одбацује све старе идеале, пориче револуционарну улогу природног права и преобраћа га у конзервативну идеологију“ (1974: 29).

Половином седамдесетих резултати истраживања показали су да медијска моћ на јавност не дјелује директно и тренутно, већ индиректно и успорено, па су истраживачи били више склони презентировању о утицају медија, него моћи медија. Ипак, опредијелили смо се за разматрање тезе о стварној (не)моћи медија и структура које их пос(р)едују и контролишу као преносиоце порука које користе у формирању, обликовању или усмјеравању јавности за теме које владари, политичари, економскофинансијски моћници или центри моћи, намећу. У том галиматијасу грађанство је стијешњено између неиживљеног и неоствареног политичког плурализма и ауторитарних облика владавине, а сада и нових центара моћи и сегментисаног друштва, тако да се тешко може освојити простор у пољима комуникације и слободе.

За разлику од традиционалног схватања, према којем медији публици поручују шта треба да мисли и како да се опредијели код политичких недоумица, agenda setting model не поручује публици шта, него о чему да мисли, чиме се тај модел приближио моделу персуазије. „Анализе су показале да медијски приоритети у великој мјери кореспондирају с оним што и публика осјећа као стварни проблем (тако су еколошка питања постала топ-темом када је публика већ слутила да с *индустријским* односом према природи нешто није у реду) и што политика сугерира као доминанто *питање*. Ипак, и public-agenda и policu-agenda остављају довољно простора за медијско креирање властите листе приоритета (медија-агенда), особито с темама о којима публика нема никаквих искустава и за које постоји *потреба оријентирања*.“ Што из свега тога закључити – пита се Тома Јантол. „Прво, медији су постали незамјенљивим посредником у процесу јавног комуницирања; Друго, партиципирајући у комнуникацијском субјективитету носитеља функција власти (политичара) и грађана (публике јавности) медији су задобили самосталну улогу и велику моћ; Треће, носитељи аутономне медијске моћи су новинари и њихови послодавци који ту моћ настоје искорстити за своје интересе – професионалне, пословне, социјалне; Четврто, носитељ највише друштвене моћи, политичке и новчане, настоје медијску моћ присвојити или ставити под своју контролу како би ју могли упорабити за своје циљеве; Пето, у кругу субјеката заинтересираних за медијско дјеловање – органи власти, политичари, приватни власници медија, новинари, грађани – ови последњи, грађани, су најслабији“ (2004: 132).

О мијењању политичких функција јавности и новинарства, развоју јавног мњења и средстава масовних комуникација у грађанском либерализму Хабермас наводи Бихера и Баумерта: „Новине су се из установа за објављивање вести претвориле и у носиоце јавног мњења, у борбено средство партијске политике. Због тога се у унутрашњој организацији новинског предузећа, између прикупљања и објављивања вести појавио се један нов члан: редакција. За издавача новина то је, међутим, значило да се он из продавца нових вести претворио у трговца јавним мњењем“ (Хабермас 1969: 230). Перестројка је омогућила распад ригидног социјалистичког режима и империје СССР-а, чланица Варшавског уговора, а завршила се крвавим ратним сукобима у неким бившим совјетским и југословенским земљама. И док власници првих независних електронских медија, истовремено и медијски тајкуни из Москве, завршавају у западноевропском егзилу, транзиција на југоистоку Европе захуктава се и изњедрава нову, не само економску „елиту“, новокомпоноване богаташе тј. преобучене (анти)ратне профитере, па и медијске. У периоду демократизације, под маском стварања предуслова „медијских слобода“ у учвршћивању медијске моћи, огромна новчана помоћ појединим медијским власницима пристизала је из разних западноевропских и америчких фондација. О бројним злоупотребама таквих процеса у стварању такозваних независних и антиратних медија, али и за лично богаћење њихових власника, уредника и појединих новинара – акционара у периоду када су такви медији током протекле двије деценије спонзорисани милионима долара и то на начин да је путевима таквог новца више немогуће ући у траг, илустративан је фељтон подгоричке *Побједе – Како је у Црној Гори настала медијска империја* (*Побједа*, од 15. марта до 27. априла 2010). И заиста је Црна Гора земља чуда, да се управо овакав феномен појавио у Подгорици, у транзиционом периоду друштва, настанком „независних“ недјељника *Монитор* и дневних новина *Вијести*. Апсурдно је да у оснивању овог првог „независног“ дневног листа (1997) учествује и тадашња актуелна власт, која и те како обилато помаже, али се и користи у пројекту обнове црногорске државности. Ова обострано добро наплаћена љубавна авантура политичара и новинара окончала се када су, како се тврди у наведеном *Побједином* фељтону: „Група сувласника дневног листа *Вијести* и особе из Црногорске комерцијалне банке родбински и пословно повезане с њима стекле новац банкарским и берзанским трансакцијама у којима су користили инсајдерске информације и починили низ етичких и професионалних преступа, који су најмање на самој граници законитости“. Или ће прије бити да се власницима *Вијести* некада „независним“ новинарима и гласилу (власти), коначно финансијски истински независним, појавила и глад за влашћу. То је, резултирало да се *Побједин* фељтон заврши причом „о групи повезаних лица који су пошли пут од живота на антиратним донацијама Запада, преко неморалних и најмање легално упитних пререгистрација власништва, закључно са формирањем породице медија која је мешетарила берзама, диктирала друштвеним процесима и

при томе себе ставила на морални пиједестал, нескромно се самокандидујући као једини етички узор“. Интересантно је да након блиједог реаговања у *Вијестима* и *Побједиих* прозивки државног тужилаштва да не реагује након њеног фељтона *Како је у Црној Гори настала медијска империја* није реаговало ни Независно саморегулаторно тијело, нити остали медији, као да су новинарство и политика под Ловћеном одавно постали једно. С друге стране, политички и нови економски центри моћи поред утицаја на *Побједу* и јавне РТВ сервисе контролишу и(ли) финансирају и друге електронске медије у Црној Гори, попут најјачих комерцијалих ТВ и радио станица и портала у Подгорици.

Истраживање развоја јавности, јавног мњења, јавне сфере, медија и односа с јавношћу у Црној Гори у протеклих сто година студиозно су приказани у књизи *Јавност и медији* (Средановић 2007), а посебно улога медија и односа с јавношћу у функцији остваривања друштвене мисије црногорског друштва у транзицији.

Комуникацијски оквир порука центара моћи до циљаних јавности јесте agenda setting функција масовних медија, са одређеним специфичностима црногорске друштвене заједнице и јавности, с тим што се након нормативних и медијских реформи (по узору на ЕУ) и бројношћу мас-медија, ревитализацијом грађанског тј. појавом цивилног друштва, полагано стварају услови за демократизацију медија и јавности у Црној Гори. Да није све песмистички и да медији имају покретачку моћ у стварању јавног мњења показује „случај Тара“ када се критика и јавност међусобно условљавају и омогућавају отпор покушајима да се наметне, као у том случају, доминантна теза господарске јавности. На примјеру одбране Таре од пробуђеног цивилног друштва имамо управо примјер када су медији, заиста, утицали на подстицај цјелокупне црногорске јавности да утиче на промјену ковертиране владине одлуке. Ово је примјер превласти јавне над тајном политиком. Управо захваљујући утицају принтаних и електронских медија, а понајвише јавном сервису Телевизије Црне Горе успјела се одбранити Тара као „последња суза Европе“ (од изградње хидроелектране). Као да се јавни ТВ сервис п(р)онашао по тезама Џона Кина (1995: 129–133) да су демократији неопходни обавијештени грађани: „Демократија и медији у јавној служби су најделотворнији лек за ове технократске заблуде... Демократија и медији јесу рефлексивно средство за конторлисање вршења власти, они немају премца у обуздавању бескрајне надмености и неразумности људи у чијим рукама се она налази... Дакле, постоји утицај власти и(ли) центара моћи који посредством масмедија утичу на стварање јавности, али имамо и обрнут случај, када медији могу да утичу на креирање јавног мњења и јавности“. Утицај медија на јавност буди наду да постоји цивилно друштво у Црној Гори и да је тек почело да пробија лед политичког традиционализма господара и топи наслаге господарске јавности. Зар политика, која није свакодневно изложена на увид јавности, подложна критици, заправо, суду критике и јавности, није ништа друго до арканска јавност.

На крају, подсјетимо да је за постојање јавности кључно слободно и развијено грађанско друштво, које почива на његовом величанству грађанину, али не покорном.

Литература

Гоати 1994: Гоати, В., *Демократија и слобода информисања*, Зборник јавно мњење, Институт друштвених наука, Београд.
Хабермас 1969: Хабермас, Ј., *Јавно мњење,* Култура, Београд.
Јантол 2004: Јантол, Т., *Политичка јавност*, Биротисак, Загреб.
Кин 1995: Кин, Џ., *Демократија и* медији, Филип Вишњић, Београд.
Нојман 1974: Нојман, Ф., *Демократска и ауторитарна држава*, Напријед, Загреб.
Средановић 2007: Средановић, В., *Јавност и медији у Црној Гори,* Обод, Цетиње.
Тадић 1987: Тадић, Љ., *Оглед о јавности*, Универзитетска ријеч, Никшић.

Tatjana M. Vulić*
Dragana Č. Pavlović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

Pregledni rad

UDEO INTERNETA U POLITIČKOM ŽIVOTU

Kada je 29. oktobra 1969. godine profesor Leonard Klajnrok[1] povezao dva računara sa dva odseka Kalifornijskog univerziteta i tako postavio temelj interneta, nije pretpostavljao da će u toj mreži za kratko vreme, tek nekoliko decenija od povezivanja prva dva računara, biti povezano (kako se procenjuje) više od 150 miliona računara. Još manje je profesor Klajnrok mogao da pretpostavi da će se u maloj zemlji preko Atlantika, u Srbiji, posle nepune četiri decenije, u isto vreme dok se beleži rast nezaposlenosti, pad standarda i sve teže dostupna potrošačka korpa, beležiti mesečni rast korisnika interneta od oko 90.000, pri čemu podaci govore da Srbija već sada ima blizu dva miliona registrovanih korisnika. Komunikacija posredstvom medija, pre svega elektronskih, postala je glavna veza sveta brzih promena i pronalazaka, uz poštovanje osnovnih postulata kao što su dostupnost, brzina i cena informacija. Za razliku od onog vremena kada je nastajalo, medijsko društvo današnjice u novi milenijum ušlo je sa gotovo tektonskim poremećajima. Novi mediji su sa sobom doneli prevashodno nove kanale komunikacije, a elektronska civilizacija transformisala je klasične oblike komuniciranja u svim sferama čovekovog okruženja, stvarajući nove društvene grupe i model komunikacione prakse. „Kompjuterisanje se više ne odnosi na komjutere. Ono se bavi načinom života“ (Negropont, 1998:12). Kada je ovo 1995. godine napisao Negropont,[2] kao svojevrsni „manifest“ digitalnoj eri, nije mogao da pretpostavi kojom progresijom će se upravo to dešavati i da je označio pravce izučavanja novih medija.[3] Savremeno društvo postalo je u osnovi obeleženo informacijskom tehnologijom i komunikacijom. Do kuće novog doba, Makluanovog globalnog sela, dospevaju najmanje četiri elektronske staze posredstvom telefona, kabla, satelitskih i radio talasa, elektronska pošta predstavlja stil života,

---

* tanjakg@filfak ni.ac.rs

[1] Leonard Klajnrok (rođen 1934. godine); danas ga mnogi zovu „ocem Interneta“. Doktorirao na teoriji mrežne razmene podataka. Zauzima ključno mesto u ARPANET – mreži za razmenu podataka. Sa 40 saradnika uspostavio sistem da bitovi putuju između računara na UCLA i IMP-u, odnosno poruke – stvorio internet.

[2] Nikolas Negropont, osnivač i direktor Medijske labaratorije MIT (Massachusetts Institute of Tehnology), na kojoj se uglavnom bave proučavanjem i eksperimentisanjem budućih oblika ljudske komunikacije, od zabave do školstva.

[3] Termin novi mediji u upotrebi je od 70-ih godina 20. veka. U početku su ga koristili istraživači različitih disciplina koji su proučavali uticaj informacionih i komunikacionih tehnologija na društvo i pojedince. Sa početkom globalne digitalizacije, krajem 20. veka, termin novi mediji počinje masovno da se koristi i menja smisao. Od tada on prvenstveno podrazumeva nove kanale komuniciranja.

model rada, ali i razmišljanja. Vreme koje obeležava i temeljna kulturna tranzicija, koja sa sobom nosi haotičnost, opet povezana sa razvojem umreženih medijskih tehnologija, iznedrila je novu dimenziju slobode govora, koja sa sobom nosi informaciju koja se neograničeno kopira, jednostavno distribuira i beskonačno transformiše. „Radno vreme od devet sati pre podne do pet sati popodne, pet dana u nedelji, kao i dve nedelje godišnjeg odmora, prestaju biti dominatan ritam poslovnog života. Profesionalne i personalne poruke počinju da se mešaju; nedelja se ne razlikuje puno od ponedeljka" (Negropont 1998: 182). Razvoj digitalnog društva postaje neminovan, deo je naše sadašnjosti, gotovo dnevne novosti.

Digitalno društvo

Prelazak medija od klasično tradicionalnih u nove forme umreženih digitalnih tehnologija, u vremenu razvoja elektronske civilizacije, obeležen je konstantom umnožavanja naučno-tehnoloških dostignuća. „Veliki obrt u komunikacionoj praksi napravljen je korišćenjem prvih računara sredinom četrdesetih godina, kao i pojavom komjuterske mreže 60-ih i 70-ih godina." (Radojković, Miletić 2006: 157). U cilju razmene informacija stvorena je prva mreža ARPANet sa 23 komjutera, međusobno povezana. Nikolas Negropont je 1995. godine najavio da će „totalni broj korisnika interneta prevazići svetsku populaciju 2003. godine" (Negropont 1998: 11).[4] Međutim, predviđanja Negroponta uveliko je pretekla stvarnost. Razvoj tehnologija je tekao brže, mreža se jednostavno otela kontroli i stvoren je javni svetski sistem povezanih računarskih mreža, sa dalekom većim brojem korisnika nego što su teoretičari očekivali. Internet je za kratko vreme postao deo svetske digitalne mreže u službi ljudske komunikacije, doprineo je menjanju oblika komuniciranja, pokrenuo ekonomski razvoj i postao aktivan kreator procesa globalizacije. Multiplicirajući važnost informacije, internet, kao mreža globalnog karaktera, skratio je vreme, odnosno brzinu njenog prenošenja, ali i otvorio mogućnost njenog kreiranja. Informacija je postala proizvod bez koga savremeno digitalno društvo ne možemo zamisliti, u kome se uvek traži, očekuje informacija više od ponuđene, pri tom podrazumevajući njenu slobodu. Kastel (Manuelo Castells), kada govori o internetu, označava ga kao tehnologiju slobodne komunikacije koja nudi i virtuelno komuniciranje kao splet tokova između različite publike. Sa druge strane, taj slobodni svet informacija sve više je podvrgnut pravnim i tehničkim ograničavanjem pristupa, koji postaje deo koloritnog vlasništva moćnih korporacija. Slobodnom svetu informacija, pokušavajući da ga ograniči na vlasništvo nekoliko moćnih korporacija, isprečio se

[4] Negropont u prilog analizi ovog stava navodi podatke da 35 procenata američkih porodica i 50 procenata američkih tinejdžera imaju personalni računar kod kuće, procenjeno je da je 30 miliona ljudi na internetu; 65 procenata novih komjutera, prodatih 1994, za kućnu je upotrebu, a 90 procenata istih sa ugrađenim CD-ROMom, drajvom ili modemom, Negropont je predvideo da će se prodati 1995, dok populacija interneta, smatra ovaj autor, raste tih godina tempom od 10 procenata mesečno.

DRM (digital rights managament) – digitalno upravljanje pravima, odnosno ograničenjima. Kao pandan ograničenjima, kao otpor, put za slobodu informacija, stvorene su brojne on-line društvene grupe. Blog se na mreži pojavio kao mešavina četa, foruma i web prezentacije, dajući mogućnost svakom pojedincu da bez zavidnog tehničkog znanja, uglavnom besplatno, otvori svoj web sajt i oglasi se, pozove sa svoje male agore građane da se „pozbave" nekim problemom, diskutuju, traže rešenja, donose preporuke. Razvojem interneta, kao i njegovog sveprisutnog fenomena, bloga, sve više dolazimo do informacija koje zvanični tradicionalni mediji ne objavljuju, otvarajući pitanje tačnosti često i etičnosti informacija plasiranih tim putem, u kojima nekada možemo nazreti povod i željeni ishod, nekada ne, istovremeno postavljajući pitanje afirmacije novih medija, činjenica je, još uvek dovoljno neistraženih, neodgonetnutih sa stanovišta teorije.

Danas je glavna karakteristika interneta sveprisutnost informacija i komunikacije. „Internet od tehničke inovacije postaje civilizacijska inovacija" (Štambuk 1999: 6), deo svakodnevice uz evidentan uticaj na nju. Internet, posmatran iz ugla novog medija, ne može da ostane neoznačen uz pomoć svojih specifikuma u odnosu na tradicionalne medije različitosti. U odnosu na televiziju, radio i štampu, kao osnovni specifikum interneta možemo označiti njegovu decentralizovanu strukturu[5] i interaktivnost[6], a kao jednu od osnovnih prednosti i istovremeno otežavajuću okolnost, prisustvo ogormne količine informacija. Generalno posmatrano, Internet kao okean digitalnih podataka, daje korisniku slobodu da sam obavi selekciju informacija, kao i da napravi izbor sadržaja koje će plasirati na mrežu. Zato „tamo gde tradicionalni mediji nude sadržaj, internet od korisnika zahteva da sami stvore sadržaj iz nepreglednih izvora koje im stavlja na raspolaganje" (Štambuk 1999: 41), a kao univerzalno sredstvo komunikacije on obećava sistem u kojem smo svi povezani i među sobom komuniciramo, učestvujemo u raspravi o važnim pitanjima za život svakodnevice. U on–line svetu, sve više upadamo u paukovu mrežu u kojoj se srećemo, sučeljavamo i borimo sa različitim interesima, sukobljavajući se i nadmećući se, kako sa pojedincima, tako i sa grupama, za što bolju, što uticajniju poziciju. U takvom on-line svetu, preti opasnost da mreža polako prestane da bude otvoren i slobodan prostor i pretvori se u svet preplavljen problemima. Sa novim funkcijama i karakteristika-

[5] Decentralizovana struktura podrazumeva da ne postoji nikakva internet korporacija koja bi stajala iza mreže medija. Iako je prva mreža stvorena u naučno-istraživačke svrhe, finansirana od strane vojske SAD-a, ona se brzo otela kontroli i razvila u nepregledan vrednosno neutralan prostor u kojem svako koristi i kreira informaciju. Nijedna centralna organizacija ne kontroliše događaje na internetu, što donekle ruši komunikacijski suverenitet država, ali i suverenitet institucija i pojedinaca u vlasti i oblasti komuniciranja.

[6] Interaktivnost podrazumeva da korisnici informacija nisu samo njeni primaoci već i kreatori. U tom odnosu stvara se digitalni most, povezivanjem dva kompjutera i svi tu imaju jednake mogućnosti. CMC (Computer Mediated Comunication), komjuterski posredovana komunikacija, omogućava stvaranje zajednica koje razmenjuju misli u bezgraničnim prostorima.

ma koje sa sobom nose masovna sredstva komunikacija, informacije vrše invaziju u privatnu sferu građana, doprinoseći neslućenom rastu formalnog obrazovanja. Za to vreme, posedovanje informacija više nije uslov njihovog kvalitetnog korišćenja, a u dobu medijske implozije[7] globalna zajednica postaje opterećena viškom informacija, od kojih su mnoge nepouzdane i nepotpune. Čovek bombardovan gustim rojevima informacija sve manje biva sposoban da kritički poima stvarnost u kojoj obitava, zaveden mnoštvom simbola koji manipulativnim značenjem kreiraju drugačiju atmosferu. Digitalna revolucija je proizvela eksploziju podataka, menjajući praksu i prilagođavajući je vetrovima demokratizacije. U postmodernom dobu filozofske pretpostavke govore o elektronskom javnom forumu, gde svi komuniciraju sa svima, o čemu i kada žele, gradeći u komunikacionim procesima novi medijski Vavilon, sveobuhvatan, hiperbrz i istovremeno neverovatno moćan.

U radu ćemo pokušati da bliže razjasnimo udeo interneta u političkom životu, pokušati da markiramo mesta susretanja, delovanja i oblikovanja javnog mnjenja i političke volje i izbora posredstvom mreže, istovremeno sa akcentom na njihovu primenu i pozicioniranje u reljefnom okruženju. Danas je svaki pojedinac korisnik nekog medija, bilo kao čitalac, slušalac ili gledalac. Do pre samo nekoliko decenija prosečan građanin nije imao pristup nijednom mediju koji bi mogao zadovoljiti njegove potrebe za informisanošću, posebno sa povratnom spregom. Pojava interneta devedesetih godina pojedincu je otvorila vrata za informisanost, ali i razmenu iskustava sa ljudima bilo gde u svetu.

Od Agore do elektronske demokratije

Kao proces koji traje, po mnogima sve jačim i jačim intenzitetom, duh elektronske civilizacije transformiše klasične oblike komuniciranja, ne ostavljajući po strani, u zapećku, nijednu sferu čovekovog okruženja, stvarajući kako nove društvene grupe tako i nove modele komunikacione prakse. Znanje se multiplicira i širi neograničenim prostorima, dok komunikacija postaje višesmerna i višedimenzionalna, sa nesputanom razmenom stavova, mišljenja, sudova, uloga. Grade se društveni kontakti važni za nastanak istinske demokratske zajednice. U novoj komunikacionoj praksi monolog nestaje pred dijalogom, diktat se povlači pred polemikom, širina nestaje pred dubinom, dok indoktrinacija gubi bitku sa slobodom mišljenja. Svako je urednik svog paketa informacija, pri čemu se o ispravnosti i vrednosti javno raspravlja, kao nekada u polisima i na Agori. Ako je helenska demokratija bila ograničena imovinskom kartom ili polnom pripadnošću, filozofske pretpostavke postmodernog doba govore o elektronskom javnom forumu gde svi komuniciraju sa svima, o čemu i kada žele. Digitalna revolucija je proizvela eksploziju podataka, a u komunikacionim procesima izgrađen je no-

[7] Danas se odvija implozija, sažimanje, zgušnjavanje društva i njegovih funkcija, zasnovano na ekonomskim opštilima, tvrdio je još pre nekoliko decenija kanadski teoretičar medija Maršal Makluan (1971: 18).

vi medijski Vavilon, sveobuhvatan, hiperbrz i neverovatno moćan. Mnoštvo medijskih alatki, premreživši planetu, ukinulo je tradicionalno poimanje geografije, odnosno prostora i vremena, čime je komunikacija dobila redizajnirane forme primerene duhu novog poretka. Najsloženije procese i ideje, zahvaljujući njima, moguće je svesti na najjednostavnije izraze, pri čemu se gubi tradicionalni odnos subjekat – objekat. Moć elite delimično se prenosi na auditorijum, što znači da pojedinci postaju kreatori informacija namenjenih planetarnoj publici. Informacijski Rubikon veći je u poređenju sa svim prethodnim etapama civilizacije, jer samo oni narodi i kulture, koji pravovremeno raspolažu dovoljnim brojem kvalitetnih činjenica, mogu upravljati svojim i globalnim informacionim okruženjem. Društvo na raskršću sve više je ugroženo nepouzdanim porukama i podacima, koji diktirani iz centralizovanih centara moći, često nude pogrešne zaključke.

Do pre samo nekoliko decenija prosečan građanin nije imao pristup nijednom mediju koji bi mogao zadovoljiti njegove potrebe za informisanošću, posebno sa povratnom spregom. Prvo se tokom Drugog svetskog rata uviđa zapanjujuća manipulativna snaga radija, već sedamdesetih unapređuje se tehnologija štampe, vodeći ekspanziji specijalizovanih magazina, da bi u osamdesetim došlo do popularizacije televizije, i to prvo klasične, a zatim kablovske. U devedesetim se javlja internet, što pojedincu otvara vrata za nebrojenim mogućnostima informisanja, ali i razmeni iskustava sa ljudima bilo gde u svetu. Kao najnoviji vid medijske evolucije, povećava se njihova interaktivnost i mogućnost brzog povratnog odgovora. Na pitanje šta je osnovna odlika razvoja političkih sloboda, odgovor da je to brz, slobodan i potpun pristup informacijama, niko ne bi sporio. I upravo takve informacije stvaraju mogućnost da se odnosi i procesi upravljanja društvom temelje na demokratskim osnovama, pri čemu su demokratski potencijali jedino uslovljeni individulanim ograničenjima koje pojedinac ima u izboru i nalaženju odgovarajućih informacija.

Internet je uslovio potrebu teorijskog uopštavanja tipologije demokratije koja se razvijala. On uopšteno stvara uslove razvoja demokratije posredstvom novih tehnologija komuniciranja. Van de Donk i Tops (1995:27) označavaju tri moguća koncepta:

- oni koji se oslanjaju na direktnu demokratiju,
- zatim oni koji nastoje da reprezentativnu demokratiju učine delotvornijom,
- i na kraju, oni koji nastoje da dokažu da je demokratija „oblik civilnog organizovanja“ i na taj način ističu koncept „aktivnog građanina“.

Martin Hagen[8] (1997), označavajući oblike političke participacije, prepoznaje četiri moguća oblika političkog delovanja i to:

- kao prvo, osnova svake političke participacije je biti informisan građanin,

[8] Martin Hagen: A Typology of Electronic Democracy, doktorska disertacija odbranjena 1997., na http://www.uni-giessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag_en.htm

– drugo, treba učestvovati u raspravama,
– treće, treba učestvovati u glasanju – s obzirom da izostanak glasanja u suštini predstavlja glavni oblik lošeg funkcionisanja demokratije,
– i četvrto delovanje, po Hagenu, je politički aktivizam koji se ispoljava u aktivnom odnosu prema politici, radu u partiji, učestvovanju u kampanji, uključivanju u rad nevladinih i drugih lokalnih političkih grupa i drugo.

Upravo rukovodeći se ovim parametrima, kada govori o elektronskoj demokratiji, Hagen se opredeljuje za tri oblika i to: teledemokratiju,[9] sajberdemokratiju[10] i elektronsku demokratiju.[11]

Savremenom čoveku danas je sve teže da razlikuje stvarnost od hiperrealnosti, tim pre što tradicionalnu zajednicu u geografski omeđenim prostorima menja sajberspejs zajednica, koju odlikuje čvrsta povezanost informacijama i kontakt koji snagu crpi iz potrebe međusobnog komuniciranja. Redizajniraju se svi segmenti čovekovog života, od rada i sna, preko zabave, igre i odmora, do obrazovanja i političkog angažovanja. Običan čovek želi da se čuje u javnom prostoru, da dobije priliku da iznese svoje mišljenje o određenom problemu, da makar teoretski utiče u procesima odlučivanja. Ovakav koncept je utemeljen na distinkciji između mejnstrim medija i alternativnih kanala čovekovog samoreprezentovanja. Usamljeni pojedinci ili interesno okupljene grupe dobijaju mogućnost participacije u javnoj debati, pretvarajući se u alternativne poglede, sa ponekad radikalnim percepcijama. Takva pozicija je demokratičnija u poređenju sa antičkim polisom, te otuda tolika moć blogova i sličnih autonomnih mreža. U

[9] Teledemokratija, kao najstariji oblik elektronske demokratije, nastala početkom 70-ih godina XX veka i oslanja se pre svega na TV tehnologiji i dvosmernoj komunikaciji. Zagovornici teledemokratije smatraju da razvoj demokratije u SAD od preko dvesta godina vodi ka političkoj jednakosti svih građana i da razvoj novih tehnologija na jedan eksplozivan način tome pomaže.

[10] Sajberdemokratija je nastala na razvoju mreža, na funkcionisanju interneta. Sajberdemokratija, kako kažu njeni zastupnici, spojila je dva sna, onaj o potpunoj i pravoj demokratiji, o građaninu koji u potpunosti upravlja vladom i sna o materijalnom bogatstvu. Oba se oslanjaju na shvatanju o potrebi ukidanja države, jer je država najveća opasnost, kako za slobodu pojedinca, tako i nastojanje da se maksimizira bogatstvo. Zbog ovakvog poimanja sajberdemokratije, nastala su dva različita opredeljenja: Prvo, da se sjabredemokratija zasniva na slobodnom tržištu i neograničenom delovanju kapitalizma, a drugo se odnosi na shvatanje koje se oslanja na koncept zajednice i to pre svega kao virtuelne. Zanimljivo je da obe struje insistiraju da je najveći neprijatelj demokratije svaki oblik centralizacije, i to be obzira da li se radi o političkoj ili komunikativnoj.

[11] Glavni zastupnici elektronske demokratije su članovi „establišmenta“, članovi Kongresa SAD, njihovi saradnici, naučnici iz oblasti političkih nauka, predstavnici uglednih institucija kao i saradnici Vlade SAD. Zastupnici ovog stava smatraju da informativni napredak treba koristiti kako bi se ojačala pozicija elite i na taj način jačao demokratski politički sistem u celosti. Kako bi se reprezentativna demokratija unapredila, jeste dodavanje novih informacija i slobodniji pristup informacijama.

suštini, nastaje građanska agora u kojoj postoji komunikaciona jednakost, sa slobodnim i besplatnim pristupom svim zainteresovanim.

Ono što je nekada bilo samo u svetu mašte, predviđanja, andergraund kulture, danas je postalo naša svakodnevica. Kupuje se, prodaje, traži posao, sklapaju poznanstva, razmenjuju ideje, stavovi, komentarišu društveni i dnevno politički događaji, partije promovišu svoje stavove, „sabiraju“ članstvo, uz pomoć mreže, on-line. Gotovo trećina populacije razvijenog sveta redovno čita vesti na internetu, radio i televizije imaju svoja on-line izdanja. Internet je, slobodno se može reći, za nešto više od decenije promenio svet i međuljudske odnose, ubrzao komunikaciju, stvorio nove oblike komuniciranja, olakšao pristup informacijama. Procesi spontanog formiranja javnog mnjenja su ubrzani i otvoreni putevi dostupnijeg, lakšeg javnog izražavanja mišljenja. Uklanjajući tradicionalne prepreke – prostorne i vremenske, stvorena je nova dimenzija ljudskog prava na slobodu govora. Makluanova vizija sveta kao globalnog sela, globalnom mrežom pretočena je u stvarnost. Javno mnjenje koje se kreira na mreži rezultat je individualnih, pojedinačnih mnjenja malog broja korisnika, a da pri tom često i ne stigne u off-line scenu. Mreža apriori jeste otvorena za sve, ali ako se javno mnjenje ne prenese u off-line scenu ono ne ostvaruje rezultata i ostaje u svom zatvorenom prostoru. Jedan broj teoretičara predviđa, kako je njihovo kretanje sve više povezano i jedno dopunjuje drugo, i da će nam se već sutra desiti integrisanje on-line i off-line sfere, mediamorhosis mreže. Nezoabilazni faktori komunikacionih tehnologija u svetu su promenjeni „govorni jezik i pisani jezik“ (Fidler 2004: 79), koji su odigrali ključnu ulogu u razvoju i širenju komunikacije, i na svojevrstan način doveli do „digitalnog jezika“ (Fidler 2004: 79) kao još jednog činilaca promena.

Prisutna na društvenoj sceni, medijska demokratija predstavlja model produkcije i distribucije koji promoviše sistem masovnih medija radi informisanja i osnaživanja svih čalanova društva, ali i za promovisanje osnovnih postulata demokratskih vrednosti. Izraz *medijska demokratija*, možemo posmatrati i kao moderni društveni pokret u zemljama u Makluanovom svetu kao „globalnom selu“, koji nastoji da vodeće medije učini više društveno odgovornim prema javnosti radi koje i postoje, kao i da stvore uslove za više demokratskih alternativa, više izbora, više mogućnosti. Taj koncept koji se može posmatrati i kao društveni pokret, narastao je kao odgovor na sve veću korporativnu dominaciju masovnih medija i sve vidljivije manje tržište ideja. Zagovornici medijske demokratije zalažu se za monitoring i reformu masovnih medija, uz jačanje javnih medijskih servisa, kao i razvijanje i učešće u alternativnim medijima[12] i građanskom novinarstvu[13].

[12] Alternativni mediji (novine, radio, televizija, filmovi, internet itd) su alternativa masovnim medijima koje poseduje vlast ili neka interesna grupa (na primer kompanija). Protagonisti alternativnih medija smatraju da su vodeći (mejnstrim) mediji pristrasni. Iako su alternativni mediji često takođe pristrasni, i to do te mere da nekada i sami to ističu navodeći upravo to u svoje prednosti, čak i pristrasnosti, trude se da pruže alterna-

U svetlu promena, novih medija, jezika, komunikacionih procesa i društvene prakse, političke stranke prepoznajući uticaj interneta na širenje oblika neposredne demokratije i udela interneta u političkoj praksi, agoru su zamenile mrežom.

Delovanje političkih stranaka u svetlu promena

Pitanje koje se danas nameće je kako se stvaraju, oblikuju i održavaju nove forme i modeli komuniciranja, kao i koliko novi mediji oblikuju pojedinca i njegov identitet i koliki je udeo novih medija (interneta) u političkom životu? Neosporno je da je internet svojom informaciono-komunikacionom snagom promenio planetu, a brojnim implikacijama (blogovi, mejlovi, video-konferencije, internet stranice) omogućio prostor protoka.[14] Za razliku od tradicionalnih medija koji su bili ograničeni za dijalog i komuniciranje, sa uokvirenim prostorom i kapacitetom isporuke, novi mediji su neograničeni u procesuiranju informacija, stvaraju fragmentiranu i probirljivu publiku koja je aktivna u javnoj polemici. Svaki građanin blogovanjem ili učešćem u internet forumima ima mogućnost da iznese svoje stavove i razmišljanja. U novoj sredini čuje se novi svet, disonantan, heterogen, nekada i konfliktan, umrežen i povezan. Taj novi svet često možemo prepoznati kao različit od dominatnih elita, tardicionalnog poimanja ljudskih resursa, nekontrolisan i istovremeno ranjiv, jer u plimi događaja, znakova i šumova čovek je sve izloženiji informacijskom preopterećenju (overloudu). U odnosu na prethodne tehnološke revolucije u kojima su novi mediji dopunjavali stare, danas učestvujemo u komunikacionom novumu u kojem se novi mediji rasprostiru preko starih, nudeće nove slojeve komunikacija.

U osnovi političkih stranaka su hijerahijski organizovani sistemi koji imaju za cilj da svojom organizacijom i idejama u svoj korpus prvuku što više birača, a opet sa ciljem da dobiju vlast i preuzmu upravljanje državom. Zato se svaka politička stranka bori za proizvodnju informacija, ali to ne znači i da prima informacije sa druge strane, već da zatvori kanale prijema. To je razlog što danas nema političke partije koja je organizaciono osposobljena za direktnu, neposrednu i ravnopravnu raspravu sa biračima o pitanjima, problemima i izazovima politike[15].

---

tivu. S obzirom na to da alternativni naziv ima konotaciju samomarginalizacija, pojedini današnji alternativni mediji zalažu se za naziv „nezavisni“.

[13] Internet novinarstvo, novo novinarstvo.

[14] Izraz preuzet od Kastelsa, koji tvrdi kako internet omogućava prostor protoka (2001: 24).

[15] Republikanska, posredna demokratija zahtevala je da političke stranke budu organizovane u okviru takvog političkog sistema sa najvećim mogućim efektom. Posredna demokratija nema arhitekturu koja joj omogućava neposredne, direktne kontakte, već ostvaruje dominatnu reakciju javnosti glasanja. Iako postoji mogućnost referenduma, istraživanja javnog mnjenja, metod je isti kod svih: reakcija kroz davanje ili nedavanje po-

U dobu tehnoloških, komunikacijskih i medijskih „čuda“, u dobu medijskog Vavilona, političke partije se trude da što više iskoriste medije kako bi građanima plasirale svoje stavove. Za rasprave povodom najvažnijih ili najaktuelnijih pitanja (referendum o ustavu, izbori, itd) političke partije pre svega koriste televiziju, kako bi se ne samo čuli već i videli prilikom zagovaranja svojih stavova, kao i argumenata, ali i da, kako smatraju, izađu u susret građanima i odgovore na sva njihova pitanja za koja smatraju da su od interesa za njih. Novo doba, nove komunikacije, novi mediji, osim tradicionalnih (televizija, radio i novine), u modelima komuniciranja partija i građana doneli su i druge oblike informisanja kao što su telefon, sistematsko obilaženje i razgovor sa stanovnicima pojedinih delova grada, takozvano obraćanje „od vrata do vrata“, a sve u cilju kako bi se partijskim informacijama obuhvatio što je veći broj građana. Sve ovo je osmišljeno kako bi se na najneposredniji način budućim biračima prezentovale ideje, stavovi i partijski programi, ali je po pravilu model ponašanja da se cene samo stanovišta koja podržavaju ponuđena opredeljenja partija i to sve do trenutka dok se ne označi da ponuđeni stavovi nailaze na značajan otpor birača. Tek tada političke stranke pristupaju radu na korigovanju svojih stavova.

Internet je stvorio mogućnost da se stavovi i mišljenja građana u okviru partija obrađuju kao izvorni materijal i da se na taj način usvajaju stavovi, pojedinaca ili grupa, koji su ih iskazali. Čvrsta, horizontalna struktura političkih partija, utemeljena pre više od dva veka, kao i isto toliko stara logika rada i delovanja partija, još uvek onemogućava značajan uticaj interneta na političke partije. Međutim, u digitalnom dobu promene su moguće i promene se dešavaju, više ili manje vidljive. U društvima gde je upotreba interneta rasprostranjena, a takvih je sve više (tabela 1[16]), mimo postojećih partija stvaraju se političke grupacije koje koriste Internet da bi stvarale sopstveno vaninstitucionalno javno mnjenje, kao i da bi posredstvom političkih kanala upravo to svoje javno mnjenje nametale kao deo opšteg javnog mnjenja. To doprinosi da sve aktivnije učestvuju u političkom životu. Profesor Vladimir Štambuk kao karakteristiku tih političkih grupa navodi: „mrežni, a ne hijerahijski karakter organizacije; nemaju članstvo već se učešće zasniva na slobodnoj volji pojedinca; pristupanje grupi nije permanetno, ono može biti samo povremeno jer isključivo zavisi od volje i mogućnosti pojedinca; nemaju rukovodstvo ali imaju koordinatore; nemaju političke programe ali imaju prepoznatljive sisteme vrednosti; ne koriste klasična sredstva propagande i informisanja javnosti već se kroz međusobno informisanje udružuju i stvaraju zajed-

drške za postojeća opšta opredeljenja partija ili drugih političkih institucija. Inače, ovi metodi ne omogućavaju direktnu i ravnopravnu raspravu pojedinca i partija.

[16] U svetu je u decembru bilo ukupno 1.497.537.216 korisnika interneta – osoba starijih od 15 godina koje se povezuju na svetsku kompjutersku mrežu od kuće, iz škole ili sa radnog mesta. Najveći broj korisnika globalne mreže registrovan je u Kini – 179 miliona, što predstavlja 17,8 odsto ukupnog broja „surfera“ u svetu. Slede SAD sa 163 miliona internet korisnika (16,2 odsto ukupnog broja), Japan sa 60 miliona, Nemačka sa 37 miliona, Velika Britanija sa 36,6 miliona, Francuska sa 34 miliona, Indija sa 32 miliona i Rusija sa 29 miliona korisnika.

ničke ili jedinstvene platforme po određenim političkim pitanjima; svoje aktivnosti zasnivaju na međusobnim komunikacijama“ (Štambuk 2005: 487). Posmatrano sa ovog stanovišta označenih promena, promene se dešavaju i dešavaće se i dalje u okviru delovanja političkih stranaka, naročito što digitalno doba ne karakterišu promene na nivou godine, već promene koje se dešavaju gotovo na nivou meseca.[17]

POPULACIJA I BROJ KORISNIKA INTERNETA				
Region	*Populacija (2009. godina)*	*Broj korisnika interneta 31. 12. 2000.*	*Najnoviji podaci*	*Broj korisnika u %*
Afrika	991.002.342	4.514.400	67.371.700	6,8
Azija	3.808.070.503	114.304.000	738.257.230	19,4
Evropa	803.850.858	105.096.093	418.029.796	52,0
Severna Amerika	340.831.831	108.096.800	252.908.000	74,2
Okeanija i Australija	34.700.201	7.620.480	20.970.490	60,4

Tabela 1. Broj korisnika interneta u 2000. godini i danas, izvor: CeSID

I dok će još vode proteći, do promena u načinu glasanja,[18] reka interneta je uveliko donela promene u „smanjenju distance između onih koji vladaju i onih u čije se ime vlada“ (Štambuk 2005: 499). Želja i potreba da svaki građanin može da ostvari uvid nad javnom dokumentacijom i to bez posredstva gradskog apartčika, uveliko pokazuje da postoji svet i istovremeno želja da se prati ostvarenje onoga o čemu je doneta neka odluka. Evidentno je da to može da doprinese kako razvoju tako i praksi neposredne demokratije.

U SAD-u upotreba interneta je najrasprostranjenija, ali su i ustručnoj literaturi u Americi značajno zastupljena istraživanja vezana za političko delovanje putem interneta. Pri tom treba napomenuti da je kritična masa korisnika interneta postignuta nedavno upravo u toj zemlji, kao i da su prvi signali o mogućnostima političkog delovanja i korišćenja interneta u političke svrhe nastala tek na početku 90-ih godina XX veka. Tamo je i pokrenut talas upotrebe, mogućeg razvoja, kao i mogućeg udela interneta u političkom delovanju.

[17] „Patenti su deo trenda globalizacije. Ako je patent za određeni pronalazak odobren u Nemačkoj on ima nacionalni karakter, ali je njegov uticaj u celom svetu i ista ideja može da bude patentirana bilo gde. Broj odobrenih patenta u svetu je u stalnom porastu, a osvrt na inostranu sudsku praksu pokazuje da su sudovi sve više naklonjeni njihovoj jačoj zaštiti. Primer je „Microsoft“ kompanija koja je u 1999. godini platila na ime povrede tuđih patenata 30 miliona USD“ Jelisavac (2006: 130).

[18] Smatra se da će još dugo vremena glasanje pojedinca kao čin, ali i kao način iskazivanja građanske volje, biti prisutno.

Iako je u Srbiji internet tek, da tako kažemo, u povoju, neosporno je sve brže širenje korisnika.[19] Samim tim, prateći nove modele komuniciranja, vidimo konstantne pokušaje upliva u medije političkih stranaka kako bi širili svoje ideje i stavove. Poput ranije trke na sto metara ko će pre do novina, radija, televizije, sada u sprintericama gaze stazu novog medija, a sve radi što boljeg i bržeg pristupa biračkom telu.

Internet i političke partije

Danas gotovo da nema političke stranke u Srbiji, bez obzira na veličinu, pozicionirano mesto na političkoj sceni, koja nema svoju stranicu na internetu. Na stranicama partije po pravilu postavljaju lepo uobličeno predstave osnovne informacije. Pravilo je da ta stranica mora da bude atraktivna i da na prepoznatljiv način prezentuje određenu partiju. Česti su primeri da se na sajtu pojedinih partija mogu naći mogućnosti za dobijanje dodatnih informacija o partiji, za one koje to interesuje. Posetiocu sajta je data mogućnost da dobije informacije o rukovodstvu, programskim opredeljenjima, mogućnost da na primer pročita ceo program partije ili neke delove, ali i da sazna najnovije stavove partije o pojedinim za nju ili javnost aktuelnim pitanjima, a sve radi prenosa informacija on-line korisnicima. Posredstvom stranice partije obezbeđuju on-line vezu sa svojim članstvom, ali i sa svima koji jednostavno žele nešto da saznaju ili ostave poruku o određenoj partiji. Partije koje drže do rezulatata u toj internet trci na sto metara, već su na svom sajtu ugradile mogućnost rasprave i diskusije postilaca sajta sa predstavnicima partije, jer ono što internet omogućava, a tradicionalni mediji nisu (ili bar ne u velikoj meri) je interaktivnost. Postoji veliki broj servisa na internetu koji omogućavaju iznošenje ličnog stava, pa i „razgovore uživo“, što stranke uveliko koriste. U suštini, takav razvoj postepeno vodi ka tome da partije zaborave manir „šef je uvek u pravu“ i prihavataju kritičke ocene o svom radu, a radi svog dugotrajnijeg i uspešnijeg koračanja na političkoj sceni i naravno participiranja u vlasti.

Kreatori WWW stranica vode računa da se stranica te određene partije profilira tako da može da odgovara interesu različitih socijalnih grupa za koje partija smatra da su za nju važne. Vodi se računa da budu udovoljene i lokalne političke potrebe građana pripadnika stranke, kao i da se omogući „direktan“ kontakt pojedinih posetioca www. stranice sa na primer, nekim članom rukovod-

[19] U Srbiji preko milion ljudi koristi internet, što je oko 13,5%. CeSID je naveo da 41% ispitanika, koji su rekli da koriste internet, to čini svakodnevno, a 13% veoma retko. Od 65% ispitanika, koji su izjavili da ne koriste internet, 53% je izjavilo da ne želi da koristi internet i da ih to uopšte ne interesuje. Svaki treći korisnik interneta ima dvadeset ili manje godina, dok je onih preko 51 godine, koji se služe internetom, svega 6%. Ovako mali procenat u odnosu na ukupan procena korisnika interneta u Evropi, preslikava se i na razvoj u svim granama. Upoređujući broj pronalazaka u odnosu na broj stanovnika, u Americi na milion stanovnika biva registrovano 400 pronalazaka, u Evropi 300, a u Srbiji – svega tri.

stva i time u sajberprostoru ostvarivanje direktne i pojedinačne komunikacije između posetioca i partijskog sagovornika. Velike političke stranke neretko se priključuju društvenim mrežama, kao na primer fejsbuk, i putem četa ostvaruju i komunikaciju sa posetiocima u realnom vremenu. Analizom zvaničnih web prezentacija najvažnijih aktuelnih političkih patija u Srbiji[20], možemo izvući sledeće zaključke: sve partije su posvetile izuzetnu pažnju kreiranju svojih stranica, gde se na osnovu dizajna može zaključiti dosta o ciljanom biračkom telu. Na primer, Liberalno-demokratska partija je tradicionalno okrenuta mlađoj popolaciji, pa je i njihov sajt najmoderniji, sa velkim brojem video sadržaja, izuzetno vidljivim linkovima koji vode na sajtove društvenih grupa, a takođe imaju blog[21] na kome su članovi partije aktivni. Na suprotnoj strani, sajt Partije ujedinjenih penzionera Srbije je mnogo konzervativniji i nema linkove koji vode na sajtove društvenih grupa, jer su oni interesantni pre svega mlađoj i populaciji srednjih godina, nema ni blog, ali je pohvalno što je, bez obzira na nedostatak popularnih servisa, sajt ažuriran redovno i u velikoj meri je informativan. Socijalstička partija Srbije, takođe stidljivo, koketira sa internet novotarijama, prilično neugledno stavljajući link koji vodi na sajt Youtube i Facebook i ne nudi blog. Blog ne nude ni Srpska napredna stranka, Srpska radikalna stranka kao ni Demokratska stranka. Blog je interesan jer pruža mogućnost dvosmerne komunikacije i iznošenje ličnog stava, što otvara mogućnost postavljanja i negativnih komentara. Gotovo da nema stranke i rukovodioca stranke koji nema svoj profil na popularnim društvenim sajtovima (Facebook). Svi sajtovi su ažurirani dnevno, što govori o pogledu političkih partija na važnost ovog medija.

Vreme promena

Danas se ne postavlja više pitanje da li partija treba ili ne da ima svoju stranicu na internetu i tako i na taj način zauzme deo medijskog kolača novog medija. Međutim, i dalje ostaje pitanje treba li i u kojoj meri narušavati tradicionalni prilaz političkom delovanju partija. I pored sveprisutnih promena i tehnoloških novuma iz sata u sat, i partija obučenih u ruho moderne, koliko god bile konzervativne, jedan deo partija i to značajan, i dalje smatra da internet treba koristiti na kašičicu, pre svega kao dodatni oblik propagandnog delovanja. One svoj sajt ostavljaju zatvoren za komentare, pravdajući se da će to narušiti tradici-

[20] http://www.ds.org.rs/ , http://www.srpskanaprednastranka.org/ , http://www.g17plus.rs/ , http://www.dss.org.rs/ , http://www.sps.org.rs/ , http://www.ldp.rs/ , http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/ , http://www.pups.org.rs/

[21] Svoju popularnost blog doživljava u periodu između 2001. i 2003. godine, nakon terorističkog napada na Svetski trgovinski centar, kada su blogovi koji su podržali antiterorističku filozofiju zadobili pažnju ljudi koji su tražili informaciju više kako bi razumeli taj događaj. Od 2003. godine uloga blogova imala je rastuću važnost u formiranju i širenju vesti. Rat u Iraku mobilisao je i istovremeno okupio sve blogere koji su pisali o njemu, ali i iznedrio i nov termin „war bloggers“. Tada počinje i masovna upotreba bloga od strane političara i političkih kandidata.

onalne oblike delovanja, nenavikle na neposrednu komunikaciju sa biračima. Partije koje omoguće ostavljanje komentara na svojim stranicama sa druge strane su u problemu šta sa negativnim ocenama. Uvek u toj situaciji može da se pribegne metodi cenzure odnosno da ti komentari ne budu prikazani. Editovanje nosi sa sobom rizik da posetilac koji je izneo negativan sud ponovo pristupi toj stranici, ne nađe ga i postane izvor kritika i ocena da je ta partija nedemokratska. Istovremeno „crvene kartone" partija može zaraditi i iz razloga što je na primer ostavila kritičke primedbe na svojoj stranici, otvoreno, javno, na uvid svima. Pojedinac koji nema istrajnost u stavove te partije u suštini će na taj način lako podleći kritikama koje pročita na stranici. I jedan član, jedan agitator, jedan birač manje, ili deset, ili sto, u svakom slučaju opasnost osipanja biračkog korpusa.

I pored prisutnosti političkih partija i uzimanja udela na internetu, činjenica je da još uvek plove vodama, izbegavajući da se nasukaju ili ukotve u luku interneta kao dvosmernog kanala prenosa informacija. Postavljanje pitanja i „ćaskanje" preko interneta sa virtuelnim rukovodiocima partije još uvek je raritet, i to ne samo u Srbiji. Većina partija je za sada spremna da odgovaraju na postavljena pitanja,[22] kao „emulziju tradicionalnog odnosa rukovodstvo partije i građanin" (Štambuk 2005: 509). Koliko ćemo još čekati do „ćaskanja" sa željenim političkim liderom, pokazaće vreme. Ali sigurno je da će promene i to doneti, s obzirom da su političke stranke svesne da u borbi za vlast u digitalnom dobu neophodno je da izađu iz oveštalih ljuštura i aktivno učestvuju u sajber prostoru. Naime, kao što je televizija donela jednu novu politiku – obraćanje, ponašanje, propagandu, tako se može očekivati da ćemo političare, u vreme izbornih kampanja, umesto na vratima, u omiljenim kampanjama „od vrata do vrata", imati na četu. Ono što je teško zamisliti, bar u omeđenom prostoru Srbije, Balkana, da će se političari odreći dnevnica i putovanja po svetu i to zameniti kontaktima preko interneta.

Digitalno doba se dešava, neke promene već su deo uobičajenog života, neke se postepeno uvlače u našu društvenu stvarnost, druge doduše dvogledom možemo u daljini da vidimo, a na neke ćemo još malo sačekati. U svetu i vremenu obeleženom promenama i tehnološkim razvojem, političke stranke koje iza sebe imaju gotovo dva veka duge tradicije nastajanja, organizovanja i delanja, ili su već ostavile ili se uveliko pripremaju za pospremanje, kako bi ušle u sajber prostor delanja i time očuvale svoj udeo u političkom životu i ostvarile deo vlasti u umreženoj političkoj mapi.

[22] Spreme se odgovori koji se odnose na pojedina pitanja, pa se njihovom integracijom isfingira direktan odgovor nekog navodnog, a u stvari virtuelnog rukovodioca. Tehnika je preuzeta iz iskustva sa horoskopima: umesto individualnog horoskopa, koji se pri tom plaća, na sajtu se dobija kombinaciju unapred napisanih pasusa, pri čemu svaki odgovara nekom od karakteristika horoskopa (dan rođenja, mesec, vreme, godina itd,).

Literatura

Castells 2001: M. Castells, *Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford UP.

Fidler 2004: R. Fidler, *Mediamorphosis*, Beograd: Clio.

Jelisavac 2006: *Patentna prava u međunarodnoj trgovini*, Izvorni naučni rad, http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2006/0025-85550602128J.pdf , 26. 12. 2010.

Makluan 1971: M. Makluan, *Poznavanje opštila*, Beograd: Prosveta.

Negropont 1998: N. Negropont, *Biti digitalan*, Beograd: Clio.

Radojković, Miletić 2006: M. Radojković, M. Miletić, *Komuniciranjemediji i društvo*, Novi Sad: Stylos.

Radojković, Stojković 2004: M. Radojković, B. Stojković, *Informaciono komunikacioni sistemi*, Beograd: Clio.

Štambuk 1999: V. Štambuk, priredio, *Internet i politika*, Beograd: Verzal press.

Štambuk 2005: V. Štambuk, *Informatika i internet*, Beograd: Čigoja štampa.

Štambuk 2010: V. Štambuk, *Communico ergo sum ili Internet kako je nastao i kuda smera*, Beograd: Akademska misao.

Van de Donk, Tops 1995: W.B. H.J. van de Donk, P.W. Tops, *Orwell or Athens? Informatization and the Future of Democracy*, Tilburg University: IOS Press.

Љубомир Зубер
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за новинарство

Кратко саопштење

ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЧКОГ НОВИНАРСТВА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Појам „истраживачко новинарство“ још увијек је предмет расправа као теоретичара медија тако и новинара. Једни сматрају да је то само савременији назив за новинарство у чијој основи је истраживање, док други истичу да је ријеч о најзахтјевнијем виду новинарства који почива на „дубинским“ истраживањима, која за полазну основу имају сумњу новинара у изречено и жељу за откивање прикривеног када је ријеч (најчешће) о злоупотребама у друштвеној заједници. Према томе, дефиницију новинара – истраживача према којој је он особа која се, без обзира на медиј у којем дјелује, бави откиривањем истине и утврђивањем колико се од ње одступа (Де Берг 2007: 18) можемо условно прихватити имајући на уму да је истина припада духу цјелине, а не њеним дијеловима јер „точна чињеница је само точна чињеница, не и истина“ (Влајки 2007: 182).

Резултати журналистичких истраживања нису могући без провјеравања колико је видљиви узрок заиста стварни узрок појаве коју новинар истражује и да ли је то што изгледа вјероватније од скривеног што се намеће на први поглед. „Чињенице се не откривају погледу у пуном осветљењу; свака делује као самостална целина, а тек када се разуме њена суштинска веза са целином којој пипада –како настаје и како даље повратно утиче на целину – тек онда се може говорити како јесте, а не само како изгледа“ (Ђурић 2003: 160).

Дакле, откривање прикривеног и трагање за истином, основне су карактеристике истраживачког новинарства које одређује и његов предмет. Већина информација које новинари свакодневно презентују јавности не садрже суштину, већ су редуковане. Популацији се пласирају поруке које су омеђене идеолошки и политички.

У обављању свакодневних задатака новинари су лимитирани са неколико фактора:

- многобројним догађајима,
- брзином пласирања порука,
- притиском редакција,
- притиском јавности.

Због тога они у већој мјери користе информације које им презентују институције. С друге стране, у недостатку суштине информације која је основ за причу, новинари прибјегавају сензационалистичком писању, таблоидном новинарству и појаве које обрађују често добију такав угао да се разликују од стварног догађаја.

С обзиром на то да истраживачи истовремено освјетљавају појаву, истражују све скривене елементе, предмет истраживачког новинарства су најчешће приче о незаконитим радњама појединаца и институција из шире друштвене заједнице.

Тако новинаре – истраживаче интересују корупција, злоупотреба моћи и положаја, лажни добротвори, профит од туђе несреће јер су те теме занимљиве за публику, а истовремено указују и на проблеме од јавног интереса.

У земљама развијене демократије најчешће области истраживања су:

- активности владе,
- активности предсједника и сарадника,
- активности институција задужених за образовање,
- не/имплементација законске регулативе,
- активности суда и судски поступци,
- здравство,
- осигурање,
- банкарство,
- некретнине,
- однос држава - приватни сектор,
- социјална проблематика,
- трговина дрогом,
- утаје пореза,
- увоз – извоз.

Теме које обрађују новинари истраживачи у транзицијским земљама сличне су темама у земљама развијених демократија.

Према резултати анкете проведене са 20 новинара – истраживача у Републици Српској, активности Владе су најзанимљивије за новинарска истраживања, потом теме из привреде и политичких партија, а затим актуелности у вези са судством, приватизацијом и образовањем.

1. *Методе истраживачког новинарства*

Истраживачко новинарство често се користи неслужбеним изворима због специфичних и сложених тема и података које појединци и институције настоје прикрити. Стога су и методе истраживања специфичне. Рад новинара истраживача био би олакшан када би постојале разрађене једнообразне методе као полазне основе у истраживачком раду. Методе нису разрађене и оне зависе од самог аутора приче, као и теме која се жели истражити. Дакле, полазне методе су индивидуалистичке.

„Истраживање почиње тако што редакција долази до повјерљивих информација. Тада је потребно те информације оснажити. Није довољан

само један извор, потребно је доћи до докумената, обезбиједити чврсте аргументе“ (Рус-Мол 2005: 130).

Мада има много процедура којима се истраживачи користе да открију одговоре на питања, Шерон Хартин Иорио наводи најчешће:

- *Реторички критицизам* – анализом истраживачи показују блиску, систематску контролу порука, а циљ је да се опише, интерпретира и процијени садржај поруке.
- *Анализа садржаја* представља систематско истраживање група чије се расправе или теме посматрају. Циљ је да се упореди и контрастује форма и садржај поруке нпр. новинарски чланци који прате неко догађање да би се спојиле фреквенције и успоставили узорци порука током времена.
- *Анкета* – поштом послати упитници са питањима, телефонске анкете, лични интервјуи и формиране групе са циљем формирања закључака шта шира популација мисли.
- *Етнографија* – подразумијева запажање учесника; истраживачи улазе у поље да посматрају како људи комуницирају једни са другима у њиховим природним окружењима у циљу да разумију правила која руководе њихове комуникационе интеракције. Иорио говори о двије врсте истраживања: квантитативном (које је обично изједначено са бројевима, искуством, објективношћу и дедукцијом) и квалитативном (које је изједначено са ријечима, субјективношћу и индукцијом).

Анализа садржаја и анкета се користе у квантитативном и квалитативном приступу истраживања. Оне су типично означене „ширином истраживања“. Етнографија и реторички критицизам се стриктно користе у квалитативним приступима и типично су означене „дубином истраживања“ (Иорио 2004: 179).

У истраживачком новинарству је најважније разрадити ПЛАН ПРОЈЕКТА који садржи:

Прецизно и јасно дефинисане теме истраживања до којих се долази:

- индуктивном методом,
- дедуктивном методом.

У *дедуктивном* приступу полази се од уопштене тезе, податка и новинари на почетку истраживања морају сами установити полазну мрежу извора информација.

„Добар примјер такве теме су обољели од астме на Менхетну – тема на којој је група истраживача из њујоршког дневног листа *Дејли Њуз* 1999. године радила шест мјесеци. Новинари су у том периоду тему истражили из разних аспеката – од изношења случајева појединих асматичара, до откривању забрињавајућих података о порасту броја обољелих“ (Бешкер 2004: 107).

Индуктивни приступ истраживања полази од информације објављене из званичне институције, дакле службених извора, али често су присутне информације добивене неформалном комуникацијом (дојаве оштећених лица у неком случају).

Такође је важно успостављање истраживачке тезе која треба садржавати одговоре на питања како нешто практично егзистира (да ли има елемената неправилности).

Иако идеја постоји, неопходно је процијенити да ли се нека тема може истражити и да ли су потенцијални саговорници спремни да сарађују. Потребно је предвидјети препреке, односно размотрити елементе који могу успорити истраживање као и елементе који ће засигурно бити кочница пројекту. То могу бити разни притисци, уцјене на свједоке догађаја, давање информација које могу удаљити новинара од релевантних чињеница. С обзиром на то да је истраживачко новинарство специфично, новинар треба адекватно планирати вријеме које ће провести у истраживању. Пројекат треба предвидјети изворе информација и њихову доступност. У пројекту новинари се упознају са: материјалним и људским изворима информација.

Материјални извори информација, документи, фоно и видео записи, слике, су битан извор новинарима истраживачима.

Секундарни извори информисања подразумијевају прикупљање грађе о истраживаној појави, употпуњавање спознаје информацијама, да ли је тај проблем истраживан, колико успјешно, шта је о њему до тада објављено. Од секундарних извора зависе примарни.

Примарни извори. „Трагачи“ проучавају документе као писане доказе који су у вези са личношћу или институцијом која је предмет инересовања. Ови документи се сматрају примарним (извјештаји, пословне преписке, фактуре, наруџбе, уговори). Новинари обављају разговоре са активним и бившим учесницима, посматрачима, аналитичарима који познају актуелна збивања и често су добар путоказ у ком правцу треба кренути.

Људски извори информација. Новинари остварују контакт са особама које су у директној и индиректној вези са истраживаном појавом. Ови извори се дијеле на:

- *непосредне људске изворе* нап. свједоци, посматрачи (возачи јавних личности, које раде на протоколу, курири, секретарице, благајници...);
- *посредне људске изворе* који могу бити научници и стручњаци који својим мишљењем и знањем помажу новинарима да вишедимензионално освијетле истраживани проблем.

„Метода којом се новинари најчешће служе да би проширили круг информација зове се метода *сњежне груде*, односно *snowball* метода**.** На почетку новинар има одређен број саговорника, а круг се шири на начин да од сваког саговорника затражи препоруку за даље контакте“ (Живичњак, www.infoz.ffzg.hr).

Инослав Бешкер наводи да постоје двије групе особа које новинарима достављају информације:

- „звиждачи“ (*whistleblowers)* су особе које разоткривају девијантне појаве, њихов једини мотив је борба за истину и промјена друштвених прилика,
- „оштрачи сјекира“ (*axegrinders)* су особе које износе податке због личне користи.

Ови извори су посебно активни у кризним ситуацијама, у предизборним кампањама. Стога новинари морају бити опрезни и увијек провјерити изворе информација као и мотиве особа које су извор података. Након прикупљања слиједи анализа, поређење, проучавање информација као и отклањање недостатака те писање или монтирање приче. Најважније је да текст буде јасан, разумљив, прилагодљив јавности, без сувишних детаља, односно да има јасну фабулу.

„Нема увијек смисла чекати да једно истраживање буде у потпуности закључено и да крајња истина буде објављена. Понекад је објављивање истраживања ‚у наставцима’ једини пут приближавања истини. У таквим случајевима потребно је отворено говорити о сумњама и евентуално о више верзија једног догађаја из више извора, које треба навести. Не може се све објаснити, али се скривено може објелоданити, умјесто да се појаве гласине“ (Рус-Мол 2005: 129).

Да би нека појава била истражена, потребна је дуготрајна, темељна припрема која укључује тимски рад – то је образац који у раду примјењују редакције водећих медијских кућа. На простору Републике Српске и Босне и Херцеговине није примјењив јер ни услови нису исти.

Ограничавајући фактори истраживачком новинарству су:

- лоша материјална ситуација већине медија и немогућност да издвоје посебна средства за истраживање;
- недовољан број кадрова спречава редакције да новинарима омогуће дуже истраживање;
- мали број запослених који су ангажовани на више новинарских задатака и објективно не могу квалитетно радити;
- непостојање истраживачких тимова у редакцијама;
- недоступност изворима информација.

Овом посљедњем фактору треба посветити посебну пажњу јер је најважнији за почетак истраживачког рада у условима у којима се код нас одвија овај вид новинарства. „Групи на власти, између осталих средстава владања, стоје на располагању средства *mass media* преко којих она систематски одашиље у масу симболе (идеје), које је она одабрала, које је она организовала, које она усмерева и чије последице она контролише. У исто време она цензурише све симболе које спречавају да се њена воља претвори у истину (и тако *mass media*, која су иначе створена ради успостављања комуникације претвара у средства за неосетно наметање свога политичког јарма и укидање истинске комуникације“ (Шушњић 1999: 177).

Социјални положај радника, привредни промашаји, непотизам, ротација на руководећим мјестима увијек истих „провјерених“ кадрова, теме су о којима се још увијек недовољно извјештава.

„Медији су одиграли велику улогу у излагању о корупцији, али и лошем управљању не/успјеху уплитања полиције, владе... Премда службена корупција и везе између полиције, политичара и бизнисмена нису једина спорна питања у таласу истраживачког репортерства, ове теме стварају значајну подлогу за развој истраживачког новинарства. Мноштво чланака, ТВ и радио програма идентифицирали су појединце у моћним позицијама, често доказујући или самонаглашавају и упућујући на мито, специјалне услуге и друга илегална и/или неетичка понашања“ (Вућкић-Авдагић 2002: 93).

Критичко мишљење о појавама у друштвеној збиљи увијек је постојало као и спремност једног дијела јавности да презентује своје мишљење.

2. *Могућности истраживачког новинарства у Републици Српској*

На медијској сцени Републике Српске истраживачко новинарство је афирмисано појавом медија у приватном власништву. У тим почетним корацима новинари штампаних медија имали су више храбрости и истраживачког духа у односу на електронске. За разлику од штампаних, електронски медији рјеђе преузимају „истраживачки ризик“. Телевизијском новинару теже је причу илустровати адекватном сликом и саговорнике наговорити да јавно свједоче о неправилностима у друштву. Без обзира на препреке, и телевизијско истраживачко новинарство данас покушава да ухвати корак са штампаним медијима.

У истраживачким подухватима медији су суочени са недоступношћу информација и некооперативношћу лица која би требало да им дају податке. У трагању за истином новинари не одустају, а уколико су спријечени да дођу до података обавјештавају јавност о безуспјешним покушајима и тако актуелизирају теме. Отврајући проблем, скрећу пажњу јавности, што представља корак напријед у односу на ранији период.

Указујући на многобројне пропусте у друштву, медији покушавају покренути јавност на реакцију, а тиме и надлежне институције да ријеше проблем. Медији данас много покушавају сазнати, али немају институционалну подршку за објављивање прича, о чему свједоче многобројне нерије-шене афере.

На истраживачким пројектима проводе мало времена што се види из извјештаја који се често емитују са половичним информацијама.

Анализа одговора на ово питање из анкете показује да се пројектима истраживачког новинарства новинари посвећују најчешће до седам дана.

Напретком се може сматрати и чињеница да редакције не спречавају новинаре у намјери да, уколико желе, могу истраживати. Ово је значајно, јер је све већи број младих новинара који немају „комплекс државе“ као неотуђивог центра моћи.

Познато је да су новинарство и политика, наизглед, супротстављене области. Ипак не може се занемарити да новинари своје приче стварају на основу активности политичара и других јавних личности.

Присуство новинара политичари подржавају у оној мјери у којој су им медији потребни за позитван публицитет, док нерадо сарађују када је потребно дати информације које им неће увијек ићи у прилог. Слиједећи политику владајуће странке, новинари често занемарују чињеницу да је њихова професија у функцији јавности. Новинарство, посебно истраживачко, је у директној вези с политком и притисцима који су посљедица, с једне стране, настојања новинара да сазнају што више о оном шта се дешава у позадини догађаја, а с друге стране настојања политичких структура да све остане далеко од очију јавности. Утицај политике на медије, по мишљењу новинара, присутан је у великом мјери.

Половина анкетираних новинара сматра да су медији у Републици Српској под значајним политичким притиском, док трећина испитаних сматра да је тај притисак мањи у односу на ранији период, односно да је притисак већи него раније. Ниједан новинар није одговорио да нема политичке притиске што је веома значајно за добијање слике о стању у друштву које тежи да буде демократско. На медијској сцени Републике Српске владајућа структура директно или индиректно критикује рад новинара.

На малом босанскохерцеговачком медијском тржишту постоји велики број медија који дјелују у тешким економским условима. Ратна дешавања подијелила су медијски простор кадровски и технолошки.

Генерално оцјењујући, финансијски положај медија у Републици Српској је врло песимистичан. Данас медији у Републици Српској, још увијек претплатом, својим тиражима, слушаношћу, гледаношћу, тешко да могу обезбиједити неопходна средства за самоодрживост. Медији зависе од оснивача, њихових интереса, и своју уређивачку концепцију усклађују са интересима послодавца. Без економске стабилност нема ни независности ни објективности.

Забрињава податак да је у медијима Републике Српске ангажован велики број младих новинара које послодавци не пријављују по основу радно-правних односа и осигурања. Иако је у Републици Српској основан Синдикат медија и графичара, новинари заштиту својих права не траже у овој институцији и не пријављују послодавце због бојазни да не остану без посла. Проблем се само продубљава, што додатно усложњава ситуацију. У појединим медијима плате касне и по шест мјесеци.

Тачан број активних медија на босанскохерцеговачкој медијској сцени тешко је утврдити. Регистри нису ажурирани датумима престанка

рада средстава јавног информисања, па се стиче утисак да сви медији уписани у регистар раде, што није тачно.

Сви листови у Републици Српској су у приватном власништву, јер је почетком 2008. приватизован и *Глас Српске.* Њихов тираж је лимитиран малим и подијељеним тржиштем и малим бројем читалачке публике. Дневни листови сусједних држава имају преко 100.000 продатих примјерака (словеначке новине), водећи хрватски листови исто, а има и листова који биљеже продају преко 50.000 примјерака. Србијански листови *Вечерње новости*, *Политика*, *Курир*, *Блиц* биљеже дневну продају од 100.000 до 120.000 примјерака.

Тираж дневних листова у Босни и Херцеговини креће се од 3.000 до 40.000 примјерака.

За истраживање прикривених појава заинтересовани су новинари и електронских и принтаних медија, али пројекти углавном остају недовршени зато што медијска кућа у цјелини, односно управа, није заинтересована да истраживање буде завршено. Најчешћи разлози су економски.

„Колико год истраживачко новинарство представљало динамичну и занимљиву врсту новинарства, оно је често напорно, захтјевно, и надасве скупо, те тражи много времена“ (Живичњак, www.infoz.ffyg.hr). Због тешког материјалног положаја медији нису у могућности да издвоје додатна средства за пројекте. Истраживачке приче најчешће раде појединци. Тимски рад се не примјењује због малог броја запослених.

Оглашавање и рекламирање је неизбјежан предуслов за опстанак свих медија. Логика новца диктира потезе медијских кућа, иако су уредници и новинари свјесни да то не води афирмацији новинарства.

Власници или представници фирми су најчешће политички активни или блиски некој политичкој опцији, што је један од најдиректнијих атака на јавно мњење. Овај вид поткупљивања и преусмјеравања пажње јавности користи се и када треба скривати афере.

„Медијски тајкуни нескривено исказују своје аспирације да утичу на доношење кључних одлука у земљи. Своју моћ и утицај ови медијски тајкуни злоупотребљавали су за изнуде и рекетирање. Серијама текстова износили су истините или неистините информације о појединцима, све дотле док се фирма или појединац не би повиновали и исплатили захтијевна средства у форми рекламе, или на неки други начин“ (Благовчанин 2007: 43).

Многе фирме плаћају годишње рекламе у многобројним медијима и тако намећу један види контроле медија, информишући о пословним партнерима у суперлативу или коректно. Више није проблем у директном притиску политичара “ ....Тешкоће се јављају с новим центрима моћи: оглашивачима, мултинационалним медијским корпорацијама, спрези финансиских институција са политичарима. Нове спреге су знатно суптилније, мање уочљиве, јавности врло често непознате, а уочавају се у суптил-

ном преферирању свјетонадзора којег нуде финансијски центри моћи“ (Маловић 2005: 13–14).

Без „поштовања“ наведених уходаних образаца, рекламе је тешко обезбиједити и наплатити. Тако многи медији свој опстанак доводе у директну везу са донацијама политичара или међународне заједнице. С обзиром на то да је донација и једних и других све мање, медији ће морати промијенити своје пословање: освојити тржиште производњом (тиражима) и продајом квалитетних садржаја у властитој продукцији.

Дужност новинара је да обезбиједи критички осврт на обрађену тему уважавајући чињенице и личности. Посленици јавне ријечи имају поред личне одговорности и одговорност према реципијентима, редакцији, владајућим структурама.

„Новинар мора да полаже рачуне о својој информацији. Дужан је то пред јавношћу која даје легитимитет његовој активности у политичкој заједници... Може се наћи и у ситуацији да полаже рачуне разним инстанцама друштвене власти, које очекују од њега понашање усклађено са сопственим очекивањима и са својим схватањем информисања“ (Корни 1999: 84).

У обављању своје дјелатности новинар се суочава са низом дилема и изазова, мноштвом питања на које често сам не може да одговори. У рјешењу недоумица могли би да помогну етички кодекси, али су они мало поштовани, како у земљама развијене демократије, тако и у земљама у транзицији.

Нема сумње да је истраживачко новинарство актуелизовано у Републици Српској у посљедњих неколико година. Редакције подржавају истраживачке напоре али анализирајући укупна кретања у друштву, може се констатовати да овај вид новинарства нема институционалну подршку. Иако новинари – истраживачи јавности презентују приче, често са много доказног материјала о корупцији, криминалу, миту, неправилној приватизацији, нарко дилерима, релевантне институције, првенствено судски органи, врло ријетко крену трагом објављених прича као полазној основи за „отварање“ случаја. Особеност босанскохерцеговачких простора још једном се потврђује. Објављене приче дјелују на јавно мњење које се нада промјенама и потезима власти, конкретним и практичним, којих је на овим просторима мало.

„Јавно мњење се обликује преко мас-медија. Истовремено, многи медији су у рукама државе, или великих политичких и привредних интересних скупина... Када преко медија остваре жељени интерпретацијски оквир неке јавне теме, елите испуњавају очекивања јавности и у замјену добијају изборне гласове, симпатије, и још већи утицај“ (Вућкић-Авдагић 2002: 143).

Став анкетираних грађана према истраживачком новинарству је у 75% случајева, испитаних на узорку од 100 људи у Бањалуци, позитиван. Негативних ставова према овој врсти новинарства код грађана нема, док је њих 25% равнодушно према овој врсти новинарства јер „немају повјерења

у медије“. Парадоксално је да, с једне стране грађани подржавају приче које имају за циљ откривање прикривених појава у друштву, а само половина анкетираних новинара- истраживача вјерује да објављене приче имају значајног утицаја на јавно мњење. Посебно је забрињавајући став новинара да медији не утичу на рад државних органа или да утичу у мањој мјери.

Када је ријеч о мотивима бављења истраживачким новинарством, охрабрује чињеница да новинарима није мотив бављења истраживачким новинарством ни материјална добит ни јавна признања и награде..

Основни мотив бављења истраживачким новинарством свих анкетираних новинара је промјена друштвених прилика, колико је то могуће.

Ипак, треба узети у обзир да професионално и прецизно објављене чињенице као главни елемент истраживачког новинарства, ипак врше притисак на власт која у појединим случајевима проблем рјешава смјеном нижих руководилаца који су проузроковали неправилности на које укажу медији. Утицај „седме силе“ постоји, али није толико снажан да би могао знатно утицати на значајне промјене у друштву.

Закључак

Истраживачко новинарство у Републици Српској се налази пред бројним изазовима и препрекама. За његову афирмацију неопходно је обезбиједити подршку редакција као и подршку друштвене заједнице.

Редакција минимално мора да обезбиједи материјалне претпоставке, континуитет праћења одређене појаве и поштовање кодекса и етичких принципа у раду.

Овдје су такође важни политички услови који подразумијевају однос државе/ентитета, а треба да се манифестују кроз имплементацију законске регулативе и институционално обезбјеђење доступности информација.

Малобројни новинари – истраживачи поштују професионалне стандарде на босанскохерцеговачком простору и на њих није утицао страх од владајућих структура. Тако су за сада квалитетне истраживачке приче лимитиране условима које нуди овај простор и још увијек су подржане само појединачним иницијативама новинара или редакције.

Препреке истраживачком новинарству, које се односе на новинаре и њихове редакције су:

- непостојање финансијских средстава у медијима за истраживачку причу,
- недовољна упорност новинара који нису адекватно стимулисани за тежак посао,
- кратак рок за који ни најупорнији новинари не могу завршити причу,

- непостојање стратешког планирања рада медија или редакција појединачно,
- сукоб с оглашивачима од којих је зависна већина медија,
- лоша едукација новинара,
- недовољна правна и струковна заштита медија и новинара појединачно.

У Републици Српској, као и у региону, у експанзији је фактографско, таблоидно и тенденциозно новинарство, што такође утиче да извор информисања остаје затворен, јер то правда „заштитом од недобронамјерних новинара“.

Функционери који добијају плате из буџета, који се пуни новцем грађана, јавно пријете медијима ако само покушају да направе нешто другачији уклон од зацртаних „владајућих смјерница“ и тако п/остају препрека истраживачком новинарству. Оно је данас импровизација у којој доминира препричавање догађаја, док су истраживања и ријетке критичке анализе „резервисане“ за представнике опозиције.

Истраживачко новинарство се још ослања на „незваничне изворе“ па се кредибилитет објављених прича или чланака често може довести у питање. За почетну „незваничну информацију“ потребно је обезбиједити чврсте аргументе, гдје новинари истраживачи углавном наилазе на проблем. Велика препрека за квалитетну истраживачку активност, посебно у електронским медијима, је избор саговорника и његов пристанак да јавно говори, а да не буде у страху од притисака.

Новинари у Републици Српској указују су да су им потребни бољи услови за бављење истраживачким новинарством, прије свега већа доступност квалитетнијих (прецизнијих) информација. То је процес за који је потребно вријеме и он се одвија упоредо с развојем демокатизације друштва и свих других одговорности па и одговорности за јавно не/изречено. Закон о слободи приступа информацијам новинарима омогућава да лакше долазе до информације него што је то било у периоду када ова област није била законски регулисана. Ипак, доступност информација може се оцијенити дјелимично задовољавајућом. Као највеће недостатке Закона о слободи приступа информацијама новинари наводе:

- дуг период чекања на одговор,
- непрецизирану надлежност одговорних за давање информације,
- непостојање санкција ако не добију информацију.

Интерес за истраживачко новинарство у Републици Српској се повећава, иако томе не погодује друштвенополитичка клима. Теме које доминирају у истраживачким причама су:

- рад владе и њених институција,
- активности политичких партија,
- рад судова,
- приватизација државног капитала,
- реформа образовања.

Новинари су углавном препуштени личној иницијативи и упорности без детаљнијег плана рада на нивоу медијске куће, као и без адекватне правне заштите, уколико дође до спора због истраживања. Вријеме проведено на једној истраживачкој причи у највећем броју случајева је до седам дана. Ниједан новинар није навео да је на пројекту радио неколико мјесеци, што указује на површност у истраживању која може да наруши кредибилитет новинара и медијске куће. Значајно је нагласити и улогу образовања новинарског и уредничког кадра у медијима.

На медијској сцени Републике Српске владајуће структуре директно или индиректно утичу на рад медија, критикују новинаре због извјештавања у случајевима када није афирмативно за њихове политичке потезе или ставове.

Посеба проблем је недоступност извора информисања у кризним ситуацијама и велика селективност коју приликом саопштавања информације примјењују јавни органи, да би само испунили законске одредбе. Информација је најкориснија када је тачна, правовремена, потпуна и важна. и за новинаре истраживаче остаје остворено питање корисности добивене информације за истраживачку причу. Због тога су, за већину новинара, најважнији извори за истраживачке приче још у великој мјери „вијести које процуре“, што иде у прилог тврдњама да су официјелни (званични) извори информисања затворени. Информације за истраживачке приче новинари добијају и од бивших функционера које сматрају веома значајним у истраживањима.

Ниједан анкетирани новинар није навео да му је конференција за новинаре најважнији извор информација за истраживачке приче. На основу овог може се закључити да је потребно другачије осмишљавати јавне наступе и конференције за новинаре организовати само када за то постоји оправдање. Конференције личе једна на другу и на њима се саопштавају опширно, углавном познате информације и афирмативни статистички подаци који нису интересантни за истраживачке приче.

Недоступни извори информација су препрека истраживачком новинарству, али велики проценат новинара прије тога наводи политичке притиске, потом економска ограничења и аутоцензуру.

Дакле, законска регулација слободе приступа информација је корисна за истраживачко новинарство, али да би значајније утицала на припрему истраживачких пројеката потребно је обезбиједити и друге услове за несметан рад новинара – истраживача.

Сами новинари указују да се у већини медијских кућа уочава веза имеђу медија и политичара (политичке опције или партије) у чијем интересу извјештавају. Нема директне цензуре али је она „обезбијеђена“ именовањем управа од стране владајућих структура у јавним емитерима, или релацијама с власницима комецијалних медија које се успостављају коришћењем маркетиншких услуга или давањем других погодности у пословању. Тако се власници медија појављују као „нови вид“ притиска и аутоцензуре.

Можемо закључити да, без обзира на све изазове новинарских истраживања, професионално прикупљене, обрађене и објављене чињенице као главни елемент истраживачког новинарства, представљају притисак на власт да предузме одређене кораке ка демократизацији друштва. Истраживачко новинарство се налази пред бројним препрекама и за његову афирмацију, осим закона, потребно је обезбиједити снажну подршку друштвене заједнице. Та подршка представљала би награду за истрајност и залагање новинара и медија да служе грађанима и својим истраживањима доприносе бољем животу, дијалогу и толеранцији, јер слобода изражавања и доступност информација су основа система друштвеног интегритета.

Литература

Благовчанин 2007: S. Blagovčanin *Mediji u sistemu društvenog integriteta,* Uloga i stanje Medija. Transparency Internacional BiH i Friedrich Ebert Stiftung: Bosna i Hercegovina.

Влајки 2007 : E. Vlajki, *Uvod u komuniciranje postmodernizma,* Banjaluka: FPDH.

Вођкић-Авдагић 2002: J. Voćkić-Avdagić, *Suvremene komunikacije ne/sigurna igra svijeta,* Sarajevo: FPH.

Де Берг 2007: H. de Berg, *Istraživako novinarstvo,* Beograd, Klio.

Живичњак, H. Živičnjak, *Istraživačko novinarstvo,* www.infoz.ffyg.hr.

Зубер 2008: V. Zuber, *Zakonske odredbe o slobodi pristupa informacijama i njihov uticaj na istraživačko novinarstvo u Republici Srpskoj,* Doktorska disertacija, Sarajevo: FPH.

Иорио 2004: S. H. Iorio, *Qualitative Research in Journalism* Taking it to the streets, Hew Jersey, London.

Корни 1999: D. Korni, *Etika informisanja,* Beograd. Klio.

Маловић 2005: S. Malović, *Ekonomski pritisci na medije* u: Medijska spoticanja u vremenu tranzicije, Sarajevo: Media plan institut.

Рус-Мол 2005: Š. Rus-Mol, A. J. Zagorac Keršer, *Novinarstvo,* Beograd. Klio.

Хабермас 1969: J. Хабермас, *Јавно мнење*, Београд: Култура.

Шушњић 1999: Đ. Šušnjić: *Ribari ljudskih duša,* Beograd: Čigoja štampa.

Зоран Јевтовић*
Татјана Вулић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Прегледни рад

ТЕЛЕВИЗИЈСКА КОНСТРУКЦИЈА ПОЛИТИЧКИХ СЛИКА И УПРАВЉАЊЕ ЈАВНОШЋУ

Последње деценије прошлог, али и почетак овог века протичу у пулсирајућем ритму апокалиптичних претњи глобалним финансијским кризама, тероризмом, нуклеарним оружјем, биолошким ратовима, несагледивим културолошким и религијским разликама, климатско-еколошким самоуништењем, исцрпљеношћу природних ресурса и сличним опасностима. Злосутна упозорења неких геополитичких пророка о *крају историје* (Фукујама 1997) или *сукобу цивилизација* (Хантингтон 2000) пракса је демантовала, али се у сенци најављиваних катастрофа одвијао низ дозираних, медијски контролисаних, крвавих верских, идеолошких и грађанских сукоба, праћених експлозивним насиљем, конфликтима ниског интензитета и селектованом применом механизама заштите људских права[1]. Мало ретких појединаца је схватало да се дешавају револуционарне промене у свим сферама живљења, дубоке и конвергентне, сличне онима које је Маркс најавио у својим размишљањима о капитализму: *силовити марш технологија и капитала руши пред собом све препреке, границе и ограничења марширајући ка заједници глобалног тржишта*[2]. Мултинационалне корпорације помогнуте технолошким алатима диктирају нова, вишеслојна правила политичке кореографије, у чијем се центру прикривају гуруи похлепног потрошачког менталитета. Продукција идеја постаје непрекинути ток фабриковања свести, што као последицу има гомиле псеудоинтелектуалаца, несвесних да своје животе и критички дискурс нуде ковачима идеолошких магли и тамничарима демократије, која постаје све удаљенија и болеснија!

---

* zjevtovic@filfak.ni.ac.rs

[1] Према подацима Међународног института за проучавање мира у Стокхолму (SIPRI) само у XX веку одвијало се 120 великих оружаних сукоба, од којих 50 међудржавних. Педантни статистичари су израчунали да је од 5.148 седмица само осам било без ратова!

[2] Маркс и Енгелс у свом *Манифесту* визионарски најављују сличне промене: „Она (буржоазија, прим. аутора) раствара све чврсте, зарђале односе са свим старинским представама и схватањима која их прате; сви нови односи застаревају пре него што очврсну. Све што је чврсто и устаљено претвара се у дим, све што је свето скрнави се, и људи бивају присиљени да свој живот и положај, на своје међусобне односе погледају трезвеним очима. Потреба за све раширенијим тржиштима где ће продати своје производе гони буржоазију преко целе Земљине кугле. Свугде она мора да се угнезди, свугде да се насели, свугде да успостави везе“ (1976: 59).

Друштво XXI века, у историји би се могло назвати *цивилизацијом медијске стварности*, која је за разлику од реалног живота нудила ТВ слику као репродуковану перцепцију процеса уочених у сопственом окружењу. Од производа, медији су постали произвођачи друштвених односа, културни и социјетални феномен несумњиве друштвене одговорности. Класичне теорије штампе: ауторитарна, марксистичка, развојна и либерална, као да се повлаче пред Алташаловом теоријом тржишта, по којој *медији служе само онима који их плаћају*. Управо због тога, однос медија, елита и власти, као и дистрибуција моћи која се из тог тројства јавља, постали су теоријски и друштвено релевантан проблем. Полазна позиција у овом раду је да демократски оквир сваког друштва зависи од слободе коју медији имају у производњи симболичких значења, при чему је телевизијска слика битна за креирање слободног политичког простора. Публика све више времена проводи са медијима, постајући наркотички зависник од наметнутих садржаја. Током 2008. године у САД-у телевизија се гледала 298 минута дневно, у Мађарској 274, Македонији 270, Грчкој 264, итд., а занимљиво је да се на самом врху налазила Србија са чак 302 минута.[3] Системске револуције крајем деведесетих година показале су карактеристичан образац деловања: смењивање једнопартијских комунистичких система и дириговане економије, понекад и уз помоћ „обојених“ револуција, и инсталирање вишестраначке демократије и тржишног капитализма, заснованог на приватној својини и владавини права. Да демократија често почива на сукобима могли смо се уверити управо у Европи у којој су револуционарне транзиције биле ланчано повезане, делом због заједничке идеолошке прошлости и припадности Варшавском пакту, делом припадања регионалним опозиционим круговима из 1968. и 1980-их година, али и као последица комуникационе медиаморфозе *јер је све нове револуције преносила телевизија.*[4]

Под плаштом плебисцитарне демократије на стратиште историје одложени су друштвени системи и идеолошки покрети, док се уз мирис прљавог новца, нафте и корупције, војне хегемоније и нескривене политичке ароганције почело даље преобликовање становништва. Мали број оних који имају доста *стварају изоловану апатридску алијансу која глобални интерес изједначава са личним и корпорацијским интересима својих чланова* (Кортен 1994: 16). Међутим, да би се све уочљивије незадовољство и пљачкање јавности прикрило и пажња усмерила ка другим проблемима, обликује се нова парадигма владавине, која политичку демократију мења сфером медиократије. Јавним дискурсом све више владају демагогија, пропаганда, празноверје и бруталност, док симболички језик више скрива него што от-

[3] Извор: Television 2009, Internacional Key Facts, Copyright IP and RTL Gropu, Oct. 2009.

[4] Џеф Или, образлажући настанак и ширење посткомунизма у Европи, објашњава како је „велики прасак“ убрзан измештањем политичке моћи на нове друштвене покрете (за мир, солидарност, екологију, феминизам, итд.), који су нови активизам за кратко време промовисали медијским простором (2007: 591).

крива све већем и пасивнијем аудиторијуму. Емоционални, морални и интелектуални животи постају сфере интересовања моћних мултинационалних масмедијских компанија, које кроз понуђене садржаје продају и нове навике, потребе, духовне обрасце.

У ери електронских и дигиталних медија симулира се идеал отворених тргова Атине и Рима, јер појединци теоретски могу добити шансу да јавно говоре против доминантних идеолошких струјања, али се пређуткује да ће контролисани медијски канали учинити све како би им то онемогућили. Тако организована мањина добија могућност да управља неорганизованом већином, изврћући руглу традиционална поимања демократије. Старе културне концепције руше се пред налетима медијско-профитног неолиберализма, који стварајући тврђаве саздане на елитистичком олигарском братству, верским ауторитетима, религијско-утопистичким идеалима, медијским манипулацијама и корпоративном функционализму, стапа својеврсни амалгам управљачког, надсистема. Када се открије да параван демократије прикрива разбијаче сопствене економије, политичке паразите који енормним богаћењем наплаћују „револуционарни труд“ и национално уништење, разочарани грађани бирају нове елите, које у блату нагомиланих дугова немају снаге за озбиљније реформске захвате или системске преображаје[5].

Свака могућност политичких, демократских избора представља плодно тло за појаву камуфлираних манипулација, па власници медијских империја, непрекидним идеолошким обрађивањима и селекцијама информација, покрећу акције против других трибалних група, како би проширили финансијску моћ и важност одлучивања у јавној арени. Њихову улогу први су уочили Ловери и Де Флер (Lowery, S. & De Fleur, M. L.), назначујући како *молекуларне вође мнења* (1988: 119) имају велики значај у информисању мање активног становништва. Психолози такве способности називају *господарењем над другима, препарирањем*, што у интерперсоналној комуникацији не мора бити опасно, али уз вешту употребу медија читаве народе може одвести у резервате отуђености или политику насиља, зла и бескрупулозности. *Медији су врхунски алат за ментално обликовање планетарног аудиторијума*, уочава нобеловац Џозеф Стиглиц, који је значајан

[5] Пет година после „*револуције лала*“ (фебруара и марта 2005), Киргизија се нашла у вртлогу насиља, јер су гладни грађани кренули да сами руше државне институције, шеф државе је побегао, док су опозициони лидери формирали привремену владу. Украјински председник Виктор Јушченко, *рођен* на таласима „*наранџасте револуције*“ (2004) такође, је недавно изгубио положај, Михаило Сакашвили, грузијски лидер, изникао из „*револуције ружа*“, доживео је сличну судбину, па је очигледно да „револуционарни“ покрети иза којих су стајале водеће обавештајне службе Запада, не могу опстајати без трајније подршке ментора. Дуготрајније инсталисање демократије није могуће без природног консензуса унутар државе!

део живота провео унутар светских структура моћи[6], закључујући да је акценат на организованим, али контролисаним системима управљања: *Глобализација значи да расте схватање о сферама глобалних утицаја. Управо у тим сферама где је и глобална акција потребна, системи глобалног управљања су од суштинског значаја* (Стиглиц 2002: 233).

Свет је уплетен у мрежу моћних и снажних медија који су захваљујући огромној технолошкој диверсификацији, савлађујући простор и време, постали покретачи јавности и свих значајнијих друштвених промена и активности. Какав је заиста однос медија и друштва? Постоји више одговора. „Први је да медији снажно утичу на друштво (позитивно или негативно); други је да медији једноставно одражавају оно што се дешава у друштву те су тако више последица него узрок тих збивања; док је трећа могућност да се њихов однос посматра као интерактиван и цикличан, без јасног извора утицаја. Постоји и четврта могућност, коју не би требало одбацити: она претпоставља одсуство утицаја са било које стране – медији су културни и социјетални феномен али без јасних узрока и без јасног смера последица које изазивају, односно друштво и медији су два независна комплекса друштвене и културне праксе“ (Квејл 2007: 5).

Постинформативно друштво руши границе простора и времена, тако да планета постаје огромно, непрегледно медијско поље. Моћ фиктивног се преображава у моћ фактичког, тако да стварност ван медија масовног комуницирања скоро и не постоји! Трошкови, профит и нове технологије реконструишу природу новинарства, које под контролом мултинационалних компанија и скривених политичких елита, скреће ка забави, сензационализму и задовољењу поплавама јефтиних слика којима се купује поверење публике. Човек и несвесно постаје наркотички зависник од хиперпродуктивних информацијских канала, који из трена у трен „бомбардују“ ум, теже да га замене, филтрирајући и селектујући податке на које треба обратити пажњу. Морална, политичка и медијска пракса се мењају, аутентичност је све мање на цени, а променљивост мишљења и веровања новоуспостављена вредност!

Циљ је променити понашање других особа, тако што се привлачењем њихове пажње производе одређени утицаји и ефекти. Идентификујући три врсте односа између медија и политичког система: *либерални* (заснован на тржишту), *демократско-корпоративни*, у коме се интервенцијом владе обезбеђују интереси грађана и *такмичарски плурализам* (медијска подршка паралелно следи структуру политичке идеологије у друштву), Денис Мек Квејл (2007: 14) потенцира значај медија у изградњи европског јавног простора. Он журнализам види кроз улоге *надгледања* (monitoring role), са нагласком на указивање на догађаје и постављање дневног реда у јавној деба-

[6] Управо у периоду „демократске транзиције“ био је високи функционер Међународног монетарног фонда, Светске банке и један од тројице економских саветника америчког председника Била Клинтона.

ти, *подстицања* (facilitative role) где новинарство помаже демократско деловање и грађанску партиципацију, улогу *сарадње* (collaborative role) у којој патриотизам, културне и друштвене идентификације воде ка кохезији медија и владе, и *радикалну* или *критичку* улогу (radical role), са изражено непријатељским ставом новинара, опредељених за интересе супротстављене властима. Поредак истине почива на наметању симболичких представа, новој врсти духовног насиља као друштвеног изазова, при чему магнетно поље догађаја у политичком простору чине јавне информације, начини њихове презентације и манипулације. *С друге стране, политику од давнина прати трајно и тајно практиковање арканских и демонских вештина, због чега се та делатност већ миленијумима назива погрдним изразима* (Становчић, у: Хејвуд 2004: 827–828).

Друштвени проблеми се конструишу пригушујући конфликте интереса међу различитим идеолошким центрима или маскирајући друге, државне проблеме. Намера је да се индивидуа лиши сопственог мишљења, препуштајући ауторитетима да стварају ставове и нуде решења. Када руски председник Путин држи конференцију за штампу[7] пред 1.364 новинара, од којих је више од две стотине из иностранства, јасно је да живимо у времену политичких спектакала који медијском моћи креирају нове међународне односе. Дужина плаћених термина на свим телевизијама у Србији, током другог круга председничке кампање износила је три дана, десет сати, 51 минут и 44 секунде,[8] па се може закључити да је скоро трећина времена у том периоду служила бољој продаји слика о будућем вођи. Демократија постаје све рањивија, јер под дејством медијских слика глобална публика све мање критички разматра свет око себе. Као да је још увек актуелно Липманово поређење од пре скоро пола века, где *грађани личе на посетиоце у позоришу који стигну на средину трећег чина и оду пре последње завесе, остајући таман толико колико је потребно да закључе ко је херој, а ко негативац* (Липман 1963: 108).

Информација је неосетно постала стратешка роба, док третман различитих углова њихових интерпретација постаје мобилизациони фактор у стварању јавне сфере. Јирген Хабермас, поред политичке и друштвене моћи, потенцира значај медијске моћи као специфично новог капитала у јавној арени. У нормативну теорију он уводи појам *делиберације*,[9]објашњава-

[7] 14. фебруара 2008. у Кремљу је одржана традиционална годишња конференција за новине која је трајала четири сата и четрдесет минута. Директан пренос вршили су државни канали Русија и Мајак, као и ТВ станица Вести-24 која се емитује преко интернета. Одговори најмоћнијег руског човека симултано су превођени на енглески, француски, немачки, јапански и кинески, што значи да их је видео, чуо или прочитао највећи део планете.

[8] AGB Nielsen Media Research

[9] Делиберативна демократија је модел у којем се политичке одлуке доносе процесом преговарања, договарања и убеђивања. Она је резултат комуникационог деловања између формално организованих и неформалних делиберација лицем у

јући да интеракцију између државе и њених друштвених окружења омогућавају комуникациони канали који филтрирају политичке захтеве и идеје. Отуда председнички кандидати као телешоп производи, изборне кампање као углађени холивудски филмови, а политички капитал као резултат корпоративног комуницирања. Нови медији укинули су традиционалне границе националних резервата, пружајући комуникациону платформу за глобалну дебату и дијалог. Њихова моћ крије се у селекционисању и обрађивању медијских садржаја, избору времена и простора, начину презентације, избору личности, стилу представљања, дискурсу и култури јавног наступа, ефективности која ће остати у памћењу аудиторијума. Једно од бројних истраживања у сврху испитивања јавног мнења показало је да се *политички приоритети америчке јавности обликују под утицајем ТВ вести које неке проблеме будно прате, док друге занемарују*, као и на чињеницу да са удаљеношћу гледаоца од света јавних послова, *расте утицај телевизије на одређивање политичког програма* (Iyengar, Kinder према: Janda, Berry, Godlman 1999: 116).

Појам политика често се фигуративно пореди са римским богом Јанусом, чиме се жели истаћи амбивалентност значења: њено проучавање захтева гледање у прошлост, како би се извукле поуке за будућност, али и лицем и наличјем организованог заједничког живота у којем вештина владања постаје институционални елемент глобалне парадигме. Велике револуције увек су биле праћене спектакуларним медијским променама: чувена Француска револуција омогућила је узлет политичке штампе[10], Други светски рат наслутио је домете аудио-визуелне комуникације, док је пад Берлинског зида коинцидирао са појавом сателита, кабловске телевизије и видео касета. Нови светски поредак у директној је повезаности са ширењем дигиталних масмедијских алатки које су, трансформишући класичне појмове простора и времена премрежиле глобус. Новинарски извештаји и вести отуд реконструишу друштвену околину, указујући јавности *шта* је оно о чему треба да размишља. Неке административне службе добијају задатак публиковања спектакуларних прича[11] јер су оне подлога повећању војних

лице, у аренама и на врху и на дну политичког система (Јирген Хабермас: *Политичка комуникација у медијском друштву*, ЦМ, Београд, децембар 2007, стр. 11).

[10] „За осам месеци, од избијања револуције до краја 1879. појавило се 150 нових листова, па се може рећи да није било значајнијег политичара који није имао свој лист или да бар није сарађивао у штампи“, (Бјелица, М. и Јевтовић, З: *Историја новинарства*, Мегатренд, Београд, 2006: 54).

[11] Иза чувеног Конгреса за слободу културе који је између 1950. и 1967. године имао представништва у 35 земаља стајала је ЦИА, односно агент Мајкл Џоселсон и енглеска обавештајна служба МИ6. Конгрес је преко сопствене агенције за вести директно утицао на културне обрасце Запада, оснивањем и субвенционисањем новина, часописа, књига, конгреса и семинара, концерата и додељивањем јавних признања. Задатак је био стварање позитивне слике о

буџета, опстајању безбедоносних служби, финансирању тајних организација и сл. Медији отуда постају највидљивији тумачи политике, понекад и актери, који стварајући посебну атмосферу директно утичу на доношење политичких одлука. Драматизација у тумачењу операционалне и репрезентоване стварности фаворизује одређене политичке играче и интересе, завршавајући производњом нових односа моћи и декомпоновањем стварности.

Брзина, спектакуларност, поузданост и симулација нове су полуге медијског друштва, са тенденцијом продаје публицитета. Фукујамина егзалтирана сентенца о *крају историје*[12] очигледно је била преурањена, али се може говорити о крају равнотеже јер информационо богате нације постају доминантне и у осталим сферама. Политика се обликује према ономе што ће бити, а не ономе што је било, па тако новоуспостављени поредак може бити „демократски“ само ако је у складу са циљевима актуелних олигархија. Политичко насиље уз помоћ медија може бити оправдано, зависно од моћи оних који га спроводе, а управљање комуникацијама постаје стратешка палица у глобалном командовању!

Друштво на раскршћу векова и миленијума бомбардовано је низовима медијско-политичких спектакала, као специфичних облика симболичког представљања животних искустава. Један проблем се теоријом агенде уводи у политичку орбиту, како би се јавност забављала његовим рефлексијама које у великим количиниама пристижу, обично из „анонимних“, али „добро обавештених“ извора. Низови информација ређају се као ватромет, а учесталошћу понављања ударних података расте напетост. Док се јавно мнење бави наметнутим проблемима и решењима, иза паравана политички лидери задовољавају партијске интересе растерећени бриге о контроли шире заједнице. Велики проблем може бити релативизован као мали, али и обрнуто! Пумпање и дозирање стварности техникама шокирања и спиновања, мали су део богатог инструментарија којим се управља масовним аудиторијем. Причу преузимају други, па се тако низовима произведених слика и значења креира друштвени проблем, који по потреби, може да се представи као безбедоносна претња.[13] Након одређеног времена, када се публи-

америчкој политици и култури, уз истовремено надзирање и обесмишљавање левичарских идеја раширених у Европи након Другог светског рата. Када је 1967. године дошло до раскринкавања и јавних скандала, Конгрес и сви програми су угашени, што не значи и крах амбиција за активнијим креирањем туђих јавних простора (Франсис Стонор Саундерс: „*Ко плаћа рачун – ЦИА и култура у хладном рату*“, у тексту Димитрија Вујадиновића, Политика, стр. 12, од 21. II 2008).

[12] „Фундаментални неуспех тоталитаризма био је његов неуспех да контролише мисао“, (Фукујама, Ф., Београд, 1997, стр. 56).

[13] *Стечајна мафија, дуванска мафија, друмска мафија, просветна мафија, царинска мафија, грађевинска мафија, саобраћајна мафија*, само су неке од афера које су протеклих година забављале јавност у Србији, али конкретне одговорности политичара који су стајали у сенци афера никада није било!

ка засити наметнутом темом производи се нова, још спектакуларнија, заводљивија, необичнија, и тако у круг.

Масовни медији су протоком времена увучени у вртлог информацијске зависности, пре свега од државе, односно владе, министарстава и бројних служби и агенција за односе с јавношћу. Наравно, владине институције скривају свој утицај, али у ретким тренуцима искрености грађани сазнају на шта се све троши њихов новац. Тако је, на пример, ваздухопловство САД 1980. године објавило да контролише „140 новина, са 690.000 примерака недељно, 34 радио и 17 ТВ станица, достављајући им 45.000 вести из штабова и јединица, 6.600 интервјуа, 3.200 конференција за штампу, организује преко 500 летова за одабране новинаре и педесетак састанака са главним уредницима“.[14] Конструкција политичког проблема је привилегија управљачких елита, које користећи експлозију знакова и слика креирају стратегију значења која побуђују јавно мнење на нове акције. Отуда долази до својеврсног парадокса, битног за опстанак демократије: политичке елите у великој мери егзистирају као извори новинарских информација, да би се у одређеном тренутку појавиле и као креатори агенде дневног реда! Телевизијски спектакл није моћан по себи, већ у контексту у којем се појављује и у којем га аудиторијум препознаје. Информација у савременом журнализму понекад није пуки опис догађаја, већ и политички фитиљ који распаљује идеолошке варнице несагледивих последица. Тако настаје партократија, као анахрон вид одумирања грађанског друштва.

Симбиоза медија и политике

Невидљиви конци који покрећу наше судбине вешто су камуфлирани иза паравана политичких догађања, која попримајући карактер спектакуларности утичу на правце глобалног развоја. Учесници у процесима јавне комуникације добијају улоге у драматуршком моделу заједнице, са емоцијама и сликама које шаљу опште поруке којима конституишу дух аудиторијума. Медији репрезентују јавност користећи различите технологије и идеологије, вршећи корекцију стварности према интересима својих господара. Мит о новинарској независности и слободама само је идеал којем слободно друштво треба да тежи јер јавна комуникација снажно утиче на друштвене процесе, формирајући актуелне улоге, правила и норме. Неосетно се редизајнирају појмови међународног права, етике, правде, нације, једнакости, људских права и слобода, а на њихова места долазе нови појмови, довољно широки да оправдају своје постојање.

Моћ над медијима значи и моћ у друштву, јер идеолошким филтрирањем стварности бојимо слику коју ће већина грађана понети у својим главама. *Масовни медији нису више само средство помоћу којега други*

[14] United States Air Force: Fact Sheet: The United States Air Forse Information Program, 28. aprila 1980.

подсустави, попут политичких странака шире своје поруке, него су у модерним полиархијама самостална средишта моћи у реципрочном надметању с другим средиштима моћи (Mancini и Swanson, према Street 2003: 195). Односи медија и окружења дефинисани су нормативним оквиром који би морао да потврди даље трендове деполитизације и ширења јавног простора. Стога комуникациони потенцијал једног друштва није број медија који симулирају информационо благостање[15], већ квалитет информација које нуде критички избор и вишедимензионалност! Информативни хаос збуњујући је за све размаженији и пробирљивији аудиторијум, тако да мноштво информација убија њихов смисао. Они који владају и они којима се влада вербално се слажу да медији требају бити доступни свима, али размимоилажења се јављају већ када се постави питање: *шта би они требало да раде*?

Несумњиво је да су медији снажан фактор социјализације, чувари јавних интереса, али и извори политичке моћи, па питање медијског власништва и контроле над садржајима постаје кључно. Слабљење улоге јавних медијских сервиса[16] у тренуцима реконструкције информативних тржишта прилагођених капиталистичкој економији, довело је до раскида са традиционалним поимањем медија као чувара јавних интереса. Драматичне промене настале ковергенцијом[17] условиле су и комерцијализовано форсирање програмских формата заснованих на таблоидном, сензационалистичком концепту. Ријалити шоу емисије, сапунске серије, квизови, ток шоуи и слични програми засновани на популизму, кичу и јефтиној забави све више преузимају доминантну позицију, сводећи озбиљно новинарство на културолошке и друштвене маргине. Инстант представе као производи комуникационих техника нуде привид стварности, док језик и драматургија медијских слика значајно доприносе конструисању политичког симулакрума[18].

---

[15] Медијски комплекс у Србији почетком 2000. године чиниле су 2.904 регистроване новине, 531 радио и 242 ТВ станице, са око 10.000 новинара, од којих је већина имала само средње образовање, а према подацима Удружења новинара Србије, сваки двадесет и пети новинар радио је са нижом школском спремом!

[16] Истраживачки извештај: *Телевизија у Европи*: *регулатива, политика, независност* (Open Society Institute and EU Monitoring and Advocacy Program, Budapest, 2005), указује на алармантну кризу идентитета јавне телевизије у Европи где још од 1995. константно опада удео у гледаности (за око 1% годишње), што се наставило до данас.

[17] У медијској пракси све је уочљивије нестајање некада јасних граница између штампе, филма, радија и телевизије, пошто је електронска трансмисија у стању да интегрише све комуникационе облике. Дигитализација није само технолошки процес, већ и архив кључних вредности националне ризнице.

[18] Ради се о замењивању стварног његовим знацима, то јест о једној операцији одвраћања од сваког стварног процеса његовим операторним

Данас у сваком друштву постоје мање или више префињени механизми утицаја на јавно мњење, а кроз то – и покушаји манипулације. Што је друштво више обележено етничким, религијским, језичким, идеолошким или културолошким разликама, већа је шанса за дезинтегрисањем политичког система. Ако припадници различитих група живе једни поред других, изостаће национална хомогенизација. Другим речима, живеће у фрагментираном друштву (Rabushka, Shepsle 1972) које је карактеристично по томе што бројне различите заједнице учествују у политичким процесима, али без претеране жеље да се мешају и сарађују са другима.[19] Политичке странке, интересне групе, невладине организације, школе и медији постају истурени штитови у борби за доминацијом, а нестабилност и конфликти део свакодневнице. Отуда грчевита битка за медијима, јер се њима друштвена стварност најлакше може исполитизовати. Расколи унутар друштва прво се уочавају у комуникационом простору, који ће бити подељен у мери колико сегментираних медија функционише. Илузија је да ће медији мањина у процесима политичких дезинтеграција имати интегришућу улогу!

Постоји више истина, за своју и туђу јавност, према интересима оних у чијим су рукама кајаси комуникационог управљања. Новије комуниколошке студије у САД истичу хипотезу о *видео-болести глобалног друштва*, према којој људи који више времена проводе у дружењу са електронским медијима, сматрајући их приоритетним изворима информација, имају нижи ниво поверења у политику *што има за последицу да ће према њој чешће имати циничан став* (Lee 2005: 421). Свет је у превирању: снагу мишића мења снага ума, а уместо силом и принудом влада се информацијама и пропагандом. За разлику од држава индустријског друштва, настају *постнације* (Тофлер 1998: 292) *трећег таласа* којима требају велике количине енергије, хране и – информација. Води се битка за територијама као отвореним тржиштима производа и услуга, док политичким турбуленцијама управља онај ко има приступ или контролу над глобалним медијима, светским банкама података и телекомуникационим мрежама.

Телевизија почетком XXI века није само противтежа државној политици, већ њен покретач, spirituns movens. Тиме што имају „вето“ на одсликавање стварности, медијски крсташи заправо стичу право одлучивања. Вршећи селекцију информација, згушњавајући односе међу симболима до облика прикладног за јавност, они праве својеврсне фалсификате, правдајући то захтевима тржишта, дневне политике, економских лобија или интересима влада. То се објашњава заштитом „националних интереса“, па Раико Корнеа, искусни новинар румунске националне ТВ мреже, признаје како је био изложен сталним притисцима политичара због објективног извешта-

двојником, метастабилном, програматском, непогрешивом означавајућом машином, која нуди све ознаке стварног (Бодријар 1991: 6).

[19] На пример, када полицијске снаге на југу Србије открију праве магацине оружја, ниједан припадник албанске мањине који ту живи не жели дати изјаву за медије или одговара да о *томе не зна ништа*.

вања са Косова и Метохије: *Они су покушавали да модификују реалност. Рекли су ми да будем пажљив какав ћу текст написати, јер наша земља жели да се прикључи НАТО-у*. У касније откривеном документу насловљеном *Јавна комуникацијска стратегија за владу Румуније* објављен је низ савета владиним службеницима како да манипулишу јавним мнењем током летњих месеци. Званичници су охрабривани да измишљају сензационалне приче, како би привукли пажњу медија, који би *уколико се то не уради, овај празан простор могли искористити за стварање платформе у свргавању власти. Комуникацијски тим министарства због тога треба да делује проактивно*, стајало је између осталога, у документу (Јевтовић 2003: 247).

Светску демократију обликују медији, али је погрешно мислити да је моћ у њиховим рукама. Комуникацијски ураган који покушава да направи медијско тржиште по угледу на тржиште капитала, контролишу њихови власници који одлучују шта је добро, а шта зло? *САД имају импресивну мрежу масовних комуникација. 1.700 дневних новина, 11.000 ревија, 9.000 радио и 1.000 ТВ станица, 2.500 издавача и 7 филмских студија. Када би свако од средстава имало само једног власника, укупно би било 25.000 различитих медијских погледа. Та импресивна бројка у потпуности би гарантовала широк спектар политичких и социјалних идеја… Али, у САД нема 25.000 различитих власника. Данас, 50 корпорација поседују највећи део медија. 50 жена и мушкараца који су на њиховом челу могли би стати у мало већу собу. За ове особе се може фигуративно казати да сачињавају Приватно министарство за информисање и културу* (Bagdikan 1997: 134). Међутим, велика је грешка ако помислите како су медији пасивни учесници политичких игара или да невољно учествују у њима. Недавно декларисање најутицајнијих америчких новина у председничкој кампањи за одређене кандидате или доказана веза претходног кабинета британског премијера Тонија Блера са ланцем медија Руперта Мардока, само су врх леденог брега који прикрива опсесију новцем и влашћу. Љубав мега медијских система и политике потврђује се и конкретним цифрама: *У време другог изборног циклуса 1995–1996. медијске корпорације су се показале врло пријатељским према политичарима. У фондове републиканске партије „Disney" је дао 296.450$, „Time/Warner“ је убацио 325.000$, „News Corporations“ су дале милион долара. Ни демократска партија није прошла лоше. „Disney" је дао 1.063.050$, „Time/Warner“ 401.250$, „News Corporations“ 20.000$, а "Westinghouse“ 37.000. Ових пет корпорација су дале 1,25 милиона долара директно (углавном републиканским) федералним кандидатима кроз њихове политичке акционе комитете* (http://www.wolfnet. com/Izerfred/LFPS/Resume/Samples/Media. htlm).

Елите креирају проблеме ради придобијања јавне подршке, при чему евокација спектакла витално интригира велики аудиторијум заинтересованих странака, организација и политика. Друштвени сукоб се презентује као претња једних другима, настаје подела на *наше* и *њихове*, *реформато-*

ре и *конзервативце*, *глобалисте* и *антиглобалисте*, *патриоте* и *издајник*е и сл. У манихејски раслојеној заједници царују страх, мржња, ксенофобија, антагонизми, завист и идеолошка заслепљеност. Класични етички стандарди грубо се прекомпонују према интересима моћних, стручност и професионалност повлаче пред партијским и етничким, док медији уместо да интерпретирају живот постају његови драматурзи. За различите друштвене групе постоје различити спектакли, увек прилагођени социодемографским обележјима и медијским специфичностима. Телевизија, интернет, мобилни телефони и сличне комуникациопне алатке претварају се у модерна светилишта, која нудећи јавности доступне информације симулирају привид живота. Моћ нових медија је у естетизацији догађаја који се дистрибутивним каналима шире планетом. Организација поруке је на психолошком темељу, а никако на логичкој суштини, па се скривене намере лукаво усмеравају на свест реципијената.

Демократија подразумева индивидуалност и дијалог, сукобљеност идеја и мишљења, комплексност тајног мњења које, такође, може имати значајну улогу у остваривању одређених политичких циљева. Отуда и данас политичари у телевизијским наступима покушавају личне или партијске ставове прогласити јавним. Публицитет као мера придобијања јавне пажње има функцију усмеравања јавности ка одређеним мишљењима, погледима, судовима, проблемима које медији праве актуелним[20]. Формална могућност слободног изражавања значи и право сваког човека да створи свој публицитет, али је ограничавањем приступа масовним медијима то право контролисано. Зато разликујемо позитиван (праве га медији на основу важности догађаја или утицаја личности која је у центру дешавања) и негативан публицитет (наручују га скривени центри моћи, групе за притисак, важни појединци и сл.). Тада се појављују специјални новинарски тимови обучени за привлачење пажње, који делују у два правца: креирају псеудодогађај, дајући му друштвене димензије које узрокују политичке реакције или трагају за јавности непознатим, пикантним, занимљивим и компромитујућим подацима објекта писања.

Порекло таквих репортера, тзв. макрејкера (копача друштвеног ђубрета) је са почетка прошлог века, а задатак им је да публици пренесу пожељно значење догађаја. Лестер Маркел, уредник *Њујорк тајмса*, бранећи интерпретативност од „објективности“ наводи: „Узмите *најобјективнијег* међу репортерима. Он сакупља 50 чињеница, од тих 50 бира 12 за које он сматра да треба да их укључи у текст, остављајући 38 изван. То је први задатак суђења. Потом репортер одлучује који ће од тих 12 факата чинити

[20] У једном истраживању вршеном у САД 1999. године испитиване су промене у политичким гледиштима из десет различитих извора информација, укључујући коментаторе на ТВ вестима, председнике, чланове председникове странке, опозиционих странака и интересних група. Откривено је да највећи утицај имају коментатори – због *једног јединог коментара* јавно мнење може се променити и за више од 4% (Janda, Berry, Goldman 1999: 115).

лид приче. Одређени факат, који он бира, наглашава оно што је битно имајући на уму чињеницу да читалац често не иде даље од првог параграфа. То је други задатак суђења. Потом уредник чита тај *објективни* текст и одлучује да ли ће бити пласиран на првој или 29. страни новина. Ако је на првој, може имати значајан утицај на мнење. Ако је на 29. нема такав нагласак. То је трећи задатак суђења. Укратко, та *објективна* вест је врло необјективна (MecDougal 1963: 17).

Медији су фабрике које производе фикцију уверљивију од реалности, док се софистицираним обманама погледи јавности скрећу ка смеру супротном од истине. Велики број уско повезаних медија олакшавају креирање политичких спектакала јер је растуће надметање за гледаношћу и читаношћу (рејтинзима и тиражима) исфорсирало агресиван, популистички стил карактеристичан по сензационализму привлачном ниже образованим слојевима. Основна дилема присутна у научној јавности садржи се у питању ко дефинише агенду политичких спектакала: влада или медији? Полемика је посебно интензивирана почетком деведесетих година прошлог века, са појавом тзв. „Си-ен-ен ефекта“, када су сликом из Багдада и Персијског залива милиони гледалаца широм света свакодневно били изложени директним призорима бомбардовања, разарања и цивилних страдања. По тим теоријама, владе су након медијског притиска принуђене да хитно поступају, најчешће силеџијски и активно. Тако се Клинтонова администрација свесно уплела у грађанске ратове у Босни и на Косову и Метохији, али исто тако избегла озбиљнију улогу током кризе у Дарфуру, иако су застрашујући снимци репортера доказивали велику хуманитарну катастрофу. То јасно показује да су владе субјекти који утврђују агенду међународног комуницирања, док медији утичу начином презентације. Уосталом, Ходинг Картер, помоћник државног секретара за јавне послове у Стејт департменту у Картеровој администрацији, изјавио је да влада има велику моћ: *Уколико јој се дају три дана без озбиљних изазова, влада ће поставити контекст за неки догађај и моћи да контролише перцепцију тог догађаја од стране јавности*.[21]

Државни суверенитет је озбиљно нарушен, па ако прихватимо Рацелово схватање да се *рат састоји у ширењу властитих граница преко туђих територија* (Вирилио 2003: 79), схватамо да се политичка моћ и културни утицаји захваљујући медијском освајању персонификују у рат за свешћу маса. Сваки проблем у било којој држави може постати актуелан, под условом да значењем и експресивношћу може донети политичку, економску или безбедоносну корист за интересну групу која га промовише. Запажања уступају место значењима, мисаоне опсервације се маргинализују пред екранизованим спектаклима, док ритуализоване сцене доминирају ме-

[21] Разговор који је Бил Ковач водио са Картером априла 1998, објављен у „*Елементи новинарства“,* ЦИД Подгорица и Институт за медије Црне Горе, 2006, стр. 58.

дијасфером. У ери двадесетчетворочасовне дистрибуције вести, новинари све мање трагају, проверавају и истражују, обично богатећи интерпретацијама оно што нуде остали утицајни медији. *Када се прича смисли то је као да стварно постоји понашање крда. Причу одређује један медиј – један приказ у новинама или слика на ТВ… Делимично услед тога што су новинске организације консолидоване, а делимично услед електронског извештавања, сви ми се хранимо на истом валову*, признаје новинарка Женева Оверхолсер[22]. Политичка моћ више него икада је у дијалектичкој спрези са медијским ресурсима, који комуникационим значењем преобликују јавни простор стварајући премоделиране обрасце политичког мишљења, животних стилова, навика и потреба. Демократија је *производ културе и одређеног типа цивилизације*[23], вештачко стање које креира човек, који је тиме и одговоран за њен опстанак. Она израста из практичних политичких борби, при чему информације и медији носе специфичну важност надзирања политичког простора! При томе, основно питање је колико смо спремни да се и сами мењамо?

Литература

Андерсон 1998: Б. Андерсон, *Нација: замишљена заједница*, Београд: PLATΩ и Фонд за отворено друштво.

Bagdikan 1997: B. Bagdikan, *The Media Monopoly*, Boston: 5th Edition, XIV - XVI, Beacon.

Бјелица, Јевтовић 2006: М. Бјелица, З. Јевтовић, *Историја новинарства*, Београд: Мегатренд.

Бодријар 1991: Ж. Бодријар, *Симулакруми и симулација*, Нови Сад: ИП Светови.

Видојевић 2010: З. Видојевић, *Демократија на заласку*, Београд: Службени гласник и Институт друштвених наука.

Вирилио 2003: П. Вирилио, *Рат и филм: логистика перцепције,* Београд: Институт за филм.

Ђорђевић 1989: Т. Ђорђевић, *Теорија масовних комуникација*, Београд: Савез инжињера и техничара Југославије.

Или 2007: Џ. Или, *Ковање демократије – историја левице у Европи 1850–2000*, Београд: Фабрика књига.

Janda, Berry, Goldman 1999: K. Janda, J. Berry, J. Goldman, *Izazovi demokratije*, Zagreb: Durieux.

Јевтовић 2000: З. Јевтовић, *Тоталитаризам и масмедији*, Београд: Крајински књижевни круг и БИГЗ.

[22] Geneva Overholser, CCJ (Committee of Concerned Journalists) u Mineapolisu, 22. X 1998.

[23] Geneva Overholser, na forumu CCJ u Mineapolisu, 22. X 1998.

Јевтовић 2003: З. Јевтовић, *Јавно мнење и политика*, Београд: Академија лепих уметности и Центар за савремену журналистику.

Квејл 2007: Д. М. Квејл, *Улога медија у друштву*, ЦМ – часопис за управљање комуницирањем, Нови Сад: Протокол, и Београд: Факултет политичких наука, бр. 3.

Ковач 2006: Б. Ковач: *Елементи новинарства,* Подгорица: ЦИД Подгорица и Институт за медије Црне Горе.

Korten 1994: D, C. Korten, *When Corporations Rule the World*, New York: Kumarian Press.

Lee 2005: T. T. Lee, *Media effects on political disengagement revisited*, New York: Journalism and Mass Communication Quarterlu, 82.

Lippman 1963: W. Lippman, *The Essential Lippmann*, ed. Clinton Rossiter and James Lare, New York: Random House.

Lowery, De Fleur 1988: S. Lowery, M. L. De Fleur, *Milestones in mass communication research: Media effects*, New York: Longman.

MacDougal 1963: C. D. MacDougal, *Interpetative reporting*, New York – London: The Macmillan Company.

Маркс, Енгелс 1976: К. Маркс, Ф. Енгелс, *Манифест комунистичке партије*, превео: Моша Пијаде, Београд.

Мек Квејл 2007: Денис Мек Квејл, *ЦМ часопис за управљање комуницирањем*, Протокол, Нови Сад и Факултет политичких наука, Београд, бр. 3.

Rabushka, Shepsle 1972: *Politics in Plural Societies. Theory of Democratic Instability*, Columbus, Ohio: Charles E. Merill Publishing.

Street 2003: J. Street, *Masovni mediji, politika, demokratija*, Zagreb: Politička kultura.

Stiglic 2002: DŽ. E. Stiglic, *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SBM-h.

Тофлер 1998: А. и Х. Тофлер, *Рат и антират*, Београд: Paideia.

Фридман 2007: Т. Фридман, *Свет је раван – кратка историја XXI века*, Београд: Дан Граф.

Фукујама 1997: Ф. Фукујама, *Судар култура*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Хабермас 1969: Ј. Хабермас, *Јавно мнење*, Култура, Београд.

Хабермас 2007: Ј. Хабермас, *Политичка комуникација у медијском друштву*, Београд: ЦМ.

Хантингтон 2000: С. Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Подгорица: ЦИД и Бања Лука: Романов.

Хегел 1989: Г. В. Хегел, *Основне црте филозофије права*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Хејвуд 2004: Е. Хејвуд *Политика*, Београд: Клио.

Маријана А. Шећибовић*
Факултет друштвених знаности др Миленка Бркића
Бијаковићи

Прегледни рад

АНАЛИЗА ПИСАЊА ШТАМПАНИХ МЕДИЈА О РЕФОРМИ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ ОД 2001. ДО 2010. ГОДИНЕ

Да ли постоји супарништво између медија и образовања? Гонет на ову тему даје бројне варијације: манипулација јавношћу, пасивност медија, комуникација, публика, поруке, политика, моћ итд. Сматра да су образовање и медији врло често добри изговори за покретање разговора о себи, јер им се не може умаћи. Они тако постају претекст за декламације, које не престају да потхрањују саме себе (1997: 8).

Потребно је схватити логику различитих интереса.

На једној страни су медији, који умногоме утичу на васпитање деце, мењају понашање родитеља у односу на претходне генерације, а на другој страни, образовање које се схвата као низ одређених очекивања – да промовише вредности и обичаје једног друштва, да да преимућство стицању знања, вештина, компетенција како би припремило дете за живот, или како П. Брајша каже: „Ученици долазе у школу као ‚недовршени људи’, као ‚полупроизводи’, а из школе би требало да изађу као ‚довршени људи’, као ‚готови производи’“ (1994). Образовање се неприметно претвара у место преговора у сукобу интереса и вредности. Искуства и фрустрације су нераздвојни пратиоци образовања. Та вечита дилема, могућност – немогућност дефинисања појма образовања, често нас враћа Фројду за кога образовање представља „немогућност“, јер тежи ка неускладивим циљевима. Филип Марије бележи: „Образовање је једна необична делатност, увек се понашамо као да само едукатор својом делатношћу утиче на развој едукативног, и као да ни најмање узрочно-последични однос не може бити успостављен и у супротном смеру.[1]

Образовни систем у Србији од 2001. године је у много чему одсликао речи Маријеа. Октобарским променама, образовање добија једну нову страницу у чијем средишту је дете, тј. ученик**.**

На који начин су штампани медији видели реформске процесе у Србији, каква је њихова улога у друштву, показаће анализа у наредним страницама.

Методологија која је коришћена била је анализа садржаја текстова објављених у најтиражнијим дневним новинама у Србији – *Политици*, *Вечерњим новостима*, *Гласу јавности*, *Блицу*, *Борби*, *Данас*, *Експрес политици*, као и у недељницима *Време* и недељнику *Нин*. Анализа је обухватила

---

* marijanasecibovic@yahoo.com

[1] Philipe Meirieu, L envers du tableau, quelle pedagogie pour quelle ecoler, ESE, стр.187

текстове од 2001. године до краја 2009. године, односно издвојена су три периода – период после пада владавине Слободана Милошевића и успостављање прве прореформске демократске владе Зорана Ђинђића, период од априла 2004. године којим се, цео образовни систем враћа на период из 1992. године, под руководством владе Војислава Коштунице и период од 2008. године када се чини да за образовање ипак има наде. Влада Србије као да покушава да исправи све што се исправити може, али тешко је, с обзиром да се ради о систему, а систем захтева време и квалитетне ресурсе.

Период који је обухваћен је период, у коме је Србија, земља у транзицији, земља која учи лекције из демократије, која покушава да укаже и искорени језик мржње.

Политика, као најстарија медијска кућа у Србији била је нека врста личних новина Слободана Милошевића, као и *Вечерње новости*, док су *Блиц*, *Глас јавности* и *Данас* важиле за „опозиционе новине".

Време октобарских промена је донело нове ветрове. Образовање, као један од кључних сегмената развоја друштва препознаје се, али из угла новинара на начин који код јавности изазива опречна мишљења – део друштва који је за реформу образовања, део друштва који је за „реорганизацију" ма шта под њом подразумевали (само да не буде радикалних промена), друштво које сматра да је образовање у Србији добро и да није потребно ишта мењати и онај део друштва који према образовању нема никакав однос (који је давно изашао из школе, који нема децу у школи, те није везан на било који начин за образовни процес).

У периоду од 2001. до 2007. године, штампани медији су играли улогу за или против реформи у образовању. Од 2007. године изражена је пасивност и једностраност у извештавању. У дневној штампи доминирали су текстови које је прослеђивала служба односа с јавношћу Министарства просвете или изјаве неког из руководства Министарства. Истраживачко новинарство је потпуно напуштено.

Политика Владе Републике Србије је доказала да не жели образовану націју и да реформе које личе на фински образовни систем (који је најбољи систем на свету, што показују резултати међународног PISA тестирања, где ученици из Финске, последњих година заузимају прво место, остављајући за собом ученике из Јапана, Кине, Америке, Аустралије), ирски или већ неки од система који имају висок степен образованости націје, не жели.

Од 2001. до 2010. године, анализа је обухватила 409 текстова (архив *Борбе* и медијска документација *Ebart consalting*). Највише текстова о реформи образовања објавили су *Политика* (116) *Вечерње новости* (62), а најмање *Експрес политика* (19), *Дневник* (18), *Време* (8) и *Нин* (5). Највише текстова је написано у 2001. години, када је требало осмислити реформу образовања и 2003. години, када је Закон о основама система образовања и васпитања био у скупштинској процедури и када су дневни листови преносили опречна мишљења и ставове политичких партија о питању Закона. Од

2005. године нагли је пад интересовања дневних листова за тему образовања, што је опет условљено слабим вођењем политике министарства.

Интересантна је чињеница да ни „опозиционе новине“ не препознају значај образовања као темеља једног друштва. *Политика*, сматрана режимским листом, проналази прави начин да јавност упозна са осмишљеном реформом образовања. Једино ногуће објашњење је да тема није сензационала за јавност, те јој се отуда није поклањало довољно пажње (у даљем тексту ће бити детаљније обрађено).

Година 2001.

Графикон 1: Интензитет писања

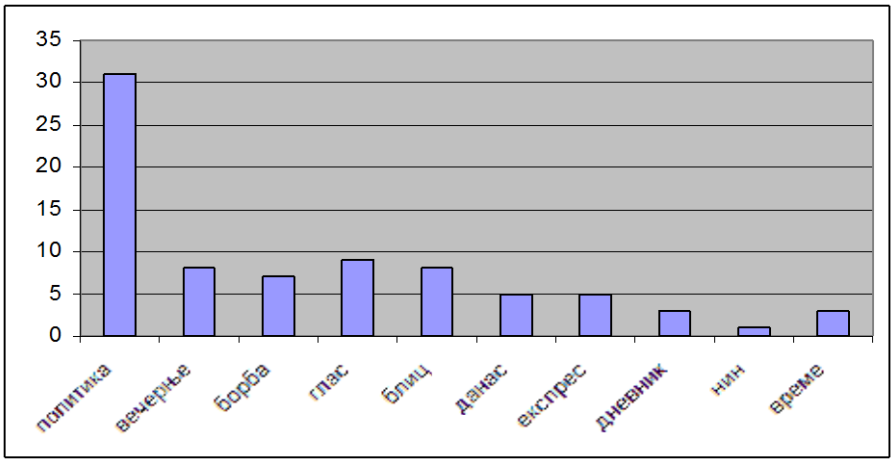

Током 2001. године било је важно отворити интересовања и укључити јавност преко јавних расправа. *Политика* је објавила највише текстова. Свој простор је уступила еминентним стручњацима на пољу образовања – представницима министарства просвете, професорима факултета, педагозима, психолозима, наставницима из школа и наравно родитељима, који су, свако из свог угла, дали своја виђења будуће реформе образовања. Обрађиване теме су говориле о затеченом стању у образовању, као и о могућностима превазилажења постојећег стања и визији оних који су креатори нове образовне политике, визије будуће школе.

„Наша школа је досадна јер се у њој убија креативност деце и намеће заувек усвојени систем вредности одраслих“ (Р. Божовић).

Могуће је обновити систем, али проблем је у свести и односу прихватања образованости као услова за људску срећу, развој каријере и продукцију. Образовање треба да се бави непосредном будућношћу. Добри образовни програми садрже знање, вештине и вредности, које ће бити актуелне када наши школарци постану продуктивни професионалци (*Борба*, 18. 01. 2001).

Година 2002.

Графикон 2: Интензитет писања

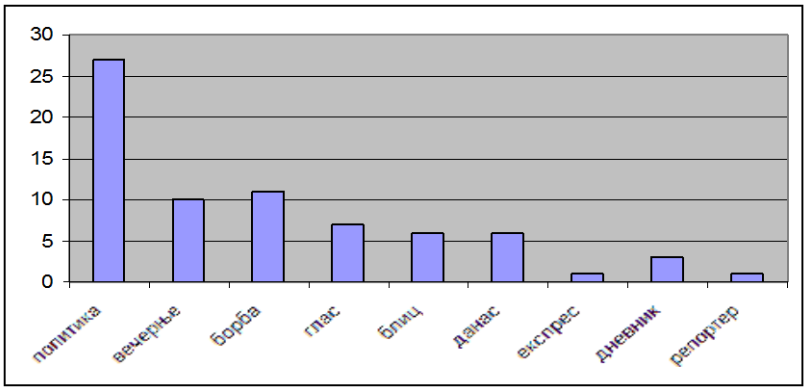

Почетак 2002. године обележен је великом међународном конференцијом о реформи образовања, на којој је поред бројних гостију из иностранства, страних и домаћих експерата, представника министарства просвете, говорио и премијер Србије, др Зоран Ђинђић: „Реформа образовања је кључни тест за модернизацију друштва. У томе имамо подршку међународне заједнице. Инвестиција у образовање је тајна успеха многих земаља, а то је и филозофија републичке Владе“ (Ђинђић, *Политика*, 17. 01. 2002).

Са конференције су извештавали сви дневни листови. *Политика* се издвојила по томе што је студиозно сва питања са конференције појединачно обрађивала и на тај начин упознавала и ширу јавност са циљевима реформе тадашњег министарства. Током 2002. године, средње стручно образовање започело је са реформом. О потреби реформисања средњег стручног образовања, најбоље говоре подаци да је сваки трећи становник Србије полуписмен или неписмен, сваки трећи незапослен, а сваки четврти, тражи посао – неквалификован (*Политика*, 07. 02. 2007). У Европи је стопа незапослености у том тренутку била 8%, а код нас 28%.

Година 2003.

Графикон 3: Интензитет писања

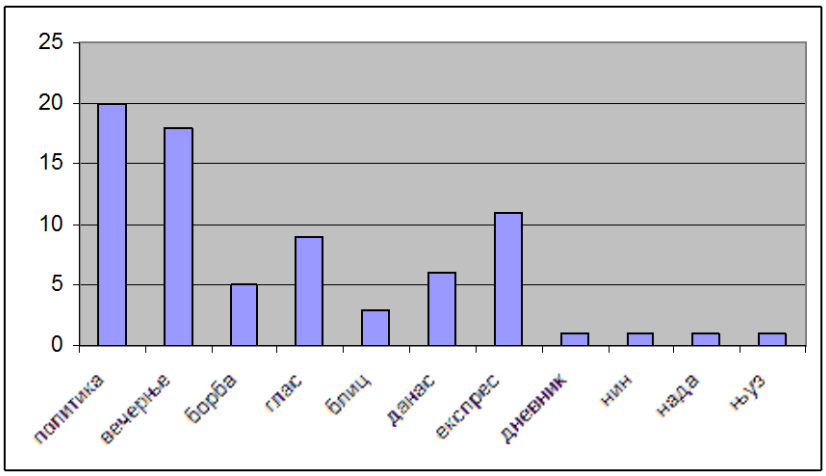

После две године припрема, анализа постојећег стања, разговора са просветним радницима, представљања концепта реформе образовања, на ред је дошла и имплементација замишљеног. Нова школа требало је да се ослободи централизма, намргођених професора који препричавају градиво из уџбеника и ученика који седе у клупама и чекају својих „пет минута“ за презентовање наученог градива. Нова школа тражила је повезивање градива, а то је био и задатак пред којим су се налазили и наставници и ученици и писци нових уџбеника. У новом школском систему, објаснио је министар просвете, др Гаша Кнежевић, министар неће моћи да буде једини „мислилац“, нити ће школа моћи да буде „једини едукатор“, јер је за функционисање квалитетног образовног система, потребан – систем (*10/НИН*, 25. 09. 2003).

Школска 2003/2004. година је остала запамћена по томе што су те године ученици првог разреда кренули у школу по новом деветогодишњем програму, затим по усвајању Закона о основама система образовања и васпитања, који је изазвао многе полемике, по јасној подељености просветне јавности, по језику и говору мржње који је био присутан у дневној штампи.

Током скупштинске расправе о Владином предлогу Закона о основама система образовања и васпитања, неки опозициони посланици су изнели став да ће овај Закон довести до „америкализације“ нашег образовања, као и да иза њега стоји Џорџ Сорош. Клима неслагања и супротности међу политичким партијама створила је добру подлогу да и у јавности настану слична супротстављања, отворили су простор јавности да искаже своје мишљење, да се подели о питању образовања. Десило се управо оно што се дешавало и у свакодневном животу, политика је испред професио-

нализма, испред знања. У свом том превирању, чинило се да је очигледно јачање националне струје, која сигурно не уводи Србију у Европу.

Тако се тих дана на насловним странама дневних новина, појавио натпис „Више неће бити српског језика и књижевности већ предмет под називом *комуникације*. Оваква вест је пласирана након састанка који је министар просвете др Гаша Кнежевић имао са представницима синдиката у Новом Саду, и на коме је, како су медији пренели, изјавио: „Нема више физике и хемије, већ природних наука, или српског језика и књижевности већ *комуникација*. Министар је демантовао ову информацију, уз напомену да се ради о „трапавој формулацији присутних новинара". Две недеље се по штампи нагађало заправо о чему се ради, док се на конференцији за штампу у Влади нису појавили министар Кнежевић и тадашња помоћница министра др Тинде Ковач-Церовић, који су изјавили да су у медијима изношене не само нетачне, већ и злонамерне тврдње и да ником није пало на памет да укида српски језик, норочито не у тренутку када се у Црној Гори тражи увођење црногорског језика, а у Тутину, увођење бошњачког језика. (*НИН*, 24. 04. 2003).

Натписи који су се у то време појављивали у новинама, попут „Синдикат просветних радника о Гашиној ПЕПСИ[2] реформи школства" (*Експрес политика*, 10. 12. 2003) или „Гашина Пепси реформа" у ком је садржана критика на велику улогу педагога и психолога у креирању реформе (*Експрес политика*, 10. 12. 2003), били су сигурно непримерени и показали су да многи новинари, који су били спремни да критикују реформу образовања, нису пратили нити забележили учешће 10.000 професора, наставника, учитеља, родитеља, ученика, стручњака са универзитета у креирању саме реформе. За писање о оваквим темама, неопходно је познавање суштине, у којој је понекада испољени новинарски непрофесионализам отварао простор за манипулацију.

Као пример једностраног приказивања треба навести *Вечерње новости* које преносе у тексту „По диктату комби странке"[3], који даје виђење

[2] ПЕПСИ – због укључености великог броја педагога (ПЕ) и психолога (ПСИ)

[3] „Реформа школства је постала идеолошка ствар мале групе људи под вођством једне комби – странке. Они су ту по задатку, не знам чијем. Заобиђени – стручњаци, наставници и родитељи. Једини циљ им је политизација школе. Демократизација нема смисла, јер деца не очекују равноправност, већ желе известан аутортет као и од родитеља" (постоји нека врста слагања и привлачности између типа друштвено-политичког система и типа личности; ауторитаран систем тражи ауторитарну личност, а и сам систем је потребан оваквим личностима – време које долази у Србији; ауторитарне личности систем делом налазе у себи, али их углавном сам ствара кроз моћне процесе социјализације и манипулације). „Деполитизација – лажна фраза, кад неко смањује часове математике и српског језика, на рачун увођења друштвених дисциплина, онда то није деполитизација, него својеврсна идеологизација. Уствари, то је ‚грађанска идеологија' демократије. Недопустиво је да се језик сматра првенственим средством комуникације, а не

Александра Липковског, тадашњег декана Математичког факултета, а касније, у Влади чији је премијер био др Војислава Коштунице, био је помоћник министра за високо образовање. Липковски у наведеном тексту поставља питање квалитета реформи у Финској, али овој критици не иду у прилог најбољи резултати међународних тестирања који показују изузетно висок квалитет финског образовног система.

Поставља се питање, да ли медији имају право да нечије оцене преносе, а да не чују другу страну. Шта појам „комби странка“ значи у реформи образовања? Опште је познато да извођење реформских процеса свуда у свету, захтева политички консензус, а потом долази имплементација планираног. Но, овде се поставља питање везе која постоји, или не постоји између политике и истине. Никада се није посумњало да су истина и политика у прилично лошим међусобним односима. Да ли је права суштина истине у њеној немоћи? Каквом врстом стварности располаже истина ако је немоћна у јавном животу? „Истина ужива прилично несигуран статус у очима влада које почивају на сагласности и сва казивања о њима – све измене мњења засноване на тачном обавештавању – неће ништа допринети њиховом утемељивању. Тешкоћа је у томе што чињеничка истина, као и све друге истине, одлучно захтева да буде призната и не допушта дебату, а дебата конституише суштину политичког живота“ (Арент 1994: 37).

Политика и Агенција „Фактор плус“ спровели су испитивање јавности о потребама реформе школства, анкетирајући 1.500 пунолетних грађана Србије оба пола, а по принципу случајног узорка. Питање је било да ли су за реформу школства.

Резултати истраживања о потреби реформи:

– 30,5% делимично потребне,
– 28,6% неопходне,
– 22,7% непотребне,
– 18,2% не знам.

Конфузија која је изазвана у јавности показала је јак утицај медија на јавност. Очито је да су медији једно од најјачих оружја за манипулисање масама, али то не значи да до истине не можемо доћи сами. Манипулисало се идејама, људима. Искористила се неконзистентност Владе, искористила се рањива Србија, за прокламовање нове образовне политике од тадашње владе у сенци..

обраћа се пажња на језик као културно наслеђе које утиче на изградњу психологије једне националне заједнице“ (модерно средство манипулације – национална свест). „Школа без звона, не зна се ред, нема дисциплине. Школа без реда, није школа“.

Година 2004.

Графикон 4: Интензитет писања

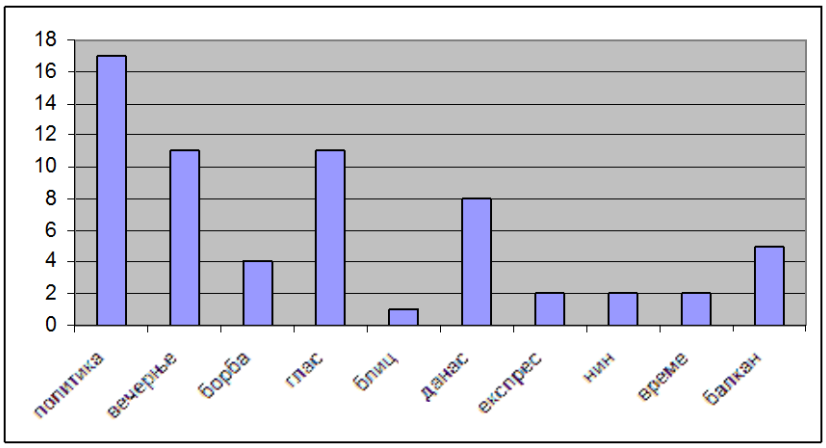

У новој политичкој ситуацији, која је настала после тешких и болних промена, Србија је добила новог премијера – др Војислава Коштуницу, а са њиме и нову Владу и новог министра просвете проф. др Љиљана Чолић.

У овим новонасталим политичким околностима, *Вечерње новости* су истраживале да ли ће парламентарне странке подржати реформу школства (Семић 2008: 142).

Политика је резултате Министарства просвете на пољу реформе сумирала фељтоном „Где се стигло са реформом образовања“ и још једном јавност подсетила на урађено, постигнуто и планирано на пољу средњег и средњег стручног образовања“ (Семић 2008: 144). Послата је порука јавности: „Најлошије би било ако би се школство мењало са променом Владе (наслућено). Образовни систем мора бити изнад тренутне политике и власти“ (*Политика*, 24. 01. 2004).

Нови министар просвете, проф. др Љиљана Чолић и њен помоћник, проф. др Љубомир Протић, као један од најјачих аргумената за доказивање неприпремљености реформских процеса помињали су начин реализовања једне од активности на једном од комуникацијских семинара, намењених просветним радницима, говорећи да такав начин рада понижава просветне раднике.[4]

[4] Новинара листа *Време* упутили су се овим трагом и дошли до информација да је на свега једанаест листића од укупно 6.900 евалуационих листића на којима су директори школа и наставници вредновали семинаре, наведен пример са „авиончићима“ и то на осам листића у позитивном смислу, а на три листића у негативном смислу. Једног од учесника техника је подсећала на

Током априла 2004. године, јавност је упозната са Изменама и допунама закона, којим су просветне власти анулирале све оно што су били замислили њихови претходници. Све је враћено на почетну позицију, на Закон из 1992. године, и наличило је на успостављање новог реформског курса. Истицана крилатица реформе „Дете у центру реформе је демагогија. Деци ништа не фали и њих не треба реформисати. Треба реформисати школу, наставнике и уџбенике. Са деветогодишњим обавезним основним образовањем које постоји у Европи треба сачекати“ (*Време*, 03. 06. 2004).

Све до септембра 2004. године, медији су се бавили „зараћеним странама“, а одговора одговорних у Влади за стање у српском образовању није било.

Почетком октобра месеца, за новог министра просвете је именован др Слободан Вуксановић, који је у медијима износио опречне, контрадикторне ставове. „Реформа ће бити настављена. Волео бих да се деца растерете, да буде мање градива, а да оно што науче, буде трајно знање“ (*Данас*, 25. 10. 2005). „До Светог Саве ће бити успостављен ред у српском школству и након тога ће моћи лакше да се дише“. Ово су само неке од изјава које су послужиле новинарима као средство манипулације, изјава после које су се наметнула питања какав ред успоставља и чији неред и нерад треба да се доведе у ред.

Година 2005.

Графикон 5: Интензитет писања

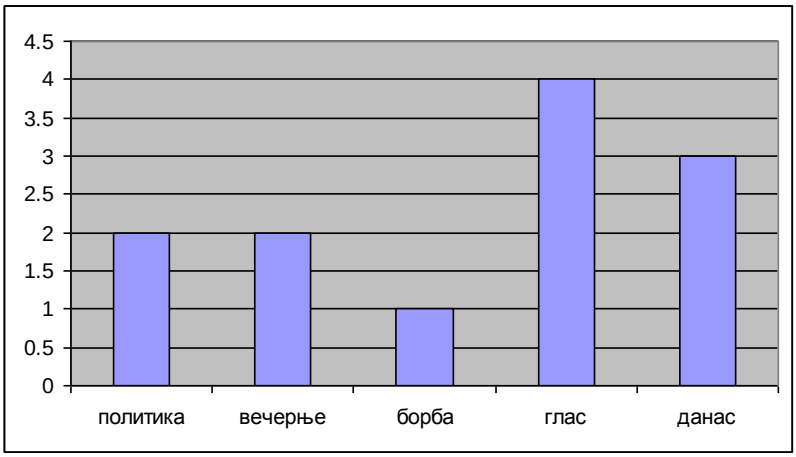

бомбардовање, други се током њене реализације осећао нелагодно, а трећи се осетио пониженим (*Време*, 01. 04. 2004).

Интензитет писања медија о започетој реформи образовања је био најслабији током 2005. године. Потпуно се поклопила слика у медијима са политиком вођења министарства, које није имало јасан курс кретања.

Политика извештава о плановима новог министарства – Закони о високом образовању, о предшколском образовању, о уџбеницима, о ученичком и студентском стандарду, као и о уметничким школама. Помоћник министра за средње образовање Дејана Милијић-Субић, истицала је задовољство постигнутим циљевима, шаљући поруку јавности: „Верујем да ће наш систем средњег стручног образовања успешно конкурисати другим системима у Европи“ (*Глас јавности*, 13. 07. 2005).

Данас преноси ставове и мишљења Реформских образовних кругова (РОК)[5] о заустављању, тј. ликвидирању реформе по налогу премијера. Информације које су јавности стизале из Министарства просвете и информације које су долазиле из невладиног сектора, од експерата на пољу образовања, биле су опречне.

Како онда доћи до праве истине? Је ли незнање уистину блаженство? Искрено, не верујемо да је незнање блаженство, јер знање је моћ. Из сваке књиге, часописа, новинског текста, можемо нешто научити, али лоше је једну књигу, часопис, новински текст схватити као једину истину, јер свако од нас ће је другачије доживети, а нико од нас не зна шта је аутор мислио рећи.

Година 2006.

Графикон 6: Интензитет писања

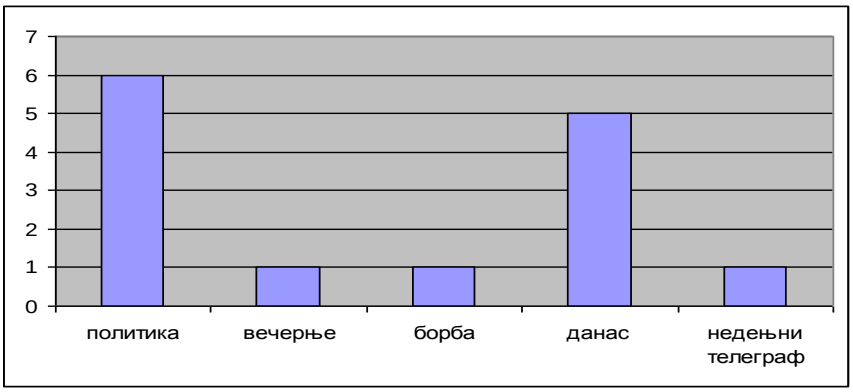

[5] „Реформе су најпре биле ‚ликвидиране’ преко закона, а сад и кадровским чисткама које спроводе у Министарству просвете, напомињући да је тиме ‚извршен налог који је дао премијер’“ (*Данас*, 04. 03. 2005).

Информације које су медијима долазиле из Министрства просвете долазиле су спорадично. Издвојиле су се *Политика* и *Данас*, што није тешко објаснити. *Политика*, као најстарија и најпрофесионалнија новинска кућа, са највећим тиражем, прати сва дешавања у друштву, а *Данас* се препознаје по новинарима који познају и разумеју образовање, тако да и у недостатку информација из Министарства, није тешко осмислити, пратити и писати о актуелним темама у образовању.

У обавезном основном образовању реформски процеси су обустављени, чекала се нова стратегија, новог министарства са новим министром. Средње стручно образовање је дубоко загазило у реформске процесе, и то није могао нико никако да заустави (укључене су школе, послодавци, локалне заједнице). Гостовање министра Вуксановића у Лондону и његова појављивања у медијима, остављали су утисак великог помака, али из другог угла гледано, слика образовног система у Србији је била заправо потпуно другачија. Наиме, по последњем попису становништва у Србији, живи 232.925 становника који не знају да читају и пишу (3,45% нације); без школске спреме је 7,7% становништва, са завршених 4 до 7 разреда 14,2% становништва, основно образовање има 23,9%, средње образовање 41,1%, више и високо образовање поседује 11,0% становништва, а за 2% становника не постоје подаци (*Политика*, 26. 06. 2006).

Но, када се занемари оно што се у медијима презентује, и када се сагледају реалне чињенице, долази се до закључка да је Србија у последње две године, захваљујући сплету околности на политичкој сцени, у области образовања почела да стагнира и заостаје. [6]

Половином 2006. године, јавност је обавештавана о предложеним изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања. (*Данас*, 22. 08. 2006). Српску јавност је шокирала вест из министарства да те јесени креће деветолетка „по угледу на Европу“. Нова просветна власт није била задовољна реформом коју су осмислили њени претходници, тако да је изведена „реформа реформе“ (*Политика*, 03. 09. 2006).

Крај те године обележен је и изјавом министра просвете Вуксановића: „Наше знање би требало да буде српски бренд, а партнерство за знање треба да буде наш заштитни знак, јер смо упркос свему, у знању конкурентни Европи и свету“ (Нови Сад, Међународни сајам образовања „Путокази“ за ђаке и студенте; *Политика*, 21. 12. 2006).

Да би образовање било српски бренд, захтева постизање резултата унутар земље, а потом подразумева и образовану націју.

[6] Н. Самарџић: „Због спорости реформи остају осуђена толика безимена и занемарена деца која имају право и на оне материјалне и духовне прилике које су доступне министрима, тајкунима и владикама“ (*Политика*, 26. 06. 2006).

Година 2007.

Графикон 7: Интензитет писања

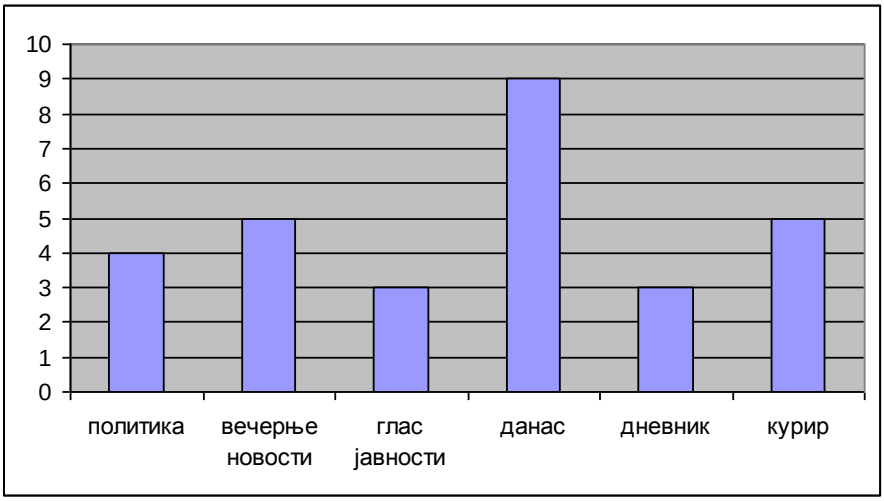

Највише обрађених текстова током 2007. године, је било на тему реформе у високом образовању. Како рад обухвата реформу основног, средњег и средњег стручног образовања, искористићемо прилику која нам се пружила увидом у медијску документацију Ebart фондације да упутимо на текст у *Вечерњим новостима*, 12. 10. 2007. године „Струка на маргини“.[7] Текст из високог образовања је изабран, да би се указало на везу ви-

[7] Анкета међу студентима, професорима и послодавцима:

Већина дипломираних студената из република бивше СФРЈ, није задовољна стеченим знањем. Око две трећине дипломираних студената у Србији, Црној Гори, БиХ, Македонији и Хрватској, сматра да високо образовање није одговарајуће за рад у струци, показала је анкета Центра за образовне политике Алтернативне академске образовне мреже. Анкетирање је обављено електронски, од јуна до септембра 2006. године, а учествовало је 145 дипломираних студената, 165 универзитетских наставника и 36 послодаваца. Према речима Јелене Клеут, сараднице овог центра и аутора публикације, сва питања постављена су према моделу упитника који су у оквиру европског пројекта попуњавали грађани Европске уније. Основно питање је било која знања, вештине и способности треба студент да поседује, а анкетирани су замољени да наведу пет најважнијих компетенција за рад у струци од понуђених 40. Студенти су као најважнији навели способност примене знања у пракси, основно опште знање у оквиру материје, способност анализе и синтезе, уочавање и решавање проблема и активно знање страног језика – каже Клеут. За послодавце је најважнији тимски и групни рад, способност примене знања у пракси, активно знање језика, креирање и менаџмент пројеката и утемељење у основном и професионалном знању. Најважније компетенције професорима су примена знања у пракси, способност анализе и синтезе, самостални рад, истраживачки рад и одлучивање. Дипломирани студенти

соког образовање са општим средњим и средњим стручним образовањем, као и са обавезним основним образовањем. У Србији никако да се науче основни постулати реформе – није могуће реформу образовања спроводити парцијално, потребна је свеобухватна реформа. Свршени ученик, студент, формира се од малих ногу, тако да, када се говори о високом образовању, не сме се испустити улаз који долази, а то је квалитет оног што је наслеђено из претходног школовања. Услов за успешну реформу високог образовања је квалитетно образовање на нижим нивоима.

Став Синдиката образовања Србије да очекује од новоизабране Владе Србије да донесе низ нових закона који се тичу просвете и настави реформу у том сектору, пренео је *Курир*[8] Исти текст пренео је и *Глас јавности* само под насловом „Просвета за реформе“ (17. 05. 2007. године).

Година 2008.

Графикон 8: Интензитет писања

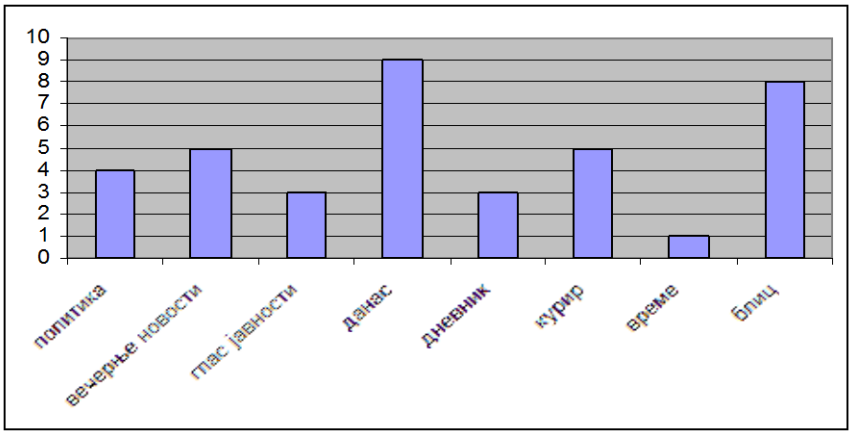

Током 2008. године у дневним листовима водила се полемика углавном о високом образовању, о слабијем знању студената који долазе на факултете, о знању које се доноси из основне школе као неопходном улазу

и послодавци из земаља Европске уније, следећим редом су навели најважније компетенције: способност анализе и синтезе, способност учења, уочавање и решавање проблема, примена знања у пракси, способност прилагођавања новим ситуацијама и брига за квалитет.

Дипломираним студентима најмање су важни разумевање духа времена, родних односа и разноликости, што је по оцени аутора анкете забрињавајуће, јер је улога високог образовања не само да их оспособи за рад у струци, већ и стварање одговорних и критички свесних грађана. Послодавцима су небитни основно опште знање у оквиру материје, критички став према себи и другима, друштвена одговорност и жеља за успехом.

[8] „Нови закони и наставак реформе“, 17. 05. 2007. године.

у високо образовање. Логичан је след дешавања, јер је Министарство просвете најавило доношење новог Закона о високом образовању.

Блиц незванично сазнаје из Министарства просвете, да ће „основци поново полагати матурски испит“ („И осмаци полажу матуру“, 23. 03. 2008.године). Непроверена информација изазива ефекат хаоса у главама ученика, родитеља, наставника, свих актера који су везани за образовни процес. Овакво преношење информација захтева одговорност најпре уредника, а потом и новинара који дезавуишу јавност. *Блиц, Данас* и *Курир* у истом дану преносе садржински идентичне текстове (Унија послодаваца Србије од Владе Србије, тражи да се настави реформа стручног образовања), али са различитим насловима.[9] Овакви текстови служе да попуне странице, а квалитет и потрага за истином никоме нису битни, па ни читаоцима, који су навикли да су новине само штиво које се прелистава уз јутарњу кафу или док се чека градски превоз.

Средином 2008. године, реконструкцијом Владе Србије, постављен је др Жарко Обрадовић за новог министра просвете. Уз констатацију да је сваки новоизабрани министар просвете био неуспешнији од претходника и жељу да др Жарко Обрадовић буде успешнији, Синдикат образовања, науке и културе (СОНиК) упутио му је отворено писмо, с предлозима шта да учини у свом ресору.[10] Министар Обрадовић је врло брзо по ступању на дужност, формирао свој тим,[11] тако да су се у јавности очекивале вести из ресорног министарства. Међутим, медији су јавности преносили само политичке размирице између ДС и ДСС, о томе ко је крив и ко је уништио реформу образовања, започету 2001. године. „ДСС преко Љиљане Чолић закочио реформе у образовању“ (*Блиц*, 07. 09. 2008), „ДСС руинирао образовање“(*Курир*, 08. 09. 2008), „Гашо Кнежевић је фрустриран човек“ (*Курир,* 09. 09. 2008). Помоћник министра за средње образовање у Влади покојног премијера Ђинђића, др Рефик Шећибовић је за *Блиц* изнео свој став, по коме је „Ирски систем спас за српско образовање“[12] (*Блиц*, 21. 09. 2008). О

[9] „Нужна реформа образовања“, *Блиц,* 16. 07. 2008.године; „Послодавци за реформу просвете“, *Данас* и „Траже реформу образовања“, *Курир*.

[10] „Ваљда ће их Обрадовић обрадовати“, *Дневник*, 17. 07. 2008. године, стр. 11.

[11] За заменика министра постављена је Тинде Ковач-Церовић, а нешто касније за помоћника министра, постављен је Желимир Попов, личности које су у 2003. години медијски највише нападане.

[12] „Улагање у младе људе, бесплатно школовање за све, развијање конкурентности, отвореност образовних установа и мерљивост знања, то је оно што недостаје нашем образовном систему данас, а што подразумева ирски модел образовања који је довео до привредног шуда у овој земљи. Кад су Ирци пре тридесетак година кренули у реформу образовања, били су у горем положају од Србије. Ирска је данас први извозник компјутера. Она је шеста држава у свету по националном дохотку и једна од 11 најконкурентнијих земаља света. Постигли су само тиме што су на време схватили да је улагање у образовање будућност...“ Р. Шећибовић.

потребној рационализацији броја запослених у просвети као и рационализацији мреже основних и средњих школа, говорио је заменик министра просвете Миланка Перишића за *Курир*, *Глас јавности* и *Вечерње новости*, којима се упознаје јавност.[13]

Година 2009.

Графикон 9: Интензитет писања

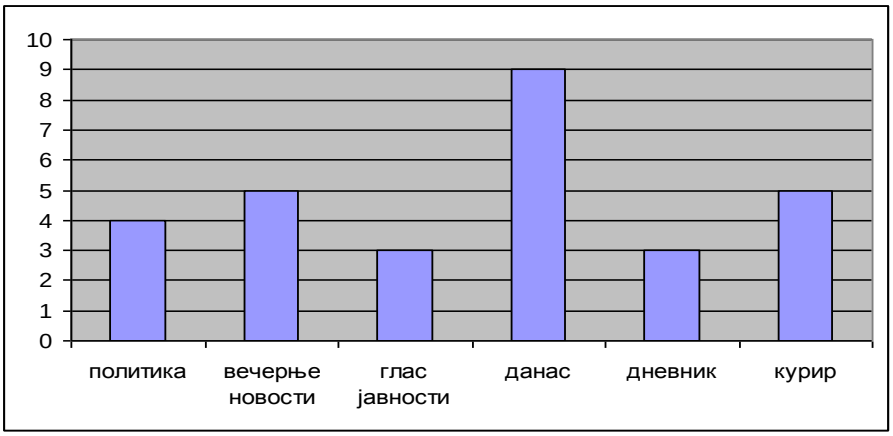

Почетак године је започео специјалним додатком у листу *Данас* (27. 01. 2009), „Наставници желе брже промене“. Најављено је седам огледних образовних профила за нову школску годину у редовном систему. Симон Греј, шеф канцеларије Светске банке у Београду, реално је одсликао образовни систем у Србији: „Ако још увек нисте уверени да је Србији потребан окретнији образовни систем како би се земља прилагодила свету који се брзо мења, не заборавите да 10 најтраженијих занимања за 2010. годину, није ни постојало 2004. Дневни ред за за реформисање образовања је застрашујуће дугачак, зато хајде да сад кренемо ка њему“ (*НИН*, 09. 04. 2009).

Летња пауза је искоришћена за полемику о новом Закону о основама система образовања и васпитања. Чланови Уније синдиката просветних радника у Србији најавили су генерални штрајк од 1. септембра уколико не буду прихваћене примедбе на предлог новог закона о основама система образовања и васпитања. („Синдикат тражи измене закона“, *Блиц*, 03. 07. 2009, страна: 11).

Током 2009. године, медијима је доминирала вест о посети ММФ-а Србији. Узбуркала се како просветна, тако и шира јавност. Један од захтева ММФ-а предочених Влади Србије јесте смањење броја запослених у про-

[13] „Укидање школа и одељења“, *Курир* 08. 11. 2008.; „Реформа креће из Београда“, *Глас јавности*, 08. 11. 2008.; „Укратко“, *Вечерње новости*, 08. 11. 2008.

свети за 17.000.[14] „Реформа школског система подразумева озбиљну прерасподелу објеката и ученика, уз значајно смањење броја запослених у просвети – став је Међународног монетарног фонда, који је изнет и ресорном српском министру др Жарку Обрадовићу“ (*Вечерње новости,* 28. 08. 2009). Овакве информације подигле су све на ноге: просветну јавност, синдикате, министарство – типична медијска манипулација. И поред покушаја министра др Жарка Обрадовића да објасни начине[15]за превазилажење новонастале ситуације, дневни листови су користили простор за манипулацију јавности шпекулативним насловима: „ У пензију 3.500 наставника?“ (*Вечерње новости*, 29. 08. 2009), „Затварање школа, па пражњење села“, (*Политика*, 02. 09. 2009), „Вишак особља“, (*Курир*, 16. 09. 2009), „Олако обећана рационализација“, (*Време*, 17. 09. 2009), „Светска банка затвара школе по забитима?“(*Дневник,* 30. 11. 2009).

Штампани медији су слободни – то је у реду, али као да је у тој слободи понестајало етике, професионализма. Чини се да би се дубљим анализама утврдила много већа одговорност медија у свим дешавањима везаним за реформу образовања. Поруку не чини само текст. Подтекст јој даје снагу убедљивости, колико и сам текст.

Министар просвете је покушао путем медија да умири просветну јавност, „...наш циљ је да систем образовања учинимо што рационалнијим и ефикаснијим, а да могући вишак запослених решимо без отпуштања“ („Обрадовић: без отпуштања запослених у просвети“, *Таковске новине,* 17. 09. 2009. године).

Закључак

Штета је што наши политичари више не читају Ђуру Шушњића, јер би можда, читајући га, више размислили о ефектима политике коју воде, као и о одговорности коју треба да имају пред народом пред којим стоје. Истина је да ће последице бити катастрофалне по друштво, ако се озбиљно не позабавимо питањем одговорности.

Сведоци смо да су штампани медији у прве три године рада Министарства просвете и спорта владе др Зорана Ђинђића (2001–2004. година) јавност уредно извештавали о активностима и плановима ресорног министарства. *Политика* је често знала да одвоји простор за врсне познаваоце

[14] „Трећина вишак“, *Курир,* 28. 08. 2009.

[15] „Нису долазак ММФ-а и разговори које смо имали са њима отворили питање рационализације мреже школа или броја одељења, нити броја запослених у Републици Србији. То питање је отворено још 2002/2003. године, до сада није решавано, а сада је актуелизовано због финансијске кризе. У јавности се износе бројке које уопште нису биле предмет разговора Министарства просвете и ММФ-а. Делагација ММФ-а изнела је само податак да је број наставника у основном образовању већи од потребног, узимајући у обзир број ученика у Србији“ („Жарко Обрадовић, министар просвете“, *Време,* 17. 09. 2009. године).

образовне политике (професоре са универзитета, стране експерте) и да износећи ставове својих саговорника отвори многа поља за размишљање. Од средине 2004. године, наступа отварање поља манипулације. Манипулисало се идејама, али и јавношћу.[16] Све то није било чудно, јер ни ресорно министарство које је преузело власт није имало јасан концепт наставка реформе, тј. било је у недоумици да ли наставити и како наставити реформу или је пак потпуно обуставити.

Отвара се питања да ли је уредницима битнији квантитет или квалитет вести? Руководиоци медијских кућа, сувише заокупљени трагањем за профитом, као да су заборавили на своје обавезе према друштву. Тако се може наћи изговор за новинаре, јер они раде само што се од њих тражи.

Уколико се чак и међу бројним бесмислицама пронађе покоји квалитетан текст, загушиће управо те бесмислице, а због кошмара који се ствара вишком информација, читаоци га неће перципирати као нешто вредно пажње.

Образовање на коме би требало да почива развој, просперитет друштва и државе поставља захтев за проналажењем нових облика односа са јавношћу, ваљаног ангажовања медија и струковних институција, који би сви заједно допринели бољем разумевању неопходних промена у образовању. Бољем разумевању промена у образовању свакако би допринело и медијско описмењавање које има пет садржинских тачака:

- разлика у *начинима* медијског представљања (информација)
- инерпретација *значења* кодова и порука (манипулација)
- когнитивни и емоционални *одговор* на поруку (искуство)
- издвајање, анализе и уопштавање података (знање) и
- *употребе* различитих медијских форми за комуникацију (саопштавање).

Поједностављено „паковање“ образовања у информације које се могу медијски пласирати траже посебне вештине односа са јавношћу, за коју висока стручност у овој земљи још не постоји. Увођење струковних студија новинарства, нових програма за образовање новинара омогућило би успостављење реда у политици извештавања**.**

Резиме: У Србији, која се не може похвалити високим степеном образованости нације, отвара се простор за различите врсте медијске манипулације, било да је то питање политике, економије или образовања. Поједностављено „паковање“ образовања у информације које се могу медијски пласирати траже посебне вештине односа са јавношћу, за коју висока стручност у овој земљи још не постоји.

[16] Целокупна ситуација стварала је хаос у извештавању. Ако се свему додају и наслови у јавним гласилима попут „Гашина пепси реформа“ (*Експрес политика*, 10. 12. 2003), „Профа педофил по закону“ (*НИН*, 06. 05. 2004).

Да се у свету и те како води рачуна о вези медија и образовања, говори чињеница да је у Француској још 1982. године израђен пројекат, а затим и оформљен Центар за односе образовања и средстава информисања.

Реформа образовања сигурно предтставља значајан и велики друштвени пројекат који интересује значајан део јавности једне државе. По неким проценама, у Србији је за формални систем образовања, директно или индиретно везано између 3–4 милиона становника. Ова чињеница појачава улогу штампаних медија у праћењу оваквих промена у друштву.

У раду се приказује улога штампаних медија у праћењу реформе образовања у Србији, у периоду од 2001. до 20010. године. Спроведено, и у овом раду представљено, истраживање показује на који начин медији посматрају реформске процесе у Србији и каква је њихова улога у друштву.

Методологија која је коришћена била је анализа садржаја текстова објављених у најтиражнијим дневним новинама у Србији – *Политици*, *Вечерњим новостима*, *Гласу јавности*, *Блицу*, *Борби*, *Данас*, *Експрес политици*, као и у недељнику *Време* и недељнику *НИН*.

Литература

Архива Борбе 2001/2007.

Арент 1994: H. Arent, *Istina i laži u politici*, Београд: Либертас.

Брајша 1994:. P. Brajša, *Pedagoška komunikologija*, Zagreb: Školske novine.

Gonnet 1997: Jacques Gonnet, *Education et Medias*, Presses Universitaires de France.

Гоне 1988: Z. Gone, *Obrazovanje i mediji*, Београд: Клио.

Корни 1990: D. Corni, *Etika informisanja*, Београд: Клио.

Медијска документација *Ebart consulting 2007/2010*.

Meirieu: Philipe Meirieu, *L envers du tableau, quelle pedagogie pour quelle ecoler*, ESE, стр.187

Семић 2008: М. Семић, *Однос штампаних медија према реформи образовања 2001/2007*, Београд: Беоштампа; Факултет за медије и комуникацију Универзитета Сингидунум.

Томић 2004: Z. Tomić, *Komunikacija i javnost*, Београд: Чигоја.

Шушњић 2004: Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, Београд: Чигоја.

Шушњић 1995: Đ. Šušnjić, *Cvetovi tla*, Београд: Чигоја.

Весна Зубер*
Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука

Кратко саопштење

НАСИЉЕ У МЕДИЈИМА И МЕДИЈСКА ИНДИФЕРЕНТНОСТ

„Медији се повезују с друштвом, захваљујући међусобном прожимању медијског садржаја и животне реалности. Материјал с друштвених маргина фризирају па потом презентују, чинећи га прихватљивим и доступним главном току... Медији могу утицати на начин на који ће се друштвене вриједности исказивати“.

Лоример

Медији су техничка средства и посредници у преносу порука, ставова и вриједности између комуникатора и реципијента, одашиљача и примаоца поруке (на што већем простору и у што краћем времену) с циљем утицаја (позитивног или негативног) на формирање мишљења и понашање јавног мњења о некој појави у друштву. „Под насиљем се у први мах подразумијева само сурово разарање, силовање, преступ, али у њему треба препознати и животну снагу из које оно извире, а која је – остајући таквом склона разорити и сам живот“ (www.objave.com).

Све конвенције говоре о обавезама друштва да омогући безбједне услове живота свим члановима са посебним нагласком на дјецу (обезбиједити квалитетно образовање, здравствену заштиту, информисање).

Главна хипотеза овог рада је да су медији индиферентни према садржајима насиља које форсирају, да је на сцени одсутност медијске и укупне друштвене одговорности за емитоване садржаје. Кључни разлози су незаинересованост друштвене заједнице и неспровођење законске регулативе која адекватно третира ову област. Општепозната је чињеница да су медији на трећем мјесту као извор учења, одмах послије породице и друштвеног окружења. „Средства масовног информисања, посебно телевизија с константно приказиваним насиљем, служе као инструмент социјализације маса и елите за које насиље и рат постају сукус свега, *модус вивенди, american way of life*, услов за било какву егзистенцију“ (Влајки 2009: 220). Телевизија је оставила и сваким даном оставља све дубље трагове у свијести прималаца, утиче на креирање ставова и животних вриједности.

* vesnazuberr@yahoo.com

1. *Медијски садржаји о насиљу*

Моћ медија се огледа у чињеници да су у позицији да прате рад и приказују, афирмативно или не, појаве друштвене збиље. „ Између догађаја и човјека уметнуо се наиме посредник – медиј. А медији нису само новине, радио и телевизијске емисије или нешто томе слично што долази до крајњег потрошача. То су и људи који стварају, селекционишу, мијењају, интерпретирају и презентују информације. Коначни прималац добива већ прерађену, сужену, драматизовану и на хиљаде других начина измијењену слику збивања“ (Врег 1975: 6).

Медијски садржаји о насиљу: физичком, емоционалном (психичком) и сексуалном, имају тенденцију пораста у свијету. Четврто – структурално насиље, подразумијева презентацију неодговарајућих или непостојећих акција друштва које је и најопасније. Разлог за то треба тражити у чињеници да је насиље и у друштву и у медијима у порасту, те је лако манипулисати конзументима који вјерују презентованим садржајима у медијима.

На комерцијалним телевизијама у Сједињеним Америчким Државама сцене насиља се у просјеку појављују свака три минута у филмовима, серијама и рекламама. Сви увезени филмови (играни, цртани, документарни) и серије носе идолошку ноту у себи, са претензијама пропагирања беспријекорног и законски уређеног живота, како Америке тако и Запада уопште. „Комуницирање и насиље увијек су били конкретно и симболички повезани: на индивидуалном плану, порука често претходи насиљу. Људима није једино стало да врше насиље, већ и да га (најчешће) вербално оправдају по систему (рекао сам ти да то не радиш, или упозоравао сам те); унутар група, када се неког хоће казнити, евоцирају се правила групе која, наводно, нису била поштована“ (Влајки 2009: 221).

Тренд раста насиља у свјетским медијима рефлектовао се и у Босни и Херцеговини, која је погодно тло из неколико разлога: на медијском простору је мало садржаја властите продукције и трећину програма чини страна продукција, нема селекције у одабиру играних, документарних и цртаних филмова, као ни серија, због ограничених материјалних средстава.

Сублимација истраживања показује реципроцитет-више насиља у медијима проузрокује и више насиља у друштву. Посебно забрињава чињеница што ови садржаји поспјешују асоцијалност и отуђеност. Млади идеализују негативне особине и девијантност главних телевизијских ликова и они постају образац понашања многим генерацијама. Садржаји о насиљу се рефлектују кроз:

- идентификацију са ликовима,
- имитацију дјеце и главних ликова – „суперхероја“,
- одложено дејство у реализацији доживљених и у прво вријеме потиснутих садржаја.

Дугорочнs посљедица је апатија која доводи до неутралног и некритичног става популације према многим појавама. Проблем је евидентан и његова комплексност захтијева рјешења на релацији породица – образовне установе – медији.

У ери визуелизације, породица као праисконска снага нема више пресудан утицај на дјецу. Примат имају медији и образовне установе који су инертни због несређеног општег друштвеног стања. „Седмој сили“ је основни параметар гледаност, а садржаји о насиљу носе ту етикету и то је основни разлог њихове незаинтересованости. Окренути потрошачкој култури, медији пружају велике могућности овим садржајима – примамљивим оглашивачима за рекламе кој су неизбежан предуслов опстанка свих медија. Симболичка порука одговорности медија према јавности своди се само на емитовање садржаја са наглашеним насиљем у вечерњим сатима и поштовању препорука Регулаторне агенције за

Комуникације БиХ да се емитују упозорења са ознаком старосне границе прије почетка филма или серије.

У програмима основних и средњих школа Босне и Херцеговине није предвиђено изучавање медија. Школе кроз педагошки рад и едукацију могу развити код младих свијест о разлозима и посљедицама негативног утицаја насиља. Рјешење може бити само ако друштвена заједница законски уреди обавезе и одговорности релевантних институција које ће бити ангажовани на превенцији и подизању свијести младих.

2. *Насиље у призми закона и етике*

Босна и Херцеговина је ратификовала Конвенцију о правима дјетета и донијела оквирни Протокол о поступању у случајевима злостављања дјеце. Законски је уредила облике физичког насиља: *Законом о насиљу у породици, Законом о заштити жртава насиља*, а занемарила узроке који доводе до тог понашања. На љествици проритета предност даје посљедицама, а не првентиви, игноришући одговор на питање – који су узроци насиља. Занемарује се и улога медија и медијски утицај на реципијенте који показује тренд галопирајућег раста. Законски није регулисано ни приказивање насиља путем медија. Државна стратегија за борбу против насиља над дјецом 2007–2010. инкорпорирала је све надлежне институције у рјешењу проблема, али не и медије. Занемарује се битна чињеница да дјеца расту у медијском окружењу и да емитовани садржаји о насиљу остављају неизбрисив траг у расту, васпитању у и сазријевању личности. Истраживања псхилога су показала да насиље у медијима подстиче страх, утиче на психолошке трауме које резултирају тјескобом, апатијом и депресијом. „ Расправе о штетним посљедицама медијског утјецаја старе су колико и медији. Нема медија који се није сумњичио да приказивањем насиља потиче насилност реципијената. Спектакуларно насиље, нпр. бјесомучном убојству у Литлетону у савезној држави Колорадо (20. травња 1999. два су тинејџера

убила дванаест ученика и једног учитеља) и у Ерфурту у травњу 2002. године – сваки пут изнова изазове циклично занимање јавности за тему медији и насиље“ (Кунцзик, Зипфел 2006: 222).

Ови догађаји узбуркају јавност и централно мјесто медијске пажње постају занемарена научна истраживања о насиљу, стручњаци разних профила из владиног и невладиног сектора. Специјализоване емисије дијалошког типа постају саставни дио свих програмских шема. Проблем се евидентира у друштвеној збиљи и у медијима обради информативо и професионално, али се не улази у дубину проналажења узрока који су довели до насиља. Неопходно је јавност упознавати континурано са проблемом насиља, узроцима, а не само посљедицама.

Друштвена заједница занемарује чињеницу да се у информативном ланцу не може одговорност посматрати индивидуално и да медији нису једини кривци. Заборавља се да информација припада јавности. Све релевантне институције, као и новинари требају полагати рачуне јавности. Као презентери медијских садржаја новинари, морају да буду одговорни према својој медијској кући, примаоцима поруке, професионалним правилима и према организацијама које су задужене за имплементацију. „Значење и важност етике позива састоји се у томе што она увијек наново промишља и пропитује смисао нашег позива да одговорно водимо рачуна о посљедицама нашег професионалног и општег дјеловања, о његовој људској вриједности и хуманом ангажману“ (Складар 1998: 7).

Без одговорности за јавно изречено и емитовано и заживљавање кодекса који би у Босни и Херцеговини требало бити водиља новинсрског рада, не може се говорити о неком видном напретку, када је поштовање етике у питању. Дефинисање глобалне етике медија одвија се током заједничког стицања свјести и без искључивања чинилаца информисања, одговорних лица из медија, јавности, држава, ради одређивања онога што би, у информисању, могло одговарати „начелу о одговорности“: о општој и солидарној одговорности која се огледа у учешћу сваког чиниоца у слободи комуницирања као заједничком добру друштва“ (Корни 1999: 142).

Без глобалног поимања, студиозних анализа свих сегмената друштва и децидног прецизирања права, обавеза, али и одговорности свих актера, криза ће се продубљивати.

Чињеница је да живимо у времену растућег насиља и да све појаве које окружју једно друштво модулирају и понашање људи. Свако друштво мора себи поставити питање какав третман имају сви његови чланови са посебним освртом и анализом најмлађе популације. Да ли то друштво може обезбиједити сигуран живот, здраво окружење и како се разни облици девијантности као што је насиље, посматра као друштвени проблем или проблем изван заједнице. „ Функција, улога и циљ институционалног организовања друштва је у томе да се његови различити интереси артикулишу до граница прокламираног поретка. Тај однос: идеја- институција – норма требало би да се исказује у процесу непрекидног досезања истине праксом,

као битан показатељ стварних релација између вриједности и стварности“ (Вођкић-Авдагић 1997: 125). Однос између друштва и медија у Босни и Херцеговини није јасно дефинисан. Друштво се путем медија у јавном огледалу жели представити као беспријекорно и све потезе актуелна власт представља као друштвено потребне.

Тржишно оријјентисани медији емитују јефтине и неквалитетне садржаје: филмове, серије, цртане филмове који, како смо констатовали, утичу на понашање популације дјеце. Иако свјесно ове чињенице, друштво је незаинтересовано и прећутно одобрава политику медија.

„Када једно друштво почиње конверзацију о свом медијском простору и када не тражи ништа више од конверзације, онда је оно или ментално исцрпљено, културно збуњено или се већ одавно дало на знање да на политичко-симболичку околину реагује колективно-апатично“ (Бауер 2007: 20). Друштво избјегава комуникацију. Занемарује чињеницу да су различите природне и друштвене појаве међусобно повезане и узајамно узроковане.

Умјесто закључка

Свјесни своје моћи, медији постају бизнис: рекламирају, оглашавају, освајају пажњу и повећавају број публике. Постају култ обожавања без кога ниједна нација не може. Свјесна ове чињенице, забавна индустрија пласира ликове у „тренду“ са скенираним карактерисикама и особинама које би свака особа жељела да посједује (снага, богатство, моћ, друштвени углед). Поробљавају свијест уз нашу наклоност и аплаузе!

Друштво у цијелини мора утврдити одговорност и дефинисати обавезе медија као носилаца информисања. У том процесу морају учествовати стручњаци различитих профила који требају превентивно дјеловати у медијима и у емисијама дијалошког типа објаснити појам насиља узроке и предочити последице.

Неопходно је и покретање едукативних емисија које би имале за циљ заштиту популације са акцентом на дјецу и омладину од злоупотребе. Друштвена заједница би у сарадњи са седмом силом требала организовати радионице, по школама уз обавезну медијску подршку. „Док трагају за могућношћу монополисања тржишних сегмената, медији имају слободу да подилазе посебним интересима, а у крајњој линији, и предрасудама. Међусобно прожимање стварности и медијске репрезентације је проблематично, поготово у случајевима насиља и порнографије“ (Лоример 1998: 312).

Питање одговорности се не поставља. Друштво нема осмишљене стратегије, а ни одговор на круцијално питање: Како усмјерити медије да афирмативно дјелују, подстичу реципјенте на креативност и сагледавање моралних вриједности?

Литература

Бауер 2007: T. Bauer, *Mediji za otvoreno društvo*, Zagreb: JETiC.
Корни 1999: D. Korni, *Etika informisanja*, Beograd: Clio.
Кунцзик, Зипфел 2006: M. Kunczik, A. Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
Лемиш 2008: D. Lemiš, *Deca i televizija – globalna perspektiva*, Beograd: Clio.
Лоример 1998. R. Lorimer, *Masovne komunikacije*, Beograd: Clio.
Маловић 2007: S. Malović, *Mediji i društvo*, Zagreb: ICEJ.
Складар 1998: N. Skladar, *Etika novinarstva*. Zagreb: Euroknjiga.
Влајки 2009: E. Vlajki, *Socijalna patologija postmodernizma*. Zagreb: Euroknjiga.
Воћкић-Авдагић 1997: J. Voćkić-Avdagić, *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*, Sarajevo: FPN.
Врег 1975: F. Vreg, *Društveno komuniciranje*, Zagreb: Cenatr za informacije i publicitet.

Секција за педагогију

Миле Ђ. Илић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Катедра за дидактику

Научна критика

ПЕДАГОШКА НАУКА И ПОЛИТИКА У РАЗВОЈУ И УНАПРЕЂИВАЊУ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА

Студиозније расвјетљавање релација између педагошке науке и (просвјетне) политике имплицира оцјену њиховог односа, идентификацију узрока и посљедица таквог односа, те указивање на могућности оптимализације њихових међузависности.

1. *Општа оцјена односа између педагошке науке и (просвјетне) политике*

И током задње деценије (као и претходне), однос између педагошке науке и текуће (прије свега просвјетне) политике је углавном неуравнотежен, у дебалансу је, јер је педагошка наука често запостављена, а политика (просвјетна) доминантна у развоју васпитања и образовања, те се не одвија довољно интензиван нити научно педагошки утемељен процес континуираног унапређивања квалитета васпитно-образовног процеса. Напротив, све је израженија дедпедагогизација и политизација васпитно-образовне дјелатности.

Тако неповољан однос између педагогије и (просвјетне) политике у наше вријеме очитује се у сљедећим систематско-развојним активностима:

1. изради стратегије развоја васпитања и образовања,
2. креирању концепција педагошке установе (основне школе са тријадама, иновиране гимназије, интегрисаног тј. централизованог универзитета...),
3. сагледавању стања, домета и проблема у педагошкој пракси и начинима њиховог рјешавања,
4. изради закона и подзаконских аката (без педагошко-експертске анализе и рецензије),
5. недовољно научнопедагошки фундираној и недовољно систематски примјењиваној идеологији праћења наставних планова и програма, уџбеника, наставних средстава и инструмената интерног и екстерног вредновања и
6. незавршености конзистентног и стимулативног система стручног усавршавања наставника и сарадника.

* ilic50@yahoo.com

2. *Узроци неадекватног односа између педагошке науке и (просвјетне) политике*

Узроци претходно приказаног неадекватног односа између педагошке науке и текуће (просвјетне) политике могу се, условно, разврстати на:

а) контекстуалне (екстерне, „спољне“, срединске, друштвене) и

б) интерне (унутрашње, развојнопедагошке).

Контекстуални узроци налазе се у оквиру противурјечних токова транзиције од тоталитарног ка демократском друштву које карактеришу промјене:

а) замјена једнопартијског тоталитарног система вишестраначким ауторитаризмима и квазидемократским процедурама, насупрот декларативном протежирању демократије;

б) социопатолошке појаве, постратне посљедице, економска криза, незапосленост и сл.;

в) врло спора трансформација пасивистичке и поданичке свијести грађана у грађанске врлине одважности, храбрости и дјелотворне друштвене ангажованости;

г) централизација и бирократизација свих области рада и живота, па и образовања и васпитања.

Интерни (унутаршколски) узроци су:

а) неупорност у покретању иницијативе за оснивање педагошких институција (педагошког института, педагошког музеја, центара за педагошка истраживања у оквиру студијских програма педагогије...);

в) необезбијеђеност финансијских средстава за фундаментална педагошка истраживања;

г) преферирање проучавања васпитно-образовних процеса, а запостављање изучавања школског (и васпитно-образовног) система и његових реформи,

д) недовољно залагање за педагошко и дидактичко образовање студената на наставничким факултетима;

ђ) омогућавање да стручњаци других профила убрзано стичу научна звања у педагошким наукама;

ж) дефицит научнопедагошких радова трајније вриједности („из пера“ мислећих педагога), итд.

3. *Посљедице неуравнотеженог односа између педагошке науке и текуће (просвјетне) политике*

Најупечатљивије посљедице таквог односа су:

а) спутавање самосталности педагошке установе (школе, вртића, дјечјег дома) и ограничавање аутономије универзитета и факултета;

б) недовољно кориштење (све уређенијег) школског простора и опреме за стваралачке образовно-васпитне и рекреативне активности ученика у поподневним сатима и у данима викенда;

в) занемаривање сталног стручног усавршавања наставника и сарадника;

г) растућа централизација и бирократизација управљања педагошким и академским установама;

д) насупрот декларативним опредјељењима у стварности опада квалитет трајније вриједних систематских знања, професионалних умијећа, радних навика и стваралачких потенцијала ученика и студената, чије се радно и друштвено ангажовање очекује у условима постиндустријске цивилизације, јачања грађанске демократије и противурјечних токова цивилизације.

4. *Могућности оптимализације (и баланса) односа између педагошке науке и (просвјетне) политике*

Побољшање односа између педагошке науке и (просвјетне) политике, успостављање баланса између њих и уважавање потреба научног педагошког утемељивања системско-развојних и реформских промјена, као и сталног унапређивања васпитно-образовне дјелатности могуће је у наредном периоду провођењем сљедећих активности:

1. Појачаним сталним друштвеним ангажовањем научноистраживачких педагошких радника и наставника осталих профила у цивилном друштву, у свим нивоима власти и институцијама, у медијима и у јавном животу, гдје би се манифестовале могућности примјене савремене педагошке науке;
2. Инсистирањем на оснивању институција за развој педагошке науке (педагошког института, педагошког музеја РС, института или завода у оквиру студијских програма педагогије...), одржавањем постојећих и стварањем нових педагошких часописа и едиција, стварањем повољније материјално-техничких и кадровских услова за развој научно-истраживачке друштвено ангажоване педагошке дјелатности;
3. Припремати, аплицирати и реализовати тимске научнопедагошке пројекте чији резултати неће само проширивати фундаментална педагошка сазнања већ ће омогућавати студиозније провјеравање и дисеминацију реформских промјена у васпитању и образовању;
4. Комплетирати и остваривати систем континуираног стручног усавршавања наставника и сарадника, чиме ће се осавремењивати њихова педагошка култура и унапређивати дидактичко-методичке компетенције.

5. Афирмација конструктивне научне педагошке критике (дјела, пројеката, закона, подзаконских аката, уџбеника).

Литература

Алексејев 1972: Алексејев, М., Н., *Емпирическое и теоретическое в педагогике.* Москва: „Совјетскаја педагогика“, бр. 6.

Данилов 1966: Данилов, М., Н., *Нека питања педагошких наука.* Београд: Настава и васпитање, бр. 2, 3–4.

Илић 1994: Илић, М., *Савремени токови у педагогији*. Бања Лука: Нови глас.

Илић 1994: Илић, М., О научном раду педагога београдског круга у другој половини XX вијека. У Зборнику *Југословенска педагогија друге половине 20. вијека.* Титово Ужице: Учитељски факултет и Београд: Институт за педагошка истраживања, стр. 289–306.

Илић 2001: Илић, М., Успони и странпутице у савременој дидактици. Бања Лука: Зборник *Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека,* стр.767–775.

Мандић 1979: Мандић, П., *Истраживање образовања и унапређивање образовне технологије.* Београд*:* Педагогија, бр. 1–2.

Муратбеговић 1979: Муратбеговић, М., *Фундаментална и примјењена истраживања у педагошким наукама у БиХ.* Сарајево: Наша школа, бр. 7–8.

Филиповић 1970: Филиповић, Н., *Теоријски и идеолошки токови у нашој педагогији.* Сарајево: Наша школа, бр. 39.

Филиповић 1970: Филиповић, Н., *Однос педагогије и политике у времену 1945–1970.* Сарајево: Наша школа, бр. 9–10.

Франковић 1963: Франковић, Д., *Стање и проблеми педагогије у нашем друштву.* Београд: Педагогија, бр. 3, стр. 287.

Радивоје Н. Кулић*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Катедра за педагогију
Оригинални научни рад

КОМПАРАТИВНА ПЕДАГОГИЈА У СИСТЕМУ ХУМАНИСТИЧКИХ ЗНАЊА И НАУКА О ЧОВЕКУ

Међу савременим компаратистима васпитања (Савићевић 1984, Кубов Фосум 2003; Вуљфсон 2003), без обзира на њихову несагласност у вези са научним оквирима компаративне педагогије, преовладава уверење да се компаративна педагогија не може изоловати од других друштвених наука. Неки од њих (Кубов, Фосум 2003) упућују на више дисциплина које доприносе „бољем разумевању образовања и школовања“ (20), од којих се посебно истичу: антропологија, филозофија, социологија, политичке науке, економија и психологија. Али том проблему неопходно је приступити на темељу научно искристаликсаног становишта да је компаративна педагогија саставни део науке о васпитању, који проучава један аспект тог сложеног феномена, односно да њена међузависност са другим наукама представља „важан извор развитка“ и једне и друге. Такав развој исказује се кроз неколико аспеката: 1) свака наука или научна дисциплина у односу са другим друштвеним наукама исказује своју „конзистентност“ и методолошку функцију, 2) садржај сродних друштвених наука помаже свакој од њох да дубље проникне у предмет свог истраживања, и 3) у процесу међузависности наука „обогаћују се методе научних истраживања“ (Ефремов 2009: 41).

Неоспорно је да многе друштвене науке представљају битан услов развитка педагошке теорије и праксе, односно компаративног проучавања васпитања и образовања. То значи да само у таквом развоју можемо очекивати валидније педагошке компарације, дубље проницање у суштину васпитних појава и чвршће и убедљивије практичне препоруке и предлоге. Истовремено, међудисциплинарни карактер педагогије (и компаративне педагогије), тј. њихова интегративна функција није знак слабости и непоузданости ових дисциплина као референтног извора у проучавањима других друштвених наука, али је очекивани „повратни процес“ тесно повезан са дубином научног заснивања ове области научног знања. На основу изнесеног увида у релевантне стручне изворе са овог подручја, реално је закључити да је компаративна педагогија у току свог развоја истраживањима синтетизовала суму научних знања коју могу искористити и њој сродне науке у својим анализама комплексног феномена васпитања, али и других савремених појава. Ако ову оцену можда и не деле неки истраживачи са подручја других друштвених наука, за педагоге компаратисте одавно није спорна, ниједна посебна „дисциплина не може сама осветлити комплексна

* radivoje.kulic@pr.ac.rs

питања и факторе који утичу на васпитање“ (Кубов, Фосум 2003: 19). С обзиром на такво разумевање природе и суштине компаративно-педагошког истраживања васпитања и образовања, компаративну педагогију повезујемо са све више друштвених наука: филозофијом, антропологијом, социологијом, историјом, политичким наукама, економијом, психологијом и сл.

Међузависност филозофије и педагогије (и компаративне педагогије) често је анализирана у нашим и страним стручним изворима (Педагошка енциклопедија 1, (1989), Гусинскиј, Турчанинова 2000, Вуљфсон 2003). То није само последица вишевековног развоја педагогије у окриљу филозофије, него и природне упућености једне на друге у оквиру проучавања човека и смисла његове егзистенције. Његову интердисциплинарну сарадњу још више је подстакло конституисање филозофије образовања која „разматра суштину и природу свих појава у образовном процесу“ (Гусинскиј, Турчанинова 2000: 5), тј. онтологију, логику, аксиологију, етику, методологију и идеологију образовања. Уважавањем и ове реалности, компаративна педагогија ће обогатити своју суштину у дубље и комплексније сагледати сложен феномен васпитања.

Антропологија, коју у најширем смислу одређујемо као „науку о човеку“ може осетно допринети осмишљавању и разумевању компаративно-педагошких појава и процеса. То се посебно односи на педагошку антропологију коју познати руски аутор са тог подручја – Бим-Бад (1998) види као функционалну у „структури педагогике“ и функцији свеобухватнијег разумевања њеног предмета проучавања. Још прецизније, педагошка антропологија представља „златни фонд знања човека о самом себи“ (6) које може бити искоришћено у компаративно-педагошким анализама васпитања и образовања. Приближно исту вредност за истраживање у компаратистици васпитања има и културна антропологија, нарочито у светлу сазнања да је „концепт културе централни у антрополошким истраживањима“ (Кубов, Фосум, 2003: 20). Савремени аутори (Кравченко 2000) културну антропологију операционализују кроз упоредно изучавање различитих култура и примену метода, појава и података из области археологије, етнографије, етнологије, лингвистике и фолклора, социологије и психологије. Из тога произлази да културна антропологија омогућује целовито разумевање културе, културних особености појединих народа и међузависности културних утицаја кроз простор и време, што је од велике важности и за компаративну педагогију.

Многообразне су везе социологије и педагогије, односно компаративне педагогије. Социологија као наука о друштву, односно о процесима његовог функционисања међу једним од својих приоритета има и образовање. Стога није случајно што су се многи познати социолози темељно бавили образовањем, а један број теоријско-емпиријских социолошких метода примењен је у компаративно-педагошким истраживањима (компаративни метод, статистички метод и др.). Неке од социолошких дисциплина, као на пример, социологија образовања која разматра место и улогу „образовања

у животу друштва, његове социјалне функције и задатке, проблеме и противуречности, путеве њиховог разрешења и начине изласка из кризних ситуација, образовне институте и системе...“ (Зборовскиј, Шуклина, 2005: 6) од посебне су вредности за компаративну педагогију. У другим стручним изворима (Левисон и други 2002) се помиње да социолошка истраживања пружају обиље података и анализа о успешности „реформских напора“ у области васпитања и образовања, што суштински може обогатити сваку компаративно-педагошку анализу.

Историја се традиционално види као научна дисциплина која је од великог значаја за компаративна проучавања васпитања и образовања. Томе свакако доприноси постојање историје педагогије у систему педагошких наука коју многи компаратисти сматрају битном у концепцији компаративно-педагошких истраживања (Џуринскиј 2000, Вуљфсон 2003; Џуринскиј 2005). Они истичу да се савремени васпитни феномени могу у потпуности упознати кроз изучавање њихове „генезе, ретроспективе и перспективе“. С обзиром на то, да у историји (и историји педагогије) преовладава „вертикални приступ“, тј. изучавање процеса развоја образовања кроз различите временске периоде, а у компаративној педагогији „хоризонтални приступ“, односно проучавање васпитања и образовања у две или неколико страних земаља у оквиру једног историјског периода, њихова међусобна упућеност једне на другу омогућава коришћење оба приступа, тј. дубљу анализу васпитних феномена.

Научно разумевање друштва, односно значајних друштвених процеса и појава, укључујући и проучавање васпитања и образовања на компаративној основи подразумева и друге „рационалистичке перспективе“, од којих су политичка и економска од посебне важности. Реч је о томе да је развој педагогије (и компаративне педагогије) тесно повезан са наукама које истражују законитости развитка и функционисања политичке и економске сфере друштва о чему постоји општа сагласност у релевантној стручној литератури (Селиванов 2000; Левинсон и други 2002, Вуљфсон 2003). То, другачије речено, значи да је компаративно-педагошка истраживања неопходно разматрати и у оквиру система политичких и економских односа. Разлог за то се налази у сазнању да је у сржи сваке образовне политике државна идеологија, док је „економска политика одувек била неопходан услов развитка образованости друштва“ (Смирнова 2000: 13).

Више аутора (Кубов, Фосум 2003, Смолин 2006) бави се различитим аспектима међузависности политике и образовања, односно политичких наука и компаративне педагогије. При том се најчешће наводи да су „појмови снаге, контроле и утицаја централни у политичким анализама васпитања“ (Кубов, Фосум 2003: 20), односно да „друштво у целини и држава која у суштине њиме управља има велики утицај на систем образовања...“ (Гусинскиј, Турчанинова 2000: 135). Али, без обзира на то што политика, односно политичари својим утицајем настоје преобликовати педагошку стварност (Ленцен 1999) они је не истражују. Стога је логично очеки-

вати да педагогија (и компаративна педагогија) на темељу својих анализа педагошке стварности стекне, макар приближно, исто право у односу на политику, као и неке друге области научног знања. То значи да би педагогија (и компаративна педагогија) на темељу својих упоредних анализа васпитних феномена могла употпунити политичке анализе васпитања и образовања, односно финансијско-економске, правне и културно-идеолошке координате образовне политике, која се претежно сврстава у социјалну или културну политику (Смолин 2006), иако има разлога да буде део корпуса филозофских и политичких наука. С обзиром на такав, могући и пожељан, развој односа између педагогије (компаративне педагогије) и политичких наука, било би реално да образовна политика оствари статус помоћне науке у односима са политиком који су стекле (према: Filozofskij enciklopedičeskij slovar', 1997), историја, политичка и економска географија, социологија и друге дисциплине.

Неоспорно је да компаративно-педагошка истраживања васпитних феномена подразумевају продубљену анализу њихових економских оквира и претпоставки. Конституисање економије образовања као „економске дисциплине" (Блауг 1976), односно „академске дисциплине" (Пол 2007) током шезедесетих година подстакло је економисте да се целовитије позабаве комплексном проблематиком васпитања и образовања. Од тада економисти чешће наглашавају да је образовање у суштини „економска активност која мобилише значајне ресурсе" (11), али битно доприноси економском напретку и развоју друштва. У таквим околностима, усавршавање образовног система подразумева његову повезаност са „тржиштем рада", односно извесну усаглашеност ове две важне савремене реалности. Стога наилазимо на све више „мултидисциплинарних проучавања веза компаративне педагогије и економије" (Кастеланос 1986: 13) која објашњавају различите аспекте њихових прожимања и међузависности.

За валидност компарације феномена васпитања и образовања значајни су и налази психологије, који су у функцији њиховог бољег и дубљег разумевања. Познати компартиста васпитања Хенс (1978) је међу првима уочио сложеност компаративно-педагошких анализа и потребу да се васпитне појаве и проблеми сагледају у „тесној вези са развојем националног карактера и културе" (7). Али, Хенс помиње и значај коришћења тестова интелигенције и постигнућа у оквиру проучавања „постојећих система образовања у различитим земљама", односно „компарација васпитних вредности" у међународним испитивањима, што афирмише актуелност и вредност психолошке утемељености компаративно-педагошких истраживања. Стога се у савременим стручним изворима (Rossijskaja pedagogičeskaja enciklopedija 2, 1999, Кубов, Фосум 2003, Цуринскиј 2005) препознаје и указује на важност резултата из области социјалне психологије, етнопсихологије и педагошке психологије за разумевање суштине и динамике „широког круга" васпитних појава и процеса.

Није, дакле, нимало спорно да је у компаративним проучавањима васпитања и образовања неопходно користити теоријско-методолошка достигнућа и резултате истраживања других друштвених наука. На потребу интердисциплинарности у проучавању сложених васпитних феномена указују многи савремени аутори (Савићевић 1984, Смирнова 2000, Вуљфсон 2003) који су сагласни у томе да само такав приступ тим појавама и процесима обезбеђује валидне научне резултате. Али, то не значи маргинализовање компаративне педагошке анализе нити потцењивање њеног могућег доприноса разумевању комплексности васпитних појава са становишта „суседних дисциплина“ (Гудјонс 1994). У таквом разумевању односа компаративне педагогије као дисциплине науке о васпитању и других друштвених наука нагласак је на њиховој међузависности у проучавању феномена васпитања и образовања на коју се с правом указује у стручној литератури (Смирнова 2000, Крившенко 2005). Њена суштина и смисао из перспективе компаративне педагогије исказује се у неколико аспеката:

1) Због сложености феномена васпитања и образовања и његовог ширег индивидуално-социјалног оквира, компаративна педагогије као педагошка дисциплина с разлогом стваралачки користи одређене теоријске приступе и концепције искристалисане у другим друштвеним наукама.
2) Компаративно истраживање комплексних васпитних појава и процеса подразумева коришћење истраживачких метода и техника примењених у другим друштвеним наукама, нарочито у социологији и психологији.
3) Компаративна педагогија нема потребу да се „ограђује“ од резултата истраживања у другим друштвеним наукама уколико јој они помажу да свеобухватније проучи одабрани педагошки проблем или појаву.
4) Компаративна педагогија на темељу сопствених истраживања може дати допринос у комплексним истраживањима различитих друштвених појава и процеса на компаративној основи.

Но, без обзира на упућеност компаративне педагогије на друге друштвене науке, односно њихову међузависност, не сме се занемарити „специфичност“ компаративно-педагошке анализе која подразумева критичко вредновање резултата истраживања у том подручју из перспективе других друштвених наука. То истовремено значи да ће резултати истраживања са подручја других друштвених наука добити своје право место у компаративно-педагошком проучавању сложеног феномена васпитања под условом да су јасно и прецизно утврђени услови, могућности и ограниченості њихове примене у компаратистици васпитања.

Литература

Бим-Бад 1998: В. М BIM-BAD, *Pedagogičeskaja antropologija*, Moskva:.RAO.

Блауг (1976): M. A. Blaug, *An Introduction to the Economics of Education*, London: Pengiun Books.

Вуљфсон 2003: B. L Vuljfson, *Sravniteljnaja pedagogika: istorija i svoremennie problemi*, Moskva: RAO.

Гудјонс 1994: H. Gudjons, *Pedagogija: temeljna znanja*, Zagreb: Educa.

Гусинскиј, Турчанинова 2000: N. E Gusinskij, I. Ju Turčaninova, *Vvedenie v filosofiju obrazovanija*, Moskva: „Logos“.

Ефремов 2009: Ju. O. Efremov, *Pedagogika*, Moskva: Piter.

Зборовскиј, Шуклина, Шуклина 2005: E. G. Zborovskij, A. E. Šuklina, *Sociologija obrazovanija*, Moskva: Gardariki.

Кравченко 2000: I. A. Kravčenko, *Kuljturologija*, Moskva: „Akademičeskij Proekt“.

Крившенко 2005: P. L Krivšenko red., *Pedagogika*, Moskva: „Prospekt“.

Кубов, Фосум 2003: P. Kubow, P. Fossum, *Comparative Education, Exploring Issues in International Context*, New Jerey: Merrill Prentice Hall, Upper Saddle River.

Левинсон 2002: D. Gen, Levinson, Ed., *Education and Sociology, An Encyclopedia*, New York: RoutledgeFalmer.

Лезцен 1999: D. Lenzen, *Pädagogishe Grudbegriffe*, Bd. 1–2, Reinbek.

Пол 2007. J. J. Paul, *Economie de l'éducation*, Paris: Armand Colin.

Педагошка енциклопедија, 1, (1989): Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Rossijskaja pedagogičeskaja enciklopedija, 2, (1999): Moskva: „Boljšaja Rossijskaja enciklopedija“.

Савићевић 1984: Д. Савићевић, *Компаративно проучавање васпитања и образовања*, Београд: Просвета.

Селиванов 2000: S. V. Selivanov, *Osnovi' obšćej pedagogiki: teorija i metodika vaspitanija*, Moskva: Academia.

Смирнова 2000: A. S. Smirnova red, *Pedagogika, pedagogičeskie teorii, sistemi, tehnologii*, Moskva: Academia.

Смолин 2006: H. O. Smolin, *Obrazovanie – dlja vseh: Filosofija, Ekonomika, Politika, Zakonodateljstvo*, Moskva: Prospekt.

Хенс 1978: N Hans, *Comparative Education, A Study of Educational Factors and Traditions*, London: Routledge and Kegan Paul.

Кастеланос 1986: L. G. Castellanos, *Comparative Studeis in The Economics of Education*, in: T. Neville Postlethwaite, ed, The Encyclopedia of Comparative Education and National Systems of Education, Oxford: Pergamon press.

Џуринскиј 2000: N. A. Džurinskij, *Pedagogika: istorija pedagogičeskih idej*, Moskva: Pedagogičeskoe obšćestvo Rossii.

Џуринскиј 2005: N. A. Džurinskij, *Sravniteljnaja pedagogika: nastojašćee i budušćie*, Izvestija Rossijskoj akamenii obrazovanija, No, 1.

Радован Т. Чокорило*
Универзитет у Новом Саду
Факултет спорта и физичког васпитања
Раде Т. Попадић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Милана М. Грк
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Прегледни рад

ХУМАНИСТИЧКА КОНЦЕПЦИЈА ОБРАЗОВАЊА У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНОСТИ

Хумана људска бића јесу, а вјероватно ће увијек и бити у мањини, само вјеровање у више људске тежње може помоћи да се она покрену и развију (Виктор Франкл).

Будите човјечни за вријеме једне од најнечовјечнијих епоха свјетске историје, чувајте лик човјеков, он представља лик Божији (Николај Берђајев).

Увод

У овом раду се разматрају могућности и границе хуманистичке концепције образовања у контексту других концепција, савремених криза, технолошких иновација, тржишне утилитарности и болоњске филозофије образовања које изазивају и усмјеравају промјене у сфери образовања нарушавајући његову традиционалну хуманистичку перспективу. Хуманистичка концепција образовања има суштински циљ да „заклони“ образовање од могућих девијација и застрањивања других концепцијских становишта. Савременост на почетку трећег миленијума карактеришу бројне кризе и убрзане промјене. Оне су међусобно узрочно-посљедично повезане, па се свака криза може посматрати као узрок промјена и свака промјена, бар на почетку, као узрок кризе. Кризе су: друштвене, економске, политичке, ратне и моралне. Њихове рефлексије на савремено образовање видљиве су у одређивању потребе, вриједности и смисла образовања на глобалном друштвеном плану. Паралелно с овим промјенама теку промјене изазване технолошким иновацијама, превасходно информационе и комуникационе природе. Та савремена технологија ствара својеврсни сајбер простор који омогућава досад непознате друштвене и културне односе спремне да преобликују сваки сегмент човјековог испољавања, укључујући и модалитете његовог рада и образовања. У оба модалитета незамислив је човјеков успјех изван интернета ма колико он персонификовао виртуалну стварност. Образо-

* radovancokorilo@yahoo.com

вање у савременом свијету најчешће је дефинисано у контексту тржишне и менаџерске утилитарности (економика знања, менаџмент знања). Намјесто билдунга (индивидуалног педагошког развоја), говори се о ефикасности, продуктивности, исплативости, стратешким плановима и сл. У складу с тим, образовни програми су прагматично прилагођени захтјевима тржишта и не остављају простора за хуманистичке садржаје који се оцјењују као непопуларни, односно некорисни. Човјек постаје један од ресурса – људски ресурси су мало или нимало изнад осталих тржишних ресурса и посматрају се као средство, капитал, имовина, богатство… На крају, болоњска филозофија образовања, као промоција неолибералне стратегије и процеса глобализације, редуцира знање и образовање на тржишно употребљиву робу, занемарујући његову функцију у динамици развоја личности и културе.

Кључна питања на која вриједи тражити одговор у овом раду биће сљедећа: Ако је промјена очигледна чињеница савремености, да ли питање хуманистичке теорије образовања у том контексту, треба поставити на другачији начин? У којој мјери су традиционалне хуманистичке идеје о човјеку употребљиве у савременом тренутку? Да ли је на помолу посве „нови човјек“ (човјек сајбер простора, нпр.) или је то „стари човјек“ којем је неопходно додати нове атрибуте? Да ли циљ васпитања у нашем друштву – „слободна свестрана личност“ – треба редефинисати? Како се у контексту савремености борити за остваривање интегралне, тј. здраве и зреле личности?

1. *Извори хуманистичке концепције образовања*

Говорити о хуманистичкој концепцији образовања значи унапријед бити свјестан ризика да ће вас критиковати. Потенцијално, критика је из два основна разлога:

1) зато што свако образовање подразумијева рад на формирању људи по чему је априори хуманистичко и

2) зато што свака концепција образовања себе проглашава хуманистичком.

„Историјски отрежњујући тренуци“ холокауста, Аушвица, Јасеновца…, опомињу да то и није баш тако.

Спочетка су нам се наметнула питања која су инспирисала наше трагање за изворима хуманистичке концепције образовања.

1. Колико смо ми људи хумани према себи самима?
2. Колико се држимо хуманистичког начела: Човјек *мора* постати оно што *може* постати (Маслов)?
3. Ако смо према себи нехумани, како ћемо хумании бити према својим ученицима?
4. Како „заклонити“ образовање од нехуманих људи (родитеља, учитеља, вршњака), нехуманих политичких режима, владара…?

5. Да ли у свијету стварно или потенцијално влада антихуманизам?
6. Које хуманистичке парадигме у образовању нам стоје на располагању?

Трагање за примарним хуманистичким парадигмама у образовању зауставило нас је код Сократа, Исуса и хуманистичке психологије (Маслова и Роџерса). На основу њиховог учења покушаћемо скицирати савремену хуманистичку концепцију образовања.

Ако је истина да у свијету стварно или потенцијално влада антихуманизам, онда морамо најозбиљније појмити Сократово и Исусово учење као парадигму хуманистичке концепције образовања.

Зашто се Сократ и Исус могу и морају узети као парадигма, примјер, узор и идеал хуманистичке концепције образовања?

Сократ (логичар) обраћа се човјековом уму, а Исус (пророк) обраћа се човјековом срцу. С мало ријечи говоре о највећим и најдубљим феноменима, Сократ служећи се појмовима, а Исус параболама. Имају по дванаест ученика који су *послушни*, а нису *потчињени*, зато што добро познају и воле своје учитеље. Нажалост, обојицу су издали њихови ученици: Сократа – Критија због жудње за влашћу, а Исуса – Јуда због среброљубља. И један и други су оптужени за своје учење. Обојица су потврдили своје учење смрћу (Ђурић 1997: 272).

Сократ је узор филозофима (мудрост), а Исус – узор религиознима (побожност). Мудрост и побожност су одиста и данас у врху цивилизацијске хијерахије врлина и цивилизацијске перспективе образовања.

Сократов и Исусов поглед на живот и начин живота у коме је врлина све у животу, утемељена је за сва времена вриједност њиховог учења, односно то учење је вјечита тема у свијету педагошких концепција образовања.

1.1. *Сократов циљ и метод образовања*

Самоспознавање. Артикулацију између теоријског и практичног сазнања и акције (спознати нешто је чин, а чињење је и спознаја). Њихову повезаност у људском бивствовању први пут схватамо у Сократовом животу и присуству. Упознати себе значи открити у себи најдубљи коријен сопственог смисла за истинито, али и слабости и недостатке тог коријена; открити наше незнање, наше склоности ка илузијама и склоност да сами себе обмањујемо. *Не може се као готово знање из свијести једног непосредно пренијети у свијест другог човјека, него се стиче као резултат сопственог размишљања и анализе садржаја свијести – самосазнавања* (Ђурић 1997: 249). Највише сазнање је познавање самог себе. Овакав начин поучавања подиже интелектуални ниво ученика па је стога свевремено актуелан.

*Самоусавршавање***.** Самоусавршавањем се стичу унутрашња добра. Откривањем унутрашњег свијета и истицањем душе као нарочите области

и неупоредиве вриједности изнад свих пролазних добара (богатства, моћи, славе, тјелесне снаге, чулних задовољстава...), Сократ цио живот схвата као етички задатак, као непрестан рад на сопственој души (самоусавршавању). Истицање свјесног самоусавршавања властитог унутрашњег живота актуелно је за хуманистичку концепцију образовања, које и није друго него перманентно сврховито *обдјељавање душе, старање за душу,* како је то Сократ предвидио: *Мислим да најбољим животом живе они који се старају да буду што бољи, а најпријатнијим они који највише виде да постају бољи... Јер ниједна радост не може се упоредити с оном која извире из помисли да и сам бољи постајеш и боље пријатеље течеш* (Ђурић 1997: 258).

Метод: иронија и мајеутика. Сократов највећи допринос западњачкој мисли су његови дијалози, које је пуно користио у истраживању моралних концепата, а први пут су описани у Платоновим дијалозима (Платон 1979 и 1985).

Сократов метод вођења дијалога састоји се из двије фазе:

Иронија – доводи саговорника до сазнања да ништа не зна о ономе што га учитељ пита. Позната реченица: „Знам да ништа не знам“.

Мајеутика – у другом дијелу разговора Сократ постепено доводи саговорника до сазнања – *порађање истине* (мајеутика – бабичка вјештина).

Сократ је тврдио да је *свјесност незнања* први степен *стицања знања*. Сократова метода је негативна метода хипотетичке елиминације, у томе што су боље хипотезе оне када полако откривамо и елиминишемо оне које воде у контрадикцију. Сократова метода је потрага са скривеним хипотезама, претпоставкама, аксиомима, који подсвјесно обликују нечије мишљење, а онда их треба темељно проучити, да би се одредила њихова конзистенција са другим вјеровањима. На основу пуно питања, као тест логике и знања, помаже се ученику или групи ученика да открију своја мишљења о некој теми, проучавајући дефиниције или *логое* (једнина *логос),* покушавајући да нађу заједничко у много појединачних мишљења. Вјешт учитељ може да научи ученике, помоћу ове методе, да мисли за себе. Ово је једини класични метод подучавања за који се зна да може да створи стварно аутономне мислиоце. Постоји неколико важних принципа овог учења:

1. Учитељ и ученик се морају сложити о теми предавања.
2. Ученик се мора сложити да ће покушати да одговори на питања која му учитељ поставља.
3. Учитељ и ученик морају прихватити сваки разуман одговор. То значи да процес мишљења мора бити важнији од чињеница.
4. Учитељева питања морају да разоткрију грешке у резоновању или вјеровањима ученика. То значи да учитељ мора мислити брже и тачније од ученика, да открије грешке у учениковом мишљењу, а онда смислити питање које ученик не може одговорити осим помоћу тачног процеса мишљења. Да би ово извео,

учитељ мора бити веома брз у уочавању класичних грешака у размишљању.

5. Ако учитељ направи грешку логичке или чињеничне природе, прихватљиво је да је ученик исправи.

С обзиром на чињеницу да дискусија није дијалог, самим тим она није ни добар начин да се спроведе Сократова метода. Међутим, помаже, чак је и пожељно, ако је учитељ способан да води групу ученика кроз дискусију. Ово није увијек могуће када учитељ треба да оцјењује ученике, али је педагошки прихватљивије, јер охрабрује ученике да размишљају умјесто да се угледају на ауторитете.

Слободније казано, може се било који процес темељитог испитивања у дијалогу сматрати сократским методом. Овом методом Сократ је испитивао кључне моралне концепте свог времена као што су врлине: поштовање, мудрост, умјереност, храброст и правда. Такво истраживање је стављало морална убјеђења саговорника, показујући неадекватности и неконзистентности у њиховим вјеровањима, и често се завршавало збуњеношћу. У таквим ситуацијама и Сократ је признавао своје незнање, али су други тврдили да имају знање. Сократ је вјеровао да га то што је свјестан свог незнања чини мудријим од оних који су, иако не знају, тврдили да имају знање.

Без обзира што на први поглед изгледа парадоксално (или иронично), то је Сократу дало шансу да исправи своје грешке тамо гдје су други мислили да су у праву (http://translate.google.com/translate?hl=sr&sl=hr&u=http://bs.wikipedia.org/wiki/Sokrat).

По својој стаменој личности у којој су сублимиране све хеленске врлине, по свом погледу на живот (и смрт), по савлађивању живота и смрти, по начину поучавања, Сократ заиста спада међу највеће учитеље човјечанства.

1.2. *Исус Христос – наук о Богочовјечности или религијски хуманизам*

Појава Исуса Христа је новум у цјелосвјетској историји религије. „Целокупно учење Христово испуњено је љубављу, милосрђем, свепраштањем, бесконачном човечношћу коју свет раније није познавао. Хришћанство представља религију љубави и слободе. Јеванђеље представља благовест у наступању Царства Божијег… Христ је дошао не да суди, већ да спасе све“ (Берђајев 1987: 342–343). У Христу је Бог постао човјек да би човјека учинио Богом. Син божији који је постао човјек у себи носи правичну човјечност. Постоји, дакле, сразмјера између човјека и Бога у вјечитој човјечности божијој без које се не може схватити могућност откровења зато што откровење претпоставља активност не само онога који открива, већ и онога који прихвата откровење. Ето како је тема богочовјечности, односно богочовјештва (Берђајев 1995) постала основна тема хришћанске ре-

лигије, односно религијског хуманизма. У богочовјеку, сину божијем и сину човјечијем зачет је нови човјек – човјек нове и вјечне човјечности. То је виша човјечност с обзиром на то да се ослања на Богочовјечност (хришћански персонализам) и на признавање вриједности која је изнад сваке људске личности. Права човјечност је богоподобно, божанствено у човјеку које није натприродно и није специјални чин благодати, већ је духовно начело у њему као особита реалност. Да би се имало људско подобије (сличност) треба имати подобије Божије. Човјек је сам по себи веома мало човјечан, он је чак нечовјечан. Човјечан је Бог и зато захтијева од човјека човјечност, човјек је, пак, склон да много више реализује у себи подобије звјерско него подобије Божије (уп. Берђајев 1995: 98–99).

Богочовјечност није могуће остварити без задобијања духовности, а задобијање духовности подразумијева стваралачки однос према сопственој личности, слободну комуникацију, љубав и љепоту. Духовност је нужна за борбу коју човјек води у свијету. Духовна снага у човјеку првобитно није само људска, већ богочовјечанска. У својој духовној дубини човјек се додирује с божанским и с божанског извора добија подршку. Хришћанска духовност се разликује од нехришћанске по томе што се у њој на узвишено мјесто постављају личност слобода и љубав. Она је страствена, има за циљ да преображава, а не да гуши човјекову страсну природу. Човјеково дубинско ја је повезано са духовношћу. Дух је синтетишуће начело које подржава јединство личности. Неопходно је да човјек континуирано буде стваралачки активан у односу према самом себи. У тој стваралачкој активности се збива *самоизграђивање* личности (сјетимо се Сократа). Духовност која долази из дубине је сила која формира и учвршћује личност у човјеку (уп. Берђајев 1995: 117–118). Субјект духовности су све личности, мада је свака понаособ нешто јединствено и непоновљиво. За разлику од индивидуе која је натуралистичко-биологистички појам, личност у контексту Берђајевљеве филозофије је подобије (лик, слика) Божија. Он личности људској и личности Божанској приписује исте (кључне) атрибуте духа: *слободу, стваралаштво, љубав, љепоту, јединственост, непоновљивост, усмјереност хуманим и моралним вриједностима.*

Слобода је према Берђајеву (1987: 217), нешто божанско; сам Бог је слобода, ствара кроз слободу и даје слободу; није господар већ је ослободилац од свијета који не тјера никога да га призна. Слобода је човјекова независност и усмјереност личности изнутра; слобода представља његову стваралачку снагу. Живот у Богу представља праву слободу, слободни лет, безвлашће, анархију. Гранична тема није морално-психолошка већ метафизичка, тема о Богу и слободи, о слободи и злу, о слободи и стваралачкој новини. Берђајев оспорава Спинозину, Хегелову и Марксову идеју о слободи као спознатој нужности, јер слобода не жели упознати нужност. Најстрашније је када човјек мисли да је све познато, да нема тајне, то је онда непостојање, Семјон Франк (1995: 66–67) подсјећа на Јеванђељске ријечи: *Тражите, и наћи ћете; куцајте, и отвориће вам се,* које не упућују на слијепу

и бесвјесну вјери у ауторитет. То је вјера усмјерена на духовно биће и увиђање његове природе, те је смисао ових ријечи у томе што је у духовном бићу свако тражење већ дјелимично посједовање и да је свако куцање у затворена врата самим тим и њихово отварање.

Стваралаштво човјеково не представља захтјев човјеков или његово право, већ је то захтјев Бога постављен човјеку и обавеза човјекова. Бог очекује од човјека стваралачки акт као одговор човјеков на стваралачки акт Бога. Човјек, као лик и подобије Божије, као врхунац стваралаштва и сам је позван да ствара. Берђајев (1987: 251) каже да у *Светом писму* није пронашао откровење о стваралаштву човјековом, Бог је то сакрио. Смјелост човјека да ствара представља испуњавање воље Бога, али не отворене већ скривене воље, која је најмање од свега усмјерена против Бога. *Човјек очекује рођење Бога у њему, Бог очекује рођење човјека у њему.* Онај што воли (Бог) не може постојати без онога кога воли (човјека). На овој разини мора бити постављено питање о стваралаштву. Творац је усамљен, те стога стваралаштво има индивидуално лични карактер, то је *потрес и надахнуће цјелокупног људског бића усмјерен према другачијем, вишем животу, према новом трансценденталном постојању.*

Љубав је у хришћанству најдубље повезана са личношћу (однос личности према личности) и по том је хришћанство заиста религија љубави. Бог Себе открива свијету као љубав. Хришћанство – то је жртвена љубав. Овдје Бог утврђује принцип вјечног постојања као љубави тиме што приноси Себе Самога на жртву. Та тајна – распеће Бога ради човјека запрепашћује оне пред којима се открива бездан Божанске Љубави – бесконачан као само постојање. Исус Христос је љубав по својој личности и носилац општечовјечанске љубави. Двије највеће јеванђељске заповијести су: *Љуби господа Бога својега, свијем срцем својим, и свом душом својом, и свом мисли својом… љуби ближњега својега као самога себе.* (Мт., 22; 37 и 39). Апостол Јован Богослов у јеванђељу открива свијету ново име Бога: то име је – Љубав. Господ је у посљедњој бесједи ученицима завјештао да љубе један другога. Пребивати у љубави значи пребивати у Богу. Љубав је онај тајанствени мач, који одјељује ученике Христове од ученика демона. Љубав је – небески огањ, који је Христос снио на земљу; тај огањ мора да преобрази човјека. Без огња љубави, човјекова душа остаје хладна као трупло. Свети апостол Јован Богослов је на крају свог земног живота понављао ријечи: *Дјецо, љубите један другога – у томе је све* (http://www.pouke.org/forum/index.php?topic=78.15;wap2). Љубав је човјечна када није само љубав према Богу у човјеку, према савршенству и љепоти у њему (такав је Платонов ерос), већ и према човјеку у Богу, непоновљиво индивидуалном, драгом независно од савршенства. Љубав мора бити продуховљена, али није искључиво духовна, она је духовно-душевна па чак и душевно-тјелесна. Љубав је богочовјечна и само је тада човјечна. Ако смо човјечни, ако умијемо да волимо и да жалимо, откриће нам се перспектива бесмртности. Основна разлика између људи је разлика оних који воле и жале, и оних ко-

ји не воле и не жале. Ово и јесте разлика између добрих и рђавих људи (Берђајев 1995: 110).

Љепота у хришћанству се поима као карактеристика вишег ступња бивствовања, као тајанствена, метафизичка ствар. Могли бисмо рећи заједно с Берђајевим да је *љепота крајњи циљ свјетског и људског живота,* и Достојевским да ће *љепота спасити свијет*. Љепота је субјективна, тј. стварна, јер стварност лежи у субјективности, у првобитно бивствујућем животу који је пун огња, а не у објективном бићу, у коме је животни огањ већ угаснуо. Човјек љепоту прима цјеловито. Кажемо лијепа душа, лијеп живот, лијеп поступак. Бога, вјечност и Царство Божије могуће је појмити једино као царство љепоте. Преображење свијета је појава љепоте. Св. Николај Велимировић у својој филозофији умјетности васколики свијет поима као живо и савршено умјетничко дјело – Божије поетско дјело, односно поезију Божанског духа. Све што постоји, постоји као живи симбол који је створио Бог – умјетник и као начин Његовог говорења човјеку. Св. Јустин Поповић у својој естетици говори о умјетничком дјелу као оном које човјекову жеђ за смислом и бесмртношћу. На врхунцу умјетничког доживљаја егзистенције рађа се религиозна духовност и свијест. Тако је религиозна осјећајност у ствари трансценденција умјетничке духовности, духовно преображење природне егзистенције, али не симболичко и посредно, него прагматично и непосредно кроз које човјек задовољава унутрашњу чежњу за савршенством, за смислом и радошћу, за спасењем свијета и самоспасењем духовне суштине свог природног бића.

На основу изложених суштинских карактеристика хришћанства лакше ћемо схватити основне циљеве и задатке православног хришћанског образовања што их је у својој књизи постулирала Софија Колумзина (1996: 32), један од понајбољих православних педагога и психолога. Она говори о сљедећим циљевима и задацима:

1) помоћи дјеци да задобију осјећање реалног присуства Бога у нашем животу;
2) помоћи дјеци да схвате да нико од нас није сам пред Богом, да смо сви чланови једнога тијела – цркве;
3) подстицати истинско интелектуално и духовно узрастање сваког дјетета;
4) помоћи дјеци да одрастајући са страхопоштовањем познају тајанство Бога – које надилази ограниченост људског разума;
5) помоћи дјеци да схвате да хришћанска вјера није затворени и изоловани систем – него да укључује у себе свецијелог човјека и све видове живота.

Свеколико умијеће васпитања и образовања у духу православне хришћанске концепције може се схватити као подстицање узрастања (опет нам је Сократ на уму). Исус Христос се најчешће у поучавању служио параболама. То је умијеће говора у који се уноси нека блиска слика из свакодневног живота да би навела слушаоце да запазе и увиде неку дубљу исти-

ну. Овакво поучавање изискује од слушалаца напор замишљања и разумијевања. Свако за самог себе мора да открије значење слике. То је креативан чин. Када се увиди смисао, он се може рашчланити и могу се извести закључци. Први корак представља разумијевање приче, поистовјећивање са личношћу из приче и доживљавање њеног искуства као сопственог. На овај начин развој се успјешније подстиче него ако се користе силогизми, логички закључци који се не могу оспорити.

Исус Христос је прилазио сваком човјеку узимајући у обзир основни степен његовог духовног узраста. Христос не открива себе потпуно од самог почетка. Исто тако Он је не открива сваком човјеку на исти начин. Разумијевање код Његових ученика је било сасвим постепен и лични процес.

1.3. *Хуманистичка психологија и хуманистичка концепција образовања*

Фундаментална начела хуманистичке психологије на основу Маслољеве (1982) и Роџерсове (1985) концепције, могу се сажето исказати на сљедећи начин:

1. Људска природа у основи је добра;
2. Вјера у слободну вољу (супротно психоаналитичком детерминизму);
3. Људи су у основи добри;
4. Свака особа је јединствена и има потенцијал за лични развој;
5. Нагласак на личној одговорности;
6. Свака особа има потребу за *самоостваривањем* (self-actualization);
7. Холистички приступ – цјеловита особа.

Консеквентно темељним начелима, основе хуманистичко-психолошког приступа образовању су:

1. Ученици најбоље уче када имају жељу и потребу за знањем (омогућити им да сами бирају шта ће учити). Подржавати их у томе да препознају шта им је заиста важно и да према томе усмјеравају своје понашање.

2. Знање о томе како учити је важније од велике количине знања (знање се врло брзо мијења, чињенице брзо застаријевају, извори знања све су доступнији). Европска образовна политика узима као основну компетенцију: *„учити како учити“* (комбинацију знања, вјештина и ставова) коју треба развијати у образовању (Сократовски, нема шта!)

3. Самовредновање је једини смислени начин вредновања ученикова рада (оцјењивање нема смисла, ученици уче за оцјену, а не због задовољства учења; учи се за тестове, а не због интереса; оцјене подстичу такмичење, а хуманистичко образовање наглашава лични развој и саморегулацију).

4. Осјећања су важна подједнако као и чињенице. Ученик се третира као целовита особа. Није важна само когнитивна сфера – оно што уче-

ник мисли и зна, него и његова осјећања и понашање. Образовање подразумијева и лични и социјални развој, прихватање себе и других. Циљ образовања је комбиновање информација са осјећањима, доживљајима и свакодневним животом ученика.

5. Ученик најбоље учи у околини која га не угрожава. Нагласак је на сигурној, подстицајној околини за учење. Околина за учење мора бити психолошки и физички сигурна. Сигуран ученик слободно исказује своје способности, прави грешке без страха да ће бити исмијан, стиче нова искуства...

Иако је Масловљев и Роџерсов допринос концепцији хуманистичког образовања потекао с истог извора и усмјерен скоро идентичном циљу, није наодмет још једном одвојено подсјетити на њихове хуманистичке приступе личности као основне психолошке претпоставке за хуманизацију образовања, односно актуализације личности.

Абрахам Маслов (самоостваривање)

У основи Масловљевог приступа личности стоји самоостваривање као идеал људског развоја у ком су потенцијали потпуно остварени. Као што је добро познато проучавао је самоостварене којих у укупној популацији има свега око 1% и дошао до закључка да их карактеришу сљедећа обиљежја:

Прихватање себе, других и природе – прихватају и себе и друге онаквима какви јесу, немају потребу претварати се, нити „остављати утисак“.

Спонтаност, једноставност и природност – склони неконвенционалном прихватају правила о ономе што им није важно. Кад се ради о ономе што им је важно, понашају се према сопственом увјерењу.

Аутономија – не зависе о мишљењу и наклоности других, имају сопствене критеријуме задовољства, важно им је сопствено напредовање и развој.

Односи са другима – дубља и чвршћа пријатељства, али са мало људи – пријатељства траже времена.

Разликовање добра и зла – врло јасно разликују што је добро, а шта лоше у свакој прилици.

Хумор – спонтан и специфичан за ситуацију – нису склони шалама на туђи рачун и изругивање.

Стваралаштво – спонтаност и флексибилност, отвореност, „дјечја“ радозналост.

Масловљева концепција самостваривања путем личног откривања (изграђивањем сопственог идентитета) подразумијева сљедеће:

1. учење на јединственим доживљајима,
2. учење из интринсичног интересовања,

3. објашњавање интуиције, инспирације, естетског опажања, укуса,
4. разумијевање емоција,
5. разумијевање мотивације (научника, пјесника, хероја…).

Маслов је познат и по мапи потреба. Писао је о три типа потреба:

1. основне потребе,
2. потребе за знањем и спознајом,
3. естетске потребе.

1. Основне потребе су добро познате и често цитиране у литератури (уп. Чокорило 2009: 84–85). Маслов је пошао од хипотезе да у животу људи постоје двије изворне снаге (потребе) које га покрећу. Прва је заснована на потреби организма да се одржи у животу (мотивација дефицита), а друга која се налази на самом врху ове хијерархијске структуре, представља потребу за самоактуелизацијом (метамотивација) која се манифестује у тежњи да испољимо оно што јесмо и оно што желимо бити (слика 1).

Слика 1: Хијерархија потреба (мотива) према А. Маслову

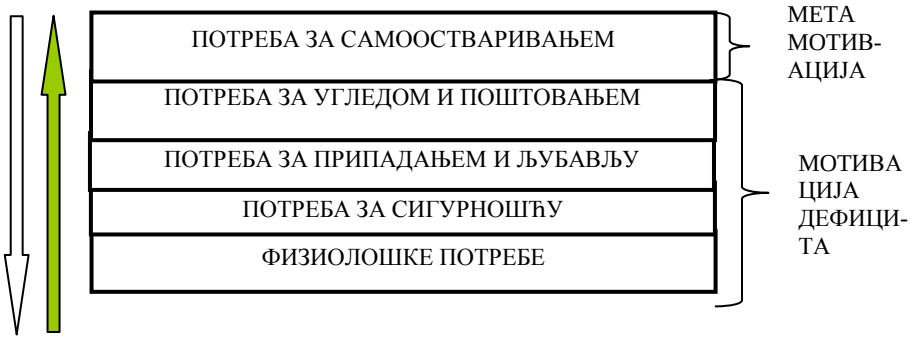

Према овој хијерархији, физиолошке потребе (за храном, водом, ваздухом), уколико се јаве са осталим потребама, добиће првенство у задовољавању. Одмах иза њих јавиће се потреба за сигурношћу (заштитом, редом). Обје ове потребе, према Маслову, потребе су нижега реда, а у организованом и развијеном друштву код већине нормалних и здравих људи су задовољене. Потреба за припадањем и љубављу (да волимо и да будемо вољени, дружењем, пријатељством), као трећа у овом хијерархијском низу, јавља се кад су прве двије потребе задовољене. И она је у нормалним условима задовољена, а постаје доминантна само у неуротичним случајевима. Сљедећа потреба, за угледом и поштовањем (самопотврђивање, самопоуздање, компетентност, аутономија), постаје значајна када су задовољене потребе које јој претходе на љествици. Потреба за самоостваривањем као исказивање сопствених унутрашњих потенцијала има за циљ достизање универзалних вриједности као што су истина, љепота и правда.

Истицање приоритета у задовољавању физиолошких и других потреба пред самоактуелизацијом не значи да су оне за човјека важније, у ствари, важније су само за његово физичко одржање. Због тога Масловљеву хијерархијску структуру потреба треба посматрати из двије перспективе: 1) с обзиром на њихов приоритет за физичко одржање (обојена стрелица) и 2) с обзиром на њихову важност за развој човјека (бијела стрелица). Задовољавање нижих потреба показује се на овај начин као предуслов, односно, ставља се у функцију потребе за самоактуелизацијом која је најважнија за човјеков развој.

Како смо већ казали, потребе за физичким одржањем у развијеним цивилизацијама су задовољене, то омогућава усмјеравање појединца на потребе вишег реда у које неизбјежно спадају и образовне потребе.

Знатно мање разрађене и мање утицајне од хијерархије основних потреба су потреба за знањем и спознајом и естетске потребе.

2. Потребе за знањем и спознајом произлази из чињенице да људи желе сазнати, научити и разумјети нешто због знања и спознаје саме, а не само да би задовољили неке своје потребе. У питању је интринсична мотивација када човјек жели нешто научити јер га то занима.

3. Естетске потребе као универзалне потребе које постоје у свим културама (потребе за редом, симетријом, довршеношћу) за образовање су веома значајне иако нису довољно објашњене у склопу њиховог односа с другим потребама.

Карл Роџерс

И Роџерс, слично као Маслов, полази од претпоставке да је људска природа у основи добра. Људи се развијају на позитиван начин и остварују своје потенцијале ако их спољне околности у томе не спријече – самоостварују се. Остварење сопствених потенцијала је природна тежња свих живих бића. Роџерсово поимање човјековог развоја у основи је феноменолошко; свака особа доживљава свијет на свој јединствени начин па је потребно уживјети се у субјективну реалност сваког појединца да би се развило емпатичко разумијевање. Сва дјеца рођена су са потребом за *безусловним позитивним прихватањем.* Међутим, родитељи и друштво у целини постављају *услове* за позитивно прихватање – то је *условљено* позитивно прихватање. Примјер таквог позитивног прихватања је: *Ако будеш добар, моћи ћеш ићи ван са пријатељима ...* С обзиром на то да имамо снажну потребу за позитивним прихватањем, прилагођавамо се захтјевима околине чак и кад су они у супротности са нашом тежњом ка самоостваривању. Овакво *условно позитивно прихватање* доводи до *условног самопоштовања* – себе цијенимо и поштујемо само ако задовољавамо стандарде околине *(шта ће други рећи ...)*, а не сопствену тежњу к самоостваривању. Оно „ја“ које добија безусловно прихватање и које тежи самоостварењу – *стварно је ја – ја јесам* Оно „ја“ које условљава околина, које добија само условље-

но прихватање и које одговара на стандарде друштва – *идеално је ја – ја бих требао бити*. Раскорак између *реалног и идеалног ја* доводи до анксиозност, појединац није у складу са самима собом што му ствара препреке на путу ка самоостваривању.

Као и Маслов, Роџерс је описао самоостварену особу, односно особу која је потпуно остварила своје потенцијале. Обиљежја такве особе су:

1. *Отвореност ка искуству* – прихватање реалитета, сопствених искустава и осјећања.
2. *Егзистенцијално живљење* – живљење овдје и сада.
3. *Искуство слободе – п*отпуно остварена особа прихвата слободу избора и одговорност за сопствене изборе, понаша се у складу са својим стварним ја – чини оно што осјећа да је исправно и спонтано.
4. *Креативност* – ако се осјећамо слободни и одговорни, бићемо креативни у свему што радимо.

Своје учење о личности и клиничко искуство праксе Роџерс је пренио и у подручје образовања. Разликује два типа учења – *когнитивно* (формално школовање, школско знање – нпр. граматика, математичке операције, историјске чињенице) и *искуствено учење* (често неформално, произлази из потреба и жеља ученика, они га сами започињу и прате сопствени напредак) такво учење значи лични раст и развој. Роџерс је вјеровао да је учење природна потреба. Због тога је улога учитеља да ученику помогне у задовољавању те природне потребе. Ученик при том потпуно учествује у процесу учења, има одговорност за учење и контролу над њим, тако што свој напредак и успјех прати процесом самовредновања. Улога учитеља као помагача и сарадника у учењу огледа се у сљедећем:

1. створити позитивну атмосферу за учење,
2. помоћи ученику да одреди циљеве,
3. обезбиједити материјале за учење,
4. створити равнотежу између интелектуалних и емоционалних компоненти учења,
5. остварити узајамну комуникацију са ученицима без доминације.

Особине успјешног наставника су природност, повјерење у ученике и емпатичност. *Природност* се огледа у искреном и отвореном изражавању сопствених осјећања према ученицима и у спремности да се признају властите грешке и ограничења. То отвара врата ученицима да и сами изразе сопствена осјећања у вези с учењем. *Повјерење у ученике* изграђује се на тај начин што наставник показује сваком ученику да га цијени и поштује, пажљиво слуша шта ученици говоре, познаје способности и интересовања ученика и има повјерења у њихове способности и жеље за учењем. *Емпатичност* подразумијева да се наставник треба уживјети у положај ученика, односно пожељно је да разумије њихове емоције и потешкоће у учењу.

Роџерс је дао неколико препорука наставницима како могу унаприједити наставу:

Користити стварне интересе и проблеме ученика (на тај начин садржај постаје лично важан за ученика).

Понудити различите материјале за учење (*ученицима* би требало бити на располагању различити материјали које ће моћи сами одабирати).

Користити уговоре са ученицима (наставник може са сваким учеником склопити уговор о учењу, што ће му омогућити да преузме одговорност над сопственим учењем).

Вријеме у разреду користити на различите начине (различите начине рада који ће активирати ученике – рад у малим групама, презентације тема које раде сами ученици и сл., начине рада могу одабирати и сами ученици).

Варирати методе рада (ученици се веома разликују по начину учења, па зато треба користити и различите методе рада, нпр: истраживачко учење, корисничко учење, рад на пројектима, играње улога).

Истраживања ефикасности Роџерсових образовних пројекција показују да ученици у таквим школама имају мање изостанака, имају позитивну слику о себи, постижу бољи школски успјех, мање ометају наставу, имају мање дисциплинских проблема, постају креативнији, спремнији су да рјешавају проблеме, започињу расправу, постављају питања и сл.

Критике хуманистичког образовања пројектованог на Масловљевим и Роџерсовим идејама могу се сажети на пет кључних проблема:

Ослањање на субјективно искуство (питање је шта је стварно и аутентично искуство, на основу тога је тешко извлачити универзалне закључке).

Мали број истраживања. Сразмјерно мали број емпиријских истраживања је провјеравао подешавања хуманистичког образовања. Успјех ученика у таквим школама обично није бољи него у традиционалним школама, али ставови према школи су кудикамо бољи.

Одговорност за учење препушта се ученицима. Претпоставља се да ће већина ученика бирати што лакше задатке и избјегавати учити оно што им није занимљиво.

Превелик акценат на изражавању осјећања. Нису сви спремни говорити о својим осјећањима пред другима. Изражавање осјећања може бити непријатно ученицима, па их не треба их на то присиљавати.

Проблеми вредновања учења. Хуманистичко образовање искључује објективне тестове знања, а без објективног вредновања тешко је процијенити знање ученика.

2. *Хуманистичка концепција образовања и савременост*

Савремено образовање оптерећено је бројним проблемима. Њега је могуће посматрати у контексту савремених криза, технолошких иновација,

тржишне утилитарности, болоњске филозофије образовања и других концепција образовања. То су главна изворишта која изазивају и усмјеравају промјене у сфери савременог васпитања, редукујући његову традиционалну хуманистичку перспективу.

Савременост почетком трећег миленијума карактеришу убрзане промјене и бројне кризе. При том постоји узрочно-посљедична повезаност између промјена и криза (свака криза се може посматрати као узрок промјена и свака промјена, бар на почетку, као узрок кризе). На нашим просторима поред друштвене, економске, политичке и моралне кризе, додатно утичу посљедице ратне и поратне кризе. Све те кризе рефлектују се на савремено васпитање како на глобалном друштвеном плану (одређивање потреба, вриједности и смисла васпитања) исто тако и на индивидуалном плану (у смислу личног раста и развоја подизањем интелектуалног потенцијала).

Ратне и поратне кризе на нашим просторима произвеле су за живот и васпитање савременог човјека неколико нежељених појава које не иду наруку хуманистичким тежњама у васпитању. Ради се, заправо, о сљедећим стварима:

1. Незадовољене егзистенцијалне човјекове потребе;
2. Неадекватно задовољавање потреба;
3. Опадање хуманости (људскости) – редукција самоактуелизације;
4. Морални сумрак – излаз у превредновању свих вриједности, без чега су узаман све наше реформе;
5. Нереална и неекономична експанзија образовних институција;
6. Поплава *комесарских диплома* на факултетима које немају реално покриће у стручном и научном смислу;
7. Поплава диплома из подручја *менаџмента* (вођења и управљања). Ко ће да ради? Шта је са радом као етичком категоријом? Изгледа да *колача имамо у изобиљу, али смо са хљебом у великој оскудици*;
8. Проблем државних и приватних факултета не постоји – сви су државни јер функционишу под благословом *политичких комесара*;
9. Легализован *менаџмент продаје магле* (диплома) и на државним и на приватним факултетима. О томе постоје јавне лицитације на интернету!!! То је највећа подвала и злочин према хуманистичкој идеји васпитања, хуманизму, човјеку појединцу, науци и нацији. Постоји ли морална саодговорност универзитетских наставника за *менаџмент продаје магле* на универзитетима;
10. Не постоји критичка свијест на универзитету. Не читамо ни своје а камоли туђе радове. Љубоморни смо једни на друге. У Титово вријеме смо више читали, већином смо били марксисти

(титоисти, стаљинисти, лењинисти…) и добрано смо познавали *марксизам и социјалистичко самоуправљање*. Постојала је научна критичка свијест. Данас научници као да живе живот из публике! Изгледа да нам је потребна сократовска мудрост и храброст и морални дигнитет за супротстављање „моћницима“ у политици и науци.

Технолошке иновације (нова технолошка револуција) превасходно информационе и комуникационе природе мијењају социјалну структуру свијета. Умјесто капитала и рада, основна роба постају информације и знања. Савремена технологија ствара својеврсни сајбер-простор (кибер-простор) који омогућава досад непознате друштвене и културне односе. Тај такозвани сајбер-универзум преобликује сваки сегмент човјековог испољавања, укључујући и модалитете његовог рада и васпитања. Сајбер-универзум омогућава потпуно нови појам социјализације и васпитања који више нису засновани на блискости и заједничком физичком искуству, већ на умрежавању и размјени перцепција. Ствара се нови идентитет људи ослобођен детерминизма класе, вјере, нације, пола, узраста, образовања. У сфери рада и образовања данас је незамислив човјеков успјех изван интернета, ма колико он персонификовао виртуалну стварност. Мегатрендов виртуални универзитет (МТВУ) први је у Србији 2002/2003. уписао прву генерацију студената. Млади људи су веома мотивисани да стичу нова знања путем интернета. То отвара перспективу сусрета машине и човјека на скоро органском нивоу – „бионичка конвергенција“ – комуникација слањем порука директно из мозга. Али, то отвара и низ проблема на бројним релацијама, као што су: друштвено – техничко, реално – виртуално, јавно – приватно, образовање – самообразовање, васпитање – самоваспитање и сл.

(http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/3/TEMA1/ipanovic.htm).

Дефинисање образовања у контексту тржишне и менаџерске утилитарности, (економика знања, менаџмент знања). Намјесто билдунга (индивидуалног педагошког развоја), у савременом тренутку се говори о ефикасности, продуктивности, исплативости, стратешким плановима и сл. У складу с тим, образовни програми су прагматично прилагођени захтјевима тржишта и не остављају простора за хуманистичке садржаје који се оцјењују као непопуларни, односно некорисни.

Човјек постаје један од ресурса – људски ресурси су мало или нимало изнад осталих тржишних ресурса и посматрају се као средство, капитал, имовина, богатство…

Болоњска филозофија образовања – дехуманизација образовања. Основни узроци болоњске филозофије образовања везани су за прилагођавање образовања духу неолибералне стратегије развоја у свијету и процесима глобализације, захтјевима савремене подјеле рада и евроинтеграцијских процеса. Ради се о промјени *европске парадигме универзитета* и његове традиционалне академске културе и омогућавање *промоције америчког модела образовања,* тржишно оријентисаног, у коме доминацију имају

интереси корпорација, а не друштва. Сходно томе, фаворизују се апликативне науке – наспрам друштвених и хуманистичких наука. Знање и образовање редуцирани су на тржишно употребљиву робу, а не третирају се као битан елемент културе, динамике развоја личности и друштва.

Основни циљеви садржани у Болоњској декларацији то најбоље илуструју:

1. Остваривање процеса глобализације и функционализације високог образовања на европском простору;
2. Усклађивање универзитетског образовања са развојним потребама савремених транснационалних и глобалних корпорација;
3. Ослобађање од традиционализма и модернизација образовања (увођење нових технологија у образовни систем, интернет, студирање на дистанци...);
4. Јачање квалитета и ефикасности студирања;
5. Подстицање и јачање мобилности студената, наставника и научно-истраживачких кадрова широм европског простора;
6. Успостављање јединственог система у европском високошколском простору: лако препознатљивих и за поређење могућих дипломских нивоа (организација студија на два или три нивоа) и отварање простора за изградњу флексибилних образовних профила и њихову проходност широм европског простора;
7. Увођење кредитних система (ЕЦТС) приликом вредновања студијских обавеза;
8. Унапређивање европског судјеловања у осигуравању стандарда квалитета високог школства;
9. Захтјев за судјеловање студената у управљању;
10. Промоција концепта перманентног образовања;
11. Остваривање јединства европског високошколског и европског научноистраживачког простора, као предуслова на путу изградње друштва знања.

Као што је видљиво, капитал је на првом мјесту и изнад свега. Од образовања се очекује да буде ефикасно, прагматично – уз преференцију специјалистичких знања за једнократну употребу. Фаворизује се профитабилност професија на тржишту, без обзира на све консеквенце једнодимензионалног формирања личности. Није тешко овакву концепцију образовања критиковати с аспекта хуманистичке концепције образовања. Као прво, У Европи се мора преиспитати глобални концепт развоја (тренутно у знаку *неолиберализма и американизације*) и вратити се свом изворном *социјалдемократском моделу***.** Консеквентно томе, потребно се вратити свом културном академском моделу универзитета са очуваним јединством фундаменталних и примијењених наука. Очувати јединство научноистраживачке, наставно-образовне и културне функције универзитета. Рехабилитовати стратешки циљ образовне и културне политике универзитета – „производња“ *хомоакадемикуса као свестраног човјека***,** а не *полуобразованих фах-идио-*

та за једнократну употребу мегакапитала и структура моћи у савременом тренутку.

На очигледној странпутици савременог образовања као брана стоје Сократова и Исусова личност, чија учења поткријепљена сазнањима из хуманистичке психологије, прије свега Маслова и Роџерса, заклања од непожељних филозофија образовања и нуди перспективу самоостваривања свестране, слободне и цјеловите личности, као претпоставке њеног здравља и зрелости.

Хуманистичка теорија образовања у контексту других теорија. Основни циљ хуманистичке концепције образовања: „Заклањање“ образовања од девијација других теорија. У контексту Ничеове „филозофије натчовјека“ и Хајдегерове „затрке у смрт“, и фашистичка концепција образовања сматрала је себе хуманистичком.

Подручја анализе која би требало допринијети адекватнијем ситуирању хуманистичке концепције образовања у односу на друге теорије, по нашем убјеђењу су сљедећа:

1. Циљеви васпитања: исти циљ у Титовом (тоталитарном) и Тадићевом (демократском) режиму – *слободна свестрана личност*;
2. Да ли су бар средства различита у остваривању тог циља;
3. Реално (стварно) и идеално (прокламовано);
4. Какав је однос између „јесте“ и „треба“ – у контексту индивидуалног и друштвеног образовног дискурса;
5. Какав је однос између чињеница и вриједности у образовању?

Кључна питања на крају

1. Ако је промјена очигледна чињеница савремености, да ли питање хуманистичке концепције образовања треба поставити квалитативно другачије?
2. Које и у којој мјери су традиционалне хуманистичке идеје о човјеку употребљиве у савременом тренутку?
3. Да ли је на помолу посве „нови човјек“ (човјек сајбер простора, нпр.) или је то „стари човјек“ којем је неопходно додати нове (старе) хуманистичке атрибуте?
4. Да ли циљ васпитања у нашем друштву – „слободна свестрана личност“ – треба редефинисати?
5. Колико нам у контексту промјенљиве савремености може помоћи хуманистичка парадигма образовања у борби за остваривање људскости, тј. интегралне, здраве и зреле личности?
6. Колико се бавимо науком, а колико политиком савременог образовања?
7. Чији је утицај превалентан на савремено образовање, науке на политику или политике на науку?

8. Колико је наука у служби политике, а колико политика у служби науке у савременом образовању?
9. Да ли су политика и наука посве раздвојене сфере или су међусобно условљене?
10. У којој мјери је могуће актуелизовати Платонову мудрост да у држави филозофи морају постати краљеви, или садашњи краљеви постати филозофи?
11. Може ли хуманистичка концепција образовања у пракси бити уздигнута на виши ниво од принцима хуманости?
12. Може ли се закључити да Сократ и Исус (најутицајнији учитељи човјечанства) и Маслов и Роџерс, (најистакнутији представници хуманистичке психологије образовања) имају заједничку визију о човјеку и његовом образовању?
13. Може ли се о хуманистичком образовању говорити изван религијске парадигме?

Литература

Аристотел 1980: Аристотел, *Никомахова етика*, Београд: БИГЗ.

Берђајев 1984: Н. Берђајев, *Ја и свијет објеката,* Загреб: Кршћанска садашњост.

Берђајев 1987: Н. Берђајев, *Самоспознаја*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Берђајев 1995: Н. Берђајев, *Егзистенцијална дијалектика божанског и људског,* Београд: Логос, Ортодос.

Библија 1993: *Библија*, Београд: Британско и иностранo библијско друштво.

Блекбурн 1999: С. Блекбурн, *Оксфордски филозофски речник*, Нови Сад: Светови.

Граорац 1997: И. Граорац, *Свети Сава и школа*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека Приштина.

Ђурић 1997: М. Ђурић, *Историја хеленске етике*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јеротић 20003: В. Јеротић, *Индивидуација и (или) обожење.* Београд: Арс Либри и Бања Лука: Бесједа.

Јодл 1963: Ф. Јодл, *Историја етике као филозофске науке*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Колумзин 1996: С. Колумзин, *Наша црква и наша деца*, Београд: Црквена школа из Виндсора и Црквеношколска општина Васкрсења Христовог из Чикага.

Макинтајер 2006: А. Макинтајер, *Трагање за врлином (Студија из теорије морала)*, Београд: Плато.

Маслов 1982: А. Х. Маслов, *Мотивација и личност*, Београд: Нолит.

Платон 1979: Платон, *Иљон, Гозба, Федар*, Београд: БИГЗ

Платон 1985: Платон, *Одбрана Сократова, Критон, Федон*, Београд: БИГЗ.
Роџерс 1985: К. Роџерс, *Како постати личност*, Београд: Нолит.
Томић 2007: З. Томић, *Комуникација и јавност*, Београд: Чигоја штампа.
Хераклит 1985: Хераклит, *Фрагменти*, Београд: ГРАФОС.
Херш 1998: Ж. Херш, *Историја филозофије*, Нови Сад: Светови.
Франк 1995: С. Франк, *Смисао живота*, Београд: Логос, Ортодос.
Чокорило 1988: Р. Чокорило, *Педагогија спорта*, Нови Сад: Виша школа за спортске тренере Београд.
Чокорило 2009: Р. Чокорило, *Психологија спорта,* Нови Сад: Академска књига.

Интернет линкови

http.//hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Socrates.png
http://translate.google.com/translate?hl=sr&sl=hr&u=http://bs.wikipedia.org/wiki/Sokrat
http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/3/TEMA1/ipanovic.htm
http://www.pouke.org/forum/index.php?topic=78.15;wap2
http://www.scribd.com/doc/8046158/-

Драженко Л. Јоргић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Одсјек за педагогију

Прегледни рад

ВАСПИТАЊЕ ЗА УНАПРЕЂИВАЊЕ МЈЕРА ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ

Увод

Ниједна власт није толико савршена да може задовољити све потребе и интересе грађана. Она дјелује на своје грађане у виду одређених мјера јавне политике, како би задовољила потребе већине. Нажалост, некада се дешава да постојеће мјере јавне политике нису довољно прилагођене грађанима, што доводи до одређених проблема у локалној заједници или шире. Ти проблеми се послије рефлектују на неке друге мјере јавне политике, па се тако један проблем претвара у више проблема.

Пошто ниједна мјера јавне политике није савршена, односно склона је модификацијама или тоталним промјенама, неопходно је дјецу и младе васпитавати за доживотно унапређивање мјера јавне политике. Велику улогу у томе одигравају наставнички факултети, средње и основне школе, али и родитељи, односно дјеца и млади који ће једног дана бити родитељи.

Посебан значај у васпитању дјеце и младих за унапређивање мјера јавне политике имају будући наставници. Свакодневни рад у основним и средњим школама, а нарочито у предмету *Демократија и људска права*, с једне стране, и одјељењској заједници, с друге стране, прилике су када се може васпитно утицати на дјецу и младе у погледу унапређивања постојећих мјера јавне политике.

На наставничким факултетима студенти се могу у неколико наврата директно и индиректно обучавати за истраживање и унапређивање мјера јавне политике. Будући педагози, учитељи и васпитачи то могу да чине кроз предмете *Васпитање за демократију* и *Методика васпитања за демократију* док се на већини наставничких усмјерења то може изводити у оквиру предмета *Педагогија* на садржајима рада одјељењског старјешине. Они наставници који ће предавати предмет *Демократија и људска права* у основним и средњим школама, свакако се могу обучавати у оквиру групе предмета који су уједно и у функцији васпитања за унапређивање мјера јавне политике.

Обука студената, односно будућих педагога, учитеља, васпитача и наставника може да се реализује кроз неколико етапа, и то: упознавање са значењем и значајем мјера јавне политике, проучавање и истраживање проблема јавне политике, објашњавање проблема јавне политике, анализа по-

* drazenko74@yahoo.com

стојећих и/или алтернативних мјера јавне политике, предлагање нове мјере јавне политике и акциони план утицаја на власт. Суштина свих ових етапа је да се студенти систематски и поступно обуче како би у будућности методички рационално васпитавали дјецу и младе да утичу на унапређивање мјера јавне политике на свом узрасном нивоу, а и касније током цијелог живота, као одрасле особе и родитељи нових генерација дјеце и младих. Све активности у оквиру ових етапа обично се реализују у виду студентског пројекта под разним називима као што су *Ми, народ* и/или *Ја, грађанин*. Реализација пројекта се аргументује на транспарентан начин, у виду четири паноа и пратеће документације за сваки од паноа, што све заједно чини један елаборат у виду портфолија.

Мјере јавне политике

Сваки грађанин, који би имао неограничену слободу, истовремено би нарушавао слободу осталих грађана. Када се не би ограничавала слобода грађана, друштво би често било у стању конфликата, односно настајали би сукоби између различитих схватања слободе једног грађана у односу на слободу других грађана. С развојем друштва и државе уопште, ипак се слобода грађана ограничавала, и то све у сврху заштите људских права од појединих „претјераних слобода“ и етичке промоције општег добра. Наиме, држава, односно власт предузима одређене мјере како би заштитила права појединца и чинила опште добро, бар према већини.

Политичко дјеловање на грађанство врши се из свих грана власти: законодавне, извршне и судске. То дјеловање, односно начини дјеловања понекад су експлицитно детерминисани јавним карактером. Мјера јавне политике „подразумијева унапријед договорен начин на који наша државна, ентитетска или локална власт испуњава своје одговорности, као што су заштита права појединаца и промоција добробити свих људи. Законодавна власт је креирала неке мјере јавне политике у форми закона. Друге су у форми правила и прописа које је креирала извршна власт, институција власти која је одговорна за примјену и реализацију закона“ (Ризванбеговић и Јовић 2000: 5). Најпростије речено, мјере јавне политике су поступци јавног дјеловања власти на народ путем закона, правилника и прописа.

Једна од најважнијих функција политике односи се на стварање предуслова за примјену постојећих законских прописа, све док се они не измијене одређеном процедуром (Шункић: 2001). Политичке странке и власт утичу на законске прописе како би се, с једне стране, домогли власти, и с друге стране, остали на власти.

Видјели смо да једну мјеру јавне политике представља унапријед договорен начин испуњавања одговорности власти. То није ништа друго него један вид одлуке која је правно верификована.

„Политика није само практична дјелатност са техничким правилом успјеха. У овој дјелатности, поред система власти, трага се и за начелима

заједничког живота, и идејама о чувању и мијењању људских схватања о правди, слободи, одговорности, закону. Поред власти, политика обликује и људске карактере. Људи политике стварају одлуке са добрим или рђавим посљедицама и отуда се поставља питање одговорности, како у избору циљева, тако и у коришћењу средстава“ (Аврамовић 2003: 63).

Дакле, поједине политичке одлуке знају имати и добру, али и лошу конотацију. Стога су поједине мјере јавне политике, с времена на вријеме, склоне допунама и/или измјенама.

Јавност политичког дјеловања позиције у функцији је очувања власти. Међутим, бројне мјере јавне политике нису толико „јавне“, односно проводиве, што представља слабу страну политике позиције. Овакве ситуације искориштава опозиција и нуди „јавно“ народу нове мјере политике своје политичке партије или коалиције. На овај начин рекламира се опозиција и купи поене у предизборним кампањама. „Право на политику и критику политичке власти остварује се у јавности. Критичка функција јавности је од посебног значаја. Влада може више да научи од критике својих противника него од похвала својих ласкаваца“ (Ласки 1937: према Аврамовић 2003: 185).

Дакле, мјера јавне политике није непромјењиви стандард, она није егзактна и апсолутно социјална категорија. Она је релативна, промјењива, користи се у сврху рекламе позиције, али и када је лоша, као шанса опозицији да се и она изрекламира. У сталном конфронтирању позиције и опозиције, побиједиће она мјера јавне политике у којој се препозна корист већине грађана и што транспарентнија промоција општег добра.

Проучавање и истраживање проблема јавне политике

Први корак у процесу васпитања за унапређивање мјера јавне политике, односно у пројекту *Грађанин* је обучавање студената (будућих педагога, учитеља, васпитача и наставника) за препознавање проблема јавне политике у њиховој заједници. У почетку је битно истаћи студентима са којим се све проблемима сусрећемо данас у многим заједницама Републике Српске. Ово је битно, како би се студенти на почетку заинтересовали за проучавање и истраживање проблема јавне политике у својим заједницама.

Циљ овог корака је да студенти са својим колегама на студијској групи, као и другима, размијене оно што већ знају о проблемима у њиховој заједници (Ризванбеговић и Јовић 2000). С друге стране, исти студенти се обучавају на свом примјеру како да обучавају једног дана своје ученике за проучавање и истраживање мјера јавне политике. Ово ће помоћи студентима да прикупе довољно информација да би могли изабрати један одређени проблем који ће проучавати и истраживати.

У једном двогодишњем пилот истраживању у периоду од 2002. до 2004. године у школама Републике Србије у првој години извођења програма грађанског образовања, приликом проучавања проблема заједнице, уче-

ници су се углавном опредјељивали за теме из школског живота. Теме су се односиле на: неуређеност и неосвијетљеност школских дворишта, неопремљеност или непостојање дјечјих игралишта, неосвијетљена или саобраћајно необезбијеђена околина школе, потребе за бољим организовањем простора и времена у школи, опремање школске библиотеке, опремање школског диспанзера, реновирање појединих школских просторија, изградња сале за физичко васпитање, набавка основних средстава за рад у школи, организовање предавања у школама за теме као што су наркоманија, алкохолизам, сексуално образовање, насиље у школи, саобраћајно васпитање (Павловић, Максић и Ђуричић 2004: према Максић и Спасеновић 2005: 153–157). Када су у питању искуства у раду са студентима, наравно да су проблеми нешто другачије природе. Студенти се најчешће опредјељују за проблеме који се тичу студентског живота и рада, запошљавања по завршетку факултета, породичног насиља, наркоманије, бијеле куге и сличних проблема.

Све ове проблеме, у почетку, студенти проучавају и истражују у мањим истраживачким групама. На овај начин они подижу ниво личног и групног активизма у уочавању вршњачких проблема, те проблема уже и шире заједнице, па све до глобалних проблема данашње цивилизације. Студенти се на свом примјеру уче како да обучавају ученике да проучавају и истражују проблеме јавне политике. То практично значи да се обучавају гдје да траже праве информације и како да истражују јавно мњење. У овом кораку студенти се усредсређују на детаљније прикупљање потребних података од релевантних особа или служби (библиотеке, медији, стручњаци, удружења грађана, представници законодавних и управних органа). Уз помоћ наставника и/или сарадника идентификују гдје и од кога могу добити потребне податке и који су адекватни начини за прикупљање података (позив телефоном, заказивање састанака и разговори, писање захтјева за добијање података и слично). Дакле, студенти у истраживачким групама на овај начин долазе до информација о томе који су нивои и службе власти одговорни за бављење одабраним проблемом, те какве се мјере подузимају о том питању (Максић и Спасеновић 2005).

Након што су студенти извјесно вријеме проучавали и истраживали одређене проблеме у локалној заједници или шире, на једном од часова се организује презентација евидентираних проблема. Послије свих презентација, гласањем се одлучује (одлуком већине) који ће се проблем даље проучавати и истраживати. Тај изабрани проблем онда сви студенти једне студијске групе даље проучавају и истражују. Приликом ових презентација и гласања студенти развијају критичку свијест о аргументованом и увјерљивом истицању проблема јавне политике.

Објашњење проблема јавне политике

Након што су се студенти већином гласова опредијелили за најактуелнији проблем јавне политике у својој заједници или шире, слиједи детаљно објашњење изабраног проблема. Студенти се дијеле у неколико истраживачких група и настоје да прикупе што више релевантних информација о изгласаном проблему јавне политике. Обично се истраживачке групе формирају према сличности афинитета при потраживању извора информација. На примјер, одређене групе се фокусирају да само траже информације у универзитетским, градским и народним библиотекама. Остале истраживачке групе се слично фокусирају на један извор информација. Битно је да претходно постоји договор око тога која ће се група фокусирати на одређени извор информација, како се не би десило непотребно претраживање већег броја истраживачких група на истом извору информација.

Поред различитих врста библиотека, студенти информације могу добити и од новинских кућа, професора и наставника који су експерти у датом подручју проблематике јавне политике, адвоката, судаца, правника, удружења грађана, интересних група, законодавних институција, административних уреда, у јавним документима и електронским путем преко интернета (Ризванбеговић и Јовић 2000: 17–19). До одређених информација студенти могу доћи и путем интервјуисања грађана о датом проблему.

Када истраживачке групе заврше прикупљање информација, слиједи израда заједничког портфолија. Тај портфолио се састоји од четири паноа и пратеће документације за сваки пано. Величина једног паноа је обично 100 x 75 cm.

На првом паноу се, што транспарентније, објашњава изабрани проблем јавне политике. Од свих прикупљених информација треба издвојити само оне које највише објашњавају дати проблем, па чак и оне проблеме које он директно или индиректно још изазива. За објашњење проблема на овом паноу студенти аплицирају писани сажетак проблема, графички приказ (графикони, табеле, фотографије, карикатуре, новински исјечци, статистички показатељи, и сл.) и попис извора информација. Све остале информације којима објашњавају проблем прилажу у пратећу документацију. Треба нагласити да је израда првог паноа, али и осталих, само технички задатак одабране групе студената. За израду сва четири паноа, односно цијелог портфолија, одговорни су сви студенти – учесници пројекта *Ја, грађанин*.

Анализа постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике

Поред објашњења изабраног проблема са првог паноа, слиједи анализа постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике. Група студената ову анализу приказује на другом паноу.

Суштина задатка на другом паноу је да се јасно објасне и процијене добре и лоше стране постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике. У други дио фасцикле за документацију уврштавају се најзначајније информације које су студенти прикупили и којим су се користили приликом проучавања и процјењивања постојеће и алтернативних мјера јавне политике (Ризванбеговић и Јовић 2000: 32–33).

Наиме, на другом паноу се приказују двије или три мјере јавне политике. То могу бити закони, правилници, прописи, уредбе, конвенције, уговори, статути, и слични документи, као мјере јавне политике. Једна од тих мјера јавне политике је постојећа (актуелна). Ако не постоји никаква мјера јавне политике којом се колико-толико рјешава одабрани проблем, онда студенти приказују двије или три алтернативне мјере јавне политике. Те алтернативне мјере могу бити оне које предлажу различите скупине или особе, или мјере из других локалних заједница, кантона, ентитета, покрајина, република, па чак и држава.

Као и на првом паноу, а што је исти случај и на трећем и четвртом паноу, група студената која представља алтернативне мјере јавне политике на другом паноу то чини аплицирањем писаног сажетка о алтернативним мјерама јавне политике, графичким приказом и пописом извора информација који се односе на анализиране постојеће и/или алтернативне мјере јавне политике.

Предлагање нове мјере јавне политике

На трећем паноу портфолија, односно пројекта *Ја, грађанин* студенти се обучавају како да предлажу нову мјеру јавне политике којом би ријешили изабрани проблем у заједници. Студенти (будући педагози, учитељи, васпитачи и наставници) уче се да на основу већине гласова, експлицитно и аргументовано, представе нову мјеру јавне политике. Том новом мјером студенти се уче критичкој анализи постојеће или чак непостојеће мјере јавне политике.

Предлагање нове мјере јавне политике може да има сљедеће могућности (Види: Ризванбеговић и Јовић 2000: 34):

- подупирање неке алтернативне мјере јавне политике која је изван наше заједнице,
- модификовање постојеће мјере јавне политике (допуна и/или измјена чланова и/или ставова неког закона, правилника, уредбе, конвенције, и сл.) и
- предлагање потпуно нове мјере јавне политике (нови закон, правилник, уредба, конвенција, и сл.).

Суштина рада на трећем паноу јесте да се веома јасно представи та нова мјера јавне политике. Битно је тачно навести које су то промјене (допуне и/или измјене) предложене на постојећој мјери и/или како изгледа нека потпуно нова мјера јавне политике. Неопходно је истаћи усклађеност

мјере са Уставом, њене предности и евентуална ограничења и подршку грађана, јавних или приватних интересних скупина, медија и других субјеката којима је ова мјера јако битна. Детаљно објашњење предложене нове мјере јавне политике јасније ће се и рефлектовати на могуће рјешење препознатог проблема у заједници.

Акциони план утицаја на власт

На трећем паноу пројекта *Ја, грађанин* није завршен истраживачки пројекат. Послије доношења нове мјере јавне политике слиједи најтежи корак, а то је акциони план утицаја на власт. Смисао свих активности на четвртом паноу је да се осмисле увјерљиви и оправдани *кораци* како да се власт или нека институција власти увјери да је предложена мјера јавне политике оправдана, односно да ће бити од општег добра за све грађане. Студенти се на основу искустава на акционом плану уче како ће у будућности, када буду педагози, учитељи, васпитачи и наставници, па и родитељи, усмјеравати и обучавати дјецу и младе како да планирају кораке утицаја на институције власти, како би неку предложену мјеру јавне политике власт прихватила и усвојила.

У досадашњој пракси унапређивања мјера јавне политике постојала су бројна искуства у основним и средњим школама. Као примјер овдје наводим кораке акционог плана за збрињавање паса луталица које су реализовали ученици из Трстеника. Кораци њиховог акционог плана били су сљедећи:

1. обраћање кинолошком друштву, ветеринарској служби, ветеринарској инспекцији, представницима локалне самоуправе и осталим грађанима;
2. упућивање захтјева мјесној заједници за реновирање постојећег напуштеног објекта у прихватилиште за псе;
3. акција прикупљања добровољних прилога за реновирање прихватилишта;
4. добровољни рад у случају оснивања прихватилишта;
5. молба ветеринарској служби да се пси хватају успављивањем;
6. приједлог обиљежавања паса приликом вакцинације;
7. пропаганда путем плаката о бољем опхођењу према псима – „Усвојите куцу“;
8. захтјев ветеринарској инспекцији за појачавање казни неодговорним власницима паса;
9. приједлог медијима да више простора посвете упознавању грађана са законом о заштити животиња и
10. изложба разредног портфолија испред градског музеја (Максић и Спасеновић 2005: 163–164).

Из свих десет корака може се уочити сложеност удруживања ученика како би истрајали у својој намјери.

Овакав и слични акциони планови неће бити спроводиви ако не постоји развијена међугрупна кохезија у одјељењу ученика. Другачије речено, акциони план није само активност четврте групе студената, већ свих студената, из свих група. Четврта група само технички обликује четврти пано и врши селекцију адекватне документације за овај пано. Од првог до четвртог паноа учествују сви студенти заједно, а за изглед паноа и селекцију адекватне документације по паноима само су формално студенти груписани у четири групе.

Закључак

Васпитати дјецу, младе и одрасле за унапређивање мјера јавне политике веома је сложен и одговоран посао. Утицати на власт у правцу унапређивања мјера јавне политике није активност која се сама по себи реализује. Побољшати живот грађана у правцу општег добра значи плански и систематски дјеловати на грађане још од малих ногу. Ово дјеловање захтијева ангажмане у породици, школи и слободном времену грађана.

Суштина васпитања за унапређивање мјера јавне политике је обезбјеђење непрекидног *кружног тока* васпитних утицаја. То практично значи да школа врши васпитни утицај на дјецу и младе, а касније да та иста дјеца и млади, као будући родитељи, наставе васпитне утицаје, али сад заједно са школом на доживотном унапређивању мјера јавне политике.

Једну од битних карика у васпитању за унапређивање мјера јавне политике представљају студенти – будући педагози, учитељи, васпитачи и наставници. Од њихове оспособљености за унапређивање мјера јавне политике зависи даљи васпитни утицај на дјецу и младе, а касније на будуће родитеље. Одличан модел за учење, проучавање, истраживање и унапређивање мјера јавне политике представља пројекат *Ја, грађанин*. Овај истраживачки пројекат, кроз своје кораке, смјерница је студентима како идентификовати проблеме у заједници или шире, како истраживати постојеће и/или алтернативне мјере јавне политике, како понудити легитимно рјешење проблема у заједници и којим акционим планом дјеловати на власт да се измијени, допуни и/или усвоји нова мјера јавне политике.

Када се студенти (будући педагози, учитељи, васпитачи и наставници) оспособе за имплементацију пројекта *Ја, грађанин*, сва та њихова искуства са истог модел су како они могу убудуће да обучавају дјецу и младе да унапређују мјере јавне политике. Од квалитета обуке студената увелико ће зависити даљи трансгенерацијски утицај дјеце, младих и одраслих (родитеља) на побољшање живота грађана и вјечну тенденцију изграђивања општег добра међу људима.

Литература

Аврамовић 2003: З. Аврамовић, *Држава и образовање*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Аврамовић 2006: З. Аврамовић, *Апорије образовања за демократију*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Бањац 2000: М. Бањац, адаптирао, *Образовање за развој и унапређење демократије (приручник за наставнике основне школе од V до VIII разреда)*, Бања Лука: Министарство просвјете РС, Републички педагошки завод, CIVITAS.

Битем и Бојл 1997: D. Bitem i K. Bojl, *Uvod u demokratiju (80 pitanja i odgovora)*, Beograd: Kreativni centar.

Максић и Спасеновић 2005: С. Максић и В. Спасеновић, Учешће младих у решавању проблема заједнице, у Зборнику *Васпитање младих за демократију*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Ризванбеговић и Јовић 2000: F. Rizvanbegović i I. M. Jović, odobrili, *Mi, narod... Projekt građanin (priručnik za nastavnike)*, Međunarodna mreža građanskog obrazovanja CIVITAS Bosne i Hercegovine.

Шункић 2001: З. Шункић, адаптирао, *Демократија и људска права (уџбеник за ученике средњих школа)*, Бања Лука: Министарство просвјете РС, Републички педагошки завод, CIVITAS.

Слађана Зуковић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за педагогију
Далиборка Поповић
Краљево

Научна расправа

ПАРТНЕРСТВО ПОРОДИЦЕ И ШКОЛЕ У ИНКЛУЗИВНОЈ ПОЛИТИЦИ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА[1]

Увод

Савремена политика васпитања и образовања тежи да процес интеграције, који подразумева укључивање све деце у институционално образовање и њихово прилагођавање школи, замени процесом инклузије који захтева не само школу која ће бити доступна свим ученицима, већ школу која ће задовољити њихове специфичне образовне потребе и максимално развијати њихове способности и потенцијале. Инклузија се при том схвата као филозофија заснована на уверењу да сваки човек има једнака права и могућности, без обзира на индивидуалне разлике. Подразумева пружање једнаких могућности свима и максималну флексибилност у задовољавању потреба сваког детета. У инклузивном образовању су сва деца различита, а школа својом флексибилношћу треба да препозна и на адекватан начин одговори на богатство различитости. Јер „васпитно образовни процес се поима као двосмеран, с једне стране као врло индивидуалан, а са друге стране и као процес развоја социјалних компетенција појединца“ (Кнежевић-Флорић 2006). Укратко, суштина је у тежњи да систем постане отворен за индивидуалне потенцијале, уместо усредсређен на уочене слабости.

Захтеви за индивидуализацијом иначе нису новијег датума, али су друштвене и образовне промене снажније подстакле потребу за другачијим и ефикаснијим поступцима наставног рада. У складу са тим, у стручној литератури се операционализује и термин инклузивне наставе као „нови дидактички модел организованог поучавања и учења који обухвата и интезивно укључује дјецу и младе са препрекама у учењу и учешћу, односно ученике са посебним образовним потребама (тј. са развојним тешкоћама и даровите, повратнике, досељенике, припаднике националних мањина, сегрегисаних група, оне који говоре различитим језицима) и све остале ученике у одјељењу (групи, тандему, школи) према њиховим индивидуалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личних макси-

* sladjanaz71@gmail.com

[1] Рад је настао у оквиру пројекта „Квалитет образовног система Србије у европској перспективи“ (179010) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

мума“ (Илић 2009: 13). Сврха и смисао индивидуализације огледа се у тенденцији да у наставном процесу сваки ученик буде ангажован у раду и активностима на начин који одговара његовим могућностима и стилу учења.

Значајно је приметити да је у стручној литератури присутна неуједначеност у појмовном одређењу неких термина и синтагми везаних за инклузију, као и да се термини „деца са посебним потребама“ и „деца са тешкоћама у развоју“ често употребљавају као синоними, иако су деца са тешкоћама у развоју само једна од категорија деце са посебним потребама. У сваком случају, оно око чега су стручњаци евидентно сагласни јесте чињеница да су потребе све деце исте, само су различити начини њиховог задовољавања.

У овом раду посебна пажња биће усмерена на категорију деце са тешкоћама у развоју, полазећи, пре свега од чињенице да, у оквиру популације деце са посебним потребама, специфичност рада са децом са тешкоћама у развоју представља посебан изазов за инклузивну политику васпитања и образовања.

Инклузивно образовање деце са тешкоћама у равоју – зашто и како?

Историјски посматрано, однос према деци са тешкоћама у развоју је пролазио кроз различите фазе – од потпуног одбацивања и дискриминације, преко сегрегације, до коначног признавања и доношења законских аката о њиховом образовању. Образовање деце са тешкоћама у развоју се првобитно одвијало у посебним установама и одвојено од остале деце. Тек од 70-их година 20. века почиње да се тежи равноправности и деци са тешкоћама у развоју се поступно пружа могућност једнакости у образовању, а образовна изолација или сегрегација се замењује интеграцијом и инклузијом. У развијенијим земљама образују се ресурни центри чија је сврха: подршка у стручном усавршавању наставника, развој и ширење дидактичког материјала и метода, подршка редовним школама и родитељима, различити облици помоћи ученицима, подршка при запошљавању особа са инвалидитетом и сл. Досадашња пракса васпитања и образовања деце са тешкоћама у развоју у Србији имала је различите видове: васпитање и образовање у специјалним школама, у специјалним одељењима при редовним школама и редовно образовање интеграцијом деце са тешкоћама у развоју без системске подршке, тако да су њихова постигнућа била минимална. Међутим, актуелни Закон о основама система васпитања и образовања (2009) обавезује на индивидуални приступ, израду индивидуалних васпитно-образовних планова и потпуну инклузију деце са развојним тешкоћама.

Разлоге за увођење инклузивног образовања могуће је посматрати, пре свега, са аспекта хуманости. Резултати инклузивне праксе показали су да су социјална постигнућа деце са тешкоћама у развоју боља, посебно у начину комуникације и нивоу самопоштовања, а да, притом, деца без те-

шкоћа у развоју немају негативне последице. Напротив, показују већи степен толеранције и квалитетнију комуникацију са вршњацима и чешће него раније, ненасилно решавају сукобе. Такође, пракса показује да образовна постигнућа деце са развојним тешкоћама више зависе од начина рада, тј. како, а не где се ради (Лазор и сар. 2008). Истраживања су показала да деца са тешкоћама у развоју остварују виши ниво образовних и социјалних постигнућа у оним срединама у којима постоје неограничене могућности за интеракцију са децом без тешкоћа у развоју (Hunt и други 1994).

Поред хуманих разлога, на такав приступ обавезују и међународна документа (*Универзална декларација о људским правима, Конвенција о правима детета, Конвенција УН о правима ометених особа*) и домаћа документа (*Закон о основама система васпитања и образовања, Национални план акције за децу, Стратегија МП за период 2005–10, Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом и друго*). Веома битни су и економски разлози, јер је инклузија економски исплативија, а најснажнији аргумент је социјалног карактера, јер инклузивном политиком васпитања и образовања долази до промене ставова према различитости.

И поред тога, постоје препреке инклузивном образовању. То су: психосоцијалне баријере, негативни ставови и предрасуде да деца са тешкоћама у развоју ометају другу децу, да они сами немају користи од образовања, затим физичке баријере, места на којима је немогућ приступ особама са инвалидитетом и институционалне баријере, јер друштвене институције често доприносе изолованости из различитих облика друштвених живота и нетолеранцији.

Приликом провођења политике инклузивног васпитања и образовања треба имати у виду да деца са тешкоћама у развоју уче на различите начине и да је, полазећи од теорије о вишеструкој интелигенцији (учење покретом, говором, визуелизацијом, практичним активностима), најбоље комбиновати различите методе рада са децом. Притом је веома важно имати у виду значај индивидуалног приступа у инклузивној политици васпитања и образовања. Наиме, поштујући принцип индивидуалног приступа у инклузивној политици, наставни планови и програми се модификују и прилагођавају потребама и могућностима конкретног ученика. „Индивидуализовати наставу, у ствари, значи оријентисање на *реалне* типове ученика, узимање у обзир *разлика* међу њима, *усклађивање и варирање* метода и поступака педагошког деловања према тим разликама, *помоћ* ученицима да напредују према властитом темпу и могућностима“ (Ђорђевић 2009: 676).

Прилагођени наставни програми се разликују од редовних по методама, средствима, облицима рада и начину преношења наставних садржаја који су исти за сву децу, као и циљ васпитања и образовања. Центар наставног процеса се помера са садржаја на дете, односно ученика. Циљ прилагођавања програма је подстицање оптималног развоја детета на очуваним потенцијалима и напредовање у складу са способностима.

Индивидуални васпитно-образовни план настаје управо прилагођавањем програма. Он представља посебан програм који се прилагођава специфичностима и могућностима конкретног детета. У стручној литератури не постоји јединствен образац писања индивидуалног васпитно-образовног плана, али постоје слагања у вези са његовом структуром и садржином. На почетку, индивидуални васпитно-образовни план треба да садржи основне личне податке детета, затим опис актуелног нивоа функционисања детета (сазнајног, емоционалног, физичког и социјалног), способности, склоности, потребе, интересовања, области у којима је потребна подршка (у којима слабије напредује), приказ тренутног нивоа постигнућа, циљеве којима се тежи у наредном периоду, облике, типове, нивое, садржаје и учесталост подршке и задатке тима у реализацији програма, место и време реализације, као и начин праћења и вредновања постављених циљева (Хрњица и сар. 2004). У изради и реализацији васпитно-образовних планова учествује тим који се састоји од наставника, стручних сарадника и родитеља, а пожељно је и ангажовање вршњака. Постављени циљеви, према приоритетима, при том морају бити јасни и конкретни и изражени као позитивни искази. Поред израде и реализације и одговорност је такође тимска, а учешће родитеља је на овај начин веће, што је од драгоценог значаја.

У разматрању питања како на ефикасан начин реализовати инклузивно образовање деце са тешкоћама у развоју, веома је битно имати у виду значај мотивисаности наставника, значај њихове упорности и уверености да оно што раде води до успеха. Подразумева се да су за ефикасно спровођење инклузивног образовања потребни, пре свега, позитивни ставови наставника о инклузији. Резултати истраживања (Buell и други 1999, Ђевић 2009) показују да наставници имају генерално подржавајући однос према инклузивној политици образовања, али да њихов став према инклузији деце са тешкоћама у развоју зависи од врста тешкоћа које деца имају, као и од искуства у раду са децом са тешкоћама у развоју. Такође, показало се да наставници имају негативан став према инклузији деце са сензорним проблемима и деце са поремећајима у понашању (Хрњица, Сретенов 2003). Овакви ставови наставника вероватно проистичу из лоших искустава са децом која имају овакве тешкоће, а њих има у сваком одељењу, и која ометају рад и остале деце. Подршка наставницима за повећање компетенција у овој области је из тог разлога најнеопходнија јер су им потребне додатне вештине и знања, како за рад са децом са тешкоћама ове врсте, тако и за развој позитивних ставова према инклузији уопште, што је основа за успех. Истраживачки подаци Унеска, показују да су позитивнији ставови наставника из земаља у којима је инклузија законом прописана, него код наставника из земаља у којима још увек влада сегрегациона политика (Avramidis, Norwich 2002). У сваком случају, општи закључак, базиран на истраживачким налазима, односи се на чињеницу да је ставове наставника према инклузији могуће мењати од негативних у позитивне, при чему се мора имати у виду значај добро припремљене обуке за наставнике, неопходност аде-

кватне опремљености школе, као и потребе остварења партнерског односа између породице и школе.

Партнерство породице и школе у контексту инклузивне политике

Партнерство породице и школе у оквиру инклузивне политике може се посматрати из аспекта сарадње школе са породицама деце која имају тешкоће у развоју, као и из аспекта сарадње са породицама деце без тешкоћа у развоју. Генерално гледано, за спровођење процеса инклузије, може се рећи да су оба облика подједнако битна. Због посебних образовних потреба деце са тешкоћама у развоју, са родитељима је неопходно градити партнерство од момента уписа у школу, како би му се пружила адекватна подршка у циљу развоја максималних социјалних и образовних постигнућа. С друге стране, веома је важна прихваћеност од вршњака, па је неопходно да школа оствари добру сарадњу и са породицама деце без тешкоћа у развоју, како би се извршила њихова адекватна припремљеност за прихватање различитости и пружање подршке и помоћи вршњацима са тешкоћама. Због преосетљивости родитеља и повећаног нивоа њихове упућености на дете са тешкоћама у развоју, у раду ће акценат бити стављен на аспект сарадње школе са породицима које имају дете са тешкоћама у развоју.

Васпитно-образовни систем инклузивним приступом, образовање деце са тешкоћама у развоју препознаје као питање остваривања њиховог основног права на различитост, оријентишући се на потенцијале и подручја успешности ученика. Такав приступ подразумева познавање потенцијалних способности ученика, што је неопходан услов за израду и реализацију индивидуалног васпитно-образовног плана. Најсигурнији начин да се то постигне, у циљу добробити за дете, јесте остваривање партнерског односа са родитељима, који, иначе, треба да буде саставни елемент свих аспеката бриге о деци. Међутим, пракса показује да комуникација између наставника и родитеља деце са тешкоћама у развоју, до сада није била на завидном нивоу. Наиме, у пракси се често дешава да се приликом комуникације са родитељима занемарују њихова знања, искуства и вредности, јер надвладају предрасуде о претераној субјективности родитеља и немогућности да објективно сагледају врлине и мане свог детета. Из тог разлога наставници преузимају „главну реч“ и на тај начин родитељи постају пасивни слушаоци, чиме се губи њихово поверење и сарадња. Овакав закључак може да илуструје и пример у оквиру програма обуке васпитача и наставника за рад са децом која имају посебне потребе, а који је реализовао Савез учитеља и Министарство просвете и спорта Републике Србије у периоду 2005/06. године. Наиме, у току радионица вршена је симулација комуникације наставника и родитеља који имају дете са тешкоћама у развоју у циљу сагледавања потреба и осећања родитеља. Интересантно је да је у ситуацијама симулације било присутно доста сукоба, доминирала је оријентација на ограничења, сметње и проблеме, а осећање повређености и доживљавање неува-

жавања, посебно када је комуникација произилазила из позиције моћи наставника, доводила је до бурних реакција наставнике, тј. васпитаче који су били у улози родитеља (Радивојевић, Јеротијевић 2007). Традиционалну улогу наставника и организацију школе засноване на ауторитарности, било би корисно разматрати из парадигме оваквих искустава. С друге стране, у стратегију грађења партнерства породице и школе у инклузивној политици васпитања и образовања неопходно је уградити и позитивна искуства која пружају примери добре праксе, тј. примери квалитетне сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју.

У педагошкој литератури се наводи да је општи ниво сарадње породице и школе у основној школи низак, да се још више смањује у средњој школи, а да потпуно исчезава на факултетима (Eccles, Roeser 1999). Поменути аутори сматрају да је, поред недовољног ангажовања школе око укључивања родитеља, низак ниво сарадње породице и школе детерминисан и одређеним карактеристикама родитеља: недостатак времена, осећај мање вредности, неразумевање улоге родитеља у образовању, лоша искуства и слично. Ипак, резултати истраживања међу наставницима о процени самоефикасности за спровођење инклузије (Сузић 2008), поред налаза о потреби стручног усавршавања наставника у овој области, указују и на потребу развијања квалитетније сарадње наставника, како са породицом, тако и са колегама. Ово је веома битна чињеница јер указује на свест наставника о потреби за партнерством свих актера васпитно-образовног процеса, а у том случају лакше ће и доћи до остваривања партнерског односа са родитељима. Како би се партнерство породице и школе одвијало на обострано задовољство, мора се имати у виду шта се дешава у породици која макар само сумња да дете има одређене развојне тешкоће.

Процес успостављања ефикасне сарадње породице и школе подразумева развијање свести код родитеља о неопходности њиховог ангажовања на задовољавању потреба детета приликом учења код куће. Ово је посебно важно код задовољавања образовних потреба детета са тешкоћама у развоју које није могуће без заједничког рада родитеља и наставника. Сарадња је неопходна, јер наставници знају која су знања најнеопходнија родитељима, саопштавају запажања о детету – како се понаша према вршњацима и према одраслима, интересовања и способности које су запажене код детета, темпо напредовања и слично. С друге стране, родитељи пружају неопходне информације о специфичностима детета, условима живота, односима са вршњацима и слично. Заједничким снагама најбоље делују како превентивно, тако и корективно. Зато је потребна стална информативна веза између ових чинилаца, како би се остварило јединство васпитног деловања.

Поред индивидуалног приступа, за остваривање циља партнерства потребно је искористити и остале могућности сарадње, као што су предавања за родитеље, активности у којима учествују наставници, родитељи и деца, заједничко планирање, организовање и остваривање културних програ-

ма, излета, међусобног дружења родитеља у школи, међусобног дружења деце у школи, писмена комуникација између породице и школе, посете породици и слично. Наведени облици сарадње пружају могућност за усаглашавање ставова, деловања и мера које наставник и родитељ предузимају према детету у циљу бољег успеха, решавању сазнајног или васпитног неуспеха (Аврамовић 2007). Информисање, договарање и узајамна размена искустава између родитеља и стручног тима у школи, битан су предуслов успешног рада са децом којој је потребна додатна помоћ и подршка.

Укључивање родитеља у процес инклузивног образовања

Укључивање родитеља у процес инклузивног образовања је свакако задатак школе. Међутим, треба имати у виду да остваривање партнерства породице и школе није једноставно и лако, јер нису сви родитељи подједнако спремни да сарађују. Зато укључивање родитеља у школу било којом активношћу треба изузетно ценити. Истраживачки подаци (Schweinhart и други 1993) након испитивања резултата сарадње породице и школе показују низ позитивних ефеката, посебно када су родитељи били укључени у програме којима се подстиче сарадња и остварује партнерство. Пре свега, уочено је повећање опште бриге родитеља о деци, као и напредовање и побољшање успеха детета. Веома значајни су и подаци (Rockwell и други 1995: 23–31) који показују да добра сарадња између породице и школе доводи до повећања поверења детета у своје родитеље, тј. веровања да му родитељ може помоћи, што за последицу има бољу мотивацију и самопоштовање, што опет доводи до смањења проблема у понашању и постизања бољег успеха у школи. Родитељи који су били укључени у образовне програме, пружали су деци више помоћи у учењу, а неки су успели да промене понашање према детету набоље.

Ови и слични подаци охрабрују, ако се има у виду неопходност остваривања партнерства породице и школе, а посебно у задовољавању образовних потреба деце са тешкоћама у развоју. Међутим, важно је нагласити да се родитељство и искуства родитеља деце са тешкоћама у развоју у односу на родитеље деце „типичног“ развоја битно разликују. Треба имати у виду да су они често изморени претходним стручним третманима детета или незадовољни сарадњом са стручњацима. Њихове реакције зато понекад могу бити неадекватне, јер су превише забринути и имају изразит заштитнички став према детету. Развијање позитивног односа и поверења, доприносе да родитељ осети да има подршку. То је основни задатак школе и стручног тима за израду и реализацију индивидуалног васпитно-образовног плана. Саосећање са родитељима и показивање разумевања за актуелне проблеме доприноси развоју поверења на релацији породица – школа, што директно утиче на напредак деце са тешкоћама у сфери социјалног и емоционалног развоја и стабилности, осећаја сигурности, прихваћености и самопоштовања. У комуникацији са родитељима чланови стручног тима ни-

када не треба директно да износе своје мишљење о поступцима родитеља према детету. Они би требало афирмативно да утичу на родитеље указујући на позитивне и потребне обрасце понашања родитеља, почев од развијања способности за благовремено уочавање проблема у савладавању развојних тешкоћа. Таквим ставовима у којима нема просуђивања, родитељи се подстичу на преиспитивање својих одлука и при том нема присиљавања на прихватање мишљења стручњака (Ludwig 1996).

Партнерством породице и школе у инклузивној политици утврђује се конкретан план деловања након препознавања заједничких циљева, на које се треба усредсредити. На самом почетку стручни тим (наставник/учитељ, педагог, психолог, дефектолог, педагошки асистент) има велику улогу у укључивању родитеља у разноврсне активности које се организују за добробит њихове деце, а касније на основу сазнања о потребама и могућностима своје деце родитељи и сами предлажу активности. У складу са напредовањем детета, тим за реализацију индивидуалног васпитно-образовног плана планира заједничке циљеве и задатке за наредни период. Применом програма подршке детету са потешкоћама у развоју, омогућава се ублажавање секундарних последица. Зато су основни принципи у реализацији индивидуалних планова подршке: развијање самопоштовања и сигурности кроз очуване способности детета, активан партнерски однос свих учесника који прате и подстичу развој детета и помагање детету на неупадљив начин како би се избегло његово етикетирање (Хрњица 2007).

Партнерство породице и школе садржано у индивидуалном плану подразумева да сви чланови тима имају јасне и конкретне задатке које треба да обаве. При том треба, за почетак, створити услове за успешност у некој активности, како бисмо подигли ниво самопоштовања код детета и мотивисаности код родитеља. Партнерство је битно и зато што је очуване способности могуће открити код куће, у разноврсним добро испланираним активностима у току игре са вршњацима или у току учења. Интересовања детета код куће родитељ преноси тиму, а интересовања испољена у школи тим саопштава родитељу, што служи за даље планирање активности и задатака свих чланова тима. Поверење између родитеља и чланова стручног тима су основа за успостављање партнерског односа који би требао бити заснован на односу међузависности и осећању да „...имамо некога кога поштујемо, а ко седи тихо са нама док смо у невољи, неко ко неће покушати да преузме лидерску улогу или да нам поставља неке захтеве“ (Дејвис 1995: 62).

Емпатијски став, реалност и изводљивост постављених циљева учврстиће партнерски однос родитеља и стручног тима и родитељ ће своје задатке извршавати са вером у позитиван исход. Активно слушање родитеља и избегавање давања готових савета омогућиће ненаметљиво обучавање родитеље за адекватан и правилан рад како би знали на шта да обрате пажњу. Родитељи треба да знају да деца најбоље усвајају знања спонтаним путем кроз игру, шетњу и разговоре, па би требало да се потруде да им

структуирају средину тако да они „успут“ уче, разумеју и памте. Важно је указати им и на то да је подражавање и учење по моделу од посебног значаја, посебно код деце која имају одређене развојне тешкоће. Зато родитељи морају водити рачуна о сопственом понашању и деловању на децу примером. Дечију радозналост треба развијати одговарањем на постављена питања, подстицањем на разговор повезујући предходна позната знања са новим сазнањима и сл. На тај начин родитељи утичу на развој самопоуздања код детета, а афективни развој директно утиче и на когнитивни напредак.

Закључак

Добри резултати инклузивне политике могу се постићи само добром припремљеношћу наставника, вршњака и родитеља, а посебно њиховом добром сарадњом**.** У инклузивној политици посебно место треба да заузме препознавање значаја и улоге родитеља у планирању програма и праћењу напредовања ученика. Од пресудног је значаја да родитељи доживе и препознају став уважавања и равноправност у процесу успостављања партнерства са школом. То ће допринети да се фокус оријентације у сарадњи помери са ограничења, сметњи и проблема на подршку у развоју укупних дететових потенцијала. Постављањем детета у центар образовања и активним укључивањем родитеља у процес израде и реализације индивидуалног плана, као врсте договора или уговора свих актера образовног процеса, могуће је превазићи неплодотворност досадашње праксе сарадње породице и школе, посебно када је реч о сарадњи са породицама деце са тешкоћама у развоју.

Стога, превасходни задатак школе треба да буде успостављање равноправне комуникације са родитељима која је усмерена на добробит детета и оснаживање како родитеља, тако и вршњака и целокупне заједнице за активну партиципацију у политици инклузивног васпитања и образовања. Полазећи од хуманих претпоставки инклузије и њеног значаја за целокупно друштво, потребно је подићи свест и породице и школе о потреби њене имплементације у досадашњи систем васпитања и образовања, како идеја о инклузији не би остала на формализму и административној обавези.

Литература

Аврамовић 2007: З. Аврамовић, Школска сарадња у условима кризе породице, у: Н. Половина и Б. Богуновић (прир.) *Сарадња породице и школе*, 28–40, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Avramidis & Norwich 2002: E. Avramidis & B. Norwich, Teachers’ attitudes towards integration/inclusion: areview of the literature, *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 17, No. 2, 129–147.

Buell et al 1999: M. Buell et al, A survey of general and special education teachers’ perceptions and in-service needs concerning inclusion, *Internatio-*

nal Journal of Disability, Development and Education, Vol. 46, No. 2, 143–156.

Dejvis 1995: H. Dejvis, *Саветовање родитеља хронично оболеле деце и деце ометене у развој*. Београд: Институт за педагошка истраживања.

Ђевић 2009: Р. Ђевић, Спремност наставника основне школе да прихвате ученике са тешкоћама у развоју, *Зборник Института за педагошка истраживања,* 41/2, 367–382, Београд: Институт за педагошка истрашивања.

Ђорђевић 2009: Ј. Ђорђевић, Индивидуализација и иновирање наставе и учења у школи 21. века, *Педагошка стварност*, 7–8, 673–685.

Eccles, Roeser 1999: J. S. Eccles & R.W. Roeser, School and community influences on human development; in: M. H. Bornstein & M. E. Lamb (eds.): *Developmental psychology:on advanced textbook*, 503–554.

Закон о основама система образовања и васпитања, (*Сл. гласник,72/09*).

Илић 2009: М. Илић, *Инклузивна настава*. Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Кнежевић-Флорић 2006: О. Кнежевић-Флорић, Нова сазнања и перспективе у педагошкој теорији и пракси, *Педагошка стварност,* 1–2, 5–17.

Лазор и сар. 2008: М. Лазор и сар., *Приручник за рад са децом са сметњама у развоју*. Нови Сад: НСХЦ и Save the Children Канцеларија у Београду.

Ludwig 1996: C. Ludwig, Dijete sa poteškoćama u razvoju, u: R.Winkel (прир.) *Дјеца коју је тешко одгајати* (195–203). Загреб: Едука.

Радивојевић, Јеротијевић 2007: Д. Радивојевић, М. Јеротијевић, у: Н. Половина и Б. Богуновић (прир.) *Сарадња породице и школе*, 265–275, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Rockwel et al 1995: R. E. Rockwell et al, *Parents and Teachers as Partners, Issues and Challenges*, Harcourt Brace College Publushers, New York.

Schweinhart et al 1993: L. Schweinhart et al, *Significant Benefits: The High/Scope Perry Preschool Study through age 27*, High/Scope Press, Michigan.

Сузић 2008: Н. Сузић, Инклузија у очима наставника, *Васпитање и образовање,* 1, 13–31.

Хрњица и сар. 2004: С. Хрњица и сар., *Школа по мери детета*. Београд: Институт за психологију Филозофског факултета и Save the Children Канцеларија у Београду.

Хрњица 2007: С. Хрњица, Психолошке претпоставке сарадње школе и породице у пружању помоћи детету са посебним потребама, у: Н. Половина и Б. Богуновић (прир.) *Сарадња породице и школе*, 254–263 Београд: Институт за педагошка истраживања.

Хрњица, Сретенов 2003: С. Хрњица, Д. Сретенов, *Деца са развојним тешкоћама у редовним основним школама у Србији – тренутно стање и ставовски предуслови за потенцијалну инклузију.* Београд: Министарство просвете и спорта и Save the Children.

Hunt et al 1994: P. Hunt et al, Evaluating the effects of placement of students with severe disabilities in general education versus special classes, *Journal of the Association for Persons with Severe Handicaps*, Vol.19, 200–214.

Jasna M. Maksimović*
Univerzitet u Kragujevcu
Učiteljski fakultet Užice
Katedra za didaktiku, obrazovnu tehnologiju i metodike
Špela S. Golubović**
Univerzitet u Novom Sadu
Medicinski fakultet
Katedra za specijalnu rehabilitaciju i edukaciju

Pregledni rad

ZNAČAJ INDIVIDUALNIH OBRAZOVNIH PLANOVA U INKLUZIVNOM OBRAZOVANJU UČENIKA SA POSEBNIM POTREBAMA

Uvod

Inkluzivno obrazovanje (obrazovanje sa uključivanjem) prvenstveno se odnosi na praksu i pravo obrazovanja dece sa ometenošću da se školuju zajedno sa ostalom decom i da pohađaju najbližu školu, u koju bi inače išli da nemaju posebne teškoće, ali i na restruktuiranje školskog i obrazovnog sistema koji treba da omogući identifikovanje i smanjenje obrazovnih barijera, kao i podršku svoj deci sa posebnim potrebama. Za razliku od procesa integracije, gde je dete moralo da se prilagodi školi, proces inkluzije podrazumeva obavezu škole da se prilagodi detetu, odnosno da uzme u obzir njegove mogućnosti i potrebe. Dr Heder Mejson smatra da su fundamentalni principi inkluzije sveobuhvatni i da „inkluzija u obrazovanju podrazumeva prihvatanje različitosti, odgovaranje na različite potrebe učenika, izlaženje u susret potrebama svih učenika, podržavanje različitog tempa učenja, osiguranje kvaliteta obrazovanja i prihvatanje činjenice da je obrazovna inkluzija samo jedan aspekt opšte društvene inkluzije“ (prema: Karić 2008: 63).

Posebne obrazovne potrebe imaju sva ona deca i omladina koji imaju teškoće kod učenja, a mogu biti posledica ometenosti ili nekih drugih nepovoljnih okolnosti, pa im je potrebna posebna podrška i pomoć tokom obrazovanja. Izraz „dete sa posebnim potrebama“ ukazuje da dete i njegova bazična sredina (porodica, škola) dele mišljenje da postoji cilj razvoja koji ono može ostvariti samo uz posebnu pomoć, koja odgovara njegovoj posebnoj potrebi. Podrškom u okviru redovnog sistema obrazovanja i vaspitanja ovim učenicima se obezbeđuje onaj stepen obrazovanja koji odgovara njihovom uzrastu, sa naglaskom na razvijanje očuvanih sposobnosti, ublažavanje poremećaja i nepravilnosti, kao i posledica koje iz njih mogu da proisteknu. Pod podrškom se podrazumeva bilo koja adaptacija ili modifikacija sa ciljem da se obezbedi što bolja uključenost ovih učenika u obrazovni procesa i to tako da mogu da ostvare svoje vizije, sposobnosti i kva-

* jankovic@ucfu.kg.ac.rs
** gale@neobee.net

litete, da aktivno učestvuju u obrazovnom sistemu i u zajednici, čime se ostvaruje i krajni cilj obrazovanja i vaspitanja, njihova socijalna integracija.

Na razvoj ideje inkluzivnog obrazovanja učenika sa posebnim potrebama uticalo je više istorijskih i društvenih promena, od kojih su najbitnije razvoj socijalnog modela obrazovanja i razvoj ideje o univerzalnim ljudskim pravima.

Još je sredinom dvadesetog veka, u okviru naučnog pristupa deci ometenoj u razvoju kao cilj postavljena integracija ometenih u širu socijalnu zajednicu. U okviru ovog pristupa, sa dominantnim socijalno-psihološkim usmerenjem, dolazi do napuštanja medicinskog modela i do pomeranja težišta sa nesposobnosti na sposobnosti i potencijale, sa ometenosti na osobu koja je ometena i sa fizikalnih aspekata ometenosti na socijalno-psihološke aspekte integracije. Cilj više nije samo smanjivanje nesposobnosti, smanjivanje hendikepa, i cilj više nije adaptacija osobe sa hendikepom okruženju, već je suštinski cilj u okviru ovog pristupa prilagođavanje okruženja osobi sa hendikepom i aktiviranje osobe u njenoj prirodnoj sredini. Sredina može da predstavlja prepreku za realizaciju sposobnosti osobe ili može da omogući i podrži upražnjavanje životnih navika i ostvarenje životnih uloga pojedinca. U okviru ovog pristupa, centralno mesto dobijaju potrebe, pa kada se radi o deci, na jednom praktičnom nivou, umesto određivanja vrste ometenosti i razvrstavanja dece u kategorije ometenosti, cilj procene, tretmana i podrške, postaju potrebe deteta u domenu zdravlja, fizičkog, psihičkog i socijalnog razvoja i domenu obrazovanja.

Istovremeno, dolazi do sagledavanja položaja ometenih u razvoju iz perspektive ljudskih prava i građanskih sloboda, tako da poslednjih decenija dvadesetog veka nastaju brojne konvencije, deklaracije i povelje u kojima se afirmišu prava dece sa posebnim potrebama. Pre svega, pravo na različitost, pravo na učešće i udeo u društvenom životu i pravo na obrazovanje. Posebno se naglašava značaj prava na obrazovanje, jer je ono važno za izjednačavanje u pravima sa drugim društvenim grupama, i za celovitost razvoja ličnosti, za kvalitet socijalne interakcije i kvalitet socijalne integracije. Obrazovanje je povezano sa realizacijom prava na rad, što neposredno vodi smanjivanjenju siromaštva koje prati pojedince sa ometenostima i njihove porodice.

Zbog značaja obrazovanja, Unesko je 1988. godine, izdvojio tri glavna prioriteta u oblast obrazovanja dece sa posebnim potrebama. To su: 1) uvođenje obaveznog obrazovanja za svu decu; 2) integracija dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole; 3) obuka vaspitača, učitelja i nastavnika, kao preduslov da se ostvare prva dva prioriteta.

Inkluzija ni u kom slučaju nije samo fizički smeštaj dece sa smetnjama u razvoju u redovnu školu, već ona podrazumeva njihovo istinsko uključivanje u rad i život škole, što se postiže ispunjavanjem niza pretpostavki**.** Pored *organizacionih pretpostavki* (smanjenje broja učenika u odeljenju na broj koji je optimalan za organizaciju individualnog rada sa učenicima sa posebnim potrebama; adaptaciju zgrada i prostora učionice; stvaranje materijalnih, kadrovskih i prostornih mogućnosti za realizaciju produženog boravka; obezbeđenje prostora za pomoć koji je funkcionalno opremljen primerenim specifičnim, didaktičkim na-

stavnim sredstvima i pomagalima), *prijatne i tolerantne atmosfere* u odeljenju koja je neophodna da bi se kod učenika sa posebnim potrebama razvio osećaj pripadanja razredu i školi (bez obzira što ih činjenica da su specifični stavlja neminovno u poseban položaj), važan korak je *izrada individualnih razvojno-obrazovnih planova* i *razvoj partnerskih odnosa sa roditeljima dece sa posebnim potrebama.*

Individualni obrazovni plan je ključni, objedinjujući dokument za sve aktivnosti u inkluzivnom programu. Značaj i potreba da individualni obrazovni plan bude integrativni element specijalne edukacije posebno se može uočiti u razvijenim zemljama poput Britanije i SAD. Naime, u ovim zemljama taj princip je i zakonski verifikovan i nalaže da sva deca koja pripadaju populaciji ometenih u razvoju, pa su zbog toga uključena u proces specijalne edukacije, moraju biti obuhvaćena i tretmanom koji se bazira na IOP.

I kod nas je ovaj dokument dobio zakonsku osnovu kao ključni činilac psihosocijalne podrške detetu sa teškoćama u razvoju. Zakonom o Osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja RS (2009, član 77, stav 2) *nalaže se da se za dete i učenika kome je usled socijalne uskraćenosti, smetnji u razvoju, invaliditeta i drugih razloga potrebna dodatna podrška u obrazovanju i vaspitanju, ustanova obezbedi otklanjanje fizičkih i komunikacijskih prepreka i donosi individualni obrazovni plan*. U okviru istog člana definisan je cilj ovog dokumenta kao *postizanje optimalnog uključivanja deteta i učenika u redovan obrazovno-vaspitni rad i njegovo osamostaljivanje u vršnjačkom kolektivu*.

Individualni obrazovni plan se izrađuje u situaciji kada je stepen teškoća takav da dete ne može da savlada nastavni program određenog predmeta ili grupe predmeta ni po minimalnim programskim zahtevima. On se takođe izrađuje i kada se ukaže potreba da se detetu sa posebnim obrazovnim potrebama pruži dodatna pomoć u savladavanju posebnih teškoća na koje dete nailazi tokom učenja i funkcionisanja u redovnoj školi. „Priroda ometenosti u razvoju kod dece, značajno određuje mogućnost, oblik i sadržaj njihovog obrazovanja. Ometenosti se javljaju u različitim pojavnim oblicima koji ovu populacionu grupu čini heterogenom, samim tim i veoma komplikovanom za donošenje sistemskih rešenja“ (Rapaić 2008 : 23).

Učenici sa posebnim potrebama mogu biti deca sa: 1) ozbiljno narušenim zdravstvenim stanjem (prisustvo hroničnih oboljenja, respiratorne smetnje, preterana gojaznost ili pothranjenost); 2) smetnjama i poremećajima sluha (nesposobnost diferencijacije zvukova i glasova, nemogućnost koncentracije pri slušanju sagovornika, ozbiljni poremećaj govorne produkcije, nagluvost, gluvoća); 3) smetnjama i poremećajima vida (odsustvo psihičke regulacije, nemogućnost razlikovanja boja, oštećenje perifernog vida, slabovidost, slepoća); 4) smetnjama i poremećajima govora (artikulacioni poremećaji, mucanje, odsustvo kontrole glasa, disleksija, disgrafija); 5) perceptivno-motornim smetnjama i poremećajima (poremećaj vizuelne i auditivne pažnje, vizuo-motorne kontrole, odsustvo kontrole na nivou ekstremiteta i fine motorike, opšta fizička slabost, nedostatak ekstremiteta); 6) smetnjama i poremećajima u oblasti inteligencije i akademskih

sposobnosti (otežano usvajanje gradiva maternjeg jezika, matematike i sl. poremećaj memorije, pažnje, problemi razumevanja apstraktnih sadržaja).

U vaspitno-obrazovnom radu sa decom čiji je razvoj opterećen smetnjom, važi pravilo prema kome jače izražena smetnja u razvoju zahteva bolje uslove u obrazovanju, veću stručnost nastavnika, složenije metode obrazovanja i sveobuhvatniji i ozbiljniji pristup u edukativnim i rehabilitacionim intervencijama.

Individualni obrazovni plan kao zvaničan školski dokument

Individualni obrazovni plan je autentičan, pisani dokument koji se odnosi na svakog pojedinačnog učenika sa posebnim potrebama i čiji je osnovni zadatak da tom učeniku obezbedi specijalizovanu ili individualizovanu pomoć u školi. Hrnjica definiše individualni obrazovni plan kao „pedagoški dokument kojim se obezbeđuje prilagođavanje obrazovnog procesa, namenjenog deci određenog uzrasta, detetu ometenom u razvoju, njegovim mogućnostima i potrebama. Ovim dokumentom se određuju svi bitni elementi trenutnog razvojnog statusa deteta (intelektualni, emocionalni, socijalni, zdravstveni), teškoće u savladavanju obrazovnih i vaspitnih ciljeva i na osnovu toga utvrđuju precizni i proverljivi ciljevi za određeni vremenski period“ (Hrnjica 2004: 75). Individualni obrazovni plan je, dakle, zvaničan školski dokument koga donosi pedagoški kolegijum na predlog stručnog tima za inkluzivno obrazovanje, a njegovo sprovođenje prati prosvetni savetnik. Nastavnik je dužan da pri planiranju svog rada u odeljenju usklađuje svoj plan sa individualnim obrazovnim planom deteta. Prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja RS, član 77, stav 3, IOP-om se utvrđuje prilagođen i obogaćen način obrazovanja i vaspitanja deteta i učenika, a posebno:

1) dnevni raspored aktivnosti u vaspitnoj grupi i časova nastave u odeljenju, dnevni raspored rada sa licem koje mu pruža dodatnu podršku i raspored rada u posebnoj grupi u kojoj mu se pruža dodatna podrška, kao i učestalost podrške;

2) ciljevi obrazovno-vaspitnog rada;

3) posebni standardi postignuća i prilagođeni standardi za pojedine ili za sve predmete sa obrazloženjem za odstupanje od posebnih standarda;

4) individualni program po predmetima, odnosno sadržaji u predmetima koji se obrađuju u odeljenju i radu sa dodatnom podrškom;

5) individualizovan način rada vaspitača i nastavnika, odnosno individualizovan pristup prilagođen vrsti smetnje.

Problemi u savladavanju školskog gradiva i ostalih školskih obaveza mogu biti vidljivi na početku školske godine, na kraju prvog tromesečija, tokom drugog polugodišta ili, ponekad, u potpunosti jasni tek u drugom ili trećem razredu. Takođe, oni mogu biti privremenog, povremenog ili stalnog karaktera, pa kao takvi zahtevaju privremenu, povremenu ili stalnu pomoć. IOP je upravo dokument koji pomaže rešavanje ovih problema jer je to *razvojni dokument*, podlo-

žan promenama i dopunama. Jednom kreiran, nije u potpunosti fiksiran, zato što prati promene u sposobnostima i manifestacijama sposobnosti deteta i menja se u skladu sa njim, može se naslanjati i na postojeći program podrške koji je kreiran u prethodnom periodu školovanja (predškolskoj ustanovi).

Dugoročno planiranje aktivnosti u okviru IOP-a ima strateški karakter i odnosi se na period od godinu dana, dok kratkoročno planiranje podrazumeva period od tri meseca (jedno školsko tromesečje) ili jedno polugodište. Autori koji obrađuju ovaj problem često ističu da kratkoročno planiranje treba da bude što češće, ako ne i dnevno, jer omogućava svim realizatorima IOP-a da pravovremeno i brzo reaguju na promene u dečjem ponašanju i manifestacijama sposobnosti. Kratkoročni planovi pomažu nastavniku da reaguje na promene iz dana u dan i omogućavaju mu da pripremi sledeće aktivnosti u razredu: motivaciju učestvovanja svih učesnika u zajedničkom radu; diferencijaciju aktivnosti; integrisanje pojedinačnih ciljeva učenika u aktivnostima u razredu; pripremanje za evidentiranje i procenu; posebnu literaturu, opremu i sredstva.

Projekcija postavljenih ciljeva se, takođe, utvrđuje kratkoročno (nedeljno, mesečno) i dugoročno (orijentaciono za jedno polugodište ili čitavu godinu). Od velike je važnosti praćenje njihovog ostvarenja, na osnovu čega se donosi odluka da li je potrebno i za koje ciljeve revidirati IOP. Ciljevi predviđeni IOP-om se određuju kao očekivani ishodi nakon određenog perioda sistematske podrške u skladu sa dogovorenim strategijama i odnose se na celokupno funkcionisanje deteta, kako na intelektualno tako i na emocionalno i socijalno. Ciljevi treba da budu: precizno opisani, vremenski određeni, realno postavljeni u odnosu na aktuelno funkcionisanje deteta (nerealno postavljeni ciljevi mogu dovesti do regresije u razvoju deteta, obnavljanja doživljaja neuspešnosti i raspada već stvorene motivacije) i njihovu ostvarljivost treba procenjivati ne samo u odnosu na sposobnost i motivaciju učenika i realne mogućnosti roditelja da pomognu u ostvarenju postavljenih ciljeva, već i u odnosu na stvarne mogućnosti škole da obezbedi potrebnu podrška.

Individualnim obrazovnim planom se konkretizuje svaki oblik podrške učeniku koji ima posebnu potrebu kroz odgovore na sledeće pitanja: 1) gde se uči (fizička sredina); 2) šta se uči (nastavni plan i program za svaki predmet); 3) iz čega se uči (nastavna pomagala); 4) kada se uči (raspored aktivnosti); 5) kako se uči (metode rada); 6) ko uči sa detetom (stručnjaci koji realizuju program); 7) kako se proverava šta je naučeno (način provere znanja). Ovim dokumentom se pokriva oblast nastavnih i vannastavnih znanja i veština.

Prvi korak u kreiranju IOP-a predstavlja proces prikupljanja relevantnih podataka o učeniku sa posebnim potrebama, odnosno detaljan opis aktuelnog funkcionisanja deteta i sociokulturne situacije porodice u kojoj dete živi. Na poslu prikupljanja relevantnih podataka sarađuje čitav niz stručnjaka iz različitih oblasti: lekari, pedijatri, rehabilitatori, socijalni radnici, psiholozi.

Podaci koji se odnose na porodicu treba da obuhvataju: nivo socijalnog, kulturnog i ekonomskog razvoja sredine u kojoj porodica živi; pripadnost porodice određenim društvenim, verskim grupama; stilove života, autoritet i odnosi

među članovima porodice; veličina porodice; prisustvo oštećenja kod drugih članova porodice itd. Sve promene koje menjaju dinamiku porodičnih odnosa moramo evidentirati i razumeti, jer je to polazna osnova u pristupu detetu i pokušaju da izađemo u susret njegovim potrebama. Razumevanje razvoja deteta nije moguće bez razumevanja porodičnog okruženja u kome se ono odvija. Činjenica da je i kod roditelji deteta koje ima oštećenje sluha takođe prisutno isto oštećenje, može nam poslužiti kao polazna osnova u kreiranju aktivnost koje za cilj imaju govorno-jezičku rehabilitaciju učenika. S druge strane, od kvaliteta porodičnih odnosa presudno zavisi osećanje sigurnosti, koje prema svim psihološkim teorijama čini jezgro i temelj uspešnog razvoja ličnosti. Porodica, kao osnovna vaspitna institucija, predstavlja važno mesto materijalnih i duhovnih sigurnosti, a članovi porodice mogu biti važni partneri u realizaciji različitih oblika podrške deci sa razvojnim smetnjama. Na žalost, znatan broj roditelja upravo ove dece nije u stanju da pruži nikakvu pomoć ni detetu ni školi.

Sledeći nivo potrebnih podataka se odnose na: nivo sposobnosti u bazičnim oblastima razvoja deteta sa posebnim potrebama (kognitivnom, socijalnom, emocionalnom, fizičkom); na vrstu i težinu smetnje; primarne i sekundarne posledice razvojnih teškoća; uticaj razvojne teškoće na ostvarenje obrazovnih i vaspitnih ciljeva (osećanje sigurnosti, uspostavljanje radnih navika, emocionalne stabilnosti, socijalizacija). Razvojne smetnje i negativan ili ignorišući stav sredine prema detetu dovode do niza sekundarnih teškoća koje ne proizlaze nužno iz samog oštećenja. „Ove sekundarne teškoće, koje se najčešće ispoljavaju kao razni oblici emocionalne i socijalne neprilagođenosti, nezrelosti i sklonosti socijalnoj izolaciji ili agresivnosti podstaknutoj frustracijama zbog neuspeha i nepovoljnog odnosa vršnjaka i nastavnika prema njima, je moguće izbeći dobro planiranim preventivnim aktivnostima usmerenim na maksimalno postignuće u granicama sposobnosti deteta i njegovim uključivanjem u grupe vršnjaka“ (Hrnjica 1997: 159).

Sposobnost učenika sa posebnim potrebama da odgovori na brojne zahteve nastave uslovljava i mogućnost njihovog učestvovanja u inkluzivnom obliku nastave, tačnije, uslovljava stepen adaptacije i modifikacije čitavog nastavnog rada, ali i oblike pomoći koje je neophodno pružiti takvom učeniku da bi sa uspehom pratio nastavu. Tako je kod učenika sa oštećenjem u motoričkom funkcionisanju (mišićna distrofija, cerebralna paraliza) manje ili više ograničena mogućnost učestvovanja u redovnoj nastavi. Kod njih je, po pravilu, znatno smanjen nivo samostalnosti, produženo vreme izrade zadataka, a sposobnost aktivnog učestvovanja u radu kolektiva, često, direktno ugrožena oštećenjima u oblasti komunikacije (oštećena je i ekspresivna i receptivna funkcija govora). I pored intelektualnog funkcionisanja u granicama proseka, sposobnosti za učenje učenika sa motoričkim poremećajima mogu biti slabije razvijene, što se ogleda u poremećaju pažnje (distraktibilnost i površnost), smanjenom radnom potencijalu (česti periodi zamora i potrebe za odmorom) kao i problemima u reprodukciji gradiva (prema: Ilić 2008: 548). Podaci o sposobnosti usmeravanja individualne aktivnosti, sposobnosti kooperativnog rada, sposobnosti rukovanja školskim pri-

borom, urednosti u obavljanja dužnosti su jako bitni za planiranje bilo kakvog oblika vaspitno-obrazovnog rada sa ovom grupom učenika.

Najznačajnija procena je procena očuvanih potencijala deteta odnosno odgovor na pitanje kakvim sposobnostima dete raspolaže, kakva su njegova interesovanja, motivacija za učestvovanje u raznim aktivnostima itd. Ova procena mora objasniti detetove resurse i detetova interesovanja (bavljenje sportom ili rekreativnim aktivnostima; bavljenje individualnim ili grupnim igrama; bavljenje umetnošću, kulturnim aktivnostima ili zanatima; odlazak na mesta za zabavu). U cilju stvaranja što kompletnije slike iz segmenta dečjih razvojnih kapaciteta, navode se mnogobrojne informacije formalnog i neformalnog karaktera koje se odnose na funkcionisanje deteta van škole, kao i u školskim uslovima.

Posle prikupljanja relevantnih podataka o detetu, sledeći korak i uzradi IOP-a je identifikacija programskih zahteva na koje učenik ne može da odgovori, a to se vrši sa više aspekata: 1) sa aspekta njegovih kognitivnih, motoričkih, govorno-jezičkih, vizuelnih, auditivnih, socijalnih i emocionalnih sposobnosti i 2) sa aspekta učenikovog znanja i primene naučenog. Posle takvih procena sledi identifikacija vrste i obima potrebne podrške (obrazovne i neobrazovne). Intervencije na obrazovnom sadržaju programa odnose se ne samo na kvantitativne već i na kvalitativne adaptacije sadržaja različitih školskih predmeta, a pored toga potrebno je izvršiti i adaptaciju: metoda podučavanja; nastavnih sredstava i materijala (prilagođavanje materijala za čitanje ili pisanje mogućnostima percepcije, manipulacije i grafomotornim sposobnostima; načina vrednovanja školskog znanja.

Nekada je potrebno izvršiti samo adaptaciju načina izvođenja programa tj. njegovu metodičku osnovu. Promene u načinu ostvarenja programa zavise od vrste i stepena oštećenja i nastavnog predmeta. Hegerti i saradnici (1981: 370) rezimirali su brojne metodičke intervencije na sledeći način:

1) Pojednostaviti izlaganje, davati uputstva polagano i jasno, razložiti složene celine u kraće jedinice, davati kraće zadatke.

2) Planirati ostvarenje nastavnih jedinica tako da sadrže što raznovrsnije aktivnosti.

3) Obratiti više pažnje na dete, ohrabrivati ga i kada je uspešno i kada zaostane u radu. Zahteve treba iskazati sa simpatijom, ali bez popuštanja. Dete treba da stekne osećanje da učitelj brine o njemu i da mu je svako dete važno.

4) Dete koje je sporo treba dozvoliti da radi sporije od druge dece.

5) Tolerisati teškoće u govoru i kretanju.

6) Kad god je moguće treba podsticati razvoj interesovanja sve dece, uključujući i onu sa razvojnim smetnjama. Atmosfera pri izlaganju novog gradiva, a posebno pri ispitivanju treba da bude što je moguće više opuštena. Kad god je moguće u savladavanju novog gradiva i proveri znanja treba uneti elemente igre i dati im prednost nad poučavanjem.

Posebno je značajno da se sadržaj IOP-a oslanja na programe specijalne edukacije i rehabilitacije koji su već precizno definisani, osmišljeni u defektologiji i imaju svoju dugogodišnju potvrdu u praksi (kao što je treninge vizuelnog

razvoja, orijentacija i kretanje u prostoru za učenike oštećenog vida ili programi razvoja govora kod učenika oštećenog sluha, vežbe reedukacije psihomotorike kod učenika sa disharmoničnim razvojem itd. IOP-om se planiraju i oblici vršnjačke podrške, što realizuju učitelj i predmetni nastavnik. Ovaj oblik podrške mora biti veoma pažljivo programiran, pogotovu na mlađem uzrastu, pošto se empatija i solidarnost veoma teško uspostavljaju kod učenika, ako se, procesom identifikacije, taj stav ne prihvati pod uticajem nastavnika.

Za uspešnu rehabilitaciju dece sa posebnim potrebama, stručnjaci moraju pored akademskih sadržaja da uključe i sve posebne potrebe pojedinačnog učenika, s obzirom na njegovu specifičnu biopsihosocijalnu strukturu, te sve njegove posebne potrebe. Neakademske veštine su za ovu decu jednako važne za njihovu socijalnu integraciju i profesionalno osposobljavanje. Ciljevi kao što su razvoj radnih navika, razvoj osećanja samopoštovanja, uspostavljanje kvalitetnih intrpersonalnih odnosa sa vršnjacima i okolinom, dostizanje odgovarajuće uzrasne socijalno emocionalne zrelosti, samo su neki od ciljeva koji traže ozbiljno angažovanje svih članova tima angažovanog za realizaciju IOP-a. Napredovanje deteta sa teškoćom u razvoju znatno je vidljivije u emocionalnoj i socijalnoj oblasti, nego u akademskim postignućima.

Praćenje i ocenjivanje rad i napretka deteta mora se sprovoditi kontinuirano i dosledno tokom implementacije IOP-a, kao i nakon završenog procesa u periodu od jedne školske godine. Kriterijumi uspešnosti najčešće se izražavaju u procentima u odnosu na dogovoreni parametar uspeha. Taj parametar se definiše za svako dete pojedinačno i predstavlja njegov realni, maksimalan domet postignuća u nekoj oblasti, u datom periodu. Konačna evaluacija godišnjih ciljeva uglavnom se daje u vidu kompletnog izveštaja po pojedinim oblastima vaspitno-obrazovnog rada, pri čemu bi trebalo da uključi i preporuke za dalje napredovanje deteta.

Iako se IOP donosi za pojedinačno dete, on se uvek realizuje u okviru obrazovne, vršnjačke grupe koju dete pohađa, jer svako izdvajanje deteta iz odeljenja može negativno obeležiti dete. Ako je neophodan individualni rad (logopedski tretman, fizikalne vežbe i dr.) treba ga realizovati u terminima kada se ne odvija nastavni proces u odeljenju. Veoma je važno da ukupno opterećenje deteta sa razvojnim teškoćama ne bude veće, već po mogućnosti manje, od opterećenja za ostalu decu.

Tim za izradu IOP-a

Priroda odnosa između deteta sa posebnim potrebama i sredine u kojoj se odvija njegova edukacija i rehabilitacija je u toj meri kompleksna da to čini učešće multidisciplinarnog tima u podršci detetu neophodnom. Prema zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja RS (2009, član 77, stav 6 i 7) tim za kreiranje individualnih obrazovnih planova uključuje: nastavnika razredne nastave, (odnosno odeljenski starešina i predmetni nastavnici); stručnog saradnika škole: roditelje, odnosno staratelje, a u zavisno od potrebe škole i programa koji

se ostvaruje, dodatnu podršku i stručne poslove može da obavlja i socijalni radnik, defektolog, logoped i andragog; po potrebi: pedagoškog asistenta i stručnjake van ustanove, na predlog roditelja**.** Aktivnosti predviđene individualnim planom se realizuju timski i veoma je bitno, već u početku rada, jasno utvrditi koje su obaveze svakog od članova tima. Plan mora biti racionalan sa aspekta mogućnosti svakog člana da učestvuje u njegovoj realizaciji. Utvrđivanje prioriteta u pružanju pomoći, sugestija roditeljima da preuzmu sve one oblike podrške koje realno mogu da prihvate, uz konsultovanje ostalih članova tima, povećanje intervala sastanaka članova tima za učenika koji dobro napreduju, pa i prekidanje primene IOP-a kada učeniku nije više potrebna dodatna pomoć, važne su planske aktivnosti, neophodne za dugoročnu održivost inkluzivnog programa u školi.

Svi članovi tima moraju obavljati svoje uloge koje se temelje na pozitivnim uverenjima i očekivanjima, kako bi se obezbedio neophodan optimizam koji podsticajno deluje ne samo na dete, već i na druge aktere ovog procesa. Međusobna komunikacija svih članova stručnog tima zasniva se na konceptu partnerstva.

Ono što se od učitelja, kao glavnog nosioca aktivnosti, očekuje jeste da ima nesentimentalan, ali korektan i strpljiv odnos prema detetu, koji proizlazi iz uverenja da je takav odnos sastavni deo profesionalnih dužnosti, tj. sastavni deo njegovog profesionalnog identiteta. Prema Galifordu, ključni odnos između učitelja i deteta sa posebnim potrebama je prihvatanje. „Pod ovim stavom podrazumeva se, s jedne strane, odnos koji je pozitivan, ali ne i preterano emocionalno obojen, a sa druge odnos koji podrazumeva toleranciju i razumevanje i kada učitelj ne uspe da disciplinski merama zaustavi nepoželjno ponašanje. Ako uspe da razvije taj stav, učitelj je na najboljem putu da uspostavi početni kontakt sa detetom. Prihvatanje uključuje i stav kojim se iskazuje spremnost za saradnju kada dete ispolji znakove da bi je prihvatilo, kao i odnos učitelja prema detetu kojim mu daje do znanja da uvažava njegove osobenosti i da ga ceni kao ličnost“ (Hrnjica 1997 : 142).

Uključivane deteta sa težim smetnjama u redovnu školu čini nastavni proces složenim i dovodi do iznenadnih nepredviđeni situacija, kao što je potreba da se detetu posveti više vremena i da se zadrži na nečemu što je ostalim učenicima savršeno jasno. Zadovoljenje potreba ovih učenika, koje su daleko složenije nego potrebe ostalih učenika, čas često može odvesti u drugom, nepredviđenom pravcu. Za aktivno učešće u upravljanju takvim situacijama i rešavanju mogućih konflikata, učitelj bi trebalo da bude u stanju da: analizira sporna pitanja i interese svih učenika u odeljenju; analizira poreklo konflikta i da prihvati različita stanovišta; identifikuje područija slaganja i neslaganja; napravi prioritete među potrebama i ciljevima; donose odluke o tome šta je bitnije u nekom trenutku. On mora biti sposoban da prepozna i izvrši izbor onih aktivnosti u okviru nastavnog procesa u kojima dete sa posebnim potrebama može aktivno da učestvuje, delimično ili potpuno ostvarujući svoje potencijale, kao i da prepozna one aktivnosti u kojima učenik sa posebnim potrebama ne može da učestvuje. Dalje, on mora imati sposobnost da prati, ocenjuje, dokumentuje i izveštava o sposobno-

stima, potrebama i napretku učenika sa posebnim potrebama, odnosno sposobnost da prepozna i precizno registruje sve znake njihovog napredovanja, kako na intelektualnom tako i na socijalnom i emocionalnom području, što je važno ne samo sa stanovišta deteta nego i za održavanje motivacije svih onih koji rade sa detetom. Mora biti upoznat sa vrednostima i primenom savremenih vizuelnih, taktilnih, auditivnih i svih drugih specifičnih nastavnih sredstva u radu sa učenicima koja imaju smetnje u razvoju. Potrebno je da poznaje karakteristike i bude sposoban da koristi savremenu informaciono-komunikacionu tehnologiju, konstruisanu i prilagođenu perceptivnim sposobnostima ovih učenika. Sposobnost kreiranja specifičnih didaktički funkcionalnih situacija efikasnog učenja i poznavanje i korišćenje najbitnijih sistema iz oblasti specijalne edukacije i rehabilitacije (kao što je Brajevo pismo za slepe) je takođe neophodna. To su samo neke od kompetencija koje učitelj u inkluzivnoj školi mora da razvije, kako bi uspešno dogovorio na postavljene zadatke

Profesionalna intervencija koju daje učitelj je samo deo te podrške i njemu apsolutno mora biti jasno u kojoj meri se mora i može osloniti na druge članove stručnog tima u procesu inkluzivno obrazovanje, kao i na koji način on participira u tom timu.

Pored učitelja u okviru tima za inkluzivno obrazovanje značajnu ulogu dobijaju i roditelji, odnosno staratelji deteta sa posebnim potrebama. Roditelji su partneri škole i aktivno učestvuju u planiranju i praćenju razvoja svog deteta, pri čemu imaju i odlučujuću ulogu, jer daju saglasnost za sprovođenje individualnog obrazovnog plana. Partnerski odnos škole i roditelja je posebno značajan u onim situacijama kada roditelji imaju nerealnu predstavu o sposobnostima deteta i na tome zasnivaju očekivanja u pogledu školskog uspeha ili kada sami ne mogu sagledati mogućnosti i neotkrivene sposobnosti vlastite dece. Podrška detetu od strane roditelja može se sastojati u pružanju pomoći tokom učenja, izvođenju fizičkih vežbi ili vežbi koje imaju za cilj razvoj samostalnosti itd., ali je još od veće važnosti indirektna pomoć koja se sastoji u tome da roditelji dete ohrabruju pri različitim aktivnostima, da stvaraju atmosferu kod kuće koja je opuštajuća i podsticajna, a ne stresna.

Osnovna načela na kojima se zasniva razvoj partnerskih odnosa škole i porodice prema Jasmini Karić (2009) su: 1) povezivanje porodice sa stručnom službom u školi i izvan škole; 2) primena različitih oblika rada i aktivnosti namenjenih roditeljima; 3) uspostavljanje pozitivne komunikacije (slušanje, podržavanje, ohrabrivanje, poštovanje, poverenje, prihvatanje i pregovaranje); sprovođenje programa edukacije roditelja u školi (savetovanje, informisanje, posredovanje); 5) posete porodici (Karić 2009: 72). Ista autorka navodi i da rezultati različitih istraživanja pokazaju niz pozitivnih rezultata saradnje roditelja i škole, kao što je verovanje deteta da mu roditelj pomaže, pokazivanje boljeg uspeha u školi, bolja motivacija i samopoštovanje, smanjenje problema u ponašanju, a kod roditelja osećanje uspešnosti i ispunjenosti zbog pružanja više pomoći i podrške detetu, kao i bolje razumevanje rada u školi.

Zaključak

Zadatak savremenog društva je da obezbedi najadekvatnije uslove koji će omogućiti fleksibilniji sistem obrazovanja i obezbediti svakom detetu da napreduje prema svojim mogućnostima. Taj napredak je moguće obezbediti izradom individualnih obrazovnih planova za učenike sa posebnim potrebama, a njegova osnovna karakteristika je da se zasniva na dinamičkoj proceni odnosa aktuelnog i planiranog nivoa znanja i veština. Od pravilnog planiranja postupaka, ciljeva, obima i načina pružanja podrške, od procesa osnaživanja svih članova koji čine tim za izradu i realizovanje IOP-a, zavisi i budućnost inkluzivnog obrazovanja. Osnovno obeležje takvog obrazovanja je da atmosfera u školi kao celini bude takva da svako dete, kad dolazi u školu, bude dočekano dobrodošlicom, kako od strane učitelja, stručnih saradnika, tako i od vršnjaka. Jedino istovremena primena individualnih oblika pomoći i razvijanje podržavajuće atmosfere za svako dete, može omogućiti ostvarenje i obrazovnih i vaspitnih ciljeva u granicama mogućeg. Stvaranje škole po meri deteta je dugoročni cilj do koga se stiže strpljivo i postepeno.

Literatura

Bach 2005: Bach, H., *Osnove posebne pedagogije*, Zagreb, Educa.

Hagertu, Pocklington, Lucas 1981: Hagertu, S., Pocklington K., Lucas, D., *Educating Pupils with Special Needs in the Ordinary School*, Windsor, NFER, Nelson P. C.

Hrnjica 1997: Hrnjica, S., *Dete sa posebnim potrebama, dete sa razvojnim smetnjama u osnovnoj školi*, Učiteljski fakultet, Beograd.

Hrnjica i sar. 2004: Hrnjica, S. i saradnici, *Škola po meri deteta*, Institut za psihologiju Filozofskog fakultete, Save the Children UK, Beograd.

Ilić-Stošović, Nikolić, Rapaić 2008: Ilić-Stošović, D., Nikolić, S., Rapaić, D., *Vrednovanje školskog uspeha učenika s motoričkim poremećajima u inkluzivnoj nastav*i, Zbornik radova „U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi“, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 535–550.

Karić 2009: Karić, J., *Kako uspostaviti partnerski odnos redovne škole i porodice koja ima dete sa teškoćama u razvoju*, Škola po meri deteta, 2, Save the Children UK, str. 72–76.

Karić, Radovanović 2008: Karić, J., Radovanović, V., *Pružanje podrške porodicama sa posebnim potrebama u redovnom sistemu obrazovanja*, „U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi“, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu.

Rajobi i sar. 2009: Rajobi, V., Stanić, N., Grujičić, R., Bešlić, B., Pejović, M., *Individualni program podrške IPP*, Škola po meri deteta, 2, Save the Children UK, str. 57–76.

Rapaić, Nedović, Ilić 2008: Rapaić, D., Nedović, G., Ilić, S., *Zakonski okvir i inkluzivna praksa,* Zbornik radova „U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi“, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 9–25.

Zakon o Osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja RS (2009, član 77, stav 2).

Zovko 1996: Zovko, G., *Odgoj izuzetne dece,* Hrvatska akademija odgojnih znanosti, Katehetski selezijanski centar, Zagreb.

Златко М. Павловић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

Претходно саопштење

ЗНАЧЕЊЕ КОЈЕ ЗА СТУДЕНТЕ ПЕДАГОГИЈЕ ИМА ТЕРМИН „ПОЛИТИКА ВАСПИТАЊА“

Уводни дио

Због своје природе, васпитање је увијек било изложено знатном утицају политике. Тај утицај се у различитим историјским периодима и различитим друштвеним системима разликовао, али је увијек био присутан. Прожетост васпитања политиком понекад је била толика да су се васпитањем више бавили политичари него педагози. Поткоњак шездесетих година прошлог вијека критикује ситуацију у којој коначну ријеч у рјешавању педагошких питања нема наука него политика (Поткоњак 1981).

Један од појмова који је незаоблизан кад је ријеч о односу политике и васпитања је појам „политика васпитања“. У овом раду се бавимо значењима овог термина и то са два аспекта: 1. значења која се термину придају у рјечницима, енциклопедијама и научним радовима; 2. значења која тај термин има за студенте педагогије, као будуће стручњаке у области васпитања.

Наше интересовање усмјерено је према значењу појма „политика васпитања“, али је за разматрање значења тог појма потребно прво се позабавити значењем појма „политика“. Свакодневно смо са медија бомбардовани мноштвом информација међу којима се један добар дио односи на политику и политичке догађаје. Сви у комуникацији користимо термин „политика“ и сви имамо неку представу о томе шта тај термин значи, али код већине људи те представе остају на нивоу недовољно артикулисаних, лаичких поимања која није лако вербализовати. Чак и када се посматрају значења која се под одредницом „политика“ могу наћи у рјечницима, није једноставно рећи шта се све подразумијева под политиком. Очигледно се ради о сложеном феномену, тако да се уз појам „политика“ везује већи број значења, при чему се нека од њих доста разликују једна од других. Као илустрацију навешћемо значења која се за политику дају у неколико рјечника.

Клајн и Шипка у *Великом речнику страних речи и израза* (2006) за одредницу „политика“ наводе значења:

„1. Вештина и начин владања државом, градом, институцијом; делатност која тежи уређењу друштва или појединих његових делова.

* zlatkopa@yahoo.com

2. Начин управљања, руковођења или планирања одређене делатности; опште понашање према другим државама или појединим деловима заједнице“.

У *Речнику српскохрватског књижевног језика* у издању Матице српске наведена су значења:

„1а: Укупност свих радњи које се предузимају у одбрану класних интереса ради освајања и јачања класне власти.

1б: Државни послови који се односе на руковођење државом у области унутрашње управе и међународних односа; планом предвиђене делатности у државној управи усмерене на одбрану и унапређење државних и класних носилаца власти.

2. Активност којом се жели постићи неки циљ, обично обмањивањем других“ (*Речник српскохрватског књижевног језика* 1971).

У општим рјечницима или рјечницима страних ријечи и израза углавном ће се наћи значења која су савим блиска наведеним. *Социолошки речник* даје потпуније објашњење појма „политика“. Наводи се да постоји много дефиниција политике (нормативна, рационалистичка, дијалектичка, инструментална и др.) у којима се испољава различит угао посматрања и идејног опредјељења, али и усложњавање феномена политике: „Неусклађеност појма *политика* видљива је у постојању различитих, па и међусобно опречних одређења политике: етатистичко (усмерено на државу), насупрот партиципативном (окренуто појединцу); нормативно (окренуто вредностима), насупрот дескриптивном (описном); конфликтно насупрот консензусном (у основи је сукоб или тежња за компромисом); историјско (које наглашава променљивост политике) насупрот неисторијском (непроменљивост политике); модерно (везано за просветитељску рационалност) насупрот постмодерном (дезидеологизација и релативизација)“ (*Социолошки речник* 2007: 407).

Као доминантна, наводе се два основна значења појма „политика“. Прво је инструментално значење гдје политика означава борбу интереса, група и појединаца. Ради се о борби за власт која појединцима и групама који су је освојили омогућује да контролишу најважније државне службе и да захваљујући тој контроли извлаче одређену корист. Политика овдје има функцију заштите привилегованих положаја. Друго, неутрално, значење односи се на правце усклађивања дјелатности од општег значаја гдје се политика јавља као средство нужне интеграције и напор да се успостави безбједност и релативна праведност како би се заједничко добро штитило од појединачних захтјева. Ова два значења изражавају двије најважније стране политике и државе као њене кључне установе. Са једне стране, држава је средство власти које осигурава интересе одређених друштвених класа, слојева и група, што се данас остварује преко политичких партија које контролишу кључне државне службе. Са друге стране држава је и установа која обезбјеђује минимум друштвеног поретка и интеграције без којих заједнички живот неби био могућ. Ове двије улоге државе (и политике) могу, у

различитим временима и на различитим мјестима, бити у различитој мјери изражене, али су увијек обје присутне (*Социолошки речник* 2007).

У табели 1 сумирали смо схватања политике у оквиру основна два значења тог појма.

Табела 1: Значења која се везују уз појам „политика“

Инструментално значење	Неутрално значење
– Вјештина владања. – Мјере усмјерене на одржавање или освајање интереса неке друштвене групе (нпр. класе). – Дјелатности у државној управи усмјерене на одбрану државних и класних носилаца власти. – Активности којим се жели постићи неки циљ.	– Начин руковођења, планирања неке дјелатности. – Метод рада неке организације, установе, појединца. – Мудрост и вјештина опхођења и сналажења. – Збир начела и метода које се примјењују у развоју неке заједнице.

Много тога што смо навели за појам „политика“ важи и за појам „политика васпитања“. Специфичност овог појма је у томе што је он нешто мање у свакодневној употреби и што је чешће везан за комуникацију у стручним педагошким круговима. Друга специфичност огледа се у томе што се у истом или врло сличном значењу користи више термина. Просвјетна политика, образовна политика, политика васпитања и образовања су неки од њих. Ми у овом раду користимо термин „политика васпитања“.

У *Педагошкој енциклопедији* је под одредницом *Политика васпитања и образовања* наведено: „Укупност принципа, односа, путева, облика, мера и инструмената којима се обезбеђује и усмерава развој васпитања и образовања у функцији и интересу свих чланова друштвене заједнице и друштва у целини у складу са глобалном политиком друштва и његовим социјалним, економским, културним и научно-технолошким циљевима и потребама. Реч је о политици друштва према васпитно-образовној компоненти, димензији и претпоставци сопственог развоја и развоја сваког њеног члана. ...Политика васпитања и образовања је најуже повезана (у знатној мери и условљена) са социјалном, економском и културном политиком“ (*Педагошка енциклопедија* 1989).

Педагошки речник за појам „просветна политика“ даје овакво одређење: „Скуп мера и настојања које одређена друштвена заједница предузима у циљу руковођења, подизања и унапређења просвете. Од друштвенополитичког уређења земље зависи и просветна политика. Владајућа класа у класним друштвеним формацијама спроводи и у области просвете просветну политику која одговара њеним општим интересима и настоји да васпитање, образовање, просвета и култура служе класним циљевима“ (*Педагошки речник* 1967).

Ивић наводи да је основна функција образовне политике да „...оптимално повеже све компоненте образовног система и да их стави у функцију циљева и приоритета, који су битан елеменат образовне политике“ (Ивић 1994: 18).

У расправи о односу васпитања и политике Ненадовић каже: „У 18. и 19. веку епоха просветитељства је учврстила назив просветна политика, који је временом еволуирао и у политику образовања, односно образовну политику. Макар се разликовала од државе до државе, од епохе до епохе, просветна политика је као пројекција и као апликација сусрета политичких, развојних, економских, културних, педагошких и образовних потреба са сазнајним и едукацијским аспирацијама народа и времена, постала саставни део политичких програма“ (Недовић 2002: 2).

Видљиво је да су она два основна значења појма „политика“ присутна и код појма „политика васпитања“, односно код сродних појмова. Инструментално значење истиче се напоменом да владајуће друштвене групе и област васпитања настоје ставити у функцију одржавања стања у којем имају кључну контролу у друштву. На друго, неутрално значење упућује истицање мјера, принципа, настојања, путева којима се усмјерава развој васпитања, образовања, просвјете, тако да то буде у интересу друштва у цјелини. Дакле, и овдје имамо указивање на двије истовремено присутне, а супротстављене тенденције. Са једне стране, васпитање се јавља као поприште борбе различитих група (класних, националних, религиозних, сталешких итд.) при чему те групе настоје васпитање ставити у функцију остваривања својих интереса, што је по правилу науштрб интереса других група. Мјере, стратегије и поступци, који се при томе користе, чине политику васпитања. Са друге стране, функционисање друштва подразумијева бар минимум усклађености интереса различитих група, па се онда и на пољу васпитања мора остварити тај минимум задовољавања интереса свих група. Поступци и начини обезбјеђивања тог неопходног минумума усклађивања интереса на пољу васпитања чине политику васпитања.

Васпитање се увијек јављало као једно од средстава одржавања друштвене контроле. Васпитањем се могу наметнути такве вриједности, таква доминантна структура личности, такви обрасци понашања који обезбјеђују одржавање датог стања у којем одређена друштвена група има контролу над кључним друштвеним институцијама и основним ресурсима. Пошто се васпитањем преноси и знање као један од ресурса који је током развоја човјечанства задобијао све већи значај, васпитање се користи и као средство за контролу прерасподјеле тог ресурса. Васпитање се такође користи и као средство отпора групама на власти, као средство одбране вриједности, особина, образаца понашања који су другачији (често супротни) од оних које намећу доминирајуће друштвене групе. Тако нпр. у сусрету двију култура, по правилу она јача настоји да потчини слабију. Потчињавање је укључивало потискивање културних образаца слабије и наметање образаца оне културе која на својој страни има силу. Ово се у знатној мјери оствари-

вало васпитањем. У 19. вијеку колонијалне силе су у колонијама наметале свој језик, религију и друге облике своје културе. Добрим дијелом је то рађено обликовањем одговарајућег система образовања. Политика васпитања је била усмјерена на учвршћење колонијалне власти.

Примјер оваквог дјеловања имамо и на нашим просторима након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Нова власт је у Босни и Херцеговини затекла конфесионалне основне школе. Једна од првих мјера коју су на пољу школства провеле окупационе власти било је оснивање неконфесионалних, државних школа које су биле под јаком контролом власти (Земаљске владе). Те школе су промовисале вриједности и идеологију Аустроугарске монархије, а у циљу сузбијања нацоиналних вриједности и осјећања (посебно код Срба који су оцјењивани као опасни по монархију). Рад српских конфесионалних школа ометан је на најразличитије начине. Грађани су морали издржавати државне школе без обзира да ли су већ издржавали своје конфесионалне школе; захтјеви за изграду нових конфесионалних школа рјешавани су годинама, а на крају би им додјељиване лоше локације, иако су завјештањем од богатијих Срба добијене добре локације; 1889. године је забрањено прикупљање прилога за изградњу конфесионалних школа; српским школама све до 1885. године није дозвољено да у називу имају термин „српске“; забрањивани су неки уџбеници; надзорници које је постављала влада имали су право да, кад хоће и колико хоће, контролишу рад учитеља и да прегледају и његов стан; да би радили у било којој школи, учитељи су морали добити и увјерење о коректном политичком и моралном владању; боље зграде српских основних школа су одузимане и додјељиване државним школама итд. Коначно, 1914. године, послије Сарајевског атентата, српске школе су потпуно укинуте (Поткоњак 2006).

Потчињене групе користе васпитање као средство одбране. Колонизовани народи су грчевито настојали да очувају своју културу, свој језик, религију, традиције и др. Пошто нису имали никакву, или су имали тек незнатну, контролу над формалним школским системом, отпор су највећим дијелом организовали у оној сфери васпитања које се одвија у породици, религијским институцијама и другим институцијама које су успијевале да задрже одређен степен аутономије у односу на колонијалне господаре или окупаторе. И ту се ради о политици васпитања која сада има циљ супротстављање наметнутој власти.

Опет се можемо послужити примјером из наше историје. Срби у Босни и Херцеговини нису се мирили са мјерама које су окупационе аустроугарске власти проводиле на пољу школства. Бунили су се, позивали на законе, жалили се цару на Земаљску владу и њене поступке. Тражили су вјерско-просвјетну аутономију. Бурно су негодовали када је језик у свим основним школама назван „хрватски“ па онда преименован у „земаљски“ , а затим у „босански“. Напокон је 1907. године, након бурних протеста,

именован као „српско-хрватски“. Године 1905. цар је Србима дао одређену вјерску и просвјетну аутономију (Поткоњак 2006).

Осим што се појављује у функцији надметања и борбе, васпитање има и функцију развијања образаца понашања који су неопходни за обезбјеђивање минимума усклађености интереса и потреба различитих друштвених група, без чега заједница не може функционисати. Доминантне друштвене групе морају дозволити маргинализованим групама приступ културним тековинама у мјери која је неоходна за функционисање друштва. Експанзија општег образовања, која почиње са индустријализацијом, није била ствар добре воље власника капитала, него резултат потребе за писменом радном снагом која ће радити у фабрикама чији број се убрзано увећавао.

Ове двије стране васпитања (што се рефлектује у два аспекта политке васпитања) нису стриктно одвојене, него се преплићу. Може се ово илустровати скривеним наставним програмом о којем говори Тофлер (Toffler 1980). Он каже да је масовна индустријска производња условила појаву масовног образовања, које је имало задатак да задовољи потребе индустријске производње за квалификованом радном снагом. Масовно образовање је почивало на учењу читања, писања, основа аритметике и понешто из других предмета. То је био јавни наставни план. Заједно са њим, постојао је и невидљиви или скривени наставни план који је почивао на три циља: развити код дјеце, будућих радника у фабрици, тачност, увјежбаност за репетитивни рад и послушност. Ове особине су неоходне за несметано одвијање производње на фабричкој траци, али те особине истовремено обезбјеђују власницима капитала да здржавају контролу над друштвеним токовима. Није ријеткост да је координирајући аспект васпитне политике јаван и званично обзнањен, а онај инструментални аспект, бар дијелом, прикривен. Инструментална и неутрална (координирајућа) страна политике васпитања се преплићу. Као код политике, и код политике васпитања су увијек обје присутне, само је питање која је више наглашена и на коју при анализама више обраћамо пажњу.

Имајући то у виду, истраживањем чији резултати су представљени у овом раду, настојали смо провјерити колико студенти педагогије појму „политика васпитања“ у поређењу са појмом „политика“ придају инструментално, а колико неутрално (координирајуће) значење. Пошли смо од претпоставке да студенти појму „политика васпитања“ придају у мањој мјери инструментално, а у већој мјери неутрално значење него појму „политика“.

Методе

Узорак

Узорак истраживања чинили су студенти педагогије на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву. Ради се о малом, пригодном узорку којег су сачињавали студенти све четири године студија, укупно њих 57.

Инструменти

За мјерење значења појмова „политика“ и „политика васпитања“ кориштен је семантички диференцијал. Примијењено је 17 седмостепених биполарних скала дефинисаних контрастним паровима атрибута на којима су испитаници процјењивали наведене појмове. Парови атрибута који су дефинисали скале могу се видјети у одјељку у којем су представљени резултати истраживања.

Поступак

Истраживање је проведено у априлу 2010. године. Студенти су инструмент попуњавали на часовима редовних предавања. Обухваћени су сви студенти који су датог дана присуствовали предавањима. Прије попуњавања семантичког диференцијала испитаници су добили упутство о начину попуњавања.

Резултати

У табели бр. 1 приказане су просјечне скалне вриједности са скала семантичког диференцијала којим је мјерено значење термина „политика“ и „политика васпитања“. Осим скалних вриједности, дате су стандардне девијације скорова добијених на скалама као и резултати тестирања разлика међу скалним вриједностима са појединачних скала. Графиконом бр. 1 у облику семантичког профила графички су приказане исте скалне вриједности.

Табела 1: Просјечне скалне вриједности, стандардне девијације са скала семантичког диференцијала и резултати t-теста.

скале	политика		политика васпитања		t	p
	$\bar{X}$	σ	$\bar{X}$	σ		
лош – добар	3,45	1,715	4,64	1,833	-4,639**	,000
безврједан – вриједан	4,32	1,619	4,98	1,711	-2,539*	,014
прљав – чист	2,95	1,853	4,57	1,715	-5,784**	,000
иеискрен – искрен	2,77	1,868	4,36	1,763	-5,096**	,000
глуп – мудар	4,07	1,906	5,16	1,462	-3,834**	,000
опасан – сигуран	3,63	1,590	4,70	1,838	-3,704**	,000
низак – висок	4,02	1,838	4,59	1,638	-2,139*	,037
непријатан – пријатан	3,77	1,651	4,82	1,810	-3,848**	,000
ружан – лијеп	3,41	1,776	4,82	1,550	-4,976**	,000
непоштен – поштен	2,43	1,943	4,41	1,837	-6,028**	,000
мали – велики	4,23	1,727	4,41	1,511	-,764	,448
плитак – дубок	3,96	1,858	4,20	1,731	-1,019	,313
слаб – јак	4,04	1,944	4,45	1,617	-1,518	,135
спор – брз	3,89	1,988	4,38	1,784	-1,641	,107
хладан – топао	2,68	1,790	4,29	1,786	-5,718**	,000
пасиван – активан	4,16	1,980	4,73	1,689	-2,494*	,016
досадан – узбудљив	3,27	2,145	4,39	1,713	-3,717**	,000

*-значајно на нивоу значајности 0,05
**-значајно на нивоу значајности 0,01

Графикон 1: Семантички профили за појмове „политика“ и „политика васпитања“

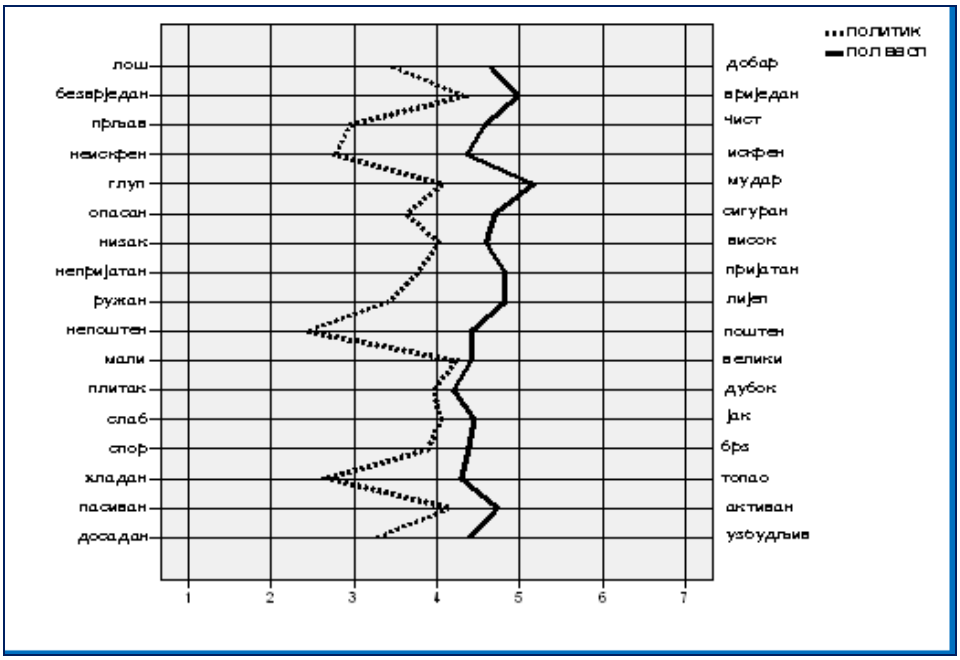

Одмах пада у очи да је на свим скалама политика процијењена негативније него политика васпитања (на свим скалама су негативни атрибути на лијевој страни тј. мање скалне вриједности значе негативнију процјену). Разлике у аритметичким срединама скалних вриједности су статистички заначајне на свим скалама осим скала мали – велики, плитак – дубок, слаб – јак и спор – брз и увијек су у корист појма „политика васпитања“. Занимљиво је издвојити неке атрибуте на којима су добијене највеће, односно најмање просјечне скалне вриједности. За појам „политика“ просјечне скалне вриједности мање од вриједности 3 добијене су на скалама прљав – чист, неискрен – искрен, непоштен – поштен и хладан – топао. Према овоме се може рећи да испитаници из нашег узорка политику у великој мјери доживљавају као нешто прљаво, нискрено, непоштено и хладно. Узимајући скалну вриједност 4 као централну, односно ону вриједност која дијели негативни од позитивног дијела скала, уочава се да профил за појам „политика“ на позитивну страну прелази на скалама безвриједан – вриједан, глуп – мудар, низак – висок, мали – велики, слаб – јак и пасиван – активан. Дакле, осим претходно поменутих карактеристика начина на који доживљавају политику, за испитанике је политика и нешто што има одређену вриједност, величину и снагу и што је праћено активношћу и извјесним степеном мудрости. И ове карактеристике су у већој мјери приписане појму „политика васпитања“.

Код појма „политика васпитања“ просјечне скалне вриједности имају вриједност 5 или већу на скалама безврједан-вриједан и глуп-мудар. Дакле, за студенте је политика васпитања нешто што је у знатнијој мјери вриједно и уз шта се може везивати мудрост. Ни на једној од скала просјечна скална вриједност није била мања од вриједности 4 (није прешла на негативни дио).

Дискусија и закључци

Инструментална функција политике мање је у сагласју са уобичајеним схватањима о томе шта је морално прихватљиво и пожељно него координирајућа њена функција. Борба за власт, моћ, контролу над друштвеним токовима као и макијавлистички приступ који неријетко иде уз ту борбу, од већине људи се знатно негативније вреднује него активности усмјерене на усаглашавање потреба и захтјева у друштву, координацију различитих активности у циљу постизања опште добробити и сл. Према томе се може рећи и да је инструментално значење појма „политика“ праћено негативнијим, а координирајуће (неутрално) значење позитивнијим вредновањем. Зато се негативније процјене на скалама семантичког диференцијала могу третирати као индикатори наглашавања инструменталног значења, а позитивније процјене као индикатори наглашавања неутралног значења појмова „политика“ и „политика васпитања“.

Пошто резултати показују да је појам „политика васпитања“ на свим скалама позитивније процијењен него појам „политика“, посредно се може извести закључак да је за испитанике појам „политика васпитања“ више засићен неутралним значењем у односу на појам „политика“, односно да је појам „политика“ у односу на појам „политика васпитања“ више засићен инструменталним значењем.

Ограничења истраживања

Прије свега, треба имати у виду да су резултати добијени на малом и пригодном узорку. Испитани су студенти који студирају педагогију на једном универзитету, па се оправдано може постављати питање репрезентативности таквог узорка за студенте педагогије, чак и у неким ужим регионалним оквирима. Због вјероватне сличности у културним обрасцима студентске популације у региону, можемо претпоставити да се добијени резултати могу генерализовати на студенте који студирају педагогију на универзитетима у региону у оној мјери у којој се испитани узорак студената у битним обиљежјима може сматрати типичним за студенте педагогије из региона.

Друга карактеристика истраживања, која се може доводити под упитник, је начин извођења основног закључка. Закључак о томе да ли је нагласак на инструменталном или неутралном значењу термина изведен је

на основу тога да ли за дати термин доминирају негативна или позитивна вредновања на скалама семантичког диференцијала. Дакле, закључак је изведе посредно, полазећи од става да се инструментални аспект негативније, а неутрални аспект позитивније вреднује, па су онда вриједности на семантичком диференцијалу које су ближе негативном полу третиране као показатељи већег присуства инструменталне компоненте у значењу, а вриједности на семантичком диференцијалу које су ближе позитивном полу третиране као показатељи већег присуства неутралне компоненте у значењу термина „политика“ и „политика васпитања“. Вјероватно би се поузданији резултати могли добити неким директнијим начином мјерења ових двију компоненти значења.

Литература

Ивић 1994: И. Ивић, Модерни систем образовања – сада и овде, Београд: *Образовање за будућност*, Београд, 11–22.

Клајн, Шипка 2006: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.

Мимица, Богдановић 2007: A. Mimica, M. Bogdanović, *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Ненадовић 2002: В. Недовић, Просветна политика или политичка просвета, *Педагогија,* 4, Београд, 1–18.

Педагошка енциклопедија 1989, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Поткоњак 1981: N. Pokonjak, Za nov odnos između pedagogije i politike, u: N. Potkonjak, *Izabrana dela*, knj. I, Osijek: Pedagoški fakultet u Osijeku, 115–123.

Поткоњак 2006: Н. Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Београд-Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.

Педагошки речник 1967, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Речник српскохрватског књижевног језика 1971, Нови Сад: Матица Српска.

Тофлер 1980: A. Toffler, *The Third Wave*. New York: Bantam Books.

Јелена Ж. Максимовић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за педагогију

Прегледни рад

АКЦИОНА ИСТРАЖИВАЊА У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОГ ФЕНОМЕНА

Акциона истраживања везана су за унапређивање васпитно-образовне праксе и наставе и полазе од другачијег епистемолошког поретка друштвених наука и друштвене праксе, па се због тога битно разликују од класичних методолошких истраживачких модела. Иако су најавила нову парадигму у хуманистичким наукама осамдесетих година прошлог века, пре свега у педагогији, ову посебну врсту иновативних истраживања обележава тежња да се, уз сазнавање предмета или теме истраживања, као циља истраживања појави промена васпитно-образовних односа, од чега се у прошлости често одустајало у оквиру друштвених наука. Овде ћемо напоменути да акциона истраживања нису усмерена само на унапређивање праксе већ и на унапређивање разумевања тог процеса. Односно, ако акциона истраживања нису усмерена на непосредно унапређивање васпитно-образовне праксе, она не могу имати карактер и обележја акционих истраживања.

Поставља се питање у чему се акциона истраживања разликују од емпиријско-аналитичког истраживачког приступа. Методологија емпиријско-аналитичког истраживачког приступа у великој је мери утемељена на принципима критичког рационализма. Опредељена је строгим емпиријским поступцима, који служе потврђивању или оповргавању хипотеза, репрезентативним узорцима, који омогућавају максимални степен генерализације, дистанцом са испитаницима и квантитативном обрадом података. Наиме, у емпиријским истраживањима експлицитно је наглашен захтев строгог одвајања (раздвајања) субјекта (истраживача) од проучаваног објекта (појединаца, друштвених група), а непоштовање тог захтева руши један од темељних методолошких стандарда.

Тежња што већој дистанци између предмета и субјекта истраживања није у складу са принципима демократичности и тежњом ка еманципацији и освешћивању појединца о његовом друштвеном положају и жељом да га промени. Раздвајање контекста постављања и проверавања хипотеза, такође је у супротности са тежњом уједињавања теорије и праксе, јер хипотезе, које настају у главама истраживача, често су удаљене од стварности и захтева праксе. Пракса, дакле, остаје онај критеријум који потврђује вредност теорије. Концепт акционих истраживања имплицира могућност промене истраживачког поља у току самог истраживачког процеса, што пред-

* jmaximovic@filfak.ni.ac.rs

ставља и један од његових основних конститутивних методолошких елемената (Кожух, Мажгон 2001: 143–148). Реч је о постепеном уношењу промена на основу одлука, које су настале као последица консензуса у оквиру дискурса.

Концепт акционих истраживања полази од предмета сазнања и његовог практичног интереса, а не од методе. Чињеница је да су акциона истраживања заузела чврсту позицију у оквирима савремених друштвених истраживања, која су прожета опозицијом између квантитативних и квалитативних методолошких приступа, што је била последица различитог епистемолошког разумевања научног сазнавања. Квалитативна методологија представља у ствари мост између традиционалног емпиријског и акционог истраживања..

Остваривање захтева по промени постојећег стања, који је конститутиван у акционим истраживања, сигурно је знатно допринело другачијем односу између истраживања и преноса резултата истраживања у непосредну праксу. Значајну улогу у томе имају наставников професионални развој и аутономност његовог деловања. Ова два вида налазе своју реализацију у концепту акционих истраживања, јер тежња за другачијим, плоднијим односом између теоретичара и практичара, између академских истраживача и наставника, доприноси томе да наставници постају активни носиоци истраживачког процеса у свим његовим фазама и нису само „попуњивачи анкета“, односно корисници резултата истраживања. Све то води ка стварању важног професионалног знања. Продубљивање увида у властиту праксу, проучавање механизама њеног деловања и детерминисање властите улоге унутар тог система, садрже јаку сазнајну и дидактичну компоненту, без које нема успешних, а нарочито не трајних промена.

Акциона истраживања представљају специфичан процес комбиновања различитих метода у раду с циљем подизања свести, подстицања међугрупних и међугенерацијских интеракција и мотивисања људи за рад на промени, како појединца, тако и заједнице. Због тога се она користе у решавању специфичних практичних проблема који се могу срести у разреду, школи, локалној средини или код појединаца који се баве самосталним образовањем и учењем. Упркос предностима које акциона истраживања имају у унапређивању праксе наставника, она се још увек ретко сусрећу и посвећује им се неоправдано мало пажње у нашој теорији и пракси. Због тога акциона истраживања представљају начин учења о сопственој пракси (Мекниф 2002), баве се природом учења (Винтер 1996: 14) и на тај начин постају облик перманентног стручног усавршавања наставника (Мареј, Ловренс 2000: 6).

Циљ акционих истраживања јесте да премости јаз између истраживања и праксе (Сомек 2005: 340), настојећи тиме да превлада уочени трајни пропуст истраживања да не утичу довољно на праксу или да је довољно не унапређују (Рапопорт 1970: 499–513; Меккормик, Џејмс 1988: 339). Евидентно је да акциона истраживања доприносе променама на ширем дру-

штвеном нивоу, као и укључивање свих заинтересованих учесника у комуникацију са циљем међусобног договарања око свих етапа истраживања (Кар, Кемис 1986: 199). Због тога су акциона истраживања усмерена на наставнике који се опорављању и ослобађању од ирационалних, непродуктивних, неправедних и назадовољавајућих друштвених ограничења која лимитирају њихов развој и одређење (Кемис, Вилкинсон 1998: 24). Богнар (2008: 378) дефинише акционо истраживање у складу са овим елементом и истиче да оно представља самостално и одговорно мењање (унапређивање) своје праксе и себе самога (својих способности) полазећи од уочених проблема, изазова, питања за која смо заинтересовани наћи одговоре, односно решења.

Због свега наведеног акциона истраживања демократски су обојена и акциони истраживачи су активно укључени у остваривању демократских друштвених и политичких идеала (Винтер 1996: 14). Поједини аутори су акциона истраживања схватили као корак напред у функционисању свих друштвених структура, а не само васпитно-образовног процеса. Тако Коен и Менион (2000: 186) дефинишу акционо истраживање као „мању интервенцију у функционисању света и детаљно испитивање учинака такве интервенције“. Гранди (1987: 142) сматра да се акциона истраживања баве „побољшањем друштвених услова егзистенције“. Не само да је циљ акционог истраживања демократизација образовног система, унапређивање васпитно-образовног система, унапређивање васпитно-образовне праксе у смислу еманципације свих учесника у њој (наставника као и ученика), већ је и практиковање оваквог истраживања само по себи примена демократског принципа. Са методолошког становишта, ово значи да је валидација или евалуација укључена у акционо истраживање. Тако је у фокусу сваког истраживачког модела постављен друштвени однос у друштвеном контексту, а акциона истраживања истовремено су и акција (у смислу мењања и унапређивања) и истраживање (у смислу спознавања тих акција, односно промена).

Акциона истраживања јесу у служби политике васпитно-образовног феномена, јер у њима мора постојати слободан проток информација међу учесницима, комуникација мора бити екстензивна (Елиот 1987: 356), комуникација мора бити отворена, без ограничења и мора бити вођена снагом бољих аргумената. Зато Холи (1997) напомиње да то у неким организацијама може бити проблематично, јер су акциона истраживања и школе често различито структуирани. Школе јесу формалне и бирократске, а акциона истраживања су колегијална, неформална, отворена, сарадничка и прелазе формалне границе.

Оно што чини акциона истраживања демократским и одваја их од осталих истраживања јесте њихов социјални или учеснички карактер. Учесници у социјалној ситуацији која се истражује нужно су учесници у свим фазама самог истраживања. Истраживачи не остају изван, нити су неутрални у односу на васпитно-образовну праксу коју истражују, већ постају део

реалности, учествују у акцији и интервенишу у проучаваним процесима. У ранијим и мање радикалним верзијама акционог истраживања, обично се говорило о сарадњи између истраживача и практичара, односно у педагошком акционом истраживању, говорило се о сарадњи професионалних истраживача и наставника. У радикалној варијанти, односно у „еманципаторском акционом истраживању“, професионални истраживачи одређују се као „спољашни“ сарадници, који могу да употпуне истраживање тако што ће пружити организациону, материјалну и емоционалну подршку практичарима, али исто тако и да га ометају и претворе у „техничко“ или „практично“, уместо у еманципаторско педагошко истраживање (Кар, Кемис 1986). Потребно је да учесници радикално промене позицију и постану учесници и у истраживању и у свим фазама циклуса акционог истраживања. Адам у својој студији о акционом истраживању у социологији (1984) истиче да је „елемент деобјективизације“ практичара оно што разликује акционо од примењених истраживања, која спадају у позитивистички засновану социологију. Деобјективизација практичара је дослован и мукотрпан процес у оним акционим истраживањима, а таква је већина, која настају на иницијативу истраживача као научно-истраживачки пројекти.

Због тога се акциона истраживања не спроводе на људима већ са људима (Рисн 1994: 11). Ова чињеница указује на значај сарадничких односа, који, према Стрингеру (1996: 36), подразумевају стварање контекста који омогућује различитим групама договарање око битних проблема у атмосфери међусобног поверења, прихватања и проналажења решења. Са друге стране, Сагор (1992: 2) указује на то да је недостатак сарадничке културе веома уочљив у наставничкој професији. А све то може довести до озбиљних проблема у вези са унапређивањем васпитно-образовне праксе. Сарадничка акциона истраживања могу допринети унапређивању наставничког процеса и развитак њихове професије (Сагор 1992: 6).

Такође, битни елеменат у акционим истраживањима односи се на активну улогу практичара – наставника и других учесника у школи (Мајлс 2000: 6; Кемис, Вилкинсон 1998: 23; Мекниф 2002). Чињеница је да акциона истраживања нису истраживања спроведена на другима и да снажно наглашавају наставниково властито учешће у њима. Кар и Кемис (1986: 162) износе поглед на акциона истраживања, који је у већој мери филозофски и који се ослања на рад Хабермаса (1975). Они дефинишу акциона истраживања као облик саморефлективног испитивања кога предузимају учесници у некој социјалној ситуацији, да би повећали рационалност и исправност сопствене праксе и ситуација у којима се та пракса одвија. То значи да не може бити одвојена улога истраживача и оних на којима се истраживање спроводи, већ сви учесници, у зависности од својих могућности и потреба учествују у свим етапама истраживања (Кониг, Цедлер 2001: 142), што наглашава активну улогу учесника.

У свим дефиницијама акционих истраживања истичу се следећи елементи: сарадња, сазнање и друштвене промене. Акциона истраживања

већ у свом називу носе битне ознаке – акција и истраживање. Акција означава деловање које је усмерено према променама, јер „... примењено на разред, акциона истраживања су приступ који унапређује образовање кроз промену, охрабрујући наставнике да постану свесни своје властите праксе, да буду критични према тој пракси и да буду приправни да је промене“ (Мекниф 1988: 4). Међутим, различите дефиниције акционих истраживања указују на елементе који се разликују само по томе коме елементу аутор придаје већу важност. Канинган (1999) наводи да акциона истраживања имају следеће елементе и катактеристике: 1) акционо истраживање спроводе чланови и организације заједно са спољним саветником, односно експертом, 2) наглашена је партиципација у истраживању и акцији, 3) води се рачуна о групној динамици и социјалним силама које поспешују или коче групну акцију, 4) ради се о промени понашања планом, извођењем и евалуацијом.

На основу изложених констатација, изнећемо неколико тврдњи у прилог акционом истраживању и наставницима који их спроводе, наводећи да она:

1) доводе до промена у њиховим дефиницијама властитих професионалних вештина и улога,

2) повећавају њихове осећаје властите вредности и самопоуздања,

3) повећавају њихову свест о проблемима у разреду,

4) повећавају њихову склоност рефлексији,

5) мењају њихове вредности и веровања,

6) побољшавају слагање између примењених теорија и праксе и

7) шире њихове видике везане уз поучавање, школство и друштво.

Међутим, акционо истраживање је немогуће разумети на темељу било које дефиниције, то је могуће учинити само активно остварујући га у сопственој пракси. Акциона истраживања се не могу свести на методолошки аспект остваривања истраживања, јер она представљају облик одговорног стваралачког деловања у коме нагласак није на стварању научних и стручних радова, већ на суштинском учењу оних који се њима баве (Богнар 2008: 54). С обзиром на то да је у учењу нагласак на променама, акциона истраживања представљају процес учења и промена, остваривања и мењања.

У оквиру теоретисања о акционим истраживањима говорило се о демократским начелима која су у основи акционих истраживања Постоји неколико последица тога јер мора постојати слободан проток информација међу учесницима, комуникација мора бити екстензивна (Елиот 1987: 356) и комуникација мора бити отворена, без ограничења и мора бити вођена снагом бољих аргумената. Холи (1997) напомиње да то у неким организацијама може бити проблематично, је су акциона истраживања и школе често различито структуирани. Школе су формалне и бирократске, а акциона истраживања су колегијална, неформална, отворена, сарадничка и прелазе формалне границе. Ово производи чињеницу да се услови колегијалности

морају задовољити, како би акциона истраживања била успешна, на пример (Морисон 1998: 157–158):

1) учеснички приступи у доношењу одлука,

2) демократско доношење одлука,

3) подељене вредности, веровања и циљеви,

4) једнака права учествовања у расправи,

5) једнака права на одређивање политике,

6) једнака права гласања о одлукама,

7) коришћење подгрупа које су одговорне читавој групи,

8) подељене дужности и отворена одговорност,

9) шири поглед на експертизу,

10) одлуке које се темеље на снази аргумената, а не на јачини положаја оних који их предлажу,

11) заједничко право на одлуке и праксу.

Зубер-Скерит (1996: 17) наводи четири практична проблема са којима се може сусрести акциони истраживач:

1) Како можемо формулисати методу рада која је довољно економична с обзиром на количину података коју би практичар требало да прикупи и обради уз свој редовни посао, а током ограниченог временског раздобља?

2) Како технике акционих истраживања могу бити довољно специфичне да омогуће истраживању малог опуса које спроводи практичар да доведе до истински нових сазнања, тако да избегну приговоре како су сувише минималистичке да би биле ваљане, или сувише разрађене да би биле изведиве?

3) Како те методе могу, с обзиром на наведено, бити одмах доступне и спремне за примену свима који их желе примењивати, на темељу компетенција које практичари већ поседују?

4) Како те методе могу допринети стварном напретку у разумевању и вештини, оном који је корак даље у односу на компетенције, у замену за потрошено време и енергију – што је ригорознији процес од онога који карактерише позитивистичка истраживања?

Акционо истраживање настаје у контексту промена, као покушај решавања развојних промена, односно практичних питања. Увек постоји неко незадовољство постојећим стањем, опажен раскорак између намера и практичног деловања (Ебут 1985), који се желе отклонити. Једино у овом смислу може се прихватити, по нашем уверењу, одредба акционог истраживања као примењеног, а не у значењу резултата и метода природне науке на пољу педагошких истраживања.

Закључна разматрања

Акционо истраживање захтева да се учесници сматрају једнакима, не само од стране истраживача, већ и од стране самих учесника. Акциони истраживач даје повратну информацију учесницима кроз студију због валидације и да би их обавестио и наредном ступњу истраживања и захтева одличне међуљудске особине, као и способност истраживања.

Из наведених теоријских констатација о елементима акционих истраживања, издвајамо следећа обележја акционих истраживања:

1) да су специфична за одређени контекст,

2) да су учесници заступљени као истраживачи,

3) да је размишљање о пракси интервентно, што води решавању „стварних“ проблема и задовољавању „стварних“ потреба,

4) да су утемељена на оснаживању учесника,

5) да су утемељена на сарадњи,

6) да су утемељена на истраживању које спроводе сами учесници,

7) да подстичу праксу и једнакост.

Ово производи чињеницу да се услови колегијалности морају задовољити како би акциона истраживања била успешна, на пример (Морисон 1998:157–158):

1) учеснички приступи у доношењу одлука,

2) демократско доношење одлука,

3) подељене вредности, веровања и циљеви,

4) једнака права учествовања у расправи,

5) једнака права на одређивање политике,

6) једнака права гласања о одлукама,

7) коришћење подгрупа које су одговорне читавој групи,

8) подељене дужности и отворена одговорност,

9) шири поглед на експертизу,

10) одлуке које се темеље на снази аргумената, а не на јачини положаја оних који их предлажу,

11) заједничко право на одлуке и праксу.

Акционо истраживање настаје у контексту промена, као покушај решавања развојних промена, односно практичних питања. Увек постоји неко незадовољство постојећим стањем, опажен раскорак између намера и практичног деловања (Ебут 1985), који се желе отклонити. Једино у овом смислу може се прихватити, по нашем уверењу, одредба акционог истраживања као примењеног, а не у значењу резултата и метода природне науке на пољу педагошких истраживања.

Литература

Богнар 2008: B. Bognar, Mogućnost ostvarivanja uloge učitelja – akcijskog istraživača posredstvom elektorničkog učenja, *Neobjavljena doktorska disertacija*, Zagreb: Filozofski fakultet.

Винтер 1996: R. Winter, Some Principles and Procedures for the Conduct of Action Research. In Zuber-Skerritt, O. (1996): *New Directions in Action Resaearch*. Washington, London: The Falmer Press.

Гранди 1987: S. Grundy, *Curriculum: Product or Praxis*, London: The Falmer Press.

Ебут 1985: D. Ebbutt, Educational Action Research: Some General Concerns and Specific Quibbles, *Issues in Educational Research*, London: The Falmer Press.

Елиот 1987: J. Elliott, Teachers as Researchers. In *International Encyclopedia of Teaching and Teacher Education*, Pergamon Press, (eds.): M Dunkin, pp. 5043–5055,

Елиот 1991: J. Elliott, *Action Research for Educational Change*, Open University Press: Milton Keynes.

Елиот 2007: J. Elliott, *Reflecting Where the Action Is: the Selected Writings of John Elliott on Pedagogy and Action Research*, London: Routledge.

Зибар-Скерит 1996: O. Zuber-Skerritt, *New Directions in Action Resaearch*, London, Washington: The Falmer Press.

Кар, Кемис 1986: W. Carr, & S. Kemmis, *Becoming Critical*, London, Philadelphia: The Falmer Press.

Канингам 1999: B. Cunningham, How do I come to know spirituality, as I create my own living educational theory. Online: http:/www.bath.ac.uk/-ed-sajw/ben.shtml (12. 2. 2007).

Канингам 1993: B. Cunningham, *Action Research and organizational development*, Westport, CT: PraegerPublishers.

Кемис, Вилкинсон 1998: S. Kemmis, & M. Wilkinson, Participatory Action Research and the Study of Practice. In Atweh, B., Kemmis, S. & Weeks, P. (eds.): *Action Research in Practice: Partnership for Social Justice in Education*. London: Routledge.

Кининг, Цедлер 2001: E. Köenig, & P. Zedler, *Teorije znanosti o odgoju*, Zagreb: Educa.

Коен, Менион, Морисон 2000: L. Cohen, L. Manion, & K. Morrison, *Research methods in education*, London, New York: Routledge-Falmer.

Кожух, Мажгон 2001: B. Kožuh, & J. Mažgon, Teorijsko-metodološka utemeljenost akcijskog istraživanja. U Teorijsko-metodološka utemeljenost pedagoških istraživanja, *Zbornik radova*, Rijeka: Filozofski fakultet - Odsjek za pedagogiju, str. 143–149.

Максимовић 2008: J. Максимовић, „Утицај акционих истраживања на стручно усавршавање наставника“. *Иновације у основношколском*

образовању-од постојећег ка могућем, Зборник радова, Београд: Учитељски факултет, стр. 67–74.

Максимовић 2009: J. Maksimović, „Mogućnosti istraživanja nastavnika-praktičara“. *Research of Educational Practice*, Edited by: Janez Vogrinc i Hana Kasikova. Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta, str. 151–162.

Мареј, Лоренс 2000: L. Murray, & B. Lawrence, *Practioner-Based Enquiry: Principles for Postgraduate Research*. London: Falmer Press.

Меккормик, Џејмс 1988: R. McCormick, & M. James, *Curiculum Evalution in Schools*. London: Croom Helm.

Мекниф 2002: J. McNiff, Action research for professional development. Online: http://www.jeanmcniff.com/booklet1.html (10. 12. 2002).

Мекниф 1988: J. McNiff, *Action Research: Principles and Practice*, Basingstoke: Macmillan. Mills, G. (2000): *Action Research: A Guide for the Teacher Research*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Морисон 1998: K. R.B. Morrison, *Management Theories for Educational Change*. London: Paul Chapman.

Рапорт 1970: R. Rapoport, Three dilemmas in action research. *Human Relations*, vol.23, no.6, pp. 499–513.

Рисн 1994: P. Reason, Three approaches to participative inquiry. In Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage.

Сагор 1992: R. Sagor, *How to Conduct Collaborative Action Research*. Alexandria: ASCD.

Сомек 2005: B. Somekh, *Action Research: A Methodology for Change and Development*. New York: McGraw-Hill Education.

Хабермас 1975: J. Habermas, *Saznanje i interes*, Beograd: Nolit.

Холи 1997: E. Holley, How do I as a teacher-researcher contribute to the development of a living educational theory through an exploration of my values in my professional practice, M. Phil. Thesis: University of Bath.

Бранка С. Ковачевић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

Прегледни рад

ИДЕОЛОШКИ УТИЦАЈИ И ДИДАКТИЧКА САЗНАЊА У ЗАСНИВАЊУ НАСТАВНОГ ПРОЦЕСА

1. *Увод*

Планирање наставног процеса претпоставља одређивање мјеста гдје ће се формирати школа (гдје), садржаја који ће се усвајати (шта), времена у коме ће се реализовати настава (када), циљева који ће се реализовати (зашто), наставног кадра који ће реализовати наставу (ко) и на крају метода које ће се примјењивати у настави (како). У наставном процесу се плански и организовано проводи васпитање и образовање ученика, према прописаном наставном плану и програму, под руководством наставника и активним учешћем ученика.

Наставни процес је у сваком временском оквиру и раздобљу развоја цивилизације био под снажним утицајем државе. Можемо констатовати да је у неким периодима био *идеолошки апарат* у рукама државе. Идеолошко-политичко васпитање у концепцији васпитања СФРЈ (*Педагошка енциклопедија* 1989) базирало се на усвајању марксизма и марксистичког погледа на свијет, те на усвајању идеје и праксе политичког система социјалистичког самоуправљања као начина регулације друштвених односа људи и управљања укупним друштвеним пословима. У овом идеолошки заснованом систему ученици различитих талената покушали су се ставити у исте *културне и интелектуалне* калупе. Пренаглашавање апстрактних знања ученика у наставном процесу ишло је на штету маште, способности комуникације и руковођења, осјећања за љепоту и сл. Идеолошки утицаји рефлектовали су се на избор наставних садржаја одређених предмета, метода и облика наставног рада, организацију рада у школи, општу атмосферу у погледу начина комуницирања међу учесницима васпитно-образовног рада. Поред наведеног идеолошки утицаји били су присутни у ваннаставним и ваншколским активностима, учешћу ученика у школском одлучивању, сарадњи школе са породицом и широм друштвеном заједницом.

Деведесетих година 20. вијека, према схватању Сретена Макевића (2001), у Југославији долази до промјена у друштвено-политичком систему, што је императивно захтијевало и промјену улоге школе, те ослобађање од политизације и идеологизације. У вријеме нестајања *јединствене идеологије* било је све више захтјева за преиспитивањем заснованости на-

* kovacevicbrana@yahoo.com

ставног процеса. Данас, након двадесет година, ови захтјеви су и даље присутни.

2. *Научнотеоријски приступ проблему проучавања*

Посљедњих година међу нашим педагозима присутни су ставови, дискусије, хипотетички судови о европском заснивању наставног процеса. У оквиру бројних пројеката на нашим просторима изложене су различите концепције новог васпитно-образовног система: инклузивно образовање и настава, активна школа – учење, корак по корак, те интерактивна настава. Наведене концепције представљале су покушаје реорганизације досадашњег система образовања у постојећој организацији наставе, у складу са научно-технолошким, друштвено-политичким и економским промјенама, те промјенама положаја ученика и наставника у васпитно-образовном раду. На квалитет примјене одређених модела наставе (инклузивна и интерактивна настава) утицали су циљеви које је поставило друштво. Ипак, постоји опасност да инклузију (Сузић 2008) преузмемо као европски тренд без довољно припреме за њено увођење, те да се овај хумани процес претвори у нехуману обавезу коју уводимо насилно и недовољно хумано. Такође, у неким случајевима примјена интерактивне наставе је оцијењена површном и импровизацијском.

Пред истраживачима су се нашла бројна питања. Шта успорава примјену нових модела наставе? Због чега савремена дидактичка сазнања нису у функцији унапређивања наставног процеса? У каквом су односу идеолошки утицаји и дидактичка сазнања? Претпостављамо да учење интердисциплинарних садржаја и потреба за мултидисциплинарним сагледавањем и рјешавањем задатака и проблема произлази из подручја знања која не само да се брзо шире, већ постају сложенија, повезанија и међузависна. Може се очекивати да показивање разумијевања за разноликост и индивидуалност спријечи било какав вид идеологизације наставног процеса.

3. *Методологија рада*

Проучавање литературе, одређена истраживања и радови из области педагогије и дидактике увели су нас у подручје проблема заснивања наставног процеса. С обзиром на постојање комплексне везе наставног процеса са друштвеним промјенама и научним напретком, сматрали смо оправданим расвијетлити проблематику идеолошких утицаја и дидактичких сазнања у заснивању наставног процеса.

Предмет проучавања односио се на сагледавање идеолошких утицаја и дидактичких сазнања у заснивању наставног процеса.

Циљ проучавања био је анализирати мјесто и улогу идеолошких утицаја и сазнајних дидактичких конституената у заснивању наставног процеса.

Задаци проучавања:

1. Анализирати мјесто и улогу идеолошких утицаја у заснивању наставног процеса;
2. Анализирати мјесто и улогу дидактичких сазнања у заснивању наставног процеса.

У овом раду полазимо од *хипотезе* да ће сагледавање мјеста и улоге идеолошких утицаја и дидактичких сазнања у заснивању наставног процеса допринијети унапређивању сазнања о микроструктури и макроконтексту наставног процеса.

Методе проучавања – У проучавању проблема користили смо сљедеће методе: методу теоријске анализе и синтезе, дескриптивну, компаративну и историјску методу.

Извори сазнања: монографије, публикације, зборници, часописи, документи.

4. *Идеологија и наставни процес*

Мјесто и улогу идеолошких утицаја у заснивању наставног процеса покушали смо сагледати са различитих аспеката. Установили смо да су најважнији документи о развоју школства и просвјете на нашим просторима предвиђали неке коријените промјене у наставном процесу. На нашим просторима седамдесетих година прошлог вијека одређен број аутора заговара идеју неутралне школе. Дотадашња идеја вриједносно оријентисане и идеолошки обојене школе није се сматрала прихватљивом, због тога што наставници нису били у могућности да доносе адекватне професионалне одлуке, те да своје активности обављају на најцјелисходнији начин. Индивидуални приједлози, сугестије, иницијативе и потенцијали ученика, углавном су били занемарени. Осамдесетих година идеја школе одвојене од државе и политике, али и отворене за различите вјерске оријентације и даље није била прихватљива. Међутим, нови друштвени покрети, промијењени животни стилови и масовна култура информацијског друштва све више урушавају јединство идеолошког поља. Деведесетих година прошлог вијека били смо свједоци покушаја радикалног и ригорозног мијењања наставног процеса. *Крај идеологије* према Дарку Штрајну (1992) не доноси учитељу никакво растерећење, него га оставља самог да се сналази у идеолошком вакууму којег су почеле пунити различите партикуларне идеологије. Умјесто марксизма као идеолошког предмета, у наставу се уводи вјеронаука. У експертске тимове за израду наставних програма и нових уџбеника укључују се и теолози. Бранислав Барановић (1996) према Ладиславу Богнару закључује да се у новим наставним програмима упозорава на границе научног сазнања биолошких наука и указује на друге, више, форме и методе сазнавања свијета са имплицитном критиком материјалистичке интерпретације природних појава и постанка човјека. Процес деидеологизације се показао као процес замјене социјалистичке идеологије (у неким земља-

ма са наших простора) новим типом идеологизације засноване на идеологији *етничког национализма*. Етноцентричко образовање (Сузић 1997) има упориште у успоравању другог или других етноса уз глорификацију властитог.

Према нашем мишљењу, деидеологизација наставних програма и уџбеника на нашим просторима значила је не само избацивање ријечи комунизам, социјализам и југословенство, него и промјену садржаја уџбеника и начина мишљења. Поједини наставни садржаји постали су увредљиви и неприхватљиви за поједине народе и националне мањине. Ова деидеологизација је представљала замјену једне идеологије другом.

Током 2002. године у Босни и Херцеговини, под покровитељством међународних организација, организовани су образовни форуми и расправе о појединим питањима значајним за образовање. Посебно издвајамо подручје приступа образовању и недискриминацији које се залаже за деполитизацију образовања, укидање сегрегације ученика по етничкој основи, односно ослобађање ученика од вјерских, политичких, културолошких предрасуда и дискриминације. Међу експертима се водила оштра полемика о суштини наставних планова и програма, односно расправљало се о питањима језика, увредљивих садржаја, тумачења историјских догађаја, личности и др. У складу са донесеним документом *Заједничка језгра наставних планова и програма Босне и Херцеговине* (2003) приступило се промјени уџбеника са увредљивим садржајима и ревизији садржаја националне групе предмета (језик, историја, географија).

Данас страни експерти на нашим просторима заговарају глобални приступ интеграцији достигнућа друштвених наука. Настава историје, према њиховом мишљењу, мора превазићи национални контекст, али и заокружити друштвено-културну димензију. Само такво знање о прошлости може водити бољем разумијевању и искренијем цијењењу садашњости. С правом питамо да ли овај приступ заговара идеју учења за заједнички живот или нешто друго? Наставни предмет *Васпитање за демократију* (Марковић 1997) у наставним плановима и програмима наметнут је као захтјев. Основни проблем васпитања за слободу и демократију јесте помирење два наизглед противурјечна захтјева: с једне стране, уклањање граница и баријера индивидуалној аутономији, а с друге, ограничавање аутономије једне личности у име аутономије друге личности. Колико садашњи наставни процес доприноси развоју демократске оријентације? Према нашем мишљењу, садашњи наставни процес ипак у одређеном степену доприноси развоју демократске оријентације ученика. Партиципација и међусобна комуникација наставника и ученика доприноси ефикаснијем креирању система персонализоване климе и социјалне контроле. Тежи се подстицању ученика на дијалог и толеранцију, те живот у плуралистичкој заједници и цивилном друштву. „Подстичући ученика разговором, објашњавањем и пружањем помоћи на друштвену акцију, можемо код њих развијати интересовање да се опредјељују за извјесне већ афирмисане идеале и изграђују но-

ве, који ће бити трајни лични и друштвени мотиви њиховог понашања“ (Мандић 1988: 122). Да ли је наставник у могућности да учи ученике критичком процјењивању на основу универзалних вриједности? Да ли може доћи до злоупотребе ауторитета од стране наставника? Одређени ставови и увјерења не могу бити формирани од стране ученика који не користе властита постојећа знања, искуство и не улажу напор у рјешавање проблема. Ако ученик не вјерује у наметнуте норме може се очекивати да дође до формирања негативног увјерења које ће детерминисати његову активност према тим нормама. Неке противурјечности као што су: колектив и идентитет (постати грађанин свијета и при томе сачувати национални идентитет) тешко се могу превладати.

Глобализација је за Жака Делора (1996) постала неизбјежна, носи наду и истовремено одређене ризике. Посебно наглашавамо опасност губљења оригиналности личности као појединца, њене предодређености да самостално изабере своју судбину и да оствари све могућности које јој се пружају коришћењем богатства, традиције и културе свог народа, а који су исто тако у садашњим условима, због непостојања одговарајућих мјера предострожности, изложени опасности. Могу ли се у наставном процесу превладати ове противурјечности? Улога наставника у деидеологизацији наставног процеса може бити значајна само у условима када наставник подстиче успостављање и развијање мултикултурних, међунационалних и демократских односа сарадње међу ученицима. Може се очекивати да познавање других култура води ка свијести о јединствености сопствене културе и насљеђа које је заједничко свим људима.

Надамо се ће експертски тимови, који се баве проблематиком наставних планова, програма и садржаја, научном и стручном анализом доћи до прихватљивих рјешења. Не смије се занемарити чињеница да савремено васпитање и образовање подразумијева мултикултурални суживот, разумијевање и толеранцију међу културама. Припремање ученика за активно учешће у демократском животу, претпоставља отвореност наставних програма за садржаје који подржавају интеркултурализам, мултимедијску и информатичку културу.

5. *Савремена дидактичка сазнања и наставни процес*

Увидом у релевантну литературу настојали смо анализирати мјесто и улогу дидактичких сазнања у заснивању наставног процеса. Савремени дидактичари (Илић 2001) указују на неопходност раздвајања научног од ненаучног, оригиналног од еклектичног, осмишљеног од импровизованог, инвентивног од инструктивног, увјерљивог од сумњивог у дидактичким пројектима, теоријским схватањима, развојним пројекцијама, реформским активностима и изведбеним моделима образовања и наставе.

Филозофске дискусије овог времена утицале су на напуштање неких аналитичко-емпиријских дидактичких спознаја у којима је доминирала

дидактика затвореног типа. На Хабермасовом моделу интереса формирана је *отворена дидактика.* Она се свјесно креће у феноменолошко-антрополошкој, можда и холистичкој традицији мисли и отворена је за несталне форме праксе, идеје и случајеве. Главно обиљежје *отворене дидактике* односи се на признавање веће слободе и компетентности наставника, али и на заинтересованости за ученика у његовој индивидуалности и друштвеној способности за дјелање. Феноменолошки приступи у савременој дидактици отежавају формулисање општих структура и елемената из којих се, према овим схватањима, и не могу дедуковати упутства за праксу. Дидактике имају различита схватања ученика и добијају личну ноту, практично-интерактивну, друштвено-еманципаторну и сл. Из овог угла, према Грозданки Гојков (2006), феноменолошки оријентисан наставни процес мора да произађе из предискуства ученика и да одатле иде ка схватању и уопштавању. Основни задатак наставе је тематизација науком доказаних схватања по аспектима искуства. Не може се занамарити чињеница да је настава према Крону (1996) поље искуства од посебног и конституивног значаја за самоинтерпретацију и интерпретацију свијета ученика. Процес учења се одвија у знаку сусрета појединца са садржајем и самим собом, стицања искуства и знања како да их формулишу. Нажалост, међу предметним садржајима не постоји корелација и тешко се могу створити мјеста која ће ученике подстаћи на суодређено учење. Због тога је у наставном процесу важно развијати способност перманентног учења, а памћење и репродукцију свести на оптималан ниво.

Основу дидактичких сазнања чине и постулати функционално-критичког процеса демократизације у школи и друштву. *Дидактика оријентисана ка ученику* настоји укључити ученике у планирање и стварање процеса институционалног поучавања и учења. Подстицањем ученика на самоодређивање и суодређивање стварају се услови за самоодговорно и суодговорно дјелање.

Анализом релевантне дидактичке литературе (Илић, Вилотијевић) дидактичке законитости, чињенице, тенденције, принципи, правила и остала сазнања о циљевима, задацима, садржајима, чиниоцима, облицима, методама, средствима, етапама, процесима, концепцијама, системима, моделима, исходима, су у функцији еластичније организације наставног рада. Ова сазнања, према нашем мишљењу, доприносе прецизнијој изради припреме за наставни час, концизнијем дефинисању образовних, функционалних и васпитних задатака наставе, примјени разноврснијих облика наставног рада, примјени интерактивних метода и савремених средстава наставног рада.

Миле Илић (2001) указује на недостатак научних основа за системска рјешења о институционалној повезаности истраживачких и изведбених ресурса у развијању, дисеминацији и имплементацији нових модела наставе и алтернативних облика образовања. Можемо тврдити да недостатак научно утемељених цјеловитих концепција иновирања наставе и осавреме-

њивања образовања онемогућава проширивање сазнања о избору, припремању, имплементацији и вредновању иновација у настави и образовању. Рјешење овог проблема, према нашем мишљењу, можемо наћи у оснивању иновационих центара усмјерених ка популаризацији, прихватању и дисеминацији иновација.

Посљедњих година до изражаја су дошла сазнања креативног развијања (и експерименталног провјеравања) нових модела наставног рада и алтернативних облика образовања. У наставном процесу акценат је на могућностима примјене различитих наставних модела, метода учења и поучавања. Боља ефикасност наставне интеракције подразумијева напуштање стереотипа доминантних у традиционалној настави: доцентна позиција наставника, уз вербалну доминацију, предоминантна меморијско-репродуктивна улога ученика, предоминација фронталног облика рада и сл. Потврду овој тези налазимо у документу *Стратегија и концепција промјена у систему васпитања и образовања у Републици Српској*. Ненад Сузић (1997) у овом документу указује на потребу суштинске промјене у настави (са наставника се активност путем интерактивне наставе преноси на ученика). Интеракција као наставна комуникација (Сузић 2002) доноси врло високе резултате на плану памћења чињеница, издвајања битног од небитног и схематског приказивања. Поред когнитивних, интеракција резултира и низом афективних и мотивационих промјена које су педагошки подијељене, јер подстичу компетенције неопходне за живот у 21. вијеку. Даљом анализом савремене дидактичке литературе (Илић 2009) утврдили смо конкретније инструкције, приступе и моделе научно-торијски утемељеног креирања, припремања, реализације и евалуације инклузивне наставе. Посебно издвајамо уопштена и систематизована позитивна искуства и теоријски засноване информације о дјелотворном поучавању и ефикасном учењу ученика са развојним тешкоћама, даровитих, просјечних и свих учесника у јединственом наставном процесу у инклузивној школи. Важно мјесто и улогу у заснивању наставног процеса, према нашем мишљењу, заузимају дидактичка сазнања о макроплану и микроплану наставе креиране у обрнутом дизајну. Објективно гледано, овако засновано планирање иде корак напријед у односу на досадашње приступе, моделе и варијанте оперативног планирања или непосредног припремања наставе. Наставник креативно-концепцијским приступом у планирању полази од замишљеног краја, од завршетка наставног процеса, од очекиваних исхода (резултата) наставе ка извођењу, а затим ка планирању, припремању и материјално-техничком обезбјеђивању наставе.

Богаћењу дидактичког сазнања допринијеле су и савремене дидактичке теорије. Сагледани дидактички правци (Банђур 1991), који припадају инструменталистичким и материјалистичким тенденцијама ученика третирају као *субјекта* свих процеса (комуникативна дидактика и критичко-конструктивна дидактика). Индивидуалистички и интеракционистички усмјерени правци у савременој дидактици ученика *виде* као *субјекта процеса*

*образовања и у*чења (дидактика – теорија образовања и критичко-конструктивна дидактика као њен наставак, дидактика – теорија учења, дидактика – теорија наставе, интеракционистичка дидактика, реалистичка дидактика, дидактика изграђена на теорији односа и дидактика активности и искуства). Каква је улога савремених дидактичких теорија у заснивању наставног процеса? Апстрактност и начелност дидактичких теорија онемогућавају комплексније сагледавање свих компоненти у микроструктури и макроконтексту наставног процеса. Међутим, Илић (2000) из угла савремених дидактичких теорија (Хајман, Шулц, Винкел, Мелер...), проучава компоненте у микроструктури и макроконтексту наставног процеса. Аналитичко-синтетичким приступом утврђена је кључна утемељеност структурних елемената, токова и исхода експериментално провјераваног модела респонсибилне наставе. У оквиру претходно наведених дидактичких теорија, наглашени захтјеви (за саодлучивањем, сауправљањем, кооперацијом, симетричношћу, еманципацијом, демократским учешћем и суодговорношћу ученика у настави) стављени су у функцију партиципацијске позиције ученика и наставника у припремању, извођењу и вредновању наставних активности.

Из наведеног произлази да је примјена дидактичких сазнања усмјерена на превазилажење ограничености уобичајене наставе. Заснивање наставног процеса почива на конкретним друштвеним потребама, али и на интересовањима, потребама ученика и наставника. Циљ је учинити наставу флексибилнијом, односно више подстицати стваралаштво ученика и наставника. У тим условима, улога наставника претпоставља нови приступ тумачењу наставних садржаја, примјени модела наставе, те облика, метода и средстава наставног рада. Стручно усавршавање наставника претпоставља упознавање наставника са најновијим теоријским погледима, научним чињеницама и практичним рјешењима у настави.

6. *Закључак*

Реформа школства и просвјете углавном је настајала као производ идеолошких утицаја и дидактичких сазнања о организацији наставе и образовања. У савременој настави, према Сузићу (2005), неопходно је обезбиједити развој когнитивних, емоционалних, социјалних и радно-акционих компетенција. С правом питамо да ли се ове компетенције могу развијати у условима *идеолошки* обојеног изгледа школа, учионица и уџбеника, наставних планова, програма и садржаја. Да ли и колико глобализација, постмодерна, демократизација, могу допринијети реалном заснивању наставног процеса? Какво мјесто припада плурализму унутар организовања наставе, прије свега циљева и садржаја? У неким развијенијим земљама дошло је до постепеног прилагођавања идеолошких форми плурализацији друштва. Искуства из наше праксе указују на недовољну научну и стручну измјену наставног плана и програма. Сматрамо да деидеологизација наставног проце-

са претпоставља суштинску измјену и осавремењивање наставног плана и програма.

Стално богаћење и проширивање дидактичких сазнања нужно се рефлектује на наставни процес. Према нашем мишљењу, данашња улога дидактичких сазнања усмјерена је на иновирање поучавања и школског учења. Без стручног усавршавања наставника, није могуће квалитетно уграђивање савремених дидактичких сазнања у заснивање наставног процеса.

Одређена дидактичка сазнања нису у складу са васпитнообразовним потребама нашег друштва. Наставни процес се суочава са бројним изазовима везаним за преиспитивање, редефинисање и проширивање циљева наставе. Глобални изазови утичу на преиспитивање усклађености циљева наставе, што води ка преплитању глобалног и локалног. Сходно томе, објективан и конструктиван приступ различитим схватањима и вриједностима у ширем садржајно-проблемском контексту, идејно-теоријском распону и могућностима примјене научно-дидактичких достигнућа омогућава заснивање наставног процеса који би одговорио потребама и захтјевима нашег друштва.

Литература

Банђур 1991: В. Банђур, Савремене дидактичке теорије, Сарајево: *Наша школа*, 3–4, 113–122.

Богнар: Bognar, L. *Mladi i vrijednosti u procesu društvenih promjena*. http://www.ladislav-bognar.net/drupal/index.php. 02.11.2008.

Вилотијевић 2000: М. Вилотијевић, *Дидактика 1,* Београд: Научна књига, Учитељски факултет.

Гојков 2006: G. Gojkov, *Didaktika i postmoderna*. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača. `

Делор 1996: Ж. Делор, *Образовање – скривена ризница*, Београд: Министарство просвете Републике Србије.

Заједничка језгра наставних планова и програма за основне школе 2003: Сарајево.

Илић 2000: М. Илић, *Респонсибила настава*, Бањалука: Универзитет у Бањалуци.

Илић 2001: М. Илић, Успони и странпутице у савременој дидактици, у: Зборник *Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека,* Бања Лука: Филозофски факултет у Бањој Луци, 767–775.

Илић 2009: М. Илић, *Инклузивна настава*, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Крон 1996: F.W. Kron, Grundwissen Pädagogik, München, Basel: E: Reinhardt.

Марковић 1997: М. Марковић, Култивисање за демократију, у књизи *Демократија, васпитање и личност*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Мандић 1988: P. Mandić, *Izabrana djela*, Osijek.

Макевић 2001: С. Макевић, *Педагошко-дидактички принципи и критерији у изради наставних планова и програма*, Шабац: Виша школа за образовање васпитача, Шабац.

Педагошка енциклопедија 1989: *Педагошка енциклопедија 1,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Сузић 1997: N. Suzić, Za multietničko, a ne antietičko obrazovanje, Sarajevo: *Devedeset devet-revija slobodne misli*, 9–10, 24–28.

Сузић 1998: Н. Сузић, *Стратегија и концепција промјена у систему васпитања и образовања у Републици Српској*, Бања Лука: Министарство просвјете Републике Српске.

Сузић 2002: N. Suzić, *Emocije i ciljevi učenika i studenata,* Banja Luka: TT Centar.

Сузић 2005a: N. Suzić, *Pedagogija za XXI vijek.* Banja Luka: Teacher Training Centre.

Сузић 2008: N. Suzić, *Uvod u inkluziju*, Banja Luka: XBS.

Штрајн 1992: D. Štrajn, *Učitelj in njegova resnica, kaj hočemo in kaj zmoremo*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 60–62.

Grujo S. Bjeković*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za pedagogiju

Pregledni rad

NAUKA I POLITIKA SOCIOKULTURNE DINAMIKE FIZIČKE KULTURE

Na putu kontinuiranog fizičkog obrazovanja svih uzrasnih kategorija, etapa razrade ontološke pozicije predstavlja prvu etapu metateoretskog zasnivanja sociokulturnog prostora fizičke kulture.

Orijentacija na fizičko obrazovanje za osvajanje i samostalno, regularno provođenje lične fizičke kulture, proizlazi iz nemogućnosti rješenja problema predaje i usvajanja metodološkog, praktičkog i kretnog iskustva na osnovu tradicionalnih formi i metoda obučavanja u domenu fizičke kulture u opšteobrazovnim organizacijama. Shodno tome, ima se na umu da kontinuirano fizičko i duhovno obrazovanje u fizičkoj kulturi predstavlja osobeni socijalni institut, koji podrazumijeva kvalitativni i komplementarni odnos karakteristika neprekidnog i diskretnog obrazovanja, pa je neophodno projektovanje sistema kojim bi se obezbijedilo njegovo sistemsko zasnivanje i provođenje.

Modernizacija obrazovanja je forma prevladavanja razilaženja između nauke i kulture obrazovanja i prakse obrazovanja, s jedne strane, među teoretsko-metodološkim, pedagoškim, organizacionim i tehnološkim stanjem u sistemu obrazovanja i zahtjevima za njihovom produktivnošću, ekonomičnošću i pouzdanošću opsluživanja prakse date sfere predmetne djelatnosti, shodno socijalnim zahtjevima obrazovanja, na drugoj strani.

Kontent analizom sistemnih formi organizacije obrazovanja i strukrurno-logičke identifikacije konceptualnih parametara njihovih formiranja, izdvajaju se tri glavne metodološke pozicije razrade obrazovnih programa:

– teleološka, karakteristična za tradicionalnu poziciju,
– aktološka, za liberalnu i
– ontološka, za globalnu civilizacijsku poziciju.

Sa pozicije ontološke koncepcije predmetno-sadržajnu osnovu obrazovanja u fizičkoj kulturi čini kultura kretne djelatnosti kao glavni faktor formiranja kulture motorike ličnosti u cilju:

– optimizacije procesa individualnog razvitka sposobnosti i svojstava ličnosti u domenu fizičkog vaspitanja i obrazovanja, a razrade i samostalno realizovanje koncepta lične fizičke kulture, uvažavanjem motivacija i socijalnih potreba ličnosti, psihološki aspekti razmatraju se u jedinstvu fizičkih aktivnosti sa zdravljem, a sociološki u jedinstvu fizičkih aktivnosti sa kulturnim razvitkom;

* grujomak@teol. net

– maksimalnog razvijanja, osvajanja i efektivnog korišćenje kretnih mogućnosti subjekata djelatnosti u domenu sportski usmjerenog vaspitanja;
– orijentacije ličnosti na neprekidno fizičko obrazovaje u kretanju ka njenoj cjelovitosti, samoorganizovanjem i provođenjem lične fizičke kulture, zdravog i kvalitetnog načina življenja, optimizacije funkcionalnog stanja i radnih sposobnosti u domenu fizičke rekreacije.

Nalazimo se u situaciji spoznajno-psihološke barijere kad je iscrpljen obrazovni potencijal datog stadija razvitka nauke i kulture. Kultura kao izvod djelatnosti i istovremeno njen tvorac, akumulira iskustvo čovječanstva i razvija se u neprekidnom toku nakupljanja tehnologije racionalnog i produktivnog ostvarivanja dostupnih čovjeku u formi djelatnosti, u vidu kulture življenja, kulture djelatnosti i kulture ličnosti koji se međusobno razvojno prožimaju. Prema tome, razvitak kulture nema unaprijed ustanovljene granice.

Nasuprot tome, obrazovanje u sferi fizičke kulture nosi kvantitativni karater i u svakoj epohi ima svoje granice u vidu dostignutog nivoa razvitka i stepena naučno-praktičnog osvajanja kulture. Otuda proizlazi prirodna potreba za njegovom periodičkom modernizacijom. Međutim obrazovanje je istovremeno faktor koji u sebi sadrži mogućnost upravljana razvitkom kulture. U tom domenu neophodan je permanentan udio nauke i politike na praksu i prakse na politiku, pedagoško-sociološke cikličke inovacije obrazovanja.

Kao faktor optimizacije opšteg i profesionalnog obrazovanja, kultura kretne djelatnosti predstavlja novu obrazovnu granicu, koju treba dosegnuti, jer se svaki obrazovni sistem, shodno svojoj kvantnoj prirodi, konzervira i samozaštićuje od novina. Ovdje stupa na snagu logika kulture, nauke, politike i obrazovanja.

Smatra se opravdanim da razradu pojmovnog aparata u teoriji fizičkog vaspitanja treba početi pojmom „fizička kultura“, kao najširim integralnim pojmom. To nije sporno.

Po zakonima formalne logike, pri određenju pojma „fizička kultura“, polazi se od njenog odnosa sa pojmom „kultura“. Tetira se kao „ukupnost“ dostignuća (sredstava, vrijednosti) sa pozicije socio-kulturološkog i djelatnosnog pristupa.

Pojmovi u sferi fizičke kulture su rezultat produbljenog istraživanja problema teorije kulture, a ne nekritičkih percepcija površno definisanih formulacija, istraživanjem predmeta, sadržajnom analizom samih pojava, otkrivanjem njihovih unutrašnjih veza.

Kultura se ne tretira samo kao suma dostignutih materijalnih i duhovnih vrijednost, kao rezultat djelatnosti prethodnih generacija i obrazovnih pretpostavki društvenog razvitka, već i kao proces masovnog osvajanja dostignuća kulture i stvaralačke djelatnosti formiranja novih kulturnih vrijednosti na toj osnovi.

U savremenoj teoriji kulture postoji niz pristupa koji omogućavaju puno otkrivanje njene specifične suštine. Oni ne isključuju jedni druge, pošto se svaki od njih zasniva na nekim bitnim odlikama kulture, pa se prikladno koriste za analizu i podsticaj sociokulturne dinamike fizičke kulture.

Sociogenetički pristup omogućava poimanje fizičke kulture kao procesa usmjerenog na „raspredmećivanje“ osvajanja fizičkih sposobnosti i kretnog iskustva sadržanih u njenim objektiviranim formama. Ostvaruje se u procesu aktivne djelatnost i komuniciranja sa ljudima u formi fizičkog vaspitanja. Pri tome se formira, „produkuje“ individua – subjekt sa svojim fizičkim i duhovnim (socijalnim) kvalitetima, uslovljenim potrebama društva. Ostvaruju se predajom socijalne i kulturne djelatnosti prethodnih generacija mlađim generacijama. Shodno tome, jedan broj teoretičara definiše suštinu fizičkog vaspitanja kao društvene pojave i zastupa stanovište da se fizičko vaspitanje ostvaruje i izvan pedagoškog procesa u formi „fizičke rekreacije“ kao najmasovnijeg, univerzalnog instituta fizičke kulture.

Fizička rekreacija, kao komponenta fizičke kulture predstavlja jednu od važnih formi provođenja slobodnog vremena, koja odgovara zadacima oporavka i reprodukcije snaga čovjeka, formiranju svestrano razvijene društveno aktivne ličnosti. Shodno svojoj sadržini pojam „fizička rekreacija“, u uobičajenom pojednostavljenom govoru, pokriva se pojmom „masovna fizička kultura“.

Nedostatak takvog pristupa tretmana fizičke rekreacije je u tome što se ne otkriva njen važan aspekt u kulturno-istorijskom procesu stvaranje novog društvenog bogatstva i iskustva usvršavanja čovjeka u domenu fizičke kulture.

Svi vidovi i forme fizičke rekreacije doprinose racionalnom korišćenju slobodnog vremena, proširivanju i uvećavanju funkcionalnih mogućnosti organizma, odnosno borbi sa negativnim uticajem hipodinamije. Učesnik sportske rekreacije se bavi kretnim dejstvima po sopstvenoj inicijativi, polazeći od subjektivnog ukusa, interesa, motiva, radi zadovoljstva punim funkcionisanjem organizma i zadaovoljavanja ličnih potreba izlaznim vidovima igrovnih i sportskih aktivnosti. Vaspitanje tih potreba je glavi zadatak fizičkog obrazovanja i fizičke kulture ljudu svih uzrasta.

Stvaralačko-atributivni pristup sferi fizičke kulture karakteriše suštinsku stranu društvenog života koja se ogleda u usvršavanju čovjeka i društva, u ispoljavanju njegovih bitnih društveno-stvaralačkih snaga, usmjerenih na stvaranje kulturnih vrijednosti.

Takav pristup je svrsishodan za izučavanje sporta kao komponente fizičke kulture, za shvatanje njegovih političkih i ekonomskih dimenzija koje najveće značenje imaju za ukupnu sociokulturnu dinamiku fizičke kulture.

Sport, kao društveni fenomen igre predstavlja duhovnu i praktičnu stranu osvajanja kulture kretne djelatnosti. Veza sporta i opšteg fenomena igre nalazi svoj izraz u njihovom sagledavanju kao svojevrsne stvaralačke djelatnosti, kao socijalnog instituta igrovne fizičke djelatnosti, zasnovane na kompetetivnosti nivoa razvitka fizičkih i duhovnih sposobnosti.

Aksiološki aspekt u izučavanju fizičke kulture pretpostavlja sagledavanje vrijednosti fizičke kulture koje na jednoj strani istupaju kao potrebe, a na drugoj strani kao sredstvo zadovoljavanja tih potreba. Jedna od važnih funkcija tog aspekta je prezentovanje vrijednosti koje se stvaraju u sferi fizičke kulture i imaju značajnu ulogu u formiranju ličnosti i njenih socijalnih funkcija.

Sfera fizičke kulture se razmatra kao relativno samostalni funkcionalni sistem. Sa metateoretskog aspekta teorija fizičke kulture njene komponente:

teorija fizičke rekreacije, teorija fizičkog vaspitanja, teorija sporta i teorija fizičke rehabilitacije razmatraju se u svojstvu dinamičkog sistema, sa procesima razvitka kojima su na unutrašnjem spoljašnjem planu svojstvene specifične zakonitosti hijerarhijske strukturne organizacije njihovog usavršavanja i teoretizacije.

Metateoretski aspekt teorije fizičke kulture kao naučne discipline temelji se na ontološkoj refleksivnoj analizi objašnjavanja i zasnivanja razvojne uslovljenosti komponenata fizičke kulture. Osnova je za naučno koncipiranje pedagoških socijalnih programa i projekata uspostavljanja razvojno optimalnog fonda samoorganizovane nedeljne fizičke aktivnosti djece i odraslih u okviru porodice, škole i mjesta življena, shodno ontogenetskim zahtjevima za razvoj i podržavanje njihovih fizičkih, psihičkih i socijalnih aktivnosti.

Aktološka pozicija fizičkog obrazovanja, koja je prisutna u Evropi, svestrani skladni razvoj organizma tretira kao opšti cilj vaspitanja i obrazovanja. Pri tome, vidove vaspitanja odlikuje sastav sredstava. Shodno tome, sa aktološke pozicije, fizičko vaspitanje se tretira kao „vaspitanje putem fizičkog, a ne vaspitanje fizičkog u čovjeku“.

Sve razmatrane odlike kulture izražene njenim specifičnim sadržajima predstavljaju osnovu za predočavanje sadržaja pojma „fizička kultura“, čije su bitne odlike:

– sociokulturni aspekt djelatnost na usvajanju kulture kretne djelatnosti,
– stvaralačka kretna djelatnost usmjerena na usavršavanje suštinskih snaga čovjeka,
– funkcionalni aspekt (socijalne funkcije, uloga i mjesto fizičke kulture u životu ličnosti i društva),
– vrijednosni aspekt fizičkog (tjelesnog) i duhovnog (socijalnog) usavršavanja.

Pri tome se ima u vidu da se u procesu kretne djelatnosti čovjeka u sferi fizičke kulture ne preobražava samo njegova vanjska priroda, koliko sopstvena (unutrašnja), jer u procesu kretnih dejstava čovjek ne istupa samo kao subjekat, već i kao objekat djelatnosti na sopstvenoj spoznaji i samousavršavanju. Samo u dejstvima i putem dejstava čovjek preobražava stvarnost koja ga okružuje, koja se sama otkriva čovjeku u njegovoj djelatnostosti, formirajući njegovo lično saznanje i njegovu samoorganizaciju.

U Republici Srpskoj zvanična administracija je podržala metodološku poziciju teleološkog koncepta fizičkog vaspitanja, čija je suština „vaspitavanje fizičkog“ u čovjeku, čiju specifičnost određuju ciljevi. Iz karaktera takvog koncepta proizlazi da je iz teorije fizičkog vaspitanja iščezlo dijete (učenik – subjekt) i da su ostali samo psihofizički kvaliteti i navike, čiji se razvoj po stupnjevima ontogeneze podstiče nezavisno jednih od drugih. Zanemaruje se činjenica da u kretnim djelatnostima, na svakom stepenu svoga razvitka, učestvuje cjeloviti čovjek (dijete).

Uzrok tome je zastoj naučne djelatnosti u pedagogiji, psihologiji i sociologiji u tretiranju opšte, jedinstvene, predmetno-sadržajne sociokulturološke osnove pojavnih vidova fizičke kulture. Taj zastoj je uslovio u nas „teleološku spoznajno-psihološku barijeru“ uslovljenu iscrpljenjem obrazovnog potencijala datog stadija razvitka nauke i kulture kod nas.

Takav pristup sferi fizičke kulture nastajao je i razvijao se kao sistem znanja i predstava o mogućnostima, zakonitostima, uslovima i načinima primjene fizičkih vježbi u praksi fizičkog obrazovanja i vaspitanja, na protivurečnosti među potrebama u spoznaji efekata fizičkih vježbi, znanja i zakonitosti, uslova i načina njihove primjene.

Jedinstveno zasnovana zajednička predmetno-sadržajna osnova pojavnih vidova fizičke kulture na kulturi kretne djelatnosti omogućava formiranje puteva, sredstava uspostavljanja novog pedagoškog mišljenja, pune integracije fizičke i duhovne kulture ličnosti učesnika u sferi fizičke kulture.

U tu svrhu nastoji se uspostaviti organizacija obrazovanja koja je na jednoj strani usmjerena na stvaralačke ličnosti, a na drugoj strani orijentaciju na svojevrsnu individualnost svakog učesnika, uvažavajući njegovu slobodu alternativnog izbora sredstava i formi provođenja kretnih, igrovnih i sportskih djelatnosti. Učenik treba da bude slobodni, odgovorni subjekt nastavno-vaspitnog procesa i svih vidova djelatnosti. U takvom slučaju pedagoška misao može biti stalno usmjerena na učesnika, uvažavanjem njegovih uzrasnih i individualnih psihičkih i fizičkih osobenosti i mogućnosti, na iznalaženje puteva i sredstava njegovog razvitka, u skladu sa opštim normama vaspitanja i obrazovanja.

To uslovljava razradu novih formi organizacije nastavne djelatnosti, izbor kriterija efektivnosti nastavnog procesa, razradu novih pedagoških tehnologija i metodika realizacije predmetne suštine fizičkog vaspitanja i obrazovanja.

Kretno djelatnostna obrazovna sfera predstavlja ontološki determinisano sociokulturno polje razvijanja refleksivinih procesa ličnosti projektovanja i formiranja duhovno-praktične djelatnosti. Pri tome se ima u vidu da je kultura uslovljena vrijednosno-smisaonom sferom djelatnosnog saznanja ličnosti učesnika i kao takva predodređuje produkt i rezultat te djelatnosti. Djelatnosno saznanje odražavaju ontološke kategorije:

– ličnost u razvijanju djelatnosti,
– djelatnosno saznanje u razvijanju refleksije i
– djelatnosna refleksivna samoorganizacija saznanja ličnosti.

U tom kontekstu, učenik – učesnik postaje subjekat razvitka sopstvenih sociokulturnih dejstava i stiče mogućnost ispoljavanja ličnosti.

Dostignuti nivo spoznaje antropnodjelatnosne tehnologije, zasnovane na slobodi izbora refleksivnog iznalaženja sopstvene pozicije i odgovornog odnosa do projektovanja i realizacije racionalnog sistema lične fizičke kulture, na osnovu stečenog kretno-djelatnosnog iskustva, omogućava da se u praksi fizičkog vaspitanja i obrazovanja pristupi realizaciji osnovnih principa djelatnosno-sociokulturnog pristupa, dijalektikom i logikom ontološke pozicije razvoja fizičkog vaspitanja, sporta i fizičke rekreacije.

Prelaz sa teleološke pozicije na nivo ontološkog koncepta razvoja fizičke kulture je neophodan radi savladavanja raskoraka koncepta fizičkog vaspitanja i obrazovanja za dostignućima nauka u domenu pedagogije, psihohologije, sociologije, kulturologije i filozofije, koji se ogleda u njihovoj zatvorenosti, neefektivnoisti i krajnjoj neekonomičnosti.

U takvoj situaciji neophodno je udio nauke i politike u koncipiranju reformskih pravaca razvoja i planiranja socijalne politike fizičkog obrazovanja i fizičke rekreacije na entitetskom i lokalnom nivou. Poželjna je promocija razvoja i djelovanja omladinske politike i nevladinih organizacija u realizaciji prava djeteta i građana u domenu fizičke kulture.

Sistem fizičkog vaspitanja je neposredni objekat upravljanja u svim strategijama razvoja fizičke kulture. Cilj je povećanje racionalnosti i produktivnosti djelatnosti fizičkog vaspitanja realizacijom cjelovitog sistema. Kao realni predmet zasnivanja fizičkog vaspitanja javlja se kultura kretne, igrovne i sportske djelatnosti, kao socijalno iskustvo njenog racionalng i efektivnog korišćenja u odnosu na sebe, prirodu i druge ljude. Pretpostavka dostizanja njenih mogućih ciljeva je uređeni sistem kretnih dejstava, primjene pedagoških tehnologija i obezbjeđivanje cjelovitog sistema, kao glavnog uslova za njegovu produktivnost.

Polazni i potencijalni objekat djelatnosnog sistema formiranog u sferi fizičke kulture jedne sredine je šire društveno postavljeno i podržavano fizičko vaspitanje i obrazovanje djece osnovnog školskog uzrasta.

Cilj:

– Blizak: formiranje interesa za samostalnim sadržajima ovladanih vidova od igrovnih, izbornih, kretnih djelatnosti na nivou optimalnog nedjeljnog fonda kretnih aktivnosti djece na otvorenom;

– Srednji: formiranje potrebe za sistematskim upražnjavanjem izbornih vidova kretnih, igrovnih i sportskih djelatnosti;

– Daleki: svestrano razvijanje ličnosti uporedo sa formiranjem lične fizičke kulture djece (učesnika).

Građenje i upravljanje socijalnim sistemom fizičkog vaspitanja ostvaruje se smjerovima:

– „Odozdo“: stihijnim ili usmjerenim iznalaženjem puteva udovoljavanja potreba i interesa djece i građana u mjestu življenja, posredstvom osvajanja njihove predmetno-sadržajne osnove samoorganizovane kretne, igrovne i sportske djelatnosti na otvorenom i u prirodi;

– „Odozgo“: usmjerenim formiranjem, shodno strategiji razvoja, iskazanoj prema udaljenom cilju, resursnim obezbjeđenjem i socijalnom organizacijom djelatnosti njenih subjekata. Usaglašavanje pozicija puteva strategije razvoja „odozdo“ i „odozgo“ je glavna funkcija upravljanja i dvojnog angažovanja politike i struke, uže i šire zajednice i javnosti.

Susretanjem puteva upravljanja formira se funkcionalno jezgro sistema, radi produktivnosti koja se njime treba ostvarivati.

Aktuelno je pitanje razvitka fizičkog vaspitanja zasnovanog na povećanim zahtjevima za realizacijom kulturno-formirajućih funkcija u razvijanju ličnosti učenika, kako bi se djelatnošću učenika u punoj mjeri ostvario kulturološki pristup sadržaju obrazovanja. To podrazumijeva samoopredijeljenost ličnosti učenika u razvijanju njegovih potencijalnih mogućnosti u ovladavanju kulturom i organizacijom vlastite životne djelatnosti: učenja, odmora, pamćenja i učešća u svim vidovima kulturnih sadržaja uže i šire sredine.

Jedinstvena orijentacija na kvantitativne pokazatelje, bez uvažanja cjelovitosti razvitka ličnosti, odsustvo slobode u realizaciji nastavnim programom propisivanih sadržaja, na prerastanje procesa fizičkog vaspitanja u fizičko samovaspitanje i samousavršavanje, otsustvo godišnjih programa smotri i takmičenja u izbornim vidovima samostalnih vannastavih vidova fizičkih aktivnosti učenika, niski nivo pedagoških znanja porodice u u formiranju fizičke kulture, zdravog načina života i kulturnog i sadržajnog provođenja slobodnog vremena, uslovilo je da fizičku kulturu većina učenika ne prihvata kao ličnu vrijednost i nivo svoje obrazovanosti u svakodnevnom provođenju izbornih sadržaja fizičke kulture.

Uslov prevazilaženja sadašnjeg stanja je usmjerenost na: podizanje kulture kretne djelatnosti učenika na viši kvalitetni nivo povezan sa jasnim opredjeljenjima njene ciljne usmjerenosti u usmjerenje postojećeg programa fizičkog vaspitanja učenika u opšteobrazovnim školama na formiranje kretne kulture učenika sa prioritetom razvijanja ličnosti učenika bitnih komponenti fizičkog vaspitanja (pedagoške tehnologije) kao što je sticanje znanja, osvajanje vrijednosti fizičke kulture, formiranje motivacije za bavljenje izbornim kretnim aktivnostima, individualne lične karakteristike: stremljenja, želje, ciljevi koje se formiraju u uzajamnom dejstvu sa biološkim sklonostima i osobenostima formirajuće sredine.

Odsustvo ovih komponenata, koje se u realizaciji fizičkog vaspitanja učenika označavaju kao „lični stil djelatnosti“, predodređuju integrativni cilj pedagoškog procesa i kao rezultat sistema ponašanja učenika u domenu fizičke kulture.

Integrativni cilj fizičke kulture ličnosti učenika je produkt razvitka te kulture i individue, i kao takav, dio opšte kulture. Kulturna djelatnost učenika tretira se kao produkt samorealizacije ličnosti, kao karakteristika njegove aktivnosti i podsticaj njenog formiranja. Prema tome, o fizičkoj kulturi ličnosti ne može se suditi na osnovu njegovog fizičkog razvitka, pripremljenosti, ovladavanja kretnim umijenjima i navikama. Neophodno je uvažavanje komponenti koje se odnose na duhovnu (socijalnu) sferu ličnosti: sadržaj misli i osjećanja, hijerarhiju vrijednosnih orijentacija, stepen razvijenosti interesa i potreba i ubjeđenja, sve što konačno određuje socijalno-kulturnu aktivnost i daje impuls razvitku cjelovite individualnosti ličnosti učenika.

Problem samostalnog sistematskog bavljenja fizičkim aktivnostima učenika na otvorenom, u optimalnom obimu i struktuiranosti, po slobodnom izboru, u krugu porodice, mjesta življenja je ključno pitanje formiranja lične fizičke kul-

ture učenika, njihovog punog zdravog razvoja i normalnog funkcionisanja organizma.

Neophodni fizički razvoj svakodnevne kretne aktivnosti se ne može ostvariti u okviru dva časa fizičkog vaspitanja u školi, na kojima su učenici fizički aktivni u prosjeku od 15 minuta. Pri tome, umijenju neorganizovanja i provođenja samostalnih kretnih i igrovnih aktivnosti učenika niko ne uči.

Ne formira se kod učenika sistem znanja, umijenja, samousavršavanja, samovaspitanja i samoregulacije kao neophodnih kvaliteta ličnosti i polaznog momenta strategije i taktike obučavanja i vaspitanja učenika.

Nastavom fizičkog vaspitanje ne rješavaju se zadaci koji se odnose na:

– strukturu upražnjavanja samostalnih kreknih aktivnosti,

– upućivanje učenika u vidove kretne djelatnosti prikladne za provođenje na otvorenom i u prirodi,

– znanja neophodna za prepoznavanje potreba za razvijanjem kretnih kvaliteta i funkcionalnih sposobnosti samostalnom kretnom djelatnošću,

– izbor vremena u režimu dana, nedeljnu učestalost, vrijeme trajanja i doziranje kretnji opterećenja u provođenju samostalnih kretnih i igrovnih aktivnosti,

– probleme samokontrole u u toku provođenja samostalnih kretnih aktivnosti.

Metodološki pristup, koji omogućava preosmišljavanje aktuelnog stanja fizičkog obrazovanja i pristupi njegovoj modernizaciji, je inovaciona djelatnost. Među osnovnim inovacionim tehnologijama izdvaja se: ličnost učenika orijentisana praksi obučavanja i vaspitanja, sportski – usmjerenog fizičkog vaspitanja, monitoring stanja zdravlja i fizičkog razvitka kao osnova podržavanja inovacione sociokulturne dinamike u sklopu strateški programirani pedagoško-sociokulturnih ciklusa, razvijanje informacione i metodološke kulture.

Danas, u uslovima kada stasa profesionalno kompetentan kadar profesora razredne nastave na Filozofskom fakultetu, stvaruju se inicijalni preduslovi da se pristupi postupnom, sistemnom zasnivanju kulture kretne djelatnosti učenika, objedinjenim djelovanjem škole, porodice, mjesnih zajednica u domenu pojavnih vidova fizičke kulture: fizičkog vaspitanja, sportske i rekreativne usmjerenosti, počevši sa učenicima mlađeg školskog uzrasta.

Preduslovi pristupanju i inoviranju nastave fizičkog vaspitanja i obrazovanja učenika mlađeg školskog uzrasta su:

– Naučno zasnivanje socijalno-pedagoških programa i projekata koncepcije lične fizičke kulture, temeljene na kontinuiranoj socijalizaciji ličnosti učenika opšteobrazovnih škola. Orijentisanje na maksimalno otkrivanje individualnih sposobnosti i sklonosti djeteta, uvažavanjem individualnih osobenosti, osnovnih interesa i nivoa razvitka psihofizičkih pokazatelja;

– Realizacija nastavnih programskih sadržaja fizičkog vaspitanja i obrazovanja najvećim dijelom na otvoremom prostoru u domenu škole i na dostupnim terenima u mjestima življenja učenika;

– Realizacija kulturološkog smisla sadržaja fizičkog obrazovanja i vaspitanja:
– objedinjavanjem kulturološkog smisla oblikovanja i realizacije lične fizičke kulture sa socijalinim i individualnim smislom ličnosti,
– uspostavljanjem sistemske organizacije sadržaja fizičkog obrazovanja i vaspitanja.
– provođenje kompleksnog monitoringa dimamike sociokulturnih efekata projektovanih ciklusa fizičke aktivnosti na nivou optimalnog obima i strukture podsticanja rasta i razvoja i ovladavanja kulturom kretne djelatnosti učenika mlađeg školskog uzrasta.

U cjekupnom procesu, presudan je udio nauke i politike i šire javnosti u realizovanju reformskih pravaca i planiranja naučnog zasnivanja i praktične realizacije inovacije socijalnih pedagoških programa i projekata u sferi fizičke kulture, zasnovanih na kriterijima, efektima realizacije ciljeva projektovanih ciklusa sociokulturne dinamike ovladavanja kretne kulture i nivoa njenog realizivanja sadržajima lične fizičke kulture učenika.

Literatura

Bjeković 2009: G. Bjeković, *Osnove fizičke kulture i metodika fizičkog vaspitanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredsvta: Istočno Sarajevo.

Komkov 2000: A. G. Komkov, *Socialno-pedagogičeskie osnovi formirovania fizičeskoi aktivnosti detei školnogo vozrasta*, Avtoref. dokt. Dis.

Kustov 2000: L. M. Kustov, L. M, Nain, A. Ja: *Sistemnie osnovania naučnogo soprovoždenia processa realizacii socialno-pedagogičeskh programm i proektov*, TPFK, N m i proektov. TPFK, N 4, s. 7–10.

Moles 1973: A. A. Moles, *Sociodynamique de la culture*, Mouton: Paris.

Живорад М. Миленовић*
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет Лепосавић

Кратко саопштење

ЦИЉ ВАСПИТАЊА У ИНДИВИДУАЛНОЈ ПЕДАГОГИЈИ И ИНКЛУЗИВНОЈ ШКОЛИ

Увод

Моћ васпитања, његове границе или његова снага, проблем је који је заокупљао и заокупља научнике, практичаре и родитеље. Отуда и стални покушаји да се докучи моћ васпитања али и покушаји да се њоме овлада. Зато о циљу васпитања који проистиче из суштине васпитања постоје бројна схватања. Она су различита па и супротстављена.

Посматрано кроз историјске епохе, циљ васпитања је увек зависио од друштвених околности које су владале у одређеним периодима. Тако је у Спарти, где је била војничка строгост и дисциплина, циљ васпитања био формирање храбрих и снажних ратника. У Атини, васпитање је имало за циљ развијање хармонијске личности. У периоду средњег века и у педагогији између Јана Амоса Коменског и Џона Дјуија, циљ васпитања је био усмерен на усвајање знања – чињеница и генерализација и на развијању функција (говора, мишљења, маште, као и радних – функција ефектора и рецептора), или је било најважније само васпитавати (уз стално варирање васпитне компоненте). При том се васпитање најчешће поистовећивало са моралним васпитањем.

Крајем XIX и почетком XX века појавили су се многи педагошки правци и покрети. Као педагошки правац, индивидуална педагогија се појавила крајем XIX века у Немачкој, а циљ васпитања је био слободан и спонтани развој природности и васпитање свестране личности детета према његовим индивидуалним карактеристикама, склоностима, потребама, могућностима и интересовањима, уз пуно уважавање и поштовање личности детета.

Крајем XX и почетком XXI века све је више захтева да се у редовне основне школе уведе инклузивна настава, која подразумева рад са децом са посебним образовним потребама. То је довело и до појаве инклузивне школе. Инклузивна школа обухвата и стално укључује сваког ученика са препрекама у учењу и учешћу (тј. појединце са лакшим развојним тешкоћама и даровите) и све остале ученике у све видове васпитно-образовних активности, наставних, ваннаставних, друштвенокорисних и културнојавних, према њиховим индивидуалним потенцијалима (когнитивним, конативним, социјално-моралним, афективним и психомоторним) и максимално очекиваним исходима учења, креирања и поучавања. Циљ васпитања у инклу-

* zivorad.milenovic@pr.ac.rs

зивној школи је индивидуализован и подразумева формирање и развијање хармонијске личности ученика и његових људских, физичких, интелектуалних, моралних, естетских, културних и раднотехничких потенцијала и вредности, према њиховим посебним образовним потребама, индивиудалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личног максимума.

Полазећи од општепознатих карактеристика и суштине и карактера циља васпитања у индивидуалној педагогији, као и од уочених сличности у циљу васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној школи, занимљиво је било да се упоредном анализом идентификују сличности и разлике циља васпитања у индивидуалној педагогији с краја XIX и почетком XX века и циља васпитања у данашњој инклузивној школи.

Инклузивна школа – суштина и значај

Инклузивна школа „...обухвата и стално укључује сваког ученика са препрекама у учењу и учешћу (тј. појединце са лакшим развојним тешкоћама и даровите) и све остале ученике у све видове васпитно-образовних активности, наставних, ваннаставних, друштвенокорисних и културно-јавних, према њиховим индивидуалним потенцијалима (когнитивним, конативним, социјално-моралним, афективним и психомоторним) и максимално очекиваним исходима учења, креирања и поучавања“ (Илић 2009: 17). Инклузивна школа подразумева укључивање бројних субјеката у инклузивни процес: ученике, наставнике, стручне сараднике, школску управу, ненаставно особље основне школе, родитеље и представнике локалне заједнице. Да би инклузивна настава у инклузивној школи дала васпитно-образовне ефекте, неопходно је да поменути субјекти инклузивне школе буду укључени у обуку, испитивање и планирање развоја инклузивне школе, али и у реализацији циљева васпитања у инклузивној школи.

Поред субјеката, инклузивна школа подразумева и дефинисање циљева и задатака, планирање васпитања и образовања деце у инклузивној школи и дидактичко-методичке аспекте појединачних активности према индивидуалним, односно посебним образовним потребама сваког ученика. Инклузивна школа даље подразумева стварање повољне разредне ситуације. Величина разреда у инклузивној школи је посебно дефинисана. У настави у инклузивној школи поред наставника, укључени су и стручни сарадници и асистенти у настави који помажу наставнику у зависности од потребе. Зато не треба да буде необично ако у инклузивној школи, у разреду, истовремено на часу, поред наставника буде и неколико његових помоћника. Потом је потребно да се створи повољна социјална клима за рад која подразумева укључивање родитеља. На крају, у инклузивној школи морају бити предузете све техничке мере како би се отклониле препреке објективне природе и створило одговарајуће школско окружење и услови за несметан боравак, учење и учешће све деце са посебним образовним потребама.

У инклузивној школи реализују се инклузивна настава, промотивна настава, логопедска настава и други видови специјалне наставе. При том је од значаја родитељска иницијатива и подршка руководства школе (директора и његовог помоћника) и стручних сарадника у школи, пре свега школског педагога, школског психолога, школског логопеда, школског лекара и других. Даље је потребно изабрати одговарајући модел рада који подразумева методе, поступке, принципе, средства, одговарајући дидактички материјал и друга помоћна средства у складу са посебним образовним потребама ученика.

У инклузивној школи органиузује се инклузивна настава. Полазећи од бројних дефиниција (Вукајловић 2004, Сузић 2008, Илић 2009), инклузивна настава је „...дидактичко-методички модел организованог поучавања и учења који обухвата, прихвата и интензивно укључује децу и младе са препрекама у учењу и учешћу, односно ученике са посебним образовним потребама (тј. са развојним тешкоћама и даровите, повратнике, досељенике, припаднике националних мањина, сегрегираних група, оне који говоре различитим језиком) и све остале ученике у одељењу (групи, тандему, школи) према њиховим индивиудалним потенцијалима, интересовањима и очекиваних исхода до личних максимума“ (Илић 2009: 13). То, другачије речено значи, да је инклузивна настава дидактичка концепција, дидактички систем или дидактички модел.

Учесници инклузивне наставе су: ученици са препрекама у учењу и учешћу, ученици са оштећењима вида, слуха и говора, ученици са тешкоћама и поремећајима у читању, писању и учењу основних математичких појмова, ученици са телесним оштећењима и здравственим сметњама, недовољно ментално развијени ученици, ученици са поремећајима у понашању и ученици са специфичним поремећајима психичког развоја и даровити и талентовани ученици. Квалитет инклузивне наставе зависи од бројних фактора. Најчешћи су: перманентно вишеструко, полуусмерно и међузависно партнерство између ученика и наставника, равноправна интеракција између ученика, односи између наставника и родитеља и унапређујуће партнерство школе и друштвене заједнице.

Да би инклузивна настава у инклузивној школи дала васпитно-образовне ефекте у раду са децом са посебним образовним потребама, неопходна је стална сарадња свих наставника у инклузивној школи, укључујући и ненаставно особље, пре свега стручне сараднике у основној школи, затим сарадња наставника и школе са родитељима ученика, са локалном заједницом, али и са осталим установама и организацијама чија делатност је од значаја за помоћ деци са посебним образовним потребама у инклузивној настави у инклузивној школи.

Индивидуализација циља васпитања у инклузивној школи

У теорији васпитања циљ васпитања се одређује као формирање свестрано развијене личности. Под свестрано развијеном личношћу се подразумева личност са завидним физичким, интелектуалним, моралним, техничким и естетским квалитетима (Круљ и др. 2005). Степен остварења свестраности као циља васпитања у великој мери зависи од индивидуалних особина човека као природног бића и његове радностваралачке активности. Свестрано развијеном личношћу сматра се и појединац који је подједнако развијен у свим особинама, односно подручјима. Међутим, развијена је она личност која је имала могућности да развије своје потенцијале (диспозиције) и постигла оно што је могла постићи. Развијена личност је даље особа код које су максимално развијене карактеристике за које постоје најбоље диспозиције. Васпитно-образовни идеал у инклузивној школи и/или крајњи циљ васпитања је вишеструко, односно свестрано развијање личности, сагласно могућностима појединца, због чега је процес свестраног развијања личности индивидуализован.

У уџбеницима и литератури о инклузивној школи и настави, општи циљ васпитања није прецизно дефинисан. Ово зато што он проистиче из саме дефиниције о суштини и карактеру иклузивног васпитања и инклузивног образовања у инклузивној школи. Инклузивно васпитање у инклузивној школи сматра се као интенционално васпитање али и као самовaспитање и „...подразумева активност индивидуе и друштва као процес учења и поучавања у коме долази до релативно трајних и прогресивних промена појединца у условима симедонијске подршке и социјалне укључености“ (Сузић 2008: 11). Полазећи од дефиниције инклузивне школе, инклузивне наставе и инклузивног васпитања и образовања, васпитно-образовни идеал или општи, односно крајњи циљ је вишеструко, односно развијање хармонијске личности, сагласно могућностима појединца.

Као што се види, процес развијања хармонијске личности у инклузивној школи је индивидуализован. Индивидуализација циља васпитања у инклузивној школи подразумева циљ васпитања за сваког ученика или групу ученика са посебним образовним потребама. Број индивидуалних циљева васпитања у инклузивној школи, немогуће је одредити. Осим за даровите и талентоване, постоје и индивидуални циљеви васпитања за ученика са препрекама и тешкоћама у учењу и учешћу. У групу ученика са препрекама у учењу и учешћу убрајају се ученици са оштећењима вида, слуха и говора, са тешкоћама и поремећајима у читању, писању и учењу основних математичких садржаја, ученици са телесним оштећењима и здравственим сметњама, недовољно ментално развијени ученици, ученици са поремећајима у понашању и ученици са специфичним поремећајима психичког развоја. У оквиру ових група постоје посебне категорије поремећаја, који нису исти код све деце.

Рад са ученицима са посебним образовним потребама у инклузивној школи је индивидуалан. Зато се и говори о индивидуализацији циља васпитања у инклузивној школи. Полазећи од ових чињеница, а према предмету овог рада, циљ васпитања у инклузивној школи је формирање и развијање хармонијске личности ученика и његових људских, физичких, интелектуалних, моралних, естетских, културних и раднотехничких потенцијала и вредности, према њиховим посебним образовним потребама, индивиудалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личног максимума.

Упоредна анализа циља васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној школи

У схватањима представника индивидуалне педагогије (Жан-Жак Русоа, Елен Кеј, Лава Николајевича Толстоја, Марије Монтесори, Рудолфа Штајнера и других) постоје извесне разлике па и неслагања у дефинисању циља васпитања. Ипак, као општи и/или крајњи циљ васпитања, представници индивидуалне педагогије истичу слободан и спонтани развој природности и васпитање свестране личности детета према његовим индивидуалним карактеристика, склоностима, потребама, могућностима и интересовањима, уз пуно уважавање и поштовање личности детета.

Циљ васпитања у инклузивној школи је индивидуализован. Полазећи од претпоставке да је општи циљ васпитања формирање свестрано развијене личности и да степен остварења свестраности као циља васпитања у великој мери зависи од индивидуалних особина човека као природног бића и његове радностваралачке активности, намеће се закључак да је развијена само она личност која је имала могућности да развије своје потенцијале (диспозиције) и која је постигла оно што је могла постићи. То у традиционалној школи није у потпуности било омогућено свој деци са посебним образовним потребама, зато што је васпитање, а и образовање углавном било примерено осредњем ученику. Васпитно-образовни идеал у инклузивној школи је вишеструко, односно развијање хармонијске личности, сагласно могућностима појединца, због чега је процес развијања хармонијске личности индивидуализован. Или прецизније, циљ васпитања у инклузивној школи је формирања и развијања хармонијске личности ученика и његових људских, физичких, интелектуалних, моралних, естетских, културних и раднотехничких потенцијала и вредности, према њиховим посебним образовним потребама, индивиудалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личног максимума.

Уочљиво је да су представници индивидуалне педагогије поставили циљ васпитања који је доста сличан, а у појединим елементима и идентичан циљу васпитања у инклузивној школи. Упоредном анализом циља васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној школи идентификоване су сличности али и одређене разлике. Сличности се огледају у следе-

ћем: (а) васпитање свестране личности детета, (б) васпитање према индивидуалним карактеристикама, склоностима, потребама, могућностима и интересовањима детета и (в) уважавање и поштовање личности детета.

Разлике у циљу васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној школи су: (а) у индивидуалној педагогији се у схватањима појединих представника, пре свега Жан-Жака Русоа, претерано инсистира на апсолутном поштовању природности детета, док се у инклузивној школи као циљ васпитања, посебно код деце са тешкоћама и препрекама у учењу и учешћу, инсистира на идентификацији и превазилажењу уочених проблема у учењу и учешћу, (б) у индивидуалној педагогији се као циљ васпитања истиче свестрано развијање личности детета према његовим интересовањима, док се у инклузивној школи као циљ васпитања истиче развијање хармонијске личности ученика према његовим посебним образовним потребама и очекиваним исходима до личног максимума, (в) у индивидуалној педагогији, сваки представник је дефинисао циљ васпитања у оквиру посебних варијанти, а у инклузивној школи, полазећи од посебних образовних потреба ученика, циљ васпитања је индивидуализован и (г) у индивидуалној педагогији циљ васпитања је исувише либералан, па се као крајњи циљ васпитања истиче свестрани, али слободан и спонтани развој деце, док се у инклузивној школи као циљ васпитања истиче формирање и развијање хармонијске личности ученика према његовим посебним образовним потребама, индивиудалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личног максимума.

Полазећи од наведених сличности у циљу васпитања, али истовремено узимајући у обзир и идетификоване разлике, може се закључити да је индивидуална педагогија била претеча инклузивне школе.

Закључак

У раду су изнесени резултати теоријског истраживања циља васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној школи. Полазећи од карактеристика индивидуалне педагогије и од схватања циља васпитања њених представника, циљ васпитања у индивидуалној педагогији је био слободан и спонтани развој природности детета и васпитање његове свестране личности, према индивидуалним карактеристика, склоностима, потребама, могућностима и интересовањима детета уз пуно уважавање и поштовање његове личности. Циљ васпитања у инклузивној школи је формирања и развијања хармонијске личности ученика и његових људских, физичких, интелектуалних, моралних, естетских, културних и радно-техничких потенцијала и вредности, према њиховим посебним образовним потребама, индивидуалним потенцијалима, интересовањима и очекиваним исходима до личног максимума. Упоредном анализом циља васпитања у индивидуалној педагогији и инклузивној настави идентификоване су бројне сличности, али

и одређене разлике, што упућује на закључак да је индивидуална педагогија била претеча инклузивне школе.

Литература

Вукајловић 2004: Б. Вукајловић, *Инклузивно образовање*, Бања Лука: ИП Графид.

Гонев и сар. 2002: А. Д. Гонев и сар., *Основы коректционной педагогик*, Москва: Ацадема.

Доувнинг 2000: J. E. Downing, *Including Students with Severe and Multiple Disabilities in Typical Classrooms*, Paul, H. Brookes Publishing.

Илић 2009: М. Илић, *Инклузивна настава*, Источно Сарајево: Филозофски факултет у Источном Сарајеву.

Јанковић 1994: М. Јанковић, *Педагошке идеје Лава Толстоја*, Београд: Просвета.

Качапор 2003: С. Качапор, *Садржаји из опште историје педагогије*, Панчево: Графос интернационал.

Кеј 1918: Е. Кеј, *О васпитању детета у школи*, Београд и Сарајево: И. Ђ. Ђурђевића.

Круљ и сар. 2003: Р. С. Круљ и сар., *Педагогија*, Београд: Свет књиге.

Лесли и Мачински 1997: T. J. Lesley and T. J.Matczynski, Strategies for Teaching Diverse Society, Wadsworth Publishing Company.

Лекић 2000: Ђ. Лекић, *Педагошки правци и покрети у историји васпитања и образовања*, Београд: NEWSLINES.

Лохитакшан 2002: P. M. Lohithakshan, *Dictionary of Education A Practical Approach*, New Delhi: Kanishka Publishers Distributors.

Миленовић 2006/07: Ж. Миленовић, *Могућности и ограничења валдорфских школа, у:* А. Милојевић (уред.*), Зборни радова Учитељског факултета у Призрену*, књига 2, Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену, 61–73.

Миленовић 2005: Ж. Миленовић, *Педагошка концепција Елен Кеј, у:* Р. Кулић (уред.), *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену*, 1, Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену, 162–170.

Миленовић 2008: Ж. Миленовић, *Педагошки натурализам Жан-Жака Русоа*, Наша школа, 3–4/2008, Бања Лука, 103–114.

Нешковић 2007: С. Нешковић, *Систем предшколског васпитања Марије Монтесори (полазиште и потврда),* Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Русо 1989: Ж. Ж. Русо, *Емил или о васпитању*, Ваљево и Београд: Естетика.

Сузић 2008: Н. Сузић, *Увод у инклузију*, Бања Лука: ХБС.

Ценић и Петровић 2005: С. Ценић и J. Петровић, *Васпитање кроз историјске епохе*, Врање: Учитељски факултет у Врању.

Церић и Алић 2005: Х. Церић и А. Алић, *Темељна полазишта инклузије*, Зеница: Хијатус.

Џуринскиј 2000: А. Н. Джуринский, *История педагогики*, Москва: Владос.

Штајнбак и Штајнбак 2000: S. Stainback & W. Stainback, *Inclusion A Guide for Educator*, London: Paulh Brokers.

Штајнер 2001: Р. Штајнер, *Аспекти валдорфске педагогије*, Београд и Зрењанин: Атеље Wort.

Штајнер 2002: Р. Штајнер, *Како се постижу сазнања виших светова*, Београд и Зрењанин: Атеље Wort.

Штајнер 2000: Р. Штајнер, *Филозофија слободе*, Београд и Зрењанин: Атеље Wort.

Биљана М. Сладоје-Бошњак*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

Прегледни рад

ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА НА МАКРОНИВОУ

Концепт васпитно-образовне политике

Теорија васпитно-образовних политика настала је из различитих извора. Једним дијелом, она је искуствена јер је наслиједила називе што су их прво употребљавали практичари, док с друге стране, она је плод истраживања разних академских дисциплина као што су: педагогија, социологија, политикологија, економија, психологија и уопште друштвених наука. Због различитих извора из којих је настала и различитих појединачних тумачења, неопходно је нагласити да концепт васпитно-образовне политике није једнозначно одређен и да постоје концептуални и терминолошки неспоразуми у том подручју. Мијешају се концепти планирања образовања, образовне политике, управљања образовањем и неки други за које у нашем језику нема одговарајућих назива (нпр. policy analysis, policy making, decision making, management, administration). Поред тога, неки аутори су склони да под садржајем васпитно-образовне политике подразумијевају друге концепте, као нпр. реформу васпитно-образовног система, док Легранд (Legrand 1993) наводи да је бит образовне политике у плановима, у њиховом одређивању и остваривању. Зато је неопходно диференцијално одредити најважније макропраксиолошке концепте тј. показати њихове сличности и разлике како бисмо избјегли њихово неразумијевање, па ћемо у тексту који слиједи покушати да представимо сљедеће термине: политика у образовању, образовна политика и просвјетна политика.

У *Педагошком речнику* из 1967. године и у *Педагошкој енциклопедији* (1989) не постоје термини васпитно-образовне политике, васпитне (одгојне) политике као ни просвјетне политике. У *Педагошкој енциклопедији* постоји термин политика васпитања и образовања (политика воспитания и образования, educational policy, la politique de l'education) и под овим термином обухваћено је тренутно поимање васпитно-образовне политике. Навешћемо и мишљење Недовића (2002) који у свом раду пише: „Просветна или образовна политика, постајала је све више елемент политике уопште", чиме желимо приказати да овај аутор ничим не разликује термине просвјетне и образовне политике. Зато ћемо бити склони, на основу анализе ових и других радова, да под терминима васпитно-образовна политика и просвјетна политика подразумијевамо исто, а у даљем тексту навешћемо дефиниције васпитно-образовне политике.

* barka@bih.net.ba

Према *Педагошкој енциклопедији* (1989: 210) политика васпитања и образовања подразумијева „укупност принципа, односа, путева, облика, мјера и инструмената којима се обезбјеђује и усмјерава развој васпитања и образовања у функцији и интересу свих чланова друштвене заједнице и друштва у цјелини у складу са глобалном политиком друштва и његовим социјалним, економским, културним и научно-технолошким циљевима и потребама“. Ријеч је о политици друштва према васпитно-образовној компоненти, димензији и претпоставци сопственог развоја и развоја сваког њеног члана. Није само ријеч о образовању као врсти друштвеног рада, већ је ријеч и о исходима васпитно-образовног процеса тј. о знањима и способностима људи.

Васпитно-образовна политика, према хрватским изворима, значи процес утврђивања васпитно-образовних приоритета и услова за њихово остваривање и подразумијева доношење стратешких одлука у образовању. Тако одређен концепт васпитно-образовне политике представља кровни појам који обухвата најважније макропраксиолошке васпитно-образовне концепте: планирање, администрирање, управљање, руковођење образовањем и реформисање васпитно-образовног система. Хрватски аутор Никола Пастуовић (1995: 420) пише да је васпитно- образовна политика развојни процес који садржи више међусобно повезаних фаза:

1. Утврђивање проблема који ограничавају или смањују продуктивност система;
2. Анализа проблема и израда алтернативних рјешења проблема;
3. Избор оптималног рјешења у односу на жељене исходе;
4. Провођење одлуке, тј. остварења изабраног рјешења проблема;
5. Контрола и вредновање учинака проведене одлуке;
6. Исправљање одлуке на темељу вредновања њених учинака.

У америчкој литератури образовна политика се фокусира на практичне посљедице донесених одлука, што значи да она истражује везу између образовне политике и образовне праксе и баца ново свјетло на важна питања и контроверзе које постоје на овом пољу.

Васпитно-образовна политика је мултифакторски условљена традицијом, идеологијом и будућим потребама појединих друштвених подсистема. Тешко је предвидјети оптималне начине остварења васпитно-образовне политике, јер они зависе од великог броја промјенљивих фактора као што су стање васпитно-образовног система, кадровска, технолошка и новчана ограничења. Неизвјесност остваривања васпитно-образове политике повећава се и због дугог времена потребног за остваривање циљева.

У сљедећем поглављу покушаћемо да објаснимо шта значи васпитно-образовна политика на макронивоу (у овом случају Републике Српске) и проблеме који постоје на овом пољу.

Васпитно-образовна политика на макронивоу и научна истраживања

Васпитно-образовна политика на макронивоу састоји се у одређивању националних циљева васпитања и образовања и начина њиховог остваривања. Она је саставни дио развојне политике друштва, те је најуже повезана (али и условљена) са социјалном, економском и културном политиком једне државе. Не само да је предуслов динамичног економско-социјалног развоја него је и активан чинилац који подстиче материјалне и друштвене промјене. Васпитно-образовну политику усваја законодавно тијело државе на приједлог владе, именоване скупине експерата и угледних јавних дјелатника или аутономне скупине утицајних појединаца. Доноси је законодавна, а проводи извршна власт.

Филозофи и педагози склони су васпитно-образовном систему приписати висок степен самосталности. Такво мишљење заступају Грин, Ериксон и Шидман (Green, Ericson, Seidman 1980; види код: Пастуовић 1996) који наводе да унутрашњи процеси у образовању дјелују независно од политичке и економске идеологије. Промјене које се дешавају унутар васпитно-образовног система они приписују факторима који дјелују унутар тог система. То се односи на креативност наставника и ученика као и на њихову спремност за промјене. С друге стране, већина других истраживача тврди супротно. Ови истраживачи сматрају да су политички и привредни фактори важнији у провођењу образовних реформи од оних у образовном систему, јер су одлуке у образовању везане за догађаје у привреди, политици и култури.

Ситуација у Републици Српској детерминисана је дјеловањем још неких фактора. У земљама у развоју, у које спада и Република Српска, велику улогу при формулисању националне просвјетне политике имају међународне агенције. Њихов утицај се остварује учествовањем у политичком дијалогу с националним центрима одлучивања. Моћ међународних агенција појачава се са новчаном помоћи која је условљена прихватањем предложених рјешења. Често су рјешења у образовању повезана са другим мјерама макроекономске политике што их диктирају Међународни монетарни фонд и Свјетска банка, којима је циљ структурно прилагођавање образовања макроекономским промјенама. Као што пише Кулић (2009), овдје је ријеч о значајном друштвеном феномену који завређује мултидисциплинаран приступ и широко теоријско истраживање из аспекта различитих друштвених наука, како би се на тој основи сагледала ширина и дубина глобализацијских процеса и њихово преламање у области економије, политике, културе и образовања. То што је глобализација превасходно економски мотивисана, не значи да њене образовне експресије требају бити запостављене. Напротив, задатак васпитно-обаразовне политике на макронивоу јесте свеобухватно анализирање утицаја и посљедица глобализације у области васпитања и образовања и у том контексту утицај глобализације на образовну

политику и реформе образовања стратешки су значајно питање за сваку државу.

Пројектанти друштвеног и образовног развоја у нашој земљи, као и у већини посткомунистичких земаља средње и источне Европе, суочавају се са изузетно сложеним задатком: како изградити у неповољним друштвеноекономским условима, модеран образовни систем који ће продуктивно спојити властиту традицијску културу с модерним вриједностима развијеног свијета, како истовремено јачати национални идентитет и спремност за укључивање у европске интегралне процесе (Пастуовић 1996: 55). Ове одлуке о покретању, циљевима и стратегији провођења реформе доносе се на државном нивоу и оне су политичке одлуке. При томе, треба узети у обзир предвидиве технолошке, демографске, социјалне, политичке и друге промјене. Али, у том комплексном задатку, као што је већ наглашено у претходном тексту, значајно мјесто би требало да заузму мултидисциплинарна истраживања реализована од стране научних истраживача различитих друштвених профила.

Ел-Кавас (El-Khawas 2000) описује какву улогу могу имати универзитетски истраживачи у формулисању васпитно-образовне политике. У проблемском правцу, универзитетски истраживачи могу допринијети да се: дефинише проблем, покаже да се ситуација погоршава, документују дугорочне тенденције у вези са проблемом, критикују тренутни и претходни покушаји да се проблем разријеши.

У правцу формулисања васпитно-образовних политика, универзитетски истраживачи могу понудити: статистичке чињенице у вези са проблемом, увид у техничку изводљивост предложене алтернативе, осврт на неистражена питања и пропусте у приједлогу. Када је у питању убјеђивање, универзитетски истраживачи могу да убиједе представнике власти да је проблем прерастао у кризу и да је акција неопходна, да покажу да значајан дио друштва подржава промјену, покажу опсег утицаја који би предложена реформа имала на грађане или на важне друштвене групе.

Примијећено је да све већи утицај имају потрошачки оријентисана краткорочна истраживања, а све мање су цијењена основна истраживања вођена тежњом за знањем, заснована на промишљањима и критичком мишљењу. Разлози за то су сљедећи: основна истраживања су ирелевантна за креаторе политике и за наставнике, овим истраживањима треба пуно времена да дођу до резултата и због тога губе на вриједности за политику, резултати ових истраживања често су представљени академским рјечником који није довољно разумљив друкчијој публици.

Ово поглавље можемо закључити тако што ћемо нагласити значај педагошких истраживања, али и истраживања наука сродних педагогији, већ раније поменутих, филозофије, психологије, социологије, јер оне могу дати адекватне одговоре на велике изазове и захтјеве које намеће савремени живот. На темељима јачања националне институционалне основе, анализе и афирмације властите традиције и искуства, могуће је прихватати ту-

ђа искуства и њихове експертске приједлоге, а све у циљу доношења квалитетних образовних приједлога.

Образовање и национални развој

Покушавајући да разумијемо образовне трендове у развијајућим друштвима, али и њихову економију, пронашли смо довољно чињеница на основу којих можемо донијети закључак да друштва која воде бригу о својој будућности воде рачуна и о свом образовању, тако да је највеће богатство развијених земаља данас њихова популација. Брз развој неких мањих земаља, попут Ирске и Финске, може бити објашњен помоћу њихове политике развоја која промовише науку и образовање, чинећи их својим националним развојним приоритетима. С друге стране, низак ниво образовања у Албанији утицао је на слаб економски раст ове земље.

Наука и образовање се појављују као главни фактори развоја у развијеним друштвима, зато што образовање битно утврђује квалитет људског капитала од којег зависи успјешна употреба доступних природних ресурса и монетарног капитала неке земље. Свјесност улагања у образовање је данас присутна широм свијета што је очигледно из процената националног бруто доходка које владе додјељују за формално образовање у својим земљама (у проценту између 5 и 6% НБД) и значајни небуџетски фондови које поједине организације намјењују за формално и неформално образовање својих чланова, као и појединци за своје властито даље образовање. Гледиште развијених европских земаља је сљедеће: „Европа мора инвестирати у образовање да би подигла општи ниво способности запослених на радним мјестима, али и подржати стицање нових знања кроз нечији живот“ (Commission of the European Communities 1996: 55; види код: Жиљак 2007). Због стално растућег значаја образовања за национални развој, као и због све бржег научног, технолошког развоја и друштвених промјена, образовни системи свих земаља су склони да побољшају и адаптирају своје захтијеве у складу са новим временом. Резултати које је представила Свјетска банка показују да напредне земље у транзицији значајно заостају за чланицама OECD-а у свим формама функционалне писмености одрасле популације (World Bank 2000). Најопштији метод на основу којег могу бити реализовани национални циљеви образовања садржи имплементацију концепта доживотног учења и развој учећег друштва. Ови концепти разрађени су 70-их и 80-их година прошлог вијека од стране интернационалних организација које се баве образовном политиком (UNESCO, OECD, ILO, Council of Europe). Европска комисија наводи да: „образовање мора да допринесе сљедећим циљевима: развоју појединаца, развоју друштва и развоју економије на такав начин да вјештине људи на тржишту рада одговарају потребама предузећа и запослених. Тако се добије стратегија доживотног учења која мора да превазиђе традиционалне подјеле између различитих дијелова формалног и неформалног образовања и обуке“ (Commission of the Euro-

pean Communities 2001: 4; види код: Жиљак 2007). Учење одраслих има централну улогу у глобализационим процесима на начин, како Ное (Noe 2005, види код: Кулић 2009) запажа да све већи број америчких специјалиста и менаџера одлази са својим компанијама у различите дијелове свијета ширећи амерички начин живота, док је, с друге стране, присутан све већи увоз радне снаге у САД, углавнм образованих специјалиста који су корисни домаћим компанијама. Несумњиво је да ова појава угрожава радни и научни потенцијал земаља из којих долазе ови радници, али и утиче на хомогенизацију култура у оквиру процеса глобализације. Владе развијених земаља, поред тога што су заинтересоване за властите системе васпитања и образовања, директно су укључене и у дефинисање стратегија за међународно образовање, које се односи на имиграције, тржиште рада, домаће образовање, трговину и друга подручја националних развоја.

У оквиру процеса познатог као „културни империјализам“ (Ерасов 1998; види код: Кулић 2009) долази до наметања другим нацијама животних образаца, формирања социјалнокултурних елита у другим земљама које ће бити у функцији остваривања „прозападних оријентација“ у култури и другим областима живота, као и настојања да се путем културних утицаја остваре одговарајући политички циљеви. О томе свједочи и велики број публикованих наслова, посебно у земљама трећег свијета, који се односе на везу образовања и националног развоја као нпр. *Образовање и национални развој у Азији* (Education and National Development in Asia 2002), *Улога образовања у националном развоју Кине* (The Role of Education in National Development of China), *Образовање и национални развој: Приоритети, политике и планирање* (Education and National Development: Priorities, Policies and Planning 2002). У наведеним публикацијама појављују се сљедеће тематске цјелине: *Образовање и економски раст*, *Образовање и редукција сиромаштва*, *Образовање, друштвене промјене и друштвена кохезија*, *Подучавање и учење*, *Политике, циљеви и трендови у школским субсистемима*.

Национални системи васпитања и образовања све више губе монопол у пружању знања, а све већи утицај на организацију националних система васпитања и образовања имају глобализациони процеси. Томе у прилог говори увођење Европског квалификационог оквира, који је дио процеса европезације националних образовних политика. Васпитно-образовна политика на макронивоу требало би да превентивно (јер БиХ није чланица ЕУ) покрене бројна питања која су посљедица ових процеса, а одговоре на ова питања требало би да дају универзитетски истраживачи различитих профила.

Економија образовања

Сви путеви истраживања васпитно-образовне политике водили су према, за сада, недовољно истраженом пољу у педагогији. Позитивна коре-

лација која постоји између раста образовања и привредног раста указује на потребу конституисања посебне педагошке дисциплине, економије васпитања и образовања, која доприноси потпунијем разумијевању образовних појава и њиховог дјеловања на друге појаве. Иако је ова дисциплина једна од признатих и прилично развијених научних дисциплина у свијету, код нас се недовољно истражује. Један од главних разлога јесте и мањак већ етаблираних стручњака који би се бавили питањима финансирања образовања и васпитања. Неразвијеност економије образовања онемогућава квалитетну евалуацију постојећих системских и институционалних рјешења, али и предлагање и развијање бољих рјешења.

Предмет истраживања економије васпитања и образовања су економски видови образовања. При томе се образовно-васпитна дјелатност у економско-образовним истраживањима посматра и као зависна и као независна варијабла. У првом случају предмет истраживања је дјеловање материјалних, новчаних улагања на образовно-васпитну дјелатност, док су у другом случају предмет истраживања економије образовања „производна функција“ дјелатности образовања и васпитања у њеном привредном и друштвеном одређењу (Јашић 1979; види код: Пастуовић 1999). Другим ријечима, економија образовања истражује дјеловање новчаних инпута на трансформацијске процесе у образовном систему, те образовно-васпитне излазе и привредне учинке образовања и васпитања.

Интерес економске науке за образовање произлази прије свега из њеног настојања за објашњењем фактора који узрокују високе стопе привредног раста. Висока стопа привредног раста мјереног бруто националним производом, један је од националних развојних приоритета већине земаља. Да би га било лакше постићи економисти истражују структуру и размјерну важност различитих фактора од којих зависи привредни раст. Један од главних фактора од којег зависи национални привредни раст је људски капитал (својства радне снаге), јер од њега зависи експлоатација природних ресурса те развој и употреба физичког капитала. Људски капитал се први пут спомиње у емпиријским истраживањима привредног раста, 60-их година 20. вијека у радовима Абрамовића (1956) и Солова (1957, види код: Пастуовић 1999). Уз земљу, рад и физички капитал уводе и технолошки напредак као важан производни фактор, којем се приписује око 75% доприноса привредном расту. Средином 80-их година 20. вијека јављају се теорије ендогеног раста које сматрају да су покретачка снага технолошких промјена знање или идеје. Модел ендогеног раста развио је Ромер (1986, види код: Пастуовић 1999). По њему, привредни раст се заснива на улагању у истраживање и развој и образовање. Већина каснијих истраживања показује позитивну везу између улагања у формирање људског капитала и остварених стопа привредног раста. У бројним емпиријским истраживањима привредног раста људски капитал се јавља као независна варијабла и оцијењен је квантитетом образовања (просјечним бројем завршених година средњег, вишег и високошколског образовања). Једно такво истраживање

понудио је Бар (2001; види код: Пастуовић 1999). Зависна варијабла је стопа раста реаланог БДП-а (бруто домаћег производа) по становнику, а испитано је дјеловање неколико независних варијабли. Људски капитал је дефинисан постотком становништва мушке радне снаге изнад 25 година старости са завршеним степеном средњег и високог образовања. Утврђена је позитивна и статистички значајна веза. Из процијењених коефицијената произлази да би додатна година школовања наведене категорије особа повећала стопу привредног раста за око 0,44 % годишње.

Из наведених примјера се уочава да економија образовања истражује међузависност привредног и образовног развоја, економску исплативост образовних улагања, али и неекономске учинке образовања. С тим у вези теорија о људском капиталу постулира да је побољшање квалитете популације, тј. квалитете људског капитала оптималан начин националног развоја. Потребно је нагласити да у оквиру економије образовања има много више образовно-економских него што има васпитно-економских истраживања. Сама идеја о квалитети људи као фактора привредног развоја темељи се на запажању о повезаности образовања и показатеља економског благостања на индивидуалном и националном нивоу. Та повезаност се углавном интерпретира као доказ дјеловања образовања на привредни раст и развој.

Национална економија и њезин дугорочни развој зависе о квалитету људског капитала. Квалитета људског капитала одређена је квалитетом образовног система, улагањима у образовање и партиципацијом у образовању. Заостајање у развоју система образовања и недовољно улагање у стварање људског капитала, могу постати ограничавајући фактор дугорочно одрживог развоја сваке земље, подразумијевајући ту и Републику Српску. У склопу *Лисабонске стратегије* из 2000. године, истакнуто је улагање у људски капитал као једно од главних приоритета за стварање модерне и конкурентске привреде, утемељене на знању. Образовање се истиче као приоритет економске политике и због могућности које пружа у погледу социјалног укључивања маргинализованих друштвених скупина, незапослених и сиромашних. Подстицање у људски капитал и доживотно учење наглашено је и у новим смјерницама *Европске стратегије запошљавања* (2003), чији циљ је постизање што веће заослености и стварање квалитетнијих послова. Конкурентска позиција наше привреде погоршавала се због низа фактора, а један од њих је и заостајање у стварању квалитетне и модерне радне снаге као и спорост и оклијевање у провођењу реформи у сектору образовања. На тржишту рада у Републици Српској одвијају се структуралне промјене, које захтијевају већу флексибилност и виши ниво компетенција радне снаге.

Закључак

Промјене које у се десиле у нашем друштву, нужно изискују промјене васпитно-образовног система. Иако је у садашње вријеме глобализација неминовна, сигурно је да се мора наћи мјера која ће уважавати дио тог процеса, али и мјера која ће очувати самобитност и идентитет народа и земље. Да би се извршиле промјене образовног система, неопходно их је извести из нове концепције образовања. Тек након дефинисања концепција образовања, могуће је мијењати главне компоненте система (врсте школа, трајање појединих школа, уџбеника, организација, начин финансирања), а то су питања на која треба да одговори васпитно-образовна политика. Иако је васпитно-образовна политика саставни дио политике једне земље, не смије се заобићи чињеница да су компаративне студије као и друге врсте научних истраживања, неопходне у сагледавању постојећег стања нашег васпитно-образовног система у односу на друге европске земље, да би могли у њима користити упоредиве индикаторе развијености и дјелотворности појединих дијелова система.

У рјешавању ових проблема и у тражењу одговора на ова питања, педагози-својим темељним и широким познавањем васпитања дјеце и младих треба да се наметну у њиховом утврђивању и формулисању. То свакако не искључује и истраживаче других наука.

Литература

Адамс 2002: D. Adams, *Education and National Development: Priorities, Policies and Planning.* Hong Kong: The University of Hong Kong and Comparative Education Research Centre.

ADB 2002. *Education and National Development in Asia*. <http://www.adb.org/documentsbooks/education_natldev_asia/. >.25.03.2011.

Бабић 2004: З. Бабић, Партиципација и улагање у образовање у Хрватској. Загреб: *Привредна кретања и економска политика 101,* Загреб, 29–37.

Вијеће министара БиХ 2008: *Стратешки правци развоја и образовања у БиХ са планом имплементације 2008–2015*.

Debeauvais 1981: M. Debeauvais, Education and National Development. Oxford: *Oxford Review of education 7/1,* Oxford, 67–71.

Ђорђевић 2005: Б. Ђорђевић, Педагогија и савремени образовни и васпитни изазови, Ужице: *Педагошке стазе 3,* Ужице: 57–64.

Ел-Кавас 2000: E. El-Khawas, Research Policy and Practice: Assessing Their Actual and Potential Links, Oxford: *Elsevier Science,* Oxford: 37–46.

Жиљак 2007: Т. Жиљак, Еуропски оквир за националне образовне политике, Загреб: *Хрватски политиколошки разговори*, Загреб: 261–181.

Згага 2007: П. Згага, Образовна истраживања и формулисање политике, ЦЕПС-случај Словеније, у: *Истраживање образовања и формулисања образовне политике,* Београд: Центар за образовне политике, Београд: 64–78.

Кем 2007: Б. Кем, Везе између истраживања образовања и формулисања образовне политике, у: *Истраживање образовања и формулисања образовне политике,* Београд: Центар за образовне политике, Београд: 34–44.

Кулић 2009: Р. Кулић, Утицај глобализације на реформу образовања. Бања Лука: *Наша школа 3–4,* Бања Лука, 95–112.

Легранд 1993: Л. Легранд, *Образовне политике,* Загреб: Едука.

Мороквасић-Muller 2010: М. Мороквасић-Muller, Транснационална мобилност стрчњака – политички изазов за Србију, *у: Зборнику резимеа Мобилност и одлазак стручњака,* Београд, Институт за педагошка истраживања.

Недовић 2002: В. Недовић, Просветна политика или политичка просвета, Београд: *Педагогија 40/ 4,* Београд, 1–18.

Пастуовић 1996: Н. Пастуовић, Управљање и реформисање образовних система: Осврт на реформе у посткомунистичким земљама, Загреб: *Друштво истраживача 5/1,* Загреб, 39–58.

Пастуовић 1999: Н. Пастуовић, *Едукологија,* Загреб: Знамен.

Поткоњак, Шимлеша 1989: Н. Поткоњак, П. Шимлеша, *Педагошка енциклопедија 2,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Scott 2000: P. Scott, Higher Education Research in the Light of a Dialogue between Policy Makers and Practitioners, Oxford: *Elsevier Science,* Oxford: 123–147.

Сладоје-Бошњак 2009: Б. Сладоје-Бошњак, Концепцијска питања васпитно-образовног система у Републици Српској, Бања Лука: *Наша школа 3–4,* Бања Лука, 163–170.

Теодосић 1967: Р. Теодосић, *Педагошки речник,* Београд: Институт за педагошка истраживања.

Nevena O. Ćeklić*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za razrednu nastavu

Pregledni rad

REFLEKSIJA DRUŠTVENOPOLITIČKE KONSTELACIJE NA STVARALAČKU MOĆ U UMJETNOSTI

Istorijski osvrt

Direktan ili indirektan uticaj aktuelne društveno-političke konstelacije na tokove i demonstraciju umjetnosti evidentan je kad se retrogradno sagleda svaki umjetnički pravac kroz istoriju.

Umjetnost starog vijeka obilježila je kultura i civilizacija međusobno udaljenih zamalja Orijenta. Zajednička karakteristika im je robovlasnički sistem sa povlaštenim društvenim slojem robovlasnika, na jednoj strani i obespravljenim robovima, na drugoj strani. Svi materijalni dokazi o umjetnosti robovlasničkog sistema odnose se na vladajuću klasu, dok o umjetnosti robova nema nikakvih tragova.

Najveći procvat kulture starog vijeka odigrao se u Grčkoj. Ova umjetnost predstavlja osnov i trajno nadahnuće evropske kulture.

U drugom vijeku p. n. e. Rim postaje veliki kulturni centar. Rimska vlast je nastojala da kroz razne svečanosti u kojim je pokretna muzika u prvom planu psihološki djeluje na obespravljene i nazadovoljne ljude, odvlačeći im na taj način pažnju od aktuelnih društvenih problema. Otud poznata latinska izreka *panem et circenses* (narodu treba dati hljeba i igara).

Vremenska dimenzija srednjeg vijeka obuhvata više hiljada godina. Duh širenja hrišćanstva usmjeravao je razvoj umjetnosti i njene karakteristike.

Procvat renesanse je obilježio XIV, XV i XVI vijek. Nakon srednjovjekovne stege, umjetnost preporoda se okreće čovjeku i čarima žiavota. Kolijevka renesase su italijanski gradovi, koji su razvojem zanatstva i trgovine stekli ekonomsku moć, i tako postali snažna uporišta za mlado građanstvo koje se suprotstavljalo feudalnom uređenju i crkvenoj dominaciji. Umjetnost renesanse je nadahnuta idejom humanizma koji u prvi plan postavlja ljudsku ličnost. Isticanje individualnosti je doprinijelo da umjetnik i njegovo djelo konačno steknu zasluženo mjesto u društvu.

Umjetnost baroka se najprije odrazila u kićenosti i raskoši arhitekture XVIII vijeka. Evropska aristokratija, koja se nalazila na vrhuncu svoje moći, nastojala je da kroz umjetnost prikaže svoje bogatstvo u punom sjaju.

Paralelno sa najvećim procvatom barokne umjetnosti početkom XVIII vijeka javlja se novi umjetnički stil poznat kao rokoko, koji je odraz sve većeg prodora građanske klase u društvene tokove.

* nevena.ceklic@gmail.com

Romantizam, kao umjetnički pravac koji je obilježio XIX vijek, odrazio se najprije u književnosti i filozofiji, da bi potom osvojio i slikarstvo i muziku. Posljedica je društvenopolitičke konstelacije koja je u to vrijeme potresala Evropu. Prije svega, riječ je Francuskoj buržoaskoj revoluciji, a zatim i o nizu revolucija koje su se odigrale u periodu od 1830. do 1842. godine. Osim toga, XIX vijek je vrijeme tehnološkog i industrijskog napretka, kao i većih kontakata i saradnje između naroda u domenu nauke i umjetnosti

Socijalne i kulturne promjene u Francuskoj krajem XIX vijeka uticale su na pojavu novog umjetničkog stila – impresionizma koji je svoje uporište našao u slikarstvu i muzici. Kao buntovni odgovor na njegovu prozračnost, u Njemačkoj se javlja ekspresionizam koji odbacuje trenutni i spoljni utisak, a u centar pažnje stavlja unutrašnja i subjektivna osjećanja izazvana dubokim i snažnim uticajem. U sadržajnom smislu, ekspresionizam maestralno odslikava psihička stanja kao što su krik, ludilo, strah ili histerija, prouzrokovani traumama rata, bolestima i ljudskom usamljenosti.

Umjetnost XX vijeka, zahvaljujući tehnološkom napretku više nije vezana samo za Evropu, već osvaja svjetske okvire u vidu široke lepeze raznih stilova koji se međusobno prepliću, nadopunjuju ili isključuju.

Kulturna politika

„Ako se ljudi mogu kontrolisati uz primjenu sile, onda nije toliko važno šta oni misle i osjećaju. Ali ako se izgubi sposobnost da se ljudi kontrolišu silom, postaje neophodno da se kontrolišu njihovi stavovi i mišljenja“ (Čomski 2009: 96).

Termin kulturna politika je novijeg datuma, ali ne i pojam. Kroz istoriju ljudskog društva paralelno se razvijala i kultura. Vremenom se ukazala potreba da ce kulturni razvoj usmjerava uz pomoć odgovarajućih aktivnosti, mjera i institucija. Tako kulturna politika postaje posredujući mehanizam u planskom oblikovanju kulture sa presudnim uticajem na njenu recepciju i konzumaciju.

Određene stilske epohe u umjetnosti obilježili su mecenatski i hedonistički odnosi prema kulturi, kao i socijalno-humanistički i donatorski pristupi u finansiranju stvaralaca ili kulturnih institucija.

Sa nastankom države – nacije započinje proces nacionalizacije kulture i njenog podržavljenja. Država ima odlučujuću riječ u promovisanju kulture, određivanju strategije kulturnog stremljenja i obezbjeđivanju finansijskih sredstava za realizaciju kulturnih projekata.

Instrumentalizacija kulture od strane države ne znači i njenu zloupotrebu. Da ne bi do toga došlo, neophodan je manevarski prostor za kulturnu autonomiju, koji nije linearan u svakoj državi, i zavisan je od stepena demokratije prije svega. Apsolutna kontrola kulturnih tokova izražena u mnogim totalitarnim režimima bezbroj puta je destruktivno djelovala i osporavala kulturne tokove.

Doživljaj muzike

Fenomen doživljaja muzičkog djela je predmet interesovanja mnogih aspekata filozofije.

Teorija Nikolaja Hartmana polazi od pretpostavke da biće ima slojevitu strukturu. Platformu predstavlja materija, a najvišu instancu duh i duša. Između se nalaze slojevi živog bića i duše. Analogno tome, Hartman u auditivnom muzičkom djelu vidi tzv. prednji plan i pozadinu sa nizom spoljnih, unutrašnjih i međuslojeva.

Riječ je o intencijalnom odnosu između tonskog sklopa i pozadine i pojavljivanju idejnog smisla ili duhovnog sadržaja kroz tzv. slojeve umjetničkog djela. „U životu vidimo, čujemo i doživljavamo dušu oko sebe ne drugačiju do posredovanjem materijalno-fizičkog sloja bića za koji smo jedino čulima direktno povezani. I kao što je u životu sve već posredno dato, tako je i u umjetnosti“ (Damnjanović 1990: 315).

Muzičko djelo je neka vrsta duhovne sinteze. U svom toku muzika integriše sve što je objektivno razloženo u vremenskoj sukcesiji. U ljudskoj svijesti muzika se manifestuje kao duhovno zbivanje u vidu intuicije ili opažaja višeg nivoa, što svakako prevazilazi ono što se može simultano čuti.

U svijesti koja ima izoštren smisao za prepoznavanje karakteristika tonske formacije, muzička sinteza se odvija istovremeno s onim što se čuje, što je upravo odzvučalo i što tek treba da se čuje. U toj vremenskoj sukcesiji stvara se integracija muzičke tvorevine, tzv. muzička pozadina. U ovakvom složenom misaonom procesu, ljudska svijest defakto „čuje“ mnogo više nego što se uhom može čuti.

Pretpostavka o postojanju muzičke pozadine polazi od logike da tonski nizovi i akordi nisu samo čista zvučna kombinatorika u vidu praznog formalizma. Kroz njih se „izlivaju“ i žive kroz njih razna duševna raspoloženja i sadržaji. I jezičke oznake u muzici (maestoso, vivace, doloroso itd.) ukazuju na unutrašnje slojeve muzičkog djela.

Po Hartmanu, orijentaciono postoje tri glavna pozadinska sloja u muzičkom djelu:

1.U pokretnoj muzici za ples djeluje sloj neposrednog vibriranja i treperenja koji slušaoca može da ponese i zanese.

2. U muzičkim djelima koja imaju izvjesnu dubinu što pokreće dušu i podstiče želju da otkrije šta je skriveno u tom djelu, postoji pozadinski sloj u kom slušalac, prodirući u dubinu sadržaja postaje i njom obuzet.

3. U genijalnim muzičkim djelima visokih umjetničkih dometa postoji metafizički sloj u vidu krajnjih stvari čiji je doživljaj poput dodira ili naslućivanja sudbine.

Kriterijum za procjenjivanje umjetničke vrijednosti polazi od toga da je djelo koje posjeduje dublje slojeve bez sumnje značajnije i vrednije.

Refleksija društvenopolitičke konstelacije u svijetu muzike

Životni putevi umjetnika koji su se sticajem okolnosti preplitali sa raznim društvenoistorijskim previranjima, učinili su da oni postanu sudionici, a njihova umjetnička nadahnuća kao emotivna reakcija i lični odgovor na sva ta dešavanja, vjerodostojno svjedočanstvo svog vremena.

Trojica velikana bečke klasike su se, svaki na svoj način, u životnom i stvaralačkom putu suočavali sa posljedicama društvenopolitičke konstelacije. Hajdnova životna priča u vidu svojevrsnog paradoksa govori o mogućem konstruktivnom uticaju društvenopolitičke konstelacije na stvaralačku moć. Naime Hajdn je veoma rano počeo da komponuje, ali je uprkos neospornom talentu živio u teškoj materijalnoj oskudici. Srećna okolnost je bila što je prvo izvođenje njegove simfonije oduševilo mađarskog feudalca, kneza Esterhazija. Pod njegovim pokroviteljstvom Hajdnu je bilo omogućeno da narednih trideset godina stvara svoja genijalna djela. Uprkos svim limitima koje je predstavljao feudalni sistem, Hajdn je maksimalno iskoristio mogućnosti „pozlaćenog“ zatvora: „Moj knez je uvijek bio zadovoljan onim što radim. Na samo da sam bio ohrabren tim stalnim odobravanjem, već sam kao dirigent jednog orkestra mogao da činim oglede, da poboljšavam, mijenjam, dodajem i oduzimam, i budem smion koliko god to želim. Bio sam odsječen od svijeta, nije bilo nikoga da me zbunjuje, ili da mi prigovara, i ja sam jednostavno bio prinuđen da postanem originalan“ (Borstin 2004: 445).

U Hajdnovom slučaju društvenopolitička konstelacija je do kraja bila na njegovoj strani. Kad je 1809. god. Napoleon okupirao Beč, postavio je počasnu stražu ispred kuće u kojoj je umjetnik stanovao. Nakon Hajdnove smrti, i francuski vojnici su se pridružili odavanju pošte.

Hajdnova uspješna karijera pod plemićkim pokroviteljstvom sušta je suprotnost nesrećnoj sudbini koja je zadesila Mocarta. Slava koju je stekao kao „čudo od djeteta“ širom Evrope, nije osvjedočenom geniju garantovala sigurnu budućnost. Iako je komponovao genijalna djela, lično ih izvodio i dirigovao, nije mogao dostojno da živi od svoje muzike. Kratak život je završio u tešoj bijedi. Iza Mocarta je ostalo više od šest stotina djela, a njegova muzika do današnjih dana ispunjava koncertne dvorane širom svijeta.

Po svom životnom opredjeljenju Betoven je išao daleko ispred svog vremena. Poznate su njegove riječi upućene knezu Lihtovskom: „Kneže! To što jeste postali ste rođenjem, dok ja svoj položaj dugujem samo sebi. Kneževa je uvijek bilo i biće, a Betoven je samo jedan“ (Salter 1983: 25).

Čuvenu *Treću simfoniju* Betoven je komponovao u čast Napoleona Bonaparte. Međutim, proglašenje Napoleona za cara duboko je razočarala Betovena: „Ta i on je samo običan čovjek! Sad će sva ljudska prava izgaziti nogama i biti rob samo svom častoljublju“ (Heveler1990: 63). Iz revolta je naslovnu stranu svoje moćne simfonije zamijenio imenom *Eroika* umjesto prvobino *Bonaparte*.

Zastupnik ideje romantizma je građanska klasa. Humane ideje Francuske buržoaske revolucije o slobodi i jednakosti nadahnule su ovaj umjetnički pravac čije glavno opredjeljenje predstavljaju ljudska duša i emocije.

Veliki romantik i poljski patriota Frederik Šopen je veoma rano stekao ugled izvan granica Poljske kao izvođač svoje poetične muzike. Posebno je oduševio bečku publiku, koja je najprije sa rezervom dočekala „provincijalca" iz Poljske.

Kad je 1930. god. Šopen napustio rodnu Varšavu, nije bio svjestan da se više nikad neće vratiti u Poljsku. Vijesti o krvavo ugušenoj revoluciji protiv carske vlasti u Varšavi zatekle su ga u Beču. Politička situacija u Poljskoj davala je u Evropi izvitoperenu predstavu o Poljacima koji kao pobunjenici narušavaju krhki evropski mir. Tako ni proslavljeni „pjesnik klavira" iz Poljske nije mogao dobiti dozvolu boravka u Beču, pa je bio prinuđen da izbjeglički život nastavi u Parizu.

Tragičan razvoj događaja u Poljskoj stimulisao je nastanak čuvene Šopenove *Revolucionarne etide u c-molu*, umjetničkog nadahnuća u vidu podrške i snage poljskom narodu da istraje u dugotrajnoj borbi za slobodu.

Mnogobrojni rusko-poljski ratovi provocirali su Šopenovu kreativnu moć. Nakon zauzimanja Varšave od strane Rusa, nastaje tzv. crni biser – *Skerco u h-molu*. Riječ je o izuzetno dramatičnom i emotivno rastrzanom djelu u kom se furioznom uvodu i završetku suprotstavlja slovenska melanholija. Šopenov dnevnik iz Štutgarta predstavlja ključ za razumijevanje ovog moćnog djela koje je kritika nazvala *Dostojevski u muzičkoj transpoziciji*: „O Bože! Jesi li tu? ...Ti se ne svetiš?...Zar se još nisi zamorio od zločina Moskovljana'...Ili pak..Možda si i sam Moskovljanin?!" (Heveler 1990: 129).

Politička previranja u Rusiji nakon Velikog oktobra i nastanka Sovjetskog Saveza odredila su dalji tok kulture i umjetnosti. Novonastala koncepcija tzv. socijalističkog realizma nastojala je da stvori monumentalnu i herojsku umjetnost, razumljivu i pristupačnu širokim narodnim masama. Zadirujući u stvaralačku moć načinom diktiranja, cenzure i maltretiranja, u mnogo slučajeva je tragično ugušila umjetničku individualnost i slobodu stvaranja.

Životno djelo Lenjingrađanina Dmitrija Šostakovića je primjer o neuništivosti ljudske stvaralačke moći, s obzirom da je ovaj umjetnik čitav život bio osporavan i napadan. Originalan muzički izraz izgradio je pod uticajem modernih stremljenja Prokofijeva i Stravinskog. Za vrijeme njemačke opsade dijelio je sudbinu svojih sugrađana, i tom prilikom je nastala čuvena sedma simfonija nazvana *Lenjingradska*.

Premijera Šostakovićeve opere „Ledi Makbet Mcenskog okruga" doživjela je žestok napad kritičara lista *Sovjetska pravda*. Negativna ocjena izražena već u samom naslovu kritike *Mulj a ne muzika*, ustremila se na Šostakovićev atonalni zvuk kojim je odslikao propast ruske buržaoazije u sudaru sa niskim strastima. „Od prvog momenta slušalac je zbunjen, jer ga preplavljuje bujica disonantnih tonova, namjerno konfuznih. Teško je slijediti ovu muziku, a nemoguće sjećati je se. Vriskovi zamjenjuju pjesmu. Ako je kompozitor slučajno našao

jednostavnu, razumljivu melodiju, on se zgrane, uplaši zbog ove nesreće i ponovo zagnjuri u konfuziju“ (Heveler 1990: 425). Šostakovićeva opera je naknadno prozvana po glavnoj junakinji *Katarina Izmailova*, i do današnjih dana zauzima respektabilno mjesto u pozorišnom repertoaru.

Budući da proslavljeni ruski kompozitor Igor Stravinski nije bio simpatizer Velikog oktobra, tri puta je sticajem okolnosti mijenjao državljanstvo u vihoru dva svjetska rata. Tako je njegov umjetnički izraz obuhvatio širok spektar muzičkih žanrova i stranih uticaja. Staljinov režim je Stravinskog surovo anatemisao prozivajući ga „umjetnikom bez domovine i bez vjere u napredne ideje“.

Nakon Staljinove smrti, Igor Stravinski posjećuje Sovjetski Savez, smatrajući da je potreban mladoj generciji umjetnika. Tom prilikom ostarjeli umjetnik prezentuje svom narodu sve što je u međuvremenu stvorio. „Nijedno ime iz svijeta umjetnosti nije oklevetano kao moje, ali budućnost kojoj težimo ne možemo doseći ako se stalno žalimo“ (Borstin 2004: 514, 515).

Uz sentimentalan govor da je „miris ruske zemlje unikatan, i da čovjek ima samo jedno mjesto rođenja“, Igor Stravinski se kao čovjek uzdigao iznad politike i ljudske niskosti, a kao umjetnik ostavio trajnu vrijednost iza sebe.

Odraz društvenopolitičke konstelacije u književnosti

Konstelacija u društvu je oduvijek imala snažan uticaj na moć imaginacije velikih pisaca. Isprovocirani datom situacijom, književnici su u idejnom smislu svojih dijela na posredan način davali svoje viđenje, uz snažan emotivni naboj. Ta djela su zbog toga prolazila kroz trnovit put do afirmacije, i kao takva u svjetskoj književnosti postala posebno upečatljiva i nezaboravna.

Nažalost, u carskoj Rusiji se početkom prošlog vijeka odigrao jedan od najtragičnijih slučajeva destruktivnog djelovanja društvenopolitičke konstelacije na stvaralačku moć u umjetnosti. Riječ je o velikom piscu, grofu Lavu Nikolajeviču Tolstoju, koji je bezrezervno osuđivao nepravdu i licemjereje, smatrajući da su se i država i crkva oglušile na vapaj napaćenih. Smatrao je da je hrišćanska religija kroz razne dogme i zakone napustila suštinu Hristovog učenja. Njegovo opredjeljenje se snažno reflektovalo na djelo, a posebno je izraženo u romanu *Vaskrsenje* (1899. god.) i u eseju *Ne mogu da ćutim* (1902. god.). U svom kritičkom stavu otvoreno je osporio crkvenu praksu, a zatim smjelo konstatovao da je dražava s jedne strane čuvar prava na nasilje, a sa druge njegov glavni podstrekač. „Ubijanje i kažnjavanje koje vrši vlast sto puta nadmašuje ono što su podčinili lopovi, razbojnici i svi revolucionari zajedno – jer ti su zločini izvedeni kao da je učinjeno nešto nužno, dobro i neizbježno“ (Paković 2010: 2).

Tako je došlo do nepomirljivog razlaza između Ruske pravoslavne crkve i velikog pisca. Do današnjih dana ruska crkva nerado spominje Tolstojevo ime. Za spas njegove duše nije dozvoljena javna molitva u pravoslavnim hramovima.

Renomirani pisac, čije stvaralaštvo predstavlja riznicu svjetske literature, od strane cara i državne politike je proglašen neprijateljem. Sa obrazloženjem

da je bezbožnik pomračenog uma i anarhist koji širi sablazan i krivovjerje, Sinod pravoslavne crkve ga 1902. god. izopštava iz njenih redova. Štaviše, nakon smrti velikog pisca zabranjeno je službeno opijelo. Na preklinjanje Tolstojeve supruge, jedan sveštenik je nakon dvije godine tajno odslužio pomen, bez dozvole jerarhije.

I pored žestoke cenzure i zabrana, Tolstojevo stvaralaštvo je nalazilo put do čitalačke publike. Smatra se da je beskompromisno razilaženje u pogledu na svijet između pisca i ruske crkve imalo dalekosežne negativne posljedice po rusko društvo. Napomirljiv raskol postao je simbol ruskih podjela. Ovakav postupak crkve prema Tolstoju uticao je da iz svojih okvira izgubi veći dio inteligencije. S tim u vezi je i očigledna ravnodušnost naroda prema uništavanju i progonu crkve za vrijeme revolucije, kao i zvjerskom ubistvu carske porodice.

I nakon više od sto godina, nema indicije o revidiranju stava ruske pravoslavne crkve, analogno distanciranju Vatikana od postupaka inkvizicije. Poznato je da je neposredno pred smrt Tolstoj posjetio Opinski manastir. Duhovna lica nisu smjela primiti velikog pisca bez blagoslova episkopa. Patrijarh Aleksej, u obraćanju savremenoj pretežno ateističkoj ruskoj inteligenciji, poseže upravo za ovim argumentom: „Gdje se uputio Lav Tolstoj na kraju života? Ne u akademiju nauka, niti u salon ili udruženje pisaca, nego u manastir, u Optinu, misleći da mu je on potreban“ (Tucić 2010: 6).

Umjesto odgovora nazire se misao starih Latina: „Libenter homunes id, quod volunt, credunt“ (Ljudi rado vjeruju u ono što žele).

Među mnogobrojnim žrtvama socijalističkog realizma posebno težak put su prošli književnici Boris Pasternak i Aleksandar Solženjicin. Njihov jedini grijeh je što su kroz svoje stvaralačko umijeće razobličili zlo svog vremena, i umjetničkim načinom se suprotstavili političkoj konstelaciji koju je obilježila Staljinova vladavina. U tako teškoj životnoj situaciji stvarali su samostalnu realističku književnost kojom su dostojno nastavili kontinuitet ruskog realizma.

Nakon objavljivanja romana *Doktor Živago* (1950. god.) na Zapadu, Pasternaku je režim zabranio da primi Nobelovu nagradu, a zatim ga isključio i iz Saveza sovjetskih pisaca. Ruskom čitaocu je ovaj nezaboravni roman dugo vremena bio uskraćen.

Solženjicin je zbog zasluga u Drugom svjetskom ratu najprije odlikovan visokim oficirskim činom, da bi nakon objavljivanja eminentnih djela *Jedan dan u životu Borisa Denisoviča, Na stanici Krečetovski, Arhipelag gulag, Odjel za rak* – doživio da bude hapšen i progonjen na najsvirepiji način.

Umjetničko djelo Aleksandra Solženjicina nije moglo da nađe kompromis između pravoslavnog opredjeljenja i komunističke ideje, pa je iz tog razloga bilo izloženo nečuvenoj cenzuri i žestokoj polemici.

Refleksija društvenopolitičke konstelacije na moć imaginacije i njena potencijalna destruktivnost nema kraja i doseže do današnjih dana. Tako je indijski pisac i engleski đak Salman Ruždi nakon objavljivanja *Satanskih stihova* od strane fundamentalnog režima u Iranu osuđen na smrt uz tzv. *fatvu* (pravno mišljenje). Otrovna strijela je odapeta iz Teherana za vrijeme Homeinijeve diktatu-

re. Fanatizam je išao tako daleko da je ponuđena visoka novčana nagrada potencijalnom počiniocu ubistva. Salman Ruždi je punih deset godina živio i stvarao pod nečuvenim pritiskom u Engleskoj. Srećna okolnost je da se nakon smrti Homeinija (1988. g.) promijenila društvenopolitička konstelacija u Iranu, te je nova vlada objavila odustajanje od smrtne kazne autoru „bogohulnog“ djela.

Umjetnost igre i politika

U odnosu na sve druge umjetnosti, umjetnost igre – balet je posljednja uspjela da se izbori za svoju autonomiju. Njeveći uspon doživljava u XIX vijeku u Francuskoj i carskoj Rusiji, zahvaljujući virtuoznim igračima i izvrsnim koreografima.

Karijera ruske primabalerine Maje Plisecke predstavlja svojevrstan presedan u baletu koji se smatra umjetnošću mladosti. Naime, prvakinja Baljšog teatra je, impresivno tumačeći naslovne uloge svjetskih baleta, daleko prevazišla dimenziju kratkotrajnog i beneficiranog igračkog staža.

Igračka karijera Plisecke vremenski se podudarala sa komunističkom vladavinom u Sovjetskom Savezu. Porodica primabalerine je žrtva Staljinove čistke, a mlada umjetnica je od samog početka prisiljavana od strane režima da bude eksponat Sovjetskog vrhunskog umjetničkog umijeća, posebno nezaboravnom glavnom ulogom u baletu *Labudovo jezero*. „Angažovana sam u sve predstave pred važnijim gostima. Koga sve nisu dočekali sa *Labudovim*... Maršala Tita, Džavaharlala Nehrua, Indiru Gandi, iranskog šaha Pahlavija, američkog generala Džordža Maršala, Egipćanina Nasera, kralja Afganistana, Muhameda Dauda, Selasija, Kuatilja, princa Kambodže Sihanuka...’’(Plisecka 2001: 125)

U autobiobiografiji Plisecka podrobno opisuje svoj prinudni angažman na proslavi Staljinovog rođendana 1949 god: „Zaluđene radnike su ubjeđivali da je taj dan značajniji od Hristovog rođenja...“ (Plisecka 2001: 148).

Neučestvovanje na ovakvoj manifestaciji značilo bi ozbiljne posljedice u životu i karijeri: „Da vas skinu s programa, ne valja. Počele bi priče i podsmijesi: nisu čista posla...“ (Plisecka 2001: 150).

„U prvom redu sjedi On za dugim svečanim stolom. Napola okrenuto prema meni, razliveno u magli moga straha i jarkog svjetla, brkato lice imperatora. Kako sam otplesala, ne sjećam se. Klanjam se, nazor se osmjehujem, i kako su naredili, ne zadržavajući ponirem opet kroz bijela pozlaćena vrata. Lovim sebe u razmišljanju kako sam, prilikom klanjanja, oči spustila prema podu...To je pobjeda. Mogu sad da se borim za svoju budućnost. Zbog ovoga će mi dozvoliti da igram i nešto novo...“ (Plisecka 2001: 153).

U saradnji sa kompozitorom Rodionom Ščedrinom, Maja Plisecka je gradila više nezaboravnih umjetničkih projekata – *Karmen, Bolero, Konjić grbonjić*, u namjeri da umjetnosti igre pruži širu dimenziju. Ova nastojanja su bila kontinuirano izložena opstrukciji i žestokoj režimskoj cenzuri: „U kabinetu Ministarstva je održan savjet. Ministarka ima jednostavan plan: Plisecka treba javno da kaže kako je njen balet štetan, i zatražiti da se nezreli opus zamijeni, na

gostovanju, bilo kojim drugim. Može ako hoće i svojim krunskim *Labudovim*“ (Plisecka 2001: 355).

Gostovanja velike umjetnice na Zapadu praćena su najprije dugotrajnom i iscrpljujućom procedurom dobijanja dozvole od strane režima, a onda i depersonalizujućom i strogom prismotrom i kontrolom. Zapadna javnost bi je uvijek dočekivala provokativnim pitanjem – zašto ne zatraži politički azil: „Nisam dala nijedan intervju, a da me prvo nisu upitali zašto ne ostajem na Zapadu. Naravno kao i kod svakoga javljalo se na moment naivno maštanje, trenutna žalja da svoj život uporediš sa tamošnjim – eh, što bi bilo dobro zarađivati novac, kupiti kuću na brdu iznad aleje kestenova i živjeti pjevajući. Ali, zar bi se moglo živjeti bezbrižno? A automobili, nesrećni slučaj: ostaneš invalid i šta, živjeti od milostinje proseći po metrou, ako uopšte ostaneš živ? Svako slično maštanje je bilo prekidano strahom...Koliko se takvih slučajeva dogodilo bjeguncima...Broja im se ne zna...’’ (Plisecka 2001: 309, 310).

Stalna psihička tortura i opstrukcija kreativne moći ove izuzetne umjetnice nije uspjela da uguši njene ljudske i stvaralačke potencijale. Plisecka je nadživjela politički režim u Sovjetskom Savezu u svakom smislu: „Scena Baljšog teatra je jedan od razloga zašto nisam ostala na Zapadu. Igrala sam u svim vodećim pozorištima. Ali takve komotne scene, najkomotnije u cijelom Sunčevom sistemu, u svim svjetskim građevinama, nema nigdje...Kada bih prije izlaska na scenu stajala iza kulisa, ja sam svaki put drhteći od radosti, isčekivala svoju muziku, svoj antre, a osjećanje radosti razlivalo se mojim tijelom. Još tri takta, još dva. Još jedan. Sad! Izlazim na svoju scenu...Moja muzika...Ta scena je meni bila nešto najrođenije. Partner u igri. Ja sam s njom pričala. Zahvaljivala joj. Svaku daščicu, svaku ogrebotinu, ja sam poznavala, preplesala. Scena Baljšog teatra pružala mi je osjećaj zaštićenosti, kućnog praga. Ja vam dođem kao fudbaler. Najviše sam voljela i i najbolje igrala na svom terenu“ (Plisecka 2001: 318).

Zaključak

U mnogo slučajeva društvenopolitička konstelacija u vidu raznih totalitarnih režima i represija nastoji na destruktivan način da podredi svojim interesima stvaralačku moć u umjetnosti i umjetničke tokove. Na taj način opstruiše i guši najvažnije predispozicije umjetničkog stvaralaštva – individualnost i slobodu.

Dešava se da takva destruktivnost nehotice izazove nastanak genijalnih umjetničkih djela, koja zatim zauzimaju respektabilno mjesto u svjetskim okvirima. Umjetničko djelo, kao odraz emotivne reakcije njegovog autora, može biti produkt žestoke provokacije koju izaziva upravo društvenopolitička konstelacija.

Moguće je da ovakve vrijednosti u drugačijim okolnostima, dakle bez provokacije ne bi ni nastale.

Da li će destruktivna društvenopolitička konstelacija isprovocirati stvaralačku moć i nastanak nekog impresivnog umjetničkog djela čiju će vrijednost

kad-tad determinisati vrijeme, zavisi prije svega od sklopa ličnosti samog stvaraoca.

Mnogi konformistički umjetnici su svojim djelom povlađivali sistemu i tako uživali beneficije. U ovakvim slučajevima lični konformizam je oblikovao i usmjeravao stvaralačku moć.

S druge strane, umjetnici na čiju moć imaginacije se ni u kom slučaju nije moglo uticati, proživjeli su izloženi represijama i pogubnim posljedicama društvenopolitičke totalitarnosti. Zajedno sa svojim autorima mnoga genijalna umjetnička djela su dugotrajno tragala za zasluženim statusom i respektom.

Uprkos nepravdi i bolu kroz koji su prošli njihovi stvaraoci, najčešće su ova umjetnička djela zahvaljujući bez sumnje visokom umjetničkom dometu i vrijednosti, uspjela da se izbore za mjesto koje im pripada, pa makar i sa velikim zakašnjenjem. Tako su postala trajni sudionici svog vremena, jer je upravo vrijeme determinisalo i markiralo neosporan kvalitet.

Literatura

Ardley 2002: N. Ardley, *Music*, London: Dorling Kindersley.

Birešev 2007: A. Birešev, Kulturna politika u teoriji, Beograd: *Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturne politike*, br. 116–117, Beograd: Foto futura, (str. 187–214).

Borstin 2004: D. Dž Borstin, *Svet stvaranja – istorija junaka mašte*, Beograd: Geopolitika.

Budžak 2009: G. Budžak, *Latinski citati*, Beograd: Dom i škola.

Čomski 2009: N. Čomski, *Kontrola medija*, Beograd: Beoknjiga.

Damnjanović 1990: M. Damnjanović, *Ophođenje sa mnogostrukošću*, Banja Luka: Novi glas.

Goulding 2004: P. Goulding: *Klasična glazba – 50 najvećih skladatelja i njihovih 1000 najpoznatijih djela*, Zagreb: V. B. Z. d.o.o.

Heveler 1990: K. Heveler: *Muzički leksikon; priručnik za ljubitelje muzike*, Novi Sad: Matica srpska.

Ježevska 2002: Z. Ježevska, *Frederik Šopen*, Beograd: Plato.

Marinković 2006: S. Marinković, *Muzička kultura za gimnazije*, Beograd: zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Mičel 1983: D. Mičel, *Jezik moderne muzike*, Beograd: Nolit.

Paković 2010: Z. Paković, Tolstojev princip nenasilja, Beograd: *Politika*, *Kulturni dodatak* br. 13 (10. 07. 2010), Beograd, (str. 2).

Plavša 1981: D. Plavša, *Muzika; prošlost, sadašnjost, ličnosti, oblici*, Knjaževac: Nota Knjaževac.

Plisecka 2001: M. Plisecka, *Ja, maja Pliseckaja*, Sarajevo: Rabic.

Ruždi 2003: S. Ruždi, *Tlo pod njenim nogama*, Beograd: Plata.

Salter 1983: L. Salter, *Vodič kroz klasičnu glazbu*, Zagreb: Mladost.

Solženjicin 1971: A. Solženjicin: *Pripovijetke*, Beograd: Srpska književna zadruga.

Stravinski 2009: I. Stravinski, *Poetika glazbe u obliku šest predavanja*, Zagreb: Algoritam.

Tucić 2010: Ž. Tucić. Drvo života mudraca i jeretika, Beograd: *Politika*, *Kulturni dodatak* br. 12 (03. 07. 2010) Beograd, (str. 6).

Vujaklija 1980: M. Vujaklija, *Leksikon stranih riječi i izraza*, Beograd: Prosveta.

Мирјана Р. Јефтовић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

Оригинални научни рад

УТИЦАЈ ПОРОДИЦЕ НА УЧЕНИЧКЕ ЦИЉНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ У УЧЕЊУ У УСЛОВИМА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Увод

Породица је огледало друштва, кроз њу се преламају све друштвене кризе, нестабилности, конфликти, промјене, и добре и лоше. Функционисање савремене породице у контексту друштвених промјена је значајна и стално актуелна тема многих научних расправа и разматрања посљедњих деценија.

Имајући у виду да је наше друштво у транзицији, можемо констатовати да глобална економска криза има већи негативан утицај на нашу земљу. Транзиција је процес који је, по самој својој природи, дуготрајан и комплексан и немогуће га је провести неком исфорсираном, радикалном брзином.

Иако то има у виду, политика транзиције наше земље готово да не узима у обзир дјецу, иако искуства показују да негативне посљедице транзиције директно или индиректно највише погађају дјецу.

Транзиција је међувријеме смјене два политичка режима, слома старог, недемократског и успостављање новог, демократског политичког система. То је, дакле, промјена која у јединственој процесуалној интенцији захвата све аспекте и сфере друштвеног живота: економију, социјалне односе, право, морал, политичку рационалност, идеологију, вриједносне оријентације и културне парадигме.

Процес транзиције друштва и економски услови утичу на разне аспекте живота, на породицу и односе у њој. Породица има пресудан утицај на многе облике понашања дјетета, између осталог на школско учење и на мотивацију за учење. Према томе економске прилике, посредством породице, утичу на понашање дјетета у ситуацијама учења и на мотивацију за учење.

Зато данас може бити занимљиво анализирати утицај економске кризе на неке облике понашања ученика у ситуацијама учења и на мотивацију за учење.

* jefta@paleol.net

Теоријске основе истраживања

Утицај економске кризе на породицу

Упоредо са бурним промјенама, које се у нашем друштву дешавају већ неколико година, присутна је и економска криза, затим и криза културног процеса. Познато је да су економски и културни процеси политизовани и стављени под контролу политичке моћи. Чим политичке институције и политичке организације испољавају немоћ у рјешавању одређених проблема у усмјеравању друштва, питање политичке кризе неминовно се поставља.

Ипак, криза не означава крај система: све дотле док доминантне политичке снаге траже и налазе узроке кризних стања унутар сопственог друштва и сопствене политике. Институције моћи и организације чија је улога у развоју друштва неоспорна, ако не и доминантна, једанако као и политички конформисти, нерадо говоре о кризи.

Ипак, знаци кризе код нас су видљиви већ поодавно: раст цијена добија експлозивну брзину, подређеност иностранству у финансијском и технолошком погледу депримира, афере које подривају јавну сигурност и морал су све чешће, губици у привреди се увечавају, национализам је добио изразите форме окрутности, дуготрајна и бесперспективна незапосленост рађа апатију, а несклад између прокламованих вриједности и понашања је све очевиднији.

Политичка и економска криза довеле су до крупних друштвених промјена, које су се директно одразиле на породицу. Индикатори економске кризе у великој мјери условљавају и промјене у савременој породици и стављају је пред велике изазове и искушења. Чињеница је да се те промјене у породици одвијају у различитим сферама и различитим интензитетом, а највидљивије су у репродуктивној и економској функцији савремене породице. Сиромаштво је један од највећих изазова и искушења која стоје пред савременом породицом, јер економско стање породице у великој мјери условљава све остале њене функције.

Сремена породица, која више нема сопствена средства за производњу, зависи искључиво од прихода који се зарађују ван породице. Ти приходи треба да обезбиједе економску стабилност породице, односно треба да омогуће задовољење основних потреба породице када су у питању храна, становање, облачење, школовање и др. Економска криза дјелује најмање двоструко негативно на породицу. Прво, породице нису у стању да буду сигурно и безбједно уточиште својих чланова, да задовоље њихове потребе и пруже гаранцију за њихове амбиције и жеље. Друго, промјене у репродуктивном понашању брачних парова тј. одлучивање о репродукцији произлази из сфере социоекономских могућности (Јурак 2002). Економска криза и политичка транзиција, утицале су на репродуктивно понашање ста-

новништва, које се испољава у виду недовољног рађања, односно репродукције која је испод нивоа који је потребан за обнављање становништва.

Хронична незапосленост нарочито погађа младе брачне парове, па чак и ако је обоје супружника високообразовано, рађајући несагледиве моралне посљедице. Специфичан вид незапослености представљају чести прекиди производње, наметнути екстремним околностима и присилно „одмарање“ радника. Кризу изазива и недовољна производност рада, неекономично инвестирање, замрзавање капитала у огромним објектима који се споро граде, а неки од њих никада и не завршвају, у објектима који не само да нису профитабилни, него нису у стању ни да се отплаћују. Стамбена криза постала је перманентна, упркос огромним размјерама изградње. Она нарочито оштро погађа млађе брачне парове који, задужујући се кредитно, деценијама остају не само у тешком положају него постају предмет безобзирне експлоатације. Криза је извор богаћења за оне који могу доћи до станова или их граде, за оне који могу да учествују у различитим пословним подухватима и новчаним операцијама, а за друге је извор сиромаштва. Кризу заоштрава, претварајући је у кризу друштвених односа, процес социјално-економске диференцијације, који има свој извор у привилегијама, привилегованом запошљавању на добро плаћеним мјестима свих чланова породице, привилегованом рјешавању стамбеног питања и других животних питања, а за неке категорије становништва у новчаним операцијама над којима друштво не може да успостави контролу.

Значај породице за школско учење и мотивацију за учење

Постоје двије групе фактора који директно и индиректно дјелују на процес школског учења (одређујући при том ток и исходе учења). Прва група фактора успјешног учења су субјективни фактори: психолошки, мотивациони и органско-физиолошки фактори. Друга група фактора успјешног учења су објективни фактори: физички услови учења и социјално-економско статус ученичке породице. У раду смо жељели да видимо да ли постоји повезаност између неких сегмената ове двије групе фактора које дјелују на процес школског учења. Социјално-економског статуса ученичких породица које се налазе у процесу транзиције укључујући и економску кризу и ученичких мотивационих оријентација у учењу.

Готово да нема развојне теорије која у оквиру својих модела и поставки не разматра релевантност породице за академско постигнуће дјетета. Својства породичне средине, релевантна за успјешан и континуиран развој, различите су природе и обухватају распон од економских прилика у породици ученика, преко квалитета породичних односа, његовања подстицајних вриједности, до родитељског праћења рада у школи. Сложени склоп породичног окружења значајно се одражава на ниво и квалитет школског постигнућа, као и на низ личних својстава ученика. Наиме, утицај породице одсликава се широко и снажно и на развој интересовања, унутрашње

мотивације, ставова према школи, особина личности и способности које су релевантне за школско постигнуће, развој компетентности, а затим и на развој ученичких мотивационих оријентација у учењу. Родитељи могу ефикасно да иницирају дјечије активности које ће водити успостављану услова за усвајање адаптивних образаца понашања у условима учења и могу, с друге стране, дијете учинити свјесним мотивисаности за одређену активност у учењу и развијању сопствених компетенција.

Међу породичним факторима који имају кључни утицај на ученичка академска постигнућа најчешће се у различитим истраживањима помињу социокултурни, социоекономски и образовно подстицајни аспекти породице. Аутори се при том разликују према степену релевантности који приписују одређеним групама фактора. Једни наглашавају превасходни значај ширих срединских фактора, попут економског статуса (Leinonel и други 2003), док други сматрају да дјететов успјех у школи најснажније предвиђају породични односи, пракса и обрасци фукционсања у породици (Redding 2000). Међутим чињеница око које постоји консензус је да ове три групе фактора нису независне, већ да се, напротив, њихов утицај одвија у склопу континуиране интеракције. Тако се утицај ширих, друштвено-економских и регионалних услова на социоекономски статус породице одражава посредно, „филтриран“ кроз призму, прије свега родитеља и дјелује на дијете и његово образовно постигнуће.

Према социолошким теоријама, све активности у свакидашњем животу, па и оне везане за родитељство посредоване су политичкоекономским развојем. Уколико су услови друштвене средине, с једне стране, нестабилни и промењљиви, утолико је теже успоставити адекватну организацију породичног живота. У условима ограничених материјалних ресурса долази до осујећења неких аспеката родитељства. Не само да се редукује број деце, већ се редукују и потребе дјеце и родитеља. У кризи родитељи, дајући све од себе, иду до граница сопствене издржљивости, при чему саможртвовање може код родитеља изазвати веома висока очекивања према деци, а њихов лични живот се потпуно исцрпљује родитељством.

Циљне оријентације у учењу

Унутар настојања да се објасни академска мотивација, посљедних деценија развијен је концепт циљних оријентација у учењу. Најопштије се циљне оријентације у учењу могу одредити као опште усмјерености ученика ка одређеним циљевима и ситуацијама учења.

Циљне оријентације су разноврсне адаптацијске стратегије које обухватају когнитивни, афективни и мотивацијски саморегулишући домен, а појединац на темељу свог пријашњег искуства бира поједину стратегију коју сматра прикладним одговором на изазове које поставља ситуација или задатак.

Ученици могу постављати различите циљеве у учењу. Ипак, у начелу посљедњих двадесет година прихваћена је концептуализација циљних оријентација у учењу на овладавајуће и изведбене циљне оријентације (Амес 1992, Двек 1988). Разликују се у односу појединца према властитим компетенцијама. Када постављају постигнуће као циљ, ученици настоје да демонстрирају своју супериорност, како би њихова компетенција била позитивно процијењена, односно, да би избјегли негативне процјене од стране других. Када учење постављају као циљ, ученици настоје да развију сопствену компетенцију, усаврше своје знање, да овладају градивом, односно да разумију градиво.

За означавање ових оријентација користили смо се терминима „овладавајућа циљна оријентација“ и „изведбена циљна оријентација“.

Овладавајуће оријентисани ученици су усмјерени на учење као на нешто што је вриједно и има смисла само по себи. Они учење виде као активан процес, више се баве својим напредовањем него упоређивањем са напретком других. На своје исходе гледају као на прилику да нешто науче о себи. Истраживања су показала да су ученици са овладавајућом циљном оријентацијом спремни на ризик, већа је вјероватноћа да ће користити различите стратегије учења, те су спремни и способни за рад на себи (Каплан и др. 2002). Када је усвојена овладавајућа циљна оријентација ученик је мотивисан да учи због унутрашњих разлога, као што је развијање вјештина и знања (Амес 1992).

Ученици са изведбеном циљном оријентацијом фокусирани су на учење због учења. Они исход учења виде у доказивању сојих способности у односу на друге. Њихова брига је да постигну бољи успјех (резултат) од осталих (ученика у свом разреду). Изведбено оријентисани ученици желе да се виде на врху разреда, или што је још важније, не виде се на дну (Пинтрич, Шунк 2002).

Даља разрада концепта циљних оријентација била је усмјерена на разликовање двије уже оријентације у оквиру изведбене оријентације. Двекова дефинише изведбену циљну оријентацију као двојаку тј. да се она код ученика може манифестовати као да „остваре повољне процјене њихове компетенције“ или да „избјегну негативне процјене њихове компетенције“ (Двек 1989: 90). Тако говоримо о изведбено потврђујућој циљној оријентацији (approach performance orientation) и о изведбеноизбјегавајућој циљној оријентацији (avoidance performance goal orientation)

Појединци који су изабрали изведбенопотврђујућу оријентацију у учењу су позитивно мотивисани да се надиграју са другима и покажу своје способности и супериорност. Појединци који су изабрали изведбеноизбјегавајућу оријентацију у учењу негативно су мотивисани и желе избјећи неуспјех а и осјећај некомпетентности пред другима (Елиот 1999). Ову разлику Пинтрич објашњава на сљедећи начин: „Ученици који су фокусирани на изведбенопотврђујуће циљеве оријентисани су да буду бољи од других и да демонстрирају своје могућности и компетенције или, другачије речено,

теже да извршењем задатака превазиђу друге. Насупрот томе, код изведбеноизбјегавајућих циљева, ученици покушавају избјећи да изгледају глупи или некомпетентни што их усмјерава на избјегавање задатка“ (Пинтрич, Шунк 2002: 544).

Резултати већине истраживања показују да је овладавајућа циљна оријентација повезана са адаптивним обрасцима понашања у ситуацијама учења. То је заједнички став за сва теоријска схватања у овој области. Такозвана нормативна теорија циљева учења, осим овог става, полази и од става да је изведбена циљна оријентација по правилу повезана са неадаптивним обрасцима понашања. Ревидирана теорија циљева учења инсистира на разликовању ужих оријентација унутар изведбене циљне оријентације на изведбенопотврђујућу и изведбеноизбјегавајућу циљну оријентацију, при чему за изведбеноизбјегавајућу циљну оријентацију везује мање адаптивне обрасце понашања, док за изведбено-потврђујућу циљну оријентацију зависи са којом је од циљних оријентација у комбинацији. Уколико је удружена са овладавајућом циљном оријентацијом, њено присуство неће утицати негативно на адаптивност понашања, а у неким случајевима може да доведе и до још адаптивнијих исхода.

Методолошке основе истраживања

Циљ истраживања био је да се укаже на неке димензије повезаности индикатора економске кризе сагледаних кроз породицу са ученичким циљним оријентацијама у учењу. Из овако постављеног циља истраживања проистекла је *хипотеза* која се односи на претпоставку да постоји повезаност између индикатора економске кризе сагледаних кроз породицу и ученичких циљних оријентација у учењу.

Узорак. Истраживање је проведено у фебруару 2009. године на ученицима осмих и деветих разреда основне школе и ученицима првог и другог разреда гимназије са подручја Сарајевско-романијске регије. Узорак је сачињавало 148 ученика осмог и 158 ученика деветог разреда основних школа: ОШ „Пале“ на Палама, ОШ „Соколац“ на Сокоцу, ОШ „Петар Петровић Његош“ у Источном Сарајеву и ОШ „Свети Сава“ у Рогатици. У узорак је ушло и 193 ученика првог и 201 ученик другог разреда средње школе – гимназије из „Средњошколског центра Пале“ на Палама, „Гимназије и средње стручне школе Источна Илиџа“ у Источном Сарајеву, „Средњошколског центра Соколац „ на Сокоцу и „Средњошколског центра Рогатица“ у Рогатици. Укупан број испитаника обухваћених истраживањем износио је 700, од тога је било 306 ученика основне и 394 ученика средње школе.

Овакав узорак је имао карактеристике вишефазног групног и пригодног узорка.

Инструменти. Ово истраживање представља дио магистарског рада који је имао за циљ испитивање повезаности између окружења ученика и њихових циљних оријентација у учењу. Из групе *варијабли* која се односила на социоекономски контекст породице за потребе овог рада одвојили смо запосленост родитеља, материјално стање породице и број дјеце у породици. О запослености родитеља, материјалним условима породице и броју дјеце у породици извјештавали су ученици изјашњавајући се да ли су им родитељи запослени (сваки понаособ), у каквим метеријалним приликама живи њихова породица и колико браће и сестара имају.

Подаци о материјалном стању породице прикупљени су упитником који је имао за циљ прикупљање општих података о испитаницима и о социоекономском стању породица испитаника. Анализом је обухваћен само дио упитника који се односи на варијабле потребне за овај рад.

Инвентари за мјерење ученичке присутности сваке од три циљне оријентације у учењу (ОЦО, ИИЦО и ИПЦО) преузети су од аутора Павловића (2010).

Резултати истраживања

Анализом варијансе смо жељели сагледати да ли постоји разлика у резултатима постигнутим на инвентарима за мјерење циљних оријентација између група с обзиром на број дјеце у породици.

У табелама које слиједе приказани су резултати (табеле 1, 2 и 3).

Табела 1: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из породица са различитим бројем дјеце.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	638,541	2	319,271	2,677	0.070
Унутар група	83141,407	697	119,285		
Тотал	83779,949	699			

Табела 2: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење изведбенопотврђујуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из породица са различитим бројем дјеце.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	1188,531	2	594,265	2,441	0.088
Унутар група	169672,578	697	243,433		
Тотал	170861,109	699			

Табела 3: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење овладавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из породица са различитим бројем дјеце.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	124,489	2	62,244	0,268	0,765
Унутар група	161989,511	697	232,410		
Тотал	16.114,000	699			

Није регистрована разлика у заступљености циљних оријентација у учењу међу ученицима према томе колики је број дјеце у њиховим породицама. Када је ријеч о изведбеноизбјегавајућој и изведбенопотврђујућој циљној оријентацији, разлике су на граници значајности.

Ученици који живе у породицама са различитим бројем дјеце нису се разликовали према резултатима постигнутим на инвентарима за мјерење циљних оријентација у учењу.

Већина аутора сматра да је најбоља мјера и критерији о броју дјеце у једној породици могућност да им се пруже потребни услови за њихов здрав и несметан раст и развој. Стога би основни критеријум за величину породице требало да буде квалитет живота који се огледа кроз обезбијеђеност оптималних материјалних услова за сваког њеног члана.

Разлоге непостојања разлике можемо потражити у структури истраживањем обухваћених ученика која показује да већина њих (60,1%) припада породицама са двоје дјеце. И у условима економске кризе, тако рећи, родитељи за два дјетета могу обезбиједити нормалан развој и услове за учење. Само 8,8% испитиваних ученика су јединци, док 31% ученика је из породица са више дјеце.

Разлике нису регистроване ни код група ученика формираних према запослености њихових родитеља. Резултати су дати у табелама бр. 4, 5 и 6.

Табела 4: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из група формираних према запослености родитеља.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	82,323	3	27,441	0,228	0,877
Унутар група	83697,626	696	120,255		
Тотал	83779,949	699			

Табела 5: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење изведбенопотврђујуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из група формираних према запослености родитеља.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	621,580	3	207,193	0,847	0,468
Унутар група	170239,529	696	244,597		
Тотал	170861,109	699			

Табела 6: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење овладавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из група формираних према запослености родитеља.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	126,294	3	42,098	0,181	0,909
Унутар група	161987,706	696	232,741		
Тотал	162114,000	699			

Међу ученицима из скупина формираних према томе како опажају материјалне прилике својих породица, није било разлике кад је ријеч о изведбенопотврђујућој и овладавајућој циљној оријентацији (табеле 7 и 8). Разлике су регистроване код изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације. Резултати анализе варијансе су дати у табелама 9 и 10.

Табела 7: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење изведбенопотврђујуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из група формираних према томе како опажају материјалне прилике својих породица.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	816,610	3	408,305	1,647	0,118
Унутар група	170044,499	696	243,966		
Тотал	170861,109	699			

Табела 8: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење овладавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из група формираних према томе како опажају материјалне прилике својих породица.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	465,109	3	232,555	1,003	0,367
Унутар група	161648,891	696	231,921		
Тотал	162114,000	699			

Табела 9: Анализа варијансе скорова које су на инвентару за мјерење изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици из група формираних према томе како опажају материјалне прилике својих породица.

Извор варијабилитета	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	F	Ниво значајности
Између група	835,859	3	417,929	3,512	0,030
Унутар група	82944,090	696	119,002		
Тотал	83779,949	699			

Табела 10: Аритметичке средине, стандардне девијације и разлике између аритметичких средина скорова које су на инвентару за мјерење изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици који различито опажају материјалне прилике својих породица.

Опажање материјалних прилика	N	M	s	Разлике међу аритмет. срединама (бројеви у заградама су нивои значајности)		
				лоше	средње	добре
Лоше	11	35,36	11,552		0,521 (0,876)	2,749 (0.413)
Средње	419	34,84	10,972	-0,521 (0,876)		2,228* (0.009)
Добре	270	32,61	10,785	-2,749 (0,413)	-2,228* (0,009)	

Графикон 1: Аритметичке средине скорова које су на инвентару изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације у учењу постигли ученици који различито опажају материјалне прилике својих породица.

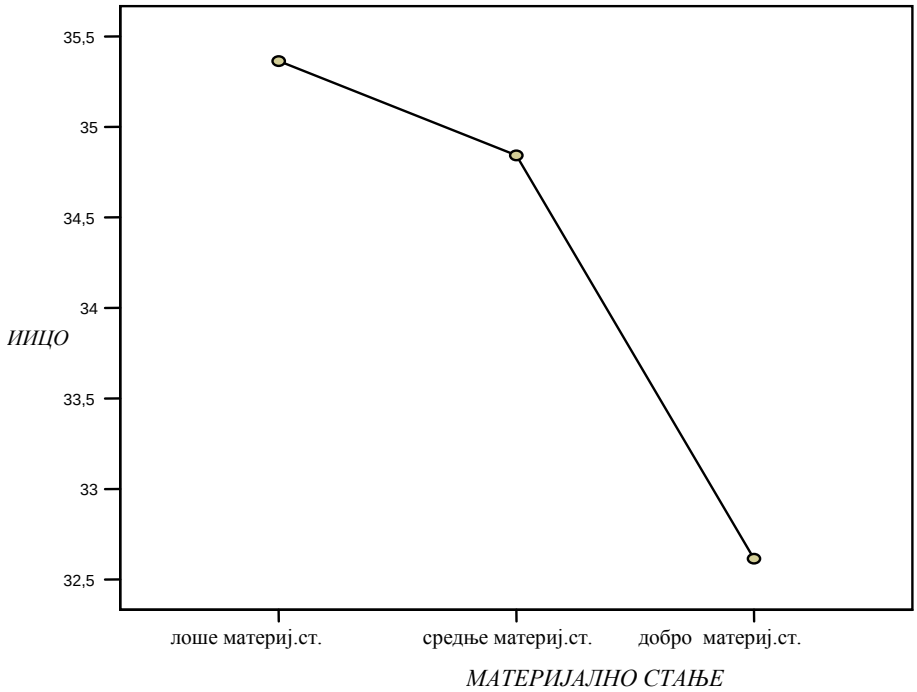

Ученици који материјалне прилике својих породица опажају као лоше на инвентару за мјерење изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације имају више скорове од ученика који материјалне прилике својих породица опажају као средње, а знатно више од ученика који материјалне прилике својих породица опажају као добре. Иако је разлика између „лоше материјално стање“ и „добро материјално стање“ у апсолутном смислу већа него разлика између „средње“ и „добро материјално стање“, она није статистички значајна због малог броја испитаника у категорији „лоше материјално стање“(N=11).

Наши резултати указују да ученици који материјално живе лошије показују веће присуство изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације. Лоша материјална ситуација може да ствара осјећај ниже вриједности, некомпетентности, и могуће је да то доводи до тога да су ти ученици усмјерени на избјегавање негативних реакција особа из окружења.

Недостатак материјалних средстава за школовање, лоши стамбени услови, у великој мјери утичу на учење, али проузрокују и стид због којег се ученици повлаче у себе и избјегавају ситуације да то други ученици примијете. Претпостављамо да ови ученици, да би донекле поправили матери-

јалне прилике породице, доста времена проводе на разним пословима (понекад због тога не долазе у школу) што се све одражава на њихову успјешност у учењу.

Поред тога што лоши материјални услови утичу на развој неповољних циљних оријентација у учењу, они могу узроковати и друге проблеме, напуштање школе, фрустрације, болест, психолошке проблеме итд. Из тог разлога ово је проблем који заслужује посебно истраживање.

Закључак

Хипотеза од које смо пошли у овом раду да постоји повезаност између индикатора економске кризе сагледаних кроз породицу и ученичких циљних оријентација у учењу дјелимично је потврђена. Када је ријеч посматраним индикаторима економске кризе сагледаним кроз породицу, пронађена је повезаност само неких од њих са само неким од ученичких циљних оријентација у учењу. Повезаност је пронађена између материјалних прилика и изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације. Показало се да ученици који материјалне прилике својих породица виде као лоше имају знатно присутнију ову оријентацију. Изгледа да боље мартеријелне прилике породице смањују заступљеност изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације код ученика. Није регистрована разлика у заступљености циљних оријентација у учењу међу ученицима према томе колики је број дјеце у њиховим породицама, иако су, када је ријеч о изведбеноизбјегавајућој и изведбенопотврђујућој циљној оријентацији, разлике на граници значајности. Разлике нису регистроване ни код група ученика формираних према запослености њихових родитеља.

Вјероватно би међу неким другим варијаблама требало тражити показатеље економског стања који имају већи значај за ученичке циљне оријентације у учењу. За овакву врсту анализе потребна су интердисциплинарна истраживања, која би расвијетлила неке дубље аспекте њихове повезаности, нарочито узрочно-посљедичну везу између сиромаштва породице и њеног утицаја на ученичке циљне оријентације у учењу, што би омогућило развијање дјелотворних друштвених и образовних стратегија борбе против сиромаштва.

Значај ових резултата и импликације рада су јасни. У цјелини, стабилност породице зависи не само од економске, већ и од политичке стабилности друштва. У том смислу породица зависи од друштва, па је и држава дужна да породици пружи гаранције за њену стабилност, у виду разних социјалних давања. Међутим, у нашем друштву та социјална давања су веома мала и нередовна. Друштво у цјелини мора преузети одговорност и уложити напор да породица, у времену неизбјежних друштвених промјена, одоли изазовима и искушењима и задржи своју привилегију заједнице љубави и истинских вриједности.

Можемо констатовати да економска криза има неког утицаја на мотивацију за учење. Један сегмент добијених резултата подржава овај став: економска криза доводи до лошијих материјалних прилика у породици, лоше материјалне прилике су повезане са већим присуством изведбено избјегавајуће циљне оријентације код ученика, вјероватно је да економска криза има посредне везе са већим присуством изведбеноизбјегавајуће циљне оријентације у учењу.

Литература

Ames, C. Clasrooms: Goals, structures and student motivation. *Journal of Educational Psychology*, February 1992. http://www.edpsycinteractive.org/topics/motivation/motivate.html./84/ 11. 11. 2009.

Благојевић 1997: М. Благојевић, *Родитељство и фертилитет; Србија деведесетих*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Двек 1989: C. S. Dweck, Motivation. In A. Lesgold and R. Glaser (Ed.), *Foundations for a Psychology of Education*, Hillsdale, NJ: Erlbaum, 87–136.

Двек, Леџет 1988: C. S. Dweck, C. S., E. L. Leggett, A social-cognitive approach to motivation and personality, *Psihological Review*, 95. BM: Kessinger Publishing.

Елиот 1999: A. J. Elliot, Approach and avoidance motivation and achievement goals, *Educational Psychology*, 34. Botson: Mc Graw Hill.

Јурак 2005: A. Jurak, Roditelji – prvi odgojitelji svoje djece, Zagreb: *Don Boso danas*, I/4–5, Zagreb.

Каплан и др. 2002: A. Kaplan *et al*, Classroom goal structure and student disruptive behaviour. *British Journal of Educational Psychology*, 72., London: British Psychological Society.

Leinonel, J., Solantauns, T., Punamaki, R. P. Social support and the quality of parenting under economic pressure and workload in Finland: the role of femily structure and parental gender. *Journal of Family Psychology*, September 2003. http://www.apa.org/pubs/journals/fam/ 17. 04. 2010.

Лоренс 1982: Х. Б. Лоренс, *Процес социјализације код деце, Изабрани радови,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Павловић 2010: З. Павловић, *Мотивационе оријентације и школско учење*, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Пинтрич, Шунк 2002: P. R. Pintrich, D. H.,Schunk., Motivation in education: Theory, Research and applications, 2.ed., Upper Saddle, NJ: Prentice-Hall, Inc.

Redding, S. Parents and learning. *International Academy of Education*, February 2010, http://www.ibe.unesco.org/publications/EducationalPracticesSeriesPdf/prac02e.pdf. 21. 03. 2010.

Станојловић 1995: Б. Станојловић, *Породица и васпитање деце*, Београд: Научна књига.

Далиборка Б. Шкипина*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

Прегледни рад

СТАТУС УЧИТЕЉА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ

„Један проценат шкарта у било ком подручју материјалне производње није много.
Један промил шкарта у раду учитеља огроман је губитак за сваки народ.“

Антон Семјонович Макаренко

Како то обично бива, с промјеном власти у Босни и Херцеговини долази и до озбиљнијих промјена у свим друштвеним сферама и структурама. Тако су доласком Монархије у Босну и Херцеговину, 1878. године, настале темељне промјене у школи, нарочито у погледу њене унутрашње организације, издржавања, а самим тим доведен је у питање и статус учитеља. У конфесионалним школама нова државна управа заводи контролу која се, између осталог, односи на надзор уџбеника и политичку подобност учитеља. Земаљска влада преко својих повјерљивих органа уводи контролу рада школа и учитеља, и то веома строгу. Политика улази у све сфере друштва, па тако и сферу школства и просвјете. Намјера окупационе власти била је да унифицира основно школство.

Пишући о средњим и стручним школама у Босни и Херцеговини**,** Ђорђе Пејановић наглашава да је Аустрија у Босни и Херцеговини имала своју школску политику, коју су карактерисале, према њему, сљедеће тенденције: 1. да се школство у БиХ изједначи у наставним плановима и осталим организационим формама школа у Аустроугарској монархији; 2. да се сузбије свако национално исказивање и обиљежје; 3. да се, што је могуће више, пропагира и шири њемачка и мађарска култура; 4. да се вјерска подвојеност што више појача и не да да се спроведе нивелисање и братство и јединство народа; 5. да се онемогући шире и више образовање народа и да се сведе на најмању мјеру; 6. да се преко школа дјелује на јаче везивање народа у БиХ за Монархију; 7. да се онемогућава и сузбија ма каква политичка и идеолошка веза са истоименим народима у Хрватској, Далмацији, Србији и Словенији; 8. да се међу ђацима онемогући ма какво идеолошко дјеловање на социјалном, националном и политичком пољу; 9. да се преко школа шире надзори, погледи и идеје режима и оних који су преко режима

* daliborkaskipina@yahoo.com

у БиХ настојали да спроводе своје планове још већег политичког поробљавања и економског експлоатисања; 10. да преко школа помаже дјеловање католичких вјерско-пропагандистичких школа на пољу прозелитизма (Пејановић 1953).

„Аустроугарска преузима обавезу (на Берлинском конгресу) да подиже просвјету и културу у Босни и Херцеговини, у заосталој земљи, која има енормну неписменост становништва (97%). Међутим, она није вољна да подстиче отварање конфесионалних школа, нити је спремна да материјално и кадровски интензивира отварање државних школа. Таква просвјетна политика водила је школство и даље у лоше стање и обје „врсте“ школа су веома споро отваране“ (Нешковић 2007: 414).

Сви поступци указују да Аустроугарска није дошла да рјешава нека питања за добробит народа на овим просторима, па да се повуче у раније границе, већ је у својој укупној политици, па према томе и у школству и просвјети, имала далекосежне циљеве. Цјелокупни васпитно-педагошки рад је уклапање у основне дугорочне програме окупационог режима.

Идеал Аустроугарске монархије, као најтипичније католичке државе у Европи, био је, изградња васпитно-образовног система у коме доминира католичка црква и њено учење као *васпитно-политичка оријентација*.

Војислав Богићевић истиче да је Земаљска влада, након што је отворила своје школе, заузела према српским конфесионалним школама један посебан, може се рећи, непријатељски став, јер их је од почетка па све до 1914. године када их је и укинула, сматрала непријатељским установама за интересе Аустроугарске у Босни и Херцеговини. Он даље наводи да такав став Земаљска влада није могла заузети према муслиманским сибјан-мектебима, јер је њихов карактер остао исти као и за вријеме турске владавине. Када је ријеч о католичким школама, Богићевић прецизира да су католичке школе милосрдних (часних) сестара радиле строго у духу интенција аустроугарске политике у Босни, а других основних школа босанских Хрвата већ од 1882. године није уопште било у Босни и Херцеговини (Богићевић 1965: 136–137).

Основни проблем окупатора у вези са оснивањем народних основних школа у Босни и Херцеговини био је питање учитеља. Оно што је било квалификованих учитеља, били су запослени у конфесионалним школама, које нису радо напуштали. Како у окупираној земљи до доласка Аустроугарске није било учитељских школа, учитељи за конфесионалне школе су долазили из сусједних крајева – Војводине, Србије, Хрватске и Далмације.

Никола Поткоњак у књизи *Образовање учитеља у Срба* пише да је двије године послије окупације Босне, 1880. године, Земаљска влада објавила одлуку о надзору над радом свих школа, дакле, и конфесионалних (свих конфесија) и да ће тај надзор вршити политичка власт. Поткоњак такође указује да је одмах по окупацији Земаљска влада, отварајући своје основне школе, у недостатку квалификованог учитељског кадра, запошљавала своје подофицире, који су ушли у Босну и Херцеговину у саставу оку-

паторских војних јединица, као учитеље. Непознавање језика био је основни проблем за довођење учитеља из Монархије. Услови да неки аустријски подофицир добије учитељско мјесто били су писменост, и познавање „босанског“, „земаљског“ језика, а многи од њих су знали једва неколико ријечи. Запошљавање подофицира на мјесто учитеља трајало је три године, од 1879. до 1882. (Поткоњак 2006).

У сагледавању ове проблематике, Митар Папић у књизи *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме Аустроугарске окупације (1878–1918),* разматра и појашњава да су подофицири који су постављени за учитеље, убрзо, као нестручни, уклоњени из школа, јер су резултати које су они постизали били врло слаби. То је принудило Земаљску владу да тражи одобрење од Министарства финансија да отвори курс за привремене учитеље, с обзиром на то да још није било потребних услова за отварање редовне учитељске школе, а нешто се морало учинити о том питању. Тако је школске 1882/83. године у Сарајеву отворен трогодишњи курс под називом „Образовалиште за помоћне учитеље“. Неколико година касније, школске 1886/87. „Образовалиште“ је прерасло у редовну учитељску школу. Прва генерација учитеља завршила је 1885. године, и то је била прва група домаћих учитеља. Након тога отворено је још неколико препарандија и то: „женска (1911) у Сарајеву, мушка (1913) у Мостару. Због немира *препарандиста* сарајевска и мостарска препарандија пресељене су у Дервенту (1914/15), гдје су остале до 1918. године. У тим препарандијама, сматрала је Земаљска влада, могу се образовати и учитељи и за српске основне школе. Због тога и нема потребе да се отвара посебна, српска, препарандија за образовање ових учитеља“ (Поткоњак 2006: 194).

Поткоњак даље појашњава да је Земаљска влада имала нешто другачији став према школовању учитеља за католике. Они су имали приватну католичку препарандију од 1882. године у Заводу св. Јосипа у Сарајеву, а када је ријеч о муслиманским школама, послије затварања дари-ул муалимин-а, која је радила од 1896. године уз медресу, Иса-бегова вакуфа, Земаљска влада је 1892. године дозволила да се у медресама на посебним течајевима, образују учитељи мектеба.

Када је ријеч о питањима политичко-друштвеног третирања учитеља, њиховом материјалном и друштвеном положају и њиховој улози у просвјетној и културној историји Босне и Херцеговине, Митар Папић прецизира да се први службени податак о критеријуму ко све може бити учитељ налази у *Уредби о оснивању градских основних школа*, гдје је поред осталог наведено: „Учитељска служба приступачна је свим припадницима Босне и Херцеговине, без разлике вјере, као и свим грађанима Монархије, под условом да су за то способни и да имају добро морално и политичко владање“ (ARBiHZM, бр. 6026/BH 1880. цитирано код: Папић 1972: 73).

Намјера окупатора била је, мање-више као и сваком другом режиму, да наставници својим примјером утичу на реализацију васпитних циљева који су постављени школи. Папић наводи да је таква наставничка вр-

лина у почетку названа морално-политичким владањем, а да је то касније шире и конкретније разрађивано, тако што је тим становиштем била мотивисана и давана или одбијана сагласност на избор учитеља у конфесионалним школама. У почетку су захтјеви били веома скромни, у погледу школских квалификација, али се то касније мијењало и пооштравало, не само у погледу завршавања редовне учитељске школе, него су прописани и посебни стручни испити. „У новембру 1887. године објављена је наредба Земаљске владе о стручном учитељском испиту.“ (*Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1887. стр. 312–318. цитирано код: Папић 1972: 74). Тај испит је назван „дефинитивом“. У истом документу је прописан програм испита, а власт је задржавала право одржавања испита и превођења учитеља из једног статуса у други, тј учитељи су могли бити „помоћни“, „намјесни“, и „стални“.

Нешто опширније о политичком надзору основних школа, као и надзору над радом учитеља пише Војислав Богићевић у књизи *Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини (1463–1918)*, у којој наводи да, иако нису били званично издати познати „сертификати“, или дозволе, у конфесионалним основним школама није могао радити нико док претходно не добије одобрење Земаљске владе, која је то већ одредила наредбом из 1882. године, и која је врло ригорозно провођена. Наредба о „сертификатима“, објављена је 1904. године, и важила је све до 1914. године. Након тога је изгубила важност, јер је Влада затворила српске школе, којих се та наредба највише и тицала. Наредба о „сертификатима“ садржи три тачке, које се односе на услове за стицање дозволе за рад у Босни и Херцеговини у конфесионалним и приватним основним школама:

„1. доказати припадност Босни и Херцеговини, или аустроугарско држављанство;

2. доказ о испитима за учитељско звање у Босни и Херцеговини, или Аустроугарској монархији;

3. по надлежној политичкој власти издано свједочанство о коректном политичком и моралном владању и дојакошњем животу молитељевом“ (DAS, ZVS, 1666 rez., 20. VIII, 1904. цитирано код: Богићевић 1965: 138).

Овом наредбом онемогућено је конфесионалним школама да добију довољан број компетентних учитеља из крајева ван Босне и Херцеговине, јер је Земаљска влада, позивајући се на наведене тачке наредбе, увијек могла наћи разлог да неком учитељу из сусједних крајева онемогући долазак у Босну и Херцеговину, а такође је могла да у свако доба одузме „сертификат“, а да за то не даје никакво образложење.

Проф. Поткоњак такође у књизи *Образовање учитеља у Срба* закључује да је рад учитеља био под сталном политичко-полицијском контролом и да је управо овај трећи захтјев давао законско право политичкој окупационој власти да свакога оног, у кога се на било који начин сумња, елиминише, да му се забрани рад као учитељу. Ако је неко од учитеља и успио да преброди наведене државне захтјеве и добије право на рад, Зе-

маљска влада је онда омогућавала надзорницима да прегледају и прате рад учитеља када то хоће, а имали су право да контролишу рад и понашање учитеља и ван школе, с правом да прегледају и „стан учитеља“. Уколико би надзорник утврдио прекршај, а много тога се могло подвести под (претходно наведени) трећи захтјев, учитељ је могао бити кажњен, па чак и губитком службе. Такође, треба истаћи и чињеницу да је положај учитељица био веома тежак, јер су поред свега претходно наведеног, имале и додатну забрану и контролу. Поред тога што су имале нижу плату од учитеља, за њих је уведен целибат 1908. године, а који је трајао до 1918. године, тј. до пропасти аустроугарске. Смисао целибата је у томе, што учитељица, ако се уда за некога ко по звању није учитељ основне школе, губи право на учитељску службу, односно сматра се да је добровољно напустила службу. Учитељи народних основних школа су се супротстављали овоме, али је целибат био коначно потврђен „Законом од 29. III 1913. године о правним односима учитеља народних основних школа“ (*Školski glasnik* 6 и 7, 1916, 105. (ZVS, 3789 od 11. I 1908), *Školski glasnik* 1913, бр. 4, чл. 2 Закона, цитирано код: Богићевић 1965: 162).

У књизи *Основно школство у Херцеговини за вријеме аустроугарске власти* Есада Пеце, такође се говори о тешком, како друштвеном, тако и материјалном, статусу учитеља. Он истиче да је материјални положај учитеља у Босни и Херцеговини био лошији него и у једној другој покрајини у саставу Аустроугарске монархије. Такође, истиче чињеницу да учитељи народних основних школа у Босни и Херцеговини нису сматрани државним чиновницима, те су им и плате биле мање од плата чиновника у управи, чак и оних који нису имали ни школске квалификације какве су имали народни учитељи.

Готово за све вријеме окупације јављали су се протести против ниског награђивања учитеља и њиховог тешког материјалног положаја.

Питања материјалног положаја учитеља разматрана су и у Босанском сабору 1910. године, након што је пристигла петиција Удружења учитеља у којој се тражи заштита и подршка Сабора у рјешавању неповољног положаја учитеља. У разматрању овог проблема учествовао је већи број посланика. Двије године касније, у саборској дискусији о Закону о правним односима учитељства народних школа у Босни и Херцеговини, централно питање било је материјални положај учитеља. Истим законом је промијењено награђивање учитеља набоље и то је остало до краја.

Када је ријеч о друштвеном положају и јавном угледу учитеља, Земаљска влада је 1885. године, како наводи Папић, издала једну наредбу којом се ставља до знања политичким властима да учитеље „што више себи притегну и да о томе узнастоје, како ће се ови међу чиновништвом угодно осјећати и радо у његово друштво долазити“ (Školski glasnik, 1917, стр. 101, цитирано код: Папић 1972: 76).

Смисао ове наредбе је у томе што је Влади стало да се учитељи, као најодговорнији фактор васпитања, не удаљавају од осталог, а нарочито не од политичког, окупационог апарата.

Усљед свих тешкоћа које је учитељима задавала тадашња управа, брзо су схватили да се бројним невољама не могу одупирати и супротстављати индивидуално, па се почело покретати питање сталешког удружења учитеља. Та идеја је међу учитељима била опште прихваћена, али о неким првим њиховим организовањима може се говорити тек крајем 19. и почетком 20. вијека, о чему је, између осталог, писао Митар Папић. Он наводи да је прво сталешко организовање почело 1901. године када је организована „Заклада за учитељску сирочад“. Ову прву организацију учитељство је прихватило широм Босне и Херцеговине и како наводи Папић, ова организација је за релативно кратко вријеме представљала солидну материјалну базу за задатке за које је основана. Расположење учитеља за заједничко дјеловање и рјешавање проблема подстицало је и на нове облике организовања.

Идеја о још једном сталешком организовању јавила се у Мостару, као једном од афирмисаних културних центара. Тако је 7. фебруара 1904. године основано „Друштво учитеља за град Сарајево и котар“.

Исте године, након одуговлачења и одбијања Земаљске владе да одобри оснивање друштва, легализовано је и друштво у Мостару. Године 1905. организован је Савез учитељских друштава народних основних школа у Босни и Херцеговини, а такође исте године основано је и Друштво српских учитеља.

Закључак

У складу са својим интересима и стратешким циљевима Аустроугарска монархија је уређивала школу и школски систем у Босни и Херцеговини. Посебну пажњу је посвећивала учитељима, будно је пратила, усмјеравала и контролисала њихов рад у школи, али и њихово укупно дјеловање у држави. Од народних учитеља се тражило да буду морално-политички подобни, лојални, одани Монархији, тражило се да раде на елементарном описмењавању дијела становништва и то онако и онолико, како то и колико окупационе снаге допуштају. Нису били пожељни учитељи који су радили на буђењу националне свијести и јачању вјерске толеранције.

Рад учитеља је био под сталном присмотром и туторством, што им је положај и статус чинило тешким и једва подношљивим.

Литература

Богићевић 1965: В. Богићевић, *Историја развитка основних школа,* Сарајево: Завод за издавање уџбеника БиХ.

Богићевић 1975: В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцегогвини,* Сарајево: Веселин Маслеша.

Ђорђевић 1958: Ж. Ђорђевић, *Васпитање у Срба,* Београд: Научна књига.

Нешковић 2004: С. Нешковић, *Васпитно-образовни рад и културни значај „Просвјете“ (1902–1941),* Сарајево: Просвјета.

Нешковић 2007: С. Нешковић, Педагошко-књижевни лист „Српска школа“ (1907–1912) – појава, карактер и значај, *Образовање и усавршавање наставника (историјски аспект)*, Ужице: Учитељски факултет, 411–432.

Папић 1978: М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини,* Сарајево: Веселин Маслеша.

Папић 1972: М. Папић, Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878–1918), Сарајево: Веселин Маслеша. Пејановић 1953: Ђ. Пејановић, Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини, Сарајево: Свјетлост.

Пецо 1971: Е. Пецо, *Основно школство у Херцеговини,* Сарајево: Завод за издавање уџбеника.

Поткоњак 2006: Н. Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба,* Београд – Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.

Ћурић 1983: Х. Ћурић, *Муслиманско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године,* Сарајево: Веселин Маслеша.

Секција за психологију

Ratko D. Dunđerović*
Nataša T. Kostić
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

Originalni naučni rad

PSIHOLOŠKI IZVORI STAVOVA O DISKRIMINACIJI U ŠKOLI

Uvod

Bosanskohercegovačko društvo duži niz godina nemoćno posmatra brojne pojave i oblike diskriminacije u školi. Obrazovni sadržaji nerijetko se koriste u funkciji politike, stvarajući predrasude kroz jezik, religiju ili istoriju. Stereotipi i negativno prezentovanje pojedinih etničkih grupa u udžbenicima doprinose širenju tenzija u društvu, naročito kroz opravdavanje nejednakosti. Kroz realizaciju nastavnih planova i programa posebno se doprinosi podržavanju ideologije netolerancije. Najmanje nam je poznato u kom sve smislu i koliki broj nastavnika praktično igra negativnu ulogu na ovom planu. Držeći do ovog aspekta karaktera aktuelnih socijalnih prilika u bosanskohercegovačkom društvu, ovdje će u fokusu interesovanja biti diskriminacija na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Jasno, važna su i pitanja: gdje smo u odnosu prethodne godine i decenije, gdje smo u odnosu na razvijeni svijet, te u kom pravcu će ići praksa nacionalne i vjerske diskriminacije učenika u bosanskohercegovačkim školama.

Imamo li u vidu potrebu čovjeka da bude tretiran kao i dugi ljudi i pođemo li od toga da društvo ima prevashodan interes da obezbijedi optimalan ljudski i profesionalni razvoj mladoj generaciji, ovdje se nameću dva važna pitanja: 1. u kom smislu u našim savremenim školama (ne)egzistira jednakopravan odnos prema svim socijalnim grupacijama učenika (prema polu, socijalnom porijeklu, ekonomskom statusu, nacionalnoj pripadnosti...) i 2. da li psihološki/lični faktori (u prvom redu crte ličnosti u užem smislu, te stavovi i motivacija nastavnika) jednako snažno kao i organizacioni faktori (vrsta škole, njena regionalna pripadnost, nacionalna struktura nastavnika i učenika...) utiču na javljanje diskriminacije učenika.

U psihologiji su opšteprihvaćena dva sljedeća gledišta: 1. da se ljudi u prvom redu ponašaju u skladu sa onim kako stvari i pojave doživljavaju (opažaju i vrednuju) i 2. da pojedinac svoje ponašanje prema okolini mijenja preko promjena *u svojoj glavi*, znači, prije svega preko promjena vlastitih stavova i vrijednosti. Stoga smatramo bitnim krenuti od proučavanja sadržaja svijesti učenika i nastavnika: potreba, percepcija, stavova i vrijednosti.

Znajući da je u ovoj oblasti evidentno odsustvo kompleksnog i longitudinalnog empirijskog sagledavanja stalno prisutnih stvari i pojava, onih koje se

* cikota@neobee.net

na liniji javljanja posmatrane diskriminacije godinama svakodnevno dešavaju u brojnim našim školama, čini se najvažnijim vidjeti, najprije, kako učenici (oni koji su žrtve takvih pojava) percipiraju i vrednuju kako pojavne oblike tako i negativne socijalizacijske efekte diskriminacije i potom, kakve razlike u pogledu tih percepcija postoje među grupama učenika koje se razlikuju po nekim važnim psihološkim obilježjima.

Značaj psiholoških činilaca

Nedvojbeno je da opšti društveni i organizacioni uslovi, posebno oni koji se tiču posljedica rata i uticaja tranzicije, snažno situiraju pojavnost diskriminacije u školi. U okviru društvenih faktora mislimo na one koje možemo podvesti pod pojam najširih društvenih uslova koji takve aktivnosti omogućuju: karakter društvenog sistema, ekonomske prilike, dometi zakonske regulative, pozicija društva u svjetskoj zajednici naroda, stanje u obrazovanju, međunacionalni odnosi, međustranačka saradnja i konflikti, itd. U okvir relevantnih organizacionih uslova ubrajamo brojne faktore koji neposrednije utiču na javljanje diskriminacije učenika: vrsta škole, njena geografska pozicija, kadrovski potencijal nastavnika, tradicionalna i aktuelna poslovna efikasnost, nacionalna struktura učenika i nastavnika, vladajući sistem uvjerenja i stavova o vrijednosti jednakopravnog odnosa prema svim socijalnostatusnim grupacijama učenika i dugo.

Naznačeni društveni i organizacioni uslovi na pojavnost diskriminacije utiču prije svega posredstvom nastavnika. Stoga je i logično shvatanje da su karakteristike nastavnika najbitniji uslovi/determinante ostvarivanja aktivnosti i akcija u školi pa tako i onih koje se odnose na tretman učenika. Sve te karakteristike možemo svrstati u: 1. socijalno-statusne: pol, socijalno porijeklo, nivo obrazovanja, iskustvo i 2. psihološke: najprije, one koje pokazuju koliko su nastavnici osposobljeni (sposobni, obrazovani i vješti, iskusni), potom, one koje upućuju na strukturu njihove ličnosti (samopouzdanje, emocionalna stabilnost, komunikativnost, nacionalna i religijska vezanost, sklonost stresu) i najzad, osobine koje govore u u kom smislu su usmjereni na rad sa učenicima (šta ih motiviše da rade, kakvi su im stavovi, vrijednosti).

I praksa i istraživanja ukazuju da daleko veći značaj imaju psihološke karakteristike. Naglasak je na strukturi ličnosti, s jedne, i stavovima, s druge strane. Sve više je istraživača koji su saglasni s postavkom da je ličnost najbitnija odrednica ponašanja pojedinca. Saglasni su i s tim, da sljedeće crte ličnosti u užem smislu imaju izrazitiji uticaj na ponašanje i uspjeh učenika: snaga mentalne elaboracije, samopouzdanje, emocionalna stabilnost, otvorenost prema drugima, podložnost autoritetu i orijentacija na postignuće.

Crte ličnosti su psihološki entiteti koje ne možemo direktno posmatrati ili mjeriti. O njima zaključujemo ili na osnovu posmatranja ponašanja pojedinca ili na osnovu samoocjene tog pojedinca. Iz tog razloga, a i zbog velike zavisnosti ponašanja od situacionih uslova i prethodnog iskustva, veoma je teško ocijeniti u kom stepenu je neka crta prisutna kod konkretne ličnosti. Upravo zato što se

osobine ličnosti javljaju u različitim intenzitetima kod ljudi, o njima možemo govoriti kao o dimenzijama/varijablama preko kojih ličnost možemo mjeriti. Većina crta ličnosti spada u bipolarne varijable, kad u stepenu njihove razvijenosti postoje razlike koje idu od izrazitog prisustva prema potpunom odsustvu.

Ovdje polazimo od toga da su crte ličnosti učenika i nastavnika posebno značajan faktor njihovih uvjerenja i stavova, njihovih preferencija i ponašanja u brojnim oblastima, pa i u oblasti međunacionalnih odnosa. Konkretnije, očekujemo da su osobine ličnosti značajan izvor stavova o pojavama diskriminacije u školi.

Posmatrano na nivou primjera, učenik će imati manje negativne posljedice kad je žrtva diskriminacije od strane nastavnika, ukoliko sa više samopouzdanja može da uvidi realno važne segmente društvene situacije koji podstiču takvo njihovo ponašanje – kad je intelektualno zreliji, ukoliko je više u stanju da ostane emocionalno pribran kad ga nastavnici lošije tretiraju nego druge učenike – kad je emocionalno kompetentniji, te kad je u stanju da diskriminatorski odnos nastavnika prevlada održavanjem dobrih odnosa sa drugovima u razredu, dakle, kad je otvoren prema drugima. Dodajmo još jedan primjer, logično je u aktuelnoj društvenoj situaciji u BiH očekivati da će veća naklonjenost nastavnika jakim nacionalnim vođama voditi manjoj naklonjenosti ravnopravnom tretmanu svih grupacija učenika, odnosno njihovoj većoj naklonjenosti diskriminisanju određenih grupacija učenika.

Čovjeka na aktivnost u velikoj mjeri pokreću njegovi stavovi. Pošto predstavljaju mentalnu usmjerenost na određeni način ponašanja, stavovi utiču na to kako ćemo ljude i događaje opažati, šta ćemo o njima misliti i kako ćemo emocionalno reagovati. Preko uticaja na mentalne funkcije (opažanje, mišljenje, motivaciju) stavovi imaju snažan uticaj na postupke ljudi. Jasno je, da je uticaj stavova prisutan i kod izbora afektivnog reagovanja, akcione usmerenosti (motivacije) i konkretnih postupaka.

Stavove možemo razlikovati prema stepenu njihove logičke zasnovanosti, prema intenzitetu emocija koje uključuju i prema snazi kojom se odupiru promjenama. Emocionalni momenti naglašavaju se kao komponenta stavova, kao oni od kojih bitno zavisi naš odnos prema nekom objektu. Stavove koji nisu zasnovani na činjenicama ili opravdanim razlozima, koji redovno prenaglašeno uključuju emocionalnu komponentu i koje je veoma teško mijenjati, nazivamo *predrasudama*. Ovdje je, čini se, posebno važno skrenuti pažnju na negativne predrasude, tj. na stavove koji neopravdano uključuju negativan odnos prema osobama ili pojavama. Najčešće je riječ o negativnim stavovima prema određenim grupacijama ljudi: strukturiranim prema socijalnom porijeklu, prema etničkoj, polnoj, profesionalnoj ili nekoj drugoj pripadnosti – posebno kad se u društvu (školi, timu) mogućnost njihova doprinosa lošije vrednuje, kad ih se posmatra sa antipatijom, kad ne postoji spremnost na saradnju s njima i slično.

Posebno se čini važnim imati u vidu da se kod nas tradicionalno lako šire i funkcionišu predrasude čim je posrijedi socijalna promocija pojedinaca iz manjinskih grupa, bez obzira o kojoj je vrsti pripadnosti riječ. Janosno, ovdje su

u fokusu interesovanja etničke predrasude, kad se u kolektivu gdje većina pripada istoj etničkoj grupaciji javljaju diskriminatorski stavovi prema pripadnicima drugih etničkih grupa, ne omogućava im se jednakopravan odnos kad se radi o postizanju uspjeha, napredovanju i drugo.

Opšte je prihvaćeno da je nastavnik posebno bitan agens socijalizacije društveno željenih stavova i vrijednosti kod učenika. Samo nastavnik koji ima pozitivne/društveno željene stavove o bitnim stvarima i pojavama vezanim za vaspitanje i obrazovanje može biti uspješan u podsticanju učenika da rade/uče i da se korektno ponašaju. Negovi stavovi i vrijednosne orijentacije, preko socijalnopsiholoških mehanizama podražavanja, imitacije, simpatije i sugestije, bitno će uticati na to kakve će stavove i vrijednosti formirati učenici. Na primjer, učenici ne mogu razviti društveno poželjne stavove kod nastavnika koji zagovara negativne vrijednosti: veze i poznanstva, laku i brzu zaradu, poslušnost, agresivnost, neravnopravan tretman etničkih grupa itd.

U ovom radu, u fokusu posmatranja je značaj samo jedne crte ličnosti u užem smislu, a to je samopouzdanje. Naklonjenost pravdi, te nacionalnu i religijsku vezanost posmatramo više kao opšte vrijednosne orijentacije, kao sisteme stavova i uvjerenja koji bitno determinišu ponašanje pojedinaca i grupa. Na narednim stranama analiziraćemo empirijske podatke koji se odnose na psihološke izvore stavova o diskriminaciji u školi, dobijene u okviru istraživanja „Diskriminacija djece u bosanskohercegovačkoj školi“ (2007), koje je pod rukovodstvom R. Dunđerovića provedeno za potrebe Save the Children, Sarajevo. Uzorak ispitanika broji 1.102 ispitanika (852 učenika i 250 nastavnika) osnovnih i srednjih škola u BiH – iz 3 najveća grada (Sarajevo, Banja Luka, Mostar), 6 varoških sredina (Vareš, Konjic, Trebinje, Doboj, Žepče, Stolac), te iz Distrikta Brčko.

Samopozdanje kao faktor stavova o diskriminaciji

U psihologiji je davno prihvaćeno da je samopouzdanje jedan od najbitnijih ličnih preduslova efikasnog ponašanja, bilo na poslu bilo u životu uopšte. Da bi neke probleme riješili, mi moramo biti sposobni i znati ih riješiti. Rješavanje tih problema za nas može biti atraktivno i može nam donosti veliku korist, možemo uložiti veliki trud da ih riješimo, ali sve to ne garantuje uspjeh ako nemamo dovoljno samopouzdanja, ako ne vjerujemo da određene probleme možemo uspješno riješiti.

Ovako posmatrano, logičnim se čini očekivati da crta samopouzdanja igra značajnu ulogu kod formiranja stavova o mnogim bitnim pojavama, pogotovo o onim koje se tiču relevantnog ponašanja ljudi u organizaciji, odnosno školi. Zato smo i očekivali da će se samopouzdanje pokazati kao bitan činilac stavova koje imaju učenici i nastavnici kako o posmatranim pojavnim oblicima tako i o štetnosti diskriminacije u školi.

Pogledamo li izdvojeno stavove učenike, tada nam distribucije njihovih odgovora na 16 pitanja u skali samopouzdanja omogućuju opšti zaključak, da mlade karakteriše relativno visok stepen samopouzdanja: nije im potreban neko

ko će ih stalno gurati i podsticati; nije im problem razgovarati sa autoritetima; lako se suprotstavljaju nepravednim postupcima drugih; ne izvinjavaju se za sve i svašta; nije im teško zamoliti druge za pomoć; nisu osjetljivi na verbalno vrijeđanje; nisu zabrinuti za budućnost i slično.

Dobijeni empirijski podaci potvrđuju naša očekivanja. Kako se vidi iz naredne tabele, samopouzdanje jeste bitan faktor stavova učenika i nastavnika prema diskriminaciji na nacionalnoj osnovi. Kad su u pitanju pojavni oblici, vidi se da češće prisustvo diskriminacije znatno rjeđe opažaju ispitanici koje karakteriše visoko, nego ispitanici koje karakteriše nisko samopouzdanje (27,24 prema 44,30%).

Tabela 1: Samopouzdanje i diskriminacija u školi

Samopouzdanje	*Pojavni oblici diskriminacije u školi*			*Svega*
	Nisu prisutni	*Rijetko su prisutni*	*Češće su prisutni*	
Visoko	121 40,20	98 32,56	82 27,24	301
Umjereno	119 30,99	150 39,06	115 29,95	384
Nisko	94 23,80	126 31,90	175 44,30	395
Svega	334	374	372	1.080
Pearson Chi-Square = 36,197; C = 0,180; df = 4; p = .000				

U istom pravcu se javlja nešto niži stepen povezanosti između samopouzdanja nastavnika i učenika, s jedne, i njihovog opažanja sklonosti nastavnika da po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, društvenoj poziciji roditelja...) prave razlike među učenicima (Pearson Chi-Square =18,830; C = 0,131; df = 4; p = .001). Na primjer, češće prisustvo takve sklonosti nastavnika znatno rjeđe opažaju ispitanici koje karakteriše visoko, nego ispitanici koje karakteriše nisko samopouzdanje (35,67 prema 49,11%).

Pravac povezanost ove crte ličnosti sa konativnom komponentom stava o diskriminaciji ima nešto drugačiju prirodu (Pearson Chi-Square = 23.320; C = 0,148; df = 8; p = .003.). Na primjer, na pitanje „Koliko ste spremni da se angažujete (kritički da se osvrnete na pojave i oblike diskriminacije i upozorite pojedince koji vrše diskriminaciju) kako bi se eliminsali svi oblici diskriminacije u školi“, odgovor „Sasvim sam spreman“ značno češće biraju ispitanici koje karakteriše visoko, nego ispitanici koje karakteriše nisko samopouzdanje (53,45 prema 41,51%).

I najzad, samopouzdanje nije faktor ocjena o štetnosti diskriminacije (Pearson Chi-Square = 4,208; C = .06; df = 4; p = .379). Imamo li u vidu tri činjenice, prvu, da učenici i nastavnici u najvećem broju smatraju štetnom diskriminaciju, drugu, da je samopouzdanje značajan izvor razlika u pogledu socijal-

nog opažanja brojnih pojavnih oblika diskriminisanja učenika i treću, da su se neka njihova socijalno-statusna obilježja pokazala značajnim izvorom razlika u pogledu ovog stava, ovaj nalaz dokazuje da se ocjene nastavnika i učenika o negativnom uticaju diskriminacije na razvoj potencijala mlade generacije mogu smatrati objektivnim, odnosno, da je diskriminacija koja egzistira u savremenoj školi ozbiljan razvojni problem bosanskohercegovačkog društva.

Kako objasniti prikazanu prirodu povezanosti samopouzdanja i stavova o diskriminaciji učenika? Vjerovatno pojedinci koje karakteriše relativno visok stepen samopouzdanja (kad se lako suprotstavljaju nepravednim postupcima drugih, kad nisu osjetljivi na verbalno vrijeđanje, nisu zabrinuti za budućnost...) imaju prisutniju vlastitu elaboraciju stvari i pojava oko sebe, pa nisu, kao što je to slučaj sa ispitanicima koje karakteriše nizak nivo samopouzdanja, toliko osjetljivi na nastavnike i učenike koji ispoljavaju razne negativne stavove, pa i neželjene stavove prema diskriminaciji u školi. Drugim riječima, ljudi koji imaju visoko samopouzdanje (oni koji znaju ko su, šta hoće i šta mogu, kad imaju jasno strukturiran stav o sebi i o drugima) manje postaju žrtve diskriminacije. Samim tim su manje i osjetljivi na njeno javljanje, znači, manje je opažaju. Pored toga, ljudi koji imaju više samopouzdanja više se doživljavaju kompetentnim da mijenjaju neprihvatljivo stanje stvari pa su i više spremni da se angažuju.

Vjerovanje u pravdu kao faktor stavova o diskriminaciji

Za čovjeka, pravičnost je odrednica njegovih percepcija o tome da li su njegovi dobici u skladu s njegovim ulaganjem, šta je uložio, a šta je dobio, naročito kad to uporedi sa ulaganjem i dobicima drugih ljudi u njegovoj neposrednoj socijalnoj/školskoj okolini.

To što od pojedinca do pojedinca postoje bitne razlike u pogledu opšte vjere u pravdu, u velikoj mjeri zavisi od strukture ličnosti i lične istoriografije pravičnog ili nepravičnog dešavanja u njegovom životu. Može se očekivati da će učenici i nastavnici koji ne vjeruju u pravdu, u odnosu na one koji vjeruju, sa više osjetljivosti percipirati pojavne oblike diskriminacije u školi i više će diskriminaciju učenika na nacionalnoj osnovi smatrati štetnom.

Distribucije odgovora na pitanja o egzistenciji pravde pokazuju da za naše društvo važi mnogo od onoga o čemu se svakodnevno priča: kad se u porodici, u školi, putem televizije... govori o nepoštovanju zakona, o ugrožavanju prava pojedinaca i grupa, o vezama i poznanstvima, o rasprostranjenoj korupciji i slično. Zabrinjavajuće je, na primjer, kad skoro dvije trećine ispitanika (61,3%) misli da je svijet u kome živimo u osnovi nepravedan. Znajući da je u ukupnom uzorku dvije trećine učenika, praktično je kritično kad svaki drugi ispitanik odbacuje tvrdnju „Vjerujem da je u svim područjima života nepravda izuzetak, a ne pravilo“ i kad svaki treći izražava neslaganje sa tvrdnjom „U važnim situacijama u mom životu, o kojima su odlučivali drugi, uglavnom su donosene pravedne odluke“. U istom smislu, da „pravda uvijek pobjeđuje nad nepravdom“, danas i ovdje ne vjeruje jedna trećina učenika i nastavnika.

Kako smo i očekivali, vjerovanje u pravdu je bitan faktor stavova učenika i nastavnika prema diskriminaciji na nacionalnoj osnovi. Kad su u pitanju pojavni oblici, iz dolje prikazanih podataka se vidi da izrazitije prisustvo diskriminacije u školi znatno češće opažaju ispitanici koje karakteriše manje nego ispitanici koje karakteriše veće vjerovanje u pravednost svijeta u kome žive (43,54 prema 30,40%). Jasno, na drugom kraju stava razlike idu u drugom pravcu, kad odsustvo diskriminacije u školi znatno rjeđe opažaju ispitanici koje karakteriše manje nego ispitanici koje karakteriše izrazitije vjerovanje u pravdu.

Tabela 2: Pravdoljubivost i diskriminacija u školi

Vjerovanje u pravdu	*Pojavni oblici diskriminacije u školi*			*Svega*
	Nisu prisutni	*Rijetko su prisutni*	*Češće su prisutni*	
Manje	*94* *26,40*	*107* *30,06*	*155* *43,54*	356
Umjereno	88 28,85	125 40,98	92 30,16	305
Veće	150 35,63	143 33,97	128 30,40	421
Svega	332	375	375	1082
Pearson Chi-Square = 23,647; C = 0,146; df = 4; p = .000				

U znatno većem stepenu i istom pravcu javlja se povezanost između povjerenja u pravdu, s jedne, i njihovog opažanja sklonosti nastavnika da po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, društvenoj poziciji roditelja...) prave razlike među učenicima, s druge strane (Pearson Chi-Square =51,422; C = 0,213; df = 4; p = .000). Na primjer, ispitanici koji manje vjeruju u pravednost društva, u odnosu na one koji više vjeruju, češće opažaju da nastavnici relativno često po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, društvenoj poziciji roditelja...) prave razlike među učenicima (56,34 prema 32,64%).

Učenici i nastavnici koji misle da je svijet pravedan rjeđe imaju stav da diskriminacija ima izrazito negativan uticaj na razvoj učenika (24,22%), dok suprotno, oni koji nemaju povjerenje u pravdu češće misle da diskriminacija ima izrazito štetan uticaj (38,53%) na ličnost učenika (Pearson Chi-Square =21,806; C = 0,141; df = 4; p = .000). Ne čini se problematično objasniti ove relacije. Vjerovatno pojedinci koji imaju negtivno iskustvo, kad u svojoj istoriografiji događaja imaju više nepravičnih postupaka drugih ljudi, imaju veću osjetljivost za socijalno opažanje diskriminacije kakva se dešava u savremenoj školi, takođe je smatrajući nepravdom, nečim što može snažno povrijediti pojedinca i još više poljuljati njegovu vjeru u pravdu. Suprotno, ispitanici bez takvog negativnog iskustva, koji još uvijek nisu izgubili vjeru u pravdu, diskriminaciju učenika ne re-

gistruju kao bitnu opštu društvenu pojavu koja može voditi razvoju negativnih osobina (nepovjerenju, nedruželjubivosti...) kod šireg kruga mladih ljudi.

Da se izneseni podaci o odnosu između vjere u pravdu i stava o štetnosti diskriminacije na nacionalnoj osnovi mogu prihvatiti kao realni, ukazuje i empirijski podatak da su statistički značajno pozitivno povezani stav učenika i nastavnika o pravednosti svijeta i njihova nacionalna vezanost (Pearson Chi-Square = 11.605; C = .2161; df = 4; p = .021). Na primjer, znatno je više onih koji nisu vezani za naciju među ispitanicima koji vjeruju da je svijet nepravedan nego među ispitanicima koji vjeruju u pravdu (42.7 prema 31.9%). Nije isključeno da se radi o većem uticaju iz suprotnog smjera, kad je svih ovih gdina veća vezanost za naciju jednih upravo situirala uslove da drugi češće dožive nepravdu.

Nacionalna vezanost kao faktor stavova o diskriminaciji

Uvid u brojne rasprave o naciji i brojne definicije nacije upućuje na činjenicu da se češće akcenat stavlja na njene subjektivne aspekte, kad se nacija više posmatra kao socijalnopsihološki fenomen. Većina rasprava i definicija naglašava zajedničku kulturu, svijest, interese i, pogotovo, osjećanja bliskosti i vezanosti za svoju naciju. Jasno, sve one upozoravaju, da kolektivni oblici svijesti (stavovi, emocionalna vezanost, interesna usmjerenost...) pripadnika predstavljaju posljedice širih socijalnih, istorijskih i drugih uslova.

Rezultati istraživanja pokazuju da pojedinci u različitom stepenu mogu biti vezani za svoju naciju, te da nacionalna vezanost (lojalnost) obuhvata kontinuum od isključive vezanosti samo za svoju naciju, preko podijeljene vezanosti za svoju i druge nacije, do odsustva vezanosti za svoju naciju i vezanosti za čovječanstvo.

Ovdje je cilj sagledati kako postojeća nacionalna svijest ispitanika, kao sistem stavova o povezanosti sa svojim narodom, utiče na sistem njihovih stavova prema vrijednostima drugih naroda. Konkretnije, ovdje bliže sagledavamo, s jedne strane, u kom smislu izrazitija nacionalna vezanost učenika i nastavnika (etnocentrizam) utiče na njihove stavove o diskriminaciji u školi i, s druge strane, da li nastavnici u odnosu učenike imaju nacionalnu svijest koja predstavlja bolju „psihološku podlogu“ za razvoj pozitivnih stavova prema nastojanju da se smanji ili potpuno otkloni diskriminacija na nacionalnoj osnovi u školi.

Na osnovu empirijskih podataka, s jedne strane, o prirodi (smjeru i intenzitetu) nacionalne vezanosti učenika i nastavnika, i s druge strane, o prirodi uticaja te vezanosti na posmatrane stavove o diskriminaciji u školi, moći ćemo sa više sigurnosti govoriti u kom smislu izrazitija nacionalna vezanost stoji u osnovi etničkih predrasuda, tj. u osnovi negativnog vrednovanja drugih etničkih grupa.

Očekivani empirijski podaci omogućiće nam da bolje razumijemo: najprije, koliko u osnovi takvog vrednovanje leži tradicionalno izrazitija vezanost za naciju, kad pojedinci i grupe negativne stavove prema drugima nekritički preuzimaju kao svojevrsne istine po sebi, kao nešto što smatraju kulturnim naslje-

đem svoje nacionalne grupacije, potom, koliko u osnovi egzistirajućih etničkih predrasuda stoji konformiranje sa nacionalnom grupom, kad pojedinci nekritički prihvataju negativno vrednovanje ponašanja pripadnika drugih nacija, ne toliko zbog sadržaja tog ponašanja koliko zbog sebe i svog statusa u grupi i najzad, moći ćemo više razumjeti, u kom je smislu ispoljavanje etničkih predrasuda prevashodno rezultat frustracije i nesigurnosti, tj. rezultat nemogućnosti pojedinaca i grupa da zadovolje svoje potrebe i ciljeve, pa svoje nezadovoljstvo, kao oblik rasterećenja, preko agresivnog ponašanja i predrasuda prenose na druge etničke grupe.

Distribucije odgovora učenika i nastavnika na tvrdnje o nacionalnoj vezanosti pokazuju da učenici, češće nego nastavnici, bezrezervno iskazuju vezanost za naciju. To naročito pokazuje činjenica da daleko češće biraju odgovor „potpuno se slažem“ na tvrdnje: „Osjećaj pripadnosti naciji jedno je od najljepših osjećanja koje čovjek može imati“, „Pripadnost naciji daje čovjeku osjećaj sigurnosti“ i „Svoju naciju prirodno je voljeti više nego druge nacije“. U istom smislu govori i to što učenici daleko češće izražavaju umjereno ili potpuno slaganje sa dvije sljedeće tvrdnje: „Prirodno je da ljudi većinu svojih prijatelja imaju unutar svoje nacije“, te „Čovjeku može biti ugodno samo tamo gdje živi većina pripadnika njegove nacije“.

Imajući u vidu društvenu ulogu i iskustvo nastavnika, logičnim se čine dobijeni podaci kad oni češće nego učenici izražavaju kritičan odnos prema svakoj nacionalnoj isključivosti. Na to neposredno upućuje njihovo češće slaganje sa tvrdnjama: „Prosperitet moje nacije je moguć samo ako su i pripadnici drugih nacija slobodni i ravnopravni“, „Osjećanje i ljubav prema pripadanju svojoj naciji upućuje čovjeka da poštuje i pripadnike drugih nacija“, „Ono sto čovjeka čini dobrim ili lošim nema veze sa nacijom kojoj pripada“, te „U ravnopravnosti pripadnika svih nacija je budućnost svake zemlje“. Na veću kritičnost nastavnika ukazuje i to što znatno češće odbacuju dvije sljedeće tvrdnje: „Lakše je odreći se porodice nego nacije“ i „Samo čovjek kome je svejedno kojoj naciji pripada može biti dobar čovjek“.

Ukupnost navedenih odgovora, te daleko češće odbacivanje tvrdnje: „Pretjerano osjećanje pripadnosti svojoj naciji izaziva mržnju prema drugim nacijama“ od strane nastavnika, kao i daleko češće prihvatanje tvrdnji „Čovjek koji je pretjerano vezan za svoju naciju ne može voljeti druge nacije“ i „da ne postoje nacije, ne bi bilo razdora među ljudima“ od strane učenika, upućuje na mogućnost, da nastavnici možda i nisu toliko kritičniji prema većoj vezanosti za naciju, koliko su češće nego učenici davali društveno poželjne odgovore. Stoga bi bilo bi zanimljivo empirijski proučiti značaj generacijskog iskustva kad je posrijedi spremnost ljudi da iskreno iznesu svoje stavove o brojnim društveno osjetljivim pitanjima kakvo je i pitanje snažne vezanosti za svoju naciju.

Dobijeni empirijski podaci govore da vezanost za naciju nije značajan faktor rjeđeg ili češćeg opažanja prisustva posmatranih pojavnih oblika diskriminacije u školi (Pearson Chi-Square = 7,302; df = 4; p = .121). To će reći da na-

stavnici i učenici podjednako često opažaju prisustvo tih oblika, bez obzira jesu li manje ili više vezani za naciju.

Međutim, kad je posrijedi opšti stav o negativnom uticaju diskriminacije na razvoj potencijala učenika, tada se nacionalna vezanost javlja kao značajna odrednica. Podaci u narednoj tabeli pokazuju da se u nekom smislu radi o negativnoj povezanosti, kad slabija usmjerenost na naciju češće vodi kritičnom opštem stavu o štetnosti diskriminacije. Vidi se, na primjer, da u grupi ispitanika koji nisu bitno vezani, u odnosu na grupu onih koji su izrazitije vezani za naciju, imamo skoro dva puta više (40,20 prema 24,15%) onih koje karakteriše opšti stav da diskriminacija na nacionalnoj osnovi ima izrazito negativan uticaj na ličnost učenika.

Tabela 3: Nacionalna vezanost i stav o štetnosti diskriminacije u školi

Nacionalna vezanost	*Štetnost diskriminacije*			*Svega*
	Izrazita	*Umjerena*	*Neznatna*	
Neznatna	121 40,20	84 27,91	96 31,89	301
Umjerena	114 31,23	104 28,49	147 40,27	365
Izrazitija	100 24,15	146 35,27	168 40,58	414
Svega	335	334	411	1080
Pearson Chi-Square = 22.748; C = .144; df = 4; p = .000				

Razumljivo, nacionalna vezanost javlja se i kao značajna odrednica konativne komponente stava o diskriminaciji (Pearson Chi-Square = 28.519; C = .160; df = 4; p = .000). Među ispitanicima koje karakteriše izrazitija nacionalna vezanost, u odnosu na ispitanike koje karakteriše neznatna nacionalna vezanost, dvostruko je više (30,60 prema 15,61%) onih koji bi, kad bi se pitali, otvorili posebne škole za pripadnike svake nacije.

Sveukupni podaci o prirodi relacija između nacionalne vezanosti ispitanika, s jedne, i njihovih stavova o diskriminaciji u školi, s druge strane, nedvosmisleno upućuju na dva zaključka: prvi, da izrazita nacionalna vezanost otupljuje osjetljivost ljudi na percipiranje negativnih aspekata diskriminacije na nacionalnoj osnovi i drugi, da u postojećim bosanskohercegovačkim društvenim prilikama takva vezanost pretstavlja bitan faktor njihovog distanciranja od drugih nacija.

Religijska vezanost kao faktor stavova o diskriminaciji

U ovom radu nismo neposrednije orijentisani na sagledavanje uloge dimenzije religioznost–nereligioznost, bilo u smislu antireligioznosti ili ateizma, na jednoj strani, bilo u smislu vjerovanja u Boga, na drugoj strani. Orijentisani

smo u prvom redu na sagledavanje značaja opšteg vrijednosnog odnosa (vezanosti, stava) prema religiji. Pretpostavka je da u okviru vezanosti i nevezanosti za religiju postoji kontinuitet, kad na jednom kraju kontinuuma imamo ljude koji imaju jasno izdiferenciran pozitivan opšti stav prema smislu i vrijednosti religije (da je bitna za čovjekov savremeni život, da je ona njegovo duhovno bogatstvo, da doprinosi moralnosti...), dok na drugom kraju kontinuuma imamo ljude koji imaju jasno izdiferenciran negativan opšti stav prema smislu i vrijednosti religije (da stvara jaz među ljudima, služi za iskorištavanje ljudi, da vodi čovjeka u pasivnost i bespomoćnost...).

S obzirom na očekivanu ulogu religioznosti u oblikovanju pojedinca kao ličnosti sa pozitivnim životnim kontekstom, barem kada se u obzir uzme suština religijskog odnosa prema sebi, drugima i svijetu uopšte, značajnim se čini analizirati u kom smislu vezanost za religiju predstavlja determinantu posmatranih stavova učenika i nastavnika prema pojavama diskriminacije u školi, konkretnije, da li izrazitija religijska vezanost, odnosno prisustvo izrazitije pozitivnog stava prema religiji, vodi većoj osjetljivosti za uočavanje i shvatanje negativnih efekata diskriminacije učenika na nacionalnoj i vjerskoj osnovi i suprotno, da li manja religijska vezanost odnosno odsustvo pozitivnog stava prema religiji vodi manjoj osjetljivosti za uočavanje i shvatanje negativnih efekata diskriminacije učenika na nacionalnoj i vjerskoj osnovi.

Dobijene distribucije odgovora nedvosmisleno upućuju da učenici i nastavnici u velikom procentu iskazuju vezanost za religiju. Nakon toga je uočljivo da nastavnici češće nego učenici potpuno podržavaju tvrdnje u kojima se religija eksplicite zagovara kao čovjekova prvorazredna vrijednost: „Religija je duhovno bogatstvo“, „Religija usrećuje ljude i „Religija je čovjekova urođena potreba“. S druge strane, učenici znatno češće nego nastavnici iskazuju neslaganje sa tvrdnjama u kojima se religija kao čovjekova vrijednost napada i dovodi u pitanje: „Religija stvara jaz među ljudima“, „Religija zatupljuje ljude“, „Religija je danas besmislica“ i „samo čovjek oslobođen od religije može slobodno odlučivati o svojoj sudbini“. Istina, u slučaju tvrdnje „Religija služi za iskorištavanje ljudi“ nastavnici su daleko češće ispoljili potpuno odbacivanje.

Interesantno, nastavnici daleko češće nego učenici pribjegavaju odgovoru „ne znam“ u svim tvrdnjama gde se religija posmatra kao faktor (de)aktivizacije i razvoja pojedinca i društva: „Religija obezbjeđuje perspektivu nacije“, „Privrženost religiji vodi čovjeka u potpunu pasivnost i bespomoćnost“, „Religija doprinosi jačanju moralnih normi onih koji je slijede“, „Religioznost nije smetnja da se ljudi angažuju u izgradnji pravednog društva“ i „Razvoj nauke ne može umanjiti potrebu za religijom“.

To što se nastavnici češće slažu sa tvrdnjama u kojima se religija posmatra kao izuzetna čovjekova vrijednost, što učenici češće iskazuju neslaganje sa tvrdnjama u kojima se religija kao vrijednost dovodi u pitanje, te što nastavnici češće pribjegavaju odgovoru „ne znam“ u tvrdnjama gde se religija posmatra kao faktor razvoja pojedinca i društva, kao i u slučaju vezanosti za naciju, upućuje na dva zaključka: prvi, da nastavnici iskustveno zrelije sagledavaju značaj

vezanosti za religiju i drugi, da nastavnici zbog svoje uloge u vaspitno-obrazovnom procesu češće nego učenici daju društveno poželjne odgovore.

Empirijski podaci o povezanosti ukrštenih varijabli govore da vezanost ispitanika za religiju nije značajan faktor njihovog rjeđeg ili češćeg opažanja prisustva posmatranih pojavnih oblika diskriminacije učenika na nacionalnoj osnovi (Pearson Chi-Square = 1,071; df = 4; p = .899). To će reći da nastavnici i učenici, kao i u slučaju vezanosti za naciju, podjednako često opažaju prisustvo tih oblika bez obzira da li je za njih religija manje ili više važna/poželjna vrijednost. Međutim, kad je posrijedi opšta sklonost nastavnika da prema raznim obilježjima (prema polu, socijalnom porijeklu, društvenoj poziciji roditelja...) prave razlike među učenicima, tada je opšti stav prema vrijednosti religije statističi značajan faktor (Pearson Chi-Square 13.482=; C = .111; df = 4; p = .009), u tom smislu što među ispitanicima koji nisu bitno vezani, u odnosu na ispitanike koji su izrazitije vezani za religiju, imamo znatno više onih koje karakteriše stav da nastavnici relativno često prave naznačene razlike među učenicima (47,49 prema 35,33%).

Da li veća religijska vezanost više vodi lakšem nalaženju objašnjenja, pa tako i većem razumijevanju diskriminatorskog ponašanja nastavnika ili je, imajući u vidu pozitivnu povezanost religijske i nacionalne vezanosti, više riječ o toleranciji ponašanja kome smo i sami skloni, to je ono što bi u nekim narednim istraživanjima vrijedilo kompleksno i longitudinalno proučavati.

Dobijeni podaci pokazuju da se religijska vezanost javlja kao značajna odrednica opšteg stava o negativnom uticaju diskriminacije na razvoj potencijala učenika. Podaci u narednoj tabeli pokazuju da se u istom smislu kao i kod nacije radi o negativnoj povezanosti, kad slabija usmjerenost na religiju češće vodi kritičnom opštem stavu o štetnosti diskriminacije. Na primjer, vidi se da u grupi ispitanika koji nisu bitno vezani, u odnosu na grupu onih koji su izrazitije vezani za religiju, imamo znatno više onih koje karakteriše opšti stav da diskriminacija na nacionalnoj osnovi ima izrazito negativan uticaj na ličnost učenika (45,13 prema 31,39%).

Tabela 4: Vezanost za religiju i stav o štetnosti diskriminacije u školi

Religijska vezanost	*Štetnost diskriminacije*			*Svega*
	Izrazita	*Umjerena*	*Neznatna*	
Manja	93 27,43	93 27,43	153 45,13	339
Umjerena	97 27,87	116 33,33	135 38,79	348
Izrazita	146 36,96	125 31,64	124 31,39	395
Svega	336	334	412	1082
Pearson Chi-Square = 18.176; C = .129; df = 4; p = .001				

Religijska vezanost, za razliku od nacionalne vezanosti, nije značajan faktor akcione usmjerenosti ispitanika ka formiranju posebnih škola za pripadnike svake nacije (Pearson Chi-Square =6,715;; df = 4; p = .152). S druge strane, religijska vezanost nastavnika i učenika jeste značajano povezana sa njihovom spremnošću da se angažuju (da se kritički osvrnu na pojave i oblike diskriminacije, da upozore pojedince koji vrše diskriminaciju...) kako bi se eliminisali svi oblici diskriminacija u školi (Pearson Chi-Square = 35.935; C = .182; df = 4; p = .000). Povezanost je pozitivna, u tom smislu što veća usmjerenost na religiju češće vodi spremnosti na angažovanje. Na primjer, u grupi ispitanika koji su izrazito vezani, u odnosu na grupu onih koji su neznatno vezani za religiju, imamo znatno više onih koji pokazuju potpunu spremnost na angažovanje (53,09 prema 43,34 %).

Ako religioznost, kako smo u teorijskom dijelu naveli, po svojoj prirodi zahtijeva spremnost na razumijevanje i empatiju za druge, toleranciju i blag stav prema njihovim stremljenjima, te visoku moralnost i pozitivnu orijentaciju prema životu, tada dobijeni empirijski podaci omogućuju zaključak da vezanost za religiju posmatranih nastavnika i učenika pozitivno utiče na formiranje njihovog odnosa prema vrijednosti zajedničkog života u BiH. S jedne strane, izrazitija religijska vezanost, za razliku od izrazitije nacionalne vezanosti, ne vodi češćoj akcionoj usmjerenosti učenika i nastavnika ka formiranju posebnih škola za pripadnike svake nacije i, s druge strane, izrazitija religijska vezanost češće vodi i opštem stavu da diskriminacija na nacionalnoj osnovi ima štetan uticaj na razvoj učenika i većoj njihovoj spremnosti da se angažuju kako bi otklonili diskriminaciju u školi.

Tabela 5: Nacionalna vezanost i vezanost za religiju

Nacionalna vezanost	*Religijska vezanost*			*Svega*
	Manja	*Umjerena*	*Izrazita*	
Neznatna	109 41.8	86 33.0	66 25.3	261
Umjerena	96 39.7	74 30.6	72 29.8	242
Izrazitija	65 19.3	106 31.5	166 49.3	337
Svega	270	266	304	841
Pearson Chi-Square = 56.582; C = . 266; df = 4; p = .000				

Nerijetko ćemo se u svakodnevnoj praksi susresti sa gledištem pojedinaca, da biti vezan za jednu naciju istovremeno znači biti vezan za odgovarajuću religiju. Gore dati podaci pokazuju da to nije tako. Povezanost jeste pozitivna, kad izrazitija nacionalna vezanost vodi izrazitijoj religiskoj vezanosti (ili obratno), ali je praktično dosta niska, jer je tek .27 vrijednost C kontigencijskog koeficijenta. To umnogome objašnjava izložene razlike u stepenu i smjeru poveza-

nosti, s jedne strane, između nacionalne vezanosti i stavova o diskriminaciji u školi i, s druge strane, između religijske vezanosti i stavova o diskriminaciji u školi.

Zadovoljstvo kao faktor stavova o diskriminaciji u školi

Zadovoljstvo učenika i nastavnika ispitivali smo kao *evaluaciju vlastitog afektivnog odnosa* prema važnim stvarima i pojavama u školi, vjerujući da takav opšti afektivni odnos predstavlja svojevrsno lično obilježje, neku vrstu naočara kroz koje svaki pojedinac, između ostalog, procjenjuje/vrednuje posmatrane aspekte diskriminacije u školi. Konkretnije, vjerujemo da će nezadovoljni pojedinci i grupe, u odnosu na one koji su zadovoljni, imati značajno češće kritičke stavove prema posmatranim aspektima diskriminacije učenika na nacionalnoj osnovi: češće će opažati prisustvo raznih pojavnih oblika diskriminacije u školi, percipirati da nastavnici po raznim osnovama prave razlike među učenicima, češće će iskazati orijentaciju da treba formirati posebne škole za pripadnike svake nacije, smatrati da bi za nastavnike trebalo organizovati posebnu obuku kako bi naučili da se jednako odnose prema svim učenicima i slično.

Najprije želimo primijetiti da su učenici više zadovoljni pojavama na koje mogu neposrednije da utiču (svojim životom uopšte, rezultatima koje postižu u školi, te drugovima) nego pojavama koje više zavise od širih socijalnih faktora, kao: opštom situacijom u školi, nastavnicima, te uvažvanjem njihovog mišljenja u školi. S druge strane, nastavnici su najčešće nezadovoljni opštom situacijom u školi, učenicima, saradnjom sa roditeljima i, naročito, ličnim dohotkom. Znatno češće su zadovoljni: svojim životom uopšte, kolegama na poslu, rezultatima koje postižu u školi, te rukovodstvom škole.

Kada uporedimo ukupne podatke o zadovoljstvu učenika i zadovoljstvu nastavnika, tada, sa izuzetkom nezadovoljstva nastavnika ličnim dohotkom, vidimo da, za razliku od brojnih drugih istraživanja, ne nalazimo značajne razlike u pravcu češćeg i većeg zadovoljstva mladih. To ovdje ne potvrđuje ono što je iskustveno odavno poznato: da se životne stvari i pojave ružičastije doživljavaju u mladosti, da je „sve je ljepše u mladosti“, da je „mladost lijepa sama po sebi“. U kom smislu se radi o težini socijalne situacije u samim školama, a koliko o opštoj društvenoj krizi bosanskohercegovačkog društva, to je ono što bi vrijedilo kompleksnije longitudinalno proučiti.

Iz podataka u narednoj tabeli jasno se vidi da je zadovoljstvo učenika statistički značajan izvor njihovog opažanja pojavnih oblika diskriminacije u školi (Pearson Chi-Square = 92.401; C = . 314; df = 4; p = .000). Dovoljno je pogledati u kom smislu se u okviru grupacija učenika, formiranim po indeksu zadovoljstva stvarima i pojavama u školi, javljaju razlike u pogledu njihovih odgovora da su češće prisutni posmatrani oblici diskriminacije u njihovoj školi: 1. kad nastavnici prema učenicima druge nacionalnosti ispoljavaju diskriminaciju: onemogućuju učešće učenika pripadnika drugih nacija u javnim aktivnostima i priredbama škole, češće im pripisuju negativne karakteristike, na času veličaju

pojedince koji su se kao pripadnici njihove nacije istakli u ratu od 1992. do 1995. godine, prilikom određenih predavanja ne poštuju osjećanja učenika pripadnika drugih nacija...; 2. kad učenici prema učenicima druge nacionalnosti ispoljavaju diskriminaciju: izbjegavaju aktivnosti sa učenicima drugih nacija, ispoljavaju agresivno ponašanje (verbalno ili fizički) prema učenicima pripadnicima drugih nacija, ne žele da idu u isti razred sa učenicima pripadnicima drugih nacija...; 3. kad u školi na djelu imamo sljedeće oblike etničke distance učenika: jezik i pismo koji se koriste u nastavi diskriminišu učenike pripadnike drugih nacija, u školi postoje simboli ili obilježja koja mogu da povrijede osjećanja učenika pripadnika drugih nacija, u školi ne postoji sloboda izražavanja vjerskog opredjeljenja.

Tabela 6: Zadovoljstvo i diskriminacija u školi

Stepen zadovoljstva	*Pojavni oblici diskriminacije u školi*			*Svega*
	Nisu prisutni	*Rijetko su prisutni*	*Češće su prisutni*	
Nezadovoljni	44 18.3	60 25.0	136 56.7	240
Zadovoljni	57 25.3	99 44.0	69 30.7	225
Izrazitije zadovoljni	154 40.3	145 38.0	83 21.7	382
Svega	255	304	288	847
Pearson Chi-Square = 92.401; C = . 314; df = 4; p = .000				

Vidi se da u grupaciji učenika koje karakteriše nezadovoljstvo imamo čak 56,7% onih koji opažaju da se navedeni oblici nacionalne diskriminacije učenika češće javljaju, dok takve ocjene, da se diskriminacija češće javlja, ima tek 21,7% učenika koje karakteriše izrazitije zadovoljstvo posmatranim stvarima i pojavama u školi. Kad odnos posmatramo na drugom kraju kontinuuma stava, u sličnom omjeru nezadovoljni u odnosu na zadovoljne učenike rjeđe opažaju (18,3 prema 40,3%) da nisu prisutni ovi vidovi diskriminacije u školi.

Priroda povezanosti je sasvim slična i kad se radi o opštoj sklonosti nastavnika da po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, društvenoj poziciji roditelja...) razlikuju učenike (Pearson Chi-Square = 119.184; C = . 351; df = 4; p = .000). U grupaciji nezadovoljnih učenika, u odnosu na grupaciju zadovoljnih, daleko je više onih koji misle da su nastavnici relativno često skloni pravljenju razlika među učenicima (58,3 prema 21.7%). Razlika je još veća na suprotnom kraju kontinuuma stava: daleko rjeđe nezadovoljni nego zadovoljni učenici imaju mišljenje (13,3 prema 44,5%), da nastavnici nisu skloni na posmatrane načine razlikovati učenike.

Opšti afektivni odnos učenika prema relevantnim pojavama u školi pokazuje se i kao značajna odrednica njihovog odgovora na pitanje „Ko češće po-

kazuje netolerantnost prema drugim/drugačijim nacijama“ (Pearson Chi-Square = 90.027; C = . 312; df = 6; p = .000). Na primjer, ispitanici u grupi nezadovoljnih učenika, u odnosu na ispitanike u grupu izrazito zadovoljnih, nekoliko puta češće imaju ocjenu da nastavnici „češće nego učenici pokazuje netolerantnost prema drugim/drugačijim nacijama (17,45 prema 2,65%).

Posebno nas je interesovalo, u kom smislu je posmatrani opšti afektivni odnos učenika povezan sa konativnom komponentom njihovog stava o diskriminaciji, u prvom redu, koliko su spremni da u raspravama otvoreno iznesu svoje neslaganje sa nastavnicima koji prave razliku među učenicima. Našli smo da se radi o statistički značajnoj pozitivnoj povezanosti (Pearson Chi-Square = 26.197; C = . 176; df = 8; p = .001), u tom smislu što je među zadovoljnim učenicima znatno više nego među nezadovoljnim onih koji su eksplicite spremni na angažovanje, kako bi otklonili pojave diskriminacije u školi (75,74 prema 63,94%).

U kome smislu učenici svoje nezadovoljstvo pojavama u školi bitno vezuju za nastavnike, najbolje pokazuje priroda povezanosti između njihovog nezadovoljstva, s jedne, i njihovog stava o potrebi organizovanja posebne obuke za nastavnike, s druge strane (Pearson Chi-Square = 47,131; C = . 230; df = 4; p = .000). Povezanost ide u tom pravcu da nezadovoljni znatno češće nego zadovoljni i, pogotovo, izrazitije zadovoljni učenici, misle da za nastavnike treba organizovati posebnu obuku kako bi naučili da se jednako odnose prema svim učenicima (72,92 prema 55,31 i 48,59).

I najzad, zadovoljstvo učenika posmatranim stvarima i pojavama u školi nije faktor ocjena o štetnosti diskriminacije (Pearson Chi-Square = 4.125; df=4; C = .070; p = .389). Činjenica da i zadovoljni i nezadovoljni učenici podjednako često smatraju štetnom diskriminaciju učenika na nacionalnoj osnovi, potvrđuje naše ranije objašnjenje da se ocjene učenika o negativnom uticaju diskriminacije na razvoj potencijala mlade generacije mogu smatrati objektivnim, drugačije rečeno, da se diskriminacija koja egzistira u savremenoj školi može smatrati ozbiljnim razvojnim problemom društva BiH.

Kad je posrijedi odnos posmatrane afektivne komponente i dvije ostale komponente (vrijednosne i akcione) stava prema diskriminaciji u školi, uticaj dijelom može ići i iz suprotnog smjera, kad na stepen zadovoljstva učenika i nastavnika relevantnim pojavama u školi utiču njihove percepcije i vrijednosni sudovi o pojavnim oblicima i štetnosti diskriminacije na nacionalnoj osnovi.

Značenje ukupnih podataka o zadovoljstvu i izvorima zadovoljstva relevantnim stvarima i pojavama u školi omogućuje nam izvođenje nekoliko sljedećih nalaza:

– Učenici i nastavnici iskazuju veći stepen zadovoljstva pojavama na koje mogu neposrednije da utiču (svojim životom uopšte, rezultatima koje postižu u školi...) nego pojavama koje više zavise od širih socijalnih faktora (opštom situacijom u školi, uvažvanjem njihovog mišljenja u školi, u slučaju učenika; ličnim dohotkom, u slučaju nastavnika...). Kada uporedimo ukupne podatke o zadovoljstvu učenika i zadovoljstvu nastavnika, tada, sa izuzetkom nezadovoljstva

nastavnika ličnim dohotkom, vidimo da za razliku od brojnih drugih istraživanja ne nalazimo značajne razlike u pravcu češćeg i većeg zadovoljstva mladih, što smo objasnili, ne toliko odsustvom očekivanog mladalačkog optimizma, koliko snažnijim uticajem opšte društvene krize i loših prilika u školi.

– Koliko je pojedinac, učenik ili nastavnik, zadovoljan za njega važnim pojavama u školskoj sredini i u životu uopšte, značajno utiče ne to kako će doživjeti/„prelomiti“ pojavnost raznih oblika diskriminacije učenika: koliko će biti socijalno osjetljiv na opažanje pojedinih vidova diskriminacije, u kom smislu će vrednovati da je diskriminacija štetna po razvoj odnosno ličnost učenika, te u kojoj mjeri će taj pojedinac biti spreman da se angažuje, kako bi se otklonila diskriminacija u školi,

– Sve skupa govori, da je u promjene postojećeg stanja u bosanskohercegovačkoj školi najsigurnije ići preko sagledavanja afektivnog odnosa učenika i nastavnika prema stvarima i pojavama u društvu i školi koje bitno situiraju javljanje diskriminacije učenika.

Tretman nacija u porodici i stavovi prema diskriminaciji u školi

Kao što je u terijskom dijelu studije rečeno, porodica je najsnažniji izvor socijalizacije mladih: njeni članovi su u stalnoj interakciji; preko psihosocijalnih mehanizama interakcije (imitacija, sugestija, socijalni pritisak...) svaki član snažno utiče na ponašanje svakog drugog člana; na emocionalnom planu članovi su veoma bliski jedni drugima; imaju zajednički cilj i svi nastoje da ga ostvare.

Drugim riječima, porodica je najvažnija primarna grupa u okviru koje dijete ispoljava i razvija svoje ljudske potencijale: sposobnosti, znanja i iskustvo, osobine ličnosti (uže), motivaciju, itd. Posmatrano iz ugla predmeta ovog istraživanja, bitno je imati u vidu da porodica ima najsnažniji uticaj upravo na razvoj uvjerenja i stavova o važnim socijalnim pojavama, kao što su: vaspitanje, obrazovanje, religija, nacija, politika.

Stoga se čini opravdanim naše očekivanje da su stavovi učenika o diskriminaciji u školi značajno determinisani situacijom u porodici, u prvom redu stavovima koje prema drugim nacijama svakodnevno ispoljavaju njihovi roditelji: kad iskazuju pozitivne ili negativne stavove prema pripadnicima drugih nacija, kad od djeteta traže ili ne traže da izbjegava druženje s mladima drugih nacionalnosti, ističu ili ne ističu nemogućnost zajedničkog života i slično. Zavisno od prirode uticaja u porodici, kod djece će se razvijati i učvršćivati opšti stav prema pripadnicima drugih nacija na kontinuumu od krajnjeg odbijanja (netrpeljivosti, diskriminacije, segregacije...) do krajnjeg prihvatanja (razumijevanja, saradnje, usmjerenosti na zajednički rad...).

Dobijeni empirijski podaci pokazuju da se u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici javlja značajan uklon u pravcu naglašavanja vrijednosti vlastite nacije. Praktično je vrlo indikativno, kad svaki četvrti učenik bira odgovore „često“ i „redovno“ a tek svaki peti odgovor „nikad“ kod tvrdnji: „Moji roditelji iskazuju pozitivnije stavove prema pripadnicima svoje nacije“ i „Moji roditelji

ističu da im je jako važno da u školi usvojim i njegujem svoj jezik, pismo, religiju i kulturu koja pripada mojoj naciji“. Takođe praktično značajno često navode da njihovi roditelji „smatraju da je postojanje posebnih škola ili odjeljenja za učenike različitih nacija osnovno demokratsko pravo“.

Imajući u vidu stepen negativnosti stava, praktično se mogu tumačiti još indikativnijim podaci: kad se tek u svakoj drugoj porodici „nikad“ ne ističe kako „nije moguć zajednički život“, kad svaki šesti učenik navodi da njegovi roditelji „povremeno“, „često“ ili „redovno“ traže od njega „da izbjegava druženje s mladima drugih nacionalnosti“, te „da ne žele da ide u isti razred sa učenicima druge nacionalnosti“

Kao i kod niza ranijih ocjena preko kojih se zagovaraju razni aspekti ravnopravnosti nacija, nastavnici su i ovdje češće nego učenici odgovarali u pravcu društveno poželjnih stavova. Tako je, na primjer, devet od deset nastavnika navelo da se u njihovoj porodici „podjednako iskazuju pozitivni stavovi prema pripadnicima svih nacija“, dok je tri četvrtine onih koji su naveli kako se u njihovoj porodici „nikad“ ne javlja stav „da djecu treba upozoriti kako nije dobro da se previše druže sa mladima drugih nacionalnosti“.

Odgovori na dvije navedene tvrdnje na neki način ukazuju, u kom smislu stavovi i vrijednosti savremenih nastavnika mogu biti faktor povećanja etničke distance. Oni daleko češće nego učenici (68,4 prema 43,4%) biraju odgovore „često“ i „redovno“ kod tvrdnje: „U mojoj porodici važi načelo da je veoma važno da djeca u školi usvoje i njeguju svoj jezik, pismo, religiju i kulturu koja pripada mojoj naciji“. Ove odgovore nastavnici znatno češće biraju i kod tvrdnje: „U mojoj porodici se naglašava da je postojanje posebnih škola ili odjeljenja za učenike različitih nacija osnovno demokratsko pravo“.

Na osnovu ukupnih odgovora učenika i nastavnika možemo izvesti nekoliko sljedećih konstatacija o stavovima koji vladaju u njihovim porodicama, a vezani su za značaj nacionalnih odnosa:

– U relativno velikom broju porodica egzistiraju stavovi o naročito pozitivnom vrednovanju vlastite nacije: pripadnici svoje nacije pozitivnije se vrednuju nego pripadnici drugih nacija; smatra se jako važnim da učenici u školi usvoje i njeguju jezik, pismo, religiju i kulturu koja pripada njihovoj naciji; vjeruje se da je postojanje posebnih škola ili odjeljenja za učenike različitih nacija osnovno demokratsko pravo i slično.

– U praktično značajnom procentu savremenih bosanskohercegovačkih porodica podstiče se etnička distanca: naglašava se da nije moguć zajednički život; od djece se traži da izbjegavaju druženje s mladima drugih nacionalnosti; javlja se stav da ne trebaju ići u isti razred sa učenicima druge nacionalnosti.

– Interesantno, nastavnici češće nego učenici zagovaraju vaspitanje u pravcu socijalizacije temeljnih nacionalnih vrijednosti: češće percipiraju da u njihovim porodicama važi načelo da je veoma važno da djeca u školi usvoje i njeguju svoj jezik, pismo, religiju i kulturu svoje nacije; u njihovim porodicama češće se naglašava da je postojanje posebnih škola ili odjeljenja za učenike različitih nacija osnovno demokratsko pravo.

– U nekim slučajevima, nastavnici češće nego učenici odgovaraju u pravcu društveno poželjnih stavova, kao: češće iskazuju podjednako pozitivne stavovi prema pripadnicima svih nacija; rjeđe se u njihovim porodicama javljaju upozorenja kako nije dobro da se njihova djeca previše druže sa mladima drugih nacionalnosti i slično.

Podaci u narednoj tabeli nedvosmisleno pokazuju da tretman nacionalnih odnosa u porodici ima veoma značajan uticaj na to koliko često će učenici opažati prisustvo raznih pojavnih oblika nacionalne diskriminacije u školi. Lako je uočiti da tek svaki peti ispitanik opaža češće prisustvo posmatranih oblika diskriminacije kad pripada grupi učenika u čijim porodicama se jednako vrednuju sve nacije. S druge strane, u grupi učenika u čijim porodicama se vodi računa prije svega o razvoju pripadnika svoje nacije takve ocjene, da je diskriminacija u školi češća pojava, ima svaki drugi ispitanik. Pošto je povezanost simetrična, na drugom kraju kontinuuma stava vrednovanje ide u obrnutom smjeru: učenici trostruko češće ocjenjuju da nema diskriminacije u školi kad su iz porodica u kojima ne egzistira nego u kojima egzistira diskriminatorski odnos prema pripadnicima drugih nacija (48,4 prema 15,4%).

Tabela 7: Stavovi koji vladaju o nacionalnim odnosima u porodici i stavovi o prisustvu diskriminacije u školi

Tretman nacionalnih odnosa u porodici	*Pojavni oblici diskriminacije u školi*			*Svega*
	Nisu prisutni	*Rijetko su prisutni*	*Češće su prisutni*	
Pozitivan	120 48,4	81 32,7	47 19,0	248
I pozitivan i negativan	85 31,6	119 44,2	65 24,2	269
Negativan	50 15,4	102 31,5	172 53,1	324
Svega	255	302	284	841
Pearson Chi-Square = 117,498; C = ,350; df = 4; p = .000				

Razlike koje se na liniji vrednovanja nacija i nacionalnih odnosa javljaju u porodici statistički značajno pozitivno su povezane sa razlikama unutar učeničkih percepcija opšte sklonosti nastavnika da po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, obrazovanju roditelja...) prave razlike među učenicima (Pearson Chi-Square = 19,596 =; C = .151; df = 4; p = .001). Na primjer, među ispitanicima iz porodica u kojima se ne pridaje značaj razlikama među nacijama, u odnosu na ispitanika iz porodica u kojima se veći značaj pridaje svojoj naciji, daleko je manje onih koji imaju socijalne percepcije da nastavnici prave razlike među učenicima (25,8 prema 42,5%).

I najzad, tretman nacija u porodici nije faktor ocjena o štetnosti diskriminacije (Pearson Chi-Square = 3,533; df = 4; p = .473). Još jednom se potvrđu-

je naša ocjena, da je svima podjednako jasno kako diskriminacija sama po sebi ima negativnom uticaju na razvoj potencijala mlade generacije, tj. da je podjednako opažaju kao razvojni problem bosanskohercegovačkog društva i učenici iz porodica koje su okrenute, prije svega, svojoj i učenici iz porodica koji su okrenuti svim nacijama.

Praktično posmatrano, najveći je problem to što stavovi koji o naciji i nacionalnim odnosima egzistiraju u porodici značajno utiču na akcionu usmjerenost učenika, u posmatranom slučaju, na razvoj njihove spremnosti ili nespremnosti da idu u iste škole sa pripadnicima drugih nacija. Učenici iz porodica u kojima vlada pozitivan nacionalni tretman (kad se svim nacijama pridaje isti značaj), u odnosu na učenike iz porodica u kojima se negativnije vrednuju pripadnici drugih naciji, tri puta su rjeđe orijentisani na formiranje posebnih škola za pripadnike svake nacije (14,5 prema 41,5%). Vjerovatno je riječ samo o jednom od brojnih vidova ponašanja koje u školu učenici „donose“ iz porodice.

U skladu sa ranijim polazištima o socijalizacijskoj ulozi porodice, logičnim se čini očekivati da je odnos koji prema naciji i međunacionalnim odnosima vlada u porodici značajan izvor razvoja vezanosti djece za svoju naciju. Između tretmana nacionalnih odnosa u porodici i nacionalne vezanosti učenika javlja se statistički značajna pozitivna povezanost. Povezanost je simetrična, u tom smislu da ispoljavanje pozitivnijih stavova o drugim nacijama u porodici vodi manjoj nacionalnoj vezanosti djece. Među učenicima iz porodica u kojima se ne pridaje bitan značaj razlikama među nacijama, u odnosu na učenike iz porodica u kojima se bitno veći značaj pridaje svojoj naciji, imamo daleko više onih koji su neznatno vezani za svoju naciju (37,60 prema 19,94%) i obratno, da je među prvima znatno manje nego među drugima onih koji su izrazitije vezani za vlastitu naciju (32,95 prema 45,83%).

Sveukupni podaci o porodici, kao faktoru formiranja stavova učenika prema diskriminaciji u školi, omogućuju nam izvođenje nekoliko sljedećih nalaza:

– Priroda tretmana nacionalnih odnosa u porodici ima veoma značajan uticaj na to koliko često će učenici opažati prisustvo raznih pojavnih oblika nacionalne diskriminacije u školi. Učenici iz porodica u kojima se favorizuju pozitivniji stavovi prema pripadnicima svoje nego prema pripadnicima drugih nacija pokazuju veću osjetljivost za uočavanje posmatranih oblika diskriminacije u školi.

– Razlike koje se na liniji vrednovanja nacija i nacionalnih odnosa javljaju u porodici statistički značajno pozitivno su povezane i sa razlikama unutar učeničkih percepcija opšte sklonosti nastavnika da po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, obrazovanju roditelja...) prave razlike među učenicima. Učenici iz porodica u kojima se ne pridaje značaj razlikama među nacijama, u odnosu na učenike iz porodica u kojima se veći značaj pridaje svojoj naciji, daleko rjeđe imaju socijalne percepcije da nastavnici prave naznačene razlike među učenicima.

– Vladajući stavovi o nacijama i nacionalnim odnosima u porodici nisu značajan faktor ocjena o štetnosti diskriminacije, tj. o njenom negativnom uticaju na ličnost djeteta. To tumačimo kao činjenicu da je svima podjednako jasno kako diskriminacija sama po sebi ima negativan uticaj na razvoj potencijala mlade generacije, tj. da je podjednako opažaju kao razvojni problem bosanskohercegovačkog društva i učenici iz porodica koje su okrenute prije svega svojoj naciji i učenici iz porodica u kojima egzistiraju podjednako pozitivni stavovi prema sve tri posmatrane nacije.

– Na nivou društvene prakse, najviše se čini problematičnim nalaz da stavovi koji o naciji i nacionalnim odnosima egzistiraju u porodici značajno utiču na akcionu usmjerenost učenika, tj. na njihovu spremnost ili nespremnost da idu u iste škole sa pripadnicima drugih nacija. Učenici iz porodica u kojima vlada jednak tretman svih nacija u porodici znatno rjeđe su orijentisani na formiranje posebnih škola za pripadnike svake nacije nego učenici iz porodica u kojima vlada negativan tretman drugih nacija, što smo protumačili kao vid akcione usmjerenosti koju u školu učenici donose iz porodice.

– Odnos koji prema naciji i međunacionalnim odnosima vlada u porodici značajan je izvor razvoja vezanosti djece za svoju naciju. Između tretmana nacionalnih odnosa u porodici i nacionalne vezanosti učenika javlja se statistički značajna povezanost. Povezanost je simetrična, u tom smislu da pozitivniji tretman drugih nacija u porodici vodi manjoj vezanosti djece za svoju naciju.

Autoritarnost porodičnog vaspitanja

Posebno nas je interesovalo u kom smislu strogost/autoritarnost roditelja (kad se od djece traži da bespogovorno ispunjavaju njihove želje, kad je otac neprikosnoven autoritet, kad roditelji strogo kažnjavaju djecu...) može biti izvor stavova, kako onih o diskriminaciji u školi tako i onih o tretmanu nacija u porodici.

Empirijski podaci nedvosmisleno upućuju da vaspitni obrasci u porodici igraju značajnu ulogu u formiranju stavova o nacijama i nacionalnim odnosima u društvu, školi i porodici. Podaci u narednoj tabeli pokazuju da češću prisutnost diskriminacije u školi opažaju učenici čiji su roditelji strogi, nego učenici čiji roditelji nisu strogi (42,5 prema 29,1%).

Tabela 8: Autoritarnost roditelja i diskriminacija u školi

Autoritarnost roditelja	*Pojavni oblici diskriminacije u školi*			*Svega*
	Nisu prisutni	*Rijetko su prisutni*	*Češće su prisutni*	
Strogi su	40 20,7	71 36,8	82 42,5	193
I jesu i nisu	88 27,3	124 38,5	110 34,2	322
Nisu strogi	127 38,1	109 32,7	97 29,1	333
Svega	255	304	289	848
Pearson Chi-Square = 21,601; C = ,158; df = 4; p = .000				

Odnos je sličan i u slučaju opažanja nacionalno diskriminirajućih stavova u porodici (Pearson Chi-Square = 22,496; C = ,162; df = 4; p = .000). Na primjer, tamo gdje se roditelji strogo odnose prema djeci svaki drugi učenik primjećuje da u porodici preovladavaju negativni stavovi prema pripadnicima drugih nacija, dok takve negativne stavove u svojoj porodici primjećuje tek svaki treći učenik koji svoje roditelje ne opaža kao stroge.

Ukupno izneseni podaci potvrđuju pretpostavku da je porodica primaran izvor socijalnizacije društvenih stavova i vrijednosti mladih. Posebno je važno kakvi se stavovi i vrijednosne orijentacije zagovaraju u porodici kad su u pitanju međunacionalni odnosi kao najbitniji preduslov zajedničkog života u Bosni i Hercegovini. Porodice u kojima vladaju stroži vaspitni obrasci više situiraju uslove za razvoj nacionalne distance.

Diskusija i zaključci

Sveukupni empirijski podaci pokazuju da nastavnici i učenici imaju kritičnu sliku o negativnom uticaju diskriminacije u školi. Prije svega im je jasno u kom sve smislu diskriminacije učenika na nacionalnoj osnovi ima negtivan uticaj na ličnost i razvojne domete učenika: negativno utiče na planiranje i izbor životnih aktivnosti pojedinca (s kim će ići u šolu, raditi, putovati, stupiti u brak ...), usmjeravajući ga samo na pripadnike svoje nacije; vodi razvoju oblika ponašanja koji ugrožavaju ostvarivanje prava na različitost; razvija sklonost ka pripisivanju negativnih karakteristika osobama pripadnicima drugih nacija; podstiče pretjeranu kritičnost prema pripadnicima drugih nacija i slično.

Nastavnici, u odnosu na učenike, imaju značajno kritičniju sliku o negativnom uticaju diskriminacije na nacionalnoj osnovi. Evidentno je da su nastavnici više nego učenici svjesni, odnosno da imaju valjanije formiran sistem uvjerenja i stavova o tome da diskriminacija na nacionalnoj osnovi može imati dalekosežne negativne posljedice na razvoj učenika: kad će steći neželjene crte ličnosti (nesigurnost, zatvorenost prema drugima, netoreantnost...), moralne norme

i stavove o pripadnicima drugih nacija (imaće kritičan odnos prema njima, njihove osobine će vrednovati negativno, distancirano će se ponašati u zajedničkim akcijama...). U kom smislu nastavnici kritičnije percipiraju mogućnost uticaja diskriminacije na ponašanje učenika, najbolje objašnjava razlika kad nastavnici, dva puta češće nego učenici, izražavaju slaganje (80,4 prema 42,6%) sa tvrdnjom: „Diskriminacija na nacionalnoj osnovi vodi razvoju oblika ponašanja koji ugrožavaju ostvarivanje prava na različitost".

Otkuda nekritičniji stav učenika prema štetnosti pojavnih oblika diskriminacije u školi? Vjerovatno uzrok treba tražiti, prije svega, u tome što je u najvećem broju posmatranih škola, pa i u populaciji svih škola u BiH, riječ o homogenom sastavu nastavnika i učenika, kad su u preko 85 posto slučajeva pripadnici iste nacije. Polazimo od toga da učenici svoju sliku stvaraju više preko onoga šta se dešava u samoj školi i preko onoga što se dešava danas. S druge strane, nastavnici svoju sliku vrlo značajno stvaraju i na osnovu onoga šta se dešava u društvu šire i imaju u vidu posljedice koje će doći do izražaja u doglednoj budućnosti. Znači, učenici u nacionalno homogenim školama i nemaju uslove da „na svojoj koži" dožive, pa zato ni da shvate, šta znači za njihov razvoj i njihov dalji život to što u istoj državi imaju tretman koji je bitno drugačiji od tretmana u nacionalno heterogenim školama.

Učenici i nastavnici podjednako su kritično nezadovoljni stvarima i pojavama u školi (opštom situacijom u školi, drugovima odnosno kolegama, postignutim rezultatima, vlastitim životom...), što smo objasnili i uticajem opšte društvene krize i uticajem postojeće socijalne klime na planu međunacionalnih odnosa u bosanskohercegovačkoj školi – ispoljeno nezadovoljstvo prevashodno je rezultat frustracije i nesigurnosti, tj. rezultat nemogućnosti pojedinaca i grupa da zadovolje svoje potrebe i ciljeve. Takvo svoje nezadovoljstvo pojedinci i grupe prenose na druge etničke grupe, tj. rasterećuju se prije svega preko ispoljavanja predrasuda i agresivnog ponašanja.

Stepen u kome je pojedinac, učenik ili nastavnik, zadovoljan pojavama u školskoj sredini i u životu uopšte značajno utiče na njegov stav prema diskriminaciji: da li će biti usmjeren na opažanje pojavnih oblika diskriminacije, u kom smislu će diskriminaciju vrednovati kao štetnu po razvoj, odnosno ličnost učenika, te u kojoj mjeri će biti spreman da se angažuje na liniji otklanjanja diskriminacije u školi. Sve to govori, da je u promjene postojećeg stanja u bosanskohercegovačkoj školi najsigurnije ići preko sagledavanja afektivnog odnosa učenika i nastavnika prema stvarima i pojavama u društvu i školi koje bitno situiraju javljanje diskriminacije učenika.

I najzad, najveći broj učenika i, pogotovo, nastavnika pokazuje spremnost da se u školi angažuje na liniji suzbijanja i otklanjanja pojava diskriminacije na nacionalnoj osnovi. Posmatramo li ovaj podatak iz ugla kompetencije (znanje, iskustvo, formiranost sistema stavova i vrijednosti...) i uloga u školi, kad su nastavnici više nego učenici pozvani da preduprijede svaki oblik diskriminacije, pa su stoga i više odgovorni za njihovo javljanje, tada je sasvim razumljivo da

nastavnici pokazuju izrazitiju akcionu spremnost kako bi se eliminisali svi oblici diskriminacije u školi.

Rezultati ukrštanja varijabli pokazuju da su sve posmatrane psihološke osobine ispitanih nastavnika i učenika (samopouzdanje, pravdoljubivost, vezanost za naciju i vezanost za religiju) značajne odrednice njihovih stavova o diskriminaciji u školi:

– Najprije vrijedi istaći da mlade karakteriše relativno visok stepen samopouzdanja: nije im potreban neko ko će ih stalno gurati i podsticati; nije im problem razgovarati sa autoritetima; lako se suprotsavljaju nepravednim postupcima drugih; ne izvinjavaju se za sve i svašta; nije im teško zamoliti druge za pomoć; nisu osjetljivi na verbalno vrijeđanje; nisu zabrinuti za budućnost i slično.

Samopouzdanje je bitan faktor srtavova učenika i nastavnika prema diskriminaciji na nacionlnoj osnovi. Povezanost je takva: da češće prisustvo diskriminacije značajno rjeđe opažaju ispitanici koje karakteriše visoko nego ispitanici koje karakteriše nisko samopouzdanje; izrazitije prisustvo generalne sklonosti nastavnika da prave razlike među učenicima značajno rjeđe opažaju ispitanici koje karakteriše visoko nego ispitanici koje karakteriše nisko samopouzdanje; na pitanje „Koliko ste spremni da se angažujete (kritički da se osvrnete na pojave i oblike diskriminacije i upozorite pojedince koji vrše diskriminaciju) kako bi se eliminsali svi oblici diskriminacije u školi“, odgovor „sasvim sam spreman“ značajno češće biraju ispitanici koje karakteriše visoko nego ispitanici koje karakteriše nisko samopouzdanje.

Kako objasniti ovakav uticaj samopouzdanja? Pojedinci koje karakteriše relativno visok stepen samopouzdanja (kad se lako suprotstavljaju nepravednim postupcima drugih, kad nisu osjetljivi na verbalno vrijeđanje, nisu zabrinuti za budućnost...) imaju prisutniju vlastitu elaboraciju stvari i pojava oko sebe pa nisu, kao što je to slučaj sa ispitanicima koje karakteriše nizak nivo samopouzdanja, toliko osjetljivi na nastavnike i učenike koji ispoljavaju razne svoje stavove, pa i neželjene stavove prema diskriminaciji u školi. Drugim riječima, ljudi koji imaju visoko samopouzdanje (oni koji znaju ko su, šta hoće i šta mogu, kad imaju jasno strukturiran stav o sebi i o drugima) manje postaju žrtve diskriminacije, pa samim tim su manje i osjetljivi na njeno javljanje, znači, manje je opažaju. Pored toga, ljudi koji imaju više samopouzdanja, više se doživljavaju kompetentnim da mijenjaju neprihvatljivo stanje stvari, pa su i više spremni da se angažuju.

– *Vjerovanje u pravdu* je bitan faktor srtavova učenika i nastavnika prema diskriminaciji na nacionalnoj osnovi: izrazitije prisustvo diskriminacije u školi značajno češće opažaju ispitanici koje karakteriše manje nego ispitanici koje karakteriše veće vjerovanje u pravednost svijeta u kome žive; ispitanici koji manje vjeruju u pravednost društva češće, opažaju da nastavnici relativno često po raznim osnovama (prema polu, socijalnom porijeklu, društvenoj poziciji roditelja...), prave razlike među učenicima; učenici i nastavnici koji imaju povjerenje

u pravdu rjeđe misle da diskriminacija ima izrazito štetan uticaj na ličnost učenika.

Ne čini se problematičnim objasniti ove relacije. Vjerovatno pojedinci koji imaju negtivno iskustvo, kad u svojoj istoriografiji događaja imaju više nepravičnih postupaka drugih ljudi, imaju veću osjetljivost za socijalno opažanje diskriminacije kakva se dešava u savremenoj školi, takođe je smatrajući nepravdom, nečim što može snažno povrijediti pojedinca i poljuljati njegovu vjeru u pravdu. Suprotno, ispitanici bez takvog negativnog iskustva, koji još uvijek nisu izgubili vjeru u pravdu, diskriminaciju učenika ne registruju kao bitnu opštu društvenu pojavu, koja može voditi razvoju negativnih osobina (nepovjerenje, nedruželjubivost...) kod šireg kruga mladih ljudi.

– *Nacionalna vezanost* javlja se kao značajna odrednica opšteg stava o štetnosti diskriminacije. U nekom smislu, radi se o negativnoj povezanosti, kad slabija usmjerenost na naciju češće vodi, i kritičnom opštem stavu o štetnosti diskriminacije (u grupi ispitanika koji nisu bitno vezani, u odnosu na grupu onih koji su izrazitije vezani za naciju, skoro je dva puta više onih koje karakteriše opšti stav da diskriminacija na nacionalnoj osnovi ima izrazito negativan uticaj na ličnost učenika), i većem protivljenju formiranju nacionalnih škola (među ispitanicima koje karakteriše izrazitija nacionalna vezanost, u odnosu na ispitanike koje karakteriše neznatna nacionalna vezanost, takođe je dvostruko više onih koji bi, kad bi se pitali, otvorili posebne škole za pripadnike svake nacije).

Učenici znatno češće nego nastavnici bezrezervno iskazuju vezanost za naciju. To pokazuje činjenica da daleko češće izražavaju slaganje sa tvrdnjama: „Osjećaj pripadnosti naciji jedno je od najljepših osjećanja koje čovjek može imati“, „Pripadnost naciji daje čovjeku osjećaj sigurnosti“ i „Svoju naciju prirodno je voljeti više nego druge nacije“, „Prirodno je da ljudi većinu svojih prijatelja imaju unutar svoje nacije“, te „Čovjeku može biti ugodno samo tamo gdje živi većina pripadnika njegove nacije“.

Na prvi pogled, nastavnici u odnosu na učenike imaju nacionalnu svijest koja predstavlja bolju „psihološku podlogu“ za razvoj pozitivnih stavova prema nastojanju da se smanji ili potpuno otkloni diskriminacija na nacionalnoj osnovi u školi. To, prije svega, stoga što češće nego učenici iskazuju izražavaju kritičan odnos prema svakoj nacionalnoj isključivosti. Međutim, ukupnost navedenih odgovora, a posebno daleko češće odbacivanje tvrdnje: „Pretjerano osjećanje pripadnosti svojoj naciji izaziva mržnju prema drugim nacijama“ od strane nastavnika, kao i daleko češće prihvatanje tvrdnji „Čovjek koji je pretjerano vezan za svoju naciju ne može voljeti druge nacije“ i „Da ne postoje nacije, ne bi bilo razdora među ljudima“ od strane učenika, upućuje na mogućnost, da nastavnici možda i nisu toliko kritičniji prema većoj vezanosti za naciju koliko su češće nego učenici davali društveno poželjne odgovore. Stoga bi bilo zanimljivo empirijski proučiti značaj generacijskog iskustva kad je posrijedi spremnost ljudi da iskreno iznesu svoje stavove o brojnim društveno osjetljivim pitanjima, kakvo je i pitanje snažne vezanosti za svoju naciju.

Sveukupni podaci o prirodi relacija između nacionalne vezanosti ispitanika, s jedne, i njihovih stavova o diskriminaciji u školi, s druge strane, nedvosmisleno upućuju na dva zaključka: prvi, da izrazita nacionalna vezanost otupljuje osjetljivost ljudi na percipiranje negativnih aspekata diskriminacije na nacionalnoj osnovi i drugi, da u postojećim bosanskohercegovačkim društvenim prilikama takva vezanost pretstavlja bitan faktor njihovog distanciranja od drugih nacija.

– Ako *religioznost*, kako smo u teorijskom dijelu naveli, po svojoj prirodi zahtijeva spremnost na razumijevanje i empatiju za druge, toleranciju i blag stav prema njihovim stremljenjima, te visoku moralnost i pozitivnu orijentaciju prema životu, tada dobijeni empirijski podaci omogućuju zaključak da vezanost za religiju posmatranih nastavnika i učenika pozitivno utiče na formiranje njihovog odnosa prema vrijednosti zajedničkog života u BiH. S jedne strane, izrazitija religijska vezanost, za razliku od izrazitije nacionalne vezanosti, ne vodi češćoj akcionoj usmjerenosti učenika i nastavnika ka formiranju posebnih škola za pripadnike svake nacije i, s druge strane, izrazitija religijska vezanost češće vodi i opštem stavu da diskriminacija na nacionalnoj osnovi ima štetan uticaj na razvoj učenika, i većoj njihovoj spremnosti da se angažuju kako bi otklonili diskriminaciju u školi.

To što se nastavnici češće slažu sa tvrdnjama u kojima se religija posmatra kao izuzetna čovjekova vrijednost, što učenici češće iskazuju neslaganje sa tvrdnjama u kojima se religija kao vrijednost dovodi u pitanje, te što nastavnici češće pribjegavaju odgovoru „ne znam“ u tvrdnjama gde se religija posmatra kao faktor razvoja pojedinca i društva, kao i u slučaju vezanosti za naciju, upućuje na dva zaključka: prvi, da nastavnici iskustveno zrelije sagledavaju značaja vezanosti za religiju i drugi, da nastavnici zbog svoje uloge u vaspitno-obrazovnom procesu češće nego učenici daju društveno poželjne odgovore.

Nerijetko ćemo se u svakodnevnoj praksi susresti sa gledištem pojedinaca, da biti vezan za jednu naciju istovremeno znači biti vezan za odgovarajuću religiju. Naši podaci pokazuju da to nije tako. Povezanost jeste pozitivna, kad izrazitija nacionalna vezanost vodi izrazitijoj religiskoj vezanosti (ili obratno), ali je praktično dosta niska, jer je tek .27 vrijednost C kontigencijskog koeficijenta. To umnogome objašnjava izložene razlike u stepenu i smjeru povezanosti, s jedne strane, između nacionalne vezanosti i stavova o diskriminaciji u školi i, s druge strane, između religijske vezanosti i stavova o diskriminaciji u školi. Da li veća religijska vezanost više vodi lakšem nalaženju objašnjenja, pa tako i većem razumijevanju diskriminatornog ponašanja nastavnika ili je, imajući u vidu pozitivnu povezanost religijske i nacionalne vezanosti, više riječ o toleranciji ponašanja kome su pojedinci i sami skloni, to je ono što bi u nekim narednim istraživanjima vrijedilo kompleksno i longitudinalno proučavati.

Ukupno izneseni podaci potvrđuju i pretpostavku, da je *porodica* primaran izvor socijalnizacije društvenih stavova i vrijednosti mladih. Jasno je da su u porodici zagovarani stavovi i vrijednosne orijentacije bitan preduslov izgradnje kvalitetnog zajedničkog života u Bosni i Hercegovini. Stavovi učenika o diskri-

minaciji u školi značajno su determinisani stavovima koji vladaju u njihovim porodicama, a vezani su za značaj nacionalnih odnosa:

– U relativno velikom broju porodica egzistiraju stavovi o naročito pozitivnom vrednovanju vlastite nacije: pripadnici svoje nacije pozitivnije se vrednuju nego pripadnici drugih nacija; smatra se jako važnim da učenici u školi usvoje i njeguju jezik, pismo, religiju i kulturu koja pripada njihovoj naciji; vjeruje se da je postojanje posebnih škola ili odjeljenja za učenike različitih nacija osnovno demokratsko pravo i slično. U praktično značajnom procentu savremenih bosanskohercegovačkih porodica podstiče se etnička distanca: naglašava se da nije moguć zajednički život; od djece se traži da izbjegavaju druženje s mladima drugih nacionalnosti; javlja se stav da ne trebaju ići u isti razred sa učenicima druge nacionalnosti.

– Interesantno, nastavnici češće nego učenici zagovaraju vaspitanje u pravcu socijalizacije temeljnih nacionalnih vrijednosti: češće u njihovim porodicama važi načelo da je veoma bitno da djeca u školi usvoje i njeguju svoj jezik, pismo, religiju i kulturu svoje nacije; u njihovim porodicama češće se naglašava da je postojanje posebnih škola ili odjeljenja za učenike različitih nacija osnovno demokratsko pravo. I ovdje u nekim sučejevima, nastavnici češće nego učenici odgovaraju u pravcu društveno poželjnih stavova, kao: češće iskazuju podjednako pozitivne stavovi prema pripadnicima svih nacija; u njihovim porodicama znatno rjeđe se javljaju upozorenja kako nije dobro da se njihova djeca previše druže sa mladima drugih nacionalnosti i slično.

– Rezultati ukrštenih podataka potvrdili su naše očekivanje, da su stavovi učenika o diskriminaciji u školi značajno determinisani situacijom u porodici, u prvom redu stavovima koje prema drugim nacijama svakodnevno ispoljavaju njihovi roditelji: kad iskazuju pozitivne ili negativne stavove prema pripadnicima drugih nacija, kad od djeteta traže ili ne traže da izbjegava druženje s mladima drugih nacionalnosti, ističu ili ne ističu nemogućnost zajedničkog života i slično. Zavisno od prirode uticaja u porodici, kod djece će se razvijati i učvršćivati opšti stav prema pripadnicima drugih nacija na kontinuumu od krajnjeg odbijanja (netrpeljivosti, diskriminacija, segregacija...) do krajnjeg prihvatanja (razumijevanja, saradnje, usmjerenosti na zajednički rad...).

Učenici iz porodica u kojima se favorizuju pozitivniji stavovi prema pripadnicima svoje nego prema pripadnicima drugih nacija pokazuju veću osjetljivost za uočavanje posmatranih oblika diskriminacije u školi. Razlike koje se na liniji vrednovanja nacija i nacionalnih odnosa javljaju u porodici statistički značajno pozitivno su povezane i sa razlikama unutar učeničkih percepcija opšte sklonosti nastavnika da po raznim osnovcma (prema polu, socijalnom porijeklu, obrazovanju roditelja...) prave razlike među učenicima. Učenici iz porodica u kojima se ne pridaje značaj razlikama među nacijama, u odnosu na učenike iz porodica u kojima se veći značaj pridaje svojoj naciji, daleko rjeđe imaju socijalne percepcije da nastavnici prave naznačene razlike među učenicima.

Istina, vladajući stavovi o nacijama i nacionalnim odnosa u porodici nisu značajan faktor ocjena o štetnosti diskriminacije, tj. o njenom negativnom uti-

caju na ličnost djeteta. To govori da je riječ o objektivnoj činjenici, kad je svima podjednako jasno kako diskriminacija sama po sebi ima negativnom uticaju na razvoj potencijala mlade generacije, tj. da je podjednako opažaju kao razvojni problem bosanskohercegovačkog društva i učenici iz porodica koje su okrenute, prije svega, svojoj naciji i učenici iz porodica u kojima egzistiraju podjednako pozitivni stavovi prema sve tri posmatrane nacije.

Na nivou društvene prakse, najviše se čini problematičnim nalaz da stavovi koji o naciji i nacionalnim odnosima egzistiraju u porodici značajno utiču na akcionu usmjerenost učenika, tj. na njihovu spremnost ili nespremnost da idu u iste škole sa pripadnicima drugih nacija. Učenici iz porodica u kojima vlada jednak tretman svih nacija u porodici, znatno rjeđe su orijentisani na formiranje posebnih škola za pripadnike svake nacije nego učenici iz porodica u kojima vlada negativan tretman drugih nacija, što smo protumačili kao vid akcione usmjerenosti koju u školu učenici donose iz porodice.

Odnos koji prema naciji i međunacionalnim odnosima vlada u porodici, značajan je izvor razvoja vezanosti djece za svoju naciju. Između tretmana nacionalnih odnosa u porodici i nacionalne vezanosti učenika, javlja se statistički značajna povezanost. Povezanost je simetrična, u tom smislu da pozitivniji tretman drugih nacija u porodici vodi manjoj vezanosti djece za svoju naciju. Možda je u prirodi čovjeka da se utoliko više vezuje za svoje, ukoliko više razvija odnos nepodnošenja prema onome što pripada drugima.

Sveukupni podaci o psihološkim i socijalnim izvorima stavova pokazuju da pojedinačna socijalna i psihološka obilježja učenika i nastavnika određuju njihove stavove o diskriminaciji u školi i zavisno od toga u kakvom su međusobnom odnosu, kako su povezana sa ostalim obilježjima. Drugim riječima, ove osobine imaju uticaj na formiranje posmatranih stavova i pojedinačno i kao grozdovi međusobno povezanih osobina. Tek u longitudinalnom proučavanju, kada bismo više godina pratili razvoj ovakvih i sličnih stavova učenika i nastavnika, mogli bismo sa više pouzdanja zaključiti koje su od ovih osobina konstantno značajne, a koje su značajne od situacije do situacije.

Imajući u vidu socijalizacijsku ulogu škole i nastavnika, naročito na liniji razvoja društveno željenih vrijednosti kod mlade generacije, ukupno razmatranje stavova i izvora stavova učenika i nastavnika pokazuje da bi trebalo sistematski utemeljavati praksu kompleksnog i longitudinalnog proučavanja diskriminacije u školi. Posebno bi bilo važno proučavati, koliko su socijalni, a koliko lični faktori izvori pojavnih oblika diskriminacije u bosanskohercegovačkoj školi: socijalni, kao relevantni društveni, organizacioni i situacioni uslovi (političke prilike i ekonomska razvijenost bosanskohercegovačkog društva, karakteristike međunacionalnih odnosa, opšta pozicija obrazovanja, obrazovna tradicija konkretne škole, aktuelna struktura učenika i nastavnika, trenutna socijalna klima u školi) koji omogućuju javljanje diskriminacije i lični, kao osobine učenika i nastavnika [znanja, stavovi i vrijednosti, crte ličnosti (uže)] koje vrše značajan uticaj na njihov diskriminatorski odnos prema drugima. Rezultati takvih istraživanja omogućili bi nam da sa više sigurnosti objasnimo u kom smislu izrazitija na-

cionalna vezanost stoji u osnovi etničkih predrasuda, tj. u osnovi negativnog vrednovanja pripadnika drugih etničkih grupa.

Očekivani empirijski podaci omogućiće nam da bolje razumijemo: najprije, koliko u osnovi takvog vrednovanje leži tradicionalno izrazitija vezanost za naciju, kad pojedinci i grupe negativne stavove prema drugima nekritički preuzimaju kao svojevrsne istine po sebi, kao nešto što smatraju kulturnim nasljeđem svoje nacionalne grupacije, potom, koliko u osnovi egzistirajućih etničkih predrasuda stoji konformiranje sa nacionalnom grupom, kad pojedinci nekritički prihvataju negativno vrednovanje ponašanja pripadnika drugih nacija, ne toliko zbog sadržaja tog ponašanja koliko zbog sebe i svog statusa u grupi i najzad, moći ćemo više razumjeti u kom je smislu ispoljavanje etničkih predrasuda prevashodno rezultat frustracije i nesigurnosti, tj. rezultat nemogućnosti pojedinaca i grupa da zadovolje svoje potrebe i ciljeve pa svoje nezadovoljstvo, kao oblik rasterećenja, preko agresivnog ponašanja i predrasuda prenose na druge etničke grupe.

Literatura

Adamović 2002: S Adamović, *Etnička distanca u postratnom periodu u višenacionalnoj sredini,* u: Psihosocijalne posljedice rata – Rezultati empirijskih istraživanja na području bivše Jugoslavije, Sarajevo: Filozofski fakultet, 66–68.

Banovac, Boneta 2006: Banovac S. Boneta Ž, *Etnička distanca i socijalna (de)zintegracija,* Zagreb: Revija za socilogiju, XXXVII/1–2, 25–26.

Boutrig[4] 2003: J. R. Boatright**,** *Discrimination and Affirmative Action,* in: Ethic and Conduct of Business, New Yersey, USA: Pearson Education International.

Brinkerhorf, Meki 1986: M. B. Brinkerhoff, M. M. Mackie**,** *The Applicability of Social Distance for Religious Research,* Review of Religious Research, 28/2.

Cvitković, Abazović 2006: I. Cvitković, D. Abazović, *Religija i europske integracije,* Sarajevo: Magistrat i FPN,171- 187.

Čorkalo, Kamenov 2003: D. Čorkalo, Ž. Kamenov, *National identity and social distance: Does in-group loyality lead to outgroup hostility*? Review of Psychology, 10/ 2,85–94.

Dunđerović 2005: R. Dunđerović, *Socijalna distanca i pristup njenom istraživanju,* u: U susret integracijama, Pale: Filozofski fakultet.

Dunđerović, Bakić 1990: R. Dunđerović, I. Bakić, *Stavovi građana BiH o međunacionalnim. odnosima,* u: Sveske 28–29, Sarajevo: Institut za pročavanje međunacionalnih odnosa, Sarajevo.

Herber 2004: C. Herber, Schooling as Violence: *How Schools Harm Pupils and Societies,* RutledgeFalmer.

Krizmanić, Kolesarić 2003: M. Krizmanić, V. Kolesarić, *Tolerancija u svakidašnjem životu - Psihologija tolerancije,* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Krneta i dr. 2005: Д. Крнета и др, *У сусрет интеграцијама*, Источно Сарајево: Филозофски факултет.

Malenica 2003: Z. Malenica, *Etničke i nacionalne predrasude u Hrvatskom društvu danas,* Split: Stina.

Malešević, Uzelac 1997: S. Malešević, G. Uzelac, *Ethnic Distance, Power and War: The Case of Croatian Students,* Nations and Nationalism 3/2, 291–298.

Mihić, Mihić 2003: V. Mihić, I. Mihić, *Poznajem, prihvatam, poštujem – istraživanje etničke distance kod djece i njihovih roditelja*, Beograd: Psihologija, 36/2,167–182.

Puhalo 2003: S. Puhalo, *Etnička distanca građana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ*, Beograd: Psihologija, 36/2, 141–156.

Sinkler 2004: M. Sinclair, *Learning to live together: Building skils, values and attitudes for the twenty-first century*, Geneva: UNESCO: IBE.

Dušan J. Ranđelović*
Petar B. Kostić
Ivana I. Vukmirović
Univerzitet u Prištini
Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica
Katedra za psihologiju

Originalni naučni rad

KARAKTERISTIČNI STILOVI UČENJA STUDENATA UNIVERZITETA U PRIŠTINI

Uvod

Istraživanja u oblasti psihologije nastave i uopšte u oblasti pedagoške psihologije poslednjih decenija su većinom usmerena na proučavanje individualnih razlika među učenicima, kao i uvažavanju pojedinačnih specifičnih potreba učenja svakog učenika (Woolfolk 2004). Stojaković (2000) posebno naglašava značaj empirijskog izučavanja kognitivnih stilova i stilova učenja, s jedne strane i postignuća u školskom učenju i kreativnosti s druge strane.

Umesto da uvek pokušavamo da svakog pojedinca poučavamo stilom koji smo kod njega identifikovali kao dominirajući, ponekad treba nuditi lepezu stilova učenja u kojoj će sam učenik pronaći njemu primereni način. Ljudski mozak je, bez sumnje, multiprocesor te uči na više načina, često u isto vreme. Kod svakog pojedinca dominira poneki stil učenja, ali postoje i druge komponente koje utiču na izbor metoda (stila) učenja. Kognitivni stilovi i stilovi učenja su isprepletani i povezani sa sposobnostima i osobinama ličnosti, a svi zajedno sa motivacijom, emocijama, željama, stavovima, vrednostima, uslovima sredine itd. Možda je najbolje prihvatiti stav da se za kognitivne stilove i stilove učenja najčešće kaže da padaju na graničnu liniju između intelektualnih sposobnosti i osobina ličnosti (Kvaščev 1977, Kolb 1976, Stojaković 2000). Pa ipak, isti autori, kao i neki strani (Riding i Rayner 1998) govore i o tome da bi, iako su blisko povezani, ipak trebalo napraviti razliku između intelektualnih sposobnosti i kognitivnih stilova (Stojaković 2000: 23). Mesik (1976) smatra da su sposobnosti pretežno usmerene na sadržaje procesa saznanja (činjenice, pojmove, ideje i informacija), dok se kognitivni stil odnosi na sam proces sticanja znanja, tj. na metode i načine usvajanja znanja.

Ipak, daleko je teže razlikovati suptilniju diferencijaciju između pojmova: *kognitivni silovi*, *stilovi učenja*, *strategije učenja*. Obično se smatra (Stojaković 2000) da su kognitivni stilovi (načini obrade informacija) stabilnije strukture, više određene neurofiziološkim faktorima, teže ih je menjati, dok su stilovi učenja i strategije učenja fleksibilniji, možemo ih shvatiti kao naučene postupke prilagođavanja u situacijama gde postojeći kognitivni stil nije adekvatan ili se ne može uspešno koristiti. Upravo ovakvi nalazi govore u prilog mogućnosti kori-

* alkadule9@yahoo.com

govanja, usmeravanja i prilagođavanja individualnih stilova učenja i strategija učenja u cilju savladavanja onih sadržaja i veština za koje je naš postojeći kognitivni stil nepodesan ili pak nekompatibilan.

Govoreći o potrebi uvažavanja individualnih razlika među učenicima, Stojaković (2000) obrazlaže različite podele kognitivnih stilova i stilova učenja u zavisnosti od pristupa istraživača. Tako npr. Witkin (Witkin i Goodenough 1981), govori o kognitivnim stilovima u zavisnosti i nezavisnosti od *polja*, uzimajući kao kriterijum podele karakteristike procesa opažanja, koje svaka idividua poseduje. Gardnerova teorija višestrukih sposobnosti (1983) govori o tome da svakoj od njih (logičko-matematičkoj, verbalno-lingvističkoj, vizuelno-prostornoj, telesno-kinestetičkoj, muzičko-ritmičkoj, interpersonalnoj i intrapersonalnoj) odgovara njima saglasan i odgovarajući stil učenja. Hatfild (1968, prema: Kvačev 1978) je ispitivao veze između kreativnosti, kognitivnog stila i postignuća učenika, a Harison (1970, prema: Kvaščev 1978) je ispitivala veze između kognitivnog stila ličnosti i selektivne pažnje, i saopštila „da subjekti sa razvijenim analitičkim stilom imaju razvijeniju selektivnu pažnju u poređenju sa ličnostima koje imaju razvijen neanalitički stil“. Rener (1970, prema: Kvaščev 1980) zaključuje da je „kognitivni stil ličnosti naučen i da je većim delom stečen pomoću učenja i organizacije iskustva“.

U brojnim radovima o kognitivnim stilovima učenja neretko se stilovi učenja dele na kognitivne, afektivne i fiziološke u zavisnosti od toga kojim se procesima daje primat. Česta je i podela kognitivnih stilova na divergentni i konvergentni saznajni stil, u zavisnosti od karakterističnih načina mišljenja i pristupa problemu. Kogan (1971) govori o analitičkom i neanalitičkom saznajnom stilu. Poznate su i podele na impulsivne i refleksivne saznajne stilove u zavisnosti od brzine reagovanje neke osobe, kao i podele saznajnih stilova, u zavisnosti od dominantne uloge leve ili desne moždane hemisfere u procesima mišljenja i donošenja odluka (Stojaković 2000).

Za ovaj rad posebno je interesantan MB model koji predlažu Katrin Bridžs i njena ćerka Isabela Majers, po kome se stilovi učenja zasnivaju na dimenzijama ekstraverzija-introverzija, senzitivnost-intuitivnost, mišljenje-emocije, suđenje-opažanje. Kombinacijom ove četiri dimenzije (zapravo na osnovu toga koji pol od svake od navedenih dimenzija je dominantan u individualnom stilu učenja) dobijaju se 16 mogućih karakterističnih stilova učenja (Majers i Majers 1980). Osnovu ove podele čini Jungova tipologija ličnosti. Prema Jungu, osnovni tipovi ličnosti su introvertni i ekstravertni. Pomoćne funkcije su: mišljenje, osećanja, čulno opažanje i intuicija. Jung je tvrdio da se oba glavna tipa ličnosti (introvert i eksptrovert) mogu podeliti na četiri podtipa, u zavisnosti od toga koji je od četiri navedena načina interakcije sa spoljnim svetom dominantan. Kasnijom razradom Jungovih ideja, Bridžs i Majers razvijaju svoju sopstevu teoriju psiholoških tipova na bazi koje konstruiši instrument Majers-Bridžsov indikator tipova (*Myers-Briggs Type Indicator* – MBTI). Instrument i teorija MBTI razvijeni su sa ciljem da ženama koje su se u toku Drugog svetskog rata zapo-

šljavale u industriji pomognu da na osnovu njihovih ličnih osobina izaberu posao koji će im najviše odgovarati.

Radi pojašnjenja podele stilova učenja, potrebno je nešto potpunije obrazložiti četiri pomenute dimenzije MBTI modela (ekstraverzija – introverzija, senzitivnost – intuicija, mišljenje – osećanje, suđenje – opažanje) koji su poslužili kao baza za formiranje stilova učenja. Iako teorijski model predviđa da je kod svakog pojedinca izraženiji po jedan od polova bipolarnih dimenzija (dihotomija), treba imati na umu da u stvarnom životu ima malo osoba za koje se može reći da isključivo pripadaju samo jednom kraju od četiri velike dihotomne dimenzije (Stojaković 2000). Najveći broj ljudi pripada negde između dve navedene krajnosti, tj. tu negde na sredini, ili pak samo manje ili više naginju ka jednoj ili drugoj strani svake od četiri bipolarne dimenzije. Popularnost MBTI instrumenta i njegova široka upotreba (u savetovalištima za razvoj karijere, školama, fakultetima, firmama, preduzećima i sl.), podstakla je i inspirisala brojne inostrane istraživače (McCrae i Costa 1989, Briggs-Myers i McCaulley 1992, Pearman i Albritton 1996, Pearman, Lombardo, Eichinger 2005), ali i pojedine autore sa područija bivše Jugoslavije (Stojaković 2000), te su oni u svojim radovima detaljno obrazložili glavne karakteristike kognitivnih stilova i stilova učenja osoba kod kojih dominira neki od polova pomenutih dimenzija.

Dihotomni parovi osobina ili kako ih autorke nazivaju dihotomije, su:

1. ekstroverzija – introverzija,
2. čulnost (senzitivnost) – intuitivnost,
3. mišljenje – osećajnost i
4. prosuđivanje – percepcija.

Prvi par, *ekstroverzija – introverzija* (Ekstraversion- Introversion) čine stavovi i ukazuju na način na koji osoba orijentiše i prima energiju. Svaka ličnost stavove može da izrazi u dva različita oblika, ekstravertnom i introvertnom, u okviru kojih se ispoljavaju osnovne psihičke funkcije. Ekstravertni stav ličnosti karakteriše svesnost koja se oslanja na spoljašnje stimuluse, akciona orijentacija, impulsivnost, komunikativnost i socijabilnost. Introvertni stav ličnosti karakteriše orijentisanost na unutrašnji svet ideja i pojmova. Ovaj tip ličnosti je domišljat, kontemplativan, usamljen.

Čulnost (senzitivnost) – intuitivnost (Sensing – INtuition) su perceptivne funkcije. Ukazuju na način na koji osoba preferira da prima informacije. Ovo su nesvesne funkcije nad kojim osoba ne mora da ima kontrolu. Čulni doživljaji nastaju pomoću naših čula. Čulni tip ličnosti karakteriše realističnost, predanost radu, razvijanje rutine, sekvencijalni metod u učenju i prikupljanju informacija. Intuitivni tipovi ličnosti svojom pronicljivošću tumače značenja, odnose i mogućnosti. Jung (prema Myers i McCaulley 1985) opisuje intuiciju kao podsvesni vid percepcije. Čulnost i intuitivnost su komplementarni načini razumevanja. Intuitivnost omogućava percepciju izvan direktne čulnosti, dok čulna percepcija omogućava potpunu svesnost onoga što je dostupno čulima. Čulnost i intuitivnost su funkcije koje se koriste prilikom prikupljanja podataka. Njima se obja-

šnjava kako neko shvata i interpretira informacije. Čulni tip više veruje informacijama koje su prezentovane i konkretne, koje se mogu doživeti pomoću čula.

Osoba koja preferira ovu funkciju značenje shvata na osnovu podataka, činjenica. Sa druge strane, intuitivni tip bolje shvata informacije koje su apstraktne i u asocijaciji sa drugim informacijama ili teorijama.

Osećajnost – Mišljenje (Feeling – Thinking) su funkcije prosuđivnja koja se oslanja na informacije prikupljene perceptivnim funkcijama i doprinose donošenju odluka Prosuđivanje mišljenjem je opisano kao funkcija analitičke sposobnosti, objektivnosti, briga za istinu i pravdu i u funkciji donošenja odluke. Osećajnost je funkcija pomoću koje ličnost donosi odluke koje se baziraju na ličnim i grupnim vrednostima. Osoba koja procenjuje na osnovu osećaja ima izraženu empatiju i brigu o ljudskosti za razliku od tehničkih aspekata problema. Funkcijom mišljenja se odlučuje na logičan način koji je u skladu sa određenim pravilima. S druge strane, osoba koja preferira osećajnost prilikom odlučivanja okolnosti doživljava empatično.

Prosuđivanje – percepcija (Judgment – Perception) predstavlja stavove prema funkcijama, odnosno orijentaciju prema spoljašnjem svetu. Perceptivni stav karakteriše otvorenost, radoznalost i interesovanje za dolazeće informacije. Prosuđujući stav se karakteriše brigom u donošenju odluka, željom za zaokruživanjem aktivnosti i organizovanjem aktivnosti. Ovaj stav teži da bude sagledan kao organizovan, svrsishodan i odlučan. Ova dva stava, perceptivnost i prosuđivanje su komplementarni. Na primer, smanjena sposobnost odlučivanja dovodi do odugovlačenja dok deficitarna perceptivnost

dovodi do pojave predrasuda.

Prilikom odlučivanja koriste se sve četiri funkcije, ali se samo jedna od njih koristi svesnije i ona je dominantna. Dominantna funkcija je podržana sekundarnom i u manjoj meri tercijarnom funkcijom. Četvrta i najmanje svesna funkcija je uvek suprotna od dominantne funkcije. Ta funkcija se naziva inferiornom funkcijom ili senkom. Sve četiri funkcije su u kooperativnosti sa stavovima, ekstravertnim ili intovertnim i mogu se koristiti u jednom ili drugom obliku.

Procesi opažanja i vrednovanja ukazuju na to kako pojedinac opaža svet i kako pravi red i strukturu među stvarima i događajima. Kombinacijom ovih velikih osam kategorija (ekstraverzija, introverzija, senzitivnost, intuicija, mišljenje, osećanje, suđenje i opažanje) moguće je dobiti 16 tipova ili vrsta kognitivnih stilova koji su osnova za formiranje isto tolikog broja stilova učenja i strategija učenja. Tih 16 tipova stilova učenja nose oznake: ISTJ, ISFJ, INFJ, INTJ, ISTP, ISFP, INFP, INTP, ESTP, ESFP, ENFP, ENTP, ESTJ, ESFJ, ENFJ, ENTJ. Spoj četiri velika slova, u stvari, definiše koji je od polova svih četiri bipolarnih dimenzija dominantan (*E*xtraversion – *I*ntroversion, *S*ensing – i*N*tuition, *T*hinking – *F*eeling, *J*udging – *P*erceiving). Tako npr., ukoliko nekog pojedinca na osnovu rezultata na testu MBTI svrstamo u kategoriju INFP, to znači da ta osoba introvert i da su kod nje dominantni intuicija, osećanja i opažanje.

Kako navode Kirbi i saradnici (2007), u do sada najobimnijoj studiji koja se bavi pitanjima dimenzija MBTI modela, koju je organizovao OPP, zvanični

distributer MBTI instrumenta za evropsko tržište, ispostavilo se da je najzastupljeniji tip ličnosti, odnosno stil učenja ESTJ. Ova studija je obuhvatila 221.279 ispitanika iz više od 15 evropskih zemalja i obradu podataka sa upitnika prevedenih na 12 evropskih jezika (engleski, nemački, francuski, finski, italijanski, danski, poljski, holadski, norveški, grčki, portugalski i ruski), i u njoj su prikazani detaljni podaci diststribucija različitih stilova učenja, kao i pouzdanosti, valjanosti MBTI instrumenta, kao i grupne razlike (s obzirom na pol, uzrast, profesiju i dr.). Najzastupljeniji tip na nivou celokupnog uzorka bio je ESTJ (20,8% ispitanika), a odmah zatim ENTJ (14% ispitanika). Najmanje zastupljeni su ISFP (0,9%) i INFJ (1.3%). Što se tiče polnih razlika, statistički značajnim se pokazala jedino preferencija dimenzije F–T (mišljenje – osećanje). Naime, orijentacija ka mišljenju pri donošenju odluka je karakterističnija za muškarce, dok je orijentacija na emocije dominantija kod žena. Nešto ranije, u istraživanju Kendela (1988), takođe se pokazalo se da postoje polne razlike u dimenziji F–T i to da žene u većem stepenu preferiraju pol osećanja od muškaraca (70% ispitanih žena, nasuprot 35% ispitanih muškaraca). U pogledu uzrasnih razlika, pokazalo se da stariji ispitanici više preferiraju introverziju, senzaciju i suđenje od mlađih, što je u korespodenciji sa nekih ranijim nalazima (Warr i drugi 2001). U pomenutoj studiji iznose se i podaci o uzajamnoj povzanosti dimenzija MB modela. Najveća je korelacija, te najtešnja povezanost, između dimenzije S–N (senzacija – intuicija) i J–P (prosuđivanje – percepcija) (Kirby i drugi 2007).

Metod

Problem

S obzirom na činjenicu da je u našoj zemlji, ali u u regionu, jako malo naučnih istraživanja posvećeno ovoj tematici poevzanoj sa MB modelom, u radu se nastojalo dati skromni doprinos izučavanju stilova učenja i kognitivnih stilova mladih. U radu se tragalo za dominantnim kognitivnim stilovima i stilovima učenja prema MB modelu kod studenata Univerziteta u Prištini, sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici.

Opšti cilj istraživanja je bio utvrditi koji su domanantni stilovi učenja studenata Univerziteta u Prištini. Utvrđivana je, takođe, i povezanost pomenutih stilova učenja sa polom, uspehom u srednjoj školi i uspehom na studijama, kao i međusobna povezanost različitih dimenzija stilova učenja.

Varijable i instrumenti

Zavisne varijable u istraživanju bile su četiri dimenzije MB modela: ekstroverzija – introverzija, senzacija – intuicija, osećanje – mišljenje i rasuđivanje – percepcija. Teorijsko određenje pomenutih varijabli detaljno je izloženo u uvodnom delu rada. Svaka od pomenutih dimenzija operacionalno je određena preko ukupnog skora na odgovarajućim dimenzijama *Paragonovog inventara*

stilova učenja (STUDENT LEARNING STYLE INVENTORY version 52a). Putem intrneta je dobijena saglasnost za korišćenje i prevođenje ovog instrumenta od strane Paragon Educational Consulting and J. V. Shindler (http://www.calstatela.edu/plsi) – preveli i modifikovali Ranđelović i Kostić, 2010. Upitnik sadrži 60 stavki, a ispitanici na svaku od stavki odgovaraju zaokružujući jedan od dva ponuđena odgovora. Pouzdanost svih četiri dimenzija redom, izražena Krombahovim alfa koeficijantom, iznosi: 0.76 (dimenzija E–I), 0.71 (dimenzija S–N), 0.59 (dimenzija O–M), 0.68 (dimenzija R–P).

Kao uslovno nezavisne varijable tretirane su pol, prosečna ocena u srednjoj školi i prosečna ocena na fakultetu. Ove varijable registrovane su u okviru pitanja iz Upitnika sociodemografskih podataka (konstruisanog za potrebe ovog istraživanja).

Uzorak

Uzorak su činili 250 studenata sa pet fakulteta (Filozofski, Tehnološki, Pravni, Prirodnomatematički i Medicinski) Univerziteta u Prištini, starosti od 18–32 godina (92% ispitanika je bila između 19 i 23 godine). U uzorku je bilo više ispitanika ženskog pola (66%) što približno odgovara realnom odnosu u populaciji studenata na Prištinskom univerzitetu. Uzorak je bio stratifikovani proporcionalni s obzirom na fakultete, tako da je najveći procenat studenata u uzorku bio sa Pravnog fakulteta (35%) a najmanji sa tehnološkog (7,3%).

Plan obrade podataka

Pri obradi podataka korišćene su tehnike deskriptivne statistike (procenti, frekvencije, aritmetička sredina, standardna devijacija), kao i tehnike statistike zaključivanja (Pirsonov koeficijent korelacije i t-test značajnosti razlike). Komplentna obrada podataka izvršena je u programskom paketu SPSS.13.00.

Rezultati i diskusija

U tabeli 1 prikazani su deskriptivni parametri za svaku od dimenzija MB modela na uzorku studenata Prištinskog univerziteta.

Tabela 1: Deskriptivna statistika za pojedine dimenzije MB modela

DIMENZIJE	*N*	*Minimum*	*Maximum*	*AS*	*SD*
E–I	250	,00	15,00	5,9680	2,8649
S–iN	250	,00	16,00	6,1080	3,2215
F–T	250	2,00	15,00	8,9320	2,5506
J–P	250	1,00	15,00	7,4240	2,5230

Legenda: E–I (ekstroverzija – introverzija); S–iN (senzacija – intuicija); F–T (osećanje – mišljenje); J–P (suđenje – percepcija.

Nešto jasniju sliku o tome koji polovi svake od dimenzija stilova učenja su izraženiji na nivou celog uzorka možemo steći na osnovu grafika 1.

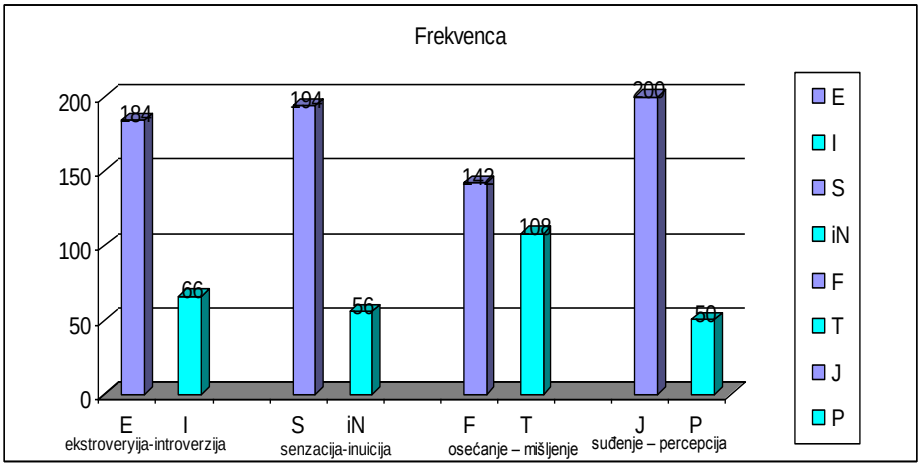

Grafik 1: Izraženost pojedinačnih polova dimenzija MB modela na uzorku studenata

Sa grafika 1 je jasno uočljivo da su kod ispitanih studenata dominantne, odnosno preferirane dimenzije ekstroverzija (184, odnosno 73,6%), senzacija (194, odnosno 76,6%), emocije (142, odnosno 56,8%) i suđenje (200, odnosno 80%). Ovakvi nalazi u pogledu preferencije polova kod prve dve (E–I, S–iN) i kod poslednje dimenzije MB modela (J–P) uglavnom su saglasni sa rezultatima drugih sitraživača (Kendal 1988, Kirbi i drugi 2007). Razlika postoji u dimenziji F-T (osećanje –mišljenje). Kirbi navodi da na uzorku evropskih ispitanika (Kirbi i drugi 2007) većina (76%!) preferira pol mišljenja. S obzirom da je u pomenutoj studiji ispitivanje obavljeno u zapadnoevropskim zemljama, ovakve razlike u rezultatima vezanim za dimenziju F–T bi se mogle prepisati kulturološkim razlikama. Naime, za naš narod je karakteristična veća okrenutost ka duhovnim vrednostima i osećanjima. Tkođe, u svakodnevnom životu kod nas je neretka situacija

kada je donošenje odluka (u korist ili protiv nekoga) determinisano pre svega afektivnim stavom prema konretnoj osobi.

U tabeli 2 prikazana je učestalost svakog od 16 tipova MB modela.

Tabela 2: Zastupljenost svakog od 16 tipova ličnosti prema Majers-Bridžs modelu u studentskoj populaciji

Tip	*FREKVENCA*	*PROCENAT*
ESFJ	74	29,6
ISTJ	27	10,8
ENTJ	7	2,8
ISTP	1	0,4
ISFP	5	2,0
ESFP	11	4,4
ENFP	6	2,4
ENFJ	19	7,6
ESTJ	51	20,4
ISFJ	22	8,8
ENTP	12	4,8
ESTP	4	1,6
INFP	5	2,0
INFJ	0	0,0
INTJ	2	0,8
INTP	4	1,6
Total	250	100,0

Najzastupljeniji tip je ESFJ (29,6%), kod koga su dominatne dimenzije ekstroverzija, senzacija, osećanje i prosuđivanje, a odmah potom ESTJ (20,4%), kod koga su dominatnni ekstroverzija, senzacija, mišljenje i prosuđivanje. Najmanje je zastupljen INFJ tip (ni jedan ispitanik), kod koga su dominantni introverzija, intuicija, osećanja i prosuđivanje, kao i ISTP (svega 1 ispitanik), kod koga su dominatni introverzija, senzacija, mišljenje i prosuđivanje. Nalaz o velikoj zastupljenosti ESTJ tipa na našem uzorku korespodentan je sa studijom koju opisuje Kirbi (2007). Interesantan je, pak, podatak da je ESFJ tip, koji je najzastupljeniji na našem uzorku (29,6%), na uzorku ispitanika sa zapanoevropskog podneblja zastupljen je u značajno manjem procentu (6%). Ovaj tip (ESFJ) karakterišu atributi poput topline, srdačnosti, pričljivosti, savesnosti, saradljivosti. Prema Brižsovoj i Majersovoj i MekKeliju (1992) osobe u ovom tipu su veoma dobre kao saradnici, vole da čine dobra dela za druge, gode im ohrabrenja i pohvale, stimulišu ih nagrade i bonusi. Podatak o najmanjoj zastupljenosti INFJ tipa se slaže sa nalazima u Kirbijevoj studiji (2007). Osobe u ovom tipu uspeh postižu upornošću, originalnošću, kao i jakom željom da se uvek urade ono što je

potrebno ili ono što je od njih zahtevano; tihe su, savesne, vode računa o osećanjima drugih; strikno poštuju zakone i pravila koja važe u njihovim firmama, preduzećima, školama... (Bridžis-Majers i MekKeli 1992).

Ispitivane su i razlike u stepenu izraženosti pojedinih dimenzija MB modela s obzirom na pol ispitanika. Pri obradi je korišćen t-test značajnosti razlike za nezavisne uzorke. Rezultati su prikazani u tabeli3.

Tabela 3: Razlike u izraženosti pojedinih dimenzija stilova učenja s obzirom na pol

DIMENZIJE	*POL*	*N*	*AS*	*SD*	*t*	*ss*	*značajnost razlike*
E–I	m	79	5,9494	2,9304	-,070	248	,944
	ž	171	5,9766	2,8429			
iN–S	m	79	5,8608	3,1571	-,824	248	,411
	ž	171	6,2222	3,2536			
F–T	m	79	9,1266	2,8706	,819	248	,413
	ž	171	8,8421	2,3921			
J–P	m	79	7,3291	2,4428	-,403	248	,687
	ž	171	7,4678	2,5651			

Nema značajnih razlika u stepenu izraženosti nijedne od dimenzija MB modela s obzirom na pol ispitanika. Ovakav podatak razlikuje se od nalaza inostranih istraživača (Kendal 1988, Kirbi i drugi 2007) gde su nađene razlike na dimenziji osećanje – mišljenje.

Za utvrđivanje povezanosti dimenzija stilova učenja prema MB modelu i uspeha u srednjoj školi i na fakultetu korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije, a rezultati su prikazani u tabeli 4.

Tabela 4: Povezanost pojedinih dimenzija stilova učenja i uspeha u srednjoj školi i na fakultetu (Pirsonov koeficijent korlacije)

		E–I	*S–iN*	*F–T*	*J–P*
PROSEK NA FAKULETU	r	-,025	,086	,012	,037
	Sig.	,754	,272	,876	,637
PROSEK U SREDNJOJ ŠKOLI	r	,022	-,*143**	-,035	-,*157**
	Sig.	,735	*,025*	,590	*,014*

Postoji statistički značajna negativna koralacija između dimenzija S–iN (senzacija – intuicija) i J–P (prosuđivanje – percepcija) i uspeha u srednjoj školi. Naime, pokazuje se da intuitivci postižu bolje rezultate u srednjoj školi. Osobe kod koji preovlađuje pol intuicije imaju veće istraživačke sklonosti, samostalniji

su i imaju razvijenije apstraktno mišljenje. Takođe, osobe kod kojih je dominatniji pol pecepcije (dimenzije J–P) pokazuju bolji uspeh u srednjoj školi.

Za ispitivanje interkorelacija između dimenzija MB modela, takođe je korišćen Pirsonov koeficijent korelacije. Razultati su dati u tabeli 5.

Tabela 5: Međusobne korelacije pojedinih dimenzija stilova učenja (Pirsonov koeficijent korelacije)

DIMENZIJE		*F–T*	*E–I*	*S–iN*	*J–P*
F–T	r	1,000	,199**	,181**	,191**
	Sig.	,	,002	,004	,002
E–I	r	,199**	1,000	,008	,064
	Sig.	,002	,	,897	,313
S–iN	r	,181**	,008	1,000	,583**
	Sig.	,004	,897	,	,000
J–P	r	,191**	,064	,583	1,000
	Sig.	,002	,313	,000	,

** korelacija je značajna na nivou 0.01.

Dimenzija E–I statistički značajno korelira sa dimenzijom F–T, dimenzija F–T zanačno korelira sa dimenzijama S–iN i J–P. Najjača statistički značajna korelacija postoji između dimenzija S–iN (senzacija – intuicija) i J–P (prosuđivanje – percepcija). Studenti koji preferiraju senzaciju uglavnom preferiraju i percepciju. Ovakvi nalazi saglasni su sa rezultatima koje navode Kirbi i saradnici (2007).

Zaključak

Savremeni trendovi u reformskim zahvatima obrazovnih sistema u Srbiji kao i u zemljama u regionu, koji imaju za cilj postizanje što efikasnijih obrazovnih ishoda, sve više stavljaju akcenat na maksimalnom uvažavanju individualnih razlka među učenicima kao glavnim akterima obrazovnog procesa. Jedan od važnih aspekata u idividualizovanom pristupu nastavi je i poznavanje karakterističnih stilova učenja učenika i studenata. Iako je ova tema bila aktuelna još od šezdesetih godina 20. veka pa nadalje, na našim prostorima (zemlje bivše Jugoslavije), izuzimajući pojedine izolovane slučajeve najupornijih i najrevnosnijih autora (Kvaščev, Stojaković), stiče se utisak da je izostala iscrpna empirijska eksploracija i provera već solidno teorijski utemeljenih modela stilova učenja. U radu su izloženi rezultati empirijskog istraživanja koje je imalo za cilj da utvrdi domainantne stilove učenja studenata Univerziteta u Prištini, saglasno Majers-

Bridžsovom modelu, koji se zasniva na Jungovoj tipologiji ličnosti i koji uzima u obzir četiri dimenzije: ekstroverzija – introverzija, senzacija – intuicija, osećanje – mišljenje i suđenje – percepcija. Dobijeni rezultati pokazali su:

– Najzastupljeniji stil učenja kod ispitanih studenata je ESFJ (kod kojeg su dominatni polovi osnovnih dimenzija: ekstroverzija, senzitivnost, osećanje, suđenje), a najmanje zastupljen stil učenja bio je INFJ (introverzija, intuicija, osećanje, prosuđivanje).

– U pogledu izraženosti pojedinih dimenzija pokazalo se da su kod većine ispitanih studenata dominantne dimenzije ekstraverzija, osećajnost, senzacija, rasuđivanje.

– Ne postoji statistički značajna razlika u izraženosti pojedinih dimenzija MB modela s obzirom na pol.

– Što se tiče interkorelacija između pojedinih dimenzija stilova učenja, najveća je povezanosti (korelacija) između dimenzija senzitivnost – intuitivnost i suđenje – percepcija.

– Rezultati takođe pokazuju da uspeh u srednjoj školi negativno korelira sa dimenzijama senzitivnost – intuicija, kao i suđenje – percepcija, što u stvari znači da su bolji uspeh u srednjoj školi postizali oni ispitanici koji imaju izraženije dimenzije intuicije i percepcije.

Ovakvi rezultati impliciraju da bi u neka buduća istraživanja bilo jako korisno uključiti i varijable kreativnost i inteligencija u cilju boljeg rasvetljavanja povezanosti stilova učenja i uspeha u školi, kao i stilova učenja i kognitivnih i konativnih kapaciteta pojedinca.

Istraživanje predstavlja skroman doprinos domaćem naučnom interesovanju za temu stilovi učenja i kognitivni stilovi i trebalo bi da posluži kao inspiracija za dalje proučavanje ove problematike, na većem i heterogenijem uzorku, uključujući druge relevantne varijable povezane sa stilovima učenja i nastavljajući rad na modifikovanju instrumentarija za detektovanje i merenje stilova učenja učenika i studenata, ali i drugih delova opšte populacije.

Literatura

Kendall 1998: Kendall E., *Myers-Briggs Type Indicator European English Edition Step I Manual Supplement.* Mountain View, CA: CPP, Inc., 1998.

Kirby, Kendall, Barger 2007: Kirby LK, Kendall E and Barger NJ., *Type and Culture; Using the MBTI® Instrument in International Applications*. Mountain View, CA: CPP, Inc.

Kogan 1971: Kogan, N., *Educational implication of cognitiv styles*. In G. S. Lesser, (ED): Psychology and educational practice, Glenview III, Scott Foresman

Kolb 1976: Kolb, D. A., *The learning style inventory: Tehnical manual*, MCBer, Boston, Ma.

Kvaščev 1977: Kvaščev, R., *Primena teorije učenja iz oblasti nastave*, Prosveta, Beograd.

Kvaščev 1978: Kvaščev, R., *Modeliranje procesa učenja*, Prosveta, Beograd

McCrae, Costa 1989: McCrae, R., R., Costa, P., T., *Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator From the Perspective of the Five-Factor Model of Personality, Journal of Personality* 57: 17–40

Messick 1976: Messick, S., *Individuality in learning*, San Francisko, Jossey-Bass Publishers

Myers, Myers 1980: Myers, I. B. with Myers, P. B., *Gifts Differing*. Palo Alto, Ca.: Consulting Psychologists Press.

Briggs-Myers, McCaulley 1992: Briggs-Myers & M. McCaulley, *Manual: a Guide to the Development and Use of the Myers-Briggs Type Indicator*. Consulting Psychologists Press

Pearman, Albritton 1996: Pearman, R., Albritton, S., *I'm Not Crazy, I'm Just Not You: The Real Meaning of the Sixteen Personality Types*. Mountain View, Ca: Davies-Black Publishing.

Myers, McCauley 1985: Myers, I. B., McCauley, M. H., *Manuel: A Guide to the Development and Use of Myers Briggs Type Indicator (2nd ed.)*, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA

Pearman, Lombardo, Eichinger 2005: Pearman, R.; Lombardo, M.; and Eichinger, R., *YOU: Being More Effective In Your MBTI Type*. Minn.:Lominger International, Inc

Riding, Rayner 1998: Riding, R., Rayner, R., *Cognitive styles and learning strategies*, London, Fulton Publisher

Stojaković 2000: Stojaković P., *Kognitivni stilovi i stilovi učenja*, Filozofski fakultet, Banja Luka.

Warr, Miles, Warr 2001: P., Miles, A., and Platts, C., *Age and personality in the British population between 16 and 64 years*. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74 (4), 165–99, 2001.

Witkin, Goodenough 1981: Witkin, A., Goodenough, D., *Cognitive style: Essence and Origins: Fild dependence and fild indipendence*, New York, International Press

Woolfolk 2004: Woolfolk, A., *Educational Psychology*, 9th edn., Allyn & Bacon, Boston, MA.

Јелена Љ. Минић*
Драгана З. Станојевић
Душан Ј. Ранђеловић
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Катедра за психологију

Оригинални научни рад

САМОПОШТОВАЊЕ, ОСЕЋАЈ КОХЕРЕНТНОСТИ И СТРАТЕГИЈЕ ПРЕВЛАДАВАЊА СТРЕСА АДОЛЕСЦЕНАТА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Увод

Стресне околности и стресни догађаји сами по себи већ се традиционално сматрају ризичним по ментално (и физичко) здравље човека. Озбиљне последице по човека, до којих они могу довести, главни су императив стручњацима из различитих области да се баве стресом и начинима којима се стрес може превладати. Испитиване су карактеристике стресних догађаја, карактеристике личности која се носи са стресом и њихова међусобна интеракција.

Адолесценти који живе на простору Косова и Метохије изложени су хроничном стресу који траје више од деценије. Они се морају носити са очекиваним, развојним кризама, изненадним акцедентним кризама, али и са хроничном неизвесношћу, страхом од могућих етничких сукоба, те лошим животним условима итд. Адолесценти са Косова и Метохије су научили да живе са идејом да сваки дан може донети лошу вест. Живећи са вршњацима који су већ изгубили своје домове, мењали средину, чији су родитељи изгубили посао и имовину и чије породице егзистирају на рубу минималног, а схватајући да постоји повишена опасност да се тако нешто деси и њима, адолесценти са ових подручја морају тражити и пронаћи нове ослонце очувања свог менталног здравља.

Теоријски оквир истраживања

Теоријски оквир спроведеног истраживања је Розенбергово схватање глобалног самопоштовања (1965, 1979), затим салутогени приступ здрављу Антоновског (1985, 1987), са осећајем кохерентности као централним појмом и стартегије превладавања (Гринглас и други 1999; Гринглас 2002; Шварцер, Тауберт 2002).

Розенбергова дефиниција самопоштовања, као глобалног конструкта који представља генералну процену о себи као особи, широк је прихваћена. Розенберг (1965) дефинише самопоштовање као свеукупно мишљење

* jminic@yahoo.com

које особа има према себи и претпоставља постојање глобалног самопоштовања (оног што појединац мисли о себи као личности). Розенберг (1965) разликује унутрашње поштовање, које се базира на искуствима селфа и спољашње поштовање, које се базира на оценама значајних других особа.

Салутогени приступ здрављу или салутогенеза, означава се као трагање за пореклом и факторима здравља. У овом приступу који научно утемељује Антоновски (1985, 1987) акценат је факторима здравља и на осећају кохерентности као централном појму од чије јачине зависи да ли ће појединац бити ближи позитивном полу (који означава здравље) или негативном полу (који означава болест) континуума. Од јачиине осећаја кохерентности зависи како ток, тако и исход превладавања стреса. Салутогено оријентисани истраживачи трагају за факторима здравља, верујући да људску врсту одликује урођени капацитет за превазилажење неповољних животних ситација (Зотовић 2002).

Период адолесценције је нарочито значајан период за развој јаког осећаја кохерентности, јер у току адоелсценције тзв. „основни слој'' осећаја кохерентности бива поткрепљен или реконструисан тамо где је био ослабљен (Божин 2001). Осећај кохерентности садржи три компоненте и то: разумљивост, савладивост и смисаоност. Ове три компоненте осећаја кохерентности представљају когнитивне, инструменталне и афективне стратегије и помажу појединцу у суочавању са животним догађајима, обликијући његов поглед на себе и свет око себе. Осећај кохерентности обликују различита животна искуства (Антоновски, према: Божин 2001), док јак осећај кохерентности обезбјеђује ангажовање расположивих ресурса отпорности појединца.

Разумљивост, као компонента осећаја кохерентности, сматра је когнитивном стратегијом помоћу које појединац успоставља конзистентност у догађајима из спољашњег света. Савладивост као компонента осећаја кохерентности, сматра се инструменталном или вољно-мотивационом стратегијом, помоћу које појединац успоставља равнотежу у оптерећењу бројним стимулусима, бивајући способан да се носи са животним догађајима. Смисаоност као компонента осећаја кохерентности се сматра афективном стратегијом, помоћу које појединц узима активно учешће у доношењу животних одлука.

На почетку истраживања процеса превладавања сматрало се да стрес увек претходи превладавању и да се превладавње односи на превазилажење сресног догађаја који се већ догодио. Међутим, стресни захтеви се не морају односити само на прошле или садашње ситуације. Они могу постојати у скорој или далекој будућности, стварајући претњу особи која се осећа неспособном за суочавање са предстојећим задацима, помоћу снага за превладавање које су јој доступне (Шварцер, Тауберт 2002).

Шварцер и Тауберт (2002) сматрају да превладавање зависи, поред других фактора, и од временске перспективе захтева и субјективне сигур-

ности да ће се догађај десити. Они разликују реактивно, антиципаторно, превентивно и проактивно превладавање. *Реактивно превладавање* дефинисано је као напор особе да се носи са садашњим стресним догађајем или да компензује и прихвати штету или губитак (развод брака, смрт члана породице, губитак посла и имовине, промена места боравка...). Сви ови догађаји су се збили у прошлости, са апсолутном сигурношћу. Губитак или штету треба компензовати или ублажити, или своје циљеве прилагодити насталим догађајима, тражити у њима позитивну страну или им дати неки смисао. *Антиципаторно превладавање* се разликује од реактивног по томе што се догађај још увек није десио. Оно се може посматрати као напор особе да се носи са предстојећом, блиском претњом (Шварцер 2002). Сигурно је или готово сигурно, да ће се догађај са којим се појединац суочава јавити у скорој будућности (интервју за посао, заказани састанак са шефом, повећан обим посла, планирање детета, планирање пресељења...). Ситуација може бити процењена као да носи претњу или ризик, или чак добит, али у сваком случају особа мора да се носи са предстојећом ситуацојом која је неизвесна. *Превентивно превладавање*, пак, односи се на напор особе да се припреми за несигурност на дуже стазе. Док у претходном случају имамо краткорочно ангажовање са високом сигурношћу догађаја, у превентивном превладавању је циљ да се изгради општа отпорност особе, која ће резултирати мањим напрезањем у будућности, са минимизирањем озбиљности ударца, мање озбиљним последицама стреса, ако се јаве, а пре свега са мањом вероватноћом да се догађаји уопште јаве (Шварцер 2002). Примери догађаја који се могу јавити су: присилно пензионисање, злочин, инвалидитет, пожар, сиромаштво. Сви претходно наведени догађаји су неизвесни и особа не може бити сигурна да ли ће се они икада десити. Овај облик превладавања се може још схватити као управљање ризиком. *Проактивно превладавање* се може схватити као управљање циљем, а не ризиком. Њему не претходи негативна процена типа губитка, штете или претње. „Проактивно превладавање се може сматрати напором да се изграде опште снаге које олакшавају прелаз ка изазовним циљевима и личном расту“ (Шварцер, Тауберт 2002). Особа види ризик, захтеве и прилике у далекој будућности, а притом их не процењује као претњу или губитак, већ као изазове.

Гринглас (2002) сматра да је проактивно превладавање мултидимензионално и усмерено ка будућности. Оно интегрише процесе управљања личним квалитетом живота са процесима саморегулаторног остварења циља. Проактивно превладавање има своје ресурсе и исходе. Унутрашњи ресурси би били самоефикасност и оптимизам, и они представљају афективне и когнитивне елементе, дефинишући осећање особе да је компетентна да се носи са стресним ситуацијама. Спољашњи ресурси се налазе у социјалном миљеу, а састоје се од информативне, емоционалне и практичне подршке. Треба нагласити да су самоефикасност и социјална подршка позитивно повезани. То значи да ће особа која поседује већу самоефикасност саопштавати о добијању боље социјалне подршке од блиских особа. Још је

1987. год. утврђено да опажена самоефикасност смањује вулнерабилност за депресију путем неговања мреже социјалне подршке (Холахан, Холахан 1987). Социјална подршка делује тако да повећава опажену самоефикасност (Бандура 1992), која, с друге стране, смањује стрес и депресивност. Проактивно превладавање може имати позитивне и негативне исходе. Позитивни исходи су задовољство животом и осећање особе да се други према њој односе на фер начин, а негативни исходи би били: депресија, изгарање на послу и осећање љутње. Прецизније, добро развијене вештине проактивног превладавања доводе до позитивних исхода, а слабо развијене до негативних. Проактивно превладавање је, дакле, позитивна стратегија за коју се сматра да унапређује лични раст, професионалну ефикасност и задовољство животом.

Методлошки део

Предмет и проблем истраживања

Предмет истраживања је испитивање повезаности израженості самопоштовања, јачине осећаја кохерентности и коришћених стратегија превладавања код адолесцната средњошколског узраста српске националности са Косова и Метохије. Проблем истраживања је однос самопоштовања, осећаја кохерентности и стратегија превладавања код адолесцената који живе на Косову и Метохији.

Циљ и задаци истраживања

Циљ истраживања је био испитати однос између самопоштовања, осећаја кохерентности и стратегија превладавања адолесцената са Косова и Метохије, као и утврђивање разлика у израженості самопоштовања, јачине осећаја кохереннтости и коришћених стратегија превладавања у односу на пол, узраст и место боравка испитаника. Задаци истраживања су били:

1) утврдити повезаност између осећаја кохерентности и стратегија превладавања;
2) утврдити повезаност између самопоштовања и стратегија превладавања;
3) утврдити повезаност између осећаја кохерентности и самопоштовања;
4) утврдити разлике у коришћењу стратегија превладавања у односу на демографске варијабле испитаника (пол, узраст, место боравка);
5) утврдити разлике у јачини осећаја кохерентности у односу на демографске варијабле испитаника (пол, узраст, место боравка);
6) утврдити разлике у испољеном самопоштовању испитаника у односу на демографске варијабле испитаника (пол, узраст, место боравка).

Хипотезе истраживања

У истраживању су дефинисане следеће хипотезе:

1) постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и стратегија превладавања;
2) постоји статистички значајна повезаност између самопоштовања и стратегија превладавања;
3) постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и самопоштовања;
4) постоји статистички значајна разлика у коришћењу стратегија превладавања у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка);
5) постоји статистички значајна разлика у јачини осећаја кохерентности у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка);
6) постоји статистички значајна разлика у испољеном самопоштовању испитаника у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка).

Операционализација варијабли укључених у истраживање

У истраживању су као условно зависне варијабле третиране: самопоштовање осећај кохерентности и стратегије превладавања, а као условно независне варијабле третиране су: пол, узраст и место боравка испитаника.

Самопоштовање се дефинише као став према самом себи и укључује позитивно вићење сопствених могућности за суочавање са проблемима. По мишљењу Антоновског (1987) високо самопоштовање је један од ресурса који гради јак осећај кохерентности, али и један од индикатора стабилног менталног здравља појединца (Тодоровић 2002). Самопоштовање се операционализује укупним скором на скали самопоштовања (Розенборг 1965).

Осећај кохерентности се дефинише као глобална оријентација која изражава меру у којој неко искуство има обухватно, трајно, а ипак динамичко осећање поверења: да су стимулуси који током живота проистичу из његових унутрашњих и спољашњих окружења структурисани, предвидљиви и објашњиви; да располаже ресурсима помоћу којих ће се изаћи на крај са захтевима које му стимулуси постављају; да су ти захтеви изазови, вредни улагања и ангажовања“ (Божин 2001: 49). Ова варијабла се операционализује укупним скором на скали и скоровима на трима супсклама.

Стратегије превладавања можемо дефинисати као „когнитивне и бихејвиоралне напоре усмерене на савладавање, редукцију или толеранцију унутрашњих и спољашњих захтева који се јављају у стресној интеракцији особе и спољашње средине“ (Лазарус, Фолкман 1984). За потребе овог

истраживања, стратегије превладавања смо операционализовали помоћу инвентара проактивног превладавања (PCI Гринглас и други 1999). Овим инвентаром добијамо скорове за седам стратегија превладавања (проактивно, превентивно, стратешко, рефлективно, тражење информација, тражење емоционалне подршке и избегавајуће превладавање).

У истраживање су укључени испитаници оба пола, при чему се податак о полу испитаника добија одговором на одговарајуће питање у оквиру упитника о основним демографским варијаблама. Помоћу одговарајућих питања у оквиру поменутог упитника добијени су подаци о узрасту испитаника и месту боравка. При том је узраст одређен као навршене године (Брезник 1977) испитаника у тренутку испитивања, а место боравка као град или насеље у ком испитаници тенутно живе.

Инструменти коришћени у истраживању

У истраживању су коришћени следећи инструменти: *Скала самопоштовања* (Розенберг 1965); *Скала осећаја кохерентности* (Антоновски 1987) и *Инвентар проактивног превладавања* (Гринглас и други 1999).

Скала самопоштовања (Self-Esteem, Розенберг 1965) *служи* за процену генералног самопоштовања, скала је Ликертовог типа и садржи 10 ставки. Изабрана је за ово истраживање јер је најчешће коришћена скала у испитивањима самопоштовања и прилагођена је узрасту адолесцената средњошколског узраста и нашој популацији (Тодоровић 2002), примењивана је на узорку испитаника са Косова и Метохије (Ранђеловић и сар. 2009):

Скала осећаја кохерентности (*Sense of Coherence*, Антоновски 1987*) служи за процену* осећаја кохерентности (глобално и по супскалама). Скала садржи 29 ставки, где су дефинисани само крајњи одговори. Скала осећаја кохерентности је примњивана на нашој популацији и и прилагођена узрасту испитаника (Божин 2004, Тошић-Поповић 2006, Минић 2009), уз то је *поуздан, валидан и кроскултурално примењив* мерни инструмент (Ериксон, Линдстром 2007).

Инвентар проактивног превладавња (Гринглас и други 1999) слуижи за процену стратегија превладавања. Састоји се од седам супскала: проактивно, превентивно, стратешко, рефлективно, тражење информација, тражење емоционалне подршке и избегавајуће превладавање. Инвентар је преведен на српски језик (Ђорђевић, Гринглас 2006), а до сада је на нашим просторима у истраживањима коришћена само супскала проактивно превладавање у ужем смислу (Станојевић 2008, Ђорђевић 2009); том приликом је добијена мера релијабилности за ту супскалу α = .74. Инвентар у целини се састоји од 54 ајтема са распоном одговора од 1 до 4. Међутим, у овом истраживању је коришћен распон одговора од 1 до 7.

Упитник о основним демографским варијаблама конструисан је за потребе истраживања, а ради добијања података о полу, узрасту и месту боравка испитаника.

Сви коришћени инструменти су задовољавајуће поузданости (поузданост је изражена Кронбаховим Алфа коефицијентом- α), тј. поузданост је *изнад доње границе поузданости 0,70* (Фајгељ 2003).

Узорак истраживања

Истраживањем су обухваћени испитаници српске националности који живе на територији Косова и Метохије (n=434). Узорак су чинили ученици средњих школа различитих профила (207 испитаника мушког и 227 женског пола). Највећи број испитаника има 15 (26,5%) и 16 (26,7%) година. У узорку је нешто мање испитаника који имају у тренутку испитивања 17 (24,9%) и 18 (21,9%) година. У највећем проценту испитаници обухваћени истраживањем живе у српским енкалвама на Косову и Метохији (50,2%). У северном делу Косова и Метохије живи 121 испитаник (или 27, 9%), а у северном делу Косовске Митровице 95 њих (или 21,9%).

Обрада података

У обради података коришћена је дескриптивна статистика (M i SD за одређење интензитета варијабли) и статистика закључивања (t-test, ANOVA, корелациона анализа, за утврђивање разлика и повезаности међу варијаблама).

Резултати истраживања

У овом делу рада биће приказани резултати добијени у истраживању по формулисаним хипотезама:

1. Постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и стратегија превладавања.

Резултати добијени у овом истраживању показују да постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и неких стратегија превладавања животних догађаја (табела 1).

Табела 1: Корелација осећаја кохерентности и стратегија превладавања

	Проакт. превлад.	Рефлект. превлад.	Стратеш. превлад.	Превент. превлад.	Инструм. подршка	Емоцион. подршка	Избега. превлд.
Осећај кохер.	.147**	.082	.105*	.054	-.030	.091	-.042

**Корелација је значајна на нивоу 0.01
* Корелација је значајна на нивоу 0.05

Постоји статистички значајна корелација између осећаја кохерентности и проактивног превладавања у ужем смислу ($r = .147$, $p < 0.01$), као и између осећаја кохерентности и стратешког превладавања ($r = .105$, $p < 0.05$). Нису добијене значајне корелације између осећаја кохерентности и осталих стратегија превладавања, укључујући и избегавајуће превладавање, где се могла очекивати негативна повезаност.

2. Постоји статистички значајна повезаност између самопоштовања и стратегија превладавања

Добијени резултати показују да постоји очекивана повезаност између самопоштовања испитаника и стратегија превладавања којима се они служе (табела 2).

Табела 2: Корелација самопоштовања и стратегија превладавања

	Проакт. превлад.	Рефлект. превлад.	Стратеш. превлад.	Превент. превлад.	Инструм. подршка	Емоцион. подршка	Избега. превлд
Самопоштова	.268**	.191**	.070	.088	-.171**	.225**	-.193**

**Корелација је значајна на нивоу 0.01
* Корелација је значајна на нивоу 0.05

Добијене су значајне и позитивне корелације између самопоштовања и следећих стратегија превладавања: проактивног ($r = .268$), рефлективног ($r = .191$), коришћења инструменталне подршке ($r = .171$) и коришћења емоционалне подршке ($r = .225$), а негативна између самопоштовања и избегавајућег превладавања ($r = .193$).

3. Постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и самопоштовања.

Резултати добијени у овом истраживању показују да између самопоштовања и осећаја кохерентности, као и његових појединачних компоненти (разумљивост, савладивост и смисаоност) постоје значајне и позитивне корелације: са осећајем кохерентности у целини $r = .329$, са разумљи-

вошћу r = .244, са савладивошћу r = .258 и са смисаоношћу r = .317. Све корелације су значајне на нивоу 0.01 и приказане у табели 3.

Табела 3: Корелација самопоштовања и осећаја кохерентости (глобално и по компонентама)

	Осећај кохер.	Разумљивост	Савладивост	Смисаоност
Самопоштовање	329**	244**	258**	317**

**Корелација је значајна на нивоу 0.01
* Корелација је значајна на нивоу 0.05

4. Постоји статистички значајна разлика у коришћењу стратегија превладавања у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка).

Као што можемо видети у табели 4, значајне разлике су нађене у неким стратегијама превладавања. Особе женског пола се знатно више служе проактивним превладавањем и коришћењем инструменталне подршке у односу на испитанике мушког пола који чешће прибегавају избегавајућем превладавању. Добијене разлике разлике значајне су на новоу 0.05. Резултати су приказани у табели 4.

Што се тиче узраста, добијене корелације нису значајне, изузев корелације са рефлективним превладавањем r = .104 која је значајна на нову 0.05.

Табела 4: Разлике у стратегијама превладавања у односу на пол испитаника

	Пол	N	M	SD	t	Sig.
Проакт.	Мушки	207	59,27	10,88	-2,03	.043
	Женски	227	61,20	8,90		
Рефлект.	Мушки	207	50,90	11,39	-1,05	.295
	Женски	227	51,97	9,77		
Стратеш.	Мушки	207	18,10	4,83	- ,27	.785
	Женски	227	18,22	4,62		
Превент.	Мушки	207	45,63	10,15	1,53	.127
	Женски	227	44,20	9,34		
Инст. подр.	Мушки	207	38,72	9,01	-2,27	.024
	Женски	227	40,68	9,00		
Емоц. подр.	Мушки	207	24,27	5,93	-1,86	.063
	Женски	227	25,33	5,88		
Избегав.	Мушки	207	10,12	3,45	2,36	.019
	Женски	227	9,36	3,29		

Добијени резултати који се односе на разлике у коришћењу стратегија превладавања зависно од тога да ли испитаници живе у српским ен-

клавама или на северу Косова и Метохије приказани су у Табели 5. Видимо да су добијене значајне разлике код рефлективног (ниво значајности 0.05), стратешког (ниво значајности 0.01) и избегавајућег превладавања (ниво значајности 0.01). Испитаници из енклава више се служе рефлективним и стратешким превладавањем, док се испитаници са севера Косова и Метохије више служе избегавајућим превладавањем.

Табела 5: Разлике у стратегијама превладавања у односу на место боравка испитаника

	Мес.жив.	N	M	SD	t	Sig.
Проакт.	Енклава	218	60,46	9,19	.369	.712
	Север	216	60,11	10,64		
Рефлект.	Енклава	218	52,48	9,86	2,02	.044
	Север	216	50,43	11,17		
Стратеш.	Енклава	218	18,77	4,26	2,72	.007
	Север	216	17,55	5,07		
Превент.	Енклава	218	45,45	9,37	1,22	.222
	Север	216	44,31	10,10		
Инст. подр.	Енклава	218	40,52	8,72	1,80	.073
	Север	216	38,96	9,32		
Емоц. подр.	Енклава	218	25,32	5,94	1,77	.078
	Север	216	24,32	5,86		
Избегав.	Енклава	218	9,21	3,33	-3,21	.001
	Север	216	10,24	3,37		

5. Постоји статистички значајна разлика у осећају кохерентности у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка).

Табела 6: Разлике у осећају кохерентности (глобално и појединачно) у односу на пол испитаника

	Пол	N	M	SD	t	Sig.
Разумљивост	Мушки	207	43,97	9,88	4,19	.000
	Женски	227	40,01	9,77		
Савладивост	Мушки	207	47,80	9,05	2,04	.042
	Женски	227	46,01	9,23		
Смисаоност	Мушки	207	41,61	8,91	1,74	.082
	Женски	227	40,10	9,11		
О. кохерентности	Мушки	207	133,38	22,66	3,28	.001
	Женски	227	126,12	23,36		

У табели 6 можемо видети да полне разлике имају значаја код две од три компоненте осећаја кохерентности као и код осећаја кохерентности у целини. Разлике су добијене код комопнентне разумљивости (ниво значајности 0.01) и савладивости (ниво значајности 0.05) у корист мушког по-

ла. Адолесценти мушког пола имају јачи осећај кохерентности у целини (ниво значајности 0.01).

Између узраста испитаника и осећаја кохернтности у целини, али и његових компоненети није нађена статистички значајна корелација.

Табела 7: Разлике у осећају кохерентности (глобално и појединачно) у односу на место боравка испитаника

	Мес.жив.	N	M	SD	t	Sig.
Разумљивост	Енклава	218	39,61	9,73	-4,921	.000
	Север	216	44,21	9,77		
Савладивост	Енклава	218	46,32	9.62	-1,234	.218
	Север	216	47,41	8,69		
Смисаоност	Енклава	218	40,28	9,55	-1,257	.209
	Север	216	41,37	8,48		
О. кохерентности	Енклава	218	126,21	24,16	-3,064	.002
	Север	216	132,99	21,91		

У табели 7 можемо видети да се испитаници који живе у српским енклавама разликују од оних који живе на северу Косова и Метохије у јачини осећаја кохерентности у целини. Такође значајна разлика је добијена и на једној компоненти осећаја кохерентности, разумљивости, и обе разлике су значајне на нивоу 0.01. Разлике иду у корист испитаника који живе на северу Косова и Метохије.

6. Постоји статистички значајна разлика у испољеном самопоштовању испитаника у односу на демографске варијабле(пол, узраст, место боравка).

Резултати добијени у овом истраживању показују да демографске варијабле (пол, узраст и место живљења адолесцената) не утичу значајно на самопоштовање испитаника.

Дискусија резултата и закључак

У раду је испитиван однос између самопоштовања, осећаја кохерентности и стратегија превладавања адолесцената са Косова и Метохије, као и утврђиване разлике у израженості самопштовања, јачине осећаја кохереннтости и коришћених стратегија превладавања у односу на пол, узраст и место боравка испитаника.

Кроз утврђивање повезаности самопоштовања, осећаја кохерентности и стратегија превладавања и утврђивање разлика у њиховој израженості у односу на неке демогрфаске варијабле (пол, узраст и место боравка) настојао се утврдити њихов однос ради бољег разумевања начина на који се испитаници суочавају са различитим животним догађајима.

На основу добијених података потврђено је у целости или делимично пет од шест формулисаних хипотеза.

Хипотеза *да постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и стратегија превладавања* је делимично потврђена. Наиме, повезаност је утврђена између осећаја кохерентности и проактивног превладавања у ужем смислу

($r = .147$, $p < 0.01$) и између осећаја кохерентности и стратешког превладавања ($r = .105$, $p < 0.05$). Добијена повезаност је очекивана нарочито ако се има у виду податак да осећај кохерентности функционише и као модератор између животних догађаја и исхода (Поповић-Тошић 2006).

Хипотеза да *постоји статистички значајна повезаност између самопоштовања и стратегија превладавања* је делимично потврђена, укључујући и избегавајуће превладавање, где је добијена негативна повезаност ($r = .193$). Повезаност је утврђена између самопоштовања и: проактивног ($r = .268$), рефлективног ($r = .191$), коришћења инструменталне подршке ($r = .171$) и коришћења емоционалне подршке ($r = .225$). Утврђено је такође да је једна од најзначајнијих протективних варијабли код избеглица адолесцентног узраста је самопоштовање (Симовска, према: Зотовић 2005). Адолесценти који имају веће самопоштовање имају мањи број симптома поремећаја менталног здравља, који су у вези са преживљеним трауматским стресом (Зотовић 1999), али и мањи број психопатолошких манифестација (Петроска-Бешка и сар., према: Зотовић 2005).

Хипотеза да *постоји статистички значајна повезаност између осећаја кохерентности и самопоштовања је у целости потврђена. Добијена је позитивана повезаност* између самопоштовања и осећаја кохерентности (у целини и по компонентама): са осећајем кохерентности у целини повезаност је $r = .329$, са разумљивошћу $r = .244$, са савладивошћу $r = .258$, а са смисаоношћу $r = .317$. Податак да између самопоштовања и осећаја кохерентности, као и његових појединачних компоненти постоје значајне и позитивне корелације је очекиван и у складу са салутогеним приступом здрављу Антоновског у коме је осећај кохерентности централни појам. Важан ресурс отпорности по Антоновском је управо *самопоштовање* (Линстром и Ериксон 2006). И у неким ранијим истраживањима добијене су статистички значајне корелације осећаја кохерентности и самопоштовања (Палант, Ли 2002, Минић 2009, Минић и сар. 2009).

Хипотеза да *постоји статистички значајна разлика у коришћењу стратегија превладавања у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка)* је делимично потврђена. Наиме, разлике које су статистички значајне добијене су у неким стратегијама превладавања. Добијено је да се испитаници женског пола знатно више служе проактивним превладавањем и коришћењем инструмената подршке у односу на испитанике мушког пола који чешће прибегавају избегавајућем превладавању. Такође су добијене разлике код рефлективног, стратешког и избегавајућег превладавања у однсу на место боравка испитаника. Наиме, испитаници који живе у српским енклавама више се служе рефлективним и стратешким превладавањем, док се испитаници са севера Косова и Метохије више служе избега-

вајућим превладавањем. Овај податак се може објаснити разликама у степену угрожености испитаника који живе у различитим деловима Косова и Метохије. Степен угрожености испитаника је најјачи у српским енклавама, нешто слабији у северном делу града Косовске Митровице, а најслабији на крајњем северу покрајне (Минић 2009). Што се тиче узраста, нису добијене значајне разлике у коришћењу стартегија превладавања.

Хипотеза да *постоји статистички значајна разлика у осећају кохерентности у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка*) је делимично потврђена. Статистички значајне разлике су добијене код комопнентне разумљивости и савладивости и то у корист испитаника мушког пола. Адолесценти мушког пола имају јачи осећај кохерентности у целини. Овај податак је такође очекиван и у складу са неким ранијим истраживањима (Минић 2009, Минић и сар. 2009), може се једним делом објаснити већом вулнерабилношћу женског пола у другој декади живота (Рутер, према: Батићу 2008), затим резултатима истраживања која су показала да су девојчице осетљивије на стрес (Gibbs, Yule, Lonigan и сар., Pynoos, према: Зотовић 2005), затим да девојке имају нижи осећај кохерентности (Myrin, Lagerström 2008), али и патријархалношћу средине, која од мушкараца очекује да буду јачи и издржљивији у сусрету са животним тешкоћама. Испитаници који живе у српским енклавама разликују од оних који живе на северу Косова и Метохије у јачини осећаја кохерентности у целини и у компоненти разумљивости. Наиме, испитаници који живе на северу Косова и Метохије имају јачи осећај кохерентности (у целини) и израженију компоненту разумљивости. Овај податак се може обајснити чињеницом да развој јаког осећаја кохерентности код адолесцената омета одрастање у конфузном социокултурном контексту, у ком су исходи непредиви и где постоје проблеми у различитим сферама друштвеног живота. Испитаници који живе на северу Косова и Метохије живе у мање конфузној средини, исходи су мање непредвидљиви и постоји генерално мање проблема у друштвеном животу у односу на адолесценте који живе у српским енклавама. Између узраста испитаника и осећаја кохерентности у целини, али и његових компоненти није нађена статистички значајна корелација, што је једним делом и очекивано, јер се ради о релативно малом распону у годинама, нарочито ако се узме у обзир податак да се осећај кохерентности формира до тридесет године живота (Антоновски 1987).

Хипотеза да *постоји статистички значајна разлика у испољеном самопоштовању испитаника у односу на демографске варијабле (пол, узраст, место боравка) у целости је одбачена*, јер добијени подаци показују да демографске варијабле (пол, узраст и место боравка) не утичу значајно на самопоштовање испитаника и пред истраживачима постављају задатак даљег испитивања ове проблематике.

Адолесценти са Косова и Метохије имају развијене капацитете за суочавање са различитим животним догађајима, високо самопоштовање (аритметичка средина самопоштовања је ближа теоријском максимуму) и

јак осећај кохерентности (аритметичка средина осећаја кохерентности је ближа теоријском максимуму). Осећај кохерентности, уколико се посматра као фактор отпорности адолесцената, наводи на закључак да су адоелсценти који живе на северу Косова и Метохије најотпорнији на стресне животне догађаје, док су најрањивији адолесценти који живе у српским енклавама.

На основу добијених података, може се извести закључак да постоји позитивна повезаност самопоштовања, осећаја кохерентности и стартегија превладавања код адолесцената са Косова и Метохије. При том су пол и услови живота (битно различити на северу Косова и Метохије и у енклавама), значајни чиниоци коришћења адекватних стратегија превладавања и јачине осећаја кохерентности.

Литература

Антоновски 1985: Antonovsky, A., *Health, stress, and Coping*. London: Jossey – Basss Publishers.

Антоновски 1987: Antonovsky, A., *Unraveling the Mystery of Health, How People Manage Stress and Stay Well*. London: Jossey – Basss Publishers.

Бандура 1992: Bandura, A. Exercise of personal agency through the self-efficacy mechanism. In R. Schwarzer (Ed.), *Self-efficacy: Thought control of action* (pp. 3–38). Washington, D. C.: Hemisphere.

Батић 2008: Батић, Д., *Ментално здравље адолесцената разведених родитеља ризици и резилијентност*. Докторска дисертација. Нови Сад. Филозофски факултет у Новом Саду.

Божин 2001: Божин, А. А., *Личност и стрес – Осећај кохерентности и превладавање стреса у уловима друштвене кризе.* Вршац: Виша школа за образовање васпитача.

Божин 2004: Божин, А., *Осећај кохерентности у кризним и стабилним периодима развоја.* Необјављен дипломски рад. Београд: Одсек за психологију Филозофског факлтета у Београду.

Брезник 1987: Брезник, Д., *Демографија: Анализа, методи и модели*. Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.

Гринглас и други 1999: Greenglass E., Schwarzer R., Jakubiec D., Fiksenbaum L., Taubert S., *The Proactive Coping Inventory (PCI): A Multidimensional Research Instrument*, Rad predstavljen na 20. međunarodnoj konferenciji Društva za istraživanje stresa i anksioznosti (STAR), Krakov, Poljska.

Ђорђевић, Гринглас 2006: Djordjevic D., Greenglass E., Proactive coping inventory-Serbian version. www.psych.yorku.ca/greenglass/pdf/Ser

Ђорђевић 2009: Ђорђевић, Д., *Проактивно превладавање животних ситуација код младих српске националности на Косову и Метохији: ресурси и исходи*. Необјављен магистарски рад.

Зотовић 1999: Зотовић, М., *Ратни стрес. Постоје ли отпорна деца?* Београд: Задужбина Андрејевић.

Зотовић 2002: Зотовић, М., Стрес и последице стреса: приказ трансакцинистичког теоријског модела. *Психологија, Вол. 35* (1–2), 3–23.

Зотовић 2005: Зотовић, М., ПТСП и депресивност после НАТО бомбардовања: Чиниоци индивидуалних разлика у реаговању на стрес. *Психологија, Вол.38* (1), 93–105.

Лазарус, Фолкман 1984: Lazarus, R., Folkman, S., *Stres, appraisal, and coping.* New Hork: Springer Publishing.

Линдстром, Ериксон 2006б: Lindström, B., Eriksson M., *Antonovsky's sense of coherence scale and the relation with health: a sistematic review.* www.jech.bmj.com.

Минић 2009: Минић, J., *Осећај кохерентности код средњошколаца неалбанске националности на Косову и Метохији*. Необјављен магистарски рад.

Минић, Ранђеловић, Станојевић 2009: Минић, J., Ранђеловић, Д., Станојевић, Д., *Осећај кохерентности, самопоштовање и проактивно превладавање средњошколаца у условима друштвене кризе на Косову и Метохији*, међународни научни скуп: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Књига резимеа, стр.153.

Myrin, Lagerström 2008: Myrin, B., Lagerström, M., *Sense of coherence and psychosocial factors amnog adolescents.*:www.ingentaconnect.com/content/bpl/apa/2008/00000097/00000006/art00028

Палант, Ли 2002: Pallant, J., Lea, L., *Sense of coherence, well-being, coping and personality factors:further evaluation of the sense of coherence scale*. www.elsevier.com/wps/find/journaldescription.cws_home/603/authorinstructions.

Станојевић 2008: Станојевић, Д., *Однос структуре личности и проактивног превладавања*, 56. Научно-стручни скуп психолога Србије, Књига резимеа.

Todorović 2002: Todorović, J., Relation between the emotional conflicts and self-concept amnog adolescents. *Facta Universitatis, Vol.2,No 9*.str. 259–269.

Тошић-Поповић 2006: Тошић-Поповић, Т., *Стрес и осјећање кохерентности код адолесцента који су расли у ратном окружењу*. Необјављен магистраски рад. Београд: Одсек за психологију Филозофског факултета у Београду.

Фајгељ 2003: Фајгељ, С., *Психометрија – метод и теорије психолошког мерења*. Београд: Центар за примењену психологију.

Holahan, Holahan 1987: Holahan, C., K., Holahan, C., J., *Self-efficacy, social support, and depression in aging: A longitudinal analysis*, Journal of Gerontology, 42, 65–68.

Шварцер 2002: Schwarzer, R., *Manage Stress at Work Through Preventive and Proactive Coping*, припремљено за објављивање у Locke E. A. (Ed.), Basic principles of organizational behavior: A handbook. Oxford, UK: Blackwell.

Шварцер, Тауберт 2002: Schwarzer R., Taubert S., Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping. У Frydenberg E. (Ed.), *Beyond coping: Meeting goals, visions and challenges* (pp. 19–35), London: Oxford University Press.

Tamara Z. Milenković *
Dušan T. Stepanović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Studenti na departmanu za psihologiju

Originalni naučni rad

POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA I VASPITNIH STILOVA KOD DECE

1. *Uvod*

1.1. *Samopoštovanje*

Samopoštovanje se razvija tokom celog života, ali je srednje detinjstvo razdoblje u kojem deca prvi put složenije procenjuju koliko vrede u odnosu na to ko su i šta su. Samopoštovanje se temelji na proceni stepena u kom dete zadovoljava razvojne zadatke, na proceni školskog useha i uspeha u rešavanju različitih socijalnih problema. Važno je znati da samopoštovanje nije odraz samo vlastitih procena, nego proizlazi i iz reakcija drugih ljudi, naročito osoba koje volimo i koje su nam važne. Ako su deca prihvaćena, poštovana i pohvaljivana za to što jesu i kakva jesu, počeće podjednako da prihvataju svoje pozitivne i negativne strane, te će se kod njih razviti odgovarajuće samopoštovanje.

Međutim, ako ih roditelji i druge osobe koje su im važne omalovažavaju, vređaju, okrivljuju i odbacuju, deca će razviti negativne stavove prema sebi i nisko samopoštovanje.

Taj proces počinje već u ranom školskom uzrastu, a povratne informacije o vlastitoj vrednosti i prihvatanju drugih, naročito vršnjaka, postaju sve važnije u periodu približavanja deteta adolescenciji. Jednom formirano samopoštovanje teško je izmeniti kasnije. Deca sa niskim samopoštovanjem osećaju se neprilagođeno i plaše se da će ih njima značajne osobe odbacivati. Zbog straha od daljih neuspeha često počinju da izbegavaju aktivnosti koje su zahtevne ili u kojima možda neće uspeti. Nisko samopoštovanje snažno utiče i na formiranje prijateljstava i odnosa s vršnjacima. Deca koja imaju lošije mišljenje o sebi mogu imati problema sa prilaženjem drugim ljudima, zbog postojanja straha da će biti odbačena ili ismevana. Ta deca najčešće tumače znakove i poruke iz okoline kao neprijateljske, pa ponekad na njih reaguju i agresijom, što opet dovodi do odbacivanja i izolacije iz grupe vršnjaka.

Samopoštovanje se može definisati kao svest o vlastitoj vrednosti, a uključuje vrednovanje sebe i vlastite afektivne reakcije na ta vrednovanja (Vasta i saradnici 1998). Samopoštovanje ima i kognitivnu i afektivnu komponentu, ali se u praksi uglavnom meri samo kognitivna komponenta.

* tamara_milenkovic@live.com

Samopoštovanje je posledica odnosa između postignutog uspeha i očekivanja. Ako se pred dete postavljaju prevelika očekivanja, postoji mogućnost da će njegovo samopoštovanje biti nisko, jer najverovatnije neće moći ostvariti ono što se od njega očekivalo. Ako su, sa druge strane, očekivanja preniska, dete se neće truditi da ostvari svoje potencijale.

Samopoštovanje u psihologiju kao konstrukt uveo Wilijam Džems 1890. godine, definišući ga kao evaluativni aspekt samopoimanja. Deskriptivni aspekt, koji se odnosi na znanje o sebi, naziva se samoopis. Samopoštovanje se najjednostavnije može definisati kao svest o sopstvenoj vrednosti (Harter 1999:, 5), odnosno evaluativni stav koji ljudi imaju sami o sebi. Taj stav predstavlja stepen uverenja u sopstvene sposobnosti, sopstvenu važnost, uspešnost ili vrednost (Kupersmit 1967). U skladu sa time, osoba visokog samopoštovanja sebe uvažava, ceni, sebe smatra vrednom i uopšte ima pozitivno mišljenje o sebi, dok osoba niskog samopoštovanja sebe obično ne prihvata, potcenjuje se i ima negativno mišljenje o sebi.

Coopersmith, S. (1967). *The Antecedents of Self esteem.* San Francisco: Freeman. (http://books.google.com/books?id=ri9jQgAACAAJ&dq=Coopersmith,%20S%20-%20The%20Antecedents%20of%20Self-esteem&source=gbs_book_other_versions)

Samopoštovanje je danas jedan od glavnih konstrukata u psihologiji, ali postoji nesaglasnost između istraživača kako ga najtačnije definisati i shvatiti.

U svojoj koncepciji samopoštovanja Rosenberg (1979, prema: Lacković-Grgin 1994) se oslanja na shvatanje Džemsa i Kulija, koji su smatrali da pojedinac poseduje opšti osećaj samovrednosti koji prevazilazi samoevaluaciju u pojedinim specifičnim područjima života. Rosenberg pretpostavlja postojanje globalnog samopoštovanja i definiše ga kao pojam koji pojedinac ima o sebi kao o celokupnoj ličnosti. Prema njemu, opšte samopoštovanje izgrađeno je od povezanih komponenti samopoimanja i tim komponentama je hijerarhijski nadređeno. Kupersmit, kao jedan od zagovornika jednodimenzionalnosti samopoštovanja (1967) smatrao je da deca ne mogu diferencirati samopoštovanje vezano za različite domene života, kao i da je samopoštovanje globalno po svojoj prirodi.

Novija istraživanja samopoštovanja potvrđuju ideju da treba napustiti sagledavanje ovog konstrukta kao jednodimenzionalnog. Pokazalo se da je samopoštovanje multifacetično, kao i to da model globalnog samopoštovanja maskira važnost razlika koje ljudi pridaju osećaju sopstvene vrednosti u različitim domenama svog života. Tako Shavelson, Hubner i Stanton (1979, prema: Lacković-Grgin 1994) u svom, empirijski dobro potvrđenom, multifacetičnom, hijerarhijskom modelu samopoimanja, govore o opštem samopoštovanju koje se deli na akademsko i neakademsko (socijalno, emocionalno i telesno) samopoimanje, a te dve komponente se dalje dele na specifične grupe, odnosno specifične faktore samopoštovanja. Svaki od ovih hijerarhijskih nivoa ima, osim deskriptivne, i svoju evaluativnu dimenziju, što znači da sopstvenu vrednost, osim globalno, procenjujemo i u specifičnim domenima života. Ono što Shavelson i sar. (1979, prema: Lacković-Grgin 1994) nazivaju akademskim samopoštovanjem koje,

prema njima, čini jednu od dve osnovne komponente opšteg samopoštovanja, slično je onom što neki drugi autori nazivaju percepcija lične kompetentnosti.

Humanistički orijentisan psiholog Maslov (1943, prema: Lacković-Grgin 1994) tvorac je hijerarhijske teorije motivacije u kojoj samopoštovanju pridaje veliki značaj. Prema njemu, samopoštovanje se nalazi na četvrtom nivou hijerarhijski organizovanih potreba pojedinca, a sastoji se od dve komponente: želje za kompetentnošću i želje za prestižem. Kompetentnost, kao važan aspekt samopoštovanja, naglašavao je i Džems, definišući samopoštovanje kao srazmeru kompetentnosti (postignuća) i aspiracija (očekivanja), u svim područjima života, kako u onom što jesmo, tako i u onom što radimo (prema: Kupersmit 1967). Pojedinac, znači, može povećavati svoje samopoštovanje snižavanjem nivoa svojih aspiracija ili povećavanjem realne kompetentnosti. Ni Rosenberg nije zanemario faktor kompetentnosti i smatrao je ga jednim od izvora globalnog samopoštovanja, ali ga podređuje globalnom samopoštovanju, što je u skladu s koncepcijom globalnog samopoštovanja koju zagovara.

Usled kognitivnog razvoja, u adolescenciji dolazi do povećane svesti o sebi, o sopstvenim osobinama i stavovima koje drugi imaju o nama, što za rezultat može imati, s jedne strane, nestabilnost samopoštovanja, a sa druge strane, sniženo samopoštovanje. Na ranijem uzrastu slika o sebi se uglavnom izgrađuje na temelju sudova drugih i upoređivanja sa drugima, dok u periodu adolescencije dolazi do pomaka sa spoljašnjih prosuđivanja na unutrašnja, koja se temelje na sopstvenim mislima i osećanjima. Pored toga, procene sopstvenih osobina postaju sve apstraktnije i generalnije, a u njima su prisutna i prošla stanja i anticipacija budućih stanja, za razliku od procena na mlađem uzrastu koje su vezane uz konkretne aktivnosti i neposrednu stvarnost (Lacković-Grgin 1994).

Ipak, mora se naglasiti da su rezulati ranijih istraživanja o stabilnosti samopoštovanja u adolescenciji kontradiktorni. Uzrok ove kontradiktornosti može se tražiti, pre svega, u različitim pristupima istraživanju samopoštovanja. Sledeći uzrok bi mogle biti različite mere samopoštovanja. Takođe i sami nacrti ranijih istraživanja stabilnosti samopoštovanja u adolescenciji su doprineli različitosti rezultata. Većina autora, koji su se bavili ili se bave istraživanjem i proučavanjem samopoštovanja, zastupa mišljenje da se osećaj samopoštovanja javlja negde tokom treće godine života. Kupersmit (1967) smatra da postoje četiri faktora koji doprinose razvoju samopoštovanja:

1. Količina poštovanja, prihvatanja brige koju je dete dobilo od značajnih osoba u svojoj okolini, prvenstveno od roditelja;

2. Istorija uspeha i neuspeha, uključujući status i socijalnu poziciju koju je osoba postigla;

3. Vrednosti i težnje osobe po kojima se iskustva interpretiraju i menjaju;

4. Sposobnost i način odbrane samopoštovanja od sopstvenih neuspeha ili napada drugih osoba.

Samopoimanje se može shvatiti kao „kompozit svih deskripcija sebe, verbalnih, slikovitih drugih“ (Yamamoto, prema: Lacković-Grgin 1994), a sa-

mopoštovanje kao samoevaluacija kojom pojedinac odražava stav prihvatanja li neprihvatanja sebe (Kupersmit 1964, prema: Lacković-Grgin 1994). Postoje i suprotna mišljenja, tj. da ne treba razdvajati vrednosnu i nevrednosnu komponentu samopoimanja. Takvo stanovište je zastupao Shavelson (prema: Lacković-Grgin 1994), koji smatra da ovakva distinkcija nije ni teorijski, ni empirijski opravdana, jer dok ljudi opisuju sebe u nekoj situaciji, oni istovremeno sebe i vrednuju. To će značiti da je taj proces istovremen i samim tim nedeljiv na komponente.

A. Adler daje veći značaj važnosti telesne slabosti i nemoći. Takvi „organski nedostaci“ izazivaju, po njemu, osećaj neadekvatnosti i suvišnosti, a socijalni i individualni činioci mogu podstaći inferiornost. On navodi tri uzroka koji mogu imat negativne posledice na razvoj samopoštovanja:

1. „Organski nedostaci“ i razlike u telesnoj pojavi i snazi;
2. Nedostatak podrške i prihvatanja dece s „organskim nedostacima“ od strane prijatelja i roditelja;
3. Prevelika popustljivost roditelja. Razmažena deca nemaju realnu sliku o svojoj vrednosti (prema: Kupersmit 1967).

1.2. *Vaspitni stilovi roditelja*

Pod vaspitnim stilom koji je svojstven nekom roditelju najčešće se podrazumeva procena roditelja kojim ponašanjem i postupcima se na najbolji nacin mogu ostvariti vaspitni ciljevi, bez narušavanja emocionalnog odnosa sa detetom. Izvor ovih postupaka je, uglavnom, emocionalni odnos koji roditelj ima prema detetu, i on utiče na formiranje bazičnog osećanja prihvatanja ili odbacivanja deteta od strane roditelja. Ova emotivna komponenta (ljubav, mržnja, nežnost, hladnoća) jedna je od najvažnijih komponenti koje utiču na formiranje vaspitnog stila roditelja, i on odražava stavove roditelja prema roditeljskoj ulozi (Piorkowski-Petrović, prema: Todorović 2005: 25).

Formiranje vaspitnih stilova odvija se u najranijim godinama života. U različitim situacijama odvija se dvosmerna komunikacija: roditelji se ponašaju na određeni način i izazivaju reakcije kod deteta, a te reakcije se doživljavaju kao povratna informacija i mogu biti pozitivne ili negativne. Vaspitni stil obuhvata dva elementa roditeljstva: prihvatanje i čvrstu kontrolu (Maccoby, Martin 1983, prema: Milenković, Hadži-Pešić 2006: 90). Prihvatanje deteta (obuhvata ispoljavanje topline i podrške) definiše se kao nastojanje, težnja roditelja da pomogne detetu da postane zrela i asertivna ličnost. Roditelji pokazuju svoju naklonost pružanjem različitih vidova podrške, prepoznavanjem dečijih potreba i ispunjavanjem dečijih zahteva i adekvatnim i pravovemenim reagovanjem na te potrebe. Drugi element, čvrsta roditeljska kontrola, odnosi se na postavljanje zadataka i poblema deci, u cilju bolje porodične i socijalne integracije. Čvrsta kontrola provodi se nadgledanjem, zahtevom za disciplinovanim ponašanjem, čestim suprotstavljanjem neposlušnosi deteta i kontrolom impulsa deteta (Milenković, Hadži-Pešić 2006: 90).

Ovi kriterijumi pomogli su u definisanju četiri vaspitna stila:

1. Permisivni roditelji (nedirektivni, popustljivi), odlikuje ih visoka toplina i niska kontrola. Postoje dva tipa permisivnih roditelja: demokratski, koji su blagi i posvećeni detetu, i nedirektivni roditelji – „laisser fair" tip roditeljstva.

2. Autoritarni roditelji – postavljaju visoke zahteve, traže visoku kontrolu nad detetom i imaju nisku toplinu.

3. Autoritativni roditelji imaju visoku kontrolu i visoku toplinu.

4. Neuključeni (nezainteresovani) roditelji imaju nisku toplinu i nisku kontrolu.

Matejević smatra da se vaspitni stil roditelja može definisati kao relativno dosledne vrste ponašanja roditelja, uz pomoć kojih se uspostavljaju i modifikuju sveukupni odnosi sa decom (Matejević, prema: Stefanović-Stanojević 2006: 77). Prema ovom autoru, mogu se razlikovati autoritarni vaspitni stil, demokratski vaspitni stil i liberarni vaspitni stil. Na osnovu prethodnih saznanja, autor razvija model u kojem je definisao dve osnovne dimenzije vaspitnih stilova roditelja: dimenziju prihvatanje – odbijanje (npr. bliskost – udaljenost) i dimenziju kontrola – autonomija (npr. restriktivnost – permisivnost). Kombinovanjem ove dve osnovne dimenzije moguće je definisati pet vaspitnih stilova roditelja: topao ograničavajući i hladno ograničavajući (moguće je prepoznati ih u okviru autoritarnog stila), topao popustljiv i hladn -popustljiv (moguće je prepoznati ih u okviru liberalnog vaspitnog stila) i topao usmeravajući (moguće je prepoznati ga u okviru demokratskog vaspitnog stila).

Autoritarni vaspitni stil roditelja obuhvata topao ograničavajući i hladno ograničavajući vaspitni stil. *Topao ograničavajući vaspitni stil* karakteriše insistiranje na poslušnosti, upotreba nagrade i kazne u cilju vaspitanja, uz topao emocionalni odnos sa decom. Ovaj vaspitni stil podstiče konformističke oblike ponašanja, što bi moglo delovati ograničavajuće na dečiju kreativnost. *Hladno ograničavajući vaspitni stil* karakteriše kritikovanje, kažnjavanje, naređivanje, zahtevanje stroge discipline, uz hladne emocionalne odnose sa decom. Ovaj vaspitni stil nepovoljno utiče na razvoj deteta, podstiče agresivno ponašanje kod deteta i potiskivanje istog, te pogoduje razvoju neurotskih smetnji kod deteta

Liberalni vaspitni stil roditelja obuhvata topao popustjiv i hladno popustljiv vaspitni stil. *Toplo popustljivi vaspitni stil* karakteriše dopuštanje slobode detetu, nepostavljanje ograničenja, podstiču detetov pozitivan odnos prema svetu i kreativnost, ali ovakvim stilom podstiču nepoštovanje autoriteta i institucija, kod dece se ne razvija osecaj odgovornosti, pa se deca služe manipulacijom da bi ostvarila svoje ciljeve. *Hladno popustljivi vaspitni stil* karakteriše se opštom nebrigom za dete, odbojnošću, bez poštovanja dečjih potreba i podstiče razvoj agresivnosti, te podstiče upuštanje deteta u svet maloletničke delinkvencije.

Demokratski vaspitni stil roditelja obuhvata toplo usmeravajući vaspitni stil. *Toplo usmeravajući vaspitni stil* karakteriše izgrađivanje zajedničkih pravila, razvijanje osećnja odgovornosti, roditelji svoje zahteve detetu predstavljaju blagim ali odlučnim tonom, poštujući kako svoje, tako i detetove potrebe. Dete

je prihvaćeno i uvaženo, njegovo samopouzdanje je veće, te ono razvija pozitivan odnos prema spoljašnjoj sredini (Stefanović-Stanojević 2006: 78–79).

2. *Metodološki deo*

2.1. *Problem istraživanja*

Zbog izuzetne važnosti adekvatnog razvoja samopoštovanja kod dece, smaramo da je proučavanje odnosa roditelja i dece i uticaja tih odnosa u formiranju samopoštovanja kod dece opravdano. Pošto se visoko i stabilno samopoštovanje razvija se kroz vaspitne uticaje kojima je dete izloženo u porodici, identifikovanje najoptimalnijih vaspitnih uticaja i edukacija roditelja o tim uticajima može doprineti popravljanju postojećeg samopoštovanja kod dece, kao i formiranju adekvatnog samopoštovanja na najranijim uzrastima.

2.2. *Ciljevi hipoteze istraživanja*

Osnovni cilj istraživanja je utvrđivanje postojanja povezanosti vaspitnih stilova roditeljstva i samopoštovanja kod dece.

Opšta hipoteza istraživanja: postoji statistički značajna povezanost vaspitnih stilova roditelja i roditeljskog ponašanja sa samopoštovanjem kod dece.

Ova opšta hipoteza može predstaviti sledećim specifičnim hipotezama:

- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i nedoslednosti u reagovanju majke.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i odbacivanja od strane majke.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i prezaštićivanja od strane majke.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i emocionalne topline majke.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i favorizovanja deteta od strane majke.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i nedoslednosti u reagovanju oca.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i odbacivanja od strane oca.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i prezaštićivanja od strane oca.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i emocionalne topline oca.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i favorizovanja deteta od strane oca.

- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i pola deteta.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i uzrasta ispitanika.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i materijalnog statusa ispitanika.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i potpunosti porodice ispitanika.
- Očekujemo da postoji povezanost između samopoštovanja i broja dece u porodici ispitanika.
- Očekujemo da postoji povezanost između roditeljskih oblika ponašanja majke (nedoslednost, prihvatanje, odbacivanje, prezaštićivanje, nedoslednost).
- Očekujemo da postoji povezanost između roditeljskih oblika ponašanja oca (nedoslednost, prihvatanje, odbacivanje, prezaštićivanje, nedoslednost).

2.3. *Varijable i instrumenti istraživanja*

Nezavisne varijable: vaspitni stilovi roditelja operacionalizovani preko EMBU upitnika.

Zavisna varijabla: samopoštovanje dece, operacionalizovani preko SEI upitnika.

Kontrolne varijable: pol, uzrast ispitanika, materijalni status ispitanika, potpunost porodice ispitanika i broj dece u porodici ispitanika.

Korišćene su EMBU (Egna Minnen Betraffande Uppfostran, On my memories of upbringing; Perris, Jacobsson, Lindstrom, von Knorring, & Perris, 1980.) skala za procenjivanje vaspitnih stilova roditelja i skraćena verzija Kupersmitovog upitnika samopoštovanja (SEI, Kupersmit 1967) od 25 stavki, za procenjivanje samopoštovanja kod dece.

EMBU skala poseduje sledeće subskale: *Prihvatanje* – karakteriše se emocionalnom toplinom prema detetu, odobravanjem, razumevanjem, interesovanjem za dete, pružanjem topline, podrške, pažnje uz poštovanje detetovog mišljenja.

Odbacivanje – karakteriše se brojnim zahtevima, nerazumevanjem, strogim kažnjavanjem, nepoštovanjem dečjih potreba, uz omalovažavanje, vređanje i uskraćivanje pažnje.

Prezaštićivanje – karakteriše se emocionalnom vezanošću, strogim pravilima, poslušnošću i odnosom dominacije roditelja, uz preterano postavljanje zahteva, bez uvažavanja dečjih potreba i detetove ličnosti.

Nedoslednost – karakteriše se promenljivim ponašanjem roditelja u istim situacijama, nepredvidivosti njihovog ponašanja, neispunjavanjem obećanja datim detetu, te dete ne poseduje stabilne kriterijume na osnovu kojih bi se vodilo

u interakciji sa roditeljima, što može dovesti do nesigurnosti i neurotskih smetnji.

Favorizovanje – karakteriše se ponašanjem roditelja koji ispitaniku pružaju privilegovan položaj u odnosu na ostalu decu u porodicu.

2.4. *Uzorak*

Uzorak istraživanja čine učenici osnovne škole, starosti od 13 i 14 godina (N=100, 50 ispitanika muškog pola i 50 ispitanika ženskog pola). Uzorak je ujednačen po uzrastu ispitanika i po polu ispitanika.

Tabela 1: Struktura uzorka:

Pol	Uzrast ispitanika		Ukupno
	13	14	
Muški	25	25	50
Ženski	25	25	50
Ukupno	50	50	100

3. *Rezultat istraživanja*

Tabela 2: Korelacije roditeljskog ponašanja majke sa samopoštovanjem ispitanika

Roditeljsko ponašanje majke	Samopoštovanje
Nedoslednost roditelja – majka	*-,563***
Odbacivanje – majka	*-,564***
Prezaštićivanje – majka	*-,361***
Emocionalna toplina – majka	*,232**
Favorizovanje – majka	-,144

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01 (2-tailed).
* Korelacija je značajna na nivou od 0.05 (2-tailed).

Rezultati istraživanja (tabela 2) pokazuju da je samopoštovanje statistički značajno negativno povezano sa majčinim nedoslednim reagovanjem, majčinim odbacivanjem i majčinim prezaštićivanjem. Samopoštovanje ispitanika je statistički značajno povezano i sa majčinom emocionalnom toplinom (pozitivna korelacija).

Tabela 3: Korelacije roditeljskog ponašanja oca sa samopoštovanjem ispitanika

Roditeljsko ponašanje oca	Samopoštovanje
Nedoslednost roditelja – otac	*-,392***
Odbacivanje – otac	*-,401***
Prezaštićivanje – otac	*-,297***
Emocionalna toplina – otac	*,270***
Favorizovanje – otac	,092

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01 (2-tailed).

Rezultati istraživanja (tabela 3) pokazuju da je samopoštovanje statistički značajno negativno povezano sa očevim nedoslednim reagovanjem, očevim odbacivanjem i očevim prezaštićivanjem. Samopoštovanje ispitanika je statistički značajno povezano sa očevom emocionalnom toplinom (pozitivna korelacija).

Zbog pretpostavke da bi određeni oblici roditeljskog ponašanja mogli biti povezani, korelirali smo oblike roditeljskog ponašanja.

Tabela 4: Korelacije roditeljskog ponašanja majke

	Nedoslednost roditelja – majka	Odbacivanje – majka	Prezaštićivanje – majka	Emocionalna toplina – majka	Favorizovanje – majka
Nedoslednost roditelja – majka					
Odbacivanje – majka	*,682***				
Prezaštićivanje – majka	*,589***	*,560***			
Emocionalna toplina – majka	*-,371***	*-,553***	-,089		
Favorizovanje – majka	*,211**	*,448***	,152	*-,262**	

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01 (2-tailed).
* Korelacija je značajna na nivou od 0.05 (2-tailed).

Rezultati istraživanja pokazuju da je nedoslednost u ponašanju majke prema detetu u satistički značajnoj (pozitivnoj) korelaciji sa odbacivanjem deteta, prezaštićivanjem deteta i favorizovanjem deteta u odnosu na drugu decu u porodici. Nedoslednost je negativno korelirana sa emocionalnom toplinom majke. Odbacivanje deteta je pozitivno korelirano sa prezaštićivanjem deteta i favorizovanjem deteta u odnosu na drugu decu u porodici i negativno korelirano sa emocionalnom toplinom majke. Emocionalna toplina majke negativno korelirana sa favorizovanjem deteta u odnosu na drugu decu u porodici (tabela 4).

Tabela 5: Korelacije roditeljskog ponašanja oca

	Nedoslednost roditelja – otac	Odbacivanje – otac	Prezaštićivanje – otac	Emocionalna toplina – otac	Favorizovanje – otac
Nedoslednost roditelja – otac					
Odbacivanje – otac	*,711***				
Prezaštićivanje – otac	*,516***	*,540***			
Emocionalna toplina – otac	*-,481***	*-,549***	-,062		
Favorizovanje – otac	*,108*	,148	-,038	-,035	

** Korelacija je značajna na nivou od 0.01 (2-tailed).

Rezultati istraživanja pokazuju da je nedoslednost u ponašanju oca prema detetu u satistički značajnoj (pozitivnoj) korelaciji sa odbacivanjem deteta i prezaštićivanjem deteta, dok sa emocionalnom toplinom stoji u negativnoj korelaciji. Odbacivanje deteta je pozitivno korelirano sa prezaštićivanjem deteta, dok sa emocionalnom toplinom stoji u negativnoj korelaciji (tabela 5).

Nakon proveravanja postojanja povezanosti samopoštovanja deteta sa kontrolnim varijablama (pol, uzrast ispitanika, materijalni status ispitanika, potpunost porodice ispitanika i broj dece u porodici ispitanika), rezultati su pokazali da ne postoji statistički značajna povezanost samopoštovanja deteta sa kontrolnim varijablama.

4. *Diskusija*

Detinjstvo je razdoblje u kojem se samopoštovanje intenzivno razvija, zbog razvijanja kognitivnih sposobnosti dece da procene koliko vrede u odnosu na to ko su i šta su. Postojanje otvorene, dvosmerne komunikacije između roditelja i dece, podržavanje izražavanja emocionalnosti i jačanje pozitivne slike o sebi doprinose razvoju pozitivnog samopoštovanja kod deteta, dok krutost u izražavanju stavova, uz visoke zahteve koje porodica postavlja detetu, mogu biti potencijalni uzročnici neprilagođenog ponašanja i nepoštovanja vrednosti porodice (Todorović 2004: 184). U skladu sa ovim saznanjima, pružićemo pregled dobijenih rezultata i analizu dobijenih rezultata.

Rezultati istraživanja (tabela 2) pokazuju da je samopoštovanje statistički značajno negativno povezano sa majčinim nedoslednim reagovanjem, majčinim odbacivanjem i majčinim prezaštićivanjem. Samopoštovanje ispitanika je statistički značajno povezano i sa majčinom emocionalnom toplinom (pozitivna korelacija). Ovi podaci govore o tome da promenljivo ponašanje majke u istim

situacijama, nepredvidivost njenog ponašanja, neispunjavanje obećanja detetu, može navesti dete da zbog neposedovanja stabilnih kriterijuma na osnovu kojih bi se vodilo u interakciji sa majkom, da se oseća nesigurno, što može predstavljati uzrok slabljenja samopoštovanja deteta. Brojni zahtevi koje postavlja majka, manjak razumevanja, strogo kažnjavanje, nepoštovanje dečjih potreba, omalovažavanje i uskraćivanje pažnje, dovode do slabljenja samopouzdanja kod deteta. Preterena emocionalna vezanost majke, postavljanje strogih pravila, visokih zahteva i insistiranje na poslušnosti, uz omalovažavanje dečjih potreba, dovodi do slabljenja samopoštovanja deteta. Razvoju i jačanju samopoštovanja najviše pogoduju majčina toplina, odobravanje, razumevanje, pokazivanje interesovanja za dete, pružanje emocionalne topline, podrške i pažnje, uz poštovanje detetove ličnosti.

U tabeli 3 može se videti da je samopoštovanje statistički značajno negativno povezano sa očevim nedoslednim reagovanjem, očevim odbacivanjem i očevim prezaštićivanjem. Samopoštovanje ispitanika je statistički značajno povezano sa očevom emocionalnom toplinom (pozitivna korelacija). Procena roditeljskog ponašanja oca i povezanosti ovih oblika ponašanja sa samopoštovanjem identična je dečjoj proceni roditeljskog ponašanja majke. Podaci ukazuju na to da promenljivo ponašanje oca u istim situacijama, nepredvidivost njegovog ponašanja može predstavljati uzrok slabljenja samopoštovanja deteta. Brojni zahtevi koje postavlja otac, manjak razumevanja, strogo kažnjavanje, nepoštovanje dečjih potreba, omalovažavanje i uskraćivanje pažnje, dovode do slabljenja samopouzdanja kod deteta. Preterena emocionalna vezanost oca, postavljanje strogih pravila, visokih zahteva i insistiranje na poslušnosti, uz omalovažavanje dečjih potreba, dovodi do slabljenja samopoštovanja deteta. Na razvoj samopoštovanja najviše utiče očeva toplina, pokazivanje interesovanja za dete, pružanje podrške i pažnje, uz poštovanje detetove ličnosti

Postojanje pretpostavke o povezanosti određenih oblika roditeljskog ponašanja navelo nas je da koreliramo oblike roditeljskog ponašanja. Rezultati pokazuju da je nedoslednost u ponašanju majke prema detetu u satistički značajnoj (pozitivnoj) korelaciji sa odbacivanjem deteta, prezaštićivanjem deteta i favorizovanjem deteta u odnosu na drugu decu u porodici. Nedoslednost je negativno korelirana sa emocionalnom toplinom majke. Odbacivanje deteta je pozitivno korelirano sa prezaštićivanjem deteta i favorizovanjem deteta u odnosu na drugu decu u porodici i negativno korelirano sa emocionalnom toplinom majke. Emocionalna toplina majke negativno korelirana sa favorizovanjem deteta u odnosu na drugu decu u porodici (tabela 4). Ovi rezultati ukazuju na to da se promenljivo ponašanje majke u istim situacijama, nepredvidivost njenog ponašanja, često javlja zajedno sa nerazumevanjem deteta, strogim kažnjavanjem, nepoštovanjem dečjih potreba, insistiranjem na strogim pravilima, bez uvažavanje detetove ličnosti, ili uz mogućnost da se dete favorizuje u odnosu na drugu decu u porodici. Međutim, ako je majka procenjena kao emocionalno topla, puna razumevanja i interesovanja za dete, njeno ponašanje u interakciji sa detetom biće doslednije. Ponašanje koje uključuje postavljanje brojnih zahteva, omalovažavanje, vreda-

nje i uskraćivanje pažnje obično se javlja zajedno sa uvođenjem strogih pravila ponašanja, zahtevanjem poslušnosti i odnosom dominacije roditelja, uz povremeno favorizovanje tog deteta u odnosu na drugu decu u porodici. Majke koje su procenjene kao emocionalno tople nisu imale običaj da favorizuju ispitanika u odnosu na drugu decu u porodici i nisu bile sklone da ne poštuju dečje potrebe, uz omalovažavanje, vređanje i uskraćivanje pažnje.

Nedoslednost ponašanja oca prema detetu je u statistički značajnoj (pozitivnoj) korelaciji sa odbacivanjem deteta i prezaštićivanjem deteta, dok sa emocionalnom toplinom stoji u negativnoj korelaciji. Odbacivanje deteta je pozitivno korelirano sa prezaštićivanjem deteta, dok sa emocionalnom toplinom stoji u negativnoj korelaciji (tabela 5). Ovi rezultati ukazuju na to da se promenljivo ponašanje oca u istim situacijama često javlja zajedno sa nerazumevanjem deteta, strogim kažnjavanjem, nepoštovanjem dečjih potreba, insistiranjem na strogim pravilima, bez uvažavanje detetove ličnosti. Međutim, ako je otac procenjen kao emocionalno topao, pun razumevanja i interesovanja za dete, njegovo ponašanje u interakciji sa detetom biće doslednije. Očevo ponašanje koje karakteriše postavljanje brojnih zahteva, omalovažavanje, vređanje i uskraćivanje pažnje detetu, obično se javlja zajedno sa uvođenjem strogih pravila ponašanja, zahtevanjem poslušnosti i odnosom dominacije roditelja, dok su emocionalno topli očevi manje skloni ovim vrstama roditeljskog ponašanja.

Dobijeni rezultati u većoj meri su u saglasnosti sa prethodnim istraživanjima koja su obavljena na ovu temu (Todorović 2004: 189). Potvrđeno je postojanje značajne negativne korelacije samopoštovanja deteta sa nedoslednošću oba roditelja. Procena emocionalne topline majke povezana je sa visokim samopoštovanjem, dok je odbacivanje od strane majke povezano sa niskim samopoštovanjem. Odbacujuće ponašanje roditelja uticalo je nepovoljno na razvoj samopoštovanja i doprinosi formiranju negativne slike o sebi. U svom istraživanju Todorović (2004: 189) ističe postojanje pozitivne korelacije prezaštićivanja majke sa samopoštovanjem deteta, dok je u istraživanju na ovom uzorku ta korelacija negativna. Dobijeni kontradiktorni nalazu mogu biti uslovljeni malim brojem ispitanika u našem istraživanju, kao i upotrebom različitih mernih instrumenata. Todorović (2004: 190) je došla do nalaza da vaspitni stilovi oca nisu u značajnoj korelaciji sa samopoštovanjem deteta (osim u slučaju nedoslednosti), dok u ovom istraživanju postoji statistički značajna korelacija očevih vaspitnih stilova sa samopoštovanjem deteta (osim u slučaju favorizovanja). Pojačana uključenost oca u brigu o detetu i razvoj dečjeg samopoštovanja i detetove ličnosti može biti potencijalni uzročnik ovih rezultata. Daljom analizom podataka Todorović (2004: 190) dobija statistički značajne razlike u pogledu pola i samopošovanja ispitanika, dok mi te razlike na našem uzorku nismo dobili. Postoji mogućnost da je manji broj ispitanika koji su učestvovali u ovom istraživanju uticao na dobijene rezultate.

Na osnovu dobijenih podataka možemo zaključiti da su vaspitni stilovi majke i oca statistički značajno povezani sa formiranjem i održavanjem samopoštovanja deteta, osim subdimenzije favorizovanje deteta u odnosu na drugu decu

u porodici. Analizom odnosa kontrolnih varijabli (pol, uzrast ispitanika, materijalni status ispitanika, potpunost porodice ispitanika i broj dece u porodici ispitanika) i samopoštovanja ispitanika nisu dobijene statistički značajne razlike među ispitanicima u odnosu na ove varijable. Jedna od bitnijih zamerki koje se mogu pripisati ovom istraživanju jeste mali broj ispitanika, što je moglo dovesti do dobijanja drugačijih rezultata nego što bi to bio slučaj sa većim, adekvatnijim uzorkom. Potrebno je ponoviti testiranje nekim drugim mernim instrumentima veće pouzdanosti i validnosti, u cilju prikupljanja što preciznijih podataka o razvoju i faktorima koji utiču na samopoštovanje deteta. Poželjno bi bilo uvesti još neke kontrolne varijable u daljem istraživanjima, zbog toga što je samopoštovanje, kao konstrukt ličnosti, podložno dejstvu uticaja iz socijalne sredine, te je identifikovanje tih faktora koji utiču i doprinose razvoju samopoštovanja kod dece važan preduslov kvalitetnije obrade ovog problema i usavršavanja znanja iz ove oblasti.

Literatura

Kupersmit 1967: S. Coopersmith, *The Antecedents of Self esteem.* San Francisco: Freeman.

Harter 1999: S. Harter, *The construction of the self: A developmental perspective*. New York: The Guilford Press.

Lacković-Grgin i drugi 2002: K. Lacković-Grgin i drugi, *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar.

Lacković-Grgin 1994: K. Lacković-Grgin, *Samopoimanje mladih.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Lataković i drugi 2009: O. Lataković i drugi, *Odnos redosleda rođenja, samopoštovanja i uspeha tokom studija medicine*. Engrami, Vol 31, br. 1–2, , 51–60.

Milenković, Hadži-Pešić 2006: A. Milenković, M. Hadži-Pešić, *Povezanost vaspitnih stilova roditelja, ekstraverzije-introverzije i asertivnosti,* Godišnjak za psihologiju, Vol. 4, br. 4–5, 89–109.

Milošević, Ševkušić 2005: N. Milošević, S. Ševkušić, *Samopoštovanje i školsko postignuće učenika.* Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, Godina XXXVII, broj 1, 70–87.

Stefanović-Stanojević 2006: T. Stefanović-Stanojević, *Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi.* Godišnjak za psihologiju, Vol. 4, br. 4–5, 71–88.

Todorović 2005: J. Todorović, *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata.* Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš.

Todorović 2004: J. Todorović, *Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata*. Psihologija, Vol. 37 (2), 183–193.

Vasta i drugi 1998: R. Vasta i drugi, *Dječja psihologija.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Драгољуб М. Крнета *
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

Оригинални научни рад

РЕФЛЕКСИЈЕ ПОРОДИЧНЕ ПОЛИТИЧКЕ ТРАДИЦИЈЕ НА ПЕРЦЕПЦИЈУ ПОЛОЖАЈА У ДРУШТВУ

Ако желимо да сазнамо како се људи осјећају,
шта је садржај њиховог искуства и чега се сјећају,
како изгледају њихове емоције и мотиви и
због чега се понашају онако како то чине,
зашто да њих не питамо?
Олпорт

Уводне напомене

И поред тога што се о многим појавама и процесима друштава у транзицији отворено говори и пише, евидентно је да многа битна питања још увијек нису у довољној мјери сагледана, ни у задовољавајућој мјери истражена. Несумњиво је да су досадашња сазнања о промјенама била више усмјерена на објашњења њиховог настанка у социјалистичким земљама, а мање на концепцију, функционисање и перспективе развоја новог друштва, а посебно на положај појединаца у друштву током тих промјена, иако међу аналитичарима постоји слагање да на актуелне друштвене промјене у мањој или већој мјери утичу различити фактори (од којих је традиција свакако један од значајнијих), те да их треба истраживати и објашњавати. Једно од таквих питања је, свакако, како се промјене одражавају на свијест и понашање становника и како се становници односе према промјенама, с обзиром на спремност да прихвате те промјене, али и да се ангажују у реализацији (моделовању) тих промјена. Ово може бити посебно значајно за предвиђање понашања грађана у току тог процеса, имајући на уму сазнања да су грађани на овим просторима традиционално били у позицији да неко други умјесто њих обавља важне друштвене функције (нпр. учествује у доношењу одлука), иако је евидентно да у остваривању идеје о демократизацији друштва сваки грађанин има своју улогу коју нико други „не треба да игра умјесто њега“.

Извјесно је, наиме, да традиција значајно утиче на формирање социјалних ставова, мишљења, погледа, система вриједности и других личних и социјалних обиљежја, а посебно на смјер и интензитет друштвених активности појединаца и група. Познато је, наиме, да социјални ставови, формирани у одређеној социјалној и културној средини или увјерења сте-

* krnetad@teol.net

чена у породици, у великој мјери могу да утичу не само на природу односа појединца према појавама и процесима у друштву него и на разноврсне облике понашања. Извјесно је да раније усвојени стандарди или стечени системи вриједности и увјерења кроз породичну традицију која се преноси с кољена на кољено, свакако имају запаженије мјесто у објашњавању понашања појединца у друштву, јер људским акцијама у великој мјери управљају ставови, увјерења и вриједности, с обзиром да природа акције појединца (смјер и интензитет) зависи од степена повољности или неповољности става (за или против) у односу на објект. Тако ће, на примјер, појединац који има позитиван став бити расположен да подржи, награди или помогне, тј. да се ангажује у активностима којима се подржава објекат према којем има позитиван став, док ће појединац који има негативан став бити расположен да наноси штету, кажњава или разара објекат према којем има негативан став.

Примјера у којима се појединци или групе понашају конструктивно или деструктивно има безброј и сусрећу се у свакодневним ситуацијама, а посебно су илустративни такви случајеви у процесу транзиције друштава насталих распадом социјалистичких земаља и током рата на овим просторима. Евидентно је, наиме, да је процес демократизације друштва и афирмација плурализма интереса омогућио слободније испољавање не само прогресивних идеја, него и различитих облика деструктивног понашања. Јак емоционални набој, заснован на вјерности, успоменама или на раном учењу и лишавању, може да се преноси с кољена на кољено и да буде латентни покретач на деструктивне активности у ситуацијама када се укажу повољне околности. У нашим условима је распад социјалистичког уређења управо пробудио разноврсне (прикривене) успомене и побудио наду за „изравнавање старих рачуна“.

Стога је приликом сагледавања важних политичких и других активности важно имати на уму све потенцијалне варијанте па и реакције појединаца са различитим претходним искуством. Посебно је интересантно сагледати да ли се и како евентуално трауматично искуство појединих породица одражава на њихов положај у друштву и посебно како би се могло одразити на њихове активности.

При операционализацији проблема истраживања, тј. анализе рефлексија породичне политичке традиције на положај појединца у друштву, имамо на уму да је општа демократизација друштва у великој мјери допринијела и оживљавању различитих, неријетко и деструктивних активности код дијела становника на овим просторима. Није тајна да су у јавном животу оживјеле идеје, не само различитих политичких опредјељења и вриједносних усмјерења, него су у експанзији појединачне и групне активности које у себи носе идеју о „обрачунавању“ с неким – прошлим режимом или с „другим“ појединцима, групама или организацијама. Посебно су изражене нескривене амбиције и активности фрустрираних појединаца, раније маргинализованих или забрањиваних група и организација, које у новим

друштвеним околностима преферирају различите активности и негативне вриједносне оријентације и виде шансу за остваривање раније неостварених аспирација и циљева.

Посматрано са аспекта анализе овог феномена, интересантно је уочити да су друштвене промјене омогућиле оживљавање и јавно иступање политичких странака рojалистичке и прорадикалне оријентације – чешће са прочетничким, а веома ријетко са партизанским симболима и реториком. Другим ријечима, демократизација друштва се користи за политички плурализам и остваривање политичких идеја које раније нису биле дозвољене, а односе се на идеје о повратку краља и рехабилитацији четника, јер се заговара не само слобода употребе њихових симбола, него и њихово изједначавање са партизанима као борцима против фашизма. У друштвеним активностима неријетко се могу чути констатације да је вријеме транзиције допринијело јачању другачије социјалне атмосфере, те да је на овим просторима дошло „друго вријеме“. То „друго вријеме“ се, неријетко, некритички схвата као вријеме погодно за рушење свега постојећег и оживљавање свега што у претходном политичком режиму није било дозвољено или је било потпуно забрањено, а то се, прије свега, односи на слободније испољавање различитих идеја, па у том контексту и идеје о могућем реваншизму, који је ескалирао у немилосрдни рат, са несагледивим посљедицама.

У том контексту, важно је нагласити да је демократизација друштва допринијела слободнијем јавном иступању становника, те да је мање присутан страх од шиканирања политичких неистомишљеника и њихових породица, које је настало као посљедица ранијих одлука и опредјељења неког од члана њихове породице. Евидентно је, наиме, да је становништво не ријетко било[1] у деликатној ситуацији да се мимо властите воље и интереса опредјељује за једну од сукобљених страна (војно или политички), без могућности да остане по страни догађања, тј. да изабере властити пут. Битно је нагласити да је и то (присилно) опредјељење остало као трајно обиљежје породице и постало саставни дио породичне биографије и традиције, иако то можда није било свјесно опредјељење и намјеран избор.

У елаборирању могућих рефлексија породичне политичке традиције на положај појединца у друштву, свакако је важно сагледати спремност грађана да јавно искажу претежну позицију њихове породице током Другог свјетског рата, тј. да отворено искажу какво је опредјељење њихове породице било током Другог свјетског рата, као и повезаност између опредјељења породице и положаја који породица има у друштву, тј. између битних социодемографских и искуствених обиљежја испитаника, као независних варијабли. Полазимо од тога да је могуће установити сличности и разлике у друштвеном положају појединаца са различитом породичном поли-

[1] И у данашње вријеме се, с правом, може поставити питање да ли се шта промијенило, с обзиром на изражене поларизације и идеолошке расколе, како међунационалне, тако и унутар националних заједница.

тичком традицијом и социјалних околности као и услова живота у којима појединци живе. С обзиром да социјални услови могу битно утицати на опредјељења појединаца и група, не само кроз прихваћене и цијењене идеје о конкретним циљевима за које се појединци залажу, које сматрају пожељним и које настоје да остваре, него да могу бити детерминишући фактор у опажању и процјењивању друштвених појава, вредновању актуелних догађања и подузимању конкретних акција према тим догађајима.

Другим ријечима, основно је питање да ли је раније опредјељење неког члана породице за неку од опција имало далекосежније посљедице, тј. да ли је имало утицаја на положај појединца у друштву. Осим тога, питање је, такође, да ли су трауматична искуства чланова породица који су преживјели страдања због припадности невладајућој политици (због „обрачуна“ са политиком Информбироа; дјеловања ОЗНЕ-е, УДБ-е и/или других служби) имало утицаја на положај појединца у друштву, као и на опажање и процјењивање данашњих догађања и ако имају, каквог су интензитета, те у ком смјеру се може очекивати њихов утицај, како на процјењивање друштвених појава и вредновање актуелних догађања, тако и на практично дјеловање и понашање.

У овом истраживању пошли смо од генералне претпоставке да се могу очекивати значајне разлике у опажању битних појава и догађања у друштву и подузимању активности између потомака породица које су имале ангажовање у различитим војним формацијама током Другог свјетског рата, тј. испитаника са различитом породичном политичком традицијом.

Полазну основу за извођење закључака[2] представљају резултати емпиријског истраживања, које је техником „face to face“ реализовано током октобра 2002. године на узорку 2.010 становника старијих од 18 година у општинама Бања Лука, Приједор и Градишка. Величина узорка је задовољавајућа за потребе овог истраживања, с обзиром на сегментарне анализе.

Однос према породичној политичкој традицији

Ради потпуније прегледнности добијених резултата и глобалног увида у дистрибуцију испитаника према породичној политичкој традицији, тј. према томе како су се испитаници изјаснили о томе у којој од сукобљених страна учествовали чланови њихове породице током Другог свјетског рата, у графикону број 1 наведени су одговори испитаника на питање: *Како бисте оцијенили претежну позицију Ваше породице током Другог свјетског рата?* Имамо, наиме, на уму да су сукобљене стране у Другом свјет-

[2] С обзиром на то да је истраживање проведено само у три општине, резултати се не могу генералисати за шире подручје, али могу послужити за упоређивања и извођење закључака о постојању сличности и разлика између породица са различитим социодемографским обиљежјима, за шта није потребна репрезентативност узорка за цијелу Републику Српску.

ском рату биле на различитим позицијама, не само у војно-политичком него и на идеолошким плану и да је то могло оставити далекосежније и трајније посљедице на каснија опредјељења и понашања чланова њихове породице.

Графикон 1:

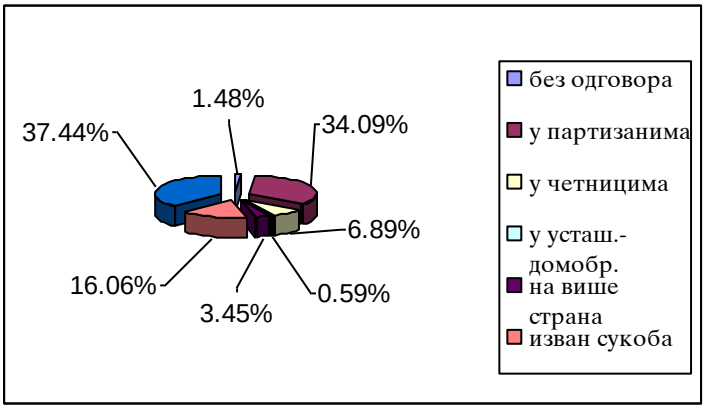

Подаци презентовани на графикону број 1 показују да је највише испитаника (37,44%) изјавило да „не зна“ каква је била позиција његове - породице током Другог свјетског рата, а да је једна трећина (34,09%) испитаника из породица која је „дјеловала у саставу партизанског покрета“. Много мање испитаника је изјавило да је породица била „изван сукобљених страна“ (16,06%), затим да је породица била у „четничким јединицама“ - (6,89%), те на „више војно-политичких страна“ (3,45%) и само 0,59 одсто у усташко-домобранским јединицама, док је само 1,48 одсто у категорији „-без одговора“[3].

Осим тога, добијени подаци показују да постоје разлике у дистрибуцији испитаника са различитим породичним политичким традицијама и с обзиром на *општине у којима живе*, тј. да постоје разлике између појединих општина, с обзиром на структуру грађана различитих породичних политичких биографија, иако корелација и није нарочито висока (коефицијент контингенције $Ц_к$=0,311). Те разлике су и статистички значајне, јер је добијени Хи-квадтрат = 241.243, уз 8 степени слободе, статистички значајан на нивоу 0,01. (п=0.00000) – табела број 1.

[3] Овдје треба имати на уму да су током Другог свјетског рата на овим просторима дјеловале и друге војне формације (усташе и домобрани, на примјер), али да је њихово учешће у структури испитаника недовољно за извођење поузданијих закључака, с обзиром на мало учешће у популацији па и у узорку Хрвата и муслимана Бошњака који су се укључивали у усташко-домобранске и друге војне формације.

Евидентно је, наиме, да је скоро три петине становника са „партизанском традицијом“ у општини Приједор (58,92%), да су двије петине (-39,58%) становника у општини Градишка, а само једна петина (20,36%) у општини Бања Лука. С друге стране посматрано, највише испитаника са „-четничком традицијим“ идентификовано је у општини Бања Лука (8,68%), мање у општини Градишка (3,47%) и најмање у општини Приједор - (2,70%).

Посматрано из угла одговора оних испитаника који су изјавили да „не знају“ активности породице током Другог свјетског рата, уочљив је обрнут однос, јер је сваки други испитаник у општини Бања Лука (53,14%) изјавио да „не зна“ како је његова породица дјеловала током Другог свјетског рата, двије петине (40,28%) у општини Градишка и само једна петина у општини Приједор (22,70%).

Осим тога највише „мијешаних“, тј. оних који имају породичну - традицију везану за различите стране у сукобу, је у Бањој Луци (3,44%), - затим у Приједору (2,16%), а најмање у Градишци (0,69%), што показује да развијеније градске средине омогућавају успостављање различитих комуникација и интерактивних односа међу грађанима различитих обиљежја, што доприноси да традиција временом блиједи више него у мање урбаним или руралним срединама.

Табела 1: Општина у којој испитаник живи и породична политичка традиција

Општине	Претежна позиција породице током ИИ свјетског рата?					
	у партизанима	у четницима	на више страна	изван сукоба	не зна	Σ
Бања Лука	272	116	46	192	710	1336
	20,36	8,68	3,44	14,37	53,14	
Приједор	218	10	8	50	84	370
	58,92	2,70	2,16	13,51	22,70	
Градишка	114	10	2	46	116	288
	39,58	3,47	,69	15,97	40,28	
Тотал	604	136	56	288	910	1994
	30,29	6,82	2,81	14,44	45,64	

χ^2=241.243, дф=8, $Ц_к$=0,31 п=0.00000

У раду полазимо од тога да је цјеловитију слику о породичној политичкој традицији могуће добити и на основу одговора испитаника о разлозима који су утицали на опредјељење породице или неког њеног члана за прикључивање војним формацијама током Другог свјетског рата. Добијени одговори на питање: *Шта је највише утицало на опредјељење породице током* Другог *свјетског рата* су дистрибуирани слично дистрибуцији од-

говора на питање: *каква је била претежна позиција породице током Другог свјетског рата*. Наиме, највише анкетираних испитаника (56,06%) је одговорило да не зна шта је највише утицало на опредјељење породице, што је и разумљиво, с обзиром да се наведено опредјељење десило прије педесетак година и да је тешко очекивати да сви испитаници имају о томе поуздана сазнања. Ипак, на основу непосредних сазнања у породици и понашања чланова породице послије рата, испитаници су могли дознати основне разлоге, па је тако сваки шести (или 15,47%) испитаник изјавио како је основни разлог опредјељивања био у њиховој увјерености да је такво ангажовање оправдано, док су остали разлози мање заступљени. Тако је сваки десети испитаник (или 9,75%) изјавио да су се чланови њихове породице прикључили одређеним војним јединицама, јер су тако урадили и други житељи из њиховог непосредног окружења, што је и логично, бар како показује територијална покривеност одређених простора дјеловањем војних формација. Познато је, наиме, да су цијели региони били оријентисани ка једној војној формацији, па се тако говорило о познатим партизанским или четничким крајевима.

Сљедећа алтернатива по проценту прихваћености, јер се тако изјаснио сваки десети испитаник (9,16%), показује да становници и нису имали неких могућности да бирају коме да се приклоне, тј. којој војној формацији да се прикључе. Извјесно је, наиме, да је прикључење једној од сукобљених страна за сваког десетог становника била недвосмислено наметнута оријентација. Ако се томе дода и проценат оних (4,82 %) који су били присиљени да се прикључе војним формацијама, онда се може констатовати да је сваки шести становник присилно ангажован у неку од војних формација током Другог свјетског рата.

Најмање анкетираних се изјаснило да се члан породице прикључио војним формацијама „због лојалности“, што је и разумљиво, с обзиром да је почетком Другог свјетског рата на простору тадашње Краљевине Југославије и нападом њемачке авијације на Београд дошло до распада државе и формирања различитих војних формација, од којих су само четничке јединице покушале да одбране краља и отаџбину, док су се остале јединице бориле за друге циљеве. Стога је и разумљиво да се о прикључивању појединим јединицама због испољавања лојалности и не може говорити.

Испитаници из породица са партизанском традицијом у највећем проценту су изјавили да су се у Другом свјетском рату опредјелили из „увјерења о оправданости“, како се изјаснило чак 36,42% анкетираних, затим слиједе испитаници из породица са четничком породичном традицијом (24,29%), док су се испитаници из осталих породица углавном знатније изјашњавали да не знају. Тако су се у највећем проценту изјаснили испитаници из породица које су биле изван сукобљених страна (73,29%), у усташко-домобранским јединицама (66,67%). Они испитаници који су се изјаснили да не знају активности породице током Другог свјетског рата, изјаснили су

се чак у 89,10% случајева да не знају шта је утицало на опредијељење њихове породице.

Интересантно је уочити да међу испитаницима који су одговорили да *нису имали избора* доминирају испитаници чија је породица дјеловала на више страна (24,24%), затим они чија је породица дјеловала у саставу четничких јединица (22,86%), па у партизанима (14,16%), док је међу испитаницима који су се изјаснили да је његова породица била *присиљена* највише оних који су дјеловали на више страна (30,30%) и у четницима (7,14%). Међу испитаницима чија се породица опредијелила јер су се „сви тако опредијелили, па и моја породица“ има највише испитаника из усташко-домобранских војних формација (33,33%), затим из породица са партизанском (17,05%) и четничком традицијом (10,00%). Те разлике су такође статистички значајне, јер је добијени Хи-квадрат=1095,11 уз 30 степени слободе, статистуички значајан на нивоу 0,01 (p=0,000000).

Овако дистрибуирани одговори о утицајима који су били пресудни на опредјељења чланова породице за неку од војних формација током Другог свјетског рата недвосмислено указују на веома битну и чини се константну карактеристику живљења на овим просторима, а то је – немогућност избора. Наиме, општа је карактеристика живота на овим просторима вјековна дилема „за“ или „против“, тј. дилема „коме се царству привољети“. Другим ријечима, становници на овим просторима као да немају могућност да буду „сами своји“, тј. да остану по страни догађања, већ се увијек морају изјаснити за једну или другу од (најчешће) двије алтернативе, као што се и у данашње вријеме неријетко догађа.

Имајући на уму тако дистрибуиране резултате утицаја на опредјељење породице током Другог свјетског рата и податак да се само сваки шести испитаник изјаснио да је то било његово опредјељење из увјерености о оправданости таквог дјеловања, оправдано је поставити питање колико потомци у садашње вријеме поштују традицију којој је породица припадала током Другог свјетског рата. Добијени одговори на питање: *Колико поштујете традицију којој је Ваша породица припадала током Другог свјетског рата* показују да је много више испитаника међу онима поштује ту традицију, него с друге стране. Тако, на примјер, једна трећина, или 32,31 одсто анкетираних испитаника, поштује традицију коју је породица његовала током Другог свјетског рата, од чега 17,14 одсто изјављује да је поштује „веома много“, док сваки пети, или 19,31 одсто, изјављује да породичну традицију не поштује никако.

Међу испитаницима који су се изјаснили да веома много поштују традицију коју је њихова породица његовала током Другог свјетског рата, највише је испитаника из породица са четничком породичном политичком традицијом (38,57%), затим из породица са партизанском традицијом (30,06%), док се међу испитаницима који су дјеловали у више војних формација и оних у усташко-домобранским јединицама нико није изјаснио да веома много поштује породичну политички традицију.

С друге стране, добијени резултати показују да испитаници који не знају каква је била оријентација њихове породице током Другог свјетског рата у највећем проценту (33,15%) изјављују да никако не поштују породичну традицију, што је и разумљиво, јер не могу ни поштовати нешто што не познају. У тој категорији су и испитаници из усташко-домобранских породица, гдје се сваки трећи (33,33%) изјаснио како никако не поштује породичну традицију.

Овако дистрибуирани резултати указују да исказивање поштовања према породичној политичкој традицији, посебно оној из Другог свјетског рата, у великој мјери зависи и од опште друштвене атмопсфере, па је стога нужно погледати и одговоре испитаника на питање *Да ли се плаше јавно говорити о дјеловању породице током Другог свјетског рата*? Одговори су презентовани на графикону број 2.

Графикон 2:

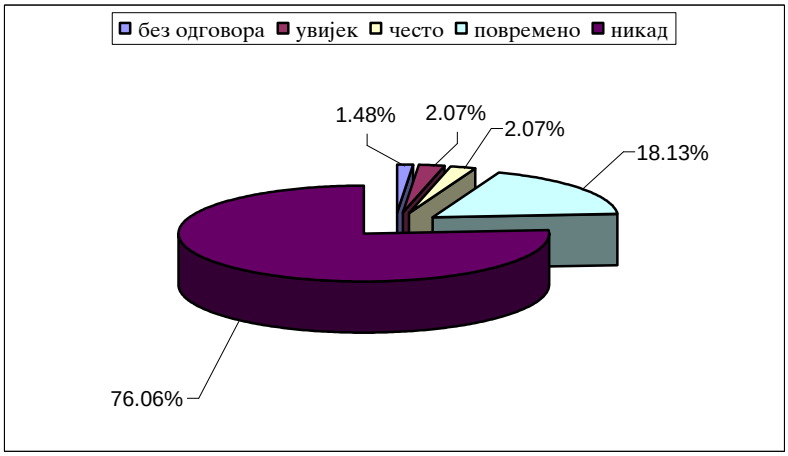

Анализа добијених резултата показује да се три четвртине анкетираних испитаника (или 76,06%) изјаснило да се никад не плаши јавно говорити о дјеловању своје породице током Другог свјетског рата, док се остали изјашњавају да се у мањој или већој мјери плаше о томе јавно говорити. Међу онима који се плаше да јавно говоре о дјеловању породице током Другог свјетског рата само је 2,07 одсто оних који се плаши *увијек* и 2,27 одсто оних који се плаши *често*, док се 18,13 одсто испитаника *повремено,* тј. само у неким ситуацијама плаши јавно говорити о дјеловању своје породице током Другог свјетског рата.

Овако дистрибуирани одговори у великој мјери зависе не само од припрде дјеловања породице током Другог свјетског рата, него и од перцепције социјалне климе у којој испитаници живе. Наиме, анализа међусобне повезаности дјеловања породице током Другог свјетског рата и самоисказа о слободи јавног испољавања о том дјеловању показује да најсл-

ободније говоре појединци који потичу из породица које су биле изван сукоба (80,86%), затим из породица са четничком (78,57%) и партизанском (78,03%) породичном политичком традицијом, док је очигледно да је код потомака из осталих породица присутан израженији страх од јавног саопштавања активности њихове породице током Другог свјетског рата. Међу испитаницима из породица које су дјеловале на више страна, већи је проценат (25,00%) оних који се плаше да јавно говоре о дјеловању своје породице током Другог свјетског рата, него међу онима чија је породица дјеловала у састави усташко-домобранских јединица (16,67%).

Више је разлога за овако дистрибуиране резултате. Основни разлог лежи у промијењеним друштвеним односима и повољнијој позицији припадника неких друштвених структура у новом друштву. Несумњиво је, наиме, да је демократизација односа у друштву (посебно политички плурализам) допринијела докидању табу тема и слободнијем испољавању различитих идеја, па самим тим и испољавању политичке традиције коју је његовала породица током Другог свјетског рата. То се, међутим, селективно манифестује. Носиоци политичких оријентација које су допринијеле распаду „једноумља“ (како је неријетко називан претходни политички систем) и настанку нове државе, доведени су у повољнији друштвени положај, што се селективно одражава како на положај појединца у друштву, тако и на слободу говора о породичној политичкој традицији. Евидентно је, наиме, да потомци из четничких (у већој мјери) и партизанских (у мањој мјери) породица много слободније могу говорити о породичном поријеклу, него потомци из породица са другачијом породичном политичком традицијом.

Осим тога, треба имати на уму да су оваквим разликама у великој мјери допринијела и догађања током сецесије појединих република и грађанског рата, када су се историјски расцјепи поново актуализовали и исказали у драстичној форми. Несумњиво је да су догађаји који су претходили рату и током рата на овим просторима (током осамдесетих и деведесетих година) оживјели старе међунационалне тензије и религијске расколе, те још више појачали социјалне дистанце према онима формацијама које су биле на непријатељским странама и током Другог свјетског рата. Стога је разумљиво да припадници оних породица које су дјеловале на више страна или у усташко-домобранским јединицама, још увијек немају изражен осјећај слободе да говоре о тој и таквој породичној политичкој тардицији. У том контексту, могло би се констатовати да слободно испољавање породичне политичке традиције у друштву није настало као посљедица појачаног осјећаја слободе мишљења и говора у друштву, него као посљедица повлаштеног положаја одређених друштвених категорија. За остале друштвене категорије слободно испољавање породичне традиције још увијек је табу тема.

На такве закључке упућују и одговори испитаника на питање: *Да ли су заживјела времена да се у јавним наступима без посљедица може исп-*

ољавати традиција коју је Ваша породица имала током Другог свјетског - рата, као што се може видјети из резултата који су представљени на графикону број 3.

Графикон 3:

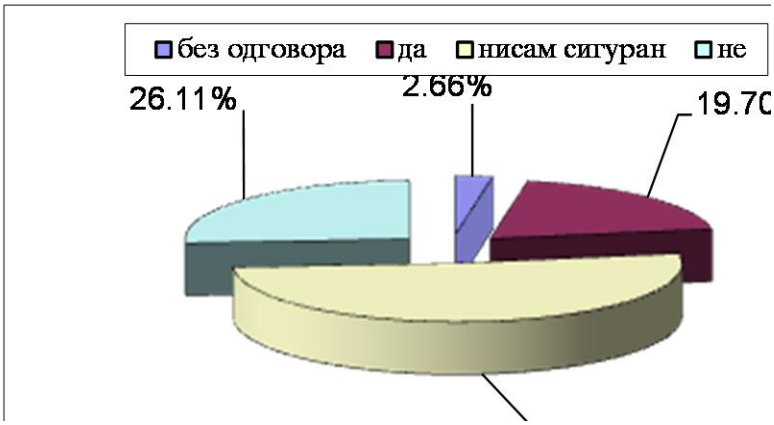

Евидентно је, наиме, да сваки четврти анкетирани (или 26,11%) друштвене услове перципира као неповољне за испољавање породичне политичке традиције, да само сваки пети становник (19,70%) опажа да је друштвена клима повољна за испољавање традиције коју је породица његовала током Другог свјетског рата, али и да се сваки други анкетирани (51,53%) двоуми. Другим ријечима, податак да највећи постотак анкетираних није сигуран да ли су или нису заживјели услови да се без посљедица може испољавати породична политичка традиција, указује управо на закључак о присутној селективности и осјећају неких становника да је клима повољна и других да та иста социјална клима за њих није повољна.

Добијени резултати сагледавања односа становника према породичној политичкој традицији недвосмислено показује да у свијести становника егзистира породична традиција заснована на активностима и дјеловању породице или неког њеног члана у некој од војних формација и послије педесетак година након Другог свјетског рата. Разумљиво је да је та традиција израженија код старијих него код млађих испитаника, што је и разумљиво, јер је и логично да егзистирање традиције временом блиједи.

Осим тога, добијени резултати овог истраживања показују да се породична политичка традиција у већем степену његује код потомака који потичу из партизанских и четничких породица, док се код становника са другим породичним политичким биографијама његује у мањем степену или су пак они у мањем степену спремни да јавно говоре, због (још увијек) неповољне социјалне климе. Евидентно је, наиме да социјалне околности у друштву нису једнако повољне за испољавање различитих политичких породичних традиција, јер су у повољнијој позицији припадници из четничких и нешто мање из партизанских породица.

Породична политичка традиција и осјећај сигурности

Осјећај сигурности је сагледаван на два начина: 1. испитивањем перцепције доживљаја ситуације у којој се испитаници налазе и у којој живе, и 2. опажањем могућности слободе говора у друштву. Сагледавање перцепције доживљавања ситуације у којој живе, засновано је на самоисказу испитаника о осјећају који код њих превладава у средини гдје живи, тј. одговором на питање како доживљавају ситуацију у којој се налазе. Слобода говора је сагледавана тако што је од испитаника тражено да одговоре на два питања: 1. *Да ли смије јавно да говори оно што мисли и кад то није у складу са општим увјерењима* и 2. Да се на петостепеној скали (од „потпуно се слажем“ преко „нисам сигуран“ до „уопште се не слажем“) изјасни да ли се и колико слаже са тврдњом: *Код нас још нису заживјела времена да се без посљедица може говорити о пропустима људи на власти*.

Доживљај ситуације и емоције које превладавају према средини у којој појединац живи, свакако су битан показатељ степена задовољења потребе за сигурношћу. Као што је већ наведено, овај аспект односа појединца према друштвеној средини и посебно опажања друштвених појава, испитиван је тако што је испитаницима понуђено питање *Како доживљавате садашњу ситуацију*. Увид у добијене резултате показује да су установљене значајне разлике у опажању ситуације између испитаника са различитом породичном политичком традицијом. Евидентно је, наиме, да је добијени Хи-квадрат=176,641, уз 25 степени слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (п=0,000000), што показује да су установљене статистички знатне разлике између испитаника са различитом породичном политичком традицијом у доживљавању сит

Глобални увид у тако презентоване податке показује да већина становника на овим просторима перманентно живи у условима негативних емоционалних стања, гдје доминира забринутост (66,45%) и изражен страх (10,84%), док је веома мали проценат оних који доживљавају позитивне емоције у ситуацији у којој живе, јер само 4,05 одсто изјављује да је сретно а 5,17 одсто да је безбрижно, као што се може видјети на основу резултата који су представљени у табели број 8.

Табела 8: Материјалне прилике у којојима живе и породична политичка традиција

Породица је дјеловала	Како доживљава садашњу ситуацију?						
	Веома уплашен	Забринут	Равнодушан	Безбрижан	Срећан	Остало	Σ
у партизанима	80	504	54	16	8	22	684
	11,70	73,68	7,89	2,34	1,17	3,22	
у четницима	18	76	26	6	6	8	140
	12,86	54,29	18,57	4,29	4,29	5,71	
у усташко. дом. једин.	2	4	6	0	0	0	12
	16,67	33,33	50,00	0,00	0,00	0,00	
на више страна	8	38	8	0	14	2	70
	11,43	54,29	11,43	0,00	20,00	2,86	
била изван сукоба	32	214	22	34	16	0	318
	10,06	67,30	6,92	10,69	5,03	0,00	
не зна	74	456	122	46	36	16	750
	9,87	60,80	16,27	6,13	4,80	2,13	
Тотал	214	1292	238	102	80	48	1974
	10,84	65,45	12,06	5,17	4,05	2,43	

χ^2=176.641, дф=25, $Ц_к$= 0,28 п=.000000

У том контексту, тј. у тако неповољном социјалном окружењу за већину становника, установљене су и разлике у доживљају ситуације између испитаника са различитом породичном политичком традицијом. Тако се може уочити да је у категорији оних који су веома уплашени највише испитаника са усташко-домобранском породичном традицијом (16,67%), али с обзиром на мало учешће ових испитаника у узорку на којем је извршено истраживање, ове резултате треба узети опрезно и с резервом. Након њих, у већем проценту од учешћа у цјелокупном узорку слиједе испитаници с четничком (12,86%) и партизанском (11,70%) породичном традицијом.

Сличне су тенденције евидентне и у категорији испитаника који у средини гдје живе доживљавају забринутост. У тој категорији су најзаступљенији испитаници с партизанском породичном традицијом (73,68%) и испитаници који су изјавили да је њихова породица током рата била изван сукоба (67,30%), док су испитаници са осталим породичним традицијама у мањем проценту од учешћа у цјелокупном узорку. У најмањем су проценту припадници усташко-домобранске породичне традиције (33,33%), али ове резултате наводимо више као илустрацију, а не као поуздан показатељ, због ниске заступљености у узорку. Затим слиједе испитаници са четничком породичном политичком традицијом (54,29%) и испитаници чија је породица дјеловала на више војно-политичких страна (такође 54,29%) и ис-

питаници који не знају (60,80%) како је њихова породица дјеловала током другог свјетског рата.

С обзиром да нас у овом случају највише интересују сличности и разлике у доживљавању ситуације између припадника са партизанском и четничком породичном оријентацијом, добијени резултати су посебно анализирани и графички представљени као што се може видјети на графикону број 7.

Графикон 7: Доживљај ситуације и породична политичка традиција

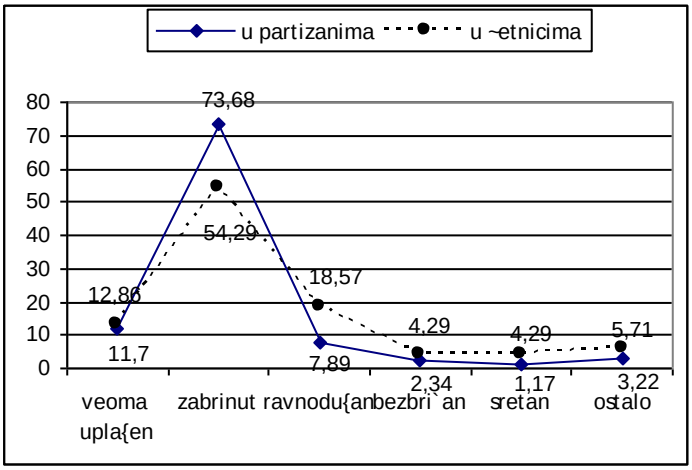

Увид у тако представљене резултате показује да и међу припадницима са партизанском и четничком породичном традицијом доминирају негативне емоције, као и код већине становника, али да се ипак могу уочити знатне разлике. Евидентно је да је међу припадницима са партизанском породичном традицијом мање оних који су веома уплашени (11,70%) него међу припадницима са четничком породичном традицијом (12,86%), док их је много више у категорији оних који су забринути (73,68) него међу испитаницима из четничких породица (54,29%). Осим тога, добијени показатељи, посматрани из угла становника који су равнодушни, показују да је много већи проценат (18,57%) међу испитаницима са четничком породичном традицијом него у односу на остале испитанике (просјек таквих за цијели узорак је 12,06%) и посебно у односу на испитанике са партизанском политичком породичном традицијом (7,89%).

Увид у добијене резултате показује да међу ријетким испитаницима који доживљавају позитивне емоције има нешто више испитаника из породица са четничком него са партизанском политичком породичном традицијом, иако су и једни и други заступљени у мањем постотку него што је установљено за цијели узорак. Тако је, на примјер, 4,29% безбрижних са четничком, а 2,34% са партизанском традицијом, док је просјек за цијели -

узорак 5,17%. Нешто је већа разлика у корист испитаника са четничком традицијом у категорији испитаника који су сретни (4,29%), јер је таквих за цијели просјек само 4,05%, док је међу онима са партизанском традицијом таквих само 1,17%.

Породична политичка традиција и слобода говора

Један од основних услова и кључни фактор развоја демократије је слобода говора, али је, у исто вријеме, извјесно да слобода говора у великој мјери зависи и од степена развијености демократије у друштву. У контексту сагледавања проблема рефлексија породичне политичке традиције на опажање појава у друштву, имамо на уму да степен демократичности друштва, у периоду преласка из једнопартијског у вишепартијски систем, још није на задовољавајућем нивоу, те да се могу очекивати мање или више изражени страхови грађана да јавно саопштавају оно што мисле, ако то није у складу са општим увјерењима. Разумљиво је да су у свијести становника на овим просторима још увијек свјежи страхови од могућих посљедица за јавно изговорену критику, вербални деликт или идеју која није у складу са општим увјерењима и „ставовима владајуће партије“.

Стога се поставља важно питање да ли се могу очекивати разлике у опажању слободе говора између испитаника различитог претходног искуства или припадника формалних или неформалних група у спремности да јавно говоре оно што мисле, без страха од могућих посљедица. У том контексту се поставља и питање да ли се могу очекивати разлике између испитаника са различитом породичном политичком традицијом, тј. поставља се питање да ли има разлике у спремности да јавно говоре оно што мисле испитаници са породичном политичком традицијом коју је његовала његова породица током Другог свјетског рата.

У овом раду пошли смо од претпоставке да породична политичка традиција или претежна позиција породице у Другом свјетском рату може бити значајан фактор разлика у *спремности грађана да јавно кажу оно што мисле*, ако то није у складу са општим увјерењима. Добијени резултати истраживања недвосмислено показују да су установљене разлике, те да се испитаници са различитом породичном традицијом различито изјашњавају о питању спремности да јавно говоре оно што мисле, ако то није у складу са општим увјерењима. Те разлике су и статистички значајне на нивоу значајности 0,01, јер је добијени Хи-квадрат=46.5378, уз 8 степени слободе статистички занчајан (п=.000000) – табела 9.

Као што се може видјети у табели број 9, испитаници са четничком породичном традицијом у много већем проценту (52,38%) него они са партизанском породичном традицијом (37,41%), а посебно више од осталих испитаника изјављују да смију јавно говорити оно што мисле и у много мањем проценту (6,35%) него они из партизанских породица (15,73%) или осталих испитаника да не смију. У категорији испитаника

који изјављују да не смију јавно говорити оно што мисле највише је оних - који изјављују да су чланови њихове породице учествовали на више страна (18,52%), а најмање (6,35%) оних који имају четничку традицију.

Табела 9: Породична политичка традиција и самоисказ о слободи говора

Породица је дјеловала	Да ли смије јавно да говори оно што мисли и кад то није у складу са општим увјерењима			
	Да	Није сиг-уран	Не	Σ
у партизанима	214	268	90	572
	37,41	46,85	15,73	
у четницима	66	52	8	126
	52,38	41,27	6,35	
на више страна	12	32	10	54
	22,22	59,26	18,52	
била изван сукоба	94	134	56	284
	33,10	47,18	19,72	
не зна	246	492	148	886
	27,77	55,53	16,70	
Тотал	632	978	312	1922
	32,88	50,88	16,23	

χ^2=46.5378, дф=8, п=.000000

Овако дистрибуирани резултати указују да су могућа најмање два разлога (објашњења). Прво, да су актуелне промјене допринијеле оживљавању идеје о јачању српске државе и повратку четничке идеологије, те да припадници грађана са четничком традицијом опажају да је поново дошло њихово вријеме (њихове државе), па самим тим и да слободније могу износити своја схватања (јер су мање дисонантна или су чешће у складу са општим увјерењима) и друго, да су појединци са партизанском породичном традицијом научили да буду опрезнији у јавном изношењу својих мишљења („И зидови имају уши“), без обзира на владајућу атмосферу у друштву.

Још су очигледније потврђена таква очекивања анализирањем повезаности између испитаника са различитом породичном политичком традицијом и процјене да су у друштву заживјела времена да се *слободно може говорити о пропустима људи на власти*, гдје су такође установљене знатне разлике између испитаника који имају различите позиција породице у Другом свјетском рату. Те разлике су и статистички знатне, јер је добијени Хиквадрат=128,636, уз 20 степени слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (п=0,000000), као што се може видјети из резултата који су презентовани у табели број 10.

Увид у добијене податке показује да испитаници са различитом породичном политичком биографијом различито процјењују тврдњу да *код*

нас још нису заживјела времена да се без посљедица може говорити о пропустима људи на власти. Са овом тврдњом се у већој мјери не слаже чак 22,86 одсто испитаника који потичу из породица које су дјеловале на више страна, а у нешто мањој мјери 17,14 одсто испитаника са четничком и 14,72 одсто испитаника са партизанском породичном традицијом, што значи да наведени испитаници сматрају како слободно могу јавно говорити о пропустима људи на власти. Испитаници из осталих породица се у мањем проценту не слажу са овом тврдњом. Тако се, на примјер, изјаснило само 5,52 одсто испитаника чија је породица била изван сукоба и 6,25 одсто оних који су се изјаснили да не знају како је њихова породица дјеловала током Другог свјетског рата, док се ниједан испитаник из породица са усташко-домобранском породичном традицијом није изјаснио потврдно, тј. није се сложио са том тврдњом.

Добијени резултати, посматрани са аспекта прихватања ове тврдње, такође показују запажене разлике. Евидентно је, наиме, да се припадници са партизанском породичном традицијом у највећем проценту (75,68%) слажу са тврдњом, док су испитаници из породица које су дјеловале на више страна слажу у најмањем проценту (53,67%) и из породица са четничком традицијом, што значи да је доминантно осјећање како у друштву још нису заживјела времена да се без посљедица може говорити о пропустима људи на власти. Интересантно је уочити да је слагање са овом тврдњом исказало много више испитаника са партизанском (75,68%) него са четничком (55,71%) породичном традицијом.

Табела 10: Породична политичка традициј и самоисказ о слободи говора о пропустима људи на власти

Породица је дјеловала	Код нас још нису заживјела времена да се без посљедица може говорити о пропустима људи на власти					
	Уопште се не слаже	Углавнем се не слаже	Неодлучан је	Углавном се слаже	Потпуно се слаже	Σ
у партизанима	56	42	64	254	250	666
	8,41	6,31	9,61	38,14	37,54	
у четницима	12	12	38	28	50	140
	8,57	8,57	27,14	20,00	35,71	
у усташко. дом. једин.	0	0	10	2	0	12
	0,00	0,00	83,33	16,67	0,00	
на више страна	12	4	16	18	20	70
	17,14	5,71	22,86	25,71	28,57	
била изван сукоба	8	10	86	90	132	326
	2,45	3,07	26,38	27,61	40,49	
не зна	16	30	222	214	254	736
	2,17	4,08	30,16	29,08	34,51	
Тотал	104	98	436	606	706	1950
	5,33	5,03	22,36	31,08	36,21	

χ^2=182.636, дф=20, $Ц_к$= 0,29 п=.000000

Анализа тако дистрибуираних одговора, посматраних у глобалу, не само да потврђују полазне претпоставке о очекиваним разликама у опажању појава у друштву између особа са различитом породичном политичком традицијом и ефекте које породични утицају могу имати на развој младих, него указују и на тенденцију да је међу испитаницима са партизанском политичком традицијом мање оних који се осјећају слободним у новим друштвеним условима, што се манифестује на спремност да јавно испољавају своје ставове. Осим тога, добијени подаци показују да испитаници са четничком породичном традицијом у већем проценту имају отвореније ставове о различитим појавама у друштву. Разлог за отвореније испољавање својих ставова лежи, не само у утицају породичне атмосфере на отвореност ставова, него и осјећаја да је дошло њихово вријеме, те да се у новим друштвеним условима може слободније говорити и дјеловати, што се за испитанике са партизанском породичном традицијом не би могло рећи.

Умјесто закључка

Добијени резултати истраживања рефлексија породичне политичке традиције на положај појединца у друштву показују:

– да су установљене значајне разлике у положају појединаца у друштву, с обзиром на претежну позицију њихове породице током Другог свјетског

рата, тј. с обзиром на припадност различитим политичким оријентацијама, што показује да је учешће породице у догађањима која су се дешавала прије пола стољећа изазвало јаку поларизацију, која је још увијек присутна код чланова тих породица, а која се отворено манифестује као осјећај припадности породичној традицији;
– да се породична политичка традиција настала на темељима политичке оријентације и дјеловања породице (или неког њеног члана) преноси с кољена на кољено, тј. са старијих на млађе генерације и да има важну улогу у опредјељењу млађих чланова тих породица;
– да је неопходно цјеловитије социјално-психолошко истраживање ових феномена, с обзиром да промијењене друштвене околности то омогућавају, јер за њихово истраживање у претходном политичком уређењу није било повољне атмосфере.

Литература

Вујчић 1993: В. Вујчић, *Политичка култура и политичка социјализација*, „Алинеа“, Загреб.

Голубовић 1995: З. Голубовић и др., *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, „Филип Вишњић“, Београд.

Грдешић 1995: И. Грдешић, *Политичко одлучивање*, „Алинеа“, Загреб.

Дунђеровић 1992: Р. Дунђеровић, *The Attitudes tho Werds Ethnic and Religions in Bosnian and Herzegovina*, Psychological Bulletin, Murry State Universitu.

Зборник радова 1996, *Циљеви и путеви друштава у транзицији*, Руска академија наука, Москва и Институт друштвених наука, Београд.

Зборник радова 1996, *Социјални конфликти у земљама транзиције*, Руска академија наука, Москва и Институт друштвених наука, Београд.

Зборник радова 1998, *Интегративни и дезинтегративни процеси у земљама транзиције*, Руска академија наука, Москва и Институт друштвених наука, Београд.

Зборник радова 2000, *Процеси демократизације у земљама транзиције*, Руска академија наука, Москва и Институт друштвених наука, Београд. 1998: М. Касаповић и др. *Бирачи и демократија*, „Алинеа“, Загреб.

Крнета 2003: Д. Крнета, *Спремност грађана на слободно изражавање мишљења као фактор друштвених промјена*, Међународне студије број 1, Политичка култура, Загреб.

Лазић 1994: М. Лазић и др., *Разарање друштва*, „Филип Вишњић“, Београд.

Лазић 1994: Лазић, М., *Систем и слом*, „Филип Вишњић“, Београд.

Марковић 2000, Ж. Д. Марковић, *Социологија и глобализација*, Центар за усавршавање руководилаца у образовању, Београд.

Негел 1969: К. Д. Негел, *Фактори промене*, у: Група аутора: Теорије о друштву – Основи савремене социолошке теорије, „Вук Караџић“, Београд.

Озимец 2001: С. Озимец, *Наши менталитети*, „Тонимир“, Вараждинске Топлице.

Прошић-Дворић 1994: М. Прошић-Дворић, *Културе у транзицији*, „Плато“, Београд.

Стојановић 1995: С. Стојановић, *Пропаст комунизма и разбијање Југославије*, „Филип Вишњић“, Београд.

Шибер 1998: И. Шибер, *Основе политичке психологије*, Политичка култура, Загреб.

Јасна С. Богдановић-Чурић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

Оригинални научни рад

УЧЕЊЕ МЛАДИХ О ХУМАНИМ ВРИЈЕДНОСТИМА

1. *Увод*

Интерес за ово истраживање о учењу младих о хуманим вриједностима био је са циљем да се испита у којој мјери су млади усвојили прокламоване хумане постмодерне вриједности кроз програм *Промоција хуманих вриједности*

Овдје се ради о евалуацијском испитивању како би се могла процијенити успјешност програмских активности и индивидуалних интереса и потреба ученика.

Кад се говори о вриједностима, потребно је и важно објаснити њихов однос према потребама, односно, однос индивидуалног и друштвеног који се међусобно преплићу и представљају јединство супротности.

Појединац не може егзистирати изван друштва, отуда и нужност прихваћања одређеног система вриједности, али и друштво не постоји изван појединих индивидуа и његов смисао је у стварању услова за задовољавање потреба појединаца.

Босна и Херцеговина је прошла кроз врло тешка раздобља рата, насиља, расељавања, социјалне несигурности и пролази у исто вријеме кроз пад друштвених вриједности, па нас интересује како се све ово одразило на младу генерацију која је једна од рањивијих друштвених група.

Учење има свој индивидуални и друштвени аспект. Индивидуални је окренут задовољавању основних потреба и остварењу личности, а друштвени учењу вриједностима које се огледају не само у познавању одређених вриједносних норми него и у развијању ставова према њима. Зато је учење вриједности и развијање ставова сложен и изазован проблем сваког психолошко-педагошког рада различитих чинилаца, од породице, вршњака, социјалног окружења до појединих институција као што је школа, вјерске институције, медији итд. Ми ћемо се, ипак, посебно позабавити школом као мјестом системског и организованог образовања и васпитања, проблематизујући васпитни рад у одјељенској заједници кроз програм *Промоција хуманих вриједности код младих* и отворити неке нове могућности рада.

Развој цивилног друштва, као предуслова за демократско сазријевање сваког друштва, предмет је дјеловања многих међународних институција, невладиних и непрофитних организација. Програми и пројекти усмјере-

* jasna954@teol.net

ни на развој цивилног друштва посебно су умножени у посљедњих десетак година у земљама транзиције. Успостављањем владавине права, умјесто владавине партија, па чак и појединаца, постају основни механизми за рјешавање или бар ублажавање етничких и других друштвених сукоба у тим земљама. И овај програм, развој хуманих вриједности код младих, почива на претпоставци да развој вриједности цивилног друштва може, барем елементарно, ујединити друштва у којима су етничке и друге подијеле и супротности толико нарасле да су градови подјељени према националним припадностима, па чак и школе (Мостар, Столац).

2. *Вриједности и потребе*

Полазећи од хуманистичке теорије, човјеков лични развој одвија се управо преко задовољавања основних потреба. Човјек има велик број потреба, али само неке су фаталне за лични развој, и то су основне потребе. Уколико дође до немогућности задовољавања неке од основних потреба, појединац ће промјеном понашања настојати пронаћи продуктиван начин који ће довести до задовољавања осујећене потребе. Ако то не успије кроз дуже вријеме, онда се јавља неки облик деструкције која може бити усмјерена према самом себи или према другима.

Тако је утврђено да дјеца која су доживљавала неуспјех у школовању и понављала разред имају наглашеније неуротске и психопатске појаве, чешће прихватају негативне и криминалне вриједности, него дјеца која су доживјела успјех.

Можемо разликовати три групе основних потреба: биолошке, социјалне и самоактуализацијске. Људи своје потребе не могу задовољити сами изван људског друштва. Свако друштво је организовано тако да људи заједнички могу остварити своје основне потребе.

Биолошке потребе за храном, водом, сигурношћу, здрављем или одржањем властитог живота могу се остварити у егзистенцијалној или економској сфери друштва.

Социјалне потребе за љубављу, припадањем и уопште односе с другим људским јединкама, остварују се у сфери друштвених односа. Самоактуализацијске потребе за личним растом и развојем у сфери су културе и стваралаштва. У све ове три друштвене сфере можемо препознати системе вриједности којима су регулисани начини задовољавања потреба појединаца. Тако можемо разликовати егзистенцијалне вриједности, друштвене и хуманистичке вриједности. Те вриједности могу бити исказане у облику моралних норми које су неписани скуп правила којих се ваља придржавати у одређеној друштвеној заједници, а ако се то не чини наилази се на моралну осуду и неприхваћање од осталих чланова заједнице, а могу бити и правне норме за које опет постоји и правна санкција.

Све се вриједности могу свести на основну дихотомију (Богнар 2004): добро – лоше и све се могу исказати у позитивном и негативном об-

лику (слобода –неслобода, поштење – непоштење, једнакост – неједнакост итд.). Хелер (1981) каже да су вриједности категорије оријентације неопходне за друштвени живот које су преузеле улогу биолошког инстинкта које су људи у свом развоју изгубили.

3. *Истраживања вриједности младих у другим земљама*

Истраживања вриједности представљају методолошки проблем. Најчешће се користе упитници у којима се или наводе одређене вриједности и затим од испитаника тражи да их вреднују (рангирају или изразе степен слагања или неслагања) вриједности које они прихваћају.

У истраживању које су провеле британске ауторке Thomson и Holland 2004. године (Богнар, 2003) кориштени су анкетни упитници, групни интервјуи и индивидуални интервјуи, али су испитаници замољени да за интервју припреме своје лично виђење властитог моралног развоја, користећи при томе карактеристичне слике из појединог раздобља свог живота. Испитаници су такође подстакнути да разговарају с једном старијом особом о томе какав је свијет био кад су они били њихових година. Ауторке наводе да су добиле значајне показатеље за многа подручја живота младих, као што су здравље, едукација, породица и родитељство, рад и криминал. Основни је закључак да млади људи имају софистициране вриједносне системе и улажу велики труд у развијање властитог идентитета и живљења властитих живота.

Од многих резултата, до којих се дошло овим истраживањем, издвајамо само однос младих према моралним ауторитетима. Ауторке су потврдиле ранија истраживања по којима се у западној култури догађа процес слабљења традиционалног утицаја појединих институција на формирање вриједности и јачање индивидуализма и личне одговорност за процјену шта је добро, а шта лоше. „Традиционални ауторитети, као полиција, вјерски лидери и краљевска породица, уживају врло мало угледа међу младим људима. Они сматрају да углед мора бити зарађен и да ауторитети морају доказати своју вриједност… Иако млади увијек не изједначавају учитеље с моралним ауторитетима, они будно прате да ли су вриједни тога. Фактори који доприносе да млади неког виде као *доброг учитеља* и који му дају легитимацију моралног ауторитета су досљедност, брига, способност слушања и практичне способности“ (Thomson, Holland 2004).

Гордана Будимир-Нинковић (2004) објавила је резултате истраживања вриједносне оријентације младих и одраслих у Србији. Истраживањем су обухваћени ученици средњих школа и њихови родитељи. Установљено је да је разлика између вриједносне оријентације ученика и њихових родитеља врло мала, што потврђује сазнање да родитељи значајно утичу на вриједносну оријентацију своје дјеце.

У Хрватској је Ивановић (2006) у пет источних хрватских жупанија на подручју Славоније и Барање испитивањем обухватио испитанике свих

генерација пунољетних грађана, па међу њима и младе од 18. до 21. године. Овдје се не ради о вриједносној оријентацији младих, али подаци су значајни као показатељ друштвеног миљеа у којем одрастају млади ове средине. Издвајамо варијабле:

Етничка дистанца исказана је кроз спремност на брак с припадницима друге нације и пријатељство с припадницима друге етничке групе. Брак одобрава 57%, а пријатеље међу другим националностима 73% испитаника. Међутим, етничка дистанца мања је код припадника националних мањина, него ли код већинског народа.

Све вриједности које су испитаници навели сврстане су у три групе: постмодерне, модерне и традиционалне.

Највише је традиционалних, међу којима су најчешће: породица, поштење, пријатељи, новац, брак, религија, поштивање закона и здравље.

Иза њих долазе модерне као шта су: толеранција, солидарност, информисаност, образовање, а најрјеђе су навођене постмодерне вриједности као равноправност полова, права мањина, екологија, права дјеце, људска права (Богнар 2004).

Истраживање које је проведено с ученицима средњих школа на подручју источне Славоније и Барање односно у Вуковарско-сремској и Осјечко-барањској жупанији под насловом *Проблеми младих* дијелом се односило и на вриједносну оријентацију младих. Од већег броја варијабли овдје издвајамо националне предрасуде, повјерење у људе и систем вриједности (види: Богнар 2004).

Предмет и циљ истраживања

Полазни предмет истраживања односи се на утврђивање разлика између иницијалног и финалног мјерења знања ученика о хуманим вриједностима и спремност и задовољство ученика након проведених програмских активности.

Као посебне одреднице вриједности издвојили смо толеранцију, дискриминацију, стигматизацију, познавање људских права.

На основу предмета истраживања издвојили смо сљедеће варијабле:

зависна варијабла – знања о хуманим вриједностима,

независна варијабла – ученици који су учествовали у програмским активностима.

Истраживање учења о хуманим вриједностима има научни и практични циљ:

елементе научног рада, јер се бави проучавањем ефеката примјењеног програма *Промоција хуманих вриједности међу младима*, односно испитивање знања прије програмских активности и послије проведених активности посматраних зависних и независних варијабли.

Еелементе ријешавања проблема у васпитном раду са одјељењском заједницом кроз радионичарски начин рада.

Из наведеног слиједи да је основни циљ нашег истраживања сагледавање ефеката програма *Промоција хуманих вриједности код младих* у Босни и Херцеговини.

Хипотезе истраживања

На основу теоријских поставки и у складу са постављеним циљевима истраживања формулисана су истраживачка питања и хипотетичка полазишта.

Главна хипотеза од које смо пошли јесте да млади немају довољно знања о хуманим вриједностима и да ће примјена програма *Промоција хуманих вриједности* кроз радионичарски начин рада утицати на стицање нових знања и и промене ставова о хуманим вриједностима.

Полазећи од оваквог хипотетичког оквира, а у складу са методолошким оквиром, формулисане су и сљедеће подхипотезе:

претпоставља се да више од половине испитаника нема знања о хуманим вриједностима;

претпоставља се да ће програм *Промоција хуманих вриједности* утицати на стицање нових знања, и да ће та разлика бити статистички значајна.

Претпоставља се да постоји разлика између мушких и женских испитаника.

Метод и организација истраживања

У овом дијелу рада излажемо податке о узорку испитаника, методама истраживања, инструментима за прикупљање података, као и организацији истраживања и поступцима обраде података

Узорак испитаника

Програмским активностима је обухваћено 17 основних школа, 15 средњих школа 83 професора и наставника и 3.450 ученика и одржано је 2.373 радионице у 7 градова: Мостар, Коњиц, Столац, Чапљина, Горажде, Фоча и Требиње.

Структура узорка

Због економичности из наведене популације издвојен је узорак испитаника који су на почетку трећег циклуса (школске 2008/09.године) у трајању од 4 мјесеца, попунили упитник за мјерење ефикасности и ефективности програма. Дакле, испитано је у иницијалном мјерењу знање и ста-

вови о хуманим вриједностима и финално мјерење на крају циклуса на истим испитаницима.

Узорком је обухваћено 114 ученика у првом испитивању, а 110 у другом мјерењу. За упоређивање валидно је 103 испитаника, односно 103 испитаника је присуствовало предвиђеним радионицама и у првом и другом мјерењу дало одговре који улазе у статистичку обраду података.

Табела 1: Подаци о узорку истраживања

Пол	Фреквенција (ф)	Проценат %
М	39	37,86
Ж	64	62,13
Укупно	103	100,0
Мјесто становања		
Мостар	15	14,56
Столац	15	14,56
Требиње	15	14,56
Горажде	15	14,56
Фоча	14	13,59
Коњиц	15	14,56
Чапљина	14	13,59

У табели 1 приказан је узорак испитаника према полу, односно испитивањем је обухваћено 39 или 37,86% мушких и 64 или 62,13% женских испитаника. Подједнак је број испитаника по градовима (по једна група ученика која је била укључена у радионице из сваког града гдје се проводио програм).

Методе истраживања

У реализацији истраживања кориштене су сљедеће методе:

1. метод теоријске анализе за анализу садржаја предходних истраживања тј. претходне публиковане стручне и научне расправе које су полазиште теоријског оквира;

2. експериментални метод – Програм *Промоција хуманих вриједности* кроз радионице са ученицима на часовима одјељенске заједнице.

Инструменти за прикупљање података

У реализацији истраживања кориштени су следећи инструменти:

1. упитник за мјерење ефикасности програма и стечених знања код ученика;
2. упитник за ученике о релевантним социјалнодемографским обиљежјима (мјесто, пол, школа);
3. упитник за наставнике.

Организација истраживања

Организацију истраживања и прикупљање података обавио је сам аутор рада уз помоћ локалних организација црвеног крста и шпанског црвеног крста као носиоца програма.

Попуњавање упитника обављено је у групама ученика које су укључене у програмске активности, прије самог почетка, уз присуство наставника водитеља радионица односно реализатора програмских активности. Пошто су програмске активности везане за рад у одјељењској заједници и немају утицаја на оцјењивање, а мјере се ефекти рада, није било анонимно испитивање.

Поступци за обраду података одговарају методолошкој концепцији рада: фреквенције, постоци и поступци за утврђивање статистичке значајности разлика између посматраних варијабли у иницијалном и финалном испитивању.

Приказ и анализа резултата истраживања

Приказ резултата ће бити према питањима која се односе на хумане вриједности са назнаком за прво и друго мјерење поред фреквенција, постоцима и тестираним аритметичким срединама и ниво значајности тих разлика.

Табела 2: Тестирање разлика аритметичких средина између иницијалног и финалног мјерења о толеранцији

Одговори	Шта је толеранција?						t	p
	f_1	%	f_2	%	AS_1	AS_2		
Нетачни	51	49,5	16	15,5	0,504	0,339	2,019	.014
Тачни	52	50,5	87	84,5				
Укупно	103	100	103	100	-	-		

AS= аритметичка средина;N=103; df=1

На питање шта је толеранција на почетку циклуса одговорило је тачно 52 или 50,5% испитаника, а нетачно 51 или 49,5% испитаника, на крају циклуса, послије проведених програмских актовиности тачно је одговорило 87 или 84,5% испитаника а нетачно 16 или 15,5% испитаника. Тестирајући аримтетичке средине између првог и другог мјерења добијене вриједности (t=6,891>p=0,000; df=1; N=103) указују да постоји статистички значајна разлика на оба нивоа значајности. Другим ријечима, кроз радионице, ученици су стекли знања о толераницији.

Табела 3: Дистрибуција фреквенција, постотака и аритметичких средина о стигматизацији

Одговори	Шта је стигматизација?						t	p
	f_1	%	f_2	%	AS_1	AS_2		
Нетачни	96	93,20	21	20,39	0,6796	0,345	5.737	.000
Тачни	7	6,80	82	79,61				
Укупно	103	100	103	100	-			

У иницијалном испитивању 96 или 93,20% испитаника дало је нетачан одговор на питање шта је стигматизација, а 7 или 6,80% је дало тачан одговор. У другом мјерењу евидентна је разлика јер је 82 или 79,61% испитаника тачано одговорило. Добијене вриједности (t=5,737 > p=0,000) указују да између првог и другог мјерења постоји значајна разлика на оба нивоа значајности, односно, са сигурношћу од 99% можемо тврдити да је дошло до напредовања у знању везаном за стигматизацију под утицајем програмских активности.

Табела 4: Дистрибуција фреквенција, постотака и аритметичких средина о дискриминацији

Одговори	Шта је дискриминација?					X^2	p
	f_1	%	f_2	%	AS		
Не тачни	62	60,20	33	32,0	.83	14,621	0,000
тачни	41	39,80	70	68,0	.75		
Тотал	103	100	103	76.6			

На питање које ријечи у нашим језицима највише одговарају ријечи дискриминација у првом мјерењу одговорило је тачно 39,80%, а у другом мјерењу 68,0%. Добијени (X^2 14,621>p= 0,000;df=1, N=103) статистички је

значајан па резултати указују да не постоји статистички значајна разлика између првог и другог мјерења. Другим ријечима, појам *дискриминација* је усвојен под утицајем програмских активности.

Табела 5: Разлике између првог и другог мјерења у дефиницији родне улоге

Одговори	Дефинисање родне улоге?						t	p
	f_1	%	f_2	%	AS			
Родбински статус	37	35,92	5	4,85	.062		9,965	0,000
Сродство	24	23,30	3	2.91	1.075			
полна улога	6	5,82	81	78,64				
Не знам	36	34,95	14	13,59				
Укупно	103							

У табели 5. приказани су одговори ученика у дефинисању *родне улоге* који су у иницијалном мјерењу веома различити: 41,6% је одговорило да је то родбински статус, 30,7% да је то сродство а само 10,2% је дало тачан одговор да је то полна улога. У другом мјерењу, послије одржаних едукација и радионица резултати су сљедећи: 10,9% је одговорило за родбински статус, 2,2% да је то сродство и 59,1% дало тачан одговор. Тестирањем аритметичких средина између првог и другог мјерења добили смо (t=9,965 > p=0,000 za df = 1 i N=103) што указује да је та разлика статистички значајна, односно да 99% сигурности можемо тврдити да је дошло до промјене знаја о питању дефинисања родне улоге под утицајем радионица и програмских активности које су проведене.

Табела 6: Дистрибуција фреквенција, постотака и разлика аритметичких средина у дефинисању предрасуда

Одговори	Шта је предрасуда?						*t*	p
	f_1	%	f_2	%	AS_1	AS_2		
Нетачни	72	69.9	45	43.7	0.3010	0.5631	5,277	0,000
Тачни	31	30.1	58	56.3				
Укупно	103	100.0	103	100.0				

У дефинисању предрасуда постоји значајна разлика. У првом мјерењу, 69,9% испитаника не зна шта су предрасуде, 30,1% дало је тачан одговор. У финалном мјерењу добили смо сљедеће одговоре: 43,7% нетачан одговор, а 56,3% тачан одговор. Тестирајући аритметичке средине добили смо разлику t=5,277> p=0.000 која указује да је та разлика статистички значајна и да је усљед радионица и програма дошло до промјене код испитаника у односну на прво мјерење.

Табела 7: Дистрибуција резултата првог и другог мјерења у дефинисању стереотипа

Одговори	Шта је стереотип?						*t*	p
	f_1	%	f_2	%	AS_1	AS_2		
Нетачни	81	78.6	49	47.6	0,1099	0,4615	-6.987	.000
Тачни	10	9.7	42	40.8				
Тотал	91	88.3	91	88.3				

У табели 7 евидентно је да постоји разлика између првог и другог мјерења у дефиницији стереотипа, односно није тачно одговорило у првом мјерењу 78,6% испитаника, а у другом 47,6%. Тестирањем аритметичких средина добили смо (t=6,987> p=0,000 za df 1 i N=91), која указује да са 99% сигурности можемо тврдити да је дошло до разлика између првог и другог мјерења односно да су бољи резултати на другом мјерењу и да је до промјена у позитивном смјеру дошло под утицајем програмских активности.

Табела 8: У којој мјери се осјећате везаним за:

Одговори	I мјерење	ранг	II мјерење	ранг
Народ коме припадам	122	1	105	1
Религија којој припадам	110	2	100	2
Ентитету	56	3–4	60	4
Мјесту у којем живим	56	3–4	62	3
Држави	46	5	45	5

У табели 16 приказани су рангови испитаника и у оба мјерења и видимо да је на првом мјесту народ коме припадам, на другом мјесту је религија којој припадам и на посљедњем мјесту је држава којој припадам. Једино има разлике у рангирању, у првом мјерењу 3. и 4. мјесто дијеле *мјесто у коме живим и ентитет*, док у другом мјерењу *ентитет* је на 4. мјесту, а *мјесто сталног живљења* заузима трећи ранг. Ови одговори су и очекивани, послије дешавања која су била на овим просторима, гдје је подијеље-

ност још увијек присутна. На ово питање нису много могле утицати програмске активности, али ови одговори указују да млади имају јасне ставове према народу коме припадају и религији.

Закључак

За континуирано побољшавање квалитета неопходно је да доносиоци одлука на различитим нивоима располажу валидним информацијама, како би могли да разумију комплексан проблем провођења програмских активности у Босни и Херцеговини.

Из ових разлога су међу најважнијим активностима мултидисциплинарна истраживања образовања и науке. У 2008. години су предложене приоритетне теме за наредни период, у оквиру којих се реализују конкретна истраживања, а фокус је био прије свега на модернизацији програмских активности у Босни и Херцеговини.

С обзиром на позитивне резултате претходних активности у назначеним областима, шпански црвни крст наставља да се бави актуелним темама. Као приоритети, дакле, остају активности у вези исхода учења и компетенција. Ови дугорочни планови ће се реализовати кроз различите активности, а у зависности од динамике претходно спроведеног и онога што буде уочено кроз активности.

Ефикасност се генерално посматра у смислу продужавања учења преко номиналног трајања, понављања, као и стопе завршавања или/и одустајања од одређене активности. Ниска ефикасност доприноси слабом искоришћавању ограничених ресурса.

Ова анализа је усмјерена на испитивању стратификованог репрезентативног узорка у различитим градовима гдје се програм проводи.

Истраживање се фокусира на испитивање знања и ставова код ученика који су узорком обухваћени прије и послије програмских активности..

Резултати ове студије ће бити значајни за даљу имплементацију програма и његову самоодрживост у будућности.

– Резултати истраживања ће дати податке о томе које друштвене групе имају корист и колико су програмске активности утицале на стицање знања, вјештина и ставова,

– Резултати ће птужити информације које су значајне за будуће генерације младих.

– Сагледавајући резултате на упитнику у иницијалном и финалном мјерењу, евидентно је да је дошло до значајних разлика код учесника у програмским активностима и може се извести закључак да је програм, који је рађен у седам градова у више циклуса, ефикасан, користан, након проведених активности остаје и усвојено знање (односно ефекти) програмских активности.

Литература

Богнар 2003: Богнар, Л., *Проблеми младих, однос према школи и вриједносна оријентација средњошколаца у Источној Славонији*, Напредак, бр. 3, год. 44, Загреб, стр. 316–327.

Будимир-Нинковић 2004: Будимир-Нинковић, Г., *Вредносне оријентације младих и одраслих*, Учитељски факултет, Јагодина.

Дунђеровић 2007: Дунђеровић, Р., *Основи психологије менаџмента,* ЦЕКОМ, Нови Сад.

Хелер 1981: Хелер, А., *Вредности и потребе*, Нолит, Београд.

Мијатовић, Превишић 1999: Мијатовић, А., Превишић, В., *Демократска и интеркултурална обиљежја средњошколаца у Хрватској*, Интеркултура, Загреб.

Муњиза 1999: Муњиза, Е., *Ставови будућих наставника према перспективи мировног процеса и суживота,* Живот и школа, 45 (1–2), стр. 125–132.

Thomson, Holland 2004: Thomson, R., Holland, J., *Youth Values and Transitions to Adulthood*: An empirical investigation, South Bank University, London.

Мирослав В. Гаврић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

Оригинални научни рад

СТАВОВИ О МЕЂУНАЦИОНАЛНИМ ОДНОСИМА У БИХ

Уводне напомене

За ставове се интересују не само научници и стручњаци него и политичари, настојећи да дознају однос становника према текућим политичким питањима, да би према томе подесили своју активност и пропаганду; интересује се државна управа да би знала да ли ће имати подршку или отпор становништва у предузимању различитих мјера практичне политике...(Рот 2010: 367). Данас се у медијима и политичкој јавности економске теме вјешто заобилазе, а задржавају се добро познате дискусије о „националном питању“, промјени Устава, формалном уређењу земље... Медији и политичка елита јавност усмјеравају ка неријешеним међунационалним односима који постају алиби за економску неефикасност и кашњења на европском путу. Дакако, и у очима истраживача истраживање међунационалних односа постаје изазов, мада се само ријетки прихвате овог, по многима, „осјетљивог“ питања. Са аспекта примијењене социјалне психологије, вриједно је размотрити какве ставове о међунационалним односима имају народи БиХ.

Ставови

Поред тога што су постали велика америчка индустрија, ставови немају једнозначно одређење. Сматра се да су ставови трајни системи позитивног или негативног оцјењивања, осјећања и тенденција да се предузме акција или против, у односу на различите објекте (Креч и др. 1972: 141–276). Поједине дефиниције, као што је „ставови су трајно стечена диспозиција да се на досљедан начин понаша према некој групи објеката“ (Инглиш, Инглиш 1972) наглашавају досљедност ставова. Олпорт сматра да постоје најмање два разлога за велико интересовање истраживача за ставове и њима сличне појаве. Прво, став није власништво ниједне школе, те је идеалан за циљеве еклектички настројених аутора; друго, ставови добро комбинују насљеђе у учење, те су прихватљиви за обје врсте теоретичара. Он даје можда најпотпунију дефиницију става по којој је „став ментално и неурално стање спремности, стечено искуством, које има директан или динамички утицај на реакције индивидуе према објектима и ситуацијама са којима долази у додир“ (Звонаревић 1981).

* imgavric@teol.net

Сложену психолошку структуру става чине сазнања о објекту става (когнитивна компонента), осјећаји (емоционална компонента) и спремност на понашање, односно на реаговање према објекту става (понашајна компонента). Ставови нису урођени, већ се формирају у процесу социјализације, стичу се кроз искуство, а врло често су и под утицајем емоционалног доживљаја. Какав ће став појединац имати према појединoм објекту/особи/идеји зависи од његове припадности групи (у овом случају етнији/нацији), те информацијама које су му доступне. Ставови имају динамичко дејство – дјелују као мотиви и утичу на понашање. Преко ставова можемо релативно лако и брзо установити какав однос има појединац према разним стварима и појавама. Корисност овог појма је и у томе што он омогућава релативно поуздано предвиђање поступака и реаговања људи. Ако знамо какве ставове према некој појави/ситуацији има конкретни појединац/група (шта о њој зна, како је врједнује, у ком смислу је пријатна), тада ћемо релативно поуздано предвидјети како ће се тај појединац, односно та група, понашати према тој појави у некој сличној ситуацији. Наравно, данас оваква идеја звучи утопистички, имајући у виду чињенице из непосредне прошлости као што су пропаст Источног блока, те крвави распад СФРЈ, када су заказали бројни институти опремљени ’моћном’ научном методологијом. Њемачки политиколог Клаус вон Беуме говори о томе како друштвене науке нису предвидјеле слом реалног социјализма, као што се то од њих очекивало, већ су га накнадно регистровале. Он то назива ’црним петком’ друштвених наука (Касаповић 1996: 1).

У ситуацији када смо свједоци покушаја општег процеса социјалне интеграције, у суштини веома подијељеног и нестабилног друштва БиХ, мјерење ставова о међунационалним односима је из више разлога осјетљива област научног дјеловања. Шибер (2000: 100) наводи да „у свакој анализи научног рада и друштвених процеса треба поћи од чињенице њихове међусобне зависности у оквиру које друштво треба науку као критички суд о себи, као својеврсну визију која надилази постојеће и тежи ка могућем, али уједно и као својеврсну стручну експертизу начина постизавања друштвено релевантних циљева, а у подручју политичког дјеловања проблем је још изразитији. Ту смо непосредно у подручју интереса, значи у потенцијално конфликтној ситуацији која врши притисак и захтијева опредијељеност научног рада, у оквиру које су вриједности, идеологија и конкретна друштвена акција саставни дио друштвених процеса. На неки начин, научник који проучава политичке процесе уједно је и субјект, али и објект свога научног истраживања“. Истраживачи стога имају посебну одговорност када се сусрећу са оваквим истраживањима.

Етније и нације

Прије него што почнемо да размишљамо о међунационалним односима, нужно је направити дистинкцију између појмова етније и нације, који се, како у говорном језику тако и у литератури, често обједињују, преклапају или се пак дефинишу у неком међусобном односу. Оба су трајно везана за историју човјечанства. Етничка група (енг. *ethnic gruop*, ст. грч. *ethnos*, лат. *ethnicus*), који припада народу, народни народносни, по народности; који се односи на народ; повезан са припадношћу неком народу, с његовом културом (Клајић 2004: 397). Она представља чест појам у англоамеричким друштвеним наукама и означава групу људи који дијеле заједнички идентитет на темељу исте културе, традиције, религије, историје, истог језика, етничког порјекла и других особина. Етнија је њена француска одредница и означава цјеловиту људску заједницу утемељену на заједништву етноса, карактеристичним вриједностима и на историјском континуитету; етније имају карактеристичну етничку свијест (идентитет) и име под којим се препознају (етноним); у саставу већинске етније могу се налазити субетније и субетничке групе које дијеле темељне вриједности и карактеристике етније унутар које се налазе (Корунић 2003: 1–3). Појам етницитета повезује се углавном са племеном као првобитном формом друштвене организације засноване на вјеровању у заједничко поријекло (предака) и на традиционалним митологијама. Шнаперова (1996: 33–34) под појмом етничких група подразумијева групе људи које доживљавају себе као насљеднике једне историјске и културне заједнице, често формулисане у смислу заједничког поријекла и којима је заједничка воља да ту заједницу одрже, те као детерминишуће елементе у одређењу наводи двије димензије – историјско заједништво и културна специфичност етније. Смит (1998: 11–14) етничку групу дефинише преко шест главних атрибута: колективног имена, мита о заједничком поријеклу, заједничких историјских сјећања, једног или више диференцирајућих елемената заједничке културе, повезаности с одређеном ’домовином’ и осјећањем солидарности код значајних дијелова популације.

Појам нација потиче од латинске ријечи *natio* која означава род, племе, својта, скуп. Народ – историјски формирана стабилна заједница људи, настала на бази заједнице језика, територија, економског живота, и психичке конституције, а прожета свијешћу о заједничкој припадности и цјеловитости (Клајић 2004: 922). Настајање појма нације се углавном веже за епоху француских револуционарних писаца XVIII вијека, а формира се у директној опозицији према феудалном свијету и поретку који је почивао на принципима личне зависности и припадања, а употреба појма нација односила се на читав народ једне земље (Звонаревић 1981). По Смиту (1998: 11–14) се нација може дефинисати као именована људска популација која дијели историјску територију, има заједничке митове и историјска сјећања, заједничку јавну културу, заједничку економију и заједничке правне норме

и обавезе за све своје чланове. Нужан услов постојања нације, према Шнаперовој (1996: 33–34) је тај да грађани дијеле идеју да постоји једно јавно добро независно од посебних интереса и да морају да поштују правила његовог функционисања.

Смит (1998: 11–14), правећи разлику између западног и незападног модела нације, под западним моделом подразумијева дефинисање нације по територијалном принципу, који укључује постојање политичке заједнице, заједничких политичких институција, и једнакост свих грађана, при чему територија и формално држављанство одређује националну припадност и самим тим и национални идентитет, док незападни модел нације примарност даје субјективним осећањима везаности за лозу и прадједове. Тако се нација схвата као колективни идентитет који се преноси кроз митове, архетипове, заједничку историју, културу и језик. У односу на етнију, нација је шири појам који се повезује са одређеном државом па се тако, имајући у виду западни модел, може претпоставити да би у Босни и Херцеговини могла постојати босанскохерцеговачка нација. Ипак, јасно је да се данас Босна и Херцеговина посматра кроз незападни модел, па тако и земљу можемо назвати вишенационалном, а односе у њој међунационалним.

У контексту страности и искључивања као начина функционисања нације и карактеристике националног идентитета, Балибар (2003: 120–121) је изричит у тврдњи да нација, укључујући и интегришући једне, искључује друге и да се колективни идентитет припадника нације дефинише другошћу странаца, што представља својство сваке групе и групног идентитета, али у поређењу са етничким групама, нација је у суштини отворенија за друге, утолико више што је у својим конкретним облицима ближа идеји нације.

Приступ проблему истраживања

Основни проблем истраживања представља испитивање специфичних ставова о међунационалним односима у Босни и Херцеговини три њена доминантна народа (нације). Ставови о међунационалним односима су овдје представљени кроз општу перцепцију међунационалних односа и став о спремности за лично ангажовање у унапређивању међунационалних односа, према томе, посматране су сазнајна и понашајна компонента става.

Специфични проблеми истраживања се огледају у сагледавању социјално искуствених одредница компоненти ставова о међунационалним односима. Међу социјално искуственим карактеристикама су пол, статус (менаџери или будући менаџери – студенти менаџмента/економије), потом слиједе мјесто становања, тип средине из којих потичу, материјалне прилике, школска спрема родитеља и избјеглиштво.

Циљеви и задаци истраживања

Посматрајући свеобухватно, интенција је да се испитају ставови о међунационалним односима менаџера, односно студената менаџмента/економије који су припадници три доминантне нације у БиХ, Срби, Бошњаци и Хрвати. Такође интересује нас да ли постоје разлике у погледу испољених ставова о међунационалним односима и сљедећих социјално искуствених карактеристака: статус (менаџери или будући менаџери – студенти менаџмента/економије), пол, мјесто становања, тип средине из којих потичу, материјалне прилике, школска спрема родитеља и избјеглиштво. Истраживање има три основна циља:

Утврдити перципцију међунационалних односа у цјелини и појединачно код три народа/нације у БиХ;

Утврдити да ли постоје значајне разлике у дистрибуцији ставова о међунационалним односима код менаџера и студената менаџмента/економије;

Утврдити да ли социјално искуствене карактеристике испитаника (пол, мјесто становања, тип средине из којих потичу, материјалне прилике, школска спрема родитеља и избјеглиштво) спадају у систем статистички значајних детерминанти ставова о међунационалним односима код три народа/нације у БиХ.

Хипотезе истраживања

Хипотезе истраживања се сагледавају кроз три опште:

Х1 Три народа у БиХ различито процјењују међунационалне односе;

Х2 Дистрибуције ставова о међунационалним односима испитаника менаџера неће се битно разликовати од дистрибуција ставова студената менаџмента/економије;

Х3 Већина посматраних социјално искуствених карактеристика испитаника (пол, мјесто становања, тип средине из којих потичу, материјалне прилике, школска спрема родитеља и избјеглиштво) спада у систем статистички значајних детерминанти ставова о међунационалним односима.

Узорак, методе и нструменти истраживања

У истраживању је учествовало 727 испитаника из Бање Луке и Брчког, детаљан приказ узорка се налази у табели 1.

Табела 1: Структура узорка

Структура узорка	*Фреквенција*	*Проценат %*
Мјесто		
Бања Лука	370	50,9
Брчко	357	49.1
Статус		
Менаџери	366	50,3
Студенти менаџмента/економије	361	49,7
Пол		
Женски	351	48,3
Мушки	376	51,7
Национална припадност		
Српска	577	79,4
Хрватска	35	4,8
Бошњачка	114	15,7

У истраживању су коришћене сљедећи инструменти:

Скала за испитивање ставова о међунационалним односима се састоји од 5 тврдњи које се односе на експлицитно изношење перцепције о међунационалним односима. Скала је сумациона петостепена Ликертовог типа. Посљедња тврдња се једина обрнуто бодује. Скала испитује ставове важне за анализу проблема овог истраживања и посебно је креирана за потребе овог истраживања од стране проф. Дунђеровића и аутора истраживања.

Упитник о социјално искуственим карактеристикама и питањем које покрива понашајну компоненту става о међунационалним односима, односно спремност за лично ангажовање, како би се унаприједили међунационални односи у својој организацији/факултету. Одговори на тврдњу понашајне компоненте става су представљени у пет степени од: „Сасвим сам спреман“ до „Уопште нисам спреман“.

За обраду података истраживања је употријебљен програмски пакет SPSS for Windows version 12. Примијењени су они статистички поступци који су били најадекватнији за природу дистрибуције добијених истраживачких резултата. У статистичкој обради кориштене су методе дескриптивне статистике за утврђивање битних аспеката узорка. Примијењена је биваријантна статистика за мјерење значајности разлика међу сегментима укрштених варијабли, *χ^2-тест.* Хипотезе су тестиране на нивоу значајности од $p \leq 0{,}01$ и $p \leq 0{,}05$.

Опажени ставови о међунационалним односима

Сходно ширем предмету овог емпиријског истраживања, постављеним циљевима и задацима, те хипотезама, извршена је и експлорација ставова о међунационалним односима испитаних менаџера, односно студена-

та менаџмента/економије. Размотрићемо дистрибуције нађених ставова, њихову природу (смјер и интензитет), као и њихове модалитете у три посматрана народа/нације, Срба, Бошњака и Хрвата. У табели 2 представљене су тврдње из скале ставова о међунационалним односима (низ посебних увјерења и оцјена према припадницима посматраних националних група, односно перцепције њихових међусобних односа у неколико временских периода, те у садашњости), а у сврху тестирања хипотезе Х1.

Табела 2: Ставови о међунационалним односима

Ранг	*Тврдња*	*Уопште се не слажем*		*Углавном се не слажем*		*Ни се слажем ни се не слажем*		*Дјелимично се слажем*		*Потпуно се слажем*		SI	SV
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
1	2. Међунационални односи сада су знатно бољи него непосредно послије потписивања Дејтонског споразума	89	*12,2*	129	*17,7*	118	*16,2*	267	*36,7*	123	*16,9*	2384	*3,28*
2	3. Међунационални односи у БиХ у скорој будућности ће бити све бољи и бољи.	95	*13,1*	104	*14,3*	208	*28,6*	238	*32,7*	81	*11,1*	2284	*3,15*
3	7. Истинско међунационално помирење у БиХ је заиста могуће.	154	*21,1*	145	*19,9*	162	*22,3*	195	*26,8*	70	*9,6*	2060	*2,84*
4	8. У БиХ сваки народ пружа отпор развојним акцијама сваког другог народа.	56	*7,7*	91	*12,5*	186	*25,6*	225	*30,9*	168	*23,1*	1822	*2,51*
5	1. Међунационални односи у БиХ сада су приближно исти као и у вријеме Титове Југославије	453	*62,3*	138	*19,0*	82	*11,3*	47	*6,5*	6	*0,8*	1193	*1,64*

Тврдње су разврстане према скалним вриједностима, па тако видимо да се само нешто више од половине (53,6 %) испитаника слаже да су сада међунационални односи знатно бољи него непосредно послије потписивања Дејтонског споразума, а друга половина се дјелимично или у потпуности не слаже са овом тврдњом, или није у стању да јасно артикулише

став, што је, у крајњу руку, неслагање. Ово представља изненађујуће лош показатељ, јер се непосредно послије Дејтонског споразума „згаришта сукоба још нису ни угасила“, а сада смо свједоци многих промјена, почев од инфраструктуре, бољег економског статуса, јединственог тржишта, одбране, а притом су међунационални односи „практично исто лоши“ као и непосредно послије рата. Овакви резултати намећу на закључак да се врло мало простора у периоду обнове посветило истинском рјешавању питања међунационалних односа и да до истинског помирења практично још није дошло.

Слиједи нешто мање слагање са тврдњом која говори о перспективама међунационалних односа у будућности, тако да се 43,8% испитаника слаже да ће односи бити „све бољи и бољи“, уз више неодлучних, могло би се рећи обазривих (28,6%), али и мање оних који се јасно декларишу као песимисти (27,4%). Уопштено, индикативан је песимизам на овом пољу који је практично, мање или више присутан код два од пет испитаника.

Још је мање слагање (36,4%) са ставом да је могуће истинско међунационално помирење, уз 40% оних који према томе имају експлицитну резерву. Песимизам испитаника је у овој тврдњи можда дао највише маха. Увјерење само трећине испитаника у могућност истинског националног помирења, ма шта оно значило, није добра претпоставка за будуће активности на овом пољу.

Посматрајући тврдњу која има негативан предзнак, а тиче се перцепције да народи у БиХ једни другима пружају отпор у развојним акцијама, видимо да се са тим не слаже петина испитаника, док је четвртина неодлучна, а њих 54% се слаже са том тврдњом, што јасно говори о лошим међунационалним односима, сумњичавостима, првенствено нездравој конкуренцији, прије него о здравој компетицији.

Најмања скална вриједност је добијена за тврдњу да су међунационални односи у БиХ сада приближно исти као и у вријеме Титове Југославије. Видимо да се са овом тврдњом слаже само 7,3% испитаника, уз 11,3% неодлучних и чак 71,3% оних који се са њом не слажу. Овај податак нам говори да ни приближно нисмо досегли квалитет међунационалних односа који је владао у вријеме Титове Југославије, оличених у „братству и јединству“, мада су и тада међунационални односи били проблем.

Национални подузорци су подијељени арбитрарно по једнаким критеријумима на три групе, оне са негативном, неутралном и позитивном процјеном међунационалних односа. Из табеле 3 се види да Срби и Хрвати у значајној мјери лошије процјењују међунационалне односе од Бошњака. Срба је процентуално најмање у групи оних који позитивно процјењују међунационалне односе, док је Бошњака највише, што може указивати на различите перспективе погледа на ово питање.

Табела 3: Процјена међунационалних односа

Кат.	*Процјена (скорови)*	*% Срби*	*% Хрвати*	*% Бошњаци*
Кат. 1	Негативна (1,00–2,61)	37,8	34,3	25,4
Кат. 2	Неутрална (2,62–3,22)	37,7	34,3	36,0
Кат. 3	Позитивна (3,22–5,00)	24,5	31,4	38,6

Добијени показатељи говоре о дубокој подијељености ставова када је у питању перцепција међунационалних односа. Уопштено се може извући закључак да се међунационални односи перципирају, у одређеној мјери, бољим него непосредно послије рата, али доста лошијим него ли у вријеме Титове Југославије, и са благом тенденцијом да буду „све бољи и бољи“ у будућности. Међутим, постоји висок ниво песимизма, наглашено подијељен став о могућности истинског међунационалног помирења, јер између осталог, постоји отпор развојним акцијама појединих народа. Такође, Срби и Хрвати међунационалне односе значајно лошије перципирају од Бошњака. Мали број Срба има позитивну перцепцију међунационалних односа. Резултати говоре да израженост ставова о међунационалним односима није подједнака у сва три подузорка народа/нације, чиме се може потврдити постављена хипотеза Х1.

Понашајна компонента става представљена као усмјереност и спремност за лично ангажовање (позитивно утицање на друге, учествовање у тимовима који би анализирали узроке лоших односа, предлагали рјешења и слично) како би се унаприједили међунационални односи у организацији/факултету приказана је на табели 4.

Табела 4: Спремност за лично ангажовање у унапређивању међунационалних односа

Спремност	*Фреквенција*	*Проценат*	*Кумулативни проценат*
Сасвим сам спреман	152	20,9	20,9
Спреман сам	289	39,8	60,7
И јесам и нисам спреман	209	28,7	89,4
Нисам спреман	57	7,8	97,2
Уопште нисам спреман	20	2,8	100,0
Укупно	727	100,0	

Из података приказаних у табели 4 видимо да се чак 60% испитаника јасно декларише као спремно да се лично ангажује на унапређивању међунационалних односа у својој организацији или факултету, што је охрабрујући податак, а само сваки десети испитаник изјављује да није спреман, уз релативно висок број неодлучних (28,7%). Ови показатељи у сагласности су са ставом великог броја испитаника да ће међунационални односи бити „све бољи и бољи“. Висока спремност за лично ангажовање на уна-

прећивању међунационалних односа је нешто што охрабрује, али представља и посредну потврду да су препознати као проблем на личном нивоу.

Национални подузорци су подијељени арбитрарно по једнаким критеријумима на три групе, оне који су спремни (сасвим спремни и спремни) неутрални и они који нису спремни (нису спремни, уопште нису спремни) да се лично ангажују на унапређивању међунационалних односа у својој организацији или факултету. Из наредне табеле 5 се види да се Хрвати и Бошњаци декларишу као у значајној мјери спремнији да се лично ангажују на унапређивању међунационалних односа у својој организацији или факултету од Срба, којих је трећина у категорији неодлучних.

Табела 5: Спремност за лично ангажовање у унапређивању међунационалних односа код три народа/нације

Кат.	*Процјена (скорови)*	*% Срби*	*% Хрвати*	*% Бошњаци*
Кат. 1	Спреман	55,1	85,7	80,7
Кат. 2	Неодлучан	33,1	8,6	13,2
Кат. 3	Није спреман	11,8	5,7	6,1

Добијени показатељи говоре о високом нивоу спремности за лично ангажовање на унапређивању међунационалних односа у својој организацији или факултету уз нижу спремност и већу неодлучност у подузорку Срба, те се општа хипотеза Х1 и у овом аспекту потврђује.

Ставови о међунационалним односима и социјалноискуствене карактеристике испитаника

Може се очекивати је да постоје разлике у испољавањима ставова о међунационалним односима када се посматрају менаџери као једна хетерогена група и студенати менаџмента/економије. Генерацијски јаз је само најуочљивија дистинкција између ове двије групе, премда постоји и низ других фактора који их чине различитим.

За потребе тестирања хипотезе Х2, анализом је утврђена статистички значајна разлика, али само у подузорку Бошњака, између менаџера и студената у процјени међунационалних односа (χ^2=6.182; дф=2; п=0.045) и спремности за лично ангажовање на успостављању бољих међунационалних односа (χ^2=14.176; дф=2; п=0.001). Подаци приказани у табели 6 показују да је међу менаџерима Бошњацима значајно више оних са позитивном процјеном међунационалних односа, што можемо тврдити са 95% сигурности, али и 100% спремних за лично ангажовање на успостављању бољих међунационалних односа, што можемо тврдити са 99% сигурности, него међу студентима. Исти податак о спремности за лично ангажовање се добија и у подузорку Срба, али са 95% вјероватноће.

Табела 6: Статус (менаџер или студент менаџмента/економије) и ставови о међунационалним односима

Статус	*Процјена међунационалних односа Бошњака*						*Укупно*	
	Негативна		*Неутрална*		*Позитивна*			
	f	%	f	%	f	%	f	%
Менаџер	5	12,8	14	35,9	20	51,3	39	34,2
Студент	24	32,0	27	36,0	24	32,0	75	65,8
Укупно	29	25,4	41	36,0	44	38,6	114	100,0
χ^2=6.182; дф=2; п=0.045								
	Спремност за лично ангажовање Бошњака						*Укупно*	
	Спреман		*Неодлучан*		*Није спреман*			
	f	%	f	%	f	%	f	%
Менаџер	39	100,0					39	34,2
Студент	53	70,7	15	20,0	7	9,3	75	65,8
Укупно	92	80,7	15	13,2	7	6,1	114	100,0
χ^2=14.176; дф=2; п=0.001								
Статус	*Спремност за лично ангажовање Срба*						*Укупно*	
	Спреман		*Неодлучан*		*Није спреман*			
	f	%	f	%	f	%	f	%
Менаџер	183	59,8	89	29,1	34	11,1	306	53,0
Студент	135	49,8	102	37,6	34	12,5	271	47,0
Укупно	318	55,1	191	33,1	68	11,8	577	100,0
χ^2=6.029; дф=2; п=0.049								

Постављена хипотеза Х2 је у великој мјери оповргнута, јер само у подузорку Бошњака постоји статистички значајна разлика статуса (менаџер/студент) и ставова о међунационалним односима и спремности за лично ангажовање на њиховом унапређивању, док у другим подузорцима (изузев Срба у домену спремности за лично ангажовање) разлика нема. Као што се и очекивало, разлика није добијена у сва три подузорка, већ само у подузорку Бошњака. Код њих је знатно више оних са позитивном процјеном међунационалних односа, али и 100% спремних за лично ангажовање на успостављању бољих међунационалних односа. Могуће је тврдити да менаџери као припадници старије генерације памте „боља времена“, те да су због тога спремнији, или су пак усљед животног искуства „мудрији и свјеснији“ да без личног ангажмана нема напретка у успостављању бољих међунационалних односа.

Посматрајући социјално искуствене карактеристике наведене у хипотези Х3 (пол, мјесто становања, тип средине из којих потичу, материјалне прилике, школска спрема родитеља и избјеглиштво) и ставове о међунационалним односима добијају се сљедећи резултати.

Нису утврђене статистички значајне разлике материјалних прилика, мјеста становања и пола у ставовима о међунационалним односима у сва три подузорка. Такође нису утврђене статистички значајне разлике школске спреме родитеља и ставова о међунационалним односима у подузорцима, изузев подузорка Хрвата (χ^2=9.688; дф=4; п=0.046), али се добијена разлика у овом подузорку може занемарити, јер се ради о јако малом подузорку.

Постоје статистички значајне разлике врсте мјеста из којег испитаници потичу и процјене међунационалних односа (χ^2=13.377; дф=4; п=0.010), али само у подузорку Бошњака. Подаци приказани у табели 7 показују да је та разлика симетрична, па видимо да се међунационални односи негативније процјењују од стране оних који потичу из већих средина, али и обрнуто, да се позитивнија процјена везује за мање средине, села. Практично, са 99% сигурности можемо тврдити да, што је већа средина из које испитаници Бошњаци потичу, то је и њихова процјена међунационалних односа позитивнија.

Табела 7: Тип средине из које испитаници потичу и процјена међунационалних односа у подузорку Бошњака

Тип средине из које потиче	*Процјена међунационалних односа Бошњака*						*Укупно*	
	Негативна		*Неутрална*		*Позитивна*			
	f	%	f	%	f	%	f	%
Са села	4	14,3	6	21,4	18	64,3	28	24,6
Из малог града	4	21,1	6	31,6	9	47,4	19	16,7
Из града	21	31,3	29	43,3	17	25,4	67	58,7
Укупно	29	25,4	41	36,0	44	38,6	114	100,0
χ^2=13.377; дф=4; п=0.010								

Села су углавном једнонационална и дјелимично затворена, међунационални односи их се мало дотичу, те су они који потичу са села склони да позитивније перципирају међунационалне односе, јер немају искуства мијешања, као становници градова.

Утврђене су статистички значајне разлике избјеглиштва у рату и спремности за лично ангажовање на унапређивању међунационалних односа у подузорку Бошњака (χ^2=9.604; дф=2; п=0.008). У табели 8 видимо да са 99% сигурности можемо тврдити да су они Бошњаци који су били избјеглице у рату сада спремнији за лично ангажовање на унапређивању међу-

националних односа, од оних који то нису били. Ови подаци говоре, ако их слободније интерпретирамо, да су они који су били избјеглице можда избјегли непосредно ратно искуство, те су сада спремнији за дјеловање, као што су и некад у току рата били спремни на избјеглиштво, уколико исто посматрамо као вољни чин, мада то није увијек био случај.

Табела 8: Избјеглиштво у рату и спремност за лично ангажовање на унапређивању међунационалних односа у подузорку Бошњака

Избјеглиштво у рату	*Спремност за лично ангажовање Бошњака*			*Укупно*
	Спреман	*Неодлучан*	*Није спреман*	
Да %	86,4	8,0	5,7	77,2
Не %	61,5	30,8	7,7	22,8
Укупно	80,7	13,2	6,1	100,0
χ^2=9.604; дф=2; n=0.008				

Закључна разматрања

Добијени показатељи недвосмислено потврђују да заиста постоји дубока подијељеност ставова народа БиХ када су у питању ставови о међунационалним односима и њиховом унапређивању. Уопштено се може извући закључак да се међунационални односи перципирају као нешто бољи него непосредно након рата, али и даље много лошији него у периоду „Титове Југославије“. У посматраном узорку преовладава висок ниво песимизма, али и подијељен став међу народима око могућности истинског међунационалног помирења. Посматрајући понашајну компоненту става о међунационалним односима, која је сагледана преко спремности за лично ангажовање у унапређивању међунационалних односа, уочава се декларативна спремност, али да она није подједнако исказана код сва три народа/нације у БиХ.

Уочена је разлика у ставовима менаџера и студената о међунационалним односима, од три подузорка, само у подузорку Бошњака. Такође постоји разлика менаџера и студената у спремности за лично ангажовање у подузорцима Срба и Бошњака. Намеће се идеја да припадници старије генерације памте „боља времена“, те да су због тога спремнији, или су пак усљед животног искуства „мудрији и свјеснији“ да без личног ангажмана нема напретка у успостављању бољих међунационалних односа. Мање средине су препознате као мјеста гдје се позитивније процјењују међунационални односи. Бошњаци који су били у избјеглиштву у рату, сада су спремнији за лично ангажовање на унапређивању међунационалних односа, од оних који то нису били, што указује да су они који су били избјеглице можда избјегли непосредно ратно искуство, те су сада спремнији за дјелова-

ње, као што су и некад у току рата били спремни на избјеглиштво. Ипак, добијени резултати нуде само тренутну слику веома компликованих међунационалних односа нација БиХ, која се непрестано мијења.

Литература

Балибар 2003: Е. Балибар, *Ми, грађани Европе,* Београд: Београдски клуб.

Звонаревић 1981: М. Звонаревић, *Социјална психологија*, Загреб: Школска књига.

Инглиш, Инглиш 1972: Х. Б. Инглиш, А. Ц. Инглиш, *Обухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова*, Београд: Савремена администрација.

Kasapović 1996: M. Kasapović, *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb: FPZ.

Klajić 2004: B. Klajić, *Veliki rječnik stranih riječi (Tuđice i posuđenice*), Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.

Korunić 2003: P. Korunić, *Nacija i nacionalni identitet*, Ljubljana: *Zgodovinski časopis* 57, Ljubljana.

Креч и др. 1972: Д. Креч, Р. С. Кречфилд, И. Балаки, *Појединац у друштву*, Београд: Завод за уџбенике СР Србије.

Рот 2010: Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике.

Смит 1998: А. Смит, *Национални идентитет*, Београд: Библиотека XX век.

Šiber 2000: I. Šiber, *Istraživanja političkog ponašanja i društvene promjene – jesu li se mogla predvidjeti zbivanja 1990. godine?*, Zagreb: *Politička misao*, Vol. XXXVII br. 1, Zagreb.

Шнапер 1996: Д. Шнапер, *Заједница грађана (о модерној идеји нације)*, Нови Сад: Издравачка књижарница Сремски Карловци.

Gorjana D. Koledin*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

Originalni naučni rad

KONFORMIZAM I STAVOVI STUDENATA PREMA KVALITETU VISOKOG OBRAZOVANJA

Pojmovna određenja

U svjetlu aktuelnih društvenih promjena dolazi i do promjena u visokom obrazovanju koje su uslovljene uvođenjem bolonjskog procesa, pri čemu se BiH, kao potpisnica Bolonjske deklaracije, obavezala na izvršavanje reforme vlastitog sistema visokog obrazovanja, s ciljem harmonizacije na nivou cijele Evrope.

Ispitivanje opšteg stava studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja je u ovom momentu veoma značajano, kako zbog promjena koje se dešavaju, tako i zbog implementacije aktuelne reforme visokog obrazovanja. Neophodnost sagledavanja stavova studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja je i u tome što se na osnovu dobijenih rezultata posredno mogu dobiti povrtane informacije o uspješnosti provođenja aktuelne reforme, i to iz percepcije studenata kao korisnika obrazovnog sistema.

Istraživanje fenomena kvaliteta obrazovanja nije moguće bez sagledavanja djelovanja socijalnih i psiholoških faktora koji proizlaze iz društvenih promjena, a koje su uslovile promjene u obrazovanju. Kao jedan od izvora opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja u ovom radu analizirana je sklonost studenata konformističkom ponašanju.

Rot (2003) pod pojmomom konformizam podrazumijeva spremnost da se prihvati mišljenje drugih osoba i grupa kojima pojedinac pripada, a da za takvo prihvatanje nema realnih i racionalnih razloga. Ponekad se ovakvo ponašanje manifestuje samo u deklarisanju o stavovima koje grupa ima i očekuje, a da se pri tome zadržavaju vlasitita shvatanja. Međutim, češće dolazi do stvarne promjene vlastitog mišljenja i čak ponašanja.

Krneta (2007) pod pojmom konformizam podrazmijeva ponašanje pojedinca u društvu koje je karakteristično po nastojanju da se pojedinac prilagodi tj. uskladi svoje ponašanje sa sistemom društvenih normi i standarda koji vladaju u sredini gdje živi, što mu omogućava egzistenciju i pretpostavlja uspostavljanje mnogobrojnih i raznovrsnih odnosa sa drugima. Osim navedenog, pojam konformizam se mnogo češće upotrebljava u značenju da pojedinac nekritički prihvata grupne norme i oponaša tuđe ponašanje bez vlasitiog stava, gubeći na taj način sopstveni identitet i samosvijest aktivnog člana zajednice.

Različita istraživanja su potvrdila da je konformističko ponašanje značajan oblik socijalnog ponašanja i to koliko su ljudi spremi da slijepo slijede uput-

* gorjana.koledin@yahoo.com

stva nadređenih, čak i kada to prevazilazi granice humanosti i etike. Rezultati poznatih Milgarmovih eksperimenata su pokazali da je preko 50% ispitanika, koji su učestvovali u ekspermentima, išlo do kraja prilikm davanja smrtonosnih elektoršokova, slijepo slijedeći uputstva eksperimentatora, pri tome ne znajući da su rekacije osoba kojima daju elektoršokove simulirane.

Sklonost konformisanju, u ovom radu, posmatrana je kao psihološka determinanta opšteg stava studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja i to kao spremnost studenata na iznošenje sopstvenog mišljenja čak i kada za to mogu biti sankcionisani.

Kako su i stavovi značajan pojam za ovaj rad, prema Rotu (2003) najjednostavnije određenja pojma stava je da je to tendencija da se na pozitivan ili negativan način reaguje prema određenim predmetima, osobinama i objektima. Isti autor naglašava da stav čine tri komponente i to kognitivna, emocionalna i voljna komponenta. Kognitivnu komponentu stava čine shvatanja i saznanja o objektima prema kojima postoji stav. Emocionalna komponenta stava uvijek uključuje osjećanja u vezi sa objektom prema kome postoji stav, dok voljnu komponentu stava čini tendencija da se učini nešto u odnosu na objekt prema kome postoji određeni stav.

U literaturi se navodi nekliko podjela stavova. Lični stavovi su karakteristični samo za određenog pojedinca, dok su socijalni stavovi karakteristični za veći broj osoba. Socijalni stavovi se mogu razlikovati i prema tome na koje se pojave odnose i iz kojih oblasti potiču, pa se može reći da se neki stavovi odnose na pojave iz oblasti političkog života, iz oblasti umjetnosti, privrede itd. Stavovi se mogu razlikovati i u odnosu na njihovu logičku zasnovanost, pa se u okviru tog kriterija izdvajaju predrasude, kao posebna vrsta stavova. Za predrasude je karakteristično da su logički neosnovane, teško se mijenjaju i uvijek su praćene intenzivnim emocijama.

Kako su stavovi sistemi kognitivnih, emocionalnih i konativnih tendencija ujedno predstavljaju i mentalnu spremnost za određeni način reagovanja. Radi toga utiču na opažanje objekata i emocionalno reagovanje prema objektima. Stavovi imaju i dinamičko dejstvo i djeluju kao motivi, te determinišu i utiču na postupke.

Iako je za stavove karakteristična trajnost, ipak ih je moguće mijenjati. Stavovi se mogu mijenjati, s obzirom na njihov intenzitet, tj. od više ekstremnih, kreću se ka manje eksteremnim i obrnuto. Takođe, mogu se mijenjati i s obzirom na njihovu direkciju, te od pozitivnih postaju negativni i obrnuto. Moguće je razlikovati i mijenjanje stavova, s obzirom na neke druge momente kao što je: sistematsko i namjerno nastojanje da se dođe do promjene stava, od nenamjernih promjena koje nastupaju usljed izmjene uslova koji su izazvali javljanje stavova, mijenjanje predrasuda, mijenjanje stavova u užem smisli itd. (Rot 2003).

Kao određene opšte crte ličnosti od kojih zavisi efekat djelovanja različitih faktora na mijenjanje stavova, posebno se navode inteligencija i potreba za kognitivnom jasnoćom. Kada je u pitanju inteligencija postoje razlike u shvatanjima. Sa jedne strane su autori koji smatraju da veća inteligencija olakšava mi-

jenjanje stavova, dok su sa druge strane autori koji navode da veća inteligencija ometa mijenjanje stavova. Kako je grupa jedan od osnovnih izvora za formiranje stava, isto tako je i jedan od osnovnih faktora mijenjanja stavova. Napuštanjem jedne grupe, sa određenim stavovima i shvatanjima i uključivanjem u drugu grupu, često dolazi do mijenjanja stavova i prihvatanja istih od nove grupe.

U kontekstu pojmovnog određenja stava, analizirani su stavovi studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja. Kvalitet u visokom obrazovanju, prema članu 11. Svjetske deklaracije o visokom obrazovanju Ujedinjenih naroda, je višedimenzionalni koncept koji obuhvata sve njegove funkcije i aktivnosti, a to su: podučavanje i akademske programe, istraživanje i stipendije za studente, zapošljavanje studenata, opremu, akademsko okruženje, usluge i zajednicu.

Prema Ivoševiću i saradnicima (2006), definicija kvaliteta u obrazovanju odnosi se na to da je obrazovanje kontinuirani proces koji osigurava ispunjavanje dogovorenih standarda, koji su predviđeni Standardima i smijernicama za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

Lazić (2007) kvalitet visokog obrazovanja definiše kao: *kvalitet u širem smislu* – usaglašanost visokog obrazovanja sa potrebama i zahtjevima korisnika, ciljevima, normama i standardima i *kvalitet visokog obrazovanja u užem smislu* – usaglašenost pripreme visokoobrazovnih stručnjaka sa potrebama i zhtjevima (države, društva, poslodavca, ličnosti), te ciljevima, normama i standardima.

Levkov (2003) smatra da su uvažavanje i funkcionalan i efikasan odnos prema različitostima definišućah svojstava kvalitetnog obrazovanja, dok odgovarajuća decentralizacija i demokratizacija pretstavljaju neke od glavnih principa na kojima se zasniva izgradnja, usavršavanje i realizacija obrazovnog programa u našoj zemlji.

U nizu obilježja opšteg značenja pojma kvalitet za potrebe ovog rada, kao značajne odredice kvaliteta visokog obrazovanja posmatrani su primjenjivost onoga što se uči na fakultetu u praksi, zatim koliko obrazovanje osposobljava studente za rad i aktivno uključivanje u radnu sredinu nakon završenog fakulteta, te kakva je organizacija nastave koja u velikoj mjeri može doprinijeti lakšem sticanju znanja, a time i posredno jednostavnijoj implementaciji znanja pri radu u struci.

Problem i cilj istraživanja

Problem istraživanja se odnosi na ispitivanje opšteg stava studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja, sa jedne strane i ispitivanje konformističkog ponašanja studenata, sa druge strane. U tom kontekstu, osnovni problem je ispitivanje relacija između opšteg stava studenata javnih i privatnih fakulteta prema kvalitetu visokog obrazovanja i njihove sklonosti konformističkom ponašanju i to u smijeru traganja za odgovorom da li je konfomizam jedan od psiholoških izvora opšteg stava studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja.

Osnovni cilj istraživanja je analiziranje distribucije dobijenih rezultata za opšti stav prema kvalitetu viskogog obrazovanja, te analiziranje distribucije

dobijenih rezultata na skali za ispitivanje konformizma. Takođe, cilj istraživanja je identifikovanje i analiziranje razlika među studentima u odnosu na opšti stav i konformizam, te identifikovanje i analiziranje razlika među studentima javnih i privatnih fakulteta u odnosu na sklonost konformističkom ponašanju.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je realizovano na uzorku od 500 ispitanika, koji reprezentuju studentsku populaciju na privatnim i javnim fakultetima u Republici Srpskoj. Nakon detaljne analize upitnika koji su vraćeni sa terena, zbog nevalidnosti pojedinih anketa, iz obrade su odbačena 43 upitnika, te konačan uzorak broji 457 ispitanika.

Specifičnost uzorka, koja proizlazi iz predmetnog određenja, je da su ispitanici podijeljeni u dvije grupe i to studenti javnih i studenti privatnih fakulteta. U tom smislu uzorkom je obuhvaćeno 225 ispitanika (55,80 %) javnih fakulteta i 202 (44,20%) ispitanika privatnih fakulteta.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

U istraživanju su korištene dvije metode i to emprirjsko-neekseprimetnalni metod i metod teorijske analize. Primijenjeni statistički postupci su testiranje razlika među ispitivanim varijablama pomoću hi-kvadrat testa, te kanonička diskriminativna analiza koja daje uvid u razlike među ispitanicima u odnosu na sadržaje stavki u skali za ispitivanje konformizma, tj. pokazuje koje stavke u skali prave najveću, a koje najmanju razliku među ispitanim studentima javnih i privatnih fakulteta.

Za ispitivanje stavova studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja korištena je skala konstruisana za potrebe istraživanja. Petostepenu skalu Likeertovog tipa činilo je 18 stavki, ali je nakon provjere njihove diskriminativne vrijednosti jedna stavka odbačena, dok su ostale zadržane pri čemu je u konačnoj verziji skale ostalo 17 stavki. Pouzdanost je utvrđena pomoću alfa Kronbah keficijenta koji pokazuje kolika je unutrašnja konzistencija cijelog testa. Vrijednost alfa Kronbah keficijenta za skalu stavova prema kvalitetu visokog obrazovanja je 0,838, što znači da je pouzdanost skale zadovoljavajuća.

Ispitivanje sklonosti konformističkom ponašanju kod ispitanika izvršeno je primjenom modifikovane petostepene skale za ispitivanje konformizma. Autor izvorne skale je D. Krenta. Skala je modifikovana za potrebe istraživanja i čini je 7 stavki na koje ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od pet ponuđenih odgovora u zavisnosti od toga koliko se slažu sa sadržajem navedenih tvrdnji. Vrijednost Alfa kronbah keficijenta je 0,597.

Rezultati istraživanja

U prikazu rezultata istraživanja prvo će biti analizirana distirbucija dobijenih rezultata za opšti stav prema kvalitetu visokog obrazovanja i rezultati skolonosti konformističkom ponašanju studenata javnih i privatnih fakulteta, te razlike među ispitanim studentima javnih i privatnih fakulteta u odnosu na sklonost konformističkom ponašanju. Potom će biti prikazani rezultati o razlikama između studenata u odnosu na opšti stav prema kvalitetu visokog obrazovanja i sklonost konformističkom ponašanju,.

Distribucija dobijenih rezulata na skali za ispitivanje opšteg stava studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja prikazana je tabelom 1. Na osnovu dobijenih rezultata može se vidjeti tendencija koncentrisanja odgovora ispitanika oko centralne vrijednosti, jer se prosječni skalni rezultati, dobijeni na osnovu raspona od 1 do 5 na stavkama, kreću od najvišeg 4,13 do najnižeg 2,73. Potrebno je naglasiti da se u okviru dobijenih rezultata uočavaju značajne razlike u rasponima između utvrđenih srednjih vrijednosti ispitanog stava studenata prema kvalitetu visokog obrazovanja iskazanog preko ponuđenih stavki u skali.

Tabela 1: Prihvaćenost stavki u skali opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja

Tvrdnje	*uopšte se ne slažem*	*uglavnem se ne slažem*	*neodlučan sam*	*uglavnom se slažem*	*potpuno se slažem*	*Aritmetička sredina*
Kvalitetno obrazovanje na fakultetu nas uči kako sarađivati i uvažavati druge.	5	21	53	205	170	*4,13*
	1,09	4,60	11,60	44,86	37,20	
Obrazovanje na fakultetu utiče na formiranje pozitivnih osobina ličnosti.	10	23	57	196	168	*4,08*
	2,19	5,03	12,47	42,89	36,76	
Za dobrog studenta nije važno šta i gdje studira već koliko uči.	19	43	54	130	211	*4,03*
	4,16	9,41	11,82	28,45	46,17	
Organizacija nastave je zastarjela i ne doprinosi kvalitetu visokog obrazovanja.	34	70	110	124	118	*3,49*
	7,44	15,32	24,07	27,13	25,82	
Predispitne aktivnosti samo opterećuju studente, a ne doprinose podizanju kvalitetu obrazovanja.	42	76	79	138	119	*3,48*
	9,19	16,63	17,29	30,20	26,04	
Diplomirani studenti sa mog fakulteta, zbog lošeg kvaliteta obrazovanja, najčesce izlaze sa fakulteta potpuno nespremni za obavljanje posla u svojoj struci.	21	73	147	114	102	*3,44*
	4,60	15,97	32,17	24,95	22,32	

Naše kvalitetno obrazovanje studentu omogućava sticanje izuzetnih radnih kompetencija.	15	61	157	151	70	*3,44*
	3,28	13,35	34,35	33,04	15,32	
Bodovni sistem više donosi štete nego što koristi kvalitetu obrazovanja na fakultetu.	49	53	118	122	115	*3,44*
	10,72	11,60	25,82	26,70	25,16	
Gradivo koje se uči na fakultetu potpuno osposobljava studente za obavljanje posla u struci.	30	96	65	180	86	*3,43*
	6,56	21,01	14,22	39,39	18,82	
Studenti koji završe na mom fakultetu postaju nosioci privrednog i društvenog razvoja u svojoj sredini.	21	41	186	149	60	*3,41*
	4,60	8,97	40,70	32,60	13,13	
Većina studenata po završteku fakulteta je osposobljena da se u potpunosti ukljuci u rad u svojoj struci.	21	93	114	160	68	*3,35*
	4,60	20,35	24,95	35,01	14,88	
Naš obrazovni sistem ispunjava svoju osnovnu funkciju, a to je da se gotovo sva stečena znanja na fakultetu mogu bez teškoća primijeniti u prkasi.	28	98	133	131	67	*3,24*
	6,13	21,44	29,10	28,67	14,66	
Naš obrazovni sistem uopšte ne priprema studente da po završenom studiju uspiješno ispunjavaju radne obaveze.	39	113	91	127	87	*3,24*
	8,53	24,73	19,91	27,79	19,04	
Po završenom fakultetu kadrovi sa mog fakulteta su traženi i bez problema dobijaju zaposlenje.	36	87	184	98	52	*3,09*
	7,88	19,04	40,26	21,44	11,38	
Posmatrano u cjelini, većina znanja koje se stekne na fakultetu nije primjenjiva u prkasi.	53	131	93	134	46	*2,98*
	11,60	28,67	20,35	29,32	10,07	
Većina usvojenih znanja, koja se stiču kroz obrazovanje na fakultetu, je uopštena i ne može se koristiti za brzo uključivanje u svijet modernih tehnologija.	54	144	112	98	48	*2,87*
	11,82	31,51	24,51	21,44	10,50	
Loš kvalitet obrazovanje na fakultetu ne podstiče razvoj radnih navika kod studenata.	95	122	105	74	57	*2,73*
	20,79	26,70	22,98	16,19	12,47	

Dobijeni rezultati posmatrani analitički pokazuju da najveći broj ispitanih studenata smatra da visoko obrazovanje ispunjava jednu od značajnih funkcija, a to je razvoj pozitivnih osobina ličnosti, razvoj sposobnosti nenasilnog komuniciranja sa drugim ljudima, te razvoj radnih navika. U prilog ovoj konstataciji ide podatak da su dvije najprihvaćenije tvrdnje u skali za ispitivanje opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja „Kvalitetno obrazovanje na fakultetu

nas uči kako sarađivati i uvažavati druge“. koju prihvata 82,06% ispitanika, a od toga 37,20% intenzitetom „potpuno se slažem“ i „Obrazovanje na fakultetu utiče na formiranje pozitivnih osobina ličnosti“, koju prihvata 79,65% ispitanika, dok je najmanje prihvaćena tvrdnja „Loš kvalitet obrazovanje na fakultetu ne podstiče razvoj radnih navika kod studenata.“ koju odbacuje 47,49% ispitanika, a od toga njih 20,79% intenzitetom „uopšte se ne slažem“, što znači da ispitanici smatraju da visoko obrazovanje utiče na formiranje radnih navika kod studenata.

Veliki procenat studenata smatra da visoko obrazovanje ne ispunjava svoju drugu funkciju (u skaldu sa onim kako je definisan kvalitet visokog obrazovanja), a koja se odnosi na primjenjivost gradiva koje se uči na fakultetu u prkasi. Tome u prilog ide i podatak da tvrdnju „Diplomirani studenti sa mog fakulteta, zbog lošeg kvaliteta obrazovanja, najčešće izlaze sa fakulteta potpuno nespremni za obavljanje posla u svojoj struci“ prihvata 47,27% ispitanika, a odbacuje 20,57% ispitanika, pri čemu se 4,60% ispitanika „uopšte ne slaže“ sa navedenom tvrdnjom.

Međutim, detaljnijim pregledom dobijenih rezultata uočljivo je da je veliki broj tvrdnji u skali koje se odnose na primjenjivost onoga što se uči u prkasi gotovo podjednako i odbačen i prihvaćen, ali i da je veći broj ispitanih studenata neodlučan. Primjer za to su odgovori ispitanika na tvrdnju „Posmatrano u cjelini većina znanja koje se stekne na fakultetu nije primjenjiva u prkasi“ koju ne prihvata 40,27% ispitanih, a prihvata 39,39% ispitanih, dok je njih 20,25% neodlučno, kao i odgovori na tvrdnju „Većina usvojenih znanja, koja se stiču kroz obrazovanje na fakultetu, je uopštena i ne može se koristiti za brzo uključivanje u svijet modernih tehnologija“ koju prihvata 31,94% ispitanika, dok je odbacuje 43,94% ispitanih studenata. Ambivalnetan ili neodlučan odnos prema ovoj tvrdnji u skali ima 24,51% ispitanika.

Na osnovu dobijenih rezultata može se izvesti zaključak da ispitani studenti, kako javnih tako i privatnih fakulteta, smatraju da visoko obrazovanje ispunjava nekoliko važnih funkcija i to da utiče na razvoj pozitivnih osobina ličnosti, uči ih kako nenasilno komunicirati sa drugima i pozitivno utiče na razvoj radnih navika. Mišljenja ispitanika su podijeljena u procjeni koliko su stečena znanja na fakultetu zaista primjenjiva u praksi.

Razlog podijeljenih mišljenja oko primjenjivosti stečenih znanja je možda u individualnim razlikama među studentima, pri čemu neki od njih imaju sposobnost shvatanja primjene stečenih znanja, dok drugi tu sposobnost nemaju. Sa druge strane je moguće da visoko obrazovanje zaista ne osposobljava studente za primjenu stečenih znanja u praksi. Obje pretpostavke bi bilo dobro provjeriti nekim novim istraživanjem, koje će u fokusu ispitivanja imati analiziranje stvarne primjene stečenih znanja, pri čemu bi u tom slučaju bilo korisno ispitati studente koji su nakon završenog fakulteta dobili zaposlenje. Na taj način dobijeni rezultati mogu biti dobra podloga za nova istraživanja.

Rezultati koje su postigli ispitanici javnih i privatnih fakulteta na skali za ispitivanje opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja prikazani su tabelom 2 i grafikonom 1. Uočljivo je da postoje razlike u opštem stavu kako me-

đu studentima cijelog uzorka, tako i među studentima javnih i privatnih fakulteta.

Tabela 2: Stepen izraženosti opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja

	Negativan stav	*Ambivalentan stav*	*Pozitivan stav*
Cijeli uzorak	29,98%	54,49%	15,54%
Studenti javnih fakulteta	38,04%	54,90%	7,06%
Studenti privatnih fakulteta	19,80%	53,96%	26,24%

Grafikon 1: Distribucija opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja

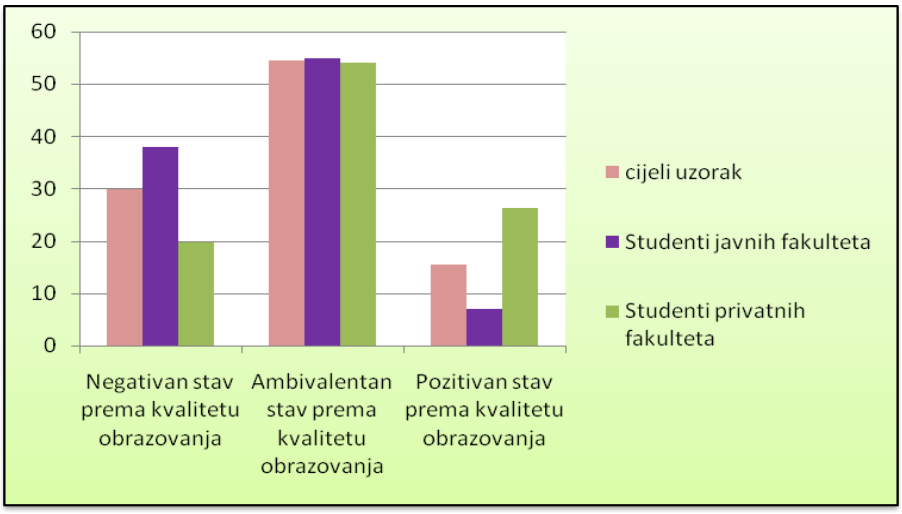

Studenti cijelog uzorka, studenti javnih i studenti privatnih fakulteta, su najbrojniji u kategoriji ambivalentnog stava prema kvalitetu visokog obrazovanja. To znači da je najveći broj ispitanika neodlučan u procjeni kvaliteta visokog obrazovanja. Međutim, uočljivo je da pozitivan stav prema kvalitetu visokog obrazovanja ima samo 7,06% ispitanih studenata javnih fakulteta, dok svaki treći ispitanik iz ove grupe smatra da je kvalitet obrazovanja loš. Sa druge strane, u grupi studenata privatnih fakulteta, njih 26,24% ima pozitivan stav prema kvalitetu visokog obrazovanja, dok 19,80% ima negativan stav.

U tom kontekstu se može izvesti zaključak da studenti privatnih fakulteta imaju pozitivniji stav prema kvalitetu visokog obrazovanja u odnosu na studente javnih fakulteta. Kako cilj istraživanja nije analiziranje razlika među studentima javnih i privatnih fakulteta u odnosu na njihov opšti stav prema kvalitetu visokog obrazovanja, razlozi dobijenih razlika neće biti obrazlagani.

Analizirajući dobijene rezultate na skali za ispitivanje konformizma, koji su prikazani tabelom 3 i grafikonom 2, uočljivo je da su ispitanici, kako cijelog uzorka, tako i ispitanici javnih i privatnih fakulteta, najbrojniji u kategoriji umjerenog konformizma. Studenti javnih fakulteta su brojniji u kategoriji jakog konformizma u odnosu na studente privatnih fakulteta, koji su brojniji u kategoriji slabog konformizma. Drugim riječima, među studentima javnih fakulteta više je onih koji će radije ćutati i ne iznositi sopstveno mišljenje, jer zbog toga mogu imati negativne posljedice, dok je među studentima privatnih fakulteta više onih koji će, uprkos negativnim posljedicama, biti spremni reći sopstveno mišljenje.

Tabela 3: Stepen konformizma za cijeli uzorak i za ispitanike javnih i privatnih fakulteta

	Slab konformizam	*Umjeren konformizam*	*Jak konformizam*
Cijeli uzorak	23,85%	48,36%	27,79%
Studenti javnih fakulteta	15,69%	48,24%	36,08%
Studenti privatnih fakulteta	34,16%	48,51%	17,33%

Grafikon 2: Distribucija rezultata konformizma za cijelu uzorak, i za studente javnih i privatnih fakulteta

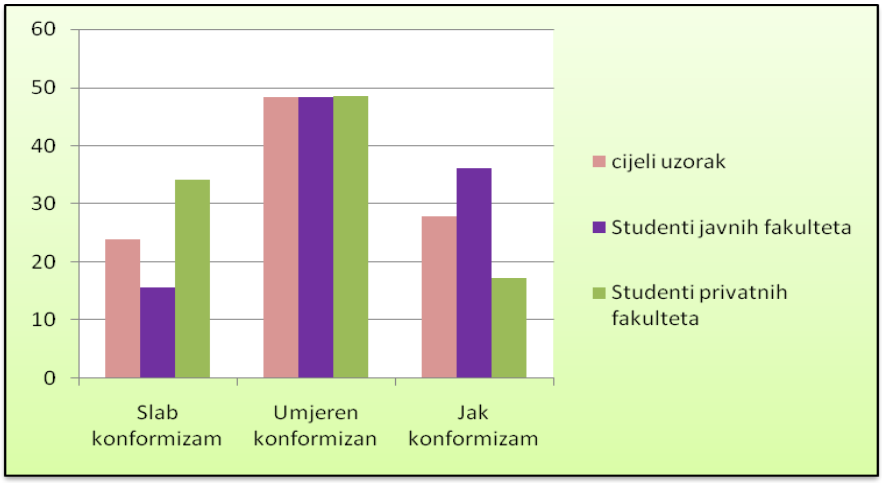

Razlike među ispitanim studentim javnih i privatnih fakulteta u odnosu na sklonost konformističkom ponašanju potvrđene su i rezultatima diskriminativne analize, pri čemu je vrijednost hi-kvadrat testa 51,975 značajna na nivou 0,01, dok je vrijednost kanoničke korelacije 0,33. Osnovni rezultati dobijeni diksriminativnom analizom prikazani su tabelom 4.

Tabela 4: Hi-kvadrat test za diskriminativnu funkciju sa karakterističnim korijenom i kanoničkom korelacijom

Diskriminativna funkcija	*Karakteristični korijen*	*Koeficijent kanoničke korelacije*	*Wilks' Lambda*	*Hi-kvadrat*	*df*	*p*
1	0,122	0,330	0,891	51,847	7	0,000

Uvidom u dobijene rezultate može se vidjeti da se ispitanici javnih fakulteta znatno razlikuju od ispitanika privatnih fakulteta s obzirom na rezultate koje su postigli na skali konformizma. Na osnovu strukture sadržaja stavki kojima je opisana značajna diskriminativna funkcija, izdvojene su stavke prvog i drugog reda, dok nije identifikovana nijedna stavka u odnosu na koju se ispitanici uopšte ne razlikuju. Sadržaji stavki prema njihovoj diskriminativnoj vrijednosti prikazani su tabelom 5.

Tabela 5: Matrica strukture diskriminativne funkcije za skalu konformizma

Stavke prvog reda diferencijacije		
Varijable	*Sadržaj*	*D1*
6	Na fakultetu je pametnije strpiti se nego javno iznositi svoja mišljenja i zamjerati se nastavnicima.	0,916
5	Kod nas na fakultetu još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima nastavnika i saradnika.	0,753
2	Na fakultetu bolje prolaze oni studenti što javno ne govore ono što misle.	0,519
1	Na fakultetu je najbolje ne govoriti nikom nista loše – ne zna se kakve mogu biti posljedice.	0,495
3	Studente treba savjetovati da javno ne govore ono što misle, zbog štetnih posljedica.	0,473
7	I pored mogućih štetnih posljedica, na fakultetu je najbolje svakom otvoreno reći svoje mišljenje, bez obzira da li se to njemu dopalo ili ne.	0,461
Stavke drugog reda diferencijacije		
4	Na našem fakultetu najbolje prolaze studenti koji otvoreno govore šta misle.	0,246

Wilks' Lambda=0.891 Hi-kvadrat=51.847 df=7 p=0,000

Kao što je već naglašeno, sve stavke u skali su identifikovane kao stavke prvog reda, što znači da se studenti javnih i studenti privatnih fakulteta znatno razlikuju u odnosu na odgovore na većini stavki iz skale za ispitivanje konformizma. Identifikovana je samo jedna stavka drugog reda prema kojoj se ispitanici manje razlikuju, a odnosi se direktno na posljedice za one studente koji javno govore ono što misle. Bolji uvid u sličnosti i razlike među ispitanicima stiče se

preko položaja centroida za značajnu diskriminativnu funkciju, koji su prikazani tabelom 6.

Tabela 6: Centoridi grupa po diskriminativnoj fukciji za skalu konformizma

Grupa	Centoridi
Javni fakultet	.310
Privatni fakultet	-.392

Na osnovu položaja centorida za značajnu diskriminativnu funkciju, uočljivo je da je vrijednost centorida veća za odgovore koje su davali studenti javnih fakulteta, što znači da su češće prihvatali stavke iz skale konformizma, za razliku od studenata privatnih fakulteta koji se češće nisu slagali sa ponuđenim tvrdnjama. Češće prihvatanje odgovora znači i veću sklonost konformističkom ponašanju, na osnovu čega se može isvesti zaključak da su studenti javnih fakulteta skloniji konformističkom ponašanju u odnosu na studente privatnih fakulteta.

Kako se primijenjena skala konformizma prema sadržajima stavki odnosi na mogućnost slobode izražavanja na fakultetu bez posljedica, što je jedna od karakteristika demokratskog društva, može se zaključiti da studenti javnih fakulteta nemaju slobodu iznošenja sopostvenog mišljenja, posebno kada je ono vezano za nastavnike i saradnike. Taj zaključak je izveden s obzirom na to da se sadržaji stavki koje prave najveću razliku među ispitanicima odnose upravno na mogućnost iznošenja mišljenja studenata o nastavnicima i saradnicima i njihovim propustima, bez posljedica.

U tom kontekstu, studenti javnih fakulteta, da ne bi loše prolazili i „ne pričaju puno“, ne iznose svoja mišljenja, već prihvataju sve što im se na fakultetu kaže, jer su im dosadašnja iskustva pokazala da su oni koji su imali hrabrosti suprotstaviti se ili eventualno iznijeti svoje mišljenje, bili veoma često suptilno sankcionisani. Zato bezrezervno prihvataju sve što im se kaže i time pokazuju veliku sklonost konformiranju. Za razliku od javnih fakulteta, privatni fakulteti vjerovatno više njeguju demokratski odnos, te time više uvažavaju mišljenja studenata, što za posljedicu ima i mogućnost slobode iznošenja spostvenog mišljenja.

Na osnovu dobijenih rezultata, prikazanih tabelom 7, može se izvesti zaključak da je sklonost konformističkom ponašanju značajan psihološki izvor opšteg stava prema kvalitetu visokog obrazovanja. Identifikovana je statistički znatna razlika među ispitanicima, pri čemu je vrijednost hi-kvadrat testa statističi značajna na nivou 0.01.

Tabela 7: Opšti stav prema kvalitetu visokoog obrazovanja i sklonost konformizmu

Konformizam	*Opšti stav prema kvalitetu visokog obrazovanja*			*Σ*
	Negativan stav prema kvalitetu obrazovanja	Ambivalentan stav prema kvalitetu obrazovanja	Pozitivan stav prema kvalitetu obrazovanja	
Slab konformizam	20	67	22	109
	18,35%	61,47%	20,18%	100,00%
Umjeren konformizam	61	128	32	221
	27,60%	57,92%	14,48%	100,00%
Vrlo izražen konformizam	56	54	17	127
	44,09%	42,52%	13,39%	100,00%
Σ	137	249	71	457
	29,98%	54,49%	15,54%	100,00%

Pearson Chi-square: 20.619; df=4; p=0.000; c=0.208

Studenti koji su skloniji konformističkom ponašanju imaju negativniji stav prema kvalitetu visokog obrazovanja, dok studenti koji su manje skloni konformističkom ponašanju imaju pozitivniji stav prema kvalitetu visokog obrazovanja. Drugim riječima, studenti koji smatraju da na fakultetu bolje prolaze oni koji javno ne govore šta misle, jer se ne zna kakve mogu biti posljedice i da na njihovom fakultetu nisu još zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti ono što se misli o propustima nastavnika i saradnika, imaju negativan stav prema kvalitetu visokog obrazovanja. Sa druge strane su studenti koji smatraju da njihova sloboda govora nije ugrožena, te da mogu bez posljedica iznositi svoje mišljenje što determiniše njihov pozitivniji stav prema kvalitetu visokog obrazovanja.

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja, može se izvesti generalni zaključak da ispitani studenti u cjelini imaju negativniji opšti stav prema kvalitetu visokog obrazovanja. Studenti privatnih fakulteta imaju pozitivniji stav prema kvalitetu visokog obrazovanja u odnosu na studente javnih fakulteta. Kao pozitivne strane kvaliteta visokog obrazovanja studenti ističu da visoko obrazovanje razvija pozitivne osobine ličnosti i radne navike, te da visoko obrazovanje determiniše sticanje dobrih radnih kompetencija. Ono u čemu visoko obrazovanje nije kvalitetno, odnosi se na zastarjelost organizacije nastave, preopterećenost preispitnim aktivnostima i nemogućnost da se stečena znanja primijene u praksi.

Rezultati o sklonosti konformizmu pokazuju da su studenti javnih fakulteta manje spremni iznositi sopstveno mišeljenje, što je vjerovatno posljedica negativnog iskustva onih koji su to činili i bili sankcionisani, za razliku od studenata privatnih fakulteta koji su manje skloni konformističkom ponašanju.

Utvrđeno je i to da sklonost konformističkom ponašanju znatno determiniše opšti stav prema kvalitetu visokog obrazovanja. U tom kontekstu, studenti koji su skloniji konformističkom ponašanju imaju negativnij stav prema kvalitetu visokog obrazovanja, u odnosu na studente koji su manje skloni konformistič-

kom ponašanju i koji imaju pozitivniji stav prema kvalitetu visokog obrazovanja.

Dobijeni rezultati se mogu koristiti u svrhu unapređivanja kvaliteta visokog obrazovanja, jer je istraživanjem pokazano koje aspkete organizacije visokog obrazovanja studenti smatraju najslabijim. Takođe, neophodno je dodatno ispitati izvore sklonosti konformističkom ponašanju, pri čemu ova osobina za buduće visokoobrazovane mlade kadrove nikako nije poželjna. Studenti pored znanja, moraju njegovati i razvijati one osobine ličnosti koje će podsticati njihovu nezavisnost, spremnost na promjene, te sposobnosti otvorenog komuniciranja, s obzirom na to da će nakon završenog fakulteta obavljati značajne društvene funkcije. U tom kontekstu bi trebalo imati formirane stavove i mišljenja, a nikako biti skloni konfkormizmu i spremni da bez puno otpora odbace svoje i prihvate tuđe stavove.

Literatura

Bukvić 2007: A. Bukvić, *Načela izrade psiholoških testova*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Dunđerović 1988: R. Dunđerović, Mladi i društvene promjene, u *Mladi i politika*, Split: Centar za društvena istraživanja.

Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Psihometrija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Glanville 2006: H. Glanville, *Osiguranje kvalitete u visokom obrazovanju – priručnik*. Zagreb.

Greene 1996: B. Greene, *Nove paradigme za stvaranje kvalitetnih škola*, Zagreb: Alinea.

Grgin 2004: T. Grgin, *Edukacijska psihologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Havelka 2000: N. Havelka, *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Koledin 2009: G. Koledin, Percepcija osobina univerzitetskih nastavnika kod studenata javnih i privatnih fakulteta, Pale: *Radovi Filozofskog fakulteta*, XI/2, Pale, 279–290.

Koledin 2010: G. Koledin, Stavovi studenata prema vrijednosti visokog obrazovanja, Pale: *Radovi Filozofskog fakulteta*, XII/2, Pale, 107–119.

Krneta 2006: D. Krneta, *Interaktivno učenje i nastava*, Banja Luka: FPDN.

Krneta 1998: D. Krneta, *Konstrukcija i primjena skala u ispitivanju stavova*, Banja Luka: Banjaluka Company.

Kundačina 2000: M. Kundačina, *Funkcija evaluativnih istraživanja u reformi obrazovanja*, Užice: Učiteljski fakultet.

Ratković 1997: M. Ratković, *Obrazovanje i promene*, Beograd: Učiteljski fakultet.

Rot 2003: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sreds

Šuajb Dž. Solaković*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju

Originalni naučni rad

ELEMENTI ORGANIZACIONOG PONAŠANJA KOD MENADŽERA I NEMENADŽERA

Uvod

Da bismo govorili o prisutnosti elemenata organizacionog ponašanj kod menadžera i nemenadžera, potrebno je prije toga definisati osnovne pojmove i dati smjernice načina upotrebe termina. Rukovodeći pojedinci u radnim organizacijama prihvataju različite pristupe rada sa ljudima, organizuju ih u timove, grupe, odobravaju povišice plata, unose promjene u način rada i sprovode odluke zaposlenih kako bi unaprijedili i obogatili njihove ličnosti. Organizaciono ponašanje je disciplina koja se bavi proučavanjem ljudskog ponašanja u organizacijama. Ljudski problemi, po pravilu, predstavljaju ozbiljnu prijetnju funkcionisanju mnogih organizacija, ali i zadovoljstvu i dobrobiti samih radnika tih organizacija. Uprkos tehničkoj opremljenosti neke kompanije ili dobrostojećoj finansijskoj situaciji potrebno je shvatiti da je ljudska strana rada takođe vrlo bitan, ako ne i najbitniji elemenat za funkcionisanje radnih organizacija. A organizaciono ponašanje se bavi upravo ovom orijentacijom. Organizaciono ponašanje, kao jedna od disciplina proistekla iz bihejviorističkih nauka, oslanja se prevashodno na istraživanja kako bi se prikupili važni podaci o organizacijama i kompleksnim procesima koji se odvijaju u njima. Tako prikupljena znanja koriste se kao osnova pomoću koje se može početi sa riješavanjem široke lepeze organizacionih problema.

Stručnjaci koji se bave organizacionim ponašanjem pokušavaju da saznaju što više o velikom broju pitanja koja se tiču ljudi u organizacijama. U ovom radu mi ćemo se baviti pitanjima motiva postignuća, zadovoljstvom uslovima u firmi, emocionalnom kompetentnošću, samopouzdanjem, odnosom prema promjenama, te njihovom distribucijom, kako na kompletnom uzroku, tako i kod pojedinaca, s obzirom na njihovu radnu poziciju.

Disciplina organizacionog ponašanja

Kako smo u samom uvodu napomenuli, u ovom dijelu rada ćemo nešto preciznije opisati i definisati osnovne karakteristike organizacionog ponašanja. Nauka o organizacionom ponašanju je disciplina koja se bavi proučavanjem ponašanja u organizacijama, tako što sistematski proučava pojedinca, grupe i organizacione procese (Grinberg, Baron 1998). Nekada se proučavanje pojedinaca,

* shooayb@yahoo.com

grupa i procesa vrši sveobuhvatno, a u nekim slučajevima, kao što je to u ovom radu, bavi se proučavanjem pojedinačnih elemenata organizacionog ponašanja. Kao i inače što je naučni način sagledavanja stvari i pojava, tako se i u organizacionom ponašanju nastoji razviti baza znanja korištenjem empirijskog, istraživačkog pristupa. Drugim riječima, organizaicono ponašanje se zasniva na sistematskim posmatranjima i mjerenjima pojava kojima se bavi. Iako proučavanje elemenata organizacionog ponašanja nije ni jednostavno ni sasvim pouzdano koliko bi to u nauci trebalo biti, ipak postoji široko rasprostranjeno uvjerenje da je naučni metod najbolji način da se proučavaju ponašanja pojedinaca u organizacijama. Stručnjaci za organizaciono ponašanje koriste neučni metod da bi došli do opštih saznanja o ponašanju u organizacijama, s jedne, ali i posebnih saznanja koja se koriste za riješavanje konkretnih problema u određenim organizacijama, s druge strane. Dakle, organizacino ponašanje, kao disciplina, je dvojako, standardno naučno, ali i akciono uspmjereno. Ovaj rad predstavlja doprinos ovakvom načinu sagledavanja.

Kao što smo već napomenuli, predmet analize organizacionog ponašanja su tri nivoa u organizacijama: pojedinci, grupe i organizacije. Disciplina organizacionog ponašanja smatra da se sva tri nivoa moraju analizirati da bi se objasnila kompleksna dinamika ponašanja u organizacijama. Tako se izrazita pažnja posvećuje percepciji, stavovima ali i motivima pojedinca. Takođe se bavi i načinom na koji ljudi komuniciraju jedni s drugima, ali i kako komuniciraju svoje aktivnosti unutar radnih grupa. Jedan od važnijih praktičnih ciljeva organizacionog ponašanja je unapređivanje ljudskih resursa. Disciplina organizacionog ponašanja polazi od pretpostavke da ne postoji samo jedan najbolji pristup. Naučnici koji se bave organizacionim ponašanjem prepoznali su da je ponašanje pojedinaca u radnim sredinama posljedica djelovanja različitih sila. Poznat je, prema tome, kontingentni pristup u proučavanju ponašanja u oragnizacijama (Grinberg, Baron 1998), gdje se u organizaciji kao otvorenom sistemu ispituje kako lične karakteristike nekog pojedinca, kao što su lični stavovi i vjerovanja, mogu skupa sa situacionim faktorima, kao što su radna klima ili odnosi među saradnicima, da utiču na ponašanje pojedinca na poslu. Važno je skrenuti pažnju da se disciplina organizacionog ponašanja suočava sa izazovom vrlo heterogene radne snage. Pored polnih razlika, tu su rasne, kulturne, obrazovne i druge razlike među zaposlenima. Najvažnija pitanja kojima se treba baviti, u ovom smislu su pitanja koliko su slični ili različiti ljudi iz različitih grupa u odnosu na različite tipove organizacionog ponašanja. Drugo pitanje je u kojoj mjeri se teorija i praksa organizacionog ponašanja primjenjuju u različtim društvenim okvirima.

Elementi organizacionog ponašanja

Kako je napomenuto u samom uvodnom dijelu, gdje smo definisali disciplinu organizacionog ponašnja koja se, kada je u pitanju pojedinac, bavi između ostalog njegovim stavovima, vrijednostima, te drugim organizaciono važnim faktorima ponašanja u radnom okruženju, mi ćemo u daljem radu posebnu

pažnju posvetiti elementima organizacionog ponašanja kao što su: zadovoljstvo uslovima u firmi, motiv postignuća, emocionalna kompetentnost, samopouzdanje, odnos prema promjenama.

Zadovljstvo poslom/uslovima u firmi. Kada imamo u vidu da ljudi na poslu provode oko jedne trećine svog života i da ono što radimo da bismo smo zaradili za život, predstavlja centralni aspekt onoga što mislimo o sebi kao pojedincima, onda je jasno zašto se ovom problemu treba posvetiti više pažnje kada želimo rasvijetili problem stavova prema ulozi psihologa u organizaciji. Različiti stavovi koje ljudi imaju prema svom poslu nazivaju se zadovoljstvo poslom i ono se može definisati kao kognitivnae, afektivna i evaluativna reakcija pojedinca na svoj posao (Grinberg, Baron 1998). Kao što se može pretpostaviti, nisu svi ljudi koji rade različite poslove jednako zadovoljni poslom. Ljudi na rukovodeći pozicijama i stručnjaci obično su zadovoljniji poslom nego obični radnici. Stariji radnici su, po pravilu, zadovoljniji svojim poslom od mlađih. Pojedinci koji imaju duže radno iskustvo zadovoljniji su nego oni sa kraćim iskustvom. Žene i članovi manjinskih grupa su nezadovoljniji poslom nego muškarci i članovi manjinskih grupa (Aronson 2005).

U literaturi postoji više teorijskih pristupa koji objašnjavaju razloge zadovoljstva poslom, kao i procese povezani sa tim. Dva najuticajnija pristupa prema literaturi (Grinberg, Baron 1998) su Hercbergova teorija dva faktora (higijenski faktori i motivatori) i Lokova teorija vrijednosti. Pored toga, neki autori naglašavaju organizacione determinante zadovoljstva poslom (Spector), a neki više naglasak stavljaju na lične determinante.

Spector (Čizmić 2003) razlikuje tri glavna pristupa problemu uzroka zadovoljstva poslom. Prvi naglašava različite aspekte radne sredine kao uzroke zadovoljstva poslom, i to pet karakteristika posla: raznovrsnost vještina, identitet zadatka, značajnost zadatka, samostalnost i povratna informacija o ispravnosti obavljanja posla. Drugi pristup naglašava važnost karakteristika ličnosti u oblikovanju zadovoljstva poslom radnika. Treći pristup naglavašava važnost proučavanja uticaja interakcije između sredine i ličnosti na zadovoljstvo poslom. Neki naglašavaju važnost organizacionih uslova. Ipak nama se ovdje čini najprimjerenijm iznijeti mišljenje nekih autora prema kojima se svi faktori mogu svrstati u dvije široke kategorije (Grinberg, Baron 1998), one koje se odnose na organizaciju i izvršeni posao, i one koje se tiču karakteristika samih radnika.

Motiv postignuća. Motiv postignuća spada u grupu stečenih motiva i nama je interesantan jer se često empirijski istraživao. Istraživači koji su se njime bavili našli su da je njegovo ispoljavanje važna karakteristika ljudi. U literaturi se navodi da je motiv postignuća tendencija da se ulaže napor i da se postigne i ostvari nešto što se smatra vrijednim (Rot 1989). Motiv za postignućem dolazi do izražaja u velikom broju aktivnosti pojedinca. Mnogi oblici ponašanja, bilo manifestnog ili latentnog mogu biti povezani sa razvijenim motivom postignuća i postoji korelacija između razvijenosti motiva za postignućem i određenih oblika ponašanja.

Pojedinci kod kojih je razvijen motiv postignuća brže i lakše zapažuju objekte i situacije koji stoje u nekoj relaciji sa postizanjem određenog cilja. Kod pojedinaca sa razvijenim motivom postignuća bolje je sjećanje nedovršenih zadataka, a takođe ih više privlače teži zadaci nego oni prosječne težine. Osobe sa visokim motivom postignuća u većoj su mjeri nezavisne i manje sklone konformističkom ponašanju. Postoji povezanost sa kvocijentom inteligencije. U istraživanjima rađenim u SAD-u došlo se do nalaza da je izrazito razvijen motiv postignuća kod određenih profesija, kao na primjer kod pojedinaca na pozicijama menadžera u privrednim preduzećima. Pojedinci sa razvijenim motivom postignuća više vole tamnije i mirnije boje i više crtaju prave i linije koje se ne dotiču. Važna karakteristika osoba sa postignućem je da imaju naviku da planiraju na duži rok pri čemu postižu bolje uspjehe na dugoročnim ciljevima i u aktivnostima koje upražnjavaju duži vremenski period. Osobe sa visokim motivom za postignućem jasno formulišu zadatke i ciljeve, preciznije i određenije označavaju šta predstavlja uspjeh u nekom poslu. Pored povezanosti motiva postignuća sa različitim gore navedenim oblicima ponašanja, uspjeh u aktivnosti još je pod uticajem očekivanja da će aktivnost dovesti do određenog cilja, da će se aktivnošću postiću uspjeh, te da je važno da cilj bude privlačan (Rot 1989). Prema istom autoru snaga motivacije za određenu atktivnost može se pokazati kroz tri faktora: snage motiva za postignućem, ocjene i očekivanja vjerovatnoće da će aktivnost dovesti do cilja, te vrijednosti i privlačnosti cilja. Snagu motivacije treba razumjeti kao proizvod ova tri faktora.

Otvorenost prema promjenama. Otvorenost prema promjenama moguće je sagledavati iz više uglova, kao dispoziciju ličnosti ili kao opšti stav prema promjenama (Dunđerović 2005). Otvorenost prema promjenama određena je ličnim faktorima u smislu pokretanja i uvođenja promjena koje zavisi od toga šta ljudi misle i kakvu svijest imaju o stanju stvari koje treba mijenjati. Prilagođenost stanju stvari u socijalnoj sredini pojedincu daje osjećaj sigurnosti te se iz tog razloga mogu relativno opravdano javiti otpori svemu što odudara od standarda. Grupe pa i čitavi narodi imaju ustaljene norme ponašanja i pružaju snažne pritiske na sve pripadnike koji na bilo koji način pokušaju da se ponašaju drugačije (Dunđerović 2005).

Otpor prema promjenama ima i svoju psihološku osnovu, jer se odupiremo promjenama za koje mislimo da će biti štetne za nas i za naše interese, a može se pojačati ukoliko smo imali neka negativna iskustva sa nekim promjenam koje smo podržali u prošlosti, gdje je naša podrška dovela do smanjene mogućnosti stvaranja dobrobiti, te ovo dovodi do formiranja negativnog stava prema promjenama, posebno ako se to više puta ponovilo. U osnovi negativnog stava prema promjenama je strah od nepoznatog, strah od neuspjeha, strah od neprihvatanja i neodobravanja. Prema nalazima nekih istraživanja (Dunđerović 2004) čak i kada su ljudima objašnjene posljedice promjena, oni su pokazivali strah od istih.

Prema literaturi (Dunđerović 2005) tri su faze kroz koje teku promjene: 1. faza intuicije, koja zavisi od: relevantnosti inovacija, spremnosti pojedinca da

se angažuje i raspoloživost resursa podrške; 2. faza implementacije – sastoji se od prvih iskustava koja su posljedica uvođenja promjene; 3. faza institucionalizacije koju čini ugrađivanje inovacija u postojeću praksu.

Da bi ljudi prihvatili promjenu, moraju prije svega da je razumiju, da bi je razumjeli potrebna su im brojna objašnjenja. Da bi došlo do promjene u ponašanju, potrebno je da dođe do promjene uvjerenja, što je osnovni uslov za prihvatanje promjena. Dakle, potrebno je promijeniti stav prema nečemu da bi se prihvatila neka promjena, o tome prema čemu se već ima izgrađen stav. Posljedice promjena često su stres i tjeskoba, pri čemu je neophodna kombinacija pritiska i podrške, da bi došlo do promjene svijesti i samim tim da bi se promjena prihvatila. Pri tome treba naglasiti da nije samo otpor prema promjenama razlog negativnog odnosa prema promjenama. Razlozi mogu biti brojni, jer svaki pojedinac promjenama pristupa na jedinstven i njemu svojstven način.

Otpor prema promjenama najsigurnije je analizirati preko afektivne komponente stava prema promjenama, odnosno koliko su oni koji treba da budu nosioci promjena, u ovom slučaju pojedinci na rukovodećim pozicijama, zadovoljni ili nezadovoljni trenutnom situacijom kada je u pitanju angažman psihologa u organizaciji. Informacije o nezadovoljstvu mogu biti od velikog značaja za pripremanje plana uvođenja određenih promjena. Da bismo pokrenuli i proveli promjne pored ustanovljavanja nezadovoljstva, vežno je ustanoviti i strukturu ostalih činilaca koji promjene otežavaju ili održavaju trenutno stanje stvari.

Samopouzdanje

Uopšte gledano samopouzdanje se odnosi na vjerovanje da se neke stvari mogu uraditi. Samopouzdan pojedinac vjeruje da može izvesti određena ponašanja koja će mu obezbijediti ono što želi. Za pojedince koji mogu imati osjećaj da uopšte upravljaj svojim životom, moramo ispitati kakav je nivo njihovog samopouzdanja za neka specifična ponašanja koja nas zanimaju. Pokazalo se da se na osnovu nivoa samopouzdanja mogu predvidjeti razna ponašanja važan sa osobu, kao što su vjerovatnost prestanka pušenja, redovno vježbanje i slično. Samopouzdanje na dva načina povećava vjerovatnost da će pojedinci pokazivati određena željena ponašanja. Prvi način je da povećava istrajnosti i trud pojedinca pri obavljanju zadataka. Ljudi sa niskim samopouzdanjem lako odustaju od postavljenih ciljeva, dok oni sa visokim samopouzdanjem sebi postvaljaju visoke ciljeve, više se trude i ustraju kada se suoče sa neugodom i neuspjehom, te na taj način povećavaju vjerovatnost uspjeha (Aronson 2005). Drugo, samopouzdanje utiče i na to kako naše tijelo reaguje dok nastojimo ostvariti cilj. Samopouzdanje djeluje kao neka vrsta samoispunjavajućeg proročanstva. Što pojedinac više vjeruje da nešto može ostvariti, veća je vjerovatnoća da će to nešto i učiniti.

Nedostatak samopouzdanja ima za posljedicu kompleks manje vrijednosti. Samopouzdanje dolazi s uspješno dovršenim aktivnostima u prošlosti koje demonstriraju kompetentnost, tj. sposobnost stvaranja željenog učinka. Sreća je mjera zadovoljstva vlastitim životom. Veseli entuzijazam je znak emocionalne

stabilnosti. Sretnoj osobi je život pun izazova i sličan igri. Dulji period nesreće uzrokuje smanjenu stabilnost, neprijateljstvo, bijes, strah, tugu, probleme, zabrinutost i apatiju. Zabrinutost je pokazatelj koliko je osoba zaokupljena svojim problemima. Zabrinute osobe se vrlo lako uznemire, već na prve naznake da bi stvari mogle krenuti nizbrdo. Ujedno, nepotrebno brinu o stvarima koje se mogu, ali ne moraju dogoditi, jednostavno rečeno, opsesivnost govori ima li osoba fiks ideje. Opsesivnost je drugi oblik neuroze i može prouzrokovati ozbiljnu emocionalnu nestabilnost. Opsesivna osoba je pažljiva, brižna i vrlo disciplinovana, ali može biti dosadna, konzervativna, zaokupljena detaljima i lako uznemirena prljavim, neurednim ili neorganizovanim stvarima. Opsesija može postati kompulzivna, pa životom takve osobe dominiraju čudne misli i navike. Opsesivnim osobama nedostaje spontanosti i zabave.

Metodologija istraživanja

Predmet i problem istraživanja

Predmet istraživanja odnosi se na sagledavanje nivoa prisutnosti nekih elemenata organizacionog ponašanja kod zaposlenih.

Problem istraživanja može se definisati i kao utvrđivanje postojanja razlika zadovoljstva uslovima u firmi, motiva postignuća, emocionalne kompetentnosti, samopouzdanja te odnosa prema promjenama s obzirom na organizacionu poziciju.

Cilj istraživanja

Ovo istraživanje ima naučni i praktični cilj. Naučni cilj, jer se odnosi na proučavanje prirode distribucije pomenutih elemenata organizacionog ponašanja. Istraživanje je tako koncipirano da omogućava sagledavanje nivoa prisutnosti komponenti organizacionog ponašanja kod zaposlenih pojedinaca, s jedne, te kako se ispitivani elementi organizacionog ponašanja distribuiraju s obzirom na organizaconu poziciju pojedinca s druge strane. U naučni cilj se može svrstati i potencijal koji rezultati istraživanja mogu imati na pokretanje dodatnih istraživanja u pomenutoj oblasti.

Praktični cilj, jer dobijeni podaci i nalazi mogu biti dio šireg istraživanja koje bi bilo korisno za unapređenje saznanja u oblasti organizacionog ponašanja u našem društvu.

Hipoteze istraživanja

U ovako koncipiranom istraživanju krenućemo od generalne pretpostavke da će organiziaciona pozicija biti u značajnoj mjeri povezana sa stepenom izraženosti ispitivanih elemenata organizacionog ponašanja.

Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika čni 335 ispitanika i to 128 radnika (neposrednih izvršilaca), 75 stručnjaka, te 130 rukovodilaca. Istraživanjem su obuhvaćene i privatne (193 ispitanika) i državne organizacije (135 ispitanika).

Metode istraživanja

Kako bismo realizovali istraživanje koristili smo dvije osnovne metode. S jedne strane metod teorijske analize, gdje smo prikupljali podatke o pojavama iz literature, naučnih i stručnih radova, a to su uglavnom radovi koji su razmatrali problematiku organizacionog ponašanja. Informacije do kojih smo došli na ovaj način koristile su se kao teorijski okvir ovog rada. Sa druge strane primijenili smo sistematsko neeksperimentalno terensko istraživanje, koje nam je omogućilo da da odogvarajućem uzorku, uz pomoć odgovarajućih istrumenata prikupimo potrebne podatke.

Instrumenti istraživanja

U istraživanju smo koristili više instrumenata za prikupljanje podataka:

- Upitnik za prikupljanje podataka o socijalno statusnim obilježjima ispitanika;
- Skala za ispitivanje opšteg stava prema promjenama;
- Skala za ispitivanje emocionalne kompetentnosti;
- Skala motiva postignuća;
- Skala samopouzdanja;
- Skala zadovoljstva uslovima u firmi.

Većina pomenutih istrumenata konstrusana je i prilagođena za ovo istraživanje u saradnji sa R. Dunđerovićem.

Organizacija istraživanja i postupci za obradu podataka

Ovo istraživanje koncipirano je i realizovano kao tipično empirijsko istraživanje, popunjavanje upitnika obavljeno je anonimno, čime je omogućena anonimnost ispitanika, te objektivnost njihovih iskaza, a samim tim i prikupljenih podataka. Veličina uzorka je zadovoljavajuća za potrebe ovoga istraživanja, i usklađena sa metodološkim zahtjevima.

U statističkoj obradi podataka primijenili smo program „SPSS 12.0 for Windows“, a korišteni su statistički postupci koji su najviše odgovarali prirodi distribucije dobijenih podataka.

Rezultati istraživanja

Rezultate istraživanja prikazaćemu u dva dijela. U prvom dijelu daćemo pregled distribucije elemenata organizacionog ponašanja koje smo obuhvatili istraživanjem, a u drugom dijelu prikazaćemo njihove distribucije, s obzirom na organizacionu poziciju.

Distribucije elemenata organizacionog ponašanja

Grafikon 1: Distribucija podataka o zadovoljstvu pojednim aspektima u radnom okruženju

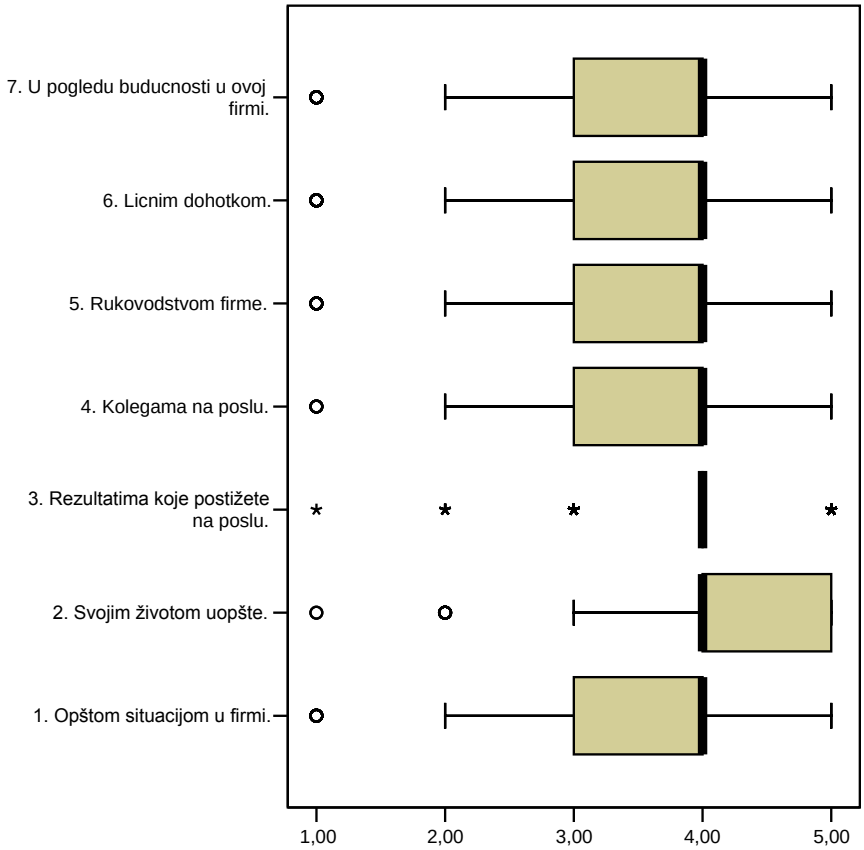

Zadovoljstvo pojedinim aspektima u radnom okruženju. Kao što se vidi iz grafički predstavljenih odgovora, većina ispitanika uglavnom je zadovoljna pojedinim aspektima situacije u firmi. Većina ispitanika (50%) koncetrisana je između vrijednosti koje govore da su zaposleni uglavnom zadovoljni navedenim stvarima i pojavama u firmi. Uočljiva razlika je u tome što je većina ispitanih u nešto većoj mjeri zadovoljna svojim životom uopšte nego što je to slučaj sa po-

jedinim aspektima rada, kao što su: opšta situacija u firmi, kolegama i rukovodstvom firme, ličnim doghtkom, rezultatima koje postižu na poslu i tako dalje.

Dobijeni rezultati ukazuju na visok stepen zadovoljstva pojedinim aspektima radnog okruženja, ali i životom uopšte. Na osnovu ovako dobijene distribucije rezultata, ispitanike ćemo u daljoj analizi posmatrati u tri nivoa po ovoj varijabli i to: 1 – donekle nezadovoljni; 2 – uglavnom zadovoljni; 3 – izrazito zadovoljni.

Grafikon 2: Distribucija motiva postignuća

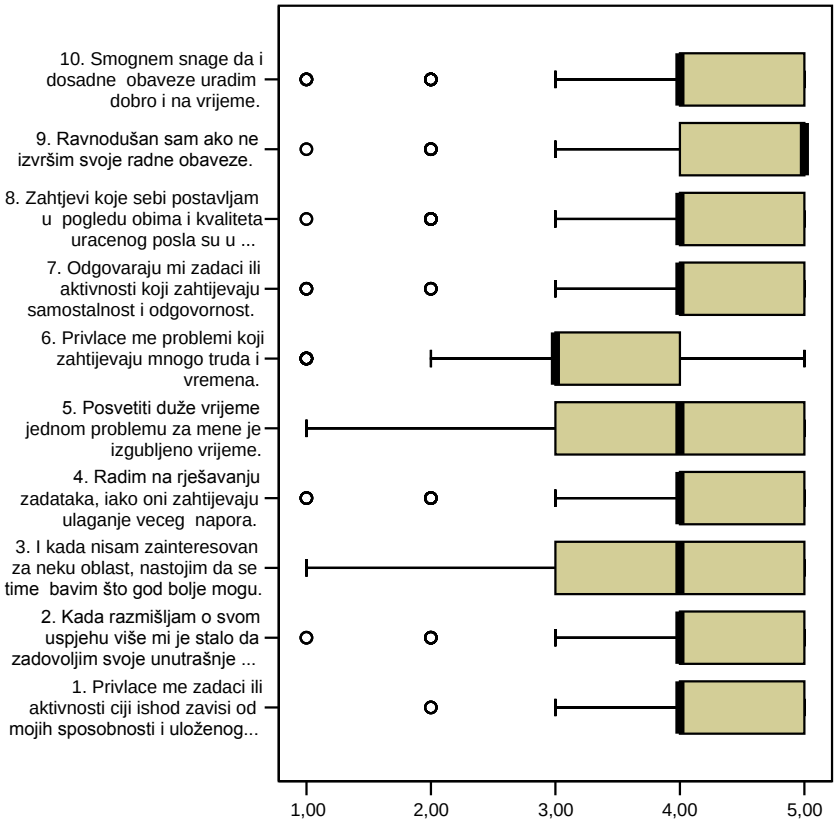

Motiv postignuća. Kao što vidimo iz predstavljenih podataka (grafikon 2) najveći dio ispitanika pokazuje visok stepen slaganja sa pojedinim tvrdnjama koje se odnose na motiv postignuća. Naročito se čini značajno što je 50% ispitanika u veoma visokom stepenu (*skoro uvijek* ili *uvijek se odnosi na mene*) složilo sa tvrdnjama kao što su „odgovaraju mi zadaci i aktivnosti koji zahtijevaju samostalnost i odgovornost“ ili „smognem snage da i dosadne obaveze uradim dobro i na vrijeme“. Nešto je veći raspon odgovora ispitanika na tvrdnjama gdje se traži ocjena o ulaganju napora kroz duži vremenski period, ili ako ako neka oblast nije od užeg interesa pojedinca.

Dobijeni rezultati ukazuju na retavino visoku motivisanost zaposlenih koji su učestvovali u istraživanju. Kao i u prethodnom slučaju i ovdje ćemo u daljoj analizi rezultata ispitanike arbitrarno podjeliti u dvije kategorije, odnosno u tri nivoa te ćemo motive postignuća posmatrati kao: 1 – umjeren; 2 – osrednji; 3 – izrazit.

Grafikon 3: Distribucija podataka o emocionalnoj kompetentnosti

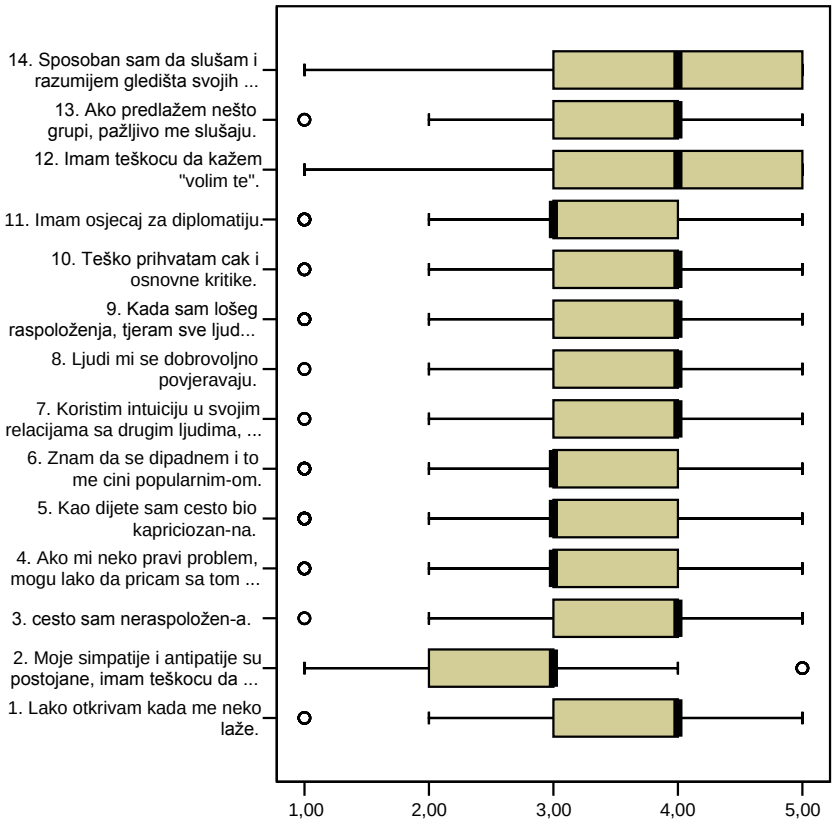

Emocionalna kompetentnost. Kod ove psihološke varijable je nešto drugačija distribucija odgovora isitanika na pojedine tvrdnje, kao i na cijelom kontinuumu. Kao što se vidi iz prezentovanih podataka (grafikon 3) najveći broj odgovora ispitanika koncentrisan je između vrijednosti tri (ponekad se odnosi na mene) i četiri (*skoro uvijek se odnosi na mene*). Izuzetak su odgovori na tvrdnje koje se odnose na procjenu sposobnosti aktivnog slušanja sagovornika, ili izražavanja osjećaja ljubavi. Najamanje pozitive odgovore ispitanici su davali kada je u pitanju mogućnost da se promjeni mišljenje o ljudima.

Distribucija predstavljenih podataka sugeriše da se ispitanici kada je u pitanju, emocionalna kompenetnost arbitrarno mogu podjeliti u tri kategorije: 1 – umjerena; 2 – osrednja; 3 – izrazita.

Grafikon 4: Distribucija podataka o samopouzdanju

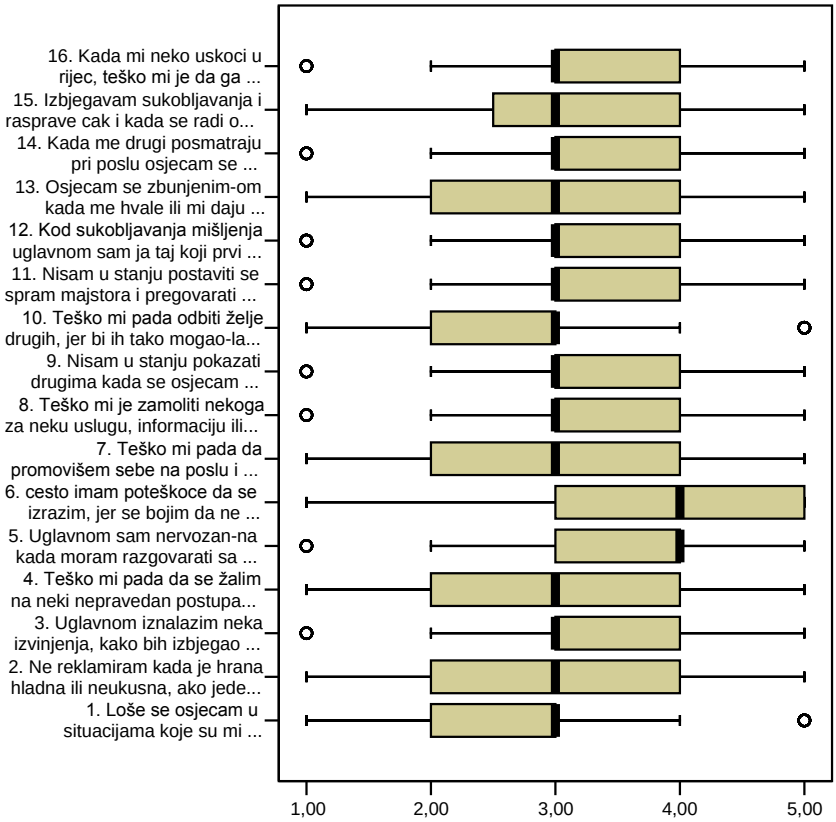

Samopouzdanje. Neveći broj odgovora ispitanika na ajtemima kojima smo procjenjivali samopouzdanje kretao se oko središnjih vrijednosti, dakle između ekstrema potpunog prihvatanja odnosno potpunog odbijanja ponuđenih konstatacija. Ovakva je situacija kada sagledamo odgovore ispitanika na pojedine indikatore samopouzdanja, ali i na cijelom kontinuumu.

Kako je većina koncetrisana oko vrijednosti, pa ćemo, u skladu sa takvom distribucijom, u daljoj analizi ispitanike po stepemu samopouzdanja svrstati u tri kategorije: 1 – niže; 2 – osrednje; 3 – visoko.

Grafikon 5: Distribucija stava prema promjenama

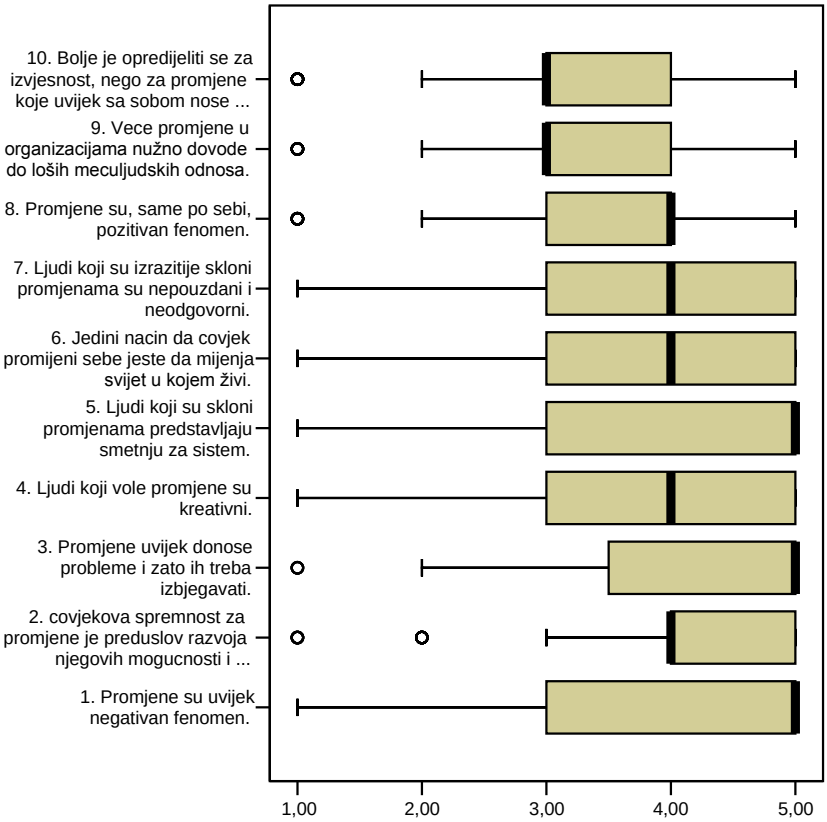

Stav prema promjenama. Nama je možda i jedna od najzanimljivijih posmatranih psiholoških karakteristika kao izvora stavova prema ulozi psihologa u organizaciji. Kao što vidimo iz predstavljenih podataka, većina ispitanika ima umjereno pozivan vrijednosni odnos prema promjenama, na najvećem broju čestica odgovori ispitanika se kreću u granicama od tri do pet (*ponekad se odnosi na mene* do *uvijek se odnosi na mene*).

Posmatrajući distribuciju na pojedinačnim tvrdnjama, ali i na cijelom kontinuumu stava prema promjenama, za ovu priliku ispitanike možemo podijeliti u tri kategorije, prema opštem stavu prema promjenama, i to: 1 – umjeren; 2 – blago pozitivan; 3 – izrazito pozitivan.

Elementi organizacionog ponašanja s obzirom na organizaiconu poziciju

Kako se vidi iz grafikaona ($\chi 2$=10,346; df=4; p=.035), čini se da su najviše uslovima u firmi zadovoljni pojednici na menadžerskim poslovima, dok je onih koji su u odnosu na cijelokupni uzorak najmanje zadovoljni uslovima u firmi unutar populacije radnika, odnosno neposrednih izvršilaca. Uočljivo je da - je najviše srednje zadovoljnih unutar pojedinaca koji se bave stručnim p-oslovima. Ovi nalazi su na neki način i očekivani, jer su menadžeri ti koji imaju najviše mogućnosti da upravljaju uslovima u svom neposrednom radnom okruženju, dok su neposredni izvršioci u poziciji da ipak rade u uslovima kakve su postavili njihovi nadređeni.

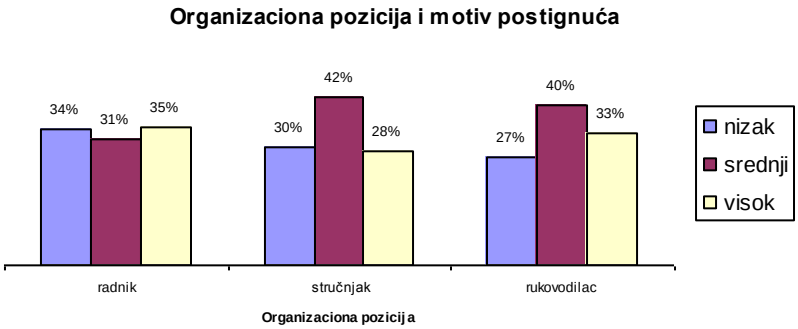

Sudeći prema distribuciji rezultata predstavljenih u gornjem grafikonu, ne možemo zaključiti da li su na poslu više motivisani radnici, stručnjaci ili menadžeri (rukovodioci). Iako su registrovane razlike u smislu da da je među rukovodiocima i stručnjacima najviše onih koji su osrednje izraženog motiva postignuća na osnovu naših nalaza to ne možemo da tvrdimo ($\chi 2$=3,486; df=4; p=,480). Dakle čini se da je na nešem uzorku slično raspoređen motiv postignuća, između radnika, stručnjaka te rukovodilaca. Ovakvi nalazi su donekle neočekivani, jer smo u uvodnom dijelu studije naveli da su menadžeri ti koje karakteriše visok nivo motiva postignuća.

Kada je u pitanju povezanost organizacione pozicije i emocionalne stabilnosti, čini se da su nalazi do kojih smo došli u skladu sa opšteprihvaćenom pretpostavkom ($\chi 2$=16,699; df=4; p=.002). Među menadžerima najviše je onih koji pokazuju izrazito visok stepen emocionalne stabilnosti. Sa druge strane. - zanimljiv je nalaz da je kod stručnjaka visok procenat pojedinaca koji pokazuju nizak stepen emocionalne stabilnosti, što bi mogao da bude pokazatelj da dobar stručnjak ne mora da znači da će biti i dobar rukovodilac. Ovo je naročito značajno, imajući u vidu da se kod nas stručnjaci često postavljaju na rukovodeća mjesta samo zato što su dobri stručnjaci.

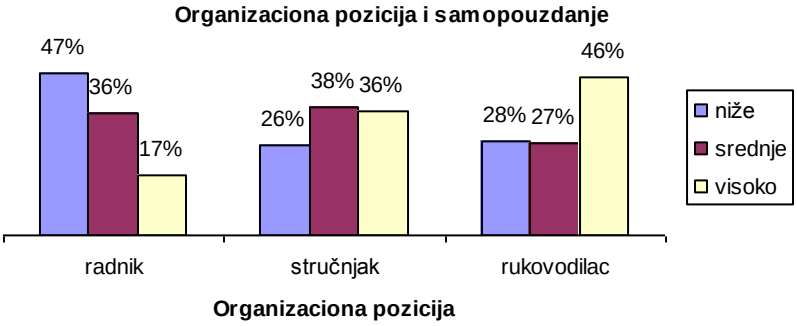

U pogledu procjene stepena samopouzdanja kod menadžera i nemenadžera, uočljivo je da su dijametralno suprotne kategorije samopouzdanja, s obzirom na to da li je ispitanik na rukovodećoj, odnosno poziciji neposrednog izvršioca. Kako rezultati do kojih smo došli pokazuju ($\chi 2$=26,626; df=4; p=.000), skoro polovina ispitanih mendažera, odnosno, rukovodilaca pripada kategoriji pojedinaca sa visokim samopouzdanjem, dok je kod radnika najviše onih koji imaju niže samopouzdanje u odnosu na prosjek uzorka. Jedino kod organizacione pozicije stručnjaka ne postoje značajnije razlike u stepenu ispoljenosti samopouzdanja.

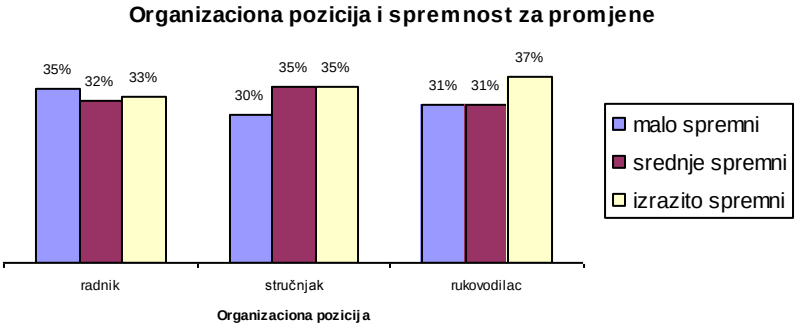

Jedan nalaz koji svakako zavređuje posebnu pažnju je da kada su u pitanju otvorenosti za promjene i organizaciona pozicija nisu utvrđene razlike. Naime, podjednako su spremni na promjene i neposredni izvršioci i stručnjaci i rukovodioci ($\chi 2$=.871; df=4; p=,929). Ovakvi bi se nalazi mogli objasniti time što radnici nisu spremni za izražajnije promjene, vjerovatno zbog toga što možda predviđaju da bi promjene uopšte mogle da idu samo na njihovu štetu u smislu ili smanjenja plata ili povećanja obima posla ili, u najgorem slučaju, ostajanja bez zaposlenja. Sa druge strane ni kod menadžera i stručnjaka nema potrebe da se mijenja nešto čime su očito zadovoljni. Svakako, da bismo tako nešto mogli da tvrdimo, potrebno je provesti detaljnije istraživanje gdje bi se uključili i drugi elementi, poput godina staža, radnog statusa, kao demografski bitnih varijabli,

ali i nekih psiholoških, kao što su zadovoljstvo poslom, psiholški ugovor i sl. Nepostojanje značajnijih razlika moglo bi se objasniti i distribucijom odgovora ispitanika kada posmatarmo cijeli uzorak, jer je evidentno da su većinom ispitanici spremni za promjene.

Zaključci

Zaključke provedenog istraživanja mogli bismo da sažmemo u sljedećem:

- Među rukovodećim kadrovima najviše je onih koji su izrazito zadovoljni uslovima u firmi;
- Motiv postignuća podjednako je izražen i kod menadžera i kod nemenadžera;
- Rukovodioci pokazuju veći stepen emocionalne kompetentnosti nego stručnjaci i radnici;
- Značajno je veći nivo samopouzdanja kod rukovodilaca nego kod neposrednih izvršilaca;
- Nije pronađena razlika u spremnosti za promjene, s obzirom na organizacionu poziciju.

U skladu sa iznesenim podacima, hipoteza od koje smo pošli u istraživanju ne može se u potpunosti ni prihvatiti niti odbaciti. Kada su u pitanju zadovoljstvo uslovima u firmi, emocionalna stabilnost te samopouzdanje, organizaciona pozicija predstavlja značajnu determinantu stepena prisutnosti pomenutih elemenata organizacionog ponašnja. Sa druge strane, organizaciona pozicija nije se pokazala kao važan faktor motivacije za postignućem ili spremnosti za promjene.

Literatura

Aronson 2005: E. Aronson i dr., *Socijalna psihologija*, Zagreb: Mate.

Bojanović 1998: R. Bojanović, *Psihologija međuljudskih odnosa*, Beograd: CPP.

Brejkvel 1995: G. M. Breakwell, et al. (1995) *Research methods in psychology*, London: SAGE Publications.

Veiner 2003: I. B. Weiner, *Hanbook of psychology, vol. 12 – Industrial and organizational psychology*, New Jersey: John Wiley.

Vujić 2003: D. Vujić, *Menadžment ljudskih resursa i kvalitet*, Beograd: CPP.

Čizmić 2003: S. Čizmić, V. Kondić, *Psihologija rada u formuli uspjeha organizacije, priručnik*, Beograd: CPP.

Dunđerović 2005: R. Dunđerović, *Osnovi psihologije menadžmenta*, Novi Sad: FAM.

Dunđerović 1995: R. Dunđerović, *Socijalno psihološki faktori motivacije za rad*, u knjizi: Sistem kvaliteta, Novi sad: Fakultet tehničkih nauka.

Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: CPP.

Grinberg, Baron 1998: Greenberg i Baron, *Ponašanje u organizacijama*, Beograd: Želind.

Hartli 2002: J. Hartley, A. Branthwaite, *Psiholog u praksi*, Jastrebarsko: Naklada slap.

Ličnosti u višekulturnom društvu, NoviSad: FF.

Krneta 2005: D. Krneta, *Socijalna psihologija*, Banja Luka: Fakultet za poslovni inženjerinh i menadžment.

Rot 1989: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Solaković 2004: Š. Solaković, *Stavovi studenata prema sadržaju rada psihologa*, Diplomski rad, Sarajevo: Filozofski fakultet.

Solaković 2010: Š. Solaković, *Stavovi menadžera prema ulozi psihologa u organizaciji, M*agistarski rad, Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet.

Резиме

Тротомни тематски зборник „Наука и политика“ настао је као резултат излагања поднесених на истоименом научном скупу одржаном 22-23. маја 2010. године на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву. Први пут зборник је тротоман, због великог броја приспјелих и позитивно рецензираних радова. Овај том посвећен је темама из историје, филозофије, социологије, журналистике, педагогије и психологије. Свих 60 радова посвећени су међурелацији политике и науке са аспеката појединих научних дисциплина. Посебан значај даје тематско јединство тумачења феномена политике и науке, што као посебан кохезивни фактор цијелу књигу чини јединственом монографијом.

Условљеност науке политиком и обратно потврђује да је тема скупа била веома популарна и инспиративна истраживачима из наведених научних дисциплина. Радови из историјских наука прате мјене од времена неолита, па све до друге половине двадесетог вијека са посебним акцентом на историју Босне и Херцеговине и положај и улогу српског народа у њој.

Радови из области филозофије, социологије и журналистике на најбољи начин потврђују у којој су мјери ове науке недјељиво повезане са политиком, односно колико су политичке идеје неријетко одбљесци филозофских и социолошких учења.

Текстови из педагошке и психолошке науке потврда су чињенице да су и ове области у директној и нераскидивој повезаности са политиком и њеним рецидивима који утичу и на оне сфере живота којима се баве ове научне дисциплине.

Summary

The three volume collection of papers "Science and Politics" resulted from the papers exposed at the conference proceedings at the Faculty of Philosophy of the University of East Sarajevo held on the 21st-23rd may 2010. For the first time the collection of papers is published in three volumes because of the big number of accepted, reviewed papers. This volume is dedicated to the topics of the following scientific areas: history, philosophy, sociology, journalism, pedagogy and psychology. Each of the sixty papers is dedicated to the interrelation of politics and science from the specific scientific aspects. The special meaning is in the unity of the interpretation of the politics and science phenomena, which makes the volume a unique monograph.

The mutual conditionality of science and politics confirms the fact that the topic of the conference proceedings was very popular and inspirational for the researchers of the mentioned scientific areas. The papers based on the study of history follow the occurrences from the Neolithic period to the second half of the twentieth century with the special accent on the history of Bosnia and Herzegovina and status and role of Serbs.

The papers based on the study of philosophy, sociology and journalism confirm, in the best manner, the tight relation of these sciences and politics, that is, how often the political ideas represent reflections of philosophical and sociological thoughts.

The texts on pedagogy and psychology consolidate the fact that these scientific areas are also in direct and complex relation with politics and its recurrences which influence the spheres of life analysed by these sciences.

Садржај

Секција за историју 5

Радивој Ђ. Радић
ДВЕ ИСТИНЕ НИКИТЕ ХОНИЈАТА О ДОГАЂАЈИМА ИЗ 1190. ГОДИНЕ 7

Владан А. Виријевић
ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ (1929–1941) 15

Драга В. Мастиловић
ГЕНЕЗА НАСТАНКА НОВОВЈЕКОВНЕ
СРПСКЕ ЕЛИТЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 27

Маја Р. Лаковић
АЛЕКСАНДАР Ф. ГИЉФЕРДИНГ О
ДРУШТВУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 45

Славиша Р. Перић
УТИЦАЈ СТАРЧЕВАЧКЕ И ВИНЧАНСКЕ КУЛТУРЕ НА ФОРМИРАЊЕ
НЕОЛИТСКИХ КУЛТУРА НА ТЕРИТОРИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 57

Ифигенија Д. Драганић
РЕТОРИКА КАО НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА
И ЊЕНА ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА У ПОЛИТИЦИ 69

Александар Д. Стаматовић
РЕЛИКТИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ
У САВРЕМЕНИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ
У ЦРНОЈ ГОРИ И БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 87

Славиша М. Вулић
ПРОСВЈЕТНЕ ПРИЛИКЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД
АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ 1878–1918. ГОДИНЕ 107

Секција за филозофију 117

Savo S. Laušević
ZNANJE I POLITIKA U PERFORMANSAMA PORETKA 119

Иван М. Коларић
АКСИОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ БИОЕТИКЕ 131

Eva R. Kamerer
IDEJA EVOLUCIONE ETIKE 143

Mišo Lj. Kulić
FILOZOFIJA I POLITIČKE IDEJE MODERNE 153

Стојан М. Шљука
ПОЛИТИКА СЕКУЛАРИЗАЦИЈЕ, ФИЛОЗОФИЈА ПОЛИТИКЕ 157

Vladimir Ž. Milisavljević
POLITIČKA TEOLOGIJA I PARADOKS REPREZENTACIJE 163

Слађана З. Ристић Горгиев
ОДНОС НАУКЕ И ПОЛИТИКЕ У ПЛАТОНОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ 175

Želimir D. Vukašinović
KRITIKA (NE)POSTOJEĆE STVARNOSTI, EGZISTENCIJA I ANGAŽMAN 187

Veljko S. Dubljević
HABERMASOVA TEZA O SKROMNOSTI I ROLSOVA
KONCEPCIJA ČETIRI ULOGE POLITIČKE FILOZOFIJE 195

Vladimir Drekalović
ODREĐENJE POJMA ZNANJA – PRVI KORAK NAUČNOG DJELOVANJA 205

Биљана М. Радовановић
ДРУШТВЕНА И ТЕОРИЈСКА ОСНОВА
ОБЛИКОВАЊА НАУЧНИХ ЧИЊЕНИЦА 217

Вук М. Миљановић
НЕКА (ПОСТ)МОДЕРНА ТУМАЧЕЊА ХЕГЕЛОВЕ
ФИЛОЗОФИЈЕ ПОЛИТИКЕ (ИЛИ О ТОМЕ ДА ЛИ ЈЕ
ЈОШ ВАЉАНА ПОДЈЕЛА НА ЉЕВИЦУ И ДЕСНИЦУ?) 231

Danijela I. Bogdanović
ŠILEROVO GLEDIŠTE ODNOSA UMJETNOSTI I POLITIKE 235

Zlatiborka Z. Popov-Momčinović
DE(KON)STRUKCIJA KONCEPTA
GRAĐANSKOG – FEMINISTIČKA(E) PERSPEKTIVA(E) 243

Секција за социологију 255

Todor Kuljić
KAKO ZABORAVLJATI TITA 257

Слободан Ч. Антонић
ИДЕОЛОГИЗАЦИЈА У САВРЕМЕНОЈ СОЦИОЛОГИЈИ:
РОДНИ ФЕМИНИЗАМ И ЕПИСТЕМОЛОГИЈА 269

Зоран М. Аврамовић
НАУЧНО ЗНАЊЕ О ДРУШТВУ И ИДЕЈНОПОЛИТИЧКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ 283

Зоран С. Николић
НЕКИ АСПЕКТИ МЕТОДА СОЦИОЛОГИЈЕ ПРАВА 295

Лазо Н. Ристић
ПОЛИТИЧКО МИШЉЕЊЕ И РАЗВОЈ СОЦИОЛОГИЈЕ 309

Драгомир Ћ. Вуковић
ПРОБЛЕМИ СОЦИОЛОГИЈЕ У ПРИСТУПУ И АНАЛИЗИ
ДРУШТВЕНИХ КОНФЛИКАТА У ПОСТРАТНИМ ДРУШТВИМА 323

Секција за новинарство 333

Vladimir Štambuk
SOCIJALNE MREŽE NA INTERNETU 335

Jelica D. Stefanović-Štambuk
POLITIKA U MREŽI: SPREZANJE MEDIJA,
DIPLOMATIJE I JAVNOSTI U NOVU NAUČNU PARADIGMU
MEĐUNARODNE, SVETSKE I GLOBALNE POLITIKE 349

Велизар Средановић
ПОЛИТИКА, ЈАВНО МЊЕЊЕ И МЕДИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ 367

Tatjana M. Vulić, Dragana Č. Pavlović
UDEO INTERNETA U POLITIČKOM ŽIVOTU 379

Љубомир Зубер
ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЧКОГ
НОВИНАРСТВА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 393

Зоран Јевтовић, Татјана Вулић
ТЕЛЕВИЗИЈСКА КОНСТРУКЦИЈА ПОЛИТИЧКИХ
СЛИКА И УПРАВЉАЊЕ ЈАВНОШЋУ 407

Маријана А. Шећибовић
АНАЛИЗА ПИСАЊА ШТАМПАНИХ МЕДИЈА О РЕФОРМИ
ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ ОД 2001. ДО 2010. ГОДИНЕ 423

Весна Зубер
НАСИЉЕ У МЕДИЈИМА И МЕДИЈСКА ИНДИФЕРЕНТНОСТ 441

Секција за педагогију 447

Миле Ђ. Илић
ПЕДАГОШКА НАУКА И ПОЛИТИКА У РАЗВОЈУ И
УНАПРЕЂИВАЊУ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА 449

Радивоје Н. Кулић
КОМПАРАТИВНА ПЕДАГОГИЈА У СИСТЕМУ
ХУМАНИСТИЧКИХ ЗНАЊА И НАУКА О ЧОВЕКУ 453

Радован Т. Чокорило и др.
ХУМАНИСТИЧКА КОНЦЕПЦИЈА
ОБРАЗОВАЊА У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНОСТИ 459

Драженко Л. Јоргић
ВАСПИТАЊЕ ЗА УНАПРЕЂИВАЊЕ МЈЕРА ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ 479

Слађана Зуковић, Далиборка Поповић
ПАРТНЕРСТВО ПОРОДИЦЕ И ШКОЛЕ У
ИНКЛУЗИВНОЈ ПОЛИТИЦИ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА 489

Jasna M. Maksimović, Špela S. Golubović
ZNAČAJ INDIVIDUALNIH OBRAZOVNIH PLANOVA U INKLUZIVNOM
OBRAZOVANJU UČENIKA SA POSEBNIM POTREBAMA 501

Златко М. Павловић
ЗНАЧЕЊЕ КОЈЕ ЗА СТУДЕНТЕ ПЕДАГОГИЈЕ
ИМА ТЕРМИН „ПОЛИТИКА ВАСПИТАЊА“ 513

Јелена Ж. Максимовић
АКЦИОНА ИСТРАЖИВАЊА У СЛУЖБИ
ПОЛИТИКЕ ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОГ ФЕНОМЕНА 525

Бранка С. Ковачевић
ИДЕОЛОШКИ УТИЦАЈИ И ДИДАКТИЧКА
САЗНАЊА У ЗАСНИВАЊУ НАСТАВНОГ ПРОЦЕСА 535

Grujo S. Bjeković
NAUKA I POLITIKA SOCIOKULTURNE DINAMIKE FIZIČKE KULTURE 545

Живорад М. Миленовић
ЦИЉ ВАСПИТАЊА У ИНДИВИДУАЛНОЈ
ПЕДАГОГИЈИ И ИНКЛУЗИВНОЈ ШКОЛИ 555

Биљана М. Сладоје-Бошњак
ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА НА МАКРОНИВОУ 563

Nevena O. Ćeklić
REFLEKSIJA DRUŠTVENOPOLITIČKE KONSTELACIJE
NA STVARALAČKU MOĆ U UMJETNOSTI 573

Мирјана Р. Јефтовић
УТИЦАЈ ПОРОДИЦЕ НА УЧЕНИЧКЕ ЦИЉНЕ
ОРИЈЕНТАЦИЈЕ У УЧЕЊУ У УСЛОВИМА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ 585

Далиборка Б. Шкипина
СТАТУС УЧИТЕЉА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ 599

Секција за психологију 607

Ratko D. Dunđerović, Nataša T. Kostić
PSIHOLOŠKI IZVORI STAVOVA O DISKRIMINACIJI U ŠKOLI 609

Dušan J. Ranđelović i dr.
KARAKTERISTIČNI STILOVI UČENJA
STUDENATA UNIVERZITETA U PRIŠTINI 639

Јелена Љ. Минић и др.
САМОПОШТОВАЊЕ, ОСЕЋАЈ
КОХЕРЕНТНОСТИ И СТРАТЕГИЈЕ ПРЕВЛАДАВАЊА
СТРЕСА АДОЛЕСЦЕНАТА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 651

Tamara Z. Milenković, Dušan T. Stepanović
POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA I VASPITNIH STILOVA KOD DECE 667

Драгољуб М. Крнета
РЕФЛЕКСИЈЕ ПОРОДИЧНЕ ПОЛИТИЧКЕ
ТРАДИЦИЈЕ НА ПЕРЦЕПЦИЈУ ПОЛОЖАЈА У ДРУШТВУ 681

Јасна С. Богдановић-Чурић
УЧЕЊЕ МЛАДИХ О ХУМАНИМ ВРИЈЕДНОСТИМА 701

Мирослав В. Гаврић
СТАВОВИ О МЕЂУНАЦИОНАЛНИМ ОДНОСИМА У БИХ 713

Gorjana D. Koledin
KONFORMIZAM I STAVOVI STUDENATA
PREMA KVALITETU VISOKOG OBRAZOVANJA 727

Šuajb Dž. Solaković
ELEMENTI ORGANIZACIONOG PONAŠANJA
KOD MENADŽERA I NEMENADŽERA 741